

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Feleki László: A rajttól a röplabdáig

*Süle Jenő: Idegen szavak nyelvhasználatunkban,
ahogy ma látjuk*

Bencédy József: Országos kiejtési és szavalóversenyek

*Szathmári István: Szakszavak használata a csehszlo-
vákiei magyar sajtóban*

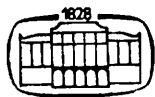
Károly Sándor: Valóban mellérendelés az értelmező?

*A nyelvi-nyelvészeti ismeretterjesztés időszerű kér-
dései*

Fülei-Szántó Endre: Nemcsak mi tanulunk magyarul

Terte István: Szülők és gyermekek

Nagy Géza: Tájszavak a bodroghközi Karesa községből

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

12. ÉVFOLYAM 1978. JANUÁR—MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Feleki László: A rajttól a rőplabdáig</i>	1
<i>Süle Jenő: Idegen szavaink nyelvhasználatunkban, ahogy ma látjuk</i>	8
<i>Bencédy József: Országos kiejtési és szavalóversenyek</i>	26
<i>Szathmári István: Szakszavak használata a csehszlovákiai magyar sajtóban</i>	33
<i>Károly Sándor: Valóban mellérendelés az értelmező?</i>	46

Vita

A nyelvi-nyelvészeti ismeretterjesztés időszerű kérdései	51
--	----

Nyelv és iskola

<i>Fülei-Szántó Endre: Nemcsak mi tanulunk magyarul</i>	86
<i>Terts István: Szülők és gyermekek</i>	92

Nyelvjárásaink

<i>Nagy Géza: Tájszavak a bodrogközi Karesa községből</i>	96
---	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kontra Miklós: A művelt újrakölcsönzésről, Shakespeare ürügyén</i>	108
<i>Kiss Lajos: Lejt, lejtő — Ramaty</i>	109

(* * * *)

Imre Samu

(1 9 1 7 - 1 9 9 9)

MAGYAR NYELVŐR

102. ÉVFOLYAM

*

1978. JANUÁR—MÁRCIUS

*

1. SZÁM

A rajttól a röplabdáig

(Hogyan vált magyarrá sportnyelvünk?)

— Igen, ez egy kicsit fonák helyzet! — mondtam finnyásan, mire a házigazda kamasz fia felfigyelt szavaimra a sportújság olvasása közben, és helyeslően jegyezte meg:

— Igen, igen, az a baj, hogy Klampár nem tud jól pörgetni fonákról, csak tenyeresről.

A fiú azt hitte, hogy az asztalitenisz világbajnokságról beszélgettünk. A nagy verseny akkortájt folyt Birminghamben.

Nevettünk, de én elgondolkodtam. Íme, így él a nyelv! Mozog, változik. A sport elragadta a *fonák* szót a köznyelvtől. Eredeti értelmében ritkán használjuk. Egy kicsit régiesnek, túlságosan választékosnak, mesterkéltnek hat. Inkább azt mondjuk, hogy *kínos, furcsa, viaszás*. Esetleg fordításban használnám a szót, talán így: „Igen, lordom, ez fonák helyzet, nemde?”

Ugyanakkor a mindennapi sportélet nyelvéhez tartozik. Teniszben, asztaliteniszben nélkülözhetetlen. Az angol *backhand*, vagy magyarosan írva *bekhend* helyére került a *fonák*. Egyszerűen azért, mert „visszakézről” való ütést jelent, a *tenyeres* (*forehand*, *förhend*) ellentétét vagyis amikor az ütő másik, ellenkező oldaláról üti meg a labdát, túlsó vállunk oldaláról. Fonákról.

A *tenyeres* szó is a magyarító mozgalomban született. Láttatóan utal arra az oldalra, amelyről az azonos ütőfelülettel való ütés történik. Mint egy pofon. (Ritkán vágnak valakit pofon fonákról. . .) Mondanom sem kell, hogy annak idején mindkét szót hevesen támadták, és világos okfejtéssel bebizonyították, hogy mind a kettő képtelenség. A *fonák* szónak megvan a maga bevált, „tisztes” jelentése, s ha egy jobbkezes játékos a labdát baloldaltól üti meg az ütő „másik” felével, ebben semmiféle visszásság nincs. A *tenyeres* szó pedig (így érveltek) hasonlóképpen félreérthető: mindenki tenyeres-talpas parasztszemeskérre, cselédre gondol. Így ők. Ezzel szemben népünk ma sem rosszul táplált, de városban és falun egyaránt több a jóalakú, karcsú lány, vagy asszony, mint valaha, ami pedig a *cseléd* fogalmát illeti, ez a foglalkozási ág csaknem teljesen kiment a divatból, helyét a bejárónők foglalták el, akik már csak kemény munkájuk jóvoltából sem válnak holmi lomha mozgású, tenyeres-talpas asszonyosságokká.

A *tenyeres* is, a *fonák* is a sport tulajdonává vált. Egészen természetes volt hallani, amint Berczik Zoltán, az asztalitenisz válogatott vezető edzője elárulta, hogy milyen tanácsot adott Jónyernek egy fontos mérkőzés előtt: „Figyelmeztettem, hogy Bengtsson *fonákjára* adogasson.”

A *backhand* és a *forehand* tehát visszakerült a szigetországba, nekünk egyikre sincs már szükségünk. Berczikkel kapcsolatban még két új magyar szó is előkerült: *edző* és *adogatás*.

Az adogatás nem tartozik a magyarító mozgalom legfényesebb gyöngyszemei közé. A *szerválás*-ból, a *szervá*-ból *adogatás* lett, az igealak is egyszerűen szólalt meg magyarul: *adogatni*. Egyetlen hibája a szónak, hogy hosszabb, mint az eredeti, de általában jól megállja a helyét, bár az igazat megvallva, nem teljesen szorította ki külföldi megfelelőjét.

Az edző és a Mondolat

Az *edző* szó pályafutása külön fejezet. Az angol *trainer* s származékai sokáig vártak arra, hogy magyarrá váljanak. (Mellékesen megjegyezve: a labdarúgás szakkifejezései túlnyomó többségükben azért angolok, mert ezt a sportágat is tőlük vettük át; angol sportemberek is segítettek meghonosítani ezt a szép labdajátékot Magyarországon. Ezzel szemben például a sísport szakkifejezéseit a német nyelv szolgáltatta számunkra, mert elsősorban az osztrákoktól tanultunk meg síelni. (Nem pedig „sízni”, mert a szó a norvég *síj*-ből származik, s kezdetben *síjelés* volt a sport neve. De menjünk tovább!) A *trainer* szó csak nagysokára vált egyelőre csak *tréner*-ré, s hasonlóképpen magyarosan kezdték írni a testvérszavakat is: *tréning*, *trenírozni* (német hatás), de volt, aki *tréníngezett*, sőt *trenált*. Egyik szó fülsértőbb volt, mint a másik. Amikor a Nemzeti Sport pályázatán (erről később többet) az *edző* szó látszott a legéletképebbnek. Fontos szerepet játszott az a körülmény is, hogy a szó minden alakzatban jól használható: *edző*, *edzés*, *edz*, *edzésnapló*, *mesteredző*, *edzőpálya*, stb. Kevés szónak volt olyan keserves a rajtja (startja. . .), mint éppen az *edző*-nek. Az ellentábor különösen ezt a szót találta nevetségesnek, megszokhatatlannak. Kitört a gúny vihara. Mérközéseken csúfolódva kiabáltak be a kispadon ülő szakembernek:

— Mi van, *edző* úr?! Éljen az *edzőööö*! Hogy ment az *edzés*?!

Az illetők nyilvánvalóan nem voltak tudatában annak, hogy önkéntelenül is az ügyet szolgálták, szinte belevésték a saját agyukba is az új szót. Jaj az újnak, ha nem támadják! Kosztolányi Dezső választékosabban fogalmazta meg az ellenállás döntő szerepét az előrehaladásban: „Kazinczy nyelvújítása is akkor vetett lobot, amikor megjelent ellene egy gúnyirat: a Mondolat. Úgy rémlik, erre szükség van. Nálunk a gondolatot a »mondolat« véteti észre.”

Ennyit bevezetésül. Egy cikk elolvasása után jutott eszembe, hogy érdemes lenne visszaemlékezni a Nemzeti Sport magyarító pályázatára, amely sportunk magyar nyelvének kialakításában nem éppen jelentéktelen szerepet játszott. A szóban forgó cikk a Magyar Tudomány 1977. évi 2. számában majd a Nyr.-ben (101: 129—41) jelent meg „Az idegen szavakról” címmel. Ennek a cikknek minden szavával egyetérttek, s örülök annak, hogy Benkő Loránd és Lőrincze Lajos kidomborította a szópályázatok fontosságát is. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy a tevékeny kortárs szemszögéből tudok visszaemlékezni arra a pályázatokra épült nyelvújító mozgalomra, amely megtanította a sportot magyarul beszélni. Milyen volt ez a mozgalom, milyen tanulságokkal szolgál, akár a jelen számára is?

A csőd

Egykori sportújságokat lapozgatva, megállapíthatjuk, hogy a sport nyelve annakidején minden volt, csak magyar nem. A magyar szavak („hogy”, „és”) szinte csak mint töltelékszavak szerepeltek a lényegét képviselő idegen

szakkifejezések között. Nem volt ritka az ilyen tudósítás: „A jobb back rüszttel passzolt a centerhalfhoz, az stoppolta a labdát, egyet driblizett, passzát a jobb-szélső becenterezte, a centert hiába faultolta az ellenfél backje, kapura lőtt. A labdát a kapus robinzonáddal cornerre mentette, de a taccsbíró intésére a bíró taccsdobást ítélt.” És ehhez hasonlók. Az idegen szavak között bőségesen szerepeltek rosszul kiejtett, hibásan használt szavak. Egyetlen példa: a *taccs*. Ez az angol *touch* szó magyar változata. Az angolban a *touch-line* (megközelítő kiejtése: tacs-lájn) egyszerűen az oldalvonalat jelenti, szinte a játéktér „part-ját”, ahol a játéktér véget ér. Ez a vonal a pályát kétoldalt határolja. (A pálya négyszögének szemben álló két egyenese a *kornervonal*, a mai *alapvonal*.) Az angolban azonban nincsenek „taccsbírák”, hanem „vonalemberek” (*linesmen*). Nincs „taccsdobás”, hanem „bedobás” (*throw in*). Nálunk viszont vadon meghonosodott a *taccsbíró* (sőt, rövid *a*-val, a „taccsbíró”), a *taccsdobás*, a *taccsrajátszás*. Nem minden humor nélkül való, hogy az asztaliteniszből a *touch* mint „töccs” került be nyelvünkbe. Még a harmincas években hoztak egy szabályt, hogyha egy túl hosszú labda az asztalon túl a játékos ütőjét éri (véletlenül beleüt, vagy nem tudja az ütőt elkapni az asztalon túlszállt labda elől), akkor az neki rossz, mert a labda érintette (*touch*) az ütőjét. Az asztaliteniszből ugyan nincs külön „töccsbíró”, de maga a *töccs*, ez a kissé szögediesen hangzó szó közhasználatúvá vált.

Bocsánat a kifejezésért, de a sport nyelve egyszerűen ronda volt. És ami még ennél is rosszabb, értelmetlen. Világos, helyes magyar beszédről szó sem lehetett. Sajnos, a sport iránt fogékony ifjúság ezt a zagyvaléknyelvet tanulta meg.

Az első lépés

Az egykori Nemzeti Sport szerkesztőségében született meg az ötlet, hogy magyarító mozgalmat kellene kezdeményezni. De hogyan? Az addigi tapasztalatok azt bizonyították, hogy a „felülről” jött szavakat a nagyközönség nem szívesen fogadja el. Voltak öröndetes példák is. Már a húszas években sikerült magyarrá tenni a „modern pentathlon” nevét: *öttusa*. Kétféle pentathlon volt. Az egyik az ógörög eredetű az atlétikában, a másik a modern pentathlon, amely, mint tudjuk, lovaglásból, párbajtőrvívásból, céllövésből, úszásból és futásból áll. A pentathlonból *ötpróba* lett, de a modern pentathlont modern ötpróbának nevezni — eléggé szegényes megoldásnak látszott. Így lett a modern pentathlonból *öttusa*, élesen megkülönböztetve atlétikai rokonától, az ötpróbától. Szinte fölösleges külön megjegyezni, hogy az atlétikában a dekathlon nevét a *tízpróba* foglalta el. A rövidített *öttusa*, amely mindössze három számból áll, már születésétől fogva a háromtusa nevet viselte triatlón helyett. Van még *négytusa* is.

Hosszas viták után alakult ki a Nemzeti Sport szerkesztőségében az a felfogás, hogy sportnyelvünk magyarrá tétele csak „közmunka” lehet, vagyis be kell kapcsolni a közvéleményt, a sporttársadalmat, azokat a sportembereket, akik műveltségükkel és a sporttal való jártasságukkal tevékeny részt vehetnek a mozgalomban. És ha maga a sporttábor szüli az új magyar szavakat, akkor el is fogadják őket, hiszen az ő kedves gyermekei. A magyarító mozgalom kezdeményezője személy szerint Vadas Gyula dr., a lap főszerkesztője volt, s leglegkesebb segítő társa Molnár Géza, a kerékpár rovat nagy műveltségű vezetője, akinek irodalmi jelentőségére jellemző, hogy egyik színdarabját a Nemzeti

Színház mutatta be. Többé-kevésbé résztvett a munkában a szerkesztőség valamennyi tagja. Jómagam meglehetősen jelentéktelen szerepet játszottam, már életkoromnál fogva is.

Nem könnyen alakult ki a követendő út. Amikor 1931. április 24-én buzdító felhívás jelent meg a sportújságban, még hiányzott a versenyszerűség, a pályázati forma. Ennek a felhívásnak alig volt visszhangja. A centerhalfok és back-ek továbbra is ofszájdra állították az ellenfél centerét, vagy taccsra mentettek előre. 1931. szeptember 29. nevezetes határnap. Ekkor jelent meg az első magyarító pályázat, tiszteletdíjakkal. És már az első esztendő tiszteletre méltó eredménnyel zárult. Íme, az első öt úttörő új magyar szó: *rajt* (start), *szorító* (ring), *ujjas* (szvetter), *edző* (tréner), *mez* (dressz).

Mindössze öt szó, de mi nagyon örültünk a jó rajtnak. . . Külön vizsgálgattuk, hogyan képezhetők, hogyan ragozhatók az új szavak. Tehát: *rajt*, *rajtolni*, *rajtengedély*, *rajttámpla*. Ez a szó különben a levegőben lógott, hiszen már a gyerekek így indították el futóversenyeiket: „Elkészülni, vigyázz, rajt!” Őse nyilván a *rajta* volt. *Szorító*, *szorítósegéd*, *szorítókötel* — mehet! Kedves, szép magyar szónak látszott az *ujjas* is. Jóleső érzés volt az is, hogy válogatottjaink ezentúl nemzeti mezben és nem dresszben szerepelnek. A legkényesebb újítás, mint már említettem, az *edző* volt. Alaposan átgondolt újszülött volt ez is a magyarítás családtervezésében. A *training* tulajdonképpen a versenyekre, mérkőzésekre *edzi* a sportolókat, s aki ezt a tevékenységet vezeti, a *tréner*, az maga az *edző*. Nézzük csak, hogyan lehet ragozni. *Edző*, *edzés*, *edzőtárs* (tréningpartner), *edzőpálya*, *edz.* . . semmi gond! Ezeknek a szavaknak a meghonosodását a lelkesedés és gúny egyaránt támogatta.

Magyar szóbőség

A kezdeti siker egyaránt fokozta a szerkesztőség és a pályázó sportemberek lelkesedését. Évről évre egymás után születtek az új szavak, mint például: *hajrá* (finis, biztatásban: *tempó*), *színt* (sztenderd), *portya* (túra), *rosta* (triál), *rangadó* (derbi), *roggyant* (groggy), *szöglet* (korner), *les* (ofszájd), *versenyóra* (stopperóra), *lelátó* (tribün), *csúcs* (rekord), *váltó* (staféta), *tenyeres* (fórhend), *fonák* (bekhend), *váltósúly* (weltersúly), *járom* (nelson), *bórszeg* (stopli), *légbukfenc* (szalló), *röpte* (volley), *vágta* (sprint), *vágtázó* (sprinter), *sarkos* (oxford), *műlesiklás* (szlalom), *kezezés*, *keze* (*hands*, *handset* követ el), *fedezet* (*half*), *középcsatár* (*center*), *középfedezet* (*centerhalf*), *hátvéd* (*bekk*), *csűd* (*rüsz*), *toppol* (*stoppol*), *cselez* (*dribliz*), *átadás* (*passz*), *szurkoló* (*drukker*), *csörte* (*asszó*), *pást* (*plans*), *védés-visszavágás* (*parádruposzt*), *játék* (*game*), *játszma* (*szet*), *mérkőzés* (*meccs*), *part* (*taccs*), *partjelző* (*taccsbíró*), *partdobás* (*taccsdobás*), *lecsapás* (*smash*), *kalló* (*crawl*), *erőnlét* (*kondíció*), *dancs* (*fault*), *fortély* (*taktika*), *adogatni* (*szerválni*). . . Azt hiszem, a sportmozgalomnak nincs oka szégyenkezni a nyelvművelésben vállalt szerepe miatt.

Néhány szó a szavakról

Ha végignézzük az előbbi példákat, feltűnik, hogy néhány szó nem ment át a köztudatba. Így például a határozottan tökéletesnek talált *kalló* (*kallózás*, *kallózni*). A gyorsúszók *kallóznak* ugyan a lábukkal (a vizimalmoktól

kölcsönvett láttató szó ez), de nem beszélnek róla. A gyorsulás egyaránt magába foglalja a láb és a kéz mozgását. Ahhoz, hogy egy szó meghonosodjék, használni is kell. A taktika is erősen tartja magát a fortéllyal szemben. Ilyesmit lehetlenség előre kiszámítani. A láb, úgy látszik, nagyobb önállóságra törekszik, s talán ez az oka annak, hogy a football helyére a labdarúgás került, s nem a „lábilabda”, vagy egyszerűen: *láblabda*. Ugyanakkor kedvelt a labtenisz. Megjegyzem, a *football* és a *labdarúgás* helyett a szóbeszédben manapság a *foci* a leghasználatosabb, s a *football* sem halt ki. Együtt kell vele élni. Nem gyökerezett meg a *salló* helyett a *légbukfenc*. Ki tudja, miért nem? Talán, mert egy szótaggal hosszabb, mint az eredeti? A nyelv rövidsége törekszik. Annakidején az Akadémia részéről arra figyelmeztettek minket, hogy lehetőleg hagyjuk békében az egytagú szavakat, mivel ezekben amúgyis szegény a magyar nyelv. Így maradt meg a *sport*, a *gól* stb. Talán ezért is erőltetett a *null*-nak *nullá*-val való helyettesítése. Mellékesen: a *nulla* sem magyar szó, helyette a *semmi* lenne indokolt, ahogyan a teniszben használják a *love* (ez esetben *semmi*) helyett. Egy teniszmérkőzésen a *fifteen love* — tizenöt semmi.

Az *erőnlét* (kondíció) meghonosodott, pedig kezdetben egy kicsit csikorogott. Megszoktuk. Csak arra kell vigyázni, hogy akinek jó az *erőnléte*, az *jó erőben* van. Nem jó *erőnlétben*. Ez rossz.

A *drukker* egyike a legcsúnyább idegen szavaknak. Két mássalhangzóval kezdődik, németül végződik. Legalább *drukkoló* lenne az, aki még mindig drukkol. Jó ízlésű ember ma már *szurkol*. Ennek érdekében jelentős nyelvészeti zenemű is született, a *SZÚR, SZÚR, szurkoló* kezdetű dal, amely a népszerű Színészek — Újságírók Rangadó nagy eseményének indulója lett. *Rangadó*. . . Így nevezik manapság a sportban a rangos találkozókat, s nyilván kevesen gondolnak néhai Lord Derbyre, akinek nevét megközelítően „Dábi”-nak ejtik.

Külön figyelmet érdemel a *les* (*off-side, ofsájd*) pályafutása. Ez egyike a legbonyolultabb angol szakkifejezéseknek. Ha egy csatár a jó oldalon van (nem lesen), akkor helyzete: „on-side”. Ha átbillen labda nélkül az ellenfél védői mögé, akkor helyzete „off-side”. Vagyis a rossz oldalon van. Nem akarom ismertetni ezt a bonyolult szabályt, amely annyi vihart kavart már a labdarúgásban, de felelősségem tudatában állítom, hogy azoknak, akik gúnyt űztek a *les* szóból, s kiálltak az *ofsájd*, sőt *ofsizd* és *obcid* (!) mellett, halvány fogalmuk sem lehetett arról az angol szóról, amelyet védtek.

A *fault* külön fejezet. Ezt a szót ma is összetévesztik a *foul* szóval. A *fault* egyszerűen 'hiba'. Sem több, sem kevesebb. A teniszben így is szokták meg. Például a lábhiba azelőtt *foot-fault* (*futfólt*) volt. A *fair play* ellentéte a *foul play*, vagyis a sportszerűtlen, piszkos játék. Röviden *foul*, helyesen kiejtve: *faul*. (Angliában a záptojás neve *foul egg*.) A kezdet kezdetén valaki összetévesztette a *foul*-t a *faul*-tal, betű szerint magyarosan ejtette ki, s gyakran még ma is kiabálják durvaság láttán, hogy *faul*! Jókor a helyesírási hiba! A *dancs* erdélyi szó, jelentése: 'szennyes, szurtos, ronda, undok'. Az a játékos, aki szándékosan megrúgja ellenfelét, bizony nagyon piszkosan játszik. Az angol így is bélyegzi meg az ilyen jelenséget: *Dirty play* piszkos játék.

Néhány szó az *olimpiás* — *olimpikon* vitáról. Az *olimpikon* születése rendhagyó: hazai gyártmányú idegen szó. Egy pesti újságíró, találta ki azok jelölésére, akik részt vesznek az olimpián, függetlenül attól, hogy milyen eredményt érnek el. Sőt, még csak részt sem kell venniük a versenyeken, elég ha kiküldik őket. A rejtélyes hangzású idegen szóból nagy nyelvi kavarodás keletkezett, amelynek nyomai ma is észlelhetők. Hogy csak egyetlen példát említs-

sek, az Értelmező Szótárban az *olimpikon*-nak kétféle jelentése szerepel: „1. Az olimpián részt vevő sportoló. 2. Az olimpián bajnokságot nyert sportoló.” Szép kis zűrzavar! Tehát az olimpiára benevezett, esetleg el sem indított tartalékot ugyanaz az elnevezés illeti, mint az olimpiai bajnokot. Ezért is használják sportolóink szívesebben ezt a kétértelmű szót, elvégre ki az, aki nem szeretne olimpiai bajnoknak legalább látszani! Az *olimpikon* szó amellet az görög nyelv szabályai szerint semleges nemű, ami nem mondható el az olimpiai játékokon részt vevő pompás nőkről és férfiakkról. Ezt az ellentmondást még a harmincas években részletesen fejtette ki néhai Mező Ferenc dr., szellemi olimpiai bajnokunk, aki mellékesen klasszika-filológus latin—görög tanár volt. Majd azt ajánlotta, hogy az olimpián részt vevő sportembereket nevezzük *olimpiás*-oknak. Jó magyar szó, mint például a *vásáros*. Ez a fajta megoldás a sportban amúgy sem ismeretlen, lásd: *kajakos*, *kenus*, *dózsás*, *bunyós*, *döntős*, *tízpróbas*, *kosaras*, stb. Ha felváltva használjuk a helyes *olimpiás* és a helytelen *olimpikon* szót, ez olyan, mintha csak az egyik lábunkon viselnénk cipőt.

Sajnos, még mindig vannak, akik fele-fele alapon oldják meg a magyar sportnyelv kérdését. Felváltva használják a magyar és az idegen szót. Ezt is, azt is. Ez sok zavart okoz. Ha egy ifjú azt olvassa, hogy „X új *csúcsot* állított fel, miután megjavította Y *rekordját*”, töprenghet azon, hogy mi lehet a különbség a *csúcs* és a *rekord* között. Olyan ez, mintha a labdarúgásban felváltva használnánk a *kapus* és a *goalkeeper* kifejezést. Ilyesmi mindennapi életünkben is előfordul. Elindul egy *küldöttség* és hazaérkezik egy *delegáció*. Gazdagodása ez nyelvünknek? Inkább kinövése, szépséghibája. Az ilyesmi azoknak tetszik, akik szerint az idegen szavak minden esetben gazdagítják a magyar nyelvet. Egy jőnévű írónk is ezt állította. Holott az igazság az, hogy éppen ellenkezőleg: az idegen szavak szegényítik nyelvünket, mert egyetlen idegen szó tucatnyi magyar árnyalatot szorít ki. Pályatársamnak különben azt ajánlottam, hogy a magyar—kínai kulturális együttműködés keretében vegyünk át 200 000 kínai szót. Hej, de gazdag lenne a magyar nyelv!

A röplabda születése

Ismétlem, csekély szerepet játszottam a magyarításban, ez inkább népmozgalom volt, de egyik szavamra, elnézést a szerénységetért, azt hiszem, büszke lehetek. A felszabadulás után új játék vált népszerűvé hazánkban: a volleyball. Elsősorban szovjet katonák játszották. (Mellékesen: a játék amerikai eredetű, innen az angol név.) Nagy előnye, hogy a lehető legegyszerűbb körülmények között is játszható. Ma már világhírű a játék, s a montreali olimpia egyik kimagasló eseménye volt, de 1945-ben még alig ismerték. Nálunk csak abban az évben kezdtek el *volézni*, vagyis *vollejboll*-t játszani. A Népsportnak már rovatvezetője is volt az új sportág gondozására: Simai László dr., rendőrtiszt. Amikor a sportágról először szó esett, ezt mondtam neki:

— Lacikám, mindenekelőtt magyarítsuk meg a nevet. Mi az, hogy *vollejboll*? Tíz év múlva majd pályázatot írhatunk ki magyar névre.

— Már nagyon beidegződött. . .

— Majd kiidegezzük.

Kértem, hogy magyarázza el a játék szabályait, addig ugyanis nem láttam „vollejboll”-mérkőzést. A lényeget hamarosan megértettem: a labdának nem szabad a földre esnie. Ezért „volley”. Valamikor ez a szó a teniszben mint *röpte* vált magyarrá. Hangosan tűnődtem:

— *Röpte... röptelabda... nem jó... röplabda... nézzük csak!... röplabda, röplabdázni, röplabdázó... próbáljuk meg!*

— Olyan furcsa. Nem fogják megszokni.

Azt hiszem, ehhez a történethez nem kell csattanó. Ma már senki sem *volézik* Magyarországon, annál többen *röplabdáznak*. A magyarításhoz többek között bátorság és derűlátás is kell.

Néhány tanulság

Cikkem csak jelentéktelen értékelése sportnyelvünk fejlődésének. Bánhidi Zoltán egy kiváló könyvet szentelt ennek a kérdésnek (A magyar sportnyelv története és jelene Akadémiai Kiadó, 1971.) Én csak mint egykori egyszerű résztvevő tudok beszélni a magyarító mozgalom tapasztalatairól. A fő tanulság az, hogy a magyar nyelv ügyét közüggyé kell tenni. Ezen belül a pályázatnak van a legfontosabb szerepe. Mi, magyarok, szeretünk versenyezni, pályázni, vetélkedni. Akármilyen pályázat azonban nem megfelelő. Annak idején a Pesti Hírlap mindössze egyetlen idegen szónak, a *fantasztikus*-nak keresett pályázat útján magyar megfelelőt. Lőn: *fellegjáró* és *elképesztő*. Kosztolányi Dezső meg is dicsérte a két szót, majd kiegészítette több mint két tucat további árnyalattal. Legutóbb a rádió hirdetett pályázatot a *sci-fi* és a *spray* magyarrá tételére. Az eredmény: *fanti* és *permet*. Az utóbbi tulajdonképpen nem is új szó, hiszen hazánkban már régóta permeteznek. A *fanti*-ban sem az a baj, hogy nem más, mint egy idegen szó becézése, hanem az, hogy a szóban forgó irodalmi műfaj értéke erősen kétséges, a szót ritkán használják. A *fanti* egy kicsit tréfás hangzású, mintha a történelmi regényt *törti*-nek nevezték el.

A sajtó, a rádió, a televízió szerepe óriási, mondhatnám döntő. A pályázatok elfogadott eredményeinek azonban *kötelező érvénnyel* kell bírniok. Hogy mit értek ez en? Azt, hogyha például az egyik napilap pályázatán valamelyik közgazdasági, vagy politikai természetű idegen szó magyarrá válik, akkor az új magyar szó ne csak a nyelv művelő rovatban szerepeljen, hanem a *vezércikkben* is. Furcsa lenne, ha az újság tiszta vizet prédikálna, és szennyvizet inná. Talán túlzott annak az olvasónak a kifogása, aki szerint egy mai vezércikket szótár nélkül nem lehet megérteni, annyi azonban bizonyos, hogy közíróinktól nem idegen a „neohungaromix” nyelv (Szabó Ede írta le, az *Élet és Irodalom*-ban), s az embernek néha az az érzése, hogy maga a vezércikkíró sem mélyedt el, mondjuk, a komplex integráció jelentésének mélységeiben, de olyan szépen hangzik.

Nem gondolok világméretű összefogást a magyar nyelv megmentése érdekében. Elég ehhez azok segítsége, akik beszélnek.

Feleki László

Idegen szavaink nyelvhasználatunkban, ahogy ma látjuk*

I. Történeti visszapillantás

1. Néhány szó az idegen szavakról általában

Az idegen szavak sorsa sokáig bizonytalan volt nyelvhasználatunkban. Megfelelő tudományos megalapozottsággal és kellő gyakorlati tapasztalati anyaggal alátámasztott egységes szemlélet hiányában vagy ellenségévé esküdünk az idegen szavaknak (purizmus), vagy pedig kritikátlanul tágra nyitottuk a kaput előttük (nyelvi liberalizmus, barbarizmus). A két szélsőségesen ellentétes felfogás abból származik, hogy a két tábor hívei kezdettől fogva megoszlanak az idegen szavak használatának szükségességét, hasznosságát illetően.

Mindenekelőtt alapvető tényként állapíthatjuk meg, hogy az ellenzéki tábor tagjai a nyelvi tudatosulás kezdeteitől fogva napjainkig nyelvünk „ősi romlatlanságát”, szellemét, tisztaságát féltették az idegen szavak beáramlásától. Ilyenformán nem csodálkozhatunk azon, hogy a problémátlanság állapota nem tarthatott sokáig, a különleges hazai történelmi-politikai viszonyok közepette, a felvilágosodás pünkösdi szelének hatására már a XVIII. sz. végére mozgalmi jelleget öltött a nyelv tisztítás gondolata. Az úttörők (Decsy Sámuel, Rát Mátyás, Révai Miklós) nyomában a „második hullám” nyelvújítói már a gyakorlatiasság irányába terelték a mozgalmat, Barczafalvi Szabó Dávid, Bugát Pál, Szemere Pál és mások az idegen szavak tömeges magyarítását állították törekvéseik tengelyébe, nemegyszer figyelmen kívül hagyva a magyaros szóképzés szabályait is.

Elkerülhetetlen folyamat volt, hogy a szélsőséges purizmus előbb-utóbb átváltott egy realisabb felfogás irányába, ugyanakkor kitermelte saját erőteljes ellenzékét is az antipuristák személyében. A nyelvújítás vezető egyéniségei, Verseghy, Kármán és Kazinczy már magasabb nézőpontra tudtak helyezkedni, amikor a szellemi érintkezés elvét, a tudományos élet nemzetköziségét hirdették, ami egyúttal azt is jelenti, hogy az új és szükséges ismereteket közvetítő idegen szavak befogadásának hívei voltak.

2. Idegen szavak, jövevényszavak

A teljes nyelvi elszigetelődés, a hermetikus elzárkózás elvének hirdetői épkezláb érvet már alig tudnak felhozni álláspontjuk igazolására. És ne gondoljuk, hogy ez csak napjainkban van így, amikor az iparosodás, a közlekedés, a tömegtájékoztatási eszközök gyors ütemű tökéletesedése, a robbanásszerű tudományos-műszaki fejlődés valósággal modern népvándorlás képzetét kelti bennünk. Ha áttételesen is, ha más mértékrend szerint is, de hasonló lehetett a helyzet az emberi kultúra kezdetlegesebb fokain is, szinte már a barbárság, a nomád életforma történeti szakaszában.

A civilizáció kialakulása és terjedése során a népek és nemzetek állandóan érintkeznek egymással a földrajzi és történeti adottságok, a társadalmi és biológiai keveredés közegében egyaránt. S ahogy a védekezés egyre nehezebbé, szinte lehetetlenné vált a faji, a nemzeti önállóság terén, ugyanúgy tarthatatlan lett a nyelvi elkülönülés, elzárkózás gondolata is. A nyelvek között állandósult a kölcsönhatás, s ez alól a világnak szinte egyetlen nyelve se kivétel.

* Az MTA Helyesírási Bizottságának felkérésére készült tervtanulmány.

Valamennyi nyelv több-kevesebb külső hatásnak volt és van kitéve, az eredetiség és a viszonylagos tisztaság tekintetében pedig a mi magyar nyelvünk nyugodtan állja az összehasonlítást más nyelvekkel. Szókincsünk idegen eredetű elemei jól elkülöníthetők, együttes hatásuk nem semmisítette meg, talán nem is nagyon homályosította el nyelvünk meghatározott ősi, eredeti jellegét, más szóval: alapszókincsünk határozottan, jól felismerhető. De összehasonlítás-képpen vegyük csak szemügyre például az angol nyelvet. Igen erős kelta, germán és normann—francia hatások eredményeképpen előállott egy jellegzetesen keverék nyelv, a magába olvasztás folyamata elhomályosította az eredeti karaktert, s ezen nem változtat az sem, hogy az angol ún. „nagy” nyelv, kultúr-történeti kisugárzása óriási és napjainkban is tartó, sőt időnként erősödő. Más nyelvekkel (latin, francia, spanyol stb.) kapcsolatban hasonló megállapításokat tehetnénk.

Idegen hatások természetesen nemcsak a szókincset érhetik, az idegen-szerűség se korlátozódik kizárólag az idegen szavak használatára, bennünket most mégis elsősorban a szókincs kérdésköre érdekel. A nyelvtörténeti tudományosság korszerű elvei ma már lehetővé teszik, hogy egyértelmű és tárgyilagos álláspontot foglaljunk el az idegen szavak befogadásának régóta és napjainkig is vitatott kérdésében.

Ha arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy milyen okokból, milyen szükségletekből kiindulva vagyunk kénytelenek idegen nyelvi elemek használatához folyamodni, rövidre fogva, egyszerűsítve a következőket mondhatjuk:

a) A tudományos életben vagy a mindennapi nyelvhasználatban olyan fontos új fogalmak merülnek fel, melyekre nincs jó magyar kifejezésünk, illetve meglevő eszköztárunk segítségével nem is tudunk megfelelőt alkotni. Ilyenek: *amplitúdó, dekád, hormon, kozmikus, mikroszkóp, rádió, stressz, vírus* stb.

b) Egyes fogalmakra van ugyan magyar kifejezésünk, de az eredeti idegen szó tömörebb, a jelentéstartalmat pontosabban, teljesebben, gazdagabban tudja kifejezni. Pl.: *antikvitás, energia, gravitáció, imponál, kontúr, masszív, materializmus, orgánus, profil, vákuum* stb.

c) Az idegen szavak harmadik csoportjába sorolhatjuk azokat az eseteket, amikor bizonyos fogalmak mind magyar, mind idegen neve használatos, azonban jelentésmódosulás következtében hangulati többletjelentés, árnyaltság miatt főleg stílus megfontolásból célszerűbb az idegen kifejezéshez ragaszkodni. Néhány példa: *dáma, figura, fráter, náció, nimbusz, passzió, perszóna, poszt, prókátor, protekció* stb.

Az idegen szavak befogadása tehát természetes folyamat, a szókincs gyarapításának ma már vitathatatlanul egyik nélkülözhetetlen eszköze. Az eszközzé válás folyamatában — ugyancsak sematikus egyszerűsítéssel — a következő fokozatokat vagy állomásokat lehet megkülönböztetni:

- a) idegen szavak (vendégszavak)
- b) közkeletű idegen szavak
- c) jövevényszavak.

Bármely idegen szó a befogadó nyelv használatában eleinte merőben idegenül viselkedik, mindenki idegennek érzi, és pedig nemcsak akkor, ha csupán egyetlen szakágazati nyelv területén kerül forgalomba, hanem akkor is, ha a közműveltséget érdeklő kifejezésről van szó. A használat gyakorisága folytán azonban hamarosan közel kerülhet a meghonosodáshoz, a közkeletűvé

váláshoz, különösen ha fontos, nélkülözhetetlen fogalmat jelöl, és kisebb-nagyobb mértékben hasonló nyelvünk ejtési és írásgyakorlatához. Idegen származását azonban még érezzük, a használók legnagyobb többsége is tudatában van az idegen eredetnek.

A meghonosodás végső foka az, amikor a nyelvközösség már nem érzi idegennek a befogadott „jövevényt”, amely az átvevő nyelvben a hosszú időn át végbemenő áthasonulás folytán hangzásban, színezetben, sok esetben jelentésben is annyira átcsiszolódott, hogy a szókincs szerves részévé vált. A jövevénytiszta idegen eredetét legfeljebb csak a nyelvész ismeri, a genealógia tekintetében sokszor a nyelvtudomány is zavarba esik. Ezzel elérkeztünk feladatunk gyakorlatibb jellegű területére.

3. Helyesírás, nyelvhelyesség, nyelvvédelem

Gazdag tapasztalati anyag bizonyítja, hogy a nyelvek ellenállást fejtenek ki a beszivárgó idegen nyelvi elemekkel szemben, ez a védekezés természetes. Nyelvérzékünk berzenkedik az idegen elemek nyakló nélküli befogadása ellen, s ebben nem feltétlenül kell nyelvi sovinizmust gyanítani. Az idegen szavak átvételét a mai tudományos felfogás a k t í v t e v é k e n y s é g n e k tekinteti, mert mindig szelekcióval párosul, gyakran vagy legtöbbször valamilyen módosító átalakításhoz kapcsolódik. Tehát a befogadás nem mechanikus, passzív tevékenység, nem szolgai átvétel.

Helyesen állapítja meg Fábrián Pál egyik tanulmányában (Helyesírásunk időszzerű kérdései, 89), hogy az idegen szavak írásával kapcsolatban jóformán a magyar írásbeliség kezdetei óta két álláspont harcáról van szó, az egyik a magyaros, a másik az átadó nyelv szerinti idegen írásmód. A fő kérdés itt az, hogy mi a feltétele a magyaros írásmódnak. A válasz látszólag igen egyszerű: a k ö z k e l e t ű s é g. Csakhogy a bökkenő éppen abban van, hogy a közkeletűség fogalma igen tág, helyesebben ingadozó határok között definiálható, továbbá hogy igen sok esetlegesség, szubjektív megítélési szempont érvényesülésére van lehetőség. Arról nem is beszélve, hogy az egyes személyek vagy csoportok mindenkor műveltségi színvonala ugyancsak közrejátszik az idevágó kérdések eldöntésében.

A meghonosodottság kérdése az idegen szavak írásában igen sok gondot okozott már a régi magyar irodalomban is (Geleji Katona István, Tótfalusi Kis Miklós, Pázmány Péter stb.), szinte századokkal korábban, még mielőtt a XIX. században igen kiterjedt viták után a Magyar Tudós Társaság hozzáfoghatott a szabályozás munkájához. Az 1832-i akadémiai szabályzat lényegében már mások kialakult véleményére, jól körvonalazódó előzményekre támaszkodhatott, amikor a magyaros írásmód elvét megfogalmazta: „Azon idegen szavak, melyek polgári just nyervén, nálunk az életnyelvben, ha változatlanul is, általmentek, magyar szavak gyanánt íratnak; például: *fris*. Azok pedig, melyek bizonyos tudományokban műszók gyanánt fordulnak elő, megtartják eredeti írásmódjukat.”

Az akadémiai helyesírás újabb kiadásait a magyaros írásmódnak bár rendkívül óvatos és megfontolt, de fokozatos kiterjesztése jellemzi. Mint tanulságosat csak az 1856-i kiadást említem meg, mely szerint a meghonosodott idegen szavakon kívül magyarosan írandók az „oly műszók, miknek teljesen megfelelő magyar szavaik nincsenek, vagy mik ilyen mellett is, még a gondosabb írók és szólók által is használtatnak, kivált ha a kiejtésben is magyaros

hangot kaptak". A szabályzat vonatkozó pontja (12.) az ilyen műszókra példaként többek között a következőket említi: *marcius*, *akademia* (rövid *e*-vel), *kritika*, *Múza*, *próza*, *drama*, *poézis*. Ahelyett, hogy csak megközelítőleg is teljes történeti szemlét adnék — ami jelenleg nem is feladatunk —, csak két szélsőséges nézetet említek még meg, mind a kettőben az elégedetlenség jut kifejezésre az akadémiai felfogással szemben, csak más-más irányból. Rákosi Jenő a Budapesti Hírlap szerkesztőjeként azt a túlzó álláspontot vallja, hogy „hangzás szerint kell lehetőleg minden idegen szót leírni” (Nyr. 35: 328). Ez az írásmód másokban is támogatóra talált (a legnagyobb hatású Simonyi Zsigmond), míg az ellentétes pólus képviselői közül Volf Györgyöt kell kiemelni, aki a magyaros írásmód ellenzőinek nézeteit bár harcos egyoldalúsággal összegezi, ám mégis nem minden tudatlanság nélkül. Mrev purista állásfoglalása elfogadhatatlan ugyan, mert ellentmond a nyelvfejlődés alaptendenciáinak, a nyelvi demokratizmusnak, gondolatrendszerében más tekintetben mégis van valami megszívlelendő. Ugyanis egyebek között a következőket mondja: „Az idegenszerű írás üdvös korlát, mely figyelmezteti az író, hogy a mennyire lehet, magyar szóval tegye érthetővé, a mi mondanivalója van. A magyaros írás megmenti a lelki furdalástól . . . A magyaros írás tág kaput nyit az idegen szók gondatlan, tudatlan használatának. Ennek nemzeti nyelvünk és műveltségünk vallja kárát . . . Az idegen szóknak kár nélkül csak tudatos használatát lehet megengedni. E tudatosságot a helyesírásban az idegen köntös megtartásával kell biztosítani” (Budapesti Szle. 66: 473—5.).

Amit fejezetünk elején az idegen szavak átvételéről mondtunk, hogy ti. aktív, szelektáló tevékenység, most már érvekkel is igazolni tudjuk. Már a régi akadémiai helyesírás egyes vonatkozó szövegrészeiben — ha kissé burkoltan is — kifejezésre jut a nyelvhelyesség gondolata, Volf György érvei közül viszont éppen azok a legelfogadhatóbbak és leghasznosabbak, amelyek alapján szinte alaptézisként mondhatjuk ki: helyesírás és nyelvhelyesség az idegen szavak helyesírásában teljesen összefonódik, majdhogynem egyet jelent. Ha egy idegen szó fonetikus írása mellett döntünk, alaposan meg kell fontolnunk a dolgot, mert ezzel a meghonosodás, a közkeletűvé válás útjára segítettük az idegen szót, s az út végén mindig ott leselkedik a veszély: hátha egy-egy jó magyar szót szorítottunk ki ezzel, siettetjük elsorvadását, vagyis gazdagítás helyett szegényebbé tettük nyelvünket.

Én például nem írnám magyarosan a *hipofízis* szót (annak ellenére, hogy a Bakos-féle szótár már első kiadásában így írja), mert ezzel a nagyon jó *agyalápi mirigy* léte került veszélybe. Helytelenítem a *rös* (angol *rush*) fonetikus írását, hiszen a *lendület* kifogástalanul megfelel, ugyanez vonatkozik a *sztori*-ra. E két utóbbi ugyancsak fonetikusan írva található a Bakos-szótár újabb átdolgozott kiadásában, viszont helyeselni tudom megfontoltságát egy másik divatszavunk esetében, a *gag*-et (*ötlet*) ugyanis igen dicséretesen megtartotta eredeti idegen köntösében. E helyütt nem folytatom a példák felsorolását, még csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy amikor nyelvművelést mondunk, akkor a nyelv védelemre is gondolunk.

Már az eddig elmondottakból is következik, hogy az idegen szavak használata ellen küzdenünk kell azokban az esetekben, amikor helyettük teljesen megfelelő magyar szavunk van. S a védekezés akkor igazán időszerű, amikor nagy a veszélyeztetettség. Ilyen időket élünk napjainkban, amikor szinte zápor-szerű hatások érik nyelvünket. A forradalmi jellegű politikai, társadalmi és gazdasági átalakulásokon túlmenően valósággal a szemünk előtt egészen új

tudományágak, ipari technikák és technológiák alakulnak ki jóformán egyik napról a másikra, az irodalmi és művészeti hatások mellett a könnyű műfajok, a divat, a szórakoztató ipar részéről áradásszerűen öntik el nyelvünket az idegen fogalmi és nyelvi hatások.

Távol álljon tőlem, hogy én most valamiféle perzekutor nyelvművelést javasoljak. Ám a jó pedagógus mindig tudja, hogy osztályközösségét honnan fenyegeti közvetlen romboló veszély, s abba az irányba mozgósítja elhárító, fegyvelmező erejét. Mi hiszünk nyelvünk ősi töretlen erejében, ösztönös védekezőképességében, az egészséges nyelvérzék felülkerekedésében. Azt is tudjuk, hogy a könnyen felvett idegen hatások kérészéletűek szoktak lenni, a dudvák néhányszor áttelelnek, de a sorsuk végül is az enyészet. Ám mindez nem nyugtathat meg bennünket, most mégis jó pedagógusnak kell lennünk, mert nagy szükség van az éberségünkre.

II. Időszzerű feladatok, mai tendenciák

1. Helyesírásunk újabb szabályozása

A nyelv mint társadalmi képződmény rendkívül konzervatív természetű, azaz szerencsére lassan és nehezen változik, de mégis alakul, fejlődik, szókinésében gazdagodik, bizonyos hagyományos vonások elhalványulnak, mások felerősödnek, új jelenségek, nyelvhasználati szokások születnek. Így azt is csak természetesnek vehetjük, hogy a nyelvhasználattal összhangban kialakult helyesírás is változik, egyes szabályok fölött eljár az idő, másrészt az új jelenségeknek megfelelően újabb szabályok alkotása válik szükségessé. Ahogy a gyakorlati életben kialakult, mintegy 20—30 éves időközökben került sor ilyen szabályozásra, és csak tisztelettel és elismeréssel adózhatunk azoknak, akik 150 éven át — sok zajtól és csatározástól kísérve — lankadatlan buzgalommal újra meg újra végimentek a felmerülő és végeláthatatlan problémákon a magyar betűkészletől a legbonyolultabb helyesírási fogalmakig.

A mélyreható változásokat jelentő 1945-i történelmi sorsforduló után az 1950-es évek elején érlelődött meg az új helyesírási szabályozás szükségessége, minthogy az akadémiai helyesírás 1950-ben megjelent 9. kiadása lényegében nem változtatott a korábbi szabályokon, inkább csak felfrissítette és kibővítette a szótári példaanyagot. Miben jelentett előrelépést az 1954-ben megjelent, hivatalos megjelölésében 10. kiadásnak nevezett új szabályzat?

Ha csak azt tekintjük, hogy a kibővített új szabályzat 438 pontjából 168 az újonnan bevezetett, akkor még pusztán a mennyiségi változás tárul elénk. A lényeges azonban az, hogy az új szabályzatnak mind tudományos, mint gyakorlati szempontból, sokkal jobb, korszerűbb az előzőnél, sok olyan kérdéskört (egybeírás-különírás, elválasztás, földrajzi nevek, betűszók és szóösszevonások stb.) dolgozott ki pontosabban, körültekintőbben, amelyeket az előző szabályozás elnagyoltan tárgyalt vagy teljesen mellőzött. Például az egészen új „Egyéb tudnivalók” c. fejezet sok olyan problémát tisztáz (számok írása, keltezés stb.), amelyet a 8. kiadás teljességgel figyelmen kívül hagyott. A fő vívmány az egységesítés megvalósítása, a hivatalos jelleg elismertetése.

Bennünket közelebbről az idegen szavak helyzete érdekel. Ha most néhány számadatot ismertetek, akkor ismét csak a mennyiségi változás kelti

fel figyelmünket elsősorban, de a helyes kép kialakításához ez is elengedhetetlen. A 8. kiadás 16 pontban foglalkozik az idegen szavak helyesírásával (89—104.), az idegen tulajdonneveket elkülönítve tárgyalja 19 pontban (112—130.), vagyis összesen 35 pontban. Az elválasztás témakörével külön nem foglalkozik. Ezzel szemben a 10. kiadás összevontan, egy helyen tárgyalja az egész anyagot a tulajdonnevekkel együtt 25 pontban (265—289.), a nem latin betűs írású nyelvek szavait és tulajdonneveit külön tárgyalja „Az átírás” c. fejezetben 23 pontban (290—312.). Ugyancsak elkülönítve foglalkozik még az idegen szavak elválasztásával újabb 4 pontban (326—329.). Ez összesen 52 pont.

A fejlődést megint csak nem a 35 és 52 közötti különbség jelenti elsősorban, hanem azok az alapvető tartalmi vonások és vívmányok, melyek a számok mögött meghúzódnak. A felmerülő problémák tárgyalása összehasonlíthatatlanul színvonalasabb, korszerűbb a 8. kiadásnál. A 10. kiadás újabb jelentős lépést tett előre az ún. magyaros írás kiterjesztésében, az ejtés és írás közötti összhang jobb megvalósításában, az ingadozások lehető megszüntetésében, az új jelenségek felismerésében és rögzítésében. Gyakorlatilag is hasznosabb segítséget nyújt azáltal, hogy egyes kérdésköröket (ragozás, toldalékolás, hangzókülsőségek, néma hangok, elválasztás stb.) egységes szemlélettel és jó logikai megalapozottsággal szinte a teljesség igényével tárgyal. Új és nagyon egészséges gondolat a köznyelvi gyakorlat és a tudományos szaknyelvek közelítése. Ez utóbbi egyike azon feladatainknak, melyeken a jövőben hatékonyabban kell dolgoznunk.

Az idegen szavak helyesírásának gondjaival természetesen nemcsak az AkH. szabályai foglalkoznak, hanem a témakört tárgyaló jelentékeny szakirodalmon kívül a számos szerző, esetleg szerzői kollektíva munkájaként megjelenő különféle „idegen szavak szótárai” is. Nem lennék tárgyilagos, ha ezek közül legalább egyet meg nem említenék, a Bakos Ferenc által szerkesztett Idegen szavak és kifejezések szótárát (ISzKSz.). Ennek már első kiadása is, de különösen az újabb átdolgozott és bővített kiadás a legjelentősebb hozzájárulás az idegen szavak helyesírásának, használatának eredményessé tételéhez. A magyaros írásra való erőteljes törekvés jellemzi e nagyszabású egynyelvű szótár páratlan gonddal összegyűjtött hatalmas anyagát. Ami az első változathoz képest jelentős előrelépés: a címszóanyag gondosabb tipologizálása, az etimológiák pontosabb jelzése és tárgyszerűbb megoldása, a fogalmak színvonalasabb és korszerűbb értelmezése egyben az újabb kiadás nagy erénye is azzal a fő-fő érdemével egyetemben, hogy megbízható és jóformán teljes képet ad a mai magyar szóhasználatunkban számba jöhető idegen szavak kiterjedtségi köréről, fontosságuk vagy mellőzhetőségük megsejtéséről. A szótár hitelességéhez a benne még mindig fellelhető néhány helyesírási és egyéb kisebb-nagyobb következetlenség, pontatlanság ellenére is kétség nem fér, és méltán foglal el előkelő helyet „hivatalos” jellegű helyesírási kézikönyveink sorában.

Tudjuk, mert számos esetben tapasztaltuk, hogy újabb helyesírási szabályzatunk egyes pontjai nemcsak heves vitákat váltottak ki, hanem egyenesen botránykővé váltak sokak szemében mind a mai napig. (Pl. a rövidülések: *terasz*—*terasz*, *soffőr*—*sofőr*, *pullóver*—*pulóver*, *parallelogramma*—*paralelogramma*, *autogramm*—*autogram* stb., továbbá az idegen szavak elválasztása.) Továbbmenve — különösen újabban — néha elhangzik a túlzott, bonyolult szabályozás vádja is. Bárczi Géza professzor sok bölcsességgel megírt kis könyvében (Nyelvművelésünk, 42) ezt mondja: „Helyesírásunk ugyan nem a legszerencsésebb, mert agyon van szabályozva, s e számos szabály egyike-másika

akadályozza, hogy a helyesírás szinte ösztönös készséggé váljék.” Vargha Balázs az Élet és Irodalom 1974. ápr. 20-i számában egyenesen „rossz nyelvi közérzetről” beszél, a sok bonyolult szabály felesleges koloncokat rak a fogalmazás könnyedségére, folyamatosságára, kifejezési görcsöket okoz. Mi tagadás, van ebben valami igazság, és el szeretném kerülni, hogy „a növekedéssel járó nehézségek” elkoptatott frazeológiájában igyekezzek magyarázatot találni. Pedig ebben is van valami igazság. Gondoljunk csak fővárosunk forgalmának rohamos fejlődésére. Ám ez se mentes az ellentmondásoktól, a sok aluljáró és forgalmi lámpa megtöri a közlekedés ritmusát, a gyalogosok, különösen az öregebbek közlekedése egyre lassúbbá, nehezebbé válik. A fejlődés ilyenformán más vonatkozásban sokszor magában hordja az újabb nehézségek csíráit. A növekedés ugyanis nem mindig és nem mindenben fejlődés.

A fejlődés ellentmondásosságának gondolatmenetébe illik még a helyesírási szabályzat elsajátíthatóságának kérdése is, és ennek különösen az idegen szavak tekintetében van nagy jelentősége. A magam részéről teljesen irreálisnak és maximalistának tartom az olyanféle kívánságokat, mint pl. Kalmár Eleké volt, aki egyik cikkében (NyK 23: 282) éppen az idegen szavak egységes írásához olyan alapelvet követel, „melyet bővebb nyelvtani vagy idegen nyelvi ismeretek nélkül is minden írni tudó magyar ember egyszerűen alkalmazhasson”. Elég csak a földrajzi nevek helyesírására vagy a néma hangra végződő idegen szavak toldalékolására gondolni, máris nyilvánvalóvá válik az ilyen igények képtelensége.

2. A helyesírás szabályozása kollektív tevékenység

A fentiek alapján nagyon is érthető, hogy a helyesírási szabályok megalkotói nem hívei a szabályok gyakori változtatásának, mert azt tapasztalják, hogy az ilyesmi bizonytalanságot és bizalmatlanságot eredményez. Igen figyelemreméltó az a körülmény is, hogy a helyesírás, amely különben mindig közmegegyezés dolga, fejlődésében általában az egységesülés felé halad, jóllehet soha senki olyan rendszert nem fog tudni kimunkálni, amelynek minden pontjával mindenki az utolsó szálig egyetért.

Van itt azonban egy olyan gondolat, amelyet még a hivatottak közül is sokan és sokszor szem elől tévesztenek: a helyesírás közösségi gyakorlat, konszenzus eredménye. Igen tanulságos, amit Benkő Loránd erre vonatkozólag megállapít: „A helyesírás — hasonlatosan a nyelvhez, amelynek tükrözője — történeti produktum, s funkciója — miként a nyelv — a társadalom szolgálata. Nagymértékű megváltoztatására csak akkor lenne szükség, ha a funkcióját valamilyen okból nem tudná kellően betölteni...” (Helyesírásunk időszzerű kérdései, 11).

Ebből az is következik, hogy a helyesírás szabályozása nem elsősorban és nem kizárólag normatív, hanem döntően kodifikáló tevékenység. Hasonlatos a nemzeti alkotmány létrejöttéhez, hiszen itt sem arról van szó, hogy okoskodással előre megalkotunk egy törvénykönyvet, hanem a hosszú időn át kialakult gyakorlatot foglaljuk szabályokba, törvénycikkbe. Az alkotmányról azt szoktuk mondani, hogy alaptörvény, vagyis minden más törvényhozás (büntetőjog, polgári perjog stb.) ezen alapszik. Benkő Loránd azt is igen helyesen vette észre és hangsúlyozza, hogy helyesírási szabályzatunk is ilyen egyetemes alaptörvény, a speciális

követelményeknek megfelelően ezen alapszanak a szakszótárak, az egyes szakágazati helyesírások.

Ami ebből az idegen szavak helyesírására különösen fontos: ne szaladjunk tehát előre, ne siessünk a szabályozással, ne szabályozzunk előre anélkül, hogy megfelelő tapasztalati anyag birtokában lennénk. Lássunk néhány példát.

Újabb nyelvhasználatunkban, nagyobb gyakorisággal a 60-as évek elejétől a tudományos tanácskozás jelölésére elterjedt a *szimpozion*—*szimpóziium* görög eredetű kifejezés használata. A kétféle forma vegyesen használatos, a napisajtóban általában a *szimpozion* járatos, tudományos szakcikkekben inkább a *szimpóziium*, a Természet Világa c. TIT-folyóirat pl. kezdettől fogva máig is a *szimpóziium* formát használja. Egy adalék a *szimpóziium* régebbi előfordulására: a Matematikai Lapok 1965. 1—2. számában tudósít „... az 1964. július 6—10. között Angliában megtartott nemzetközi matematikai programozási *szimpóziium*”-ról. (Angol neve *Symposium on Mathematical Programing* volt.) Időközben az történt, hogy több kézikönyvbe szabályozott formaként bekerült a *szimpozion*, így a Bakos-szótár újabb kiadásába is. Ha a szó eredeti görög műfaji jelentését vesszük, a fogalom annyira speciális és csak a beavatott kisszámú szakember számára érdekes, hogy közkeletűvé válásáról szó sem lehet, tehát szótárilag értelmezése csak az eredeti átírt formában volna helyes: *szümposzion* (esetleg a végén -z-vel). A *szimpozion* tehát az üpszilon és a második szigma helyén már magyarosított forma, egyébként makacs ragaszkodással egy olyan változathoz, amelyhez jóformán egyetlen analógiát se lehet felhozni, a másikhoz annál többet. Az -on, -ion, -eion végződésű görög eredetű szavak ugyanis latin közvetítéssel magyarosodtak meg. Néhány példa hirtelenében:

közkeletű forma:	eredeti görög forma:
<i>baktérium</i>	<i>baktérion</i>
<i>gimnázium</i>	<i>gümnaszion</i>
<i>horológium</i>	<i>horologion</i>
<i>kritérium</i>	<i>kritérion</i>
<i>magnézium</i>	<i>magnészion</i>
<i>mauzóleum</i>	<i>mausszóleion</i>
<i>múzeum</i>	<i>muszeion</i>
<i>orgánium</i>	<i>organon</i>
<i>panoptikum</i>	<i>panoptikon</i>
<i>szimbólum</i>	<i>szümbolon</i>

Szerintem teljesen mindegy, hogy a *szimpóziium* forma kialakulását latinos vagy németes hatásnak nevezzük (Ferenczy Géza helytelenül, ill. feleslegesen németnek tartotta), a lényeges az, hogy a nyelvhasználatnak ez felel meg jobban, a *szimpozion* változat végleges meghonosodása statisztikus valószínűséggel nehezen képzelhető el, mindenesetre a szabályozást elsiertettnek, még-hozzá rosszul elsiertettnek tartom. Én a magam részéről sehogy se szabályoztam volna, ugyanis használatát tudálékoskodónak, nagyképűnek, mindenkifelett feleslegesnek érzem, írásképe nyelvesztétikailag sem valami vonzó. Egyébként jólesően jegyezhetem meg, hogy megfigyeléseim szerint használata éppen a napisajtóban újabban észrevehetően kezd visszaszorulni a teljesen elégséges tanácskozás-sal szemben.

A nyelvhasználatban újabban felkapott idegen szavak közül még hármat említek meg, hogy velük kapcsolatban bizonyos tanulságokat levonjunk: *stressz*, *szindróma*, *komputer*. A *stress* mint angol szó igen bonyolult, nehezen megfogalmazható jelentéstartalmat hordoz, ezért használata nem mellőzhető, s mivel Selye János nevével kapcsolatban ugyancsak divatba jött, ezért hamarosan elterjedt, mégpedig a magyaros *stressz* formában. Korai szabályozása is indokoltnak látszik, de nem úgy, ahogy a Magyar Értelmező Kéziszótár teszi. Ebben ugyanis utalás történik a *stress*-ről a *sztressz*-re, ahol a magyarázat is található. A kéziszótár nyugodtan írhatta volna a *stressz* formát két okból: egyrészt mert akkor már szelvében és egyértelműen elterjedt, másrészt mert *sztressz* formában nem terjedhet el pontosan azért, amiért nem mondunk és írunk *sztatistikát*, *sztandardot*, *sztрумát*, *sztatégiát* stb.

A Bakos-féle szótár ezt jól oldja meg, amikor egyszerűen csak a *stressz* írásmódot közli, még hozzá helyesen ejtésjelölés nélkül. Nem úgy a *komputer* esetében, ahol a megoldás már felemásra sikerült, ugyanis a *komputer* alakot helyesen adja, hiszen már egyöntetűen elterjedt, ellenben utána zárójelben ezt írja: „angolos ejtése kompjuter”. Márpedig a megmagyarosodott *komputer*-t csak *komputer*-nek írhatjuk és ejthetjük, hiába ejtik *kompjuter*-nek a rádióban és a televízióban bemondók és nyilatkozók egyaránt lankadatlan buzgalommal. Tudniillik *kompjuter*-nek legfeljebb csak a *computer*-t ejthetjük.

Viszont ismét dicséret illeti az ISzKSz.-t a *szindróma* helyes megoldásáért. (A *tünetcsoport* v. *tünetegyüttes* kifejezés persze jócskán elégséges helyette!) A helyesírási és tipográfiai tanácsadóban még *szindroma* szerepel, holott világos, hogy a *szimptóma*, *glaukóma*, *idióma*, *mióma* mintájára itt is a hosszú -ó-s változat a helyes.

A szabályozásról szóló jelen fejezetünk berekesztéseként tegyünk még néhány ide kívánczoló megjegyzést. A szabályozásban a *k ö v e t k e z e t e s s é g e t* és az *e g y s é g e s s é g e t* szeretném ugyanis hangsúlyozni. A fentebb mondottakból következik, hogy legalább a fontosabb kézikönyveinkben — tehát amelyek a szabályozás szempontjából számba jöhetnek — ne forduljon elő következetlenség, az olvasó a keresett fogalmat ne találja egyik helyen más-képp írva, mint másutt. Az egységet pedig azért emelném ki különösen, mert amikor az egyes szaknyelvek helyesírása napirendre kerül (egy-kettő már el is készült), könnyen előállhat az egység megbontásának veszélye. Csak egy kis dolgot említek: az új kémiai helyesírás szerint a *szén-dioxid*-ot kötőjelezve írjuk, pedig a köztudatban és használatban a *széndioxid* már régóta meggyökeresedett. (Nagyon sokan ragaszkodnak is hozzá.)

Helyesírásunk 10. kiadása sok ingadozást megszüntetett az idegen szavak írásában is. Ezen az úton tovább kell mennünk. Általában egyetlen nyelvben sem találunk olyan gyakorlatot, hogy valamit másképp kelljen írni a köznyelvben, mint a szaknyelvben. Tehát a mi esetünkben a köznyelvi *celofán* ne legyen a szaknyelvben se *cellofán*, a *higiénia* ne legyen *higiéné*, a *bacillus* *bacillus*, az *elektród* *elektróda*, a *rafinált* *raffinált*, a *terápia* *therápia* stb.

A jó helyesírási szabályozás csak *kollektív bölcsesség* eredménye lehet. Nemcsak a szaknyelvi idegen kifejezések helyesírását, de az anyanyelvi helyesírási kérdéseket is csak a *nyelvhasználoinak* a *bevonásával*, a rétegnyelvek legjobb ismerőivel való szoros együttműködésben lehet megnyugtató módon megoldani.

3. Tendenciák idegen szavaink mai használatában és írásában

Egy adott korszak nyelvhasználatának jellemző vonásait sokféle szempontból vizsgálhatjuk, így a szókinés, a helyesírás, a nyelvhelyesség, a stílus tekintetében és még sok más vonatkozásban. Elvontabban gondolkodva két alapvető kategóriát emelhetünk ki: az elmélet és a gyakorlat nézőpontját, más megfogalmazásban a nyelv tudományos kutatóinak és művelőinek, valamint használóinak sajátos, egymástól sokban eltérő érdeklődési körét. Nem szükséges különösebben bizonygatnunk, hogy jelenleg bennünket az idegen szavak területén belül is elsősorban az érdekel, milyen új jelenségek állapíthatók meg a nyelvhasználatban, amelyek tükrében eddigi szabályozásunk igazolását vagy esetleg éppen módosításának szükségességét szemlélhetjük.

Ebből az is következik, hogy e helyen kifejezetten nem helyesírási szabályaink, nyelvhelyességi elveink megfelelő voltának a vizsgálata fontos, hanem azon alapvető tendenciák — ha vannak ilyenek — felismerése és boncolgatása, amelyek tanulságul szolgálhatnak további szabályozó tevékenységünk sikere érdekében. A személyes vonatkozásokon sietek túljutni annak megjegyzésével, hogy hivatásszerű munkámban (az Akadémiai Kiadó nyelvi-lexikográfiai szerkesztőjeként, hasonló feladatkörben a Természet Világa folyóiratnál külső munkatársként) lehetőségem van a legkülönbözőbb szaktudományok és a népszerű ismeretterjesztés nyelvezetével foglalkozni a szellemi tudományoktól az élettani tudományokon át egészen az űrkutatásig. Megfigyeléseimet tömegmértetű empirikus anyag ismeretére alapozhatom, ennek megfelelően a következő négy alapvető, jól felismerhető és definiálható tendenciát állapíthattam meg idegen szavaink gyakorlati használatában: a) az idegen szavak túlzott használata, visszaidegenítés; b) túlzott magyarosítás; c) a hosszú mássalhangzók rövidítése, hangértékátvetés; d) a rövid magánhangzók nyújtása.

Az első két tendencia paradox módon érvényesül, egymásnak látszólag ellene hat, mégsem helyezkedhetünk arra a hamis álláspontra, hogy a két ellentétes hatás úgyis megsemmisíti egymást, mint a matematikában vagy a fizikában, tehát nem érdemes vele foglalkoznunk. Csakhogy e hatások nem egy síkban érvényesülnek, vagyis a maga módján mindegyik külön-külön realizálódik a nemkívánatos mértékben. Vegyük sorra ezeket a tendenciákat.

a) Az idegen szavak túlzott használata, visszaidegenítés. Általános a panasz, hogy sok az idegen szó mindennapi nyelvhasználatunkban, és érdekes az a megfigyelés, hogy éppen azok használják tömegesen, akik az illető idegen nyelvet nem ismerik. A dolog lélektani háttere nagyon egyszerű, sokan ezzel akarják idegen nyelvi tudásuk látszatát keltetni. Különös módon éppen a legkevésbé indokolt latinos idegenség terjed futótűzként. Ma már a legeldugottabb termelőszövetkezetben is *lineárisan programoznak*, a munkát *optimális effektusokkal* végzik; ha nem jók a terméskilátások, azt így mondják: *agrárprodukciónk perspektívikusan negatív trendet mutat*. Ma már mindenki *hiperintelligensnek* akar látszódni, a mai fiatalnak már nem kedvese van, hanem *ivarpartnere*, akinek nem udvarol, hanem *szexuális kommunikációt* közöl vele. Az asszonyok nem pletykálnak, hanem *információt cserélnek*. Ha így haladunk, egy szép napon, mikor ismerősünkkel találkozunk, nem azt kérdezzük tőle: hogy vagy, hanem ezt: milyen a *pszichés struktúrád*?

Ám ne gondoljuk, hogy ez a „strukturális” szemlélet csak köznyelvi gyakorlatunkat jellemzi. Ha lehet itt még fokozásról beszélni, akkor még inkább

érvényes ez tudományos, irodalmi értekező stílusunkra. Gyakorta találkozunk különféle témakörű szaktanulmányokkal az ipari termelés, a természettudományok, néprajz, neveléstudomány stb. területéről, amelyekben az idegen szavak okozta ödémáság már-már elviselhetetlen. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy egyes tudományágak (atomfizika, számítástechnika, úrkutatás) valósággal szuggerálják az idegen szavak használatát, mert újdonságuknál fogva nem is tehetnek mást, akkor tudatunkban maradéktalanul összeáll a „nyelvi környezetszennyezés” aggasztó képe.

Az idegen szavak gyakori és indokolatlan használata szükségszerűen helytelenségek, téves használat kialakulására vezet, éppen az igazi nyelvi kultúra hiányában. Felületességből így jönnek létre az ilyen pongyolaságok, mint *pozitív tudom*; így lesz a *kooperál*-ból *koperál*, sőt *kóperál*, az *adaptál* összetévesztődik az *adaptál*-lal, a *potencia* a *potenciál*-lal. A kiejtésbeli és egyéb nyelvi helytelenségeknek (persze nemcsak élőszóban, hanem gyakran írásban is) egész kis csokrárt nyújthatjuk át:

<i>autozsiró</i>	(<i>autogiró</i>)
<i>éroszol, erozol</i>	(<i>aeroszol</i> : pl. a tv-ben gyakran hallani rosszul reklámszövegekben)
<i>eroplán</i>	(<i>aeroplán</i>)
<i>hidrajlika</i>	(<i>hidraulika</i>)
<i>illogikátlan</i>	(<i>illogikus</i> v. <i>logikátlan</i>)
<i>inekció</i>	(<i>injekció</i>)
<i>jatrogén</i>	(<i>iatrogén</i> , orvosi műszó)
<i>kiromancia</i>	(<i>kiromantia</i> , a <i>t</i> a görög <i>thétából</i>)
<i>konzseniális</i>	(<i>kongeniális</i> , nem a francia <i>genie-ből</i> , hanem a latin <i>genius-ből</i>)
<i>orcseszter, orcsesztra</i>	(<i>orkesztra</i>)
<i>plorongál</i>	(<i>prolongál</i>)
<i>poszthumusz</i>	(<i>posztumusz</i>)
<i>promécium</i>	(<i>prométium</i> , mert a <i>t</i> itt is <i>thétából</i> lett, Prométheusz nevéből)
<i>szeggeszció</i>	(<i>szuggesztió, szuggesztív</i>)

Az utóbbi időben (a 60-as évek közepe óta) egyre több jelét látjuk annak, hogy némelyek egyes, a közhasználatban már meghonosodott és bizonyos fokig megmagyarosodott idegen szavak ejtését és írását is a lehetőségig vissza szeretnék igazítani az átadó nyelv gyakorlatához (főként francia és angol szavakról van szó: a *reneszánsz* legyen *rőneszansz*, a *plasztik* *plesztik* stb.). Az ilyen visszaidegenítő törekvés követeléseit tehát nem korlátozódnak az ejtésre, hanem az írásképp megváltoztatását is szorgalmazzák. Akik ilyen követelésekkel előállnak, egy nem létező törvényszerűségekre hivatkoznak, mely szerint nyelvünk az idegen szavakat eredeti hangalakjuk hű megőrzésével veszi át. Sajnos, nemegyszer nyelvészek is hitelt adnak a nyelvi babonának, koholt elméletnek, és megnyilatkozásukkal csak erősítik az idegenítő vélt igazát. Pedig elég csak egy rövid szemle is a *klub*, *producer*, *rakett*, *tank*, *kabinet*, *hotel*, *kilincs* (a francia *clínche-ből*), *frank*, *notesz* stb. szavaink körében (közülük nem egy már nem is számít idegennek!) egészen a tulajdonnévi (!) *Temzéig*, amelyben az eredetire (*Thames*) jóformán rá se lehet ismerni, s máris megfogalmazhatjuk nyelvhasználatunk századokon át kialakult gyakorlatát:

nyelvünk az idegen szavak átvételekor nem követi szolgáian sem az írás képet, sem a kiejtést (esetleg hol az egyiket, hol a másikat, de általában a magyar helyesírás és fonetika követelményeinek megfelelően).

Lőrincze Lajos is felfigyelt a fenti jelenségre, egyik régebbi rádióelőadásában (Nyelvőrészen, 1968. 127) így nyilatkozik erről: „Nem tudom, megfigyelték-e már, sokan milyen kínosan törekszenek arra, hogy az angol eredetű szavakat igazi angol módjára, a franciákat meg ékes franciasággal ejtsék ki magyar beszédükben. Szinte jobban ügyelnek rájuk, mint a magyar szavak helyes kiejtésére, mert meg akarják mutatni műveltségüket, s nyilván szívükön viselik más nyelvek eredetiségét, tisztaságát. Pedig bizony a nyelv története azt mutatja, hogy az ilyen származású szavakat előbb-utóbb minden nyelv a maga sajátosságai, természete szerint alakítja, nem kell tehát szégyenkeznünk amiatt, ha egy-egy idegenből kölcsönvett szó kiejtése nyelvünkben megváltozott, nem egyezik meg a kölcsönadó nyelvben való kiejtésével.” Ehhez csak annyit tegyünk hozzá, hogy természetesen írása sem egyezik meg. A Magyar Nemzet 1974. jan. 13-i számában hosszabb cikk jelent meg Idegen szók ejtése és fonetikus írása címmel. A cikk nem kevesebbet állít, mint hogy egyes közkeletű idegen szavaink írásképét (amely jelen esetben az ejtéssel azonos, fonetikus írásról lévén szó) nem az egészséges és ösztönös nyelvhasználat alakította ki, hanem egyes „félművelt” nyelvészkedők „faragták ki”. A fő sérelem természetesen itt is a *reneszansz* írása *röneszansz* helyett, noha már „félművelt” elődünk, Balassa József 1929-i, úgynevezett nyomdai helyesírásában megtaláljuk ezt a formát, igaz, hogy *reneszansz* változatban. Többek között az alábbi ismertebb szavaink írása kifogásolható (zárójelbe teszem a követelt vélt helyes formát): *sanzon* (*sanszon*), *refrén* (*röfren*), *garzon* (*garszon*), *rekamié* (*rökamjé*), *poén* (*poen*), *parfüm* (*parfön*), *interjú* (*intervjú*).

Hogy van-e kiejtésbeli sznobizmus, ezek után ne én mondjam meg, hanem nálam illetékesebb, talán akkor jobban elhihető is lesz. Aczél Györgynek a Magyar nyelv hete 1971 alkalmából a Kossuth Klubban rendezett vitán elhangzott hozzászólásából idézek: „Nyelvhasználatunk egyik groteszk torzulása például az, amit Vas István találóan kiejtési sznobizmusnak nevezett... Csak nevetni vagy bosszankodni lehet némelyek verejtékes igyekezetén, hogy az idegen tulajdonneveket igazi angolok vagy franciák módjára ejtsék... A műveltség mutogatásának ezeken az önleplező melléfogásain persze nevetni is kell, csak hogy ennél többről is szó van: olyan nagyképűségről, amely megrontja, megronthatja a bizalommal teli befogadó nyelvi önállóságtudatát és érzékét... Az ilyen jelenségek ellen való fellépés, bár közvetett, de korántsem elhanyagolható része annak az általánosabb törekvésünknek, hogy kiszorítsuk a kispolgári divatimádat, műveltségmajmolás, a mind nevetségesebbé váló arisztokratizmus valamennyi formáját. Ez a küzdelem egyszersmind a magyar nyelv érdekét is közvetlenül szolgálja.” (Élet és Irodalom 1971. május 1.)

b) A túlzott magyarosítás. A paradox nyelvi hatások másik megnyilatkozása az idegen szavak túlzott arányú, ill. túl korai magyarosítása. Ez a jelenség elsősorban a köznyelvi szóhasználatot jellemzi, de tévedés volna azt hinni, hogy a szaknyelvekben nem találkozni vele. Legszembetűnőbben és legellentmondásosabban annak idején az Új Magyar Lexikon szerkesztésekor találkoztam vele, különös módon éppen az orvosi szaknyelvben. Az orvosi helyesírást a konzervatív latinos helyesírás jellemzi, de akadnak olyan szerzők

és szakszerkesztők is, akik a „mindent magyarosan írni” jelszót hirdették és követték. Azaz persze csak követték volna, ha ezt a körülmények lehetővé teszik. Nem szükséges itt nevekre hivatkozni, mégis kivételesen egy nevet említek, néhai dr. Julesz Miklós szegedi orvosprofesszorét, aki magyaros túlzásai ellenére mintaképe volt a jó nyelvérzékű és a nyelvi-helyesírási kérdésekben messzemenően együttműködni kész szaktudósnak.

Maradjunk egyelőre a köznyelvénél, néhány példán vizsgáljuk meg a túlzott és elsietett magyarosítás eseteit. Újabban felkapott egyik divatos idegen szavunk a *team* ('csoport, együttes'). Helytelennek, elsietettnek, sőt feleslegesnek is tartom ennek a magyarosítását, pedig szórványosan már előfordul. Az ISzKSz. szerencsére megmaradt az idegen írásmódnál. A *csoportmunká-t* nem volna hasznos kiszorítani a *tímmunká-val*. Én a *sztori* esetében is megmaradtam volna (Bárcki professzorral egyetértésben) az első kiadás idegenes formájánál (*story*), a nyelvművelés szemszögéből a szónak erősen sznobos, művelteskedő mellékíze van több más társával egyetemben (*gag, disc-jockey, mini, song, szűzsé, know-how, message, snack bar* stb.). Eszünkbe ne jusson a *spray-ből szpréj-t* csinálni, mert a magyar *permet* nagyon is megfelel.

Már inkább szaknyelvi (pedagógiai) vonatkozása van az *aemulatio* ('versengés') szónak, amely szerintem meglehetősen elavult is, felesleges volt tehát *emuláció-vá* magyarosítani (lásd ISzKSz.). Ugyancsak szaknyelvi területről veszem a túl gyors magyarosításnak két iskolapéldáját: a csillagászati *quasar* és *pulsar* esetét. Mindkettő a rádiócsillagászat egy-két éves felfedezettje sok hipotetikus és bizonytalan vonással, ez következik a mozaikszó jellegéből is: „*quasi stellar*” = mintha égitest volna. Mindkét szó egyetlen szaktudomány nagyon friss fogalma, és bár szakcikkekben magam is találkoztam a magyaros formával, magyarosítását (az ISzKSz.-ben *kvazár, pulzár*) túl korainak tartom, amellet az ékezetes forma még vitatható is. Egyébként e két utóbbi példának az a legfőbb tanulsága, hogy aki ezeknek a magyarosítását látja, joggal mondhatja: voltaképpen már mindent magyarosan írunk.

Szaknyelvi indítása van néhány szónak, de végső soron a mindennapi nyelvhasználatot is érinti túlzott magyarosításuk. A *daphnia* megmagyarosítása (*dafnia*), a *drosophila* (*drozofila*) fonetikus írása két megfelelő szavunk kiszorítását eredményezheti: *vízibolha, muslinca*. Mint tudományos rendszertani neveknek a magyaros írása egyébként is helytelen, különösen vonatkozik ez az alábbi példára. Ugyanis „Az ember egészsége a tudományos-technikai forradalomban” c. műben (116) a *Phaseolus Fazeolus*-nak van írva, így lassanként kitűnő *bab* szavunk is veszélybe kerül.

A magyarosításra való túlzott törekvés néha furcsa kettősségeket, felemás megoldásokat, ún. hibrid formákat eredményez. Az idegen és a magyaros írásmód keveréke korlátozódhat csak egy-egy betű írására, néha azonban egész kifejezésre is kiterjedhet. Az előbbire néhány példa: *espressókávét*, Verpelóti *Bistró* (a Karinthy Frigyes úton!), évekig így láttuk a Kálvin téren: „*Cálvin téri Áruház*”. A Népszava 1975. május 14-i számában olvastam: „Kiküldött munkatársunk telefonjelentése *Báselből*...” Egy orvosi szakcikkekben találkoztam ezzel a vegyes megoldással: *lapszus memoriae* ('emlékezetkiesés'). Az Élet és Irodalom 1975. febr. 22-i számában a 6. lapon olvashatjuk: „*Michelangelo születésének 500. évfordulója alkalmából a British Múzeumban bemutatják a nagy művész 179 rajzát.*” Alább természetesen ugyanúgy: *Ashmolean Múzeum, Metropolitan Múzeum*. Itt csak a *Museum* írásforma lett volna helyes. A Magyar Nemzet 1975. jan. 26-i számának egyik cikkében találtam ezt az

írásformát: „hungarika-lemezek”, „elsősorban a hungarikát gyűjti” (*hungarica* helyett).

Hatályos helyesírási szabályzatunk (281. pont) szerint is eredeti írásmóddal írjuk a latin írású nyelvekből átvett idézeteket, szólásokat. Ezért lepődtem meg az ISzKSz.-ben a *szaltó mortále* ('halálugrás') magyaros írásmódján, annál is inkább, mert a magam részéről sohase találkoztam ezzel az írásképpel, egyébként szerintem magát a kifejezést is nagyon ritkán használják. J. Soltész Katalin Magyar Nyelvőr-beli cikkében (1966. 4. szám) ugyancsak túlzásnak tartja a magyaros írásmódot, én persze határozottan hibának. Vannak ennél sokkal gyakrabban használatosak, közismertebbek, mégse magyarosodnak, tehát nem írunk ilyenfélét: *visz májor*, *arsz poétika*, *cirkulusz viciózus*, *státusz kvó*, *tabula ráza*; stb. A két vagy több szóra kiterjedő, *i d e g e n n y e l l v i s z e r k e z e t b e n* keletkezett és használatos kifejezések, szólások nem magyarosodnak, csak nagyon kivételesen, de akkor meg összetapadnak: *páternosztér* (*pater noster*), *gumiarábikum* (*gummi arabicum*), *klasszika-filológia* (*classica philologia*). Az olyan alakzat, mint az orvosi nyelvben gyakran található *mániás depresszió* nem illik ide, mert ez már magyaros szerkezet -s melléknévképzővel. Végre van egy szabályunk (micsoda szerencse!), ahol nem kell kivételt tennünk, ezért már most javasolom, hogy az új helyesírási szabályozásba a szótári részbe vegyük fel a *salto mortale* eredeti formát a szabály megerősítésére.

c) A hosszú mássalhangzók rövidítése, hangértékátvétel. Tüzetes és hosszan tartó megfigyelések alapján arra a tapasztalatra jutunk, hogy közkeletű idegen szavaink közül többnek az írása eltér az ejtésétől, más szóval nem felel meg a szabályozásnak, ill. a szabályzatban megfogalmazott elveknek. Azok a példák, amelyeket alább felsorolok, nem egyforma sűrűségben és állandóságban valósítják meg ezt a helyzetet, így a belőlük levonható tanulságok határfoka is más és más. De lássuk először a példákat:

<i>afinitás</i>	<i>kolektív</i>
<i>agregát</i>	<i>komunista</i>
<i>aklimatizál</i>	<i>komunizmus</i>
<i>akord</i>	<i>konkurál</i>
<i>akvarel</i>	<i>konkurencia</i>
<i>aligátor</i>	<i>konkurens</i>
<i>aszisztál</i>	<i>kontrol</i>
<i>atrakció</i>	<i>korekt</i>
<i>desztílál</i>	<i>korrupt</i>
<i>diferencia</i>	<i>mamut</i>
<i>dóping</i> (dopping)	<i>model</i>
<i>elipszis</i>	<i>parafin</i>
<i>futbal</i>	<i>rebelis</i>
<i>gramatika</i>	<i>teror</i>
<i>gramatizál</i>	<i>terorizál</i>
<i>inteligens</i>	<i>ventilátor</i>
<i>kariér</i> (sőt: <i>kariér</i>)	

Amikor az ejtés és írásképpel közötti eltérés dolgában ítélkezünk, rendkívül körültekintően, óvatosan, igen sok körülményre való tekintettel kell eljár-

nunk, hogy esetleges döntésünket meghozhassuk. Ez különben eredeti magyar szavainkra is érvényes. Ismereteseek azok a hangtani törvényszerűségek, melyek az ejtés és írás közötti összefüggések kapcsán kialakultak, és elég csak a részleges hasonulásra vagy az összeolvadásra gondolnunk, amiből könnyen belátható, hogy a különbség néha az írásképből is kifejezésre jut. A hagyományos és a szóelemző írásmód fluktuáló érvényesülése természetesen teljes joggal kiterjeszthető az idegen szavakra is.

Gondoljunk továbbá arra is, hogy egyes szavaink ejtésében olyan segítő vagy könnyítő ejtésmódokhoz folyamodunk (új hang beiktatása, bizonyos hang elhallgatása stb.), amelyeknek érvényesülése az írásban eleve szükségtelen és káros lenne (*tea—teja, fiú—fíjű, pléh—plé, népbolt—nébbolt, dopszó—dopszó, abszurd—apszurd, adjunktus—aggyunktus, szimfónia—szinfónia*; stb.). Egy-egy ejtésmód (mondjuk pl. a *kolektív*) esetében azt is meg kell vizsgálnunk, hogy nem egyszerűen csak ejtésbeli lazaságról, modorosságról van-e szó, vagyis határozott-e a karaktere az új ejtésmódnak vagy csak esetleges. — Ezek a jelenségek már Fábíán Pálnak is korán gondot okoztak, hiszen a Helyesírásunk időszéri kérdései c. kötetben (89—98. lap) helyet foglaló tanulmányában felveti az *elipszis, aligátor, kommunista, aklimatizálódik, asszimmetrikus* stb. írásmódok esetleges rendezésének megfontolását. Mielőtt egyik-másik verziót a tanulság kedvéért közelebből megvizsgálánk, messzemenő egyetértésemet fejezem ki J. Soltész Katalin álláspontjával (Magyar Nyelvőr 1966. 4. 360), aki az ilyen kérdésekben elvszerűséget, bizonyos „szigort” tart kívánatosnak.

De vegyünk szemügyre egy-egy példát. Én az *asszimmetrikus—asszimmetrikus* változat esetében nem fejlődésszerű ejtésmódot látok, hanem ejtésbeli (és esetleg írásbeli) fegyelmezetlenséget, lazaságot, ezt jelölöm én a fejezet-címbe találhatók *hangértékkövetés* szóval (a hangzóejtés időtartamának értelmében). A jelenség némileg hasonló a hangzócsérés ejtésváltozatokhoz (*karalábé—kalarábé, kolera—korela, influenza—infulenza*), tiszta formájában azonban példán is szemlélhetjük. Ilyen pl. a *nesszeszer—nesszeszer* alakváltozat; a faldíszítés egyik technikájának a nevét: *sgraffito* képzőművészeti szövegekben többször találom helytelenül, mint jól: *sgrafitto*. Ide kívánczik egy másik példa is: Michelangelo nevének második részét, a *Buonarroti*-t sokszor írják és ejtik rosszul így: *Buonarotti*. (Magánhangzós viszonylatban hasonló jelenség: *erősz—érosz*.) Végül az *asszimmetrikus* írásmód szentesítése esetén komoly csorba esnék a — jelen esetben lényeges — etimologikus elven, ugyanis a fosztóképzős szószervezetből alkotnánk egy *ad + s*-ből hasonulással keletkező, pont ellenkező jelentésű és funkciójú szóelemet. Ez káros precedens lenne más hasonló párhuzamok kiterjesztésében, amire pedig könnyen „rájár a szánk”.

A *kommunista—komunista* alakpár kérdése nem kevésbé tanulságos, más hasonló formákkal egyetemben. Itt ugyanis nézetem szerint a *communis* alapszóból származó egész szócsalád helyzetét kell szem előtt tartanunk, beleértve a már franciának minősülő származékokat is: *kommün, kommünár, kommuniké*. Tegyük fel, hogy elfogadjuk a *kommunista* ejtésmódot az írásban is. Mi lesz a többivel, amelyeket nem nagyon vagy egyáltalán nem ejtünk röviden: *kommúna, kommunális, kommunikál, kommunizál, kommunizmus*. Célszerű hát figyelemmel lenni a helyesírás néha nagyon feszes fegyelmeire is. Helyesírásunk nem különféle írásformák véletlenszerű halmaza, hanem *logikus rendszer*, melynek alapelvei közül mindig azt alkalmazzuk az egyes írásképek eldöntésében, amelynek alapján az illető szóalak a legjobban beillesz-

kedik ebbe a rendszerbe. Ha bármelyik elv kizárólagos alkalmazására törekednénk, ezzel teljesen felborítanánk helyesírási alapelveink rugalmas egyensúlyát.

Vannak persze tisztább, egyszerűbb esetek, amikor másfelől a nyelvi jelenség kifejezettebb érvényesülése folytán is könnyebb a döntés. Ezek után én mindent egybevetve a fenti példák közül a következők elfogadását merném javasolni:

<i>akvarel</i>	<i>konkurál</i>	<i>kontrol, kontrolál</i>
<i>aligátor</i>	<i>konkurencia</i>	<i>mamut, mamutjövedelem</i>
<i>desztillál</i>	<i>konkurens</i>	<i>parafin</i>
<i>futbal, futbaloz</i>		

A nem javasoltak rövid ejtése nem elég határozott és meggyőző, vagy más megfontolásból nem jöhetnek számításba.

d) A r ö v i d m a g á n h a n g z ó k n y ú j t á s a . Magyarosan írt idegen szavaink ejtésében ugyancsak határozottan felismerhető tendencia a magánhangzók nyújtása is olyan esetekben, amikor a nyújtás ellentmond az AkH. vonatkozó szabályainak, elsősorban a 272. pont szellemében kialakult és eddig megszokott írásképek, illetőleg egyes egyedileg szabályozott formáknak. Az ilyenféle eltérések szóközépi és szóvégi helyzetben egyaránt előfordulnak, és érdekes módon olyanokkal is találkozunk, amelyek valamikor szabályozott formák voltak (pl. a *harmónikus* 1940 előtt már így volt írandó). Az alább felsorolandó példák gyűjteményétől természetesen nem várható a teljesség semmilyen mértéke sem, figyelmünk csak a leggyakoribb esetek rögzítésére szorítkozhatott, ami viszont bőven elégséges az irányzatos használat felismerésére. Ilyen idegen szavaink többek között a következők:

<i>analfabétizmus</i>	<i>melankólikus</i>
<i>anekdóta</i>	<i>mikróba</i>
<i>anoním</i>	<i>mikróbusz</i>
<i>atmoszférikus</i>	<i>mikroszkópikus</i>
<i>attribútum</i>	<i>naív</i>
<i>fajánsz</i>	<i>néptribún</i>
<i>filharmónikus</i>	<i>patológikus</i>
<i>harmónikus</i>	<i>perifériális</i>
<i>hellénisztikus</i>	<i>periférikus</i>
<i>hellénizmus</i>	<i>periódikus</i>
<i>homoním, homoníma</i>	<i>primér</i>
<i>immún</i>	<i>rádióaktív</i>
<i>írónikus</i> (1940 előtt így kellett írni)	<i>rapszódikus</i>
<i>katasztrófális</i>	<i>szanzón</i>
<i>kilóméter</i>	<i>szalón</i>
<i>kómiкус</i>	<i>szekundér</i>
<i>komműna</i> (lásd <i>lagúna</i>)	<i>szénior</i>
<i>látens</i>	<i>szervíz</i>
<i>longitúdó</i>	<i>szezón</i>
<i>magnitúdó</i>	<i>szférikus</i>
	<i>szimbólikus</i>

szimfónikus
szinkrétikus
szinoním
szinoníma
szintétikus
szolid

sztereotíp
szuperszónikus
szuverénítás
terciér
vulkánikus

Az itt bemutatott példák között vannak már régebben használatos kifejezésformák, a többségük ilyen, akadnak viszont újabban forgalomba került változatok, amelyek helyesírási szabályozása is új keletű feladat, és a tartósabb ejtési hagyomány hiányában éppen ezért kötetlenebbül is történhet (*kommuna*—*kommúna*, *mikroba*—*mikróba*, *szuperszónikus*—*szuperszónikus*). A fenti szavakról általánosságban még azt kell megjegyeznünk, hogy a bennük jelentkező hangzónyújtás nemcsak az ejtésben érvényesül, hanem szövegekben leírva is megtalálható több-kevesebb gyakorisággal. A *filharmónikus* és *szimfónikus* írásmód pl. a tv-ben is látható néha feliratokban, a *szuperszónikus* bemutatására csak kiragadva idézek két friss igazolást. A Magyar Nemzet 1975. márc. 27-i száma közölte a Concorde *szuperszónikus* repülőgép forgalomba állítását. A Népszava 1975. ápr. 27-i számában egyik cikk címe: *Szuperszónikus* utasszállító repülőgépek a menetrendszerű forgalomban. A Természet Világa a *mikróbá-t* egyöntetűen hosszú ó-val írja.

Az *immún* (*immun*) ('védett, ellenállóképes') ebben a rövidített formájában (*immunis*-ból) csak az orvosi nyelvben használatos és nem is régóta, főleg összetett formában: *immunreakció*, *immunsavó*, *immuntest*. Az ékezetes és a rövid forma vetélkedése még tart, várunk kell a szabályozással. A *mikróba* és a *mikróbusz* nem teljesen azonos. Míg az ISzKSz.-ben található *mikroba* változattal ellentétben az ékezetes forma jobban beleillik az *-óda* (*dióda*), *-óma* (*axióma*) végződésű szavak sorába, addig az egyetlen — és nem is túlzottan meggyőző — *mikróbusz* kedvéért nem volna célszerű megbontani a *mikrofilm*, *mikroflóra*, *mikroklíma* stb. igen gazdag sorozat példaszzerű egységét. Tanulásként ide illik a *kórikus* írásforma esete. Ezt a változatot én kizárólag a fővárosi zsargon, az ún. pesties beszéd számlájára írom, mely gyakran nyújt ott, ahol nem kellene (pl. *kormány*, *fazon*, *lexikón*, *autómata*), és rövidít ott, ahol ugyancsak nem kellene (pl. *gotika*, *gotikus*). Egyébként az idegen szavak túlzottan modoros használatára éppen a nyújtás szempontjából legjobb példa Szabó Dezső írásgyakorlata.

Kiemelten érdemes még foglalkozni a *naiv*—*naív* írásváltozat esetével. Az AkH. VIII. kiadásában ezt a tájékoztatást találjuk: *naiv* v. *naív* (ejtsd: naiv v. naív), *naivság* v. *naívság*, de: *naíva*. Hogy az ejtésjelölés ebben az esetben felesleges, az most más kérdés, a lényeg az, hogy a szabályozás ingadozó, de már számol a hosszú ejtéssel és írással. Nehezen gondolható el, hogy a nyelvfejlődés annyira határozottan a röviden írt változat irányában tolódott volna el, ami a 10. kiadásban egyértelműen ez utóbbi forma kodifikálását tette indokolttá. Még izgalmasabb a helyzet, ha a ISzKSz. eljárását vizsgáljuk, ahol a *naiv* már egyenesen idegen szóvá vált, ugyanis itt már ejtésjelöléssel találjuk *naiv* (e: naív) fr. I. 'gyermeteg, hiszékeny' stb. Valami tanulság azonban ebből is leszűrhető: az, hogy a szót *naiv*-nak kell ejteni. Noha nem értek egyet J. Soltész Katalinnal abban, hogy az etimológiai szempont érvényesülését teljesen kizárja az idegen szavak helyesírásából, ebben az esetben helyeslem álláspontját: a *naiv* és az *aktív* eltérő írásmódját nem lehet azzal indokolni, hogy itt

a végződés nem a latin *-ivus*-ból rövidült *-iv*, hanem francia. Mert itt igenis az ejtés a döntő. Már hivatkozott tanulmányában ezt írja: „Semmi okunk sincs hát, hogy a *naiv*-val kivételt tegyünk. (A *naiv* írásmóddal azonfelül könnyebb lenne kiküszöbölnünk az affektált-németes *náiv*, sőt *nejv* ejtismódot.)” Valóban nincs, szabályozzuk tehát így: *naiv*, *naivitás*, *naivság*.

A *harmónikus* írásmódjáról már megjegyeztük, hogy 1940 előtt ez volt a szabályozott forma az *irónikus*-sal egyetemben. Bármennyire hajlana is az ember a *harmónikus*—*filharmónikus* változat szentesítésére, mégis óvatosságra int az a tapasztalat, hogy a zenei és a fizikai nyelvhasználatban pl. a *felharmonikus* kizárólag rövid *-o*-val járatos, méghozzá főnevesedett jelentésben: a rezgés-tanban sűrűn esik szó valamely alaprezgés *alharmonikusairól* és *felharmonikusairól*. A kétféle írásmód párharca tehát még itt is tart, várakoznunk kell a döntéssel.

Ugyancsak sok ingadozást mutat egyes *-er* végződésű szavaink használata az ejtésben és az írásban egyaránt. Ilyenek: *amper*, *elasztómer*, *doktriner*, *izomer*, *karrier*, *monomer*, *polimer*, *premier*, *primer*, *stacioner*, *szekunder*, *tercier* stb. J. Soltész Katalin ugyancsak felfigyelt erre a jelenségre, ő pl. a *terciér* írásmódot szabályozottnak veszi, holott kézikönyveink tudomásom szerint csak a *doktrinér*-rel tették kivételt (HTSz., ISzKSz.). Az *affér*-t én szándékosan nem soroltam ide azért, mert ennél régóta nem tapasztalható ingadozás, itt megállapodott formáról van szó. A pontosság kedvéért állapítsuk meg, hogy az *-er* végződés származása többféle. Egyes szavakban a francia *-ère*, *-aire* jelentkezik, másokban (pl. a kémiai elnevezésekben) a görög *merosz* (rész) utótag rövidüléséről van szó, vagyis az utóbbi esetben nem képzéssel, hanem összetétellel van dolgunk. Tehát pl. *monosz* ('egyetlen') + *merosz* ('rész') → *monomer* ('egyetlen szerkezeti elemből álló, kis molekulájú').

Tény az, hogy mind a kémiai, mind a köznyelvi szavak végződésénél ingadozik az időtartam, tapasztalatom szerint leggyakrabban a *primer*-nél és a *tercier*-nél (pl. *terciér flóra*), de ez utóbbi még a szakirodalomban is csak szórványos. Jelen esetben ugyancsak osztozom J. Soltész Katalin másutt vallott felfogásával, hogy a végződés írásában itt sem szükséges az etimológiai elv megkülönböztető szerepét elfogadnunk. A *doktrinér*-rel kapcsolatban azonban különvéleményem van. Nyelvérzésem azt diktálja, hogy a hosszú *-é*-s ejtés itt merőben modorosság, rossz értelemben vett „vidékiesség”. Egyébként is a kifejezés annyira csak a magasabb műveltségűek használatában él, hogy tőlük elvárható bizonyos ejtésbeli fegyelmezettség (a kissé nyújtott *é* hang ejtése). Összefoglalva: helyesnek tartjuk helyesírási szótáraink és a kémiai helyesírási szótár (csak az *izoméria* hosszú!) egyöntetű szabályozását azzal, hogy én a *doktrinér*-rel sem tennék kivételt. (Hasonló a véleményem a *furnír*—*furnér* alakváltozatról is.)

A példaként felsorolt szavak közül óvatos megfontolással az alábbiak elfogadását javaslom:

<i>attribútum</i>	<i>naiv</i>
<i>irónikus</i>	<i>néptribún</i>
<i>kommúna</i> (a <i>lagúna</i> mintájára)	<i>szervíz</i>
<i>longitúdó</i> (Deme László hosszúnak veszi az <i>amplitúdó</i> mintájára)	<i>szolid</i>
<i>magnitúdó</i>	<i>szuperszónikus</i>
<i>mikróba</i>	

Az *anoním*, *szinoním*, *szinoníma* stb. változatokat szintén fontolóra lehet venni. Deme László pl. a *legitim*-et hosszúnak veszi (*legitim* MNY. 1973. 23). Ugyancsak a Magyar Nyelvben (1973. 70) található ez a forma: *anoníma*.

A nyelv fejlődik, a nyelvhasználat változik, s a változások folyamán számolnunk kell azzal, hogy helyesírási ortodoxiánk egy-egy régi bástyájának feladására kényszerülünk. A szabályosság és a kivételesség között állandó harc folyik, de kimenetele befolyásolható, és nem kell attól tartani, hogy a szabályt valaha is felváltja a kivételesség, a rendet az anarchia.

Süle Jenő

Országos kiejtési és szavalóversenyek*

1. Nyelvészek és magyartanárok körében ma már jól ismert tény, hogy kiejtésünk ápolásának intézményes szorgalmazását Kodály Zoltán kezdeményezte az Eötvös József Kollégium volt tagjainak 1937. évi közgyűlésén (A magyar kiejtés romlásáról), illetve a rádióban 1938-ban elhangzott előadásában (Vessünk gátat kiejtésünk romlásának!). 1937-ben mondott beszédében egybeközt megállapította: „Vannak a nyelvhelyességnek. . . írásban nem rögzíthető, csak füllel felfogható elemei is. A nyelvnek nemcsak leírható része van kitéve a romlásnak, hanem talán még inkább ez a jelekkel nem rögzíthető, csak hallható része. Az előbeszéd azon elemei, amelyekre nézve az írásjelek határozott utasítást nem adnak, sokkal inkább vannak a beszélő vagy felolvasó önkényére bízva, mint az írásban rögzíthető elemek. Egyrészt, mert szabályai eddig sehol összegyűjtve nincsenek, másrészt, mert zenei elemekről lévén szó, nem mindenki van elegendő hallásbeli fejlettség, hogy egyáltalán észrevegye, megfigyelje és kövesse törvényszerűségüket.” Keserűen jegyezte meg 1938-ban: „Egyes alföldi iskoláinkban gramofonlemezről tanítják a helyes német kiejtést. . . , egyetlen nyelv van itt, amelynek kiejtését nem gondolja senki: a magyar” (A jó magyar ejtés aktái. Bp., 1941. 5—25. és 26—33).

Kodály felhívása — jogosan állapította meg Deme László az egri kiejtési konferencián 1965-ben — új korszakot nyitott meg a magyar nyelv ápolásában (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó, 1967. 24); de jól emlékszünk még sokan, hogy a visszhang a harmincas-negyvenes években nem volt erős. Életrevaló kezdeményezések az ötvenes évek második felétől indultak az iskolában s a hatvanas évektől a közművelődés több területén. (Ezzel nem kívánom elvitatni a kiejtési versenyek megindításának elsőségét és a kezdeti szép sikereket a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karától.)

A magyartanárok mindig is törekedtek arra, hogy tantárgyuk lehetőségeit tanítási órán kívül szervezett tevékenységgel kibővítsék. E tevékenységi körbe tartoznak mintegy húsz éve a kiejtési és szavalóversenyek is. Az egri kiejtési konferencián mondtam: „[A helyes kiejtés ápolásában] a legszélesebb és legeredményesebb mozgást az ötvenes évek közepétől egyre nagyobb számban megrendezett szavalóversenyek, a keszthelyi, sárospataki, gyulai diák-

*A Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottságának 1976. december 13-i ülésén elhangzott beszámoló és a róla folytatott vita alapján.

napok előadói versenyei jelentik. Igaz, ezek inkább az előadóművészetet ápolják, fejlesztik, de a bírálatokban fel-felbukkannak a helyes beszéd ápolására irányuló és a beszédhibákra utaló megjegyzések is" (i. m. 82—3). Amikor a Művelődésügyi Minisztérium képviselőjében bejelentettem, hogy P é c h y B l a n k a alapítványa révén a középiskolákban megindultak a Kazinczy-versenyek, amikor a szavalóversenyek mellett javasoltam kiejtési versenyek szervezését, üdvözöltem a Magyar Rádió és Televízió javaslatát, hogy vetélkedőinek sorozatát kiejtési versennyel készül kiegészíteni, annak a törekvésünknek kívántam hangot adni, hogy az anyanyelv hangzós oldalának ápolását minél szélesebb körben terjesszük, s a mindig szűkös tantervi kereteken túl, a tanítási órán kívüli területekre is kiterjesszük.

Az 1962 és 1969 között kiadott általános és középiskolai tantervek ma még érvényben vannak; a bennük meghatározott beszédművelési feladatokról, illetve lehetőségekről Egerben beszámoltam, hozzátéve, hogy ezek nem elégségesek a társadalomtól jogosan elvárt igények kielégítésére. Az új tantervekben, melyek fokozatos bevezetése 1978 őszén kezdődik, a beszédművelés súlyja megnő, köre kitágul: minden témához hozzákapcsolódik a beszédművelés megfelelő része. (Az új tantervekről s a bennük megnyilvánuló törekvésekről bővebben l. Szende Aladár—Szépe György: Az anyanyelvi képzés társadalmi jelentősége. Társadalmi Szemle, 1975. 2. sz.; Bencédy József: Az iskolai anyanyelvi nevelés programja. MNy. 1976. 1. sz.). Ma már a tantervi tervezésnek alapelve, hogy együttesen vesz számba három területet: a tanítási órát, az órán kívüli és az iskolán kívüli foglalkozásokat, művelődési alkalmakat. Nem is lehetséges, hogy a társadalomtól elvárt minden igényt az iskola egymagában elégítsen ki, még kevésbé, hogy csupán a tanítási órákon, melyek száma véges, és amelyekben még messze vagyunk attól, hogy az aktivitást m i n d e n tanulóra kiterjesszük. Márpedig a helyes és szép beszéd ápolása aligha járhat mindenben kielégítő eredménnyel tanévenként néhány órában, akkor is jobbra frontális osztálymunka keretében végzett gyakorlatokkal.

Ami a közművelődés területét illeti, itt is új nyelvművelő, beszédművelő feladatok fogalmazódtak meg az utóbbi évek nagyjelentőségű határozatainak végig gondolásából. Nekünk is segítenünk kell azt az általános törekvést, hogy minél többen bekapcsolódjanak a közéletbe, a fiatalok és a felnőttek minél szélesebb körben élhessenek demokratikus jogaikkal. A Mai magyar nyelvünk c. könyv a Tanulságok, javaslatok c. fejezetben egyebek közt a következőket állapítja meg: „Az élőszó szerepe napjainkban sokkal nagyobb, mint valaha is volt. Nem szólva arról, hogy a technika vívmányai következtében az élőszó ereje hatósugarát tekintve ma már hihetetlenül nagy, szinte korlátlan, köztudomású, hogy soha annyi szónok — azaz előadó, felszólaló, kisebb-nagyobb nyilvánosság előtt beszélő ember — nem volt Magyarországon, mint a felszabadulásunk utáni évtizedekben s ma is. Ennek megfelelően a szónoklástannal, retorikával foglalkozást, a jelen és főleg a jövő előadóinak képzését — amelynek szerves része az egyik előző javaslatunkban már említett beszédtechnikai oktatás is — a jelenleginél sokkal szervezettebbé, sokkal rendszeresebbé kellene tenni" (Akadémiai Kiadó, 1976. 100).

Az említettek is magyarázzák a helyes és szép kiejtés iránti érdeklődés megerősödését, újabb formák kialakulását, új területek bekapcsolását, a beszédművelés témakörének kibontakozását.

A b e s z é d m ű v e l é s meghatározásában, területének megfogalmazásában nem mindig beszélünk egy nyelven. Néha az a benyomásunk, hogy a

nyelvművelés egész körét beleértik a beszédművelés fogalmába, bizonyára azon az alapon, hogy a beszéd, a beszédmű az elsődleges, a meghatározó a nyelv egészében, működésében. Csakhogy a nyelvművelés, nyelvápolás mibenléte kialakult lévén, magam úgy vélem, a beszédművelés tartalmának ez a kitágítása nem célszerű, hosszás és nehéz magyarázatot igényelne. Azt gondolom, beszédművelésen értsük azt, amit a szó maga is mond: a beszéd akusztikai részének ápolását (a helyes hangképzést, a szavak és szókapcsolatok helyes kiejtését, a hangdinamikai tényezők megfelelő alkalmazását), valamint a beszédmű létrehozásának, megszerkesztésének segítését (ha már eleget tudunk róla: szabályozását).

2. Előadásomban nem vállalkozhattam a teljes témakör áttekintésére; jobbra csak a kiejtési és a szavalóversenyeket kívántam számba venni, közöttük is csak az országos szinten megrendezetteket. A nem tárgyalt területet illetően — a Bizottság elnökével egyetértésben — egy más alkalommal elhangzó más előadásra hagytam.

A Szép magyar beszéd versenyt, a Kazinczy-versenyt Péchy Blanka 1960. évi alapítványa indította el, 1965-ben. „Gátat kell vetnünk a rossz hangsúly, értelmetlen tagolás, helytelen kiejtés mótelyező hatásának — olvassuk az alapítólevélben. — Az alapítvány célja: elsősorban, hogy a magyar nyelvműveltség ápolása érdekében a szép magyar beszédre serkentsen színművészeket és rádió-, televíziós szereplőket, akiknek szava nap nap után eljut a magyar emberek millióihoz, s ily módon az egész magyar nép beszédét alakítja; de nem kevésbé fontos célja, hogy ugyanerre serkentse a magyar tanulóifjúságot is” (Péchy Blanka: Beszélni nehéz. Magvető Könyvkiadó, 1974. 55).

A verseny jelentőségét az bizonyítja, hogy három szintjén — az iskolai, a megyei (fővárosi) fordulóban és az országos döntőben — évente kb. 8–9 ezer tanuló vesz részt, 1976-ig zömmel gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók. Az Oktatási Minisztérium 1976-ban úgy rendelkezett, hogy 1977-től — az alapítvány módosításával — a versenyt kiterjeszti az általános iskolákra, valamint a szakmunkásképző-iskolákra is, és ennek megfelelően három csoportban szervezi meg. A középfokú intézmények országos döntőjének színhelye 1965-től kezdődően és a jövőben is Győr városa. Győr–Sopron megye, a város és a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola vezetőinek, áldozatkészségüknek és vendégszeretetüknek sokat köszönhetünk a verseny megerősödésében, színvonalának szüntelen emelkedésében. Az országos döntőbe jutott 50–50 tanulóból a legjobban szereplő 20–15–15 általános iskolai, középiskolai és szakmunkástanuló nyeri el évente a Kazinczy-érmet és a vele járó 500–500 forint pénzjutalmat. Az óvónőképző intézetek, a tanító-, a tanárképző főiskolák és a tudományegyetemek tanárképző karai 1972-ben kapcsolódtak be ebbe a versenybe, házi válogatóval és országos döntővel.

A résztvevőknek minden fordulóban egy (egységesen) kötelező és egy szabadon választott prózai szöveget kell felolvasniuk, maximálisan három perc időtartamban. A szöveg lehet szépirodalmi, tudományos vagy publicisztikai, nem lehet vers, párbeszédes mű, s nem lehet régebbi, mint XIX. századi. Az elbírálás szempontjai: a szöveg megértése és adekvát tolmácsolása, hangképzés, a beszéddinamikai tényezők helyes alkalmazása. Kötelező szöveggént szerepelt eddig Zlinszky Aladár, Illyés Gyula, Bárczi Géza, Marx György, Devecseri Gábor egy-egy írása; a szabadon választottak közt leggyakrabban Kosztolányi Dezső, Illyés Gyula, Bárczy Géza, Sánta Ferenc, Fekete István, Gábor Andor,

Karinthy Frigyes, Illés Endre, Kodály Zoltán, Lőrincze Lajos, Sótér István, Tamási Áron, Sütő András stb. műveiből hallottunk részleteket.

A bíráló bizottságok tagjai: Péchy Blanka, Lőrincze Lajos, Deme László, az Oktatási Minisztérium, a KISZ KB, az Országos Pedagógiai Intézet, a Nyelvtudományi Intézet képviselői, egyetemi-főiskolai tanárok, egy győri színész.

A versenyző tanulók jó színvonalat képviselnek. Hangképzésük, kiejtésük évről évre javul, de előfordul még az *s*, *sz*, *c*, *cs* hibás képzése, a *t* kakuminalis ejtése, a szóvégek elharapása, elhalkulása. A zárt *ë* sajnálatosan ritkán hangzik, azok beszédében is kopik, akik anyanyelvükből ismerik. Sok a baj a hangsúlyozással és a hanglejtéssel, nem ritka az éneklő hanglejtés a hangszakaszok és a mondatok végén. Néhány babona makacsul tartja hadállásait: jelző és jelzett szó viszonyában mindig csak a jelző hangsúlyos, a vessző előtt mindig szünetet tartunk. A tanulók szövegválasztása általában megfelelő, de a szöveg tolmácsolásában máig sem találtuk meg a jónak mondható alapállást. Sok versenyző valamilyen természetellenes, azt mondanám: pódiumpózt vesz fel; a szöveg stílusához alkalmazkodó alaphangot kevesen találják el, annak érzékeltetését, elhíttetését, mintha akkor és ott születne a szöveg.

Az elmúlt évek során kialakult, hogy a verseny befejeztével a bíráló-bizottság konzultáció formájában megbeszéli tapasztalatait, észrevételeit a kísérő tanárokkal; kölcsönösen állást foglalnak a következő évi teendők, felkészítés dolgában. (A Kazinczy-versenyről l. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. Nyr. 1965. 2. sz., illetve A Magyar Nyelvtud. Társ. Kiadványai, 112. sz.; Wacha Imre: Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai. Bp. 1967; Gráf Rezső: A Szép Magyar Beszéd Versenye a szakmunkásképző-iskolákban. Bp. 1976. Sokszorosított kiadvány.)

1976-ig a s z a k m u n k á s t a n u l ó - i s k o l á k i f j ú s á g a r é s z é r e évenként külön kiejtési versenyt szervezett a Szakoktatási Pedagógiai Intézet. A három fordulás (iskolai, területi, országos) versengésben évenként mintegy 8–9000 tanuló vett részt. A döntő 60 fős mezőnyéből kiemelt első tíz helyezett nyári üdülésre szóló beutalót és könyvjutalmat kapott. (Említettem, ennek az iskolatípusnak a kiejtési versenye 1977-től része a Kazinczy-versenynek.)

A tanító- és tanárképző főiskolákról küldött 3–3 hallgató részvételével 1971 óta az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola — helyi szervek közreműködésével — Gárdonyi Géza Versenyt szervez Egerben. Témája szövegmondás és helyesírás.

3. 1973-ban egy új típusú versenyt kezdeményezett a sátoraljaújhelyi városi pártbizottság és tanács, a Borsod—Abaúj—Zemplén megyei tanács támogatásával. Az *É d e s a n y a n y e l v ü n k v e r s e n y* a nyelvhasználat fejlesztését állította középpontba. 1974-ig még regionális volt, elsősorban a Tiszántúl, az Alföld és az északi megyék középiskoláinak tanulói vettek részt benne, 1975-től országos. A megyei előkészítés alapján a 3–3 legjobb helyezést elért diák jut a Sátoraljaújhelyen megrendezett döntőbe. Ott egy feladatlapra összeállított 15–20 kérdésre írásos választ fogalmaznak, helyesírási feladatot oldanak meg, majd (1976-ig a legjobbak, az Oktatási Minisztérium döntése alapján 1977-től mindnyájan) egy szóbeli feladatot oldanak meg, nyilvános versengésben. E feladat egy 3 perces előadás, 5–6 megadott témából. Pl. az 1976. évekből:

— Készítsen hozzászólást a megyei diákszemélyiség napján való elmondásra a következő témák egyikéről: rendtartás, házirend, diákönkormányzat!
Műfaj: felszólalás

Színhely: Megyei Parlament

Hallgatóság: a diákküldöttek

— Mutassa be megyéje, városa irodalmi, történelmi, művészeti emlékeit, nevezetességeit egy külföldi testvériskola tanulóinak!

Műfaj: tudósítás

Színhely: iskola

Hallgatóság: a vendégdiákok

— Tartson kiselőadást a következő témák egyikéről: a film, illetőleg a színház szerepe napjaink közművelődésében!

Műfaj: kiselőadás

Színhely: iskolai KISZ-klub

Hallgatóság: ifjúmunkások és diákok

— Számoljon be a következő témák egyikéről: osztálykirándulás, nyári tábor, külföldi út!

Műfaj: élménybeszámoló

Színhely: iskolai klub

Hallgatóság: az iskola tanulói

Az első tíz helyezett emléklapokat, oklevelet és könyvjutalmat kap. Ezeket a bizottság elnöke, illetve a helyi vezetők adják át Széphalmon, a Kazinczy-mauzóleum előtt megtartott ünnepély keretében.

A bíráló bizottság: Péchy Blanka, Deme László, az Oktatási Minisztérium, a KISZ KB, az Országos Pedagógiai Intézet, a megye képviselői, egyetemi, főiskolai tanárok. A bizottság itt is megbeszéli tapasztalatait a kísérő tanárokkal, tanácsokat ad a tanulók felkészítésére.

Az Édes anyanyelvünk verseny fontos új színfoltja az iskolai anyanyelvi képzésnek, de iskolai bázisát még erősíteni kell. Sok iskolában folyik előkészítő gyakorlás, válogatás, de ez még nem olyan általános, mint a Kazinczy-verseny esetében. (A sajtó, a rádió ugyanúgy hírt és beszámolót adott minden esetben, mint a győri versenyről.)

4. A József Attila nevét viselő középiskolák (9 gimnázium és szakközépiskola) 1963-tól József Attila napok keretében megemlékeznek a költő életéről, munkásságáról. Az évente más-más városban megrendezett ünnepségek része egy versmondó verseny. Az iskolákat képviselő 3–3 tanuló mindegyike egy kötelező és egy szabadon választott József Attila-verset mutat be. Az elbírálás szempontjai: a vers kiválasztása, megértése, helyes és szép kiejtéssel való tolmácsolása. A bíráló bizottság tagjai: József Etelka, az Oktatási Minisztérium képviselője, nyelvészek, egyetemi és főiskolai tanárok, alkalmanként felkért színészek, rádióbemondók. A versenyben részt vevő tanulók szövegmondása, kiejtése egyenletesen javul. Eredményhirdetésekor a bizottság elnöke részletesen értékeli a versmondás jó és rossz tapasztalatait.

Az Arany Jánosról elnevezett középiskolák hasonló ünnepséggel próbálkoztak a 60-as években, de két találkozó után a vállalkozás elakadt.

Évfordulós ünnepségek is gazdagítják az eddig megrajzolt képet. 1973-ban, Petőfi születésének 150. évfordulója alkalmával a nevét viselő középiskolák és kollégiumok diákjai Kiskőrösön szavalóversennyel emlékeztek

a költőre. Az Ady-centennárium keretében 1977. március 18—21-re Sarkadra hívták meg a középfokú iskolák tanulóit, versmondó versenyre. (Az előadás után megrendezett ünnepélyről a napi sajtó és a szakfolyóiratok is beszámoltak.)

5. A közművelődés területén: iskolai tanulók, egyetemi-főiskolai hallgatók körében vagy a fiatalok más rétegeinek bekapcsolásával szép számban folynak versmondó, illetve szavalóversenyek.*

Az Országos diáknapok keretében (Keszthelyen 1959 óta, néhány évvel később Gyulán, Sáropatakon, majd Egerben és Sopronban) kezdetben évenként, majd kétévenként versmondó verseny is folyik, valamennyi középfokú oktatási intézmény tanulóinak részvételével. A megyei elődöntőkből 50 diák juthat a döntőbe. Telesítményüket szintek szerint bírálják el; akik a legmagasabbakat elérik, számuktól függetlenül arany, ezüst vagy bronz plakettet kapnak.

Az ugyancsak kétévenként megszervezett Egyetemi-főiskolai diáknapok versmondói az előbbihez hasonló módon versenyeznek. Ezeket a diáknapokat minden alkalommal más városban rendezik meg, 1976-ban pl. Nyíregyházán voltak. A versmondók mezőnye nem olyan népes, mint a középfokú iskolák tanulóié; az irodalmi színpadok tagjai indulnak, továbbá olyan hallgatók, akik középiskolás korukban már szerepeltek.

A Munkásfiatalok szavalóversenye Salgótarjában folyik kétévenként, 1976-tól csak fizikai munkás fiatalok részvételével. Bázisa sok ezer ifjúmunkás, akik üzemi válogatókon át, megyei középdöntőből juthatnak el Salgótarjába. Felkészítésükről színészek, beszédművelő szakemberek gondoskodnak. Az első tíz helyezettet külföldi úttal jutalmazták; egyes üzemek külön díjakat is adományoznak.

A SZÖVOSZ és az OKISZ kétévenként hirdet szavalóversenyt dolgozói és azok gyermekei részére. Ez a verseny is három forduló. A dolgozók gyermekei — érthető módon — sokféle kategóriát képviselnek.

A Váci Mihály szavalóversenyt az Alföld és a pesti kerületek versmondói részére szervezik 1975-től, Nyíregyházán. Az első hat helyezett plakettet, pénz- és könyvjutalmat kap.

Szekszárdon 1971 óta éla Babis Mihály szavalóverseny, dunántúliak és a budai kerületekben lakók részvételével. Korábban középfokú iskolák tanulói versenyeztek itt, 1976-tól alkalmazottaknak szól a kiírás (pedagógusoknak, mérnököknek, gépállomások, téeszek nem fizikai dolgozóinak stb.). Szekszárdra és Nyíregyházára is 4—4 fő juthat el a megyei válogatókból, 2—2 fő a kerületekből.

A győri Radnóti Miklós szavalóversenyen (évente vagy kétévenként november végén) az előbbieken felsorolt versenyek győztesei szerepelnek. Az első három helyezett Radnóti-emlékéremmel és ezer forinttal jutalmazták.

Balatonszárszón hosszú évek óta folyt a József Attila szavalóverseny, a költő halálára való emlékezésül. Most az a javaslat született, hogy ezentúl a József Attila szavalóverseny a legjobb diákszavalók találkozója legyen, kétévenként. Gyűjtse össze a diáknapok aranyérmeseit, függetlenül

* Az alábbiakban következő adatok közléséért köszönetet mondok Debreczeni Tibornak, a Népművelési Intézet osztályvezetőjének.

attól, hogy tanulnak vagy dolgoznak; adjon alkalmat képességeik, teljesítményük összemérésére.

A Televízió K i m i t t u d ? vetélkedőire mindig nagy számban jelentkeztek versmondók. 1976-ban háromszázan voltak, napokig tartott a meghallgatásuk.

1975-ben a Népművelési Intézet, valamint a Magyar Rádió és Televízió J ó z s e f A t t i l a s z a v a l ó v e r s e n y t hirdetett. A kiírás újdonsága az volt, hogy 20 József Attila-vers és 10 mai magyar vers megtanulásával lehetett jelentkezni, egyéni választás szerint. Háromezren indultak, a megyei selejtezőkből s a területi középöntőkből nyolcan juthattak el a kaposvári döntőbe. Száz versenyző versválasztásai alapján itt a következő kedvtelési sor alakult ki József Attila versei közül: Kései sirató (53), Mama (46), Tiszta szívvel (36), Levegőt (35), Gyermekké tettél (34), Karóval jöttél (34), Születésnapomra (31), Anyám (28), Altató (28), Ars poetica (28), Thomas Mann üdvözlése (26), Nagyon fáj (26), Kész a leltár (22), Hazám (22). Ugyanígy a mai magyar költők közt: Váci Mihály (99), Nagy László (79), Garai Gábor és Weöres Sándor (53), Benjámin László, Ladányi Mihály, Juhász Ferenc, Simon István, Pilinszky János, Csoóri Sándor, Baranyi Ferenc, Ratkó József.

Az A d y - c e n t e n n á r i u m r a is hirdettek szavalóversenyt, az előbbihez hasonló újszerű feltétellel: 10 Ady-verset és 10 egyéb verset kellett megtanulni.

A szavalóversenyek bíráló bizottságaiban színészek, rendezők, költők, beszédművelő szakemberek vesznek részt a főhatóságok képviselői mellett. Központi szempontokat nem adnak ki; a bizottságok a versválasztásra, a versek átélésére, hű közlésére vannak figyelemmel. Nagy pozitívum, hogy akinek beszédhibája van, nem juthat be a döntőbe.

6. Összegezés, javaslatok: 1. A z i s k o l á k t e r ü l e t é t jól átfogja a Kazinczy-verseny. Támogatnunk kell a két új csoportot, a szakmunkás — tanulókét és különösen az általános iskolásokét. Mind a középöntőkben, mind a döntőkben további szerepeket kellene vállalnunk, s részt kellene vennünk a tapasztalatok elemzésében is.

Szélesíteni kell a sátoraljaújhelyi nyelvhasználati verseny iskolai bázisát; ebben elsősorban a megyékben és az iskolákban folyó szervezés oldaláról látunk teendőket.

2. A z i s k o l á n k í v ü l i t e r ü l e t e k e n a versmondó vagy szavalóversenyek nem fogják át témánk egészét. A Magyar Rádió és Televízió 1965-ben Egerben javasolta, hogy a nyilvános vetélkedők sorát kiegészíti egy kiejtési versennyel. Jó volna ezt a tervet megvalósítani!

A sátoraljaújhelyi Édes anyanyelvünk verseny mintájára vetélkedőt kellene szervezni a televízióban vagy a rádióban. Ezzel támogatnánk a pártbizottságok, tanácsok, a TIT szónokképző tanfolyamának törekvéseit is.

Bizottságunk továbbra is segítse elő Péchy Blanka és Deme László Beszélni nehéz c. rádiós sorozatának népszerűsítését.

A szavalóversenyek bizottságaiba beszédművelő nyelvész szakembert is meg kellene hívni.

3. A helyes és szép beszéd ápolásában bázisunk az iskola; ezért fokozottabban törődnünk kell a l e e n d ő p e d a g ó g u s o k f e l k é s z í t é s é v e l és a t o v á b b k é p z é s s e l. Az egyetemek tanárképző karain is be kell vezetni a beszédművelést mint tantárgyat, s a nem magyar szakosok részére is

kötelezővé kell tenni az anyanyelvi képzést (benne beszédművelő tematikával is). A továbbképzés számára szükség volna egy kiadványra; ennek összeállítását és kiadását az Országos Pedagógiai Intézet vállalja, de kéri a nyelvészek segítségét. Kíváncsi, hogy Bizottságunk beszédművelő csoportja folytassa konferenciái szervezését, melyeken a kiejtéssel, szövegalkotással foglalkozó szakemberek, a versenyek bíráló bizottságának tagjai kicserélhetik tapasztalataikat.

4. A nyelv tudománynak további feladatai vannak a beszédművelő tevékenység szakmai-tudományos megalapozásában (a helyesség tűrési határai, a regionális és a nyelvjárási kiejtés megítélése stb.).

5. Az Anyanyelvi Bizottság vállalja a kiejtési, nyelvhasználati, szavaló- és versmondó versenyek koordinálását, időről időre történő értékelését.

Bencédy József

Szakszavak használata a csehszlovákiai magyar sajtóban*

Ha a közlésnek, mai divatosabb szóval: kommunikációnak valamely megnyilvánulásáról nyelvi, nyelvhasználati tekintetben akarunk véleményt mondani — természetesen akkor is, ha a nyelvi-stiláris eszközöknek csak egy bizonyos hányada (mint például most a szakszavak, szakkifejezések, a terminológia használata) kerül szóba —, mindenekelőtt három szempontból kell megvizsgálnunk a kérdéses szöveget vagy a választott jelenségeket: a nyelvi, a stilisztikai és a nyelvi rétegbeli helyesség szempontjából.

1. Nyelvi helyesség. — Egy-egy szó, kifejezés, szerkezet helyes vagy helytelen voltáról — különösen ha újonnan alakult jelenségről van szó — röviden, a mindennapi gyakorlatot tartva szem előtt, három kritérium alapján „ítélkezhetünk”:

- a) Az illető nyelvi elem, szerkezet, jelenség megfelel-e nyelvünk törvényszerűségeinek? — b) Az illető nyelvi elem, szerkezet jelent-e valami újat, nyelvi-stilisztikai többletet a gondolatközlés — a kommunikáció — számára? — c) Az irodalmi és a művelt köznyelv (mint norma) befogadta-e?

Elöljáróban csak néhány példát az elolvasott sajtótermékekből. Mindhárom kritériumnak megfelel a *kertmozgalom* (Zempléni Szó 1976. okt. 1. 2), a *televíziózunk* (Új Ifjúság 1976. 39. sz. 12) kifejezés. Viszont nem helyeselhetjük nyelviileg a következőket: *Ekonomiai Főiskola* (főlösleges idegen szó, helyesebben: *Közgazdasági Főiskola* — Hét 1976. márc. 23. 7); „... *be volt tartva* a gabona vetésterületének *terve*...” (helyes szerkesztéssel: *betartották* vagy *betartottuk* a gabona vetésterületének *tervét* — Pártélet 1976. 19. sz. 7; egyébként a *betart* is kifogásolható nyelvhelyességi tekintetben, 1. ÉrtSz. és ÉKSz.).

2. Stilisztikai helyesség. — A stílus — mint ismeretes — a fő közöltnivalót kísérő többlet, járulék, másodlagos közlemény. Mennyi mindent kifejez például Petőfi a „csináljunk sok vasutat” mondanivalón kívül ebben a két rövid sorban:

*A CSEMADOK felkérése alapján, megküldött csehszlovákiai magyar nyelvű sajtótermékek felhasználásával és megadott szempontok szerint készítettem el a kassai VII. Kazincezy Nyelvűvelő Napokra (1976. november 26.).

Száz vasutat, ezeret,
Csináljatok, csináljatok! (Vas-úton)

A nyelv egyébként történeti fejlődése eredményeként mind szókészletében és frazeológiájában, mind grammatikai eszközeit illetően, mind pedig hangoztatott formájában több — stílusértékben eltérő — lehetőséget kínál; más szóval: minden nyelvben vannak szinonímák, amelyek szinonímasorokba rendeződve rendszert alkotnak. Bár a következő szavakkal, kifejezésekkel például azt közöljük, hogy 'valaki megszegegyenülten elmegy, távozik', mégis többletként még mennyi mindent megéreztethetünk velük: valaki *elsurran*, *elsittyen*, *ellép*, *meqlép*, *elszelel*, *elinal*, *meqlóg*, *kámfort játszik*, *olajra lép*, *elhúzza a csikot* stb. Vagy például kedvességet sugall a hosszabb alakú második személyű felszólítás: „*Aludj* már, mert későn van”: „*Aludjál* már, mert későn van”.

Természetesen nem mindegy, hogy mikor melyik nyelvi-stilisztikai variánst választjuk, vagyis a közlésnek, a kommunikációnak — éppen azért, hogy a mondanivaló tartalmának, céljának, körülményeinek stb. maradéktalanul megfeleljen, más szóval: hogy mindig a legodailóbb nyelvi magatartás alapján a kívánt hatást érje el — bizonyos törvényszerűségei vannak.

Stilisztikai helytelenségről, stilisztikai hibákról tehát akkor beszélünk, ha a kiválasztott nyelvi-stiláris eszközök nem odavalók (azaz „megsértik” a stílusrétegek, a stílusárnyalatok — benne a műfajok — megkövetelte szabályokat), továbbá ha nem fejezik ki árnyalatilag pontosan a mondanivalót, illetőleg nem fejtik ki a kívánt hatást.

Néhány példa, szintén csak előjáróban. Az ismétlés és a fokozás helyénvaló, hatásos stílusesezköz a következő, érettségizőkről szóló írásban: „Készülődés folyt. *Nagy-nagy készülődés, a holnapra, a jövőre, az életre*” (Hét 1976. márc. 23. 6). Viszont fölösleges, azaz stilisztikailag helytelen az ismétlés ebben a mondatban: „*Számottevő eredményekről számolhatunk be*” (változatosabban: *jelentős eredményekről* . . . Új Szó 1976. okt. 17. 12). Nem való az egyszerű, falusi embereknek szóló írásba a „*valaminek a reneszánsza*” kifejezés, ugyanis aligha értik meg: „A kertészkedésnek itt *reneszánsza* kezdődött” (a célnak megfelelőbben: a kertészkedés itt újjászületett; Zempléni Szó 1976. okt. 12).

Hadd utaljak még arra, hogyan függ össze a nyelvi és a stilisztikai helyesség, illetőleg helytelenség. A közlés, a kommunikáció szempontjából kétségtelenül a második a lényegesebb (úgyannyira, hogy egy-egy nyelvi helytelenség — főként a drámában vagy szépprózában — előfordulhat valamely szereplő jellemzése céljából, vagyis úgynevezett stilisztikumként, például az író valakit „*suksük*” nyelven beszéltet). Mindamellet — az irodalmi és köznyelv célszerű fejlesztésének a biztosítása érdekében — az elsöre is nagy hangsúlyt kell fektetnünk, éppen a jelentős nyelvi hatást kifejtő sajtótermékekben. Egyébként általában kimondhatjuk, hogy ami nyelvíleg helytelen, stilisztikailag is az.

3. Nyelvi rétegbeli helyesség. — Végül az efféle vizsgálatban figyelemmel kell lenni arra, hogy a kérdéses jelenségek, szövegek a mai irodalmi és köznyelvet képviselik-e, illetőleg hogy a regionális köznyelvek és a nyelvjárások milyen mértékben és — főként — milyen céllal jelennek meg bennük. Ismeretes ugyanis, hogy a magyar irodalmi nyelv (és beszélt változata: a köznyelv) formai téren — azaz a helyesírási, a hangtani és az alaktani jelenségeket illetően — a múlt század közepére alakult ki és szilárdult meg alapjaiban. Azért természetesen nem maradt teljesen változatlan. Tudniillik a múlt század

második felében és e század első évtizedeiben az irodalmi (írott) nyelvnek volt nagyobb hatása a köznyelvre, a beszélt nyelvre, mintegy az előbbi adta a normákat az utóbbinak. Századunk harmincas éveiben, különösen pedig az ötvenes évektől, napjainkban — éppen a társadalom nagyarányú átalakulása következtében — fordított a helyzet: a köznyelv, a beszélt nyelv hat igen erősen az irodalmi nyelvre (szakszavak tömeges köznyelvvé válása; zsargon és argó elemek beszüremkedése; lazább, pongyolább fordulatok, továbbá sablonok, közhelyek, az alantasabb, familiárisabb beszélt nyelvben előforduló jelenségek behatolása; stb.). Ugyanakkor azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy napjainkban az úgynevezett tartalmi jellegű elemeknek (szavaknak, kifejezéseknek, a legkülönbélebb stilisztikai jelenségeknek) korábban szinte soha nem látott gazdagodását tapasztaljuk.

A nyelvi rétegek használatának nem magyarországi magyar nyelvű sajtótermékekben való figyelemmel kísérése az elmondottakon kívül azért is indokolt, mert kérdéses lehet, hogy az ország határain kívül milyen mértékben fogadják el és követik a magyar irodalmi és köznyelvet. Ilyen körülmények között ugyanis nagyobb szerepet kaphat egy, esetleg több nyelvjárás; és számolnunk kell a szlovák nyelvnek és a nem ritka kétnyelvűségnek az anyanyelvre és az ottani irodalmi, valamint köznyelvre gyakorolt hatásával (mindenekelőtt a szó- és kifejezőképességben, esetleg bizonyos vonzatok vagy nyelvtani jelenségek, eljárásmodok átvételében is).

Az e pontban tárgyalt jelenségekre itt nem hozok példákat, de már most megjegyzem, hogy a nyelvi rétegek használatát illetően alig találtam kifogásolnivalót, sőt azt mondom, hogy ezekben az újságokban, hetilapokban sokkal több olyan népi, táji témájú írás elkélne, amelyik stílusában, nyelvi-stilisztikai eszközeinek a kiválasztásában is érzékeltetné valamely vidékhez, tájhoz való kötődését.

4. Mielőtt a csehszlovákiai magyar sajtó szakszavainak stb. a tárgyalására rátérnék, utaljunk röviden, tézisszerűen a szaknyelvek, a terminológia, a szakszavak és kifejezések fontosságára.

1. Fontosak ezek mindenekeelőtt azért, mert napjainkban az élet minden területén jelentkező rendkívül sokrétű kutatásoknak, röviden: a tudományos-technikai forradalomnak az eredményeképpen — mintegy életünk gazdagodását dokumentálván — roppant nagy számban és hihetetlen gyorsasággal jönnek létre, egyszerűen annak következtében, hogy minden új szakmai fogalomnak, tárgynak, eljárásnak stb. valamilyen nevet kell kapnia.

Ez a nyelvi gazdagodás és — mondhatjuk, hogy egyúttal — finomodás nemcsak a szó- és kifejezőképességben mutatkozik meg, hanem a nyelv szerkezetében is. Hogy csak egy példát említsek, ezt jelzi az újonnan létrejött névutók igen nagy száma is (pl. *terén, során, következtében, szempontjából, részéről, kapcsolatban, tekintetében, alapján, folyamán* stb.). Ez a tény arra mutat, hogy gondolkodásunk, hely-, mód-, állapot- stb. megjelölésünk összetettebbé, árnyaltabbá vált, és hogy szaporodott az elvont határozók száma. (Csak zárójelben utalok itt rá, hogy túlzott és a korábbi névutókat kiszorító használatuk — amely elsősorban az újságnyelvre jellemző — körülményeskedővé teszi a stílust.)

2. Fontosak e nyelvi elemek azért is, mert a művelődési lehetőségek kiterjesztése következtében a különböző szintű iskolázás és a tömegkommunikációs eszközök (a sajtó, a rádió, a televízió stb.) hatására szinte elárasztják a köznyelvet, mindennapi nyelvünket is. Jól mutatják ezt — más oldalról — a szak-

nyelvből átvett (és szakjellegüket vesztett) szólások, képes kifejezések: *olajra lép, húzza a csíkot, kapcsol* 'bizonyos dolgok közötti összefüggést megállapít; megért valamit' (1. ÉrtSz.), *a hiba az ön készülékében van*.

3. Mivel a szakszavak és -kifejezések a legtöbbször mondatokban, szövegekben jelennek meg (legnagyobb számban természetesen a tudományos, szakmai jellegű és az úgynevezett ismeretterjesztő írásokban, de — mint utaltunk rá — elég tekintélyes mennyiségben a sajtóban, a mindennapi nyelvben és a más bemutató szépirodalomban is), egyrészt hatással vannak a teljes nyelvre, másrészt a vizsgált jelenségeket (kisebb-nagyobb mértékben) tartalmazó írásművekben megtalálhatók azok a nyelvi-stiláris hibák, rendellenességek, amelyek a nyelvhasználat más területére is jellemzőek. Ebből viszont az következik, hogy a terminológia vizsgálatát nemigen szakíthatjuk el a szövegek teljes nyelvi-stilisztikai vizsgálatától.

5. Úgy gondolom, helyes, ha legalább röviden felsoroljuk a szakszavakkal és -kifejezésekkel, azaz a terminológiával szemben támasztott legfőbb követelményeket:

- a) nyelvi, stilisztikai és nyelvi rétegbeli helyesség (1. fentebb és később is),
- b) egyértelműség (ez minden terminus technicus alapkövetelménye!),
- c) lehetséges közérthetőség, motiváltság (ezért nem helyeselhető pl. a *kooperáció* vagy a *delegáció* idegen szó napilapokban; az egyszerű olvasónak többet mond, illetőleg mond legalább valamit az *együtműködés* vagy a *küldöttség*),
- d) egy alakban való jelentkezés (ha egy terminus technicus több alakban fordul elő, az föltétlen az összetévesztés veszélyét rejt magában),
- e) rövidség (ezért legcélszerűbb a képzés lehetőségének a felhasználása),
- f) lehetséges állandóság minden tekintetben.

Az itt elmondottak természetesen a terminológia körébe tartozó minden nyelvi jelenségre vonatkoznak, attól függetlenül, hogy azok milyen módon jöttek létre, azaz akár idegen eredetűek (pl. *televízió*), akár tükörszavak (pl. *lyukkártya*: ném. Lochkarte), akár szóképzés (pl. *traktoros, szalagosít*), szóösszetétel (pl. *szolgálatóház; irányítószám*), elvonás (pl. *tupír, távirányít*), szóróvidítés (pl. *labor, troli*), mozaikszó-alkotás (pl. *trafó*), népetimológia (pl. *mankópénz*: az olasz *manco* 'áruhiány, súlyhiány, pénztári hiány' szóból „értelmesítve”; Idegen szavak kéziszótára. Bp., 1958. 440) stb. útján keletkeztek.

6. A terminológia — mint ismeretes — a stílusrétegek közül leggyakrabban a tudományos és szaknyelvben, a hivatali nyelvben és a sajtó nyelvében fordul elő. Az „egy irodalmi nyelv” tételéből kiindulva, továbbá, hogy az összehasonlítást is lehetővé tegyük, lássuk röviden, mi jellemzi napjainkban nálunk, Magyarországon a felsorolt stílusrétegeket.

Magam „Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben” című tanulmányomban (MNy. 71: 274—87) a következőket írtam róluk (i. h. 285—6):

1. **S z a k n y e l v é s t u d o m á n y o s n y e l v .** — Egyrészt ropant nagy számban és igen gyorsan születnek új műszavak, szakkifejezések; másrészt — bár számos szakszó általánosan elterjedtté válik — az egyes szakmák, tudományágak meglehetősen elkülönülő fogalmi és nyelvi rendszert építenek ki.

És hol mutatkoznak a hibák, negatívumok? Mindenekelőtt a fölösleges idegen szavak használatában, továbbá az ugyancsak fölösleges szakszógyártás-

ban (pl. ilyen a *kiszere*, *kiszere**lés*, tudniillik a *csomagolás*, *adagolás*, *palackozás*, *töltés* stb. helyébe lépett), valamint az agyonzsúfolt és többszörösen összetett mondatokat tartalmazó körülményes, nehezen vagy szinte egyáltalán nem érthető megfogalmazásban (erre csaknem minden szakfolyóiratban könnyen találni példákat), amely gyakran szakzsargonhoz vezet. Ha van is némi túlzás a következő megállapításban, sok mindenre figyelmeztet a teendőket illetően: „A specializáció egyre szűkebb szakaszokra bomlasztotta fel a tudást, a tudomány művelői között mind nehezebb a kommunikáció, és a Tudósok Köztársasága elszigetelt szubkultúrákra hasadozott, amelyet csak vékony kommunikációs szálak fűznek össze. Ez a helyzet szellemi polgárháborúval fenyeget. A tudás egészének ezt a bomlását az okozta, hogy a specializáció folyamán maguk az információk befogadói is specializálódtak. Tehát fizikusok csak fizikusokkal beszélnek, közgazdászok csak közgazdászokkal, sőt ami rosszabb — magfizikusok csak magfizikusokkal . . . Néha eltűnődik az ember azon, nem válik-e végül a tudomány befalazott remetéik gyülekezetének birtokává, akik sajátos különböző nyelveken mormolnak maguknak valamit, amit csak ők maguk értenek meg . . . A specializált sükettség terjedése azt jelenti, hogy valaki, akinek tudni kellene valamit, amit valaki más tud, nem képes azt felfogni általános érvényű hallóképesség hiánya miatt”. (Kenneth E. Boulding: Az általános rendszerelmélet a tudomány csontváza. *Management Science* 1956. áprilisi szám. Rendszerelmélet — Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1969. 96—7; idézi Czuni István: *Korunk és a szaknyelv* című érdekes tanulmányának bevezetésekként: *Nyr.* 97: 403, 1. még uo. 403—16.)

2. *Hivatali nyelv*. — Azt hiszem, teljes mértékben egyetérthetünk Bárczi Géának a szélesebb értelemben vett mai hivatali nyelvre vonatkozó értékelésével: „A magyar hivatalos nyelv levetkőzte a régi, nehézkes, idegenszerű latinos mondatfűzést, a *-tatik*, *-tetik*-es szóhasználatot, de hozott helyette egy másfélét, amelyik a nagyképű, körmönfont, körülményeskedő kifejezéseket kedveli. Ez azért kedvezőtlen, mert sokan ebben látják az elérendő nyelvi eszményt, és valahányszor a nyilvánosság előtt kell szólniuk, igyekeznek a hivatalos nyelvhez igazodni — ezáltal a rádió és a televízió keresztül akaratlanul is terjesztik ezt a nemkívánatos nyelvhasználatot.” (Köznevelés 1975. 2. sz. 3.) És lássunk mindjárt egy példát is: „Az Egészségügyi Minisztériumhoz küldött levelével kapcsolatban tájékoztatom, hogy az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV-es törvény értelmében kivizsgálás elrendelésére teendő intézkedésre illetékes Fejér megyei Tanács V. B. Egészségügyi Osztály vezetőjének továbbítottam. A vizsgálat eredményéről, tett intézkedésről fenti szerv vezetője fogja tájékoztatni Önt.” (Idézi Grétsy László: *Magyar Nemzet* 1974. III. 16., Anyanyelvünk rovat.) A magyarázat talán fölösleges is.

3. *Sajtó nyelv, publicisztikai stílus*. — Az ugyancsak szélesebb értelemben vett mai sajtó nyelv (tehát ide értve a rádió, a televízió stb. nyelvhasználatát is) szintén közelebb áll a helyes, természetes beszédhez, mint például a század eleji. De még mindig sok benne a fölösleges idegen szó, a hatásvadászó kifejezés, a divatszó, a közhely, a sablon és a bőbeszédű (pl. terpeszkeskedő kifejezésekkel megtűzdelt) vagy éppen körmönfont megfogalmazású, homályos értelmű mondat. Itt is van bőven tennivalónk!

7. Mostani előadásomhoz nyolc szlovákiai napi- vagy hetilapnak illetőleg havi folyóiratfélének egy-egy számát vizsgáltam át nyelvi-stilisztikai tekintetben, természetesen a középpontba állítva a szakszavak és -kifejezések haszná-

latát. E sajtótermékek között valódi szaklap vagy szakfolyóirat tulajdonképpen nincs, de a fentebb vázoltak következtében ezek is jelentősek témánk szempontjából.

Felsorolom őket, azzal a rövidítéssel együtt, amellyel a későbbiekben majd hivatkozom rájuk:

Új Szó: 1976. okt. 17. (Ú.)
 Új Ifjúság: 1976. 39. sz. (I.)
 Heti Hírlap: (Érsekújvár) 1976. szept. 28. (Hf.)
 Zempléni Szó: 1976. okt. 1. (Z.)
 Hét: 1976. márc. 23. (H.)
 Garamvölgye: 1976. szept. 30. (G.)
 Szakszervezeti Közlöny: 1976. aug. (Sz.)
 Pártélet: 1976. 19. sz. (P.)

Talán nem helyteleníthető, ha a terminológia tárgyalása előtt általános véleményt mondok e sajtótermékek nyelvéről és stílusáról.

a) Az eleve magyarul fogalmazottak — ezek jobbra központi lapok (Új Szó, Új Ifjúság, Hét, de ide vehető a Heti Hírlap is) — színvonal tekintetében nemigen különböznek magyarországi megfelelőjüktől.

b) Nagyon alacsony a színvonala azoknak, amelyek szlovákból fordított cikkeket tartalmaznak. Sajnos ez a megállapítás legjellemzőbb a Pártéletre, amely pedig éppen az egyszerű munkásoknak, parasztoknak is szól.

c) A két típus között állnak a „vidéki” kétnyelvű lapok (pl. a Garamvölgye, a Zempléni Szó), amelyekben a magyarul fogalmazott hírekbe szintén átkerülnek magyartalanságok, helyesírási hibák stb.

Végül még két megjegyzés. Én szlovácul keveset tudok, ezért nem hasonlítottam össze a fordításokat, és nem foglalkoztam a tükörszókkal sem. Továbbá: jóllehet viszonylag gyakran megfordulok Szlovákiában, az itteni életet, körülményeket mégis kevésbé ismerem, ilyenformán könnyen tévedhetek az egyes szakszavak, kifejezések jelentését, denotátumát és használati értékét illetően. Ezért elnézést kérek.

Nyolc sajtótermék egy-egy számának az átvizsgálása mennyiségileg nem sok, mégis úgy gondolom, hogy bepillantást enged mind az egyes lapoknak, mind a szlovákiai magyar sajtónak a szakszó-használatába és egy kissé a nyelvi-stilisztikai világába is.

Ami a tárgyalás sorrendjét illeti, először a nyelvhelyességi, azután a stilisztikai, végül pedig a nyelvrétegbeli kérdésekkel foglalkozom.

8. Nyelvhelyességi kérdések.

1. Helyes szakszó-használat. — Természetesen e sajtótermékekben szintén megtaláljuk a nálunk is használatos — nyelvhelyességi szempontból kifogástalan — szakszavakat, kifejezéseket. A viszonylag újabbak közül néhány példa: *művelődési otthon* (Ú. 1; megjegyzem, hogy azért előfordul a Kodály Zoltán által joggal kifogásolt *kultúrház* is: H. 3), *irodalmi est* (Ú. 1), *bevásárlóközpont* (Ú. 12), *sportlétesítmény* (Ú. 12), a trnavai *gépkocsigyár* (Ú. 12; nálunk inkább az *autógyár* járja, de semmilyen tekintetben nem kifogásolható ez sem), *szakágazati irányítás*, *géppark* (Ú. 13), *táblásítják* a határt (Ú. 13), *építőtábor* (I. 2), *ifjúsági klub* (I. 2), *szaktanterem* (I. 3) stb.

Itt említek meg mintegy érdekességgként egy-két olyan — expresszív — szólást, amelynek a stílusértéke szaknyelvi eredetű: „A lakásépítés terén a járás

szintén *sikerrel vette az akadályokat*” (Ú. 12); — „Közös nevezőre kell jutni” (Z. 2, cím); — „Minden egyes megmozdulást a vendégek számlájára írt” (Z. 4); — „Ebből a táptalajból nőttek ki olyan gondolatok . . .” (H. 6); — „nagyon jó a légkör az iskolában” (uo.); — „biztos talajon áll” (uo.).

Most pedig lássunk olyan szakszóféléket, amelyek nálunk nem élnek, vagy nemigen ismeretesek, legalábbis én nem olvastam, nem hallottam őket: „Eredményesen dolgoznak *közművelőink*” (Ú. 1; az ÉrtSz. sem ismeri; kifejezőnek, helyesnek tartom); — *Tudományos dolgozók* (Ú. 2); — *pékipari termékekből* (Ú. 4; lehetne rövidebben: *pékárúkból*, de ez sem kifogásolható); — a turisztika *tömegesítése* (Ú. 24); — „14 700 *brigádórával* toldotta meg a falu” (H. 3); — *locsolóhálózat* (Z. 2); — *szövetkezetes* ('szövetkezeti dolgozó' Z. 3); — a *dohányosok, gépesítők* (H. 4); — *szertartásterem* ('házasságkötő-terem, ahol a névadó ünnepek is folynak' G. 2); — a munka *normázása* (Sz. 19).

2. **V i t a t h a t ó s z a k s z ó - h a s z n á l a t.** — Vagy alaki, vagy jelentésbeli, vagy egyéb (nyelvhasználati stb.) szempontból vitathatók a következők: „városi *közzolgáltatási vállalat*” (Ú. 5): helyesebben *közzolgáltató* (az -ási, -ési képző helytelen használatára l. Magyar nyelvhelyesség. Bp., 1957. 136—8), bár minden bizonnyal „városi közzolgáltatásról” beszélnek; — *alapiskola* (l. passim): nyelviileg helyes, de hogy a magyarországi *általános iskola* elnevezés legalábbis zavarja a használatát, azt világosan jelzi például a „léceci *általános iskola*” megjelölés (H. 5), sőt a kettőből létrejött vegyülékes alak: „az ekecsi *általános alapiskola*” (H. 12), tehát „rendezni” kellene e fontos iskolafajta szlovákiai magyar megnevezését; — a *pártművelés háza* (Z. 1) és ugyanott egy másik cikkben a *politikai nevelés háza*: egyrészt egységesíteni kellene, másrészt valószínűleg egyszerűbben megszerkesztett nevet is lehetne találni; — a *tanítók napja* (H. 7): nyelviileg szinte jobb, mint a mi *pedagógusnapunk*, de mivel ez utóbbinak a jelentése — helyesen — tágabb, és nálunk ez van általánosan elterjedve, érdemesebb lenne Szlovákiában is ennek a használatára áttérni (egyébként a Hét 12. lapján már ezt találtam); — „*levelezői tagozat*” (H. 12): megszokottabban, egyszerűbben: „*levelező tagozat*”; — *lakásbizottság* (H. 26): nálunk a *lakóbizottság* a szokásos; — „a Jasová—Pribeta közötti *állami úton*” (Hí. 2): Magyarországon lényegében minden út állami, ezt a kifejezést nem használjuk, az a kérdés tehát, kell-e az *állami* jelző; — „A *pártalapszervezet bizottsága* nagyra értékeli . . .” (G. 1): nem tudom, nem lehetne-e itt a nálunk kialakult *pártbizottság* szóval élni; — „oros—német szakos *tanítónő*” (Ú. 14): vajon helyes-e így, Magyarországon ilyen esetben csak *tanárnő*-ről beszélnénk; — „a méhésztársulat *őszi tagsági gyűlése*” (Z. 2): vajon nem helyesebb volna az egyszerűbb *taggyűlés* kifejezés?

3. **Az idegen szavak és kifejezések mint terminus technicusok.** — Nyilvánvaló — különösen napjainkban, a tudományos-technikai forradalom, valamint az egyes népek sokoldalú és gyakori érintkezése idején —, hogy a létrehozott új tárgyakkal, jelenségekkel stb. együtt azok nevét is átvesszük, jóllehet sokkal kifejezőbb — szakembernek, nem szakembernek meg éppen — a magyar nyelvű (igazában motivált) elnevezés. De még az úgynevezett nélkülözhetetlen idegen szótól is (amely helyett nincs megfelelő magyar szavunk) feltétlen megkívánjuk, hogy hangzásában, felépítésében illeszkedjék bele a magyar nyelvbe. Ilyenformán bevált, hasznos idegen szónak tarthatjuk az újabbak közül a *televízió*-t (hús évvel ezelőtt a *képrádió*, *képszórá*, *távolbalátó* stb. szavakat ajánlották helyette), ilyen továbbá a *norma*, a *dízel*, *dízelesít*, és még sorolhatnánk tovább. Mindebből

az következik, hogy éppen a kommunikáció céljának elérése érdekében kerülnünk kell a fölösleges idegen szavakat és kifejezéseket a szakmák területén is, különösen ha a szűk szakmai keretből kilépünk (tudományos ismeretterjesztés, napi sajtó stb.). Napjainkban nálunk — és nyilván szerte a világon szinte mindenütt — csaknem divattá vált a fölösleges idegen szavak használata. És ha most már a csehszlovákiai magyar sajtó nyelvére gondolunk, még egy tényezővel számolnunk kell. Azzal tudniillik, hogy az egyes nyelvek másként és másként viselkednek az idegen szavak átvételével és „beolvasztásával” kapcsolatban. A szláv nyelvek például — köztük az orosz és (a szlovákiai magyar újságok legalábbis erre utalnak) a cseh és a szlovák is — sokkal könnyebben gyarapítják szókészletüket idegenből vett lexikai elemekkel, mint a magyar. Az elmondottakból következik, hogy fokozott figyelmet kell szentelnünk a csehszlovákiai magyar sajtó nyelvének idegenszó-használatára.

Lássuk az egyes negatív példákat: „...nem sikerült elérni, hogy a műtrágya *granulometria*i összetétele egyenletes legyen” (Ú. 2): még akkor sem érthető az újságolvasó nem szakember számára, ha utána ezt találjuk: „A megfelelő *szemcsézettség* ugyanis . . .”; — „Az új típusú műtrágya csaknem valamennyi *paramétere* megfelel. . .” (Ú. 2): mennyivel érthetőbb volna, ha helyette „jellemző adat”-ot vagy „mutató”-t írt volna a szerző (vö. ÉKsz.); — „Nitra: *plasztika*, gépipar . . .” (Ú. 12): ennek a szónak a mi nyelvünkben nincs meg az e szövegbeli jelentése, helyesen: műanyag ipar; — „pályaválasztási *propagáció*, *propagációs* anyag” (Hí. 3): ha már az idegen szónál maradunk, csak a *propaganda* az ismert és elfogadott; — „A pártszervezet bizottsága nagyra értékeli politikai és társadalmi *angazsáltságát*” (G. 1): szinte érthetetlen, talán az *elkötelezettség* az érthető megfelelője (l. ÉKsz.); — „egy negyvenhárom tagú komplex *racionalizációs* brigád . . .” (Ú. 2): az *ésszerűsítő* mégis mondana valamit mindenkinek; — „*publicisztikai* műsor”, „*publicisztikai* film” (I. 11, rádióműsorban): egyikről sem tudom, hogy mit jelent, az első talán „sajtműsor”, érthetővé kellene tenni őket; — „. . . a kultúrház színpadának *kompletizálását*” (Hí. 3): ilyen szó az Értelmező Szótár szerint nincs, de még a *komplett* szó is a nyelvvellességi tekintetben kifogásoltak közé tartozik. — Én egyébként a magyar illetőleg általánosan használt idegen eredetű megfelelőjével helyettesítettem volna a következő idegen szavakat, kifejezéseket is: „Íme, a *kollektív* művelődési igény . . .” (Ú. 1); — „*konstruktív* tényezők” (Ú. 3); — „*rekonstruáltak* és modernizáltak számos intézményt” (Ú. 6); — „Gyakran hívnak iskolába, *pionírok* közé” (Ú. 8); — „Létrehozunk egy *centrális* pártbizottságot. . .” (Ú. 13); — „Több feladatot a négy szövetkezet *kooperációban* teljesített” (Ú. 13); — „Nyitrai Pedagógiai *Fakultás*” (Ú. 13); — „Felkerestem Ivanics László *zootechnikust*” (Ú. 16, a Hazai Tükör rovat); — „a *regisztrált* képviselő-jelöltek” (Hí. 3); — „. . . működnek már az *agitkettősök*” (Hí. 3); — „a pártkongresszus határozatainak *realizására*” (Z. 1); — „*panoramatikus* színes film” (G. 2); — „A velük való *diszponálás* joga. . .” (Sz. 26); — „e kérdések *definitív* megválaszolására. . .” (P. 42); — „*Ékonómiai* Főiskola” (H. 7).

4. **Nyelvileg helyteleníthető szakszavak, szakszófélék.** — „. . . a 35 éves *kísérleti magfizikus*ról. . .” (I. 4): csak „kísérleti magfizika” van, tehát inkább így mondanám: kísérleti magfizikával foglalkozó mérnök stb.; — „Rendszerezítettük a téli *iskolázásokat*” (H. 4); „. . . politikai *iskolázáson* vesz részt” (H. 5): fölösleges ez a képzett forma, az alapszó (*iskola*) maga is kifejezi a két mondatban előforduló jelentést (l. ÉrtSz.), az *iskolázás*, *iskolázás* viszont mást jelent (l. uo.); — „(A rózsá) szívesen veszi, ha *keze-*

lik, megápolják” (Hí. 2): a *kezel* igének nincs ilyen jelentése (l. ÉrtSz.), és talán nem is kívánatos, hogy kifejlődjék; — „... párttitkár tartott *kimerítő* beszámolót” (Z. 1, kép alatt szerepel, kétszer is): bár a *kimerítő* szónak van ’mindenre kiterjedő, alapos’ jelentése éppen a sajtónyelvben és beszámolófélékkel kapcsolatban, ha azonban a beszámolót tartó személy neve is ott van a mondatban, nem tanácsos használni, mert az olvasóban felbukkan a szó eredeti, konkrét jelentése (’kimerít valakit’); — „Az MNK Nyíregyházi és kisvárdai áruházakban...” (Z. 3): nagyon nehezen értettem meg, nálunk ugyanis nem rövidítjük a „Magyar Népköztársaság”-ot MNK-val; másrészt ha rövidítenénk, a betűszó csak birtokos jelző lehetne a mondatban, tehát így: „Az MNK nyíregyházi és kisvárdai áruházai...”; — „*kutatási* intézet” (Ú. 2), „*testnevelési* egyesületek” (Ú. 24), „*zöldségtermesztési* csoport” (Z. 2) stb.: ha az *-ási*, *-ési* képzővel cselekvő viszonyt fejezünk ki, az aktivitást jelölő *-ó*, *-ő* igenévképzős forma a magyaros és helyes, tehát *kutatóintézet* stb.

5. H o m á l y b a n m a r a d t s z a k s z a v a k , s z a k s z ó f é l é k . — „... a szalma, ... a *keverékek* vetésterületének kiszélesítése...” (Ú. 4. talán ’kétszeres’?); — „*védnökségi* üzemek” (Ú. 4); — „összesen 164 *lakásegység* építenek” (Ú. 5); — „Párttag lévén, *lektorként* is működik” (Ú. 13); — „*tértésmentes* műszak” (H. 4); — „*felépítményi* iskola” (H. 7); — „Tanévnyitás az *Ifjúsági Egyetemen*” (Z. 1); — „...filmszalagra vették több *érdeklődési* szakör tevékenységét” (Z. 1.).

6. E g y é b , a s z a k s z a v a k a t é s - k i f e j e z é s e k e t i s é r i n t ő n y e l v h e l y e s s é g i k é r d é s e k .

a) Szótévesztés, fölösleges szavak. — „Így is nyithat szélesebb utat egy *közönység* a társadalom és önmaga felé” (Ú. 1): talán inkább: közösség (sajtóhiba?); — „Ha figyelembe vesszük az idei rendkívül kedvezőtlen *éghajlati* feltételeket...” (Ú. 4): helyesen *időjárás*i; — „...nemcsak nálunk, hanem *további* szocialista országokban, főleg a Szovjetunióban...” (P. 4 és többször): helyesen: a *többi* vagy *más*; — „Az elért eredmények, az új választási időszakra szóló célkitűzések mozgósító ereje *felfigyeltető*” (Ú. 12): bár az ÉrtSz. a származékok között megemlíti a *felfigyeltet* igét, folyamatos melléknévi igenévi alakjának állítmányi használata szokatlan, furcsa; inkább efféle írnék: „föltétlen felhívja magára a figyelmet;” — „...néhány falu két művelődési otthonnal, azonos *küldetésű* sportlétesítménnyel is rendelkezik” (Ú. 12): a kiemelt szó nem ide való, helyesen: *célú*; — „...a gépészeti és elektrotechnikai *irányzatú* osztályokban...” (Ú. 16): az *irányzatú* fölösleges.

b) Mozaikszók. — A mozaikszó, vagyis a szókapcsolat, szóösszetétel töredékeiből, gyakran kezdőbetűiből alkotott szó abban az esetben mondható helyesnek, ha egyrészt szükség van rá (azaz gyakran és széles körben ismeretes az illető intézmény, vállalat stb.), és a kapott forma megfelel a magyar nyelv hangtani arculatának; másrészt ha esetleges jelentésénél vagy más vonatkozásainál fogva nem válik nevétségessé. És még azt is hozzátehetjük, hogy nem minden nyelv „kedveli” egyformán az efféle szóalkotásokat. A mi nyelvünk például e tekintetben az erősen mérsékeltek közé tartozik.

Az a körülmény, hogy én az elolvasott újságokban stb. talált mozaikszókat nem értettem, önmagában csak ennyit jelent: nem ismerem a szlovákiai életet, benne a mozaikszóval megnevezett intézményeket, vállalatokat stb. Mégis az az érzésem, hogy a kelleténél jóval gyakrabban fordulnak elő az ilyen szavak (*hmb.*: Ú. 13, *Efsz.*: Ú. 16, *SzNF* és *NOSZF*: Ú. 24, *jnb.*: I. 3, *n. v.*: Hí. 1, *knb.*: G. 1 stb.), kérdéses tehát: szükség van-e árjuk minden esetben? És

bizony a hangzással is nemegyszer baj van. Az Új Szóban (24) például ezt olvashatjuk: „Minden testnevelési egyesület keretein belül turisztikai vagy alapfokú és üdülési jellegű szakosztályt kell létrehozni. (Az utóbbit szlovákul Zákkladná a rekreačná telesná víchova néven ismerik, és rövidítése a ZRTV, magyar rövidítéséül az *AŰIT* használható.)” Hogy ez utóbbi kell-e, az is vitatható, az azonban bizonyos, hogy az *A* után az *Ű* és az *I* a magyar fület sérti, a keletkezett alakulat egyáltalán nem hat magyarosnak.

c) Helyesírás. — A sok problémát okozó egybe-, külön- és kötőjeles írást — amely leginkább összefügg a terminológiával — általában (mindenekelőtt a központi lapok) jól oldják meg (pl. *motorkerékpár-alkatrész*: Ű. 5, a szovjet *báb- és rajzfilmszakma*: Ű. 8, *atomfegyver-kísérlet*: I. 2, *takarmánykeverék-készlet*: Hí. 2). Azért persze akad javítanivaló is: „Az iskolának modern a *segéd-eszköz felszerelése*” (I. 3, helyesen: *segédeszköz-felszerelése*); *ács csoport* (Hí. 1, helyesen: *ácscsoport*), *gyümölcs, zöldség és virág kiállítás* (Hí. 2, helyesen: *gyümölcs-, zöldség- és virágkiállítás*); *vadneveléssel, ápolással* (Hí. 2, helyesen: *vadneveléssel, -ápolással*); *SZISZ elnök* (Hí. 3, helyesen: *SZISZ-elnök*); „*nemvárt különbség*” (! Hí. 4, helyesen: *nem várt különbség*). Viszonylag gyakori az is, hogy a mondatot és a mondatrészeket elválasztó vessző nincs kitéve, a mondatrészeket összekötő és, s előtt viszont vessző van; pedig az efféle írásjelnek értelemmódosító szerepe lehet, pl. „...Szeni Pramodzs volt miniszterelnök... beleegyezését adta...” (Ű. 2, a *volt* elé nyilván vessző kell föltétlen); „...hogy javuljon a jövő munkásainak politikai általános műveltsége és hivatásbeli felkészítése...” (P. 3, a *politikai* szó utáni vessző más értelmet ad a mondatnak). Végül vigyázni kell az úgynevezett mozgósabállyra. Igaz ugyanis, hogy „komoly zené”-ről beszélünk (tehát a két szót különírjuk), de az -i képző már mintegy összerántja a két szót, tehát nem: „komoly zenei műsor” (ahogy itt olvashatjuk: I. 11), hanem: „*komolyzenei* műsor”!

d) A szakszó-használattól független, gyakoribb nyelvhelyességi hibák. — Ezeket most már csak felsorolom, egy-két példával illusztrálva őket: a határozott és a határozatlan névelő elhagyása illetve fölösleges kitétele (pl. „Képvén: straznicei művelődési otthon”: Ű. 1, helyesen: *a straznicei* . . .; — „Járás a választások előtt”: P. 20, címként, helyesebben: *Egy* járás . . .; — „Külön egy zöldségtermesztési csoportot alakítunk”: Z. 2, helyesen: Külön zöldségtermesztő . . .); — a megértést világosabbá tevő birtokos jelzői -nak, -nek rag elhagyása (pl. „... egyre többen kezdenek ráérezni a *művészetek* pótolhatatlan ízeire”: Ű. 1, világosabban: *a művészeteknek a*); — az *azt, azokat, őt, őket* stb. fölösleges kitétele (pl. „... Milan Cucor is. A jnb képviselőjévé a Szövetkezeti Földművesek Szövetsége jelölte *őt*”: G. 1, az *őt* fölösleges); — a vonatkozó návmások helytelen használata (pl. „... a kocsí... az árokba futott, *ahol* felborult”: Hí. 2, helyesen: és ott; „... 18 belső hőmérsékletet tart, *ami* biztosítja az élelmiszerek tartósságát”: H. 26, helyesen: *ez*); — névutóknak ragok helyetti és az újabban keletkezett névutóknak a kelleténél gyakoribb használata (pl. „B. J. irányítása *mellett*”: H. 21, helyesebben: *irányításával*; „... vegyenek részt az illető helység politikai vagy kulturális jelentőségű ünnepségei során”: Ű. 24, a *szórán* fölösleges; — „A lakásépítés *terén* a járás sikerrel vette az akadályokat”: Ű. 12, a *terén* nem helytelen, bár az egyszerű -ben is megállná a helyét).

9. Stilisztikai helytelenségek. — Mint említettem, a nyelvhelyességi szempontból egyébként kifogástalan nyelvi jelenségek, szerkezetek, megoldások stilisztikailag lehetnek helytelenek.

1. A szaknyelvvel is összefüggő efféle helytelenségek. — „A tüzet a falu *polgárai* időben észrevették” (Hí. 2): ez a szó itt nekem szokatlan, hivatalos ízü, én inkább ezt írtam volna: a falu *lakói*, *lakosai*, *a falusiak*; — „A CSKP KB folyóirata, a Munkaérendrend *viselője* (P. 1, a folyóirat alcíme): ez is furcsa így, mi inkább így írnánk: „... a Munkaérendrend *tulajdonosa*”, vagy még inkább így: „A CSKP KB Munkaérendrenddel kitüntetett folyóirata”.

Mint hogy az idegen szavak esetében gyakran összerosódik a nyelvi és stilisztikai helytelenség, már az előző pontban is idéztem olyan idegen szavakat (pl. granulometria, paraméter), amelyek igazi szakszövegben nem kifogásolhatók, csupán például a nem szakembereknek szóló sajtóban. Most ezeket toldom meg néhányval. — „Vannak aztán közös *»timek«* is, amelyekben hazai és külföldi magfizikusok együtt dolgoznak” (I. 4): nem olyan elterjedt még ez a szó — amit egyébként a cikk szerzője is érzékeltetett az idézőjellel —, hogy magyarázat nélkül éljünk vele egy, az egész ifjúságnak szóló lapban; — „... munkájukban felhasználják a szovjet újító *metódusát*. . .” (Hí. 1): miért nem használta a szerző a mindenki számára egyaránt azonnal érthető *módszerét* szót?; — „A tüzet *lokalizálták*. . .” (Hí. 2): inkább: A tűz továbbterjedését megakadályozták (l. ÉrtSz.); — „... a mezőgazdaságban végbemenő *kemizáció*” (Hí. 2): ha már ennél a szónál maradunk, inkább a *kemizálás* változat a helyénvaló, bár aligha van még elterjedve; — vitatható, hogy a következő szavak is odaillenek-e: „növényi *vegetáció*” (Z. 2); „... betartjuk-e az *agrotechnikai* határidőt?” (H. 4); „... a szocializmus építése és fejlesztése *periodizálásának* számos problémájával kapcsolatban . . .” (P. 42).

Ismeretes, hogy a képek, szóképek — a szakmák életéből származók is —, ha stilisztikailag helyesen alkalmazzuk őket, milyen változatossá, színessé és így hatásossá teszik a stílust. Lássunk néhányat: „Ismét egy évet *öregedtünk*, és sajnos a problémáink is” (I. 3); — „... alvás közben is *ostromolják* a látottak ingerhatásai” (I. 12); „... az idegrendszert *felborzoló* műsorok” (I. 12); *villám-interjú*” (Hí. 4). — De azt is tudjuk, hogy hasonló átvitelek esetén már képzavart érzünk, ha az átvitelekben a kapcsolatok megszakadnak a valósággal, illetve ha a kép erőltetett, zavaros, vagy éppen össze nem illő elemekből áll. Sajnos ilyen képzavarral is találkoztam: „... a nagyapa a múltban *kószál, ingázik*” (Ű. 1); — „Őt is *elkapta a történelem fogaskereke*” (H. 12); — „... állandóan mélyíti (a szocialista állam) a társadalmi, a csoport- és az egyéni érdekek közti *összharcot*” (Ű. 3); — „... milyen sok energiát, *kezdeményezést és leleményességet tudtak kifejteni*” (Ű. 4).

2. A szaknyelvvel nem vagy csak msszebbből összefüggő stilisztikai helytelenségek.

a) Mint nálunk, itt is találkozunk az agyonhasznált, éppen ezért szinte semmitmondó szavakkal. Csak néhány példát: „A Népi Ellenőrző Bizottság által végzett ellenőrzés során *komoly* folyamatosságokra mutattak rá...” (Ű. 4); — „... *komoly* dialektikus gondolatokat vet fel” (Z. 3); — „A jutalmak *konkrét* kialakítása . . .” (Sz. 19).

b) A mi nyelvünk az aktív, személyhez kötött nyelvi formákat kedveli, szemben az elvont megfogalmazással. Az „elszemélytelenedés” mégis terjedőben van, s ez a csehszlovákiai magyar sajtóban szintén érezteti hatását.

Igék helyett sok az -ás, -és képzős főnév, pl. „... indokolatlanok voltak azok a különböző feltevések és fölösleges *vásárlások*, amelyek . . . esetenként előfordultak . . .” (Ű. 4); — „A gazdaság vállalati felajánlásában a legfontosabb

feladatok között szerepel a tudomány és a technika eredményeinek *értvényesítése*, valamint a dolgozók *kezdemenyezésének továbbfejlesztése* a tervfeladatok *teljesítése* és *túlszárnyalása* érdekében” (Sz. 2); — „Polgáraink segítsége kifejezően nyilvánul meg a széna *betakarításában* az eddig nem használt területekről... , valamint onnan, ahol ezt a munkát nem lehetséges *gépesítéssel* elvégezni.” (P. 7; a „gépesítéssel” helyett: *gépekkel*).

Viszonylag gyakori a szintén „elszemélytelenítő” „-va, -ve + létige” szerkezet. Néhány példa: „Gondoskodni kell arról, hogy ez a juttatás mindig a céloknak megfelelően *legyen felhasználva*” (Ű. 24); — „... *be volt tartva* a gabona vetésterületének terve...” (P. 7); — „Az átlagos hektárhozamok terve *nem lesz teljesítve*...” (P. 7); — A főnévi igenév helyett is gyakran kifejezőbb, magyarosabb a ragozott ige, pl. „Folyamatosan *áttérni* az őszi munkákra” (P. 7, címként, inkább: *térjünk át!*).

Hasonló jellegűek az úgynevezett terpeszkeskedő kifejezések is. (A terpeszkeskedő kifejezés egy rendszerint igéből képzett ragos főnévből és egy olyan igéből álló szókapcsolat, amelynek valójában nem érvényesül az önálló jelentése, csupán mintegy „igésíti” az igéből — fölöslegesen — képzett főnevet.) Például: „Szeptember 13-ra virradóra *betörést hajtottak végre*...” (Z. 4, vagyis: *betörték*); — „Szeptember 24-én *vette kezdetét*...” (Z. 1, azaz: *kezdődött*); — „Az 1971—75-ös években... 11 kultúrház *került felújításra*...” (H. 15, helyesebben: kultúrházat *újítottak fel*); — „Gondoskodás *történik* a kulturális hagyományok ápolásáról...” (H. 15, magyarosabban: *gondoskodnak* vagy *gondoskodunk*); — „... *megteszik az intézkedéseket*” (Z. 7, magyarul: *intézkednek*); — „A *megvalósulásra* kerülő strukturális változtatások célja...” (Sz. 7, rövidebben: *a megvalósuló*). (Az elszemélytelenedést fokozhatják az új névutók és az -ási, -ési képzős szavak is; ezeket l. fentebb.)

c) Szaporodnak sajnálatos módon a homályos, a nehézkesen, körmönfontan megfogalmazott, sőt a csaknem érthetetlen mondatok. Erre bizony a csehszlovákiai magyar sajtó is szolgáltatott példákat. „... nagyobb igényt támasztanak a testnevelés fejlesztésének *küldetése, tevékenysége és irányítása iránt*” (Ű. 24); — „A plénum megtárgyalta... a párttagság *jávitására vonatkozó irányvonala javításáról szóló jelentést*” (G. 1); — „... megkíséréljük tisztázni a szovjet irodalomban való tudományos feldolgozás néhány eredményének *tekintetbe vételét*” (P. 42); — „Az eddigi helyzethez mérten magasabb szinten demokratizálja a nevelést és az oktatást s megteremti az oktatásügyi rendszerünk sokoldalú tökéletesítésének olyan feltételeit, hogy ez a rendszer biztosítsa a fejlett szocialista társadalom fokozott feladatait és szükségleteit” (P. 4).

3. A s z a k s z a v a k t ó l f ü g g e t l e n j e l e n s é g e k . — Mindenfajta stílussal, sőt szöveggel kapcsolatban van az ismétlésnek és az úgynevezett extralingvisztikus eszközöknek (pl. nyomdatechnikai, helyesírási stb. megoldásoknak) a célszerű felhasználása.

a) Ismeretes, hogy a szó-, a szerkezet- vagy a mondatismétlés csak akkor hatásos és helyes, ha tartalmi vagy érzelmi szempontból, azaz stilisztikailag indokolt. Az ezzel ellentétes, úgynevezett fölösleges ismétlés (beleértve még a toldalék-, sőt hang- vagy hangcsoport-ismétlést is) stilisztikailag helytelen, ennél fogva negatív hatást ér el. Hozzáteszem, hogy egyes nyelvek az efféle ismétlést különbözőképpen „viselik el.” A mi nyelvünk azok közé tartozik, amelyek szinte egyáltalán nem tűrik. Persze azért találkozunk velük a most megvizsgált sajtótermékekben is. Néhány példa: „... a terv feladatainak *teljesítésével teljes* mértékben fedezzük...” (Ű. 4, gördülékenyebben: a terv

feladatainak *megvalósításával*); — „... kiolvasható az a vélekedés is, *hogy* Bonnban elképzelhetőnek tartják, *hogy* ...” (I. 2, fölösleges ismétlés nélkül: kiolvasható a következő vélekedés is: Bonnban. . .); — „Az így *számító* és eljáró szervezetek rosszul *számítanak*. . .” (Sz. 26, célszerűbben: az így *gondolkodó*. . .); — „Ezeket fokozatosan sikeresen megvalósították. . .” (P. 3, gördülékenyebben: *sikerrel*).

b) Ami az extralingvisztikus eszközöket illeti, úgy találtam, hogy az átnézett újságok, folyóiratok nem élnek velük a lehetséges és a kívánt mértékben. A képek, a formában és színben változatosabb betűk alkalmazása tudniillik — mintegy külsőleg is — színessé, hangulatossá teszi a mondanivalót.

Különösen két helyesírási eszközt hiányolok: a gondolatjelet és az idézőjelet. Az előbbi alkalmas a kiemelésre, a közbevetés elkülönítésére stb., az utóbbi pedig azt éreztetheti meg, hogy az illető szót, kifejezést, mondatot nem eredeti, szokványos jelentésében használjuk. Ilyenformán mindkettő figyelemfelkeltő, és világosabbá teszi mondanivalónkat.

Néhány példa: „... mert a lakosok önszegélyező akció keretében társadalmi munkával építik fel” (Ü. 16, világosabban: mert a lakosok — önszegélyező akció keretében — társadalmi. . .); — „Erre a kérdésre N. Zolotov. . . adhat méghozzá nem is akármilyen választ” (Ü. 24, érthetőbben: adhat — méghozzá nem is akármilyen — választ); — „Elkezdődött a tanár és diák párbeszéde. . .” (I. 1, kép alatt; helyesen: Elkezdődött „tanár és diák párbeszéde”, ti. feleletéről és nem valódi párbeszédéről van szó!); — „A sokolcei (lakszakállasi) egyesített csehszlovák — magyar barátság szövetség tagjai megkezdték a tavasziak vetését” (H. 3, kép alatti írás; helyesen: a szövetség neve nagy kezdőbetűvel).

10. Nyelvi rétegbeli helytelenségek. — Amint az első pontban, dolgozatom elején jeleztem, az irodalmi nyelvet sértő helytelenségeket szinte egyáltalán nem találtam. Egy negatív példát említhetek, de ez is az irodalmi nyelv „erejéről” tanúskodik: „Néhány nap múlva a választási urnák elé járulunk, hogy új képviselőket *választjunk*” (G. 1, itt valójában ellen-„suksük”-ról van szó, helyesen: *válasszunk*).

Egyébként — mint már utaltam rá — stilisztikai célból (helyesen) felhasznált (enyhén) nyelvjárási jelenségekkel is alig találkoztam. Néhány ilyen példa: „A *szemesek* termelése. . .” (Ü. 4); — „A Malomvölgyben, a *kicsi* hegy tetején. . .” (I. 4); — „... *megápolták* (a rózsát). . .” (Hí. 2); — „... *kevéske* földjét. . .” (Hí. 3); — *künn* (H. 12); — „*Felmérgedt*, esküdözött égre-földre. . .” (H. 22); — „... a modern, kis méretű lakásokban vagy egyáltalán nincs *kamra*. . .” (H. 26; jelentése: 'éléskamra'). — A *fölött*, *fölsleges* stb. *ő-ző* formák inkább a hangalaki változatosságot akarják — helyesen — biztosítani.

Nem mondhatok mást az argó jellegű nyelvi jelenségekről sem. Ritkán — akkor egyébként mindig helyesen — találkoztam velük: a *gimiben* (I. 3), *krimi* (I. 12), *nagyi* (H. 12), *mini magazin* (H. 23).

Még egyszer hangsúlyozom: mind a nyelvjárási, táji, mind pedig az argó jellegű elemekből — természetesen megfelelő stilisztikai szerepben — elkelne több is.

11. Dolgozatomat ezzel zárom: törődjünk többet szakszavainkkal, kerüljük a szaknyelvben és a szakszavakat is felhasználó más stílusrétegekben a nyelvi, a stilisztikai és a nyelvi rétegbeli helytelenségeket, hogy közlésünk minél célszerűbb és minél hatásosabb legyen!

Szathmári István

Valóban mellérendelés az értelmező?

Nemrég cikk jelent meg az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonyáról (Nyr. 101 : 9—19). A cikk szerzője, Jakab István, az általánosabb felfogással ellentétben az értelmezős szerkezetet mellérendelőnek tartja, így szembekerül a MMNyR. és a magam szemléletmódjával (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. 1958). De a cikk elolvasása után is úgy látom, semmit sem kell változtatnunk eddigi álláspontunkon, hiszen a szerző nem tud olyan szempontot felvetni, amely új volna ahhoz a vitaanyaghoz képest, amely az akadémiai nyelvtan megfelelő fejezetei és az ezeket előkészítő könyvecském készülése idején rendelkezésünkre állt. A szerző érvelése ugyanis részleges megismétlése annak, amit az előző szakirodalom már bőségesen felmutatott. Így, ha válaszolnék, ismétlésekbe kellene bocsátkoznom, s a válasz nagyon hosszúra nyúlna. Nem válasznak szánom tehát ez írásomat, csak néhány megjegyzést fűznék J. I. dolgozatához. E megjegyzésekkel azt akarom illusztrálni, hogy míg bizonyos kérdéseket a szerző figyelmen kívül hagy, addig csak a szót szaporítanak egy részletesebb hozzászólással.

1. Talán azzal kezdeném, hogy J. I. elsősorban Szabó Dénes és Deme László álláspontjával támasztja alá saját nézetét. Szabó Dénes emlegetése valóban jogos, s erre még visszatérek, a Demére való hivatkozás azonban egy alapvető elméleti és filológiai félreértésre hívja fel figyelmünket. Deme azt írja a minőség- és mennyiségjelzőről, hogy helye kötött, mindig a jelzett szó előtt áll. Majd később így folytatja: „Ha hátravetve értelmező jelzővé válik, akkor szórendi szempontból nem jelző többé, hanem a jelzett szóval azonos minőségű megismételt mondatrész” (MMNyR. 2 : 483). Jakab azt fűzi e sorokhoz, hogy ezek ellentmondásban vannak az akadémiai nyelvtannak az értelmezőről szóló részével, „noha ezt az ellentmondást egy megszorító kifejezés: a »szórendi szempontból« tompítani igyekszik (i. h. 9)”. Ártatlannak látszó kis megjegyzés, de sok mindent elárul. J. I. szerint tehát a „szempontból” csak tompítja az állítás általános érvényét, jelen esetben azt, hogy az értelmező nem jelző. Aki azonban pusztán jó magyar nyelvérzékevel — és nem belemagyarázással — olvassa Deme sorait, annak a számára világos, hogy éppen azért emeli ki Deme azt, hogy „szórendi szempontból”, mert általában, lényegében, igazándiból jelzőnek tartja a minőség- és mennyiségjelzői értelmezőt, úgy is nevezve, hogy értelmező jelző. Hangsúlyozom: jó magyar nyelvérzékekkel kell így interpretálni Deme sorait, a magyar nyelv hangsúlyviszonyai és a szempontból szó jelentésviszonya alapján, s nem azon az alapon, hogy Deme mit gondol. Mivel azonban Demét úgy ismerjük, mint aki a magyar nyelv szellemének megfelelően tud és akar (!) hangsúlyozni, és ismeri a magyar szavak jelentését, így joggal feltehetjük, hogy a tőle idézett sorok adekvátak gondolataival. Ezért aztán teljesen önkényes J. I. részéről, amikor cikkében később így értelmezi át Deme fenti sorait: „tehát az értelmezői helyzetű jelzőnek vélt tagok nem jelzők [a kiemelés tőlem, K. S.], hanem az értelmezettel azonos szerepű, velük mellérendelést alkotó tagok — állapította meg Deme László is akadémiai nyelvtanunkban (MMNyR. 2 : 483).” (I. h. 17.) E soroknak a fenti, a szerző által is közölt idézettel való egyszerű egybevetése világosan mutatja, mi a különbség a között, amit Deme állít és a között, amit szeretne a szerző, hogy Deme állítson.

De térjünk vissza a *szempontból* szóra. Nem oly lényegtelen, csupán árnyaló, „tompító” szócska ez, ahogy szerzőnk véli. Szótári szerepe grammatikai jelentőségűvé magasodik (Vö.: A *szempontból*-viszony: Ált. Nyelv. Tan. 6 : 195). Használatára éppen nem jellemző, hogy ami ebből vagy abból a szempontból ilyen vagy olyan, ez vagy az, az általában ilyen vagy olyan, ez vagy az volna. Ami *a te szempontodból helyes*, nem biztos, hogy *általában, lényegében, igazándiból helyes*. Ha a Horthy-korszak parasztságáról valaki megállapítja, hogy *jogi szempontból szabad volt*, ez nem azt jelenti, hogy *általában, lényegében, igazándiból szabad volt*. És így tovább. Azért időzők el a *szempontból* szónál, mert a szerző nemcsak hogy félreérti jelentését és jelentőségét, de arról sem vesz tudomást, hogy fő témája: mellérendelés-e valamilyen viszony vagy alárendelés, maga is szempont kérdése. Ismét a nyelvészet mezejére terelve és konkretizálva a problémát: az ilyen mondatok: X mellérendeltje Y-nak; X alárendeltje Y-nak és X fölérendeltje Y-nak végeredményben, tartalmukat illetően hiányosak, egy ilyen kiegészítést igényelnek: milyen szempontból. Ennek a fölvetése nélkül meg sem vitathatók, ilyen kiegészítés nélkül válaszra sem tarthatnak igényt. Még a mindennapi életben sem. Hát még a tudományban!

Van-e valaki erősebben, kilátástalanabbul alárendelt viszonyban, mint egy közkatona a háborúban? S van-e mélyebb és szebb részlet a világirodalomban, mint amikor a Háború és békében Bezuhov lelkét az a gondolat szárnyaltatja elesettségében, hogy a lelke nincs alávetve az erőszaknak, az szabad? Íme, az *alárendeltség relativitása*. De így van ez a grammatikában is. Mellérendelés és alárendelés nem olyan kategóriafogalmak, mint a szófajiak, nem is olyan funkciófogalmak, mint a mondatrészfogalmak, amelyek között legfeljebb átmeneti típusok vannak, de tartalmuk egyértelműen és egy síkon determinálható és definiálható. A mondat kategória- és funkciófogalmai mellé- és alárendeltségi viszonyukat illetően nem definiálhatók egyetlen síkon, egyetlen összefüggésrendszerben. Ez a gondolat volt kiindulópontom az értelmezőírt könyvecskémbe is, amelyben az alárendeltségi viszonyt három különböző aspektusból háromféleképpen értelmeztem: a szókapcsolatok valóságábrázoló-szemantikai, mondat szerkezeti-függőségi, és a mondat beszédfunkciós-kommunikációs szerepének a „szempontjából” (!); e három síkon elemeztem az alany—állítmány viszonyt is. S hogy nem jártam helytelen úton, megerősített ebben Saumján és Szoboljeva 1963-ban megjelent munkája, amelyben a szerzők azt fejtegetik, hogy a tagolatlan domináció fogalmával nem lehet eredményesen dolgozni, ezért ezt széttagolták, s az alany—állítmány viszony három lehetséges értelmezése közül kettőt tettek meg modelljük tengelyévé, amelyek szerint ugyanabban a szerkezetben az egyik alárendeltségi síkon az alany és a főnév, a másikon az ige és az állítmány a fölérendelt, domináns tag. (Vö. NyK. 67 : 276—7.)

Jakab István talán ezzel kapcsolatban is azt mondaná, hogy „nem tudok ezzel a kettős felfogással mit kezdeni”, hogy ez ellentmondás és rendszertani zavar. Nem az. Sőt. Az alá- és mellérendelés viszonylagos voltának a nyelvtanban való bemutatása szerintem nemcsak a nyelv viszonylatainak a megismertetése, hanem általában a tudományos gondolkodásba való bevezetés címén is lehet tananyag, sőt — mint egy példán láttuk is — analogikusan a természet és a társadalom bonyolult összefüggéseinek a felismerését is szolgálhatja, nemcsak a főiskolákon, hanem már — igen, hangsúlyozva és meggondolva mondom — az általános iskolában is. Egyébként az értelmezőről szóló nyelvtani fejezet, mintegy prizma által összpontosítja a nyelvtan kulcskérdéseit, s ezért is, meg

tárgyának, az értelmezőnek kommunikációs-stilisztikai szerepénél fogva is, igen nagy nevelőértékű.

2. J. I. úgy érzi, biztosabban és elfogadhatóbban bizonyíthatja igazát, ha gondolatainak alátámasztására egy elméletet, illetőleg egy törvényt hívhat segítségül. Ez volna a *redukció törvénye*, illetőleg *elmélete*. Igaz, hogy egy helyen már-már olyan fogalmazásban beszél erről az elméletről, mint amelyik az övé, („ez a változat is magyarázható *elméletünkkel*”, i. h. 13., a kiemelés tőlem, K. S.), de ez nem lényeges. A lényeg az, hogy ez a törvény és elmélet már igen-igen régi, és különböző elnevezések alatt lépett fel a nyelvtudomány története folyamán: *nyelvi takarékoság*, *ellipszis*, *rövidülés*, *ráértés*, esetleg stb. Különösen divatozott e magyarázat az újgrammatikusok lélektani (szemlélete idején). Mindez nem negatívum. Mint egy magyarázati lehetőséget én is említettem (utal is rá a szerző, i. h. 11), de csak mint egy olyan folyamatot, amely lejátszódhatott a múltban, tehát nem mint egy mindenható magyarázó elvet. És ami nagyon fontos: a szerző idézi, amit hozzáfűztem, de elsíklík fölötte, észrevétel nélkül, pedig a nyelvtani kategóriák kialakulásának lényegéhez tartozik: „itt a ráértésnek szabályszerű, egy bizonyos szerkesztípushoz kötött módja alakult ki”. Azaz: egy nyelvtani szerkesztésmód kialakulásának nyelvi és lélektani körülményeit sohasem szabad azonos módon megítélni a későbbi állapottal, amikor a szerkesztésmód már a nyelvi rendszernek részévé szilárdult. Nagyon tanulságos ilyen szempontból azt elolvasni, amit H. Paul a szófajok kategóriaváltozásairól ír (Prinzipien, 6. kiad. 359). Mi az tehát, amit a szerzőnél hiányolok saját „elmélete” szempontjából? Hogy nem mondja meg, nem tartja szükségesnek megmondani: a redukció mint folyamat (mert az!) a régmúltban zajlott-e le, amikor az értelmezős szerkezet kialakult, vagy ma is minden ilyen szerkezet használatakor a beszélő és hallgató lelkében végbemegy. Ennek a kérdésnek a felvetése nélkül a redukciós elméletnek a jelen kérdéskörben való szerepéről nem lehet vitatkozni.

3. A szerző szemmel láthatólag nem objektív módon viszonyul ahhoz az állásponthoz, amelyet kialakított. Ennek egyik jele, hogy munkáimból csak olyan részeket idéz (természetesen ezekért is köszönetet mondok), amelyek látszólag őt támogatnák. De a h o g y idéz és interpretál, az hasonló ahhoz az eljáráshoz, amelyet már Demével kapcsolatban megfigyelhattünk. Amikor Jakab idézi tőlem (i. h. 15): „az értelmezős szerkezet kapcsolt tagja i s ugyanolyan viszonyba lép egy harmadik taggal, mint az értelmezős szerkezet kapcsoló tagja”, akkor feleslegesnek ítéli közölni azt, amit hozzáfűzök, s ami így kezdődik: „Csakhogy...” Vagy ahogy a *szempont* szóval bánt, úgy bántik el a *bizonyos tekintetben* kifejezéssel is (ezt nem is közli). Ezt írom ugyanis: „Az azonosító szerkezetek tehát bizonyos tekintetben mégiscsak halmozott mondatrészek, de ez nincs ellentétben azzal, hogy ugyanakkor közvetlen viszonyt kifejező szó-szerkezetek is, hogy ugyanakkor jelzősök is lehetnek.” Az interpretáció: „[K. S.] elismeri, hogy az azonosító szerkezetek halmozott mondatrészek, tehát mellérendelő szerkezettagok...” (i. h. 15). Azt hiszem, felesleges, hogy a *bizonyos tekintetben* kifejezéshez is jelentésmagyarázatot fűzzek. Szövegbeli értelme, a pontosítás azonban nem hiányozhat, s ez meg is található munkámban, mégpedig mind leíró, mind történeti részében, még tüzetesebben, mint a szerző dolgozatában, úgyhogy saját maga tőlem is átvehetett volna egy sor „bizonyító anyagot”. (Ilyenek például az értelmezőnek két mondatból való

kialakulását ismertető részek, a Sebestyén Iréntől és Papp Istvántól idézettek stb.)

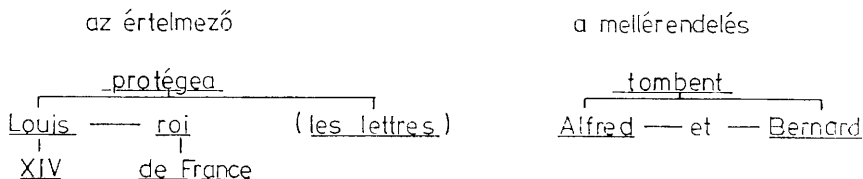
De J. I. cikkéből nem látszik az ellenvélemény komoly megfontolásának a szándéka. Munkám ilyen részeire nem utal. Így azokra sem, amelyekben mintegy vezérfonalként húzódik végig az a gondolat, hogy az értelmezős szerkezet nyelvtani szinonimikus kapcsolatban van az alany—állítmány viszonyral, s az ilyen szinonimikus viszony elképzelhetetlen a kapcsolatos, ellentétes, választó vagy oki viszonyt kifejező szerkezetek esetében. Pedig itt érvényesül igazán a funkcionális szempont, mert hiszen az értelmező szinonimikus konkurrense a jelzős szerkezetnek és általában azon sor tagjainak, amelyet így jellemezhetek: *János asztalos.*; *János, aki asztalos*; *János, az asztalos* és *az asztalos János* (\rightarrow *Asztalos János*). E sor tagjai ma is konkurálnak egymással, s a beszéd kommunikációs síkján, stilisztikai árnyalati különbségeik révén dől el, melyiket használjuk közülük. Így e dolgozat második mondatának a megfogalmazása előtt töprengennem kellett azon, hogy a mondatot értelmezős szerkezettel kezdjem-e, vagy egy rövid mondattal (*A cikk szerzője Jakab István.*). Bizonyos kommunikációs okokból az első lehetőséget választottam. Lehetséges ilyen funkcionális megfeleltetés a halmozott mondatrészek tagjai között? Mit szólnak tehát ahhoz, ha a szerző a maga eredményét, amelyről azt állítja, hogy „bebizonyított” (i. h. 16), éppen funkcionális szempontból tartja pozitívnak? Így beletartozik ez a dolgozat azoknak a kísérleteknek a sorába, amelyek újabban a „funkcionális” jelszóval éppen nem funkcionális szemléletet tükröznek.

Az akadémiai nyelvtan értelmezős fejezetének az előkészítéséhez hozzátartozott Szabó Dénes lektori véleményének a megvitatása. Tudtam, hogy Szabó Dénes az értelmezőt mellérendelő szerkezet tagjának tartja, nyelvtanát mint lektor én ajánlottam annakelőtte kiadásra. 1955-ből való kézírásos véleményét máig megőriztem, így idézhetek belőle két fontos részletet. 1. „A magam mondattani rendszerezésében, mint ismeretes, a szerkezetből indulok ki (vö. A mai magyar nyelv 260), tehát a nyelv alaki sajátságaiból: ezek adják meg a szilárd fogódzót, ezek mutatják meg, hogy az adott nyelvtani jelentés, az adott nyelvtani szerep tényleg létezik, azaz, hogy az létezik a nyelv számára.” 2. „Az értelmezőt mellérendelésnek kell tartanunk, ha a nyelvtani rendszerezésben a fő osztályozási szempontnak a formát választjuk.” Az értelmezőt mindig is azok és annyiban tartották mellérendelésnek, akik és amennyiben elsősorban a formát nézték. Szabó Dénes is megfellebbezett ez esetben a nyelvtani homonima fogalmáról egyébként igen tanulságos írásában. A nyelvtani homonima esetében ugyanis a formai egybeesés funkcionális különbözőséget takar. J. I. szemléletét tehát a *f u n k c i ó* szempontjából csak akkor tudom értelmezni, ha előbb tisztázza, mit ért funkción, funkcionális szemléleten.

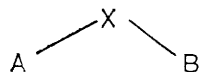
Az előző szakirodalom figyelembe nem vételének a számlájára tartozik, hogy J. I. nem mondja meg, mi a véleménye azzal kapcsolatban, hogy az értelmező magyarázatában Tesnièrevel közös eredményre jutottunk, egymástól függetlenül. Tesnière könyve 1959-ben jelent meg, egy évvel később az én munkámnál. Könyvének ismertetésében írom: „Nagyon érdekes, ahogy Tesnière az appozíciót fejtegeti (163–8). A főnévi appozíció... közvetlen szemantikai kapcsolatban van azzal a főnévvel, amelyre vonatkozik. Ami a szintaktikai kapcsolatot illeti, az appozíció ugyanazon a strukturális síkon helyezkedik el, mint a vele kapcsolatos főnév. N i n c s k ö z v e t l e n

kapcsolatban az igével, hanem csak egy főnévvel, s ez a főnév van közvetlen kapcsolatban az igével (164).” (Ált.Nyelv.Tan. 1: 172.)

Tesnière ábrázolása

Saját ábrázolásom

Tehát: mind a ketten egyformán tévedtünk egy ilyen komplex-kérdésben?

Jakab Istvánt szemmel láthatólag a mondatok közti és szerkezettagok közti viszony azonos értelmezésének a hiánya zavarja. Ha az *azaz* mondatot kapcsolva mellérendelés, miért alárendelés szerkezettagokat kapcsolva? A kérdés összefügg az alá- és mellérendelés problematikájával. De itt is elgondolkoztató talán, amit könyvem utolsó lapján írtam: „a mellérendelt mondatforma megfelelhet alárendelt viszonyú szó szerkezetnek. Pl. *Tanulok, utána sétálok egyet* ~ *Tanulás után sétálok egyet*.”

4. E hozzászólásomban nem bizonyítottam semmit. Nem is akartam. De szerettem volna megteremteni egy igazi hozzászólás lehetőségeit. Mert vallom, hogy a tudományban minden továbblépés csak az előzmények s főleg az ellenvélemény komoly és objektív számbavétele után lehetséges. Sajnos, ez — a szakirodalom rendkívüli felduzzadása miatt — egyre nehezebben valósítható meg. De törekednünk kell rá, különben kezdhetünk mindent mindig előlről.

Károly Sándor

A nyelvi-nyelvészeti ismeretterjesztés helyzete, feladatai és lehetőségei

(A Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi és Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának együttes ülése, 1977. május 17-én.)

Lőrincze Lajos megnyitó szavai:

Mostani ülésünk, amelyet az Anyanyelvi Bizottság és az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság közösen tervezett és szervezett meg, egy ülássorozat része, folytatása. Ennek az ülássorozatnak az a feladata, hogy felmérje a nyelv-művelés, nyelvi ismeretterjesztés mai helyzetét, állapotát: mi történik ezen a téren hazánkban, milyen intézményekben, milyen módon és eredménnyel folyik ez a munka — attól függetlenül, hogy a szóban forgó intézmény kapcsolatban van-e bizottságainkkal vagy a Nyelvtudományi Intézettel —, hol vannak hiányok, fehér foltok. Ennek a felmérésnek a célja nyilvánvaló, s bizottságunk alapvető feladatából következik: a szűkebb területen ismert eredményeket szélesebb körben publikálni, hogy a jó kezdeményezésekből mások is tanulhassanak; a több helyen is folyó azonos jellegű munkákat összehangolni; további munkánkat, terveinket a számbavétel szerint igazítani. Mondanom sem kell, hogy mindezt csak a lehetőségeinkhez képest, némely esetben tanácsal, másutt a szervezésben, a megvalósításban való együttműködéssel.

A mi kezdeményezésünktől függetlenül az MTA I. osztálya is megindított a tavasszal egy felmérő munkát ezen a területen, s az egyes bizottságok elnökei, titkárai részvételével meg is kezdte a kérdés megvitatását, majd megbízta a Nyelvtudományi Bizottságot, hogy — más illetékes bizottságok részletes javaslata, véleménye után — tegyen jelentést a helyzetről, javaslatot a közeli és távoli jövő feladatairól. Amikor tehát most a tervünk szerinti feladatot elvégezzük, egyben eleget teszünk a Nyelvtudományi Bizottság felkérésének is.

Az előzetes viták során felmerült az a kérdés, nem kellene-e a nyelv-művelés és a nyelvi ismeretterjesztés kérdését különválasztani, külön kezelni. Nem akarok elébe vágni a vitának, de úgy gondolom, hogy ilyen elkülönítés eddigi tapasztalataink, jól bevált gyakorlatunk szerint nem szükséges, de nem is lehetséges.

A helyes és helytelen dolgában csak az tud eligazodni, az tud szükség esetén önállóan is dönteni, aki a nyelvet, annak rendszerét, változásának törvényeit mélyebben is ismeri. Tehát közvetlenül vagy közvetve a nyelv-művelés feladatát végezzük, ha minél szélesebb körben terjesztjük ezeket az ismereteket, hiszen a nyelv-művelés a mi felfogásunk és gyakorlatunk szerint legalább annyira vonatkozik a nyelvre, mint a nyelvet beszélő emberre, a nyelvi műveltség emelésére.

Amikor a felszabadulás után újra szerveződött, útjait kereső nyelv-művelő munka már kezdett a saját lábán járni, rádióelőadásaink egyik kötetének bevezető részében azt írtam, hogy a mi nyelv-művelésünk legalább annyira ember-

művelés, mint nyelvművelés. Hogy jó úton jártam, igazolta munkánk egyik kiváló kritikusa is, Németh G. Béla. Így összegezte véleményét:

„A mai nyelvművelés nem is nyelv művelés a szó hagyományos értelmében, hanem nyelv i népművelés. A régi nyelvművelő munkája rendszerint két tevékenységre korlátozódott: ostromozta a hibásat, s javaslattal (új szóval, fordulatformával) állt elő a hibás kiküszöbölésére. A mai viszont emellett, sőt ez előtt, igyekszik bevezetni, jártassá tenni a hallgatót, az olvasót a nyelv sajátos logikájában, sajátos szellemében, hogy azután a maga lábára állítsa a nyelvi eszmélkedés és ítélet területén.”

Felmerült még az a kérdés is a viták során, nem kellene-e a nyelvművelés, a nyelvi ismeretterjesztés hatékonyabbá tételére, legfelső irányítására, összehangolására egy akadémiai csúcsbizottságot létrehozni. Kérem a felszólalókat, nyilatkozzanak ebben a kérdésben is.

Grétsy László:

Nyelvi ismeretterjesztés a tömegtájékoztató eszközök révén

1. Rövid beszámolómat két előzetes megjegyzéssel kezdem. Az egyik: bár tájékoztatóm címe „Nyelvi ismeretterjesztés a tömegtájékoztató eszközök révén”, mondanivalóm kifejtése során nem hagyhatom figyelmen kívül a szorosabb értelemben vett nyelvművelő tevékenységet sem, mivel a nyelvművelés és a nyelvi ismeretterjesztés egymástól elválaszthatatlanok. Ez a kettő voltaképpen ugyanannak a nyelvészeti feladatnak — ti. a nyelvi népművelésnek — kétféle, de gyakran teljesen összefonódó megnyilvánulási formája (vö. MNy. 1971. 396 — 404, főleg 401 — 2).

A második előzetes megjegyzés: ha a nyelvi közműveltség színvonalának emelésében további eredményeket akarunk elérni — a további szóval azt igyekeztem jelezni, hogy az eddig megtett utat sem érzem eredménytelennek —, akkor főképpen az országos hatósugarú, nagy tömegtájékoztató fórumokon kell munkánkat fokozni. Elsősorban a rádióban és a televízióban — e kettőről Borbély Sándor éppen a közelmúltban írta, hogy „a lakosság gondolkodásmódjának alakulásában és fejlesztésében »nagyhatalommá« vált” (vö. Rádió- és Televízióújság 1977. 20:6) —, másodsorban a sajtóban, ezenkívül pedig a TIT-munkában és a tudománynépszerűsítő irodalomban, vagyis az utóbbi fórumokon folyó élőszóbeli és írásos ismeretterjesztésben. Áttekintésemben magam is ezekkel foglalkozom.

2. A nagy tömeghatású fórumokon, illetőleg azok segítségével, közvetítésével végzett nyelvi ismeretterjesztő munka alapján véve kétségtelenül eredményes. A legnagyobb eredmény az, hogy „nyelvművelésünk... az elmúlt évtizedekben valóságos népmozgalommá dagadt” (Reményi József: Új Tükör 1976. 50:28), s hogy a nyelvművelők jóvoltából a tömegesedés ellenére is sikerült elkerülnie a megmerevedés, a dogmahirdetés buktatóit. Örömnökre — s egyúttal ugyancsak a nyelvművelés dicséretére — szolgálhat, hogy ezt a tényt mind többen észreveszik. Nyerges András pl. a rádió állandó nyelvészeti műsorairól azt írja, hogy ezek a műsorok „nem öregedtek, nem porosodtak az idő múlásával. Az pedig, hogy a nyelvet örökké változó, kalodába nem csukható, eleven jelenségként kezelik (szemben a botcsinálta, önjelölt nyelvészkedők kérlelhetetlenül purista, minden újra átkot szóró »ördögűzők« dühével), táborot teremt a jó ügynek, kedvet csinál, s példát szab abból, hogyan lehet és szabad minden irányú csorbítás ellenében védelmezni a ránk bízott kincset: nyelvünket.” (Magyar Nemzet 1977. 74:4) A közönséggel — vagyis a rádióhallgatókkal, a tévénezőkkel, a nyelvművelő könyvek, rovatok, cikkek olvasóival

— való gyakori találkozásaink is azt mutatják, hogy a felszabadulás előtti évtizedekből öröklött, ellenszenves, kioktató hang, valamint az ezzel együttjáró konzervatív nyelv-sezmlélet viaszszorulóban van.

3. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy minden rendben van. A nyelvi ismeretterjesztés jelentősége egyre növekszik, különösen azóta, hogy az MSZMP közművelődési határozatai nyomán még jobban ráirányult a figyelem az anyanyelvi műveltségnek és kifejező képességnek a kultúra befogadását és a közéleti aktivitás kibontakozását elősegítő szerepére. A nyelvi ismeretterjesztő munkát tehát mindenképpen gazdagítani, fokozni kell. Az Anyanyelvi Bizottság az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsággal karöltve ezért is tűzte napirendre ezt a rendkívül nagy fontosságú kérdést.

Hogy értékelő megjegyzéseimet, javaslataimat megtehessem, a következőkben témakörök szerint haladok.

a) *Nyelvművelés — nyelv helyesség.* Ide sorolom a mai magyar nyelv helyes használatának elősegítésére hivatott sorozatokat, rovatokat, könyveket. Helyesírás, szóhasználat, mondat szerkesztés, fogalmazás és stílus, a nyelvi rétegek sajátos kérdéseinek vizsgálata — mindez beletartozik a rendkívül gazdag témacsoportba. A helyzet egészében véve megnyugtató. Két népszerű rádióműsor (Édes anyanyelvünk, Magyarán szólva), néhány országosan ismert nyelvművelő rovat (Mondhatta volna szebben, Anyanyelvünk, Nyelvünk világa), több szakmai célú és indítékú nyelvi rovat („Hivatalos nyelvünk” a Közalkalmazott című lapban, „Nyelv és technika” a Kőolaj és Földgáz címűben; „Nyelvművelés” a Bányászatban, „Édes anyanyelvünk” az „ATI” Tájékoztatóban stb.), számos új könyv és cikk (felsorolásuk fölösleges volna), évente mintegy kétezer — bár nem csupán ebben a témacsoportba tartozó — TIT-előadás jelzi, hogy ezen az arcvonalon aránylag kedvező a helyzet. Ráadásul az itt felsorolt nyelvművelő tevékenységnek a visszhangja is igen jó. A két rádiós sorozatnak pl. — a Tömegkommunikációs Kutatóközpont műsorfigyelő szolgálatának felmérései szerint — rendszeresen 6—700 000 hallgatója van, s a műsorok ún. tetszési indexe 80 körül mozog (az Édes anyanyelvünké az 1976—77. évi panelvizsgálatokban 85, 80, 79, 82, 82, 77, a Magyarán szólvaé pedig 81, 84, 81, 76, 80, 80). Ez utóbbi értékekhez magyarázatul idézem a felmérések készítőinek tájékoztató megjegyzését: „Ez a tetszés-index elvileg 0-tól 100-ig terjedhet, tapasztalati értéke viszont 50 és 90 között mozog. Több év panelvizsgálatainak tapasztalatai alapján azt mondhatjuk, hogy ha ez az érték 65 pont vagy ennél kevesebb, a műsort a hallgatók elutasítóan fogadták, 66—80 pont között jó fogadtatásról beszélhetünk, 81 ponttól felfelé pedig azt mondhatjuk, hogy a műsor általános sikert aratott.” Természetesen itt is szükséges a további fejlesztés, fejlődés, különösképp aggodalomra azonban nincs ok.

b) *Beszéd művelés.* Bár az így jelzett témakör, vagyis az élőbeszéd jelenségeinek és törvényszerűségeinek elemzése szintén a legszorosabb értelemben vett nyelvművelő feladat, mégis különválasztom, nem utolsósorban azért, mert maga a szakirodalom is hajlamos erre a különválasztásra. Szemléltetésül íme egy idézet Hernádi Sándor 1976-ban megjelent, Beszédművelés c. tankönyvéből: „Tantárgyunk, amely a nyelvművelésnek egyik ága, elsősorban a beszéd jelenségeivel és törvényszerűségeivel foglalkozik, mégpedig:

- az íráson alapuló beszéddel, vagyis az írásművek fölölvasásával és előadásával
- az írástól független beszéddel, pontosabban: az ilyen beszéd szövegével (szerkesztésével és megfogalmazásával), valamint hangzásával, hangalakjával” (i.m. 5). E téren hosszú évekig tartó előcsatározások után az elmúlt egy-két évben végre frontáttörés következett be. Felmérésünk szempontjából a két legfontosabb eredmény: megindult a rádió Beszélni nehéz című, kéthetenkénti műsora, s Szépen, jól, magyarul címmel egy hetenként jelentkező műsor indult útjára a televízióban. Mindkét műsorfajta igen hasz-

nos, s mindkettő jó úton van ahhoz, hogy megnyerje a rádióhallgatók és tévénezők tetszését. (A rádiós sorozatnak a két legutóbbi olyan panelvizsgálat szerint, amelyben ez az adás is szerepel, 200—250 000 hallgatója s 72-es, ill. 78-as tetszési indexe van, a tévé-sorozatot már most 600—650 000-en hallgatják, s 1977. első negyedévi tetszésmutatói a következők: 69 (jan. 12.), 69 (jan. 19.), 72 (febr. 16.), 70 (febr. 23.), 76 (márc. 23.), 78 (márc. 31.).)

c) Általános ismeretek a nyelvről és a nyelvtudományról. Úgy érzem, ismeretterjesztésünknek Achilles-sarka ez, annak ellenére, hogy a könyvtérmező igen gazdag. Csupán ízelítőül utalok egy-két ide vagy ide is tartozó, újabb tudományos ismeretterjesztő munkára: Pap Mária és Szépe György szerk.: Társadalom és nyelv (Gondolat, 1975.), Terts István: A nyelvész szóra bírja a nyelvet (Magvető, 1976.), Tompa József: Anyanyelvi olvasókönyv (Gondolat, 1976.), Deme László: A beszéd és a nyelv (Tankönyvkiadó, 1976.), Antal László: A tartalomelemzés alapjai (Magvető, 1976.), Komoróczy Géza: Sumér és magyar? (Magvető, 1976.), Antal László: Egy új magyar nyelvtan felé (Magvető 1977.), Voigt Vilmos: Bevezetés a szemiotikába (Gondolat, 1977.), Dr. Szerdahelyi István: Bábelről a világnyelvig (Gondolat, 1977.), Kelemen János: A nyelvfilozófia kérdései (Kossuth — Akadémiai 1977.) stb. Idestova két éve a televízió is van egy nyelvészeti havi műsora (A nyelv világa), amelynek az általános nyelvészeti ismeretterjesztés a fő célja. Az eddigi kb. húsz adásban egy sereg fontos kérdéstről szó esett: a nyelv természetéről, a világ nyelveiről, nyelvrokonainkról, az ún. hátrányos nyelvi helyzetről, az idegen nyelvek tanításáról, a fordítás és műfordítás kérdéseiről, a számítógépes nyelvészetről stb., mégis úgy érezzük, hogy mindez kevés. (A műsort egyébként 500—800 000 ember nézi — a szórás, részben az állandó időpont hiánya miatt, igen nagy —, s a tetszési index 63 és 76 között mozog.) Kevés, noha még egy-két más műsor (Édes anyanyelvünk), ill. rovat (Nyelv és élet, Nyelvünk világa) is nemegyszer „besegít”. Itt feltétlenül további erősítésre van szükség. Tudatosan kell törekedni pl. arra, hogy a TIT hallgatóközönségével mind jobban elfogadtassuk az elméleti jellegű, általános nyelvészeti témákat is. (Hogy ez az elfogadtatás, ez a közönségnevelés milyen nehéz, azt csak az tudja, aki már próbálkozott vele.) Nagyon jó volna az is, ha a televízióban indulna egy olyan szabadegyetemi sorozat, amelyben a nyelvről szóló általános ismeretek is helyet kapnak, de még jobb volna, ha az általános nyelvészet művelői közül legalább néhányan tudatosan és rendszeresen vállalnák az ismeretterjesztés nehéz, de fontos munkáját. Persze ehhez nem elég az elszánás, hanem adottság is kell, de amíg az előbbi hiányzik, az utóbbiról nem is lehet beszélni. (Arról, hogy kiből lehet jó ismeretterjesztő, később még szólok.)

d) Nyelvünk története, rokonsága. Bármily szomorú, egyetlen olyan műsor vagy rovat sincs, amelynek ez a kérdéskör állna a középpontjában. Bár időnként megjelenik egy-egy szép ismeretterjesztő tanulmány nyelvünk múltjáról — ilyen pl. Benkő Lorándnak A magyar nyelv három évezrede című, az Élet és Tudományban éppen e beszámoló írása idején napvilágot látó cikksorozata —, s bár nyelvünk művelőink munkáját egészében áthatja a történeti szemlélet, úgy vélem, hogy a nyelvtörténeti ismeretterjesztés terén további előrehaladásra volna szükség. Igaz, kitérő kézikönyvek, szótárak segítik az eligazodást, s látnak el jelentős közművelődési feladatot (A magyar nyelv életrajza, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára), teljes felmentést azonban még ezek sem adnak nekünk.

e) Az idegen nyelvek elsajátításának kérdései. A helyzetet alapjában véve megnyugtatónak látom. Nemcsak azért, mert hazánkban a nyelvtanulási kedv egyre növekszik — pusztán a TIT által szervezett nyelvtanfolyamok keretében évente ötvenezeren tanulnak idegen nyelvet —, hanem azért is, mert a nyelvtanulással s az idegen nyelvek tanulmányozásával összefüggő módszertani és elméleti kérdések is elég

nagy nyilvánosságot kapnak. Hadd utaljak itt most csupán egyre: Fülei-Szántó Endrének és Szilágyi Jánosnak Idegen nyelv — anyanyelv című, 1973 — 74-beli rádiósorozatára. Ennek anyaga A nyelvtanulásról címen könyvalakban is megjelent (RTV—Minerva, 1975.). Arra persze vigyázni kell, hogy e fontos témakör a jövőben se szoruljon háttérbe, sőt tovább erősödjének hadállásai.

f) Az anyanyelv és az iskola. Imponáló az a gazdagság, amellyel mind a rádió, mind a televízió szinte elkényeztet bennünket. Iskolarádió, Iskolatévé, Mindenki iskolája, A Magyar Televízió szabadegyeteme — mindezek a tanulságos, hasznos műsorok garmadóját viszik el nézőhöz, hallgatóhoz egyaránt. Persze ezek jó része nem nyelvi, nyelvészeti vonatkozású, de az Iskolarádió és az Iskolatévé műsorai között ilyen is jócskán akad. (Értékelésükre nem érzem magam hivatottnak.) Az anyanyelvi nevelés módszertani irodalma is öröndetesen gazdag. Szemléltetésül csupán egy-két újabb munkára utalok: Hoffmann Ottó: Anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában (Tankönyvkiadó, 1976.), Szépe György szerk.: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért (Tankönyvkiadó, 1976.), Szende Aladár: Anyanyelvi kalauz a család számára (Táncsics, 1976.), Hernádi Sándor: Stílusiskola (Tankönyvkiadó, 1977.) stb. Más, most nem ide tartozó kérdés, hogy az iskolai anyanyelvi oktatás még messze van az ideálistól.

4. Rövid áttekintésemnek ezzel végére is értem. Igaz, sok mindenről nem szóltam, olyan dolgokról sem, amelyeknek a tömegtájékoztató eszközökhöz közvetlenül is igen sok közük van — pl. a TIT és az Anyanyelvi Bizottság évenkénti közös rendezvénye, a magyar nyelv hete jelentőségében megsokszorozódik azáltal, hogy a rádió és a sajtó is részt vállal belőle —, de úgysem törekedhettem még megközelítő teljességre sem. Beszámolómat két előzetes megjegyzéssel kezdtem, most pedig ugyancsak két gondolattal fejezem be. Pontosabban két kérdéssel s az arra adott válasszal.

Milyen szerv, testület vagy intézmény próbálja szervezni és összefogni a tömegtájékoztató eszközök révén folyó nyelvművelő, ismeretterjesztő munkát? Valamilyen akadémiai csúcsszerv, valamilyen e feladat ellátására létrehozott közművelődési tanácskozó testület? Úgy vélem, nem szükséges külön bizottság, külön testület. A szóban forgó tevékenység összehangolására azok a már meglevő akadémiai tudományos bizottságok a legalkalmasabbak, amelyeknek ez már eleve, jellegükből következőleg feladatuk. Mindeképpen ilyen a Beszédművelő Munkabizottságára és Szaknyelvi Munkabizottságára is támaszkodó Anyanyelvi Bizottság, amelynek fő feladata „az anyanyelvi közműveltség magasabb szintre való emelésének tudományos megalapozása és gyakorlati elősegítése. Természetesen nem rendeletekkel, nem hivatalos intézkedésekkel — elvégre nem törvényhozó testület, nincs rendelkezési joga —, hanem tudományos testülethez illő tárgyilagos elemzéssel, meggyőző érveléssel, józan ajánlásokkal, tanácsokkal.” (Magyar Tudomány 1973, 7—8:470.) Ennek a bizottságnak azonban ahhoz, hogy megnyugtató módon össze tudja fogni s irányítani tudja a nyelvi közművelődést elősegítő tevékenységet, más olyan bizottságok segítségére, támogatására, együttműködési készségére is szüksége van, amelyeknek szintén feladatuk az anyanyelvi közműveltség elősegítése (Nyelvtudományi Bizottság, Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság stb.).

A másik kérdés, amelyet befejezésül fölvetek: Ki a jó ismeretterjesztő? Talán a jó előadó? Vagy a jó tudós? A jó pedagógus? Sem ez, sem az, sem amaz. Ahhoz, hogy valaki jó ismeretterjesztő legyen, pontosabban azzá váljon, szerintem három dolog kell. Egyrészt a d o t t s á g: az érdeklődés felkeltésének és megtartásának képessége, a hallgató, néző vagy olvasó hullámhosszára való ráhangolódásnak adottsága. Másrészt e l s z á n á s, e l k ö t e l e z e t t s é g az ismeretterjesztő munka iránt: annak felismerése, hogy az

ismeretterjesztés a társadalom számára ugyanolyan fontos, mint a tudománynak közvetlen művelése. Harmadrészt: tudományos alkotói készség. Jó ismeretterjesztő csak az lehet, aki témáját nem ismeretterjesztői, hanem tudományos szinten ismeri, s nem is csak ismeri, hanem műveli is, legalábbis képes rá. Ismeri tehát szakirodalmát, s tágan értelmezett szakterülete minden lényeges kérdésében önálló ítélete, tudományos látásmódja van.

Az én szememben ilyen a jó ismeretterjesztő. Ezekre, sőt a tömegtájékoztató esz-
közök révén akár százazrekre is hatni tudó és hatni akaró alkotó ember. Ha az anyanyelvi és általában a nyelvi közműveltség színvonalának emelésében további eredményeket akarunk elérni, fel kell kutatnunk, buzdítanunk kell, és el kell indítanunk pályájukon a jövő ismeretterjesztőit.

Pusztai Ferenc:

Nyelvtörténet és ismeretterjesztés

A magyar nyelvtörténeti kutatások eredményei kétségtelenül többféle úton-módon hatnak közműveltségünkre, a nyelvi köztudatra. Éppen ez a sajátos többféleség szolgálhat tanulságul a nyelvtudomány és a nyelvi, nyelvészeti ismeretterjesztés viszonyának vizsgálata során. Minden tudomány, minden tudományág társadalmi hatásának meghatározóan fontos körülménye, hogy mekkora igényre kell és mekkora érdeklődésre lehet számítani. Másként megfogalmazva: inkább az érdeklődést kell-e felkeltenie, vagy a már meglevő érdeklődésnek kell megfelelnie? Túlás nélkül mondhatjuk, hogy a nyelv eredete és története, a keletkezés és alakulás olykor káprázatosan színes szövevénye a nyelvi tudatosság alacsonyabb fokán álló beszélőt is érdekli, sőt nemritkán tájékozódásra ösztönzi. „Értelmes ember . . . nem elégszik meg azzal, hogy ez van, hanem okvetlen fölveti a hogyan lett? miért van? kérdést” (Bárczi: MNy. 68:132).

A nyelvtörténeti ismeretterjesztésnek e tekintetben tehát kedvezőek a feltételei. Miként élünk ezekkel a lehetőségekkel? Erre a kérdésre kettős választ kell adnunk. Felelnünk kell az eddigi nyelvművelő tevékenység, s felelnünk kell a történeti nyelvtudomány oldaláról is.

A nyelvhelyességi tudnivalóknak szentelt kötetekben se szeri, se száma a nyelvi változásokkal közvetlenül foglalkozó cikkeknek, felvilágosításoknak. Közszói és tulajdonnévi etimológiák, jelentésváltozások, hang-, helyesírás-, toldaléktörténeti kérdések követik, illetőleg egészítik ki egymást. A következőket nyelvtörténettel foglalkozó kiadványok címe egyoldalúságot, szókészletre korlátozottságot sejtet. Például: Fajcsék Magda — Szende Aladár: Miről vallanak a magyar szavak? (Bp. 1966.); Szilágyi Ferenc: A magyar szó regénye (Bp. 1972.). A magyarázat ezúttal is kettős gyökerű. Egyrészt az általános nyelvtörténeti érdeklődést is éppen efféle „egyoldalúság” jellemzi. Papp László egy évtizeddel ezelőtt ezt így igazolta: „A Nyelvtudományi Intézethez beérkező levelek tömegével perrendszerűen is bizonyítani lehet, hogy a nagyközönség valamennyi nyelvtudományi probléma közül kettő iránt nyilvánít érdeklődést elsősorban: a helyes nyelvhasználat és az etimológia iránt. Ezek közül is az etimológia áll az első helyen” (NyttudÉrt. 58. sz. 165). Másrészt a szótörténeti, etimológiai fejtegetésekbe óhatatlanul beleszövődik számos nyelvtörténeti részlet és összefüggés — a hangtörténettől a szóhangulat változásáig.

A nyelvtörténet általános probléma- és szemléletvilágát nyelvművelésünk első sorban elvi alapjai világos megfogalmazásával közvetíti. Nyelvművelő felfogásunk, módszereink érvelő kifejtésével egyszersmind a szakadatlan nyelvi változás tényére, sőt ok-

rendszerére is rávilágítunk. Konkrét állásfoglalásaink pedig többek között a nyelvi változások ütemét, a változatok küzdelmét, ill. analógiás kiegyenlítődését példázzák. E kérdéskört legutóbb Kovalovszky Miklós foglalta össze elméleti igénnyel és eredménnyel „Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség” című könyvében (Bp. 1977. 9—55).

A nyelvtörténeti ismeretek azonban nemcsak a nyelvi ismeretterjesztés csatornáin át áramlanak szét; a történeti nyelvészet számos alkotása közvetlenül hat nyelvi kultúránkra, a köznapi nyelvtudatra. Főként szaporodó szótáraink töltenek be effajta kettős szerepet: tudományos és közművelődési természetűek és erejűek egyszerre, szétválaszthatatlanul. A közelesen megjelenők közül ilyen Kiss Lajos munkája, a Földrajzi nevek etimológiai szótára, s a csak áttételesen történeti vonatkozású Magyar szinonimaszótár. Büszke örömmel vallom meg zavaromat is: nem tudom egyértelműen eldönteni, hogy Bárczi Géza pompás könyve, A magyar nyelv életrajza a tudományos szintézis vagy a nyelvi ismeretterjesztés mesterműve-e. A mondott példákat Tompa József legutóbbi könyve (Anyanyelvi olvasókönyv. Rendszer és mozgás mai nyelvünkben. Bp. 1976.) új típusként gyarapítja. Ez a mű Szabó T. Attila hármaskönyvének (Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970.; A szó és az ember. 1971.; Nyelv és múlt. 1972.) rokona, de nem iker-mása. Tompa József válogatása a szaknyelvészeti igazításokon túl a szó szoros és teljes értelmében vett nyelvművelő kommentárokkal, kiegészítésekkel is gazdagodott. Hasonló kötetek összeállítására minél több nyelvészünket kell bátorítanunk, sőt — a közhaszon érdekében — késztetnünk.

A nyelvtörténeti tények és kutatási eredmények széles körű megismertetésének kialakult módjai nemcsak előzménynek, próbálkozásnak tekintendők. Fenntartásuk, további alkalmazásuk szükségszerű. Ahogy nyelvművelés, nyelvi ismeretterjesztés elképzelhetetlen nyelvtörténeti szemlélet és megalapozottság nélkül, úgy a történeti nyelvtudomány sem mondhat le arról, hogy minden lehető alkalommal közvetlenül is magára vállaljon nyelvi közműveltségünk emelését szolgáló feladatokat. Ekként töltődik meg a tudományos ismeretterjesztés kettős tartalommal: nemcsak az ismeretterjesztés tudományosságát fejezi ki, hanem a tudomány közvetlen és általános ismeretterjesztő törekvéseit is.

Sorra vehető és sorra veendő nyelvészeti s egyszersmind ismeretterjesztő feladataink közül ezúttal a régi magyar irodalomhoz kapcsolódókat emelem ki. Nemcsak azért, mert saját eszközeinkkel így tudunk mindenekelőtt hozzájárulni jó, értő olvasók fölnvelődéséhez, hanem azért is, mert a stílustörténetnek és az irodalmi nyelv alakulásának, folyamatának megvilágítására régi irodalmunk természetes lehetőséget kínál. Az is fontos körülmény, hogy a nyelvművelő törekvések keletkezésüktől fogva szorosan kötődtek nyelvi normánk formálódásához. Bárczi szavait idézem: „A nyelvművelésnek első céltudatos, de még akkor sem szervezett formája a XVI. század harmadik harmadában jelentkezik, amikor íródeákjaink írásaikban kerülni igyekeznek bizonyos nyelvjárási formákat, s ezzel megindítják az egységes magyar irodalmi nyelv kialakulását” (Nyelvművelésünk. Bp. 1974. 26). Még friss olvasmányunk Horváth János posztumusz kötete, A magyar irodalom fejlődéstörténete (Bp. 1976.). Nyilvánvaló, hogy e mű anyagát Paisnak az irodalmi nyelvi kutatásokat megalapozó előadásával (I. OK. IV. 425—66, 485—6) kell szembeifűtünk. A két gondolatör egybevetése tudománytörténeti tanulságok mellett bizonyára olyan eredményeket is hoz, amelyek nyelvi közműveltségünket közvetlenül is szolgálják.

Közismert, hogy az archaizmusok értelmezése és tudatosítása példaszerű alkalmat teremt nyelvtörténeti és stilisztikai, ill. irodalmi nyelvi ismeretek egybekapcsolására. Nyelvtudományunk — elsősorban Tompa József érdeméből (vö. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp. 1972.) — kellő figyelmet szentelt ennek a kategóriának. Egyre nyilvánvalóbbá válik azonban az is, hogy az archaizálás ellentétes műveletére, a nyelvi

felújításra, régi irodalmi alkotások átírására hasonló gonddal kell tekintenünk. A Zrínyi-ász népies változatának kidolgozásához már Arany János hozzákezdett, Mészöly Gedeon pedig ezt a „belső műfordítást” — hogy úgy mondjam — véghez is vitte. A közelmúltban Illyés Gyula a Bánk bán átigazítására vállalkozott, korábban meg Majtényi Zoltán újított fel két Jósika-regényt, az Abafi (Bp. 1971.) mellett A csehek Magyarországon címmel ismertet már címében is A csehek Magyarországon (Bp. 1972.) formára alakítva.

Más természetű módszertani lehetőségeket, de ugyancsak értékes tanulságokat rejtnek magukban műfordításaink. Sok-sok idegen nyelvi műnek számos kisebb-nagyobb időbeli rétegződést mutató magyar fordítása készült el. Ezek összehasonlító vizsgálata során nemcsak stílustörténeti szempontokat és tényeket rögzíthetünk, hanem a nyelvi rendszer szinte valamennyi összefüggését felismerhetjük, sőt éppen változási folyamatában ragadhatjuk meg. Effajta elemzésekben a kronológia, a pontosabb időbeli meghatározás fontossága, nyelvi szerepe is természetesen és érvelő erővel mutatkozhat meg.

A nyelvi felújítás és a műfordítástörténet jellegzetességei és tanulságai összefonódottan mutatkoznak meg bibliafordításainkban. Napjainkban éppen az új bibliafordítások keltenek közfigyelmet, nyelvtörténeti kérdéseket is felszínre sodorva. (Vö. B. Lőrinczy Éva: Élet és Irodalom 1977. febr. 7. 4; Páskándi Géza: Új Tükör 1977. márc. 27. 16—7, máj. 15. 45; Reformátusok Lapja 1977. ápr. 24. 2).

A példák száma bőséggel szaporítható. A kiválasztottak a továbbhaladás útját igyekeztek bevilágítani. Előre tekintve is közösnek látszanak a feladatok. Minthogy egyszer minden múlttá válik, közös a felelősség is. Felelősek vagyunk azért, hogy milyen múltat, milyen útszakaszt hagyunk magunk mögött — nyelvtörténeti és tudománytörténeti szempontból egyaránt.

Szende Aladár:

Anyanyelvi nevelés és ismeretterjesztés az iskolában és a családban

A címben foglalt problematika legfőbb jellemzője az, hogy együttesen vet fel szakjellegű és pedagógiai jellegű kérdéseket. A kettős arculatú tevékenység tehát azt a célt kívánja szolgálni, hogy a nyelvről átadandó ismeretek haladják meg a felvilágosítás szintjét, és váljanak a személyiségformálás hatékony eszközeivé. Témánknak ilyen felfogása időszerű, sőt korszerű. Egyfelől ugyanis belesimul közművelődési terveinkbe, másfelől közoktatási-köznevelési reformmunkálatainkba; egymást kiegészítő, irányultságukban pedig mint komplex törekvés nagyobb eredményekkel is kecsegtet.

A témában jelzett kettős vonal sajátos alakulást mutat egymáshoz való viszonyában. Tekintettel van ugyanis a nyelvi műveltség megszerzésének, fejlesztésének sajátos folyamatára. A gyermek nyelvi kultúrája a család általános műveltségi alapjaiból sarjad ki, az óvoda, az iskola az ifjúsági mozgalom révén tervszerű és rendszeres társadalmi hatások nyomán formálódik, végül az életpálya, az állampolgári-közéleti és egyéni élet szerteágazó hatásrendjében az önműveléssel teljesebbé válik.

Az ismeretterjesztés a beszéd kialakulásának spontán családi folyamatát van hivatva fejlesztőleg befolyásolni a kezdő életkorban, később a családot tájékoztatni az iskolai követelményekről és az otthoni segítés módjáról. Pedagógiai feladata pedig elfogadtatni a magasabb normákat, amelyeket az iskola van hivatva kiművelni.

A családi és az iskolai beszédnorma nyilvánvalóan szétart: a családi nyelvhasználat mindvégig megőrzi familiáris változatát, az iskolában kimunkálendő változat a köznyelv és irodalmi nyelv, de ez árnyalódik a sajátos, diákéletben gyökerező változatokkal, s az életkor előrehaladtával arányosan egyre erőteljesebben a szaknyelvi változattal.

Miben és hogyan avatkozzék bele a nevelő ismeretterjesztés a nyelvi műveltség megszerzésének folyamatába? Másképpen: 1. Melyek legyenek a beavatkozás témái, tehát a ráhatás tartalma? 2. Milyen sajátos formákban történjék ez, tehát milyen tevékenységi formák és módszerek a legígéretesebbek?

1. A tematika megállapításában a pedagógiai helyzet kétoldalúságát kell szem előtt tartani. Egyfelől tudomásul kell ugyanis vennünk a családi élet zártságát és érzelmi egységét, másfelől az iskola- és pályairányultság követelményeit. Ezért más jellegű témák kívánatosak a család számára, mások a pedagógusok számára.

a) A szülőket tartva szem előtt — többek között — a következő problémák kerülhetnek bele a programba:

Öröklés és beszédképesség. (Örököltet-e a nyelv?)

A beszédelsajátítás folyamata. (Mikor kezd a gyermek beszélni. A szülői türelmetlenség káros volta esetleges késés esetén. Egyenetlen fejlődés, azaz szakaszosság a beszédfejlődésben. A hangképzés fejlődésének normális és nem normális jelenségei. Stb.)

A „gyermeknyelv” sajátosságai. (A szókészlet gyarapodásának feltételei. A nyelvtani rendszer, a mondatalkotás alakulása. A tapasztalati-gondolati anyag felgyülemzése a gyermekben, és ennek szemantikai és mondatalkotási következményei. A helyzetismeret, pontosabban a helyzetekben való eligazodás képességének fejlődése és a nyelvhasználat szintje közti kapcsolat.)

Hogyan irányítsa a szülő a gyermek beszédének fejlődését? (Egyfelől a köznyelvi norma korai erőszakolásának, másfelől, a gügyögés fenntartásának veszélyei, hátrányai. A gyermek „művészi” — generatív vagy éppen kreatív — hajlamainak jelentkezése, erősítésük fontossága és módjai a személyiség kibontakozása érdekében. A képzelet játékanak beszédjelenségei és ezeknek értéke. Stb.)

Iskolaérettség és beszédfejllettség. (A nyelvi készségek szintjének jelei.)

Mikor kezdődjék az idegen nyelv tanítása? („Nyelvi érettség”. Anyanyelv és idegen nyelvi környezet kapcsolata-viszonya. A kétnyelvűség formái, előnyei. Stb.)

A felnövő gyermek (a kamasz, a serdülő) sajátos nyelvi problémái. (A spontán társulások beszéd-sajátosságai. A beszéd illemszabályai. Hogyan beszélnek a fiatalok, a diákok, a hulangánok? A családi nevelés feladatai ebben az életkorban: tapintat és jó példa.)

A beszédhibák felismerése és javításuk családi lehetőségei és módjai. Beszédjavító intézményeink szerepe, feladatai. (Mikor folyamodjék a szülő hallás- és beszédjavító intézményeinkhez?)

b) Igen fontos a tanítók-tanárok körében végzendő „továbbképző ismeretterjesztés”, mivel — a reformtantervek bevezetésének időszakában — a megnövekedett feladatokra a továbbképzés intézményes lehetőségei túlságosan korlátozottak, feltételei pedig szegényesek ahhoz, hogy a munka elég hatékony legyen. Sok olyan téma kínálkozik, amelyek újszerűségüknél fogva joggal számíthatnak közérdeklődésre a nevelők körében. Ilyenek a következők is:

A nyelvi funkciók a gyermekkorban. (Az értelmi és érzelmi funkció egyensúlya. A képzeleti tevékenység tükröződése a beszédben. Akarati megnyilvánulások és a beszéd. A szituatív beszéd. Az iskola feladatai a beszédfunkciók együttes gondozásában. Stb.)

A beszédtevékenység serkentésének jelentősége a személyiségfejlesztésben. (A közösség előtti — tehát a „nyilvános” — beszéd, megszólalás problémái. Gátlások és leküzdésük. Személyiségzavarok tükröződése a beszédbeli magatartásban, leküzdésük módja.)

Hallási és beszédbeli hibák okai. (A halló- és beszélszervek működésének zavarai, ezek következményei a gyermek fejlődésében.)

A nyelvi eszményre nevelés problémái. (A norma értelmezése. A szociolingvisztika eredményeinek ismertetése. A dialektus és a szociolektus tényeinek mérlegelése a nyelvi

nevelés szempontjából. A nyelvi hátrány jelentősége az értelmi előrehaladásban, a hátrány felszámolásának módjai. Tévedések, balvélekedések a nyelvjárásiasság dolgában. Stb.)

Anyanyelv és idegen nyelv. (Az anyanyelv mint bázis az idegen nyelv-nyelvek tanulásában. Mi az összevető — kontrasztív — nyelvészet, milyen eredményei vannak a iskolai alkalmazhatóság szempontjából? Hogyan tágulhat az anyanyelvi műveltség „általános nyelvi” műveltséggé? Stb.)

A pszichológiai lingvisztika eredményeinek ismertetése és alkalmazása a tanításban. (Az anyanyelv és a személyiség bensőséges kapcsolatából fakadó nevelési feladatok. A gyermek „rejtett” nyelvtana. Az idegen nyelv tanításának lélektani feltételei. A motiváció szerepe a nyelvtanulásban. A nyelvi-stilisztikai élmény értéke a tanításban. Stb.)

A nyelv művelés eredményei, jelentősége a közművelődésben. (A tervmunkálatok és az iskolai igények kielégítése. A nyelv művelő irodalom felhasználása a tanításban. A nyelv művelő programok — pl. a magyar nyelv hete — és az iskola kapcsolata. A beszéd művelés feladatai. Stb.)

Az általános nyelvészet pedagógiailag hasznosítható eredményei. (A nyelv mibenlétének, létezési formáinak problémái. Újabb nyelvészeti iskolák, pl. a generatív nyelv-elmélet eredményei. A nyelvi univerzálék kutatásának eredményei. A nyelvtipológia. A nyelv keletkezésére vonatkozó elméletek. Az állatok kommunikációs rendszerei; az állatok „beszéde” és az ember „nyeive”. Stb.)

A grammatikai kutatások hasznosítható eredményei. (Pl. a transzformáció alkalmazása az elemzésben.)

Az a) és a b) pontban felsorolt témák egyikének-másikának (sőt talán többségének) egyezése vagy rokon volta természetesen nem véletlen, hiszen ugyanazt a témát egyfelől a család szemszögéből, másfelől az iskolai gyakorlat szemszögéből lehet megvilágítani. Az alábbi ismertetendő nevelő-ismeretterjesztő formák szerint hol az egyik, hogy a másik oldalról lehet megközelíteni ugyanazt a kérdést.

2. A „nevelő ismeretterjesztés” formái és módszerei. Az eredményes munka „tevékenységi formái” jórészt készen vannak adva az ismeretterjesztés mai gyakorlatában és az iskolai rendtartások biztosította alkalmakban. Így például a tanfolyami forma — esetleg „Szülők iskolája” néven — kínálkozik is arra, hogy a javasolt tartalommal töltökezzék meg. A nagyobb, mozgalmyszerű akciók (mint amilyen a magyar nyelv hete) fokozottabban telíthetők nyelvi nevelési témákkal. A TIT budapesti szervezetében — elsősorban a tanári továbbképzés segítése végett — javasoltuk a klubszerű formát, ami szintén ismeretes, most azonban sajátos tartalommal és módszerrel indulhat meg a munka ebben a keretben, esetleg tanárok és szülők együttes részvételével.

Az iskolai rendtartás is adhat alkalmakat mind a tanárok, mind a szülők tájékoztatására, sőt nevelésére. Főképpen két intézményes lehetőségünk van: a tanári szakmai munkaközösségek és a szülői munkaközösségek. Nem tudom, hogy a TIT milyen mértékben aknázza ki eddig a megteremthető kapcsolatokat ezekkel a keretekkel, számomra nyilvánvalónak tetszik, hogy az iskolák és szülői munkaközösségeik szívesen vennék a közeledés kezdeményezését, ha megfelelő programot kínálnának nekik, és illetékes szakembereket tudnának megnyerni a nyelvészek, logopédusok, szociológusok, pszichológusok vagy akár orvosok köréből is.

Az iskolai munkaközösségek vezetői kerületi, illetőleg járási és megyei szintű szervezettségi formákban kapják a központi tájékoztatást, vállalják továbbképző alkalmak szervezését. Széles körben érvényesülhetnek az ismeretterjesztés szándékai, ha ezeknek a munkaközösségeknek a foglalkozásait sikerülne korszerű tartalommal támogatni.

A szülői munkaközösségek ugyancsak munkaterveik szerint működnek. Szabályos időközökben üléseket tartanak, rendezvényeket szerveznek. Ezek az alkalmak kiváló lehetőséget adnak arra, hogy tanárok és szülők együttes részvétele adjon keretet közös problémáik megvilágítására és megvitatására.

Bizonyára szívesen látnák az illetékesek a képzés nélküli nevelők bevonását a programba.

Az előadói gárda mindezekre az alkalmakra és formákra azok közül a könyszerzők és szakírók közül kerülhetne ki, akik közleményeikkel már bizonyosságát is adták mind szakmai kompetenciájuknak, mind pedagógiai érzéküknek.

A „nevelő ismeretterjesztés” sikere nagymértékben függ a módszertől. Ebben a tekintetben mind az iskolának, mind a tömegkommunikációs eszközöknek van tanulni valójuk.

Fő követelményünk a személyre irányultság. Ha ugyanis a nyelvet mint az emberi kommunikáció — az „emberi párbeszéd” — legfőbb lehetőségének tartjuk, akkor minden, a nyelvre vonatkozó ismeret a beszélők emberi mivoltáról mond valamit. Általán válik fontossá a „nevelő ismeretterjesztés” a közönség számára, hogy végső soron az emberről, tehát saját magáról kap új információkat. A módszernek ezért legfőbb feladata az, hogy a nyelv és beszéd jelenségeit élménnyé tegyék a hallgatóban és a tanulóban.

Ezért célt téveszt az a tálalásmód, amely a nyelvről csupán mint embertől és konkrét társas kapcsolataitól független jelenségekről tájékoztat, és nincs tekintettel arra a szubjektumra, akit éppen általa akarunk formálni, hogy tudatvilágát gazdagítsuk saját magatartásának — ezáltal beszédmagatartásának — elemzésével. Erkölcsei ráhatás nélkül éppúgy hiányos marad az ismeretterjesztés, mint értelmi vagy éppen esztétikai gazdagító szándék nélkül.

Nincs terünk a módszerbeli követelményekről részletesen és kellő indokoltsággal szólni, néhány követelményt azonban meg kell említenünk.

Kellő szemléleti — azaz konkrét nyelvi — anyag nélkül a hallgató számára a következtetések nem eléggé megalapozottak. De a szemléleti anyag is csak akkor válik beszédessé, ha célravezető, közhírtető elemzéssel (magyarázattal) kísérjük bemutatását. Az előadónak olyan mértékben kell egyben tanárnak is lennie, hogy beleszámítsa a folyamatba a hallgató (a tanuló) visszajelzéseit is — ha ez a visszajelzés nem emelkedik is a hallható szóbeliség szintjére. Legyen ideje a befogadónak arra, hogy belső beszédtapasztalatai alapján ellenőrizze és ezáltal elfogadja az előadó állításait, irányítását, tanácsait. Ebből a szempontból mintegy „programoznia” kell közölnivalóját, a programozás pedagógiai értelmében.

A személyes aktivitást leginkább azzal lehet serkenteni, hogy problémákat tárunk a hallgató vagy tanuló elé, s ezeknek megoldásában öntevékeny közreműködésére számítunk. A nyelvi probléma ilyen esetekben olyan feladat formájában jelenik meg, amelynek a megoldását a hallgató velünk együtt vállalja, és erre képes is kommunikációs tapasztalatai és nyelvismerete alapján.

A probléma „felvetése” természetesen különféle formát ölthet. Klubszerű foglalkozáson például egy kézbe adott vázlat, egy bemutató foglalkozás adhat alapot az elemzésre és eszmecsere. Így műhelymunka jellege lehet a foglalkozásnak. Nem nélkülözhetjük eközben a szükséges segédleteket (szótárakat, szabályzatokat, tanszereket, technikai eszközöket stb.).

Nem közömbös a nevelés hatékonysága szempontjából, hogy meg tudjuk-e teremteni az intenzív tanulásra serkentő környezetet. Például a szaktanterem az iskolában technikai felszereltségével, leginkább azonban egy célravezetően összeállított kis-

könyvtárral (egy-egy órát akár az iskolai vagy közkönyvtárban is meg lehet, sőt kívánatos tartani!) rendkívül mozgósító hatású a feltárt problémák megoldására.

Nagy hangsúlyt kapnak a b e m u t a t ó k. Egy logopédiai előadás például nem lehet elég hatékony, ha a hallgató nem látja: mit csinál a beszédjavító tanár, hogy az r hangot a növendék helyesen ejtse ki. — Iskolában a „nyílt órák” legtöbbször élményszerű hatással vannak a megjelent szülőkre, akik itt válnak a nyelvi nevelés közvetlen megfigyelőivé. Tapasztalatunk van arról, hogy ilyen alkalmak nyomán a szülők egészen másképpen látják a grammatika vagy a helyesírás tanításának értelemfejlesztő jelentőségét, nem szólva arról, hogy maguk is valóságosan „tanulnak” ezeken az órákon. A pedagógusok továbbképzésében pedig szinte elemi követelmény a gyakorlat elemző megfigyelése, mert a szemlélő önmagára vonatkoztathatja a tapasztakat, vitába szállhat velük, megújulhat szemléletében vagy megerősödhet saját gyakorlatának helyességében (ami nem kevésbé nagy továbbfejlesztő hatással erősítheti meg a saját munkájának eredményességében való meggyőződését).

Az iskolai élet szabadabb oktatási formái a jövőben bizonyára még több lehetőséget adnak a vázolt szellemű ismeretterjesztés számára. Ilyenek elsősorban a s z a k k ö r i f o g l a l k o z á s o k, amelyek túlmutatnak a tantárgyi órák keretein, és tágabb teret nyújtanak a spontán érdeklődés, a kedvtelés kielégítéséhez.

A v e t é l k e d ő k ö n a találékonyságot, nyelvi ötletességet tehetjük próbára, és sok j á t é k o s f e l a d a t o t oldathatunk meg. A s z a k t á r g y i v e r s e n y e k e n — minden iskolafokon — elsősorban a szaktárgyi felkészültséget tekintjük mérvadónak. (Bíztató kezdetek után ma már intézményesedtek a szépkiejtési és nyelvhasználati versenyek. A középiskolai tanulmányi versenyek témái alkalmat adnak a szakmai tanácsadásra, tájékoztatásra, bibliográfiák összeállítására, amelyek hasznosan mutatnak túl azokon a tájékoztatókon, amelyeket a pályaművek elkészítésére közreadunk.)

A speciális feladatokat vállaló honismereti és nyelvi s z a k k ö r ö k önálló terv alapján működnek, ezek közül sok belekapcsolódott a t u d o m á n y o s k u t a t á s b a is (pl. a földrajzi nevek gyűjtésével). Sok lehetőség van helyi hagyományok feltárására és ápolására egy-egy rátermett tanár vezetésével. (Celldömölkön egy általános iskolai szakkör felkutatta Kresznerics sírját, s ez alkalmat adott arra, hogy a nevezetes szótáríró nyelvjárasi szógyűjtését összevevessék az élő nyelvjárasi szó- és szólásanyaggal. (Lásd: Nyr. 91: 53—9. Zongor Ferenc: Kresznericsnek „Sághon hallott” szavairól.)

Nem lehet kétséges, hogy a f a k u l t a t í v o k t a t á s terveinek valóra válásával további „szabad” területek nyílnak meg az ismeretterjesztés számára is.

A fakultatív oktatás rendszere ugyanis időt szabadít fel olyan témák feldolgozására, amelyeket a tanulók választanak életpályájukra készülöben, vagy éppen kedvtelésük jegyében.

Összefoglalva: Ha a TIT és a tömegtájékoztató intézmények vállalják a vázolt, szemléletében némileg újszerű „nevelő ismeretterjesztés” koncepcióját, és terveik sorába iktatják a javasolt tematikát, akkor nagyjából készen találják azokat az intézményes vagy félintézményes kereteket, amelyek alkalmas terepet szolgáltatnak az anyanyelvi műveltség hatékony fejlesztése számára. Javaslatom: a művelődési programban gondolkodva keressük a kere-tek tartalmas megtöltésének útjait-módjait.

Fülei-Szántó Endre:

Az idegennyelv tanulásának ismeretterjesztési problémái

Hozzászólásomban a következő pontokat tárgyalom: 1. Az ismeretterjesztés megújodása. 2. Az idegen nyelv használatának valóságos változatai. 3. A nyelvelsajátítás legfontosabb elméleti kérdései. 4. Az idegen nyelvek oktatásának egyes kérdései.

1. Lőrincze Lajos professzor úr közös fogalomnak tekintette a nyelvművelést és a nyelvről történő ismeretterjesztést. Ez valóban felfogható így, de lényegében úgy állanak egymással szemben, mint az azonos fogalmi tartalommal rendelkező ismeretek és a készségek. Ha ismereteket szerzünk magáról a nyelvről, a nyelv működéséről, jobban is tudjuk „működtetni”, használni, művelni. A nyelvről való ismeretek terjesztésének meg kell újodnia, mint ahogy az egész ismeretterjesztésre is ez a feladat vár. A *Revue de Sociologie Française* egyik számában írtak „az ismeretterjesztés két nyelvről”, vagyis arról, hogy az előadó és a hallgató kooperációja aktívabb, dinamikusabb fogalom, mint az egyszerű előadás és annak meghallgatása. Lényegében az ismeretek sokszor tévesen, sokszor helyesen, elszórva, ösztönösen élnek a hallgatóság tudatában, tehát maga az ismeretterjesztés sokszor „ismeretrendezés”, ismeretek integrálása, a tudás körvonalainak kiépítése és megszilárdítása. Az ismeretek egyesítése, a téves ismeretek megszüntetése és az új ismeretek integrálása a közönség tudatában különösen fontos olyan tárgykörben, mint amilyen a nyelv, az idegen nyelv, mert ezen a téren igen sok a hiedelem, a megalapozatlan vélekedés.

2. Az idegen nyelv használatának valóságos változatairól szóltam. Ahhoz, hogy maga a nyelvelsajátítás biztos alapokra tegyen szert, olyan alap kutatásokra van szükség, amelyek a valóságos nyelvhasználat, a nemzetközi kommunikáció valóban létező fajtáinak a működését írja le, osztályozza és magyarázza. Minthogy a művelődés szoros kapcsolatban van a nyelvelsajátítással, szükséges az idegen nyelv által megtestesített művelődési javak megismertetése is. Ebben a vonatkozásban két alcsoportot említek meg:

a) A célnyelv történetének ismertetése. — Ez nem elvont feladat, és nem fölösleges. Kapcsolódik anyanyelvünk történetének ismertetéséhez is. Az idegen nyelv tanulásával karöltve megszerzett nyelvtörténeti ismeretek, ha azok terjesztése népszerűen és szelektív módon történik, megerősítheti a tanuló érzelmi státusát is, bővítheti műveltségét is, és olykor magyarázó szempontokat is szolgáltat.

b) A nyelv rendszerének ismertetése egyaránt vonatkozik a szókincs részrendszerére, a nyelvtan rendszerének ismertetésére, az anyanyelvi grammatikával való egybevetésre, valamint az egyes nyelvhasználati rétegek bemutatására. Maga az ismertetés aktív és dinamikus legyen, s ennek nem megvetendő módja a nyelvi játékok rendszere. Ez a fajta „ismeretterjesztés” az ismeretbővítés művészi megközelítésének módja.

3. A nyelvelsajátítás elméleti kérdései olyan nagy terjedelmű problémákra vonatkoznak, amelyek egyaránt felmerülnek a nyelvtanulás és a nyelvtanítás folyamatában. Ilyenek: a természetes és a mesterséges kétnyelvűség problémái, a célnyelv gyermeknyelvészeti eredményeinek vizsgálata, az idegen nyelv tanulásának életkori időszaka, az életkorok és a nyelvi teljesítmény viszonylagos állandósága, az anyanyelv művelésének és az idegen nyelv tanulásának viszonya a tanuló személyiségén belül, a k e t t ő s k ö d elmélete stb.

Idegen nyelvet iskolában tanulnak és iskolán kívül. Ez utóbbi a lényegesebb és hatékonyabb. Két szociológiai interdiszciplína művelése elkerülhetetlen az idegennyelv

társadalmi mozgásának elemzésében és irányításában: a tanfolyamszervezés (course design) és a célelemzés (goal analysis). Ez utóbbi alapján például sokkal differenciáltabban tudunk a nyelvelsajátítás reális céljairól beszélni, mint ahogyan hagyományos metodika célelméletei tették.

Bizonyos hiedelmek megszüntetése immár nagyon indokolt. Valóságos, az anyanyelvhez közel álló nyelvtudás csak egy idegen nyelv vonatkozásában képzelhető el. Nem fölösleges azonban, sőt társadalmilag-népgazdaságilag igen hasznos szoknak a fontos rész tudásfajtáknak a rendszerezése, ismertetése, amelyek mindennap kenyeré a szakembernek, a fordítónak, a tolmácsnak, az „olvasó embernek”. Ebből viszont az következik, hogy a teljesítménymérés rendszere, a fokok és szintek vázolása kutatási terület.

A nyelvelsajátítás a munka függvénye is, de tartalma lehet a szabad idő eltöltésének is. A tanuló vagy a tanulást elhatározó személynek a következő alapkérdésekre kell tudományosan megalapozott választ kapnia:

- a) Meddig juthat el a nyelvi teljesítmény, a nyelvtudás szintje adott életkeretben?
- b) Melyik nyelv tanulása az indokolt az adott esetben?
- c) Lehet-e egyszerre több idegen nyelvet tanulni, s milyen nyelvtípusok hogyan „férnek meg egymással” az interferencia és a transzfer vonatkozásában?
- d) Milyen lesz a nyelvtanulás folyamata, mennyi ideig tart?
(Bizonyos predikciós lehetőségeknek már birtokában vagyunk.)
- e) A „ki kit tanít?” kérdése magában foglalja a nyelvtanár-tipológiát (analitikus kommentáló, aktivizáló) s a tanulói, személyiséglélektani vonatkozásokat. Alapvető, segítséget nyújt ezen a téren a szociálpszichológia rohamosan fejlődő tudománya.
- f) A tanulás módszere is olyan tárgykör, amelynek megismerése iránt mind elméletileg, mind gyakorlatilag nagyon is érdeklődik a felnőtt nyelvet tanulók sokasága. (Intenzív, félintenzív, hagyományos formák, az ásatag iskolai keretek felfrissítése, Illic Iván kritikai észrevételeinek figyelembe vétele stb.)

4. A nyelvtanítás folyamata ismét felosztható a szervezeti formák, a folyamat fázisainak, minőségének ismertetésére és a szorosabb értelemben vett módszertani tudnivalókra. Itt is igen sok hiedelmet kell eloszlatni, többek között olyanokat, amelyek sajnos intézményesedtek (pl. a középiskolai szókinccstervezés). Valójában a nyelv valóságos mozgásának utánzása, a természetes szituáció átültetése a pedagógia mesterséges szituációiba adja meg a módszerkeret alapját. Kiadatlan konferenciaanyagok, cikkek szólnak ezekről a problémákról, de elterjedtségüknek adminisztratív akadályai vannak.

Mindez, amit igyekeztem összefoglalni, szorosan követi az anyanyelvi ismeretterjesztés, a nyelvművelés problematikáját. Az egységes nyelvi műveltségbe beletartozik az anyanyelv és a tudott idegen nyelv művelése egyaránt. Szükséges egy olyan információs központ megszervezése, ahol a fentiekben vázolt problémákra tudományosan képzett szakemberek válaszolni tudnak, s amely mintegy a nyelvelsajátítási tájékoztatás feladatát tudja ellátni. A helyes tájékoztatás alapján épülhet fel az elméletibb jellegű ismeretterjesztés, az idegen nyelv művelése.

Szépe György:

A nyelvi és nyelvészeti ismeretterjesztés elvi alapjairól

1. A vitaülés helye a Magyar Tudományos Akadémia elnökségi tanácssterme. Az előző referátumokat hallgatva körülnéztem a teremben. A falakon túlnyomó többségükben a magyarországi tudomány XIX. századi nagyjainak arcképe függ: általában komor tónusú, szigorú arcú, idős tudósok és művészek vesznek bennünket körül. (Nincs köztük Szarvas Gábor; azonban közvetlenül az Akadémia székháza előtt látható a szobra. Talán az első nyelvművelő és alkalmazott nyelvész, akit szoborral tiszteltek meg.) A teremben ugyanakkor jobbra a XIX. századra jellemző technikai állapotok is vannak (a mi esetünkben ez a levegőcserében és a világításban tűnik legjobban föl.) Meleg van.

Mindenképpen ki kell nyitni az ablakot, hogy ebbe a XIX. századi jellegű terembe bejöjjön a friss levegő.

Ha meg kinyitjuk az ablakokat — akár csak a terem végében, ahogy ez az ülésen történt —, akkor bejön a friss levegő mellett a délutáni csúcsforgalom zaja is. Olyan nagy zaj, hogy a terem másik végén alig halljuk egymás szavát. Hiába, ezt az épületet annak idején még nem egy két milliós metropolisz közepébe tervezték. S bármennyire hozzájárult is a maga módján az Akadémia ahhoz, hogy elérjük a magyarországi szocialista társadalmat jelenlegi fejlettségi szintjét, nyilvánvaló, hogy lépten-nyomon találhatók ilyen jellegű ellentmondások, kinőttük a XIX. században ránk szabott kereteket. Nem megyünk sokra az alkalmoszerű ablaknyitással sem.

2. Megérett az idő, hogy újból átgondoljuk munkánkat a nyelvi és nyelvészeti ismeretterjesztés területén, valamint az ezzel szorosan összefüggő egyéb tevékenységi területeken. Ezt magunk is éreztük. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága az országos érvényű irányelvek és törvények elemzése alapján saját elhatározásából iktatta 1976-ban hároméves tervébe vitaülésünk megtartását; a tervezést és a szervezést az Anyanyelvi Bizottsággal teljes egyetértésben végeztük. Természetesen örülünk annak is, hogy ha egyéb akadémiai és nem akadémiai szervek szintén fontosnak tekintik ezt a feladatot. Mivel azonban mi úgy értelmezzük a központi irányelvek megvalósítását, hogy azokat mindenkinek saját magának kell a saját illetékességi területén végrehajtani, mégpedig a saját konkrét helyi ismeretei és felelőssége alapján, ezért azt hiszem, hogy egy bizonyos ponton túl minimalizálni kell a „felső” segítséget és koordinálást. Tehát, ismétlem, helyeseljük, hogy hirtelen mindenki foglalkozik ezzel a kérdéssel, de mi még akkor is szeretnénk vele rendszeresen foglalkozni, amikor már nem lesz kampányfeladat.

3. Nem volt véletlen a felszólalásomat indító történeti célzás. Egész tevékenységünk kereteit történetileg szükséges elemezni. Nyilvánvaló, hogy ma már nem érvényes a nyelvnek és a nyelvészetnek az a szemlélete, amely Szarvas Gábor vagy Arany János idejében előremutató volt, s az idő hatályon kívül helyezte a két világháború közötti polgári-nacionalista nyelvművelést és kései újgrammatikus nyelvészetet is. S az is nyilvánvaló, hogy annak a pozitív jellegű folyamatnak a továbbfejlesztésére volna szükség, amely a magyarországi nyelvészetben az ötvenes évektől kezdve alakult ki (minden ellentmondásával együtt). A szereposztásban nekem általában az jut, hogy a változás, a meghaladás igényét hangsúlyozzam, a változtatás igényét képviseljem. Szeretném azonban itt is, most is kiemelni, hogy minden valódi érték megőrzésével kell a meghaladást érteni.

Miért van szükség továbbfejlődésre? Azért, mert a szocializmus építésének s az azon belül kialakuló társadalmi, illetőleg kulturális és tudományos-technikai forradalomnak a korszakában megváltozott a nyelv társadalmi funkciója. Megváltozott a tudomány társadalmi funkciója is: a megismerés mellett nagyobb súlyt kap a világ átalakításának feladata. Kialakult a szocialista közművelődésnek és köznevelésnek egy olyan kerete, amely meghatározza a nyelvvel kapcsolatos különböző feladatok komplex ellátásának feladatait és formáit is.

Nyilvánvaló, hogy szükséges a nyelvészet megváltozása is; ez a folyamat részben már el is kezdődött. A változásnak ki kell terjednie nemcsak a nyelvészet társadalmi funkciójára, hanem a nyelvészetnek — mint elméleti diszciplínának és alkalmazási területnek — a tartalmára és terjedelmére is. Magától értetődik, hogy a társadalmi igényeket elősegítő nyelvészetben más fejezetek, feladatok kerülnek előtérbe, illetőleg más fejezetek iránt támad föl az érdeklődés, mint mondjuk negyven évvel vagy akár húsz évvel ezelőtt.

Mindennek a végig gondolása, tudományos szintű kidolgozása nem lesz könnyű munka, s nem végezhető el rövid idő alatt. Sok nyelvésznek és más szakembernek a közreműködésére van szükség. Feladataink újraértékelése a folyamatos fejlesztés állandó része: talán soha le nem záródó feladat.

4. Egy-két elméleti tétel körvonalai azonban máris kezdenek kibontakozni. Ezek közül a legfontosabb a nyelvről való tudományos ismeretek és a nyelvi magatartás egysége. Ez abban a föltevésben áll, hogy a nyelv tudományos (a tudományelmélet keretében és egyéb tudományokkal összhangban történő) megismerése egyre inkább áthatja azt a gyakorlati orientációjú tevékenységet, melynek keretében egy adott társadalom érvényesíteni igyekszik bizonyos normákat a nyelvhasználatra vonatkozóan. Természetesen ehhez a nyelvészetnek sokkal többet kell fölvállalni azokból a kérdésekből, amelyek tényleges társadalmi-nyelvi problémát jelentenek. S ez a dolog másik oldala: nyilvánvaló, hogy a nyelvi magatartás az emberi cselekvésnek nemcsak „formája”, kifejezése, hanem annak egyik megnyilvánulása. Magyarán mondva: a nyelvi kommunikáció, a „nyelvhasználat” szintén cselekvés, mégpedig társas interakció. Szükséges tehát, hogy a nyelvészet s általában a tudomány a kor színvonalán álló fedezettel lássa el mindazokat a tevékenységeket, amelyeket a nyelvvel kapcsolatban végzünk, így a nyelv normatív szabályozását is.

5. De elvégzi-e ezt már ma is a nyelvészet? Van-e már olyan nyelvészet a kezünk között, amely alkalmas erre a feladatra?

A nyelvészet — létrejöttének körülményei folytán — önmagában nem alkalmas ennek az elvégzésére. Legkorszerűbb formájában sem fogja át, legföljebb összegezi a nyelvvel kapcsolatos valamennyi problémát. A nyelv kutatásában részt vesz egész sor egyéb tudomány, illetőleg különböző együttműködések keretében egész sor elméleti és gyakorlati szakember. Természetesen az együttműködés következtében és az elvégzett szintetizálás eredményeként maga a nyelvészet is fejlődik, szélesedik.

A nyelvre irányuló kutatások két kiemelkedő fejezete az elmúlt emberöltőben a grammatika és a kommunikációkutatás volt. A grammatika megtette — ismét megtette, nem először — az utat az egyes nyelv leírásától az egyetemes nyelvreírásig; ez azt jelenti, hogy a magyar nyelvtanítás elméleti fölérendelt fejezete a grammatikaelmélet, amely az általános nyelvészet (nyelvelmélet) egyik központi fejezete. — A kommunikációkutatás nem a nyelvészetben belül alakult ki, bár sok nyelvész és fonetikus közreműködött kialakításában. A kommunikációkutatás voltaképpen a szociálpszichológia egyik fejezete, alkalmazott része.

Egyik megközelítésnek sem sikerült a másikat bekebelezni, vagyis olyan módon kiterjeszteni elméletét, hogy az tartalmazza a másik által föltesztelt kérdések megválaszolását, mégpedig az eddiginél jobb megválaszolását. A grammatika kiterjesztési kísérletei között figyelemre méltó kísérlet a nyelvhasználat-elmélet (vagy a generatív nyelvészet műiszavával performancia-elmélet). Ismeretes olyan kísérlet is, amely a nyelvhasználatot behelyezi az emberi társas interakció teljes elméletébe. — A kommunikációelmélet és általában az emberi közlés alapján még nem sikerült tudományosan méltányolható grammatikát készíteni. Ugyanez vonatkozik az általános jelelmélet (szemiotika) közvetlen grammatikai alkalmazására.

Észrevehető azonban egy olyan általános tendencia, amelynek keretében közeledik egymáshoz ez a két vezető fejezet, természetesen számos más, újabb, tudományok közti megközelítés közbenjöttével (elsősorban a pszicholingvisztika és a szociolingvisztika bizonyos részei tartoznak ide). A közeledésnek a jele, hogy ezen a köztes területen, vagyis a nyelvi szerkezetek leírásával, magyarázatával foglalkozó grammatika és a nyelvi folyamatok elemzésével foglalkozó kommunikációkutatás (beleértve a fonetika bizonyos fejezeteit is) között új elméletek alakulnak ki. Ezek közül hármat említek meg. Az első a *p r a g m a t i k a*, természetesen a nyelvészeti pragmatika (nem pedig az általános jelelmélet pragmatika fejezete, s még kevésbé a pragmatikus filozófiai irányzat). Ez — röviden szólva — nem más, mint a formális nyelvészet kiterjesztési kísérlete a nyelvhasználat leírására. (De ne feledjük, hogy a hagyományos nyelvészet a maga módján ezt a feladatot mindig is igyekezett számon tartani.) Hasonlóképpen inkább felújítás, mint újdonság az új *r e t o r i k a*, amely szintén hasznosítja a tudományos nyelvészet eredményeit s mellette a modern irodalomtudomány számos eredményét is. Igazán újnak, s mind a grammatikaelmélet, mind a kommunikáció igényeivel összhangban állónak talán csak a *b e s z é d a k t u s - e l m é l e t e t* lehet tekinteni: ez az első olyan kibontakozó elmélet, amelyik a formális grammatika, a nyelvfilozófia figyelembevételével a nyelvet mint a cselekvés formáját elemzi (igaz, hogy egyelőre csupán egy vékony szeletében). Annak természetesen nincs semmi akadálya, hogy valaki a beszédaktus-elméletet a nyelvi pragmatika részének tekintse.

6. A fentiek alapján talán kiderült, hogy épp az a köztes terület nincs még lefedve a kor színvonalán álló tudományos eredményekkel, amelynek alapján a nyelvről való tudományos ismeretek és a nyelvi magatartás egysége mindenki számára elfogadható volna. Így hát ez jelen formájában inkább program, elméletileg belátható, szükségesnek ítéltető, mintsem megvalósult kutatási eredmény.

Ez a helyzet természetesen nem könnyíti meg a nyelvi és nyelvészeti ismeretterjesztés és a nyelvművelés kívánatos egységének kialakítását. Éppen ezért indokolt a türelem azok iránt, akik egyelőre nem látják, nem tudják látni, hogy a valóságban ugyanazon dolognak két oldaláról van szó.

7. S ebben a tudománytörténeti helyzetben még nagyobb a jelentősége magának a nyelvi és nyelvészeti ismeretterjesztésnek és főleg a nyelvművelésnek mint eredményes praxisnak. Valljuk meg, a jelenlegi anyanyelvi művelődési koncepció kifejtetlenül is sikeresebb gyakorlat, mint amit elméletileg le tudnánk írni jelenlegi eszközeinkkel. S ez nemcsak stílusára vonatkozik, amely összhangban áll a szocialista közművelődés és publicisztika alapállásával: partnerként tekintik a nyelvhasználót, nem kioktatandó műveletlen vagy félművelt tömegként. Vonatkozik ez az anyanyelvi művelődés egész irányára, a vállalt feladatok jellegére, a kialakított műfajaira is.

A jelenlegi körülmények között tehát a meglevő, egyre inkább elméletileg is megerősödő anyanyelvi művelődési irányzat támogatása látszik célszerűnek. Úgy lá-

tom a fentiek alapján, hogy ez volna a nyelvi-nyelvészeti ismeretterjesztésnek és a nyelv-művelésnek megfelelő közös keret. **N i n c s t e h á t s z ü k s é g ú j k e r e t e k l é t - r e h o z á s á r a .** A meglevő kereteket természetesen a fejlődés során fölmerülő szükség-
leteknek megfelelően bővíteni kell; aránylag sok olyan nyelvi tevékenység folyik az or-
szágban, amely nem érintkezik egyéb hasonló tevékenységgel. S magát az anyanyelvi mű-
velődés koncepcióját is gazdagítani lehet; nemcsak azáltal, hogy több és egyértelmű segít-
séget kaphatna az elméletileg fölrendelt nyelvészettől, szociálpszichológiától és egyéb
tudományoktól, hanem azáltal is, hogy erősödik ennek a területnek sajátlagos elméleti
vonala: az anyanyelvi művelődési (nyelv-művelő) tevékenység gyakorlati oldala egyre
inkább kiegészül kutatásokkal. Ez elsősorban a nyelv-művelés alapkérdéseinek fokozott
kutatását igényli.

8. Az eddigieknél intenzívebben és összetettebb módon lehetne kutatni olyan
kérdéseket, mint a nyelvi norma, a nyelvi helyesség, a kommunikációs helyénvalóság,
a közlés társadalmi hatékonysága, valamint a nyelvi tervezés elmélete és kivitelezése
Magyarországon. Ezzel együtt jár az a kérdéskör, amelyik a nyelvészet külön felelőssége
az ismeretterjesztésben: az élőszóban és írásban — közvetítő eszközökkel vagy azok
nélkül — történő ismeretközlés, tudatformálás módszertanában való részvétel. Ez sem
lehet a nyelvészet monopóliuma, de nyelvészet nélkül, alkalmazott nyelvészet és nyelv-
művelés nélkül nem fejleszthető maga az ismeretterjesztés. A fejlesztéshez pedig megfelelő
a l a p k u t a t á s o k k e l l e n e k : a k ö z m ű v e l ő d é s é s a k ö z n e v e l é s
műfajait be kellene vonni a nyelvészeti vizsgálódások körébe.

A kutatásnak azonban természetesen nem szabad a nyelv-művelés és ismeretter-
jesztés körében maradva önmagára irányulnia; még akkor sem, ha ez a mozzanat jelenleg
erősítendőnek látszik. Közös munkával kellene végiggondolni a nyelvi nevelés és művelő-
dés feladatait és funkcióit.

9. Ilyen feladat- és funkciórendszer áttekintése — tudomásom szerint — csak a
k ö z n e v e l é s i r e n d s z e r távlati fejlesztésével kapcsolatban fogalmazódott meg,
ezért ehhez folyamodok a következő fejtegetésben. Hadd jegyezzem meg, hogy a közne-
velést rendszerelméleti szempontból a közművelődési rendszer részének tekintem. A nyelv-
vi-kommunikációs iskolai nevelés viszont egyenlő nagyságrendű feladat az iskolán kívüli
nyelvi-kommunikációs művelődés feladatával. A következő gondolatok azonban többé-
kevésbé mindkét részre vonatkoznak.

Három fő funkciót emelhetünk ki a köznevelési rendszer — amely szélesebb, mint
az iskolarendszer — funkciói közül: a kultúráközvetítő, a munkamegosztásra való fel-
készítő és a társadalmi befolyásoló funkciót. Ezeknek szempontjából nyilvánvaló, hogy
a nyelvi művelődés tevékenysége elsősorban a kultúráközvetítő funkcióra irányult.
Szükség volna tehát a másik kettőnek az erősítésére.

10. A g a z d a s á g i f u n k c i ó : a társadalmi munkamegosztásra való felkészítés,
a pályaorientáció, a szakmai előképzés és szakképzés nyelvi vonatkozásai a szaknyelvek
művelésén kívül igényli a szakmai és szakmaközi kommunikáció, továbbá a terminoló-
giai és nomenklatúra-rendszerek vizsgálatát különös tekintettel a tudományos-technikai
forradalom egységesülési tendenciáira. Ezt a feladatot nem lehet csak a magyar nyelv
keretében maradva elvégezni, szükséges a nemzetközi nyelvi irányzatoknak, elsősorban
pedig a szocialista integráció nyelvi vonatkozásainak figyelembevétele. A szakmai nyelv-
használat hatékonysági, nem pedig esztétikai vagy erkölcsi kérdés.

11. A t á r s a d a l m i f u n k c i ó , pontosabban a társadalmi folyamatok segíté-
sének funkciója szintén új kutatási és nevelési feladatokat helyez előtérbe. A társadalmi

esélyegyenlőtlenségek csökkentése igen összetett politikai feladat. Ezen belül világszerte — így Magyarországon is — összefüggéseket állapítottak meg a társadalmi hátrányos helyzet és a nyelvi kifejezési készség között; így vált a hatékony nyelvi fejlesztő programok kidolgozása a társadalmi hátrányos helyzet csökkentésének egyik eszközévé. Ez már élesen szemben áll azzal a régi nyelvművelő hozzáállással, amelyik kizárólagos értéket rendelt a középosztálybeli nyelvhasználatához, és pálcát tört a dolgozó tömegek „hibás” nyelvhasználatára fölött. Nyilvánvaló, hogy a szocialista közművelődéssel összeférhetetlen az, hogy túl magas nyelvi szintet állapítsunk meg egyszer s mindenkorra, aztán pedig azt sorompóként használjuk. Ennek a funkciónak a szempontjából a másik kritikus kérdés: a közéleti tevékenység segítése, a demokratizmus érvényesítéséhez szükséges kommunikációs formák kidolgozásában való részvétel, és a kommunikációs technikák megtanítása, elterjesztése.

12. Nem mintha nem volna mit tenni a klasszikus jellegű feladatnak, a k u l t ú r a k ö z v e t í t ő f u n k c i ó n a k a területén. Ez a funkció természetesen nem csupán a kultúra értékeinek megőrzésében, az utánunk következő nemzedékek számára való továbbadásában nyilvánul meg, hanem a kultúra értékeinek létrehozásában, illetőleg ennek elősegítésében is. A magyarországi magyar nyelvi művelődésben hosszú időn át amúgy is aránytalanul nagy hely jutott a megőrzésnek. — Ennek ellenére azt szeretném először hangsúlyozni, hogy sokkal többet lehetne még tenni a magyar nyelv történetében, elsősorban a régi magyar nyelvben rejlő értékek népszerűsítése érdekében. Ez természetesen az irodalom és a művelődés történetével együttesen elvégezhető feladat.

A következő feladat a g ö r ö g - l a t i n a l a p ú n e m z e t k ö z i s z ó k i n c s és frazeológia megismertetése azzal a nemzedékkel, amely az iskolában már nem tanult latinul. Nem kívánatos, hogy nyelvi repedés keletkezzék azok között, akik az iskolában még latinosok voltak és azok között, akik már nem tanultak latint. Két különböző, de egymással összefonódó kérdésről van szó. Először arról, hogy az európai műveltségi zónában kitermelődött értékek folytonosságát nem szabad megtörni, — főleg egy olyan országban nem, amelynek hivatalos nyelve évszázadokon át a latin volt. Mivel azonban a jelenlegi iskolarendszerben egyszerűen nincs hely tízezrek és százezrek latintanítására — főként azért, mert ennél fontosabb igényeket kell kielégíteni —, meg kell találni annak a módját, hogy a különböző tantárgyak csatornáin hogyan adható át a klasszikus görög-latin kultúra értékeinek rendszere a szükséges mértékben. Nyelvi szempontból természetesen ez leginkább az anyanyelvi nevelésre hárul; ehhez kellene illeszkednie a nyelvi ismeretterjesztésnek és a nyelvművelésnek is.

A másik kérdés a n e m z e t k ö z i s z a v a k kérdése, amelyet megengedhetetlen nagyvonalúsággal szoktak összekeverni az idegen szavakkal, s néha egyszerűen a fölösleges idegen szavakkal. Teljesen egyértelmű az a nyelvi fejlődési tendencia Európában és a világ túlnyomó részén, amelynek során görög-latin bázisú nemzetközi technikai, tudományos, módszertani, közlekedési, távközlési szakkifejezések részeivé válnak az egyes országok nyelvi készletének a „nem magán” élet szférájában. Ehhez képest másodlagos, hogy a tőkés országok egymás közti versenyében ismét jelképpessé vált, hogy melyiknek termékét, technikai újítását (annak nevét is) veszi át a másik; például a francia az angolt vagy az angol a franciát. Minden történeti időszerűséget nélkülözne egymindenre kiterjedő, differenciálni nem tudó idegenszó-ellenes kampány a nemzetköziséget erősíteni kívánó szocialista országokban. A megoldást nyilván az hozhatja meg, ha minél többen megtanulják helyesen használni ezeket az idegen szavakat is, s azt is megtudják, hogyan és mikor helyénvaló a használatuk. Ez tehát nyelvi nevelési és stilisztikai kérdés, nem pedig esztétikai vagy morális (különösen nem hazafias) kérdés.

13. A kultúráközvetítő funkció (nyelvi ismeretterjesztő és nyelvművelési) kérdései közül valószínűleg a jövőben célszerű volna nagyobb gondot fordítani a kifejezés formájára: arra, amit a beszéd zenei elemeinek, illetőleg a „látható nyelv”-nek nevezünk. Ez azt jelenti, hogy a nyelvről kialakított felfogás nem nélkülözheti a modern fonológia és fonetika segítségét, nem épülhet kizárólag intuitív nyelvérzékre. Ezért a fonológiáról és a fonetikáról is szükséges volna ismeretek közlése, de szükséges az alkalmazott hangtani ágaknak; a logopédiának és a foniátriának a bekapcsolása is. (Ezen a ponton a nyelvművelés és a nyelvi ismeretterjesztés az egészségügyi felvilágosításhoz is kapcsolódik.)

Nem oldható meg a feladat a zenének, főként az éneknek a figyelembevétele nélkül. Még egy évtizede Kodály Zoltán irányította mind a magyarországi zenetudományt, mind a magyarországi magyar nyelvművelésnek a munkáját. Sajnos, az ő életében csak megkezdődött ennek a két vonalnak az egymáshoz való közelítése; nem szabad hagyni, hogy ezek egymástól eltávolodjanak.

Megjegyzendő, hogy a nyelv hallható részének művelése sajátosan új feladatokat megoldását igényli a technikai eszközök egyre növekvő térhódítása következtében: a magnetofon ma már mindennapos eszközzé vált, a rádió és a televízió nyelvi hatása is egyre növekszik. Az „általános”, de azért mégis elsősorban írott szövegekre irányuló nyelvművelés helyét jogosan veszik át differenciáltabb formák — elsősorban az élőszóra irányuló beszédművelés. Szükséges azonban ezzel párhuzamos nevelő és ismeretterjesztő tevékenység is.

A differenciáltabb formák lehetővé teszik, hogy nagyobb gondot fordítsunk a nyelv írott formájára is. Föltehetően a jövőben csökken a helyesírás szempontjainak félelmetes eluralkodása: a helyesírásra nem a műveltség fokmérőjének a szerepe vár, hanem az írásbeli kifejezés grammatikai, pszichológiai és technikai segítőeszközének a szerepe. — Helyette jobban odafigyelhetnénk magára az írás formájára: az egyre romló kézírásra, a géppel és más formában leírt, továbbított szöveg formájára, a nyomtatott szöveg esztétikumára is. (Néhány évvel ezelőtt az volt a benyomásom, hogy a magyarországi írógépelés formai színvonala évtizedes lemaradásban van a nemzetközi színvonaltól; ez mostanában mintha javulna.)

14. A továbbiakban egy-két további elméleti problémáról beszélek.

Az első az „általános ismeretek a nyelvről” kifejezés (vagy általános nyelvi ismeretterjesztés). — Ebben az esetben az „általános” kétértelmű: részben utal az általános nyelvészetre, amely az nyelvelméletnek nálunk is elterjedt szinonimája. Másrészt viszont összecseng azzal a köznyelvi fordulattal, hogy „ez nem konkrét, hanem (csak üres) általános”. — Éppen ezért ha már nem kívánjuk valamilyen okból az általános nyelvészeti (vagy nyelvelméleti) ismeretek terjesztését emlegetni, akkor azt javaslom, hogy a nyelvről való tudományos ismeretek terjesztése legyen ennek a témakörnek a neve. Mert hiszen erről van szó: kiindulás kérdése, hogy az egyetemes emberi nyelvből az egyes emberi nyelv felé, a mi esetünkben leggyakrabban a magyar nyelv felé haladunk, vagy pedig valamely nyelv felől közelítjük meg az egyetemes emberi nyelvet. A két sarkalatos elem ugyanis mindig jelen van: úgy beszélünk egy nyelvet (anyanyelvünket, a magyart is), hogy az emberi nyelven beszélünk; s az egyetemes emberi nyelv nem valósulhat meg csak egyes nyelveken keresztül. — A többi tudománnyal való összehangolás alig képzelhető el ennek az összefüggésnek elhanyagolásával.

15. A tudományos ismeretek hangoztatásamaga után vonja az általános ismeretek elleni föllépés kényszerét. Ebben folytatnunk kell Zsirai Miklós, Pais Dezső és Nagy J. Béla tevékenységét, akik bizony körlelhetetlenül fölléptek a nyelv-

rokonság, a helyesírás és a nyelvhelyesség babonái, áltudományos nézetei ellen. Csupán a sumér rokonítás ellen emelték föl szavukat az utóbbi években a magyarországi nyelvészek és orientalisták. Ehhez szükség volna a nyelvi és nyelvészeti ismeretterjesztés és a nyelvművelés publikációinak rendszeres — több folyóiratban történő — recenziálására.

16. Szembe kellene néznünk az „idegen” nyelv kérdéskörével is. Ennek valószínűleg Kelet-Európában több mellékértelme alakult ki, mint a világ egyéb részén. A szükségesnél több érzelmi kísérőelem veszi körül: vagy túl kevés, vagy túl sok értéket rendel hozzá a közép-európai. Úgy látszik, hogy a nemzeti önállósodás még nagyon friss ezekben az országokban. A különösen kedves mellékértelmeket hordozó *anyanyelv* mellett az *idegennyelv* bizony negatív pólus ebben a metaforikus világban; gondoljunk csak az *anya: idegen* jelentésellentétre. Pedig csak arról van szó, hogy az idegennyelvet tanuló a korai szocializációs nyelve (az *anya nyelve*) után egy második vagy harmadik nyelvet is tanul; *v a l a m e n n y i u g y a n a n n a k a z e m b e r i n y e l v n e k a v á l t o z a t a*. S természetes, hogy személyiségünk formáit elsősorban az anyanyelv révén szerezünk meg, tartjuk fenn és fejlesztjük tovább. Nem zárható ki azonban ebből a második vagy a harmadik nyelv sem; ezeket sem kesztyűként vesszük fel és vetjük le, hanem ezek is beépülnek személyiségünkbe. S mindez vonatkozik a világméretben elterjedt nyelvek mellett a kisebb nyelvekre, akár a Magyar Népköztársaság határain belül beszélt nemzetiségi nyelvekről, akár a szomszédos országok vagy távoblatbi európai vagy Európán kívüli nyelvekről van szó. (Főleg az Európán kívüli nyelvek beépülése hiányzik az országos jellegű nyelvi színpépből.)

Nyilvánvaló, hogy az elsődleges szocializáció nyelvének és minden további nyelvi változatnak együttes leírására a fő eszköz az „általános” nyelvészet vagy röviden nyelvészet.

17. Utolsóként a magyar nyelv mibenlétének kérdést említem meg. Ha már a Magyar Népköztársaság lakosainak túlnyomó többsége magyarul beszél, ha erre a nyelvre irányul a tudományos megismerés, a nyelvi nevelés, nyelvművelés, nyelvi ismeretterjesztés fő figyelme, akkor szükség van arra is, hogy a tudomány megújuló eszközeivel vegyük számba, hogy mi tartozik bele a magyar nyelvbe mint a társas érintkezés alapjául szolgáló nyelvi struktúrába. A válasz szinte triviálisan egyszerűnek látszik; a gyakorlat azonban azt mutatja, hogy nem is olyan egyszerű.

A magyar nyelv ugyanis nemcsak a kiművelt változatokat tartalmazza; vagyis azt, amit irodalmi nyelvnek (írott nyelvnek) és köznyelvnek neveznek, hanem a nyelvjáráásokat, a régi magyar nyelvet (amikor még nem volt sem irodalmi nyelv, sem köznyelv), a magyar kisgyermek nyelvi változatait, a „beszédhibások” magyar kommunikációját, a magyarul folyó mindenféle szakmai kommunikáció alapjául szolgáló nyelvet, s az országban és más országokban két- vagy többnyelvűség keretein belül használt magyar (vagy magyarszerű) nyelvi változatokat, s azt is, amikor egy nem magyar anyanyelvű használja ezt az idiómát.

A nyelvhasználat változatosága természetesen eddig is ismert volt, hiszen épp a nyelvjáráskutatás volt a magyarországi és szomszédos országokbeli magyar nyelvészet egyik vezető ága. A nyelvi rétegződés vizsgálatában azonban meglehetősen hátramaradtunk, a kezdődő szociolingvisztikai kutatások ellenére is. S alig-alig vizsgálják a magyar gyermekeknek és ifjaknak a nyelvét.

A közvélemény nyelvi értékelésében egyáltalában nincs meg a szükséges türelem azok iránt, akik valamilyen ok miatt nem beszélnek vagy írják kifogástalanul a magyar köznyelvet vagy irodalmi nyelvet. Nyilván szükség van ideálokra, célkitűzésekre, követelményekre és normákra is; nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy a magyar

anyanyelvűek nyelvi nevelése, nyelvének művelése, fejlesztése a magyar nyelven belül folyik; s mint minden társadalmi folyamat, ez is kölcsönhatás jellegű. Ez pedig azt jelenti, hogy a mai köznyelvi normától való eltérést nem egyszerűen „hibá”-nak kell tekinteni, hanem olyan összetett jelenségnek, aminek meg lehet a maga mélyebb társadalmi, kulturális, kommunikációs, pszichikai oka, s amely igen gyakran nem más, mint a jövő nyelvi fejlődés előlegezése.

Az anyanyelvi művelődés természetesen számol is a nyelvi változással, sokkal türelmesebb és körültekintőbb az értékelésben; de még mindig az értékelés a fő szempont, nem pedig a tudományos leírás és a magyarázat. Ez ugyan nem elsősorban nyelvművelő feladat, hanem a dinamikus nyelvleírás dolga. De valahogy mégis csak össze kellene hangolni azokat az erőfeszítéseket, amelyek a magyar nyelvre irányulnak a kutatásban, a nevelésben, a művelésben és az ismeretterjesztésben. Nem volna szabad hagyni, hogy az iskolában továbbra is a nyelvjárási színektől való „lenevelés” legyen az egyik célkitűzés; s azt sem, hogy magyar állampolgárok esélyei — nem nyelvi, hanem emberi, társadalmi, politikai és gazdasági esélyei — kedvezőtlenek legyenek rétegenyelvi helyzetük miatt. Ha valamiben, akkor ebben bizony száznyleven fokkal szemben áll a mai szocializmust építő társadalom nyelvi igénye a harmincas évek nyelvművelésével.

18. Nem volt feladatom a kérdés szervezeti szempontú tárgyalása. Mindössze a teljesség kedvéért szeretném megemlíteni azoknak a szervezeteknek a nevét, amelyekről nem szoktak együttesen beszélni, mintha azok között nem volna összefüggés. Azt kívánom hangsúlyozni, hogy a következő területek — mindegyike a maga módján, differenciáltan, együttműködve, sőt néha versengve — a nyelvi művelődés jelentékeny területe, illetőleg eszköze. A köznevelési rendszeren belül az anyanyelvi nevelés, a nemzetiségi nyelvi nevelés és az idegennyelv-oktatás, valamint a logopédia; mellettük a nyelvi szakköri munka, a vetélkedők és az országos tanulmányi versenyek; a Tudományos Ismeretterjesztő Társulaton belül mind a magyar nyelvi és az idegennyelv-oktatási szakosztályok munkája; a nemzetközi nyelvek elterjesztésének mozgalma, elsősorban az eszperantó mozgalom; a nyelvjárási és névtani gyűjtőmozgalom; a húsz pedagógus-továbbképző intézet nyelvi tevékenysége; a sok idegennyelvi tanfolyam, idegennyelvi társalgó kör; a nyelvi játékok művelői; a hobby-nyelvészkedés is; s természetesen a tömegkommunikációs eszközök és a kiadók nyelvi ismeretterjesztő tevékenysége; s ne feledkezzünk meg olyan mozgalmakról sem, mint a szavalóköri és az anyanyelvi (beszélő, szónoki vagy művészi előadó) versenyek sem. Nyilván kimaradt ebből a felsorolásból is még néhány tétel.

19. Aligha lehetne ezt a gazdag területet valamilyen csúcs-szervezettel dirigálni. Tudomásul kell venni, hogy a nyelvi és kommunikációs tevékenység iránt növekszik az igény; ma már ez olyan méretű társadalmi tevékenység, amelyben meglehetősen széles szerepelosztás alakult ki. A nyelvésznek — elméleti és alkalmazott nyelvésznek — ezen belül az lehet a saját feladata, hogy a tevékenység tudományos tartalmán segítsen, meg azon, hogy a nyelvről szóló ismeretek és a magatartás egységének kialakulása felé fejlődjön ez a sokoldalú tevékenység (ne pedig egymással szembekerülő csoportérdekek és szubkulturák megnyilatkozási formái erősítése felé). S még többet lehetne tenni a kölcsönös tájékoztatás fejlesztésében is; van olyan megye Magyarországon, ahol nincs nyelvészet, de külön-külön van kétféle ismeretterjesztő, kétféle továbbképzési és kétféle nyelvi gyűjtőtevékenység.

20. A fentiek talán túl soknak látszanak. Véleményem szerint mindössze arról van szó, hogy maga a szakterület aránylag egyszerű és áttekinthető, ha nem egy-egy

ágazat belső szempontjait kérjük számon a többitől. A fejlődésben keverednek az irányított és a spontán elemek. Nincs azonban rosszabb állapotban ez a terület sem, mint a legtöbb magyarországi társadalomtudomány. S ne feledjük, hogy nincs tíz éve, hogy kitapintható tudánypolitika van Magyarországon; nincs két éve, hogy kialakult a szocialista egységes közművelődés koncepciója; s még most formálódnak azok az elképzelések, amelyek a szocialista köznevelési rendszer távlati fejlesztésére irányulnak.

Nagy türelemre van tehát szükség ahhoz, hogy ezt a viszonylag egyszerű területet — a Magyar Népköztársaság nyelvi és kommunikációs tevékenységét — sokoldalúan és differenciáltan segítsük, ne pedig keresztbeszervezzük vagy a beszélőket megrémítsük és magukra hagyjuk. Az alapkutatások fenntartása és folyamatos fejlesztése; a nyelvészetnek és egyéb tudományoknak felelősségteljes alkalmazási tevékenysége; valamint a közművelődési és köznevelési tevékenység egysége együttesen szükséges a szocialista társadalom számára a feladat elvégzésére.

Mostanában gyakran idézik egy népszerű rádió-sorozat címét, amely szerint beszélni nehéz. Nekem épp ellenkező véleményem van: beszélni könnyű, a beszélés segítése nehéz.

Hajdú Péter:

Köszönöm a meghívást a két bizottság együttes ülésére. A nyelvészeti közművelődés állapotát a közelmúltban — 1977. februárjában — egy feljegyzés is taglalta, melyet az Osztály az MTA közművelődési feladattervében kijelölt munkálatok végrehajtásáról az elnökség elé terjesztett.

E feljegyzés nyelvészeti anyaga — a mai vitán elhangzottakhoz képest — mondhatni szegényes volt (kivételt képezett az Urálistikai Bizottság tartalmas és sokrétű jelentése), s valóban azt a benyomást keltette, hogy a rutinszerű nyelvművelő feladatok mellett a nyelvészeti közművelődés terén még sok a tennivaló. Az alaposabb körülmények mégis azt mutatja, hogy az utóbbi téren is több történt, mint ahogy az első számvetésből kitűnt. Több, de nem elég, s valamennyiünk számára nyilvánvaló, hogy a nyelvészeti közműveltség nagyon alapos fejlesztésre szorul. Ebben mindnyájunk közreműködésére szükség van, és ezzel kapcsolatban külön említem, hogy az idősebb és a középkorú generáció mellett a legfiatalabbakra is számítanunk kell (tapasztalat szerint ugyanis e korosztály néha húzódozik efféle feladatoktól).

A közművelődésről szóló 1976. évi V. törvény ezt minden tudományos intézménynek, testületnek egyébként is feladatává teszi. Ebből következőleg az Osztályhoz tartozó valamennyi bizottság és munkabizottság feladatai közé tartozik az illetékességi körébe eső szakágazat közművelődési helyzetét szemmel tartani s azt minden eszközzel előmozdítani. Nagyon formális megoldásnak tartanám, ha a jelenlegi bizottsági hálózatban — a meglevő bizottságokon kívül — egy újat javasolnánk felállítani a nyelvi és nyelvészeti közművelődés irányítására vagy „adminisztrálására”. Véleményem szerint a reánk háruló feladatokat a jelenlegi nyelvészeti bizottsági hálózat jól össze tudja fogni, csak nagyobb figyelmet kell szentelnünk a nyelvészeti közművelődés dolgának, és jobban ki kell használnunk a rendelkezésünkre álló lehetőségeket (nem szólva arról, hogy új közművelődési formák megvalósításán is törhetjük a fejünket).

Benkő Loránd:

Mostanában több olyan eszmecserén volt és még lesz is alkalmam részt venni, ahol a nyelv, illetőleg a nyelvtudomány közművelődési szerepe volt a téma. Öröndetes dolog,

hogy a figyelem fokozódó mértékben fordul e kérdéskör felé, s az eddig elért becses eredmények mellett tennivaló is van még éppen elég; legfőljebb az kérdőjelezhető meg, hogy szükséges-e annyi fórumon körülbelül ugyanazoknak és körülbelül ugyanazt elmondanunk, nem értenénk-e szót kevesebb beszédből is. Ez a mai tanácskozás mindenesetre körültekintő előkészítésénél és komplex jellegénél fogva alkalmasnak látszik az érdemleges tárgyalásra. Ezért, bár a tárgyban elmondandó véleményemet nem most formálom meg először, néhány dolgot rövidre összefogva fölemlítenék.

Mindenekelőtt azt a meggyőződésemet szeretném kifejezni, hogy nyelv művelés és nyelvi ismeretterjesztés szerves egységet képeznek, egymástól elszakítva nem lehet őket tárgyalni, még kevésbé a gyakorlatban művelni. Milyen nyelv művelés lenne ugyanis az, amely nem a nyelvről szóló általános és konkrét ismeretek közlésére építené föl a maga ténykedését; és milyen fontosabb célja lehetne a nyelvi ismeretterjesztésnek, mint a helyes, szabatos nyelvhasználat fejlesztése? Ezen az alapvető tényen nem változtat az, hogy a nyelv művelésnek megvannak a mindennapi, gyakorlati feladatai, s hogy a nyelvi ismeretterjesztésnek vannak olyan részlegei, amelyek csak közvetve, áttételesen, az értelmi és érzelmi hatások felkeltésével szolgálják a tényleges nyelvhasználat ügyét. Más kérdés, hogy ennek az egységnek a két oldala tekintetében mik a további tennivalók, mire kell még több figyelmet szentelnünk. A korábbi megbeszélésekből és az eddig itt elhangzottakból is az derül ki, hogy a nyelvről és benne megkülönböztetett súllyal az anyanyelvről szóló ismeretek tematikájának tágitása, átgondolása fontos feladatunk. Az e téren elérhető további eredményekkel — éppen az előbb érintett egybetartozás jegyében — a szorosabb értelemben vett nyelv művelés gyakorlatát is nagy mértékben segíthetjük.

Ismeretterjesztésünk tematikáját úgy kell meghatároznunk, hogy az minél hatékonyabban szolgálja a nyelvi tudat fejlesztésének, tágitásának ügyét. A mai magyar nyelvhasználat problémáinak legnagyobb része a nyelvi tudatnak viszonylag alacsony fokára, a nyelvről, annak mibenlétéről, társadalmi szerepéről, rétegződéséről, változásáról, esztétikai vonásairól stb. szóló ismeretek hézagos voltára megy vissza. Sokszor szinte megdöbbenő, milyen erősen élnek társadalmunkban maradi nyelv művelő babonák, előítéletek, mennyire nincs felvértezve a nyelv ügyeiben való helyes és önálló ítéletalkotásra, mennyire könnyen esik áldozatul a nyelvi sznobizmus, ízléstelenség jelenségeinek. Az ismert példák tömege áll itt előttünk, hadd utaljak mégis egyre-kettőre. Szinte állandóan tanúi lehetünk egyfelől a nyelvjárási beszéddel szemben való értetlenségnek, türelmetlenségnek, sőt gúnynak, amelyet, sajnos, a pedagógusok jelentékeny részének magatartása még erősít is; másfelől a gondolatilag, ízlésbelileg alacsonyabbrendű nyelviséget, a sablont, argó-jelenségeket, trágárságot stb. könnyen befogadó készségnek. De tanúi lehetünk — mondjuk — a névadásban is sok nemkívánatos mozzanatnak: a hivatalos földrajzinév- és intézménynév-adásban egyfelől a sablonnak, másfelől a nyakatekertségnek, a személynévadásban a sznobizmus, a majmolás legkülönbélebb jelenségeinek. Nem kétséges, hogy az ilyen és hasonló tüneteknek az iskolai nyelvi nevelés hibáiban vannak a gyökerei, s a felnőtt korban is hatni kívánó nyelv művelés, nyelvi ismeretterjesztés számára már e hibák helyrehozásának, mintegy a tűzoltóságnak a szerepe jut. Ez a tény azonban feladatait és felelősségét csak fokozza.

Mint az előbb utaltam rá, a nyelvhasználatban jelentkező, társadalmi méretű s egyúttal kötöttségű tüneteket a nyelvi tudat fejlesztésével, felvérteztetésével lehet és kell eloszlatni vagy legalábbis oszlatni. E tekintetben a nyelvi ismeretterjesztés tematikáját főként három vonatkozásban tartom alaposan átgondolandónak és továbbfejlesztendőnek. Az első a nyelvről szóló általános tudnivalók köre; az itt felmerülő bonyolult kérdések miatt elvontságtól, nehézkességtől mentes, egyszerű, közérthető magyarázatokra különösen nagy szükség van. A második a nyelv esztétikai

szerepének, lehetőségeinek, eszközeinek megismertetése; itt a szóban és írásban való kifejezés igényességére, ízlésességére nevelésnek kell a legfőbb célnak lennie, melynek elérésére a pedagógiai és a pszichológiai közelítés eszközeit, módszereit is fel kell használni. A harmadik a nyelv történetiségének: hagyományozódásának és mégis változékonyságának témája; erről külön is szeretnék egy pár szót ejteni.

Bár nyelvművelésünk különösen az utóbbi időben igyekezett gondot fordítani a nyelvtörténeti vonatkozású kérdések előtérbe állítására is, nyelvi ismeretterjesztésünknek ez a területe fontosságához mérten még mindig szűk, következőképpen jelentékeny továbbfejlesztést kíván. Egyik lényeges feladata a történeti gondolkodásmód erősítése, legalábbis alapelemeinek megláttatása, a nyelvi változások okának, jellegének, következményeinek feltárása. Ezzel nemcsak a nyelv dolgaiban való eligazodást, önálló ítéletalkotást segítheti nagy mértékben elő, hanem hozzájárulhat annak a veszélynek a csökkentéséhez is, amely az utóbbi időkben a történetiség visszaszorulásával a humán tudományokat és általában a humanitást fenyegeti. Másik feladata az anyanyelv múltjának, sorsának, sokrétű — belső változatokat is létrehozó — fejlődésének bemutatása, amely a nemzeti tudat ébren tartásának, a nemzeti önismeret fejlesztésének az eszköze és ezáltal a nemzeti nyelv iránti becslés, buzgalom, szeretet, gondosság érzéseinek a felkeltője is, ami nélkül nincs fejlett, igényes anyanyelviség, és nincs megfelelő talaja természetesen a nyelvművelő munkának sem.

Örömmel hallottam Pusztai Ferenc korreferátumát arról, milyen jelentőséget tulajdonít ő is a nemzeti irodalom és annak múltja nyelvi szerepének. E kérdésfölvetésnek különleges fontossága van akkor, amidőn a beszélt nyelv túlzott előtérbe állításának és az írott nyelv jelentősége lebecsülésének tüneteit még a nyelvészetben belül is tapasztalhatjuk, s amidőn a hangos és képes tömegtájékoztató eszközök az olvasástól nagy teret, időt vesznek el. E körben nyilván nem kell tüzetesebben magyarázni, hogy az igényes nyelvhasználat, a fejlett stílus-készség minden időben és ma is elsősorban az írott nyelvből s azon belül is a szépirodalom nyelvéből áramlik a beszélt nyelv felé, és így az írott nyelvnek, közelebből a nemzeti irodalom múltjának és jelenének fel nem becsülhető értékű a nyelvformáló, stílust fejlesztő, gazdagító ereje. Honnan tapasztalhatna, tanulhatna a ma embere emelkedettebb, gazdagabb nyelviséget, kifejezési igényességet, stílusszépséget, mint legnagyobb íróinktól, klasszikusainktól?

E hozzászólás nem alkalmas arra, hogy részletesebb javaslatokat, ötleteket adjon a nyelv múltjának, közelebből a nemzeti irodalom nyelviségére vonatkozó múltjának fokozottabb előtérbe állítására. Azt mégis megemlíteném, milyen nagy szerepe és remélhetőleg hatása lehetne egy olyan előadás- vagy kiadvány-sorozatnak, amely nagy íróink nyelviségét, annak szépségeit, hagyomány-ápoló és újító jellegét, különlegességeinek magyarázatait stb. fogná csokorba. S azt a véleményemet is kifejezem, milyen szép, művészi értékében és hatásfokában egyaránt jelentős színes filmet lehetne készíteni a magyar nyelvemlékekről, természetesen nem csupán magukról az írásművekről, hanem mindarról, ami körülöttük a magyar irodalom múltjában és a magyar művelődéstörténetben fölmerül.

Eddigi utalásaimból már kitűnhetett, hogy a nyelvi nevelés ügyét nem tekintem zárt, egzakt nyelvészeti kérdésnek. A nyelvi tudatot és a nyelvi magatartást ugyanis igen nagy mértékben társadalmi meghatározottságúnak és egyúttal a társadalmi tudatra és magatartásra visszahatónak tartom, következőképpen a vele való foglalkozásban a társadalomtudományok szélesebb körének érdekelttségét és közreműködésének szükségességét vallom. Ez egy jótányit sem vesz el ugyan a nyelvtudomány közművelődési felelősségéből, de azt látni kell, hogy a

nyelvi nevelésben a nyelvtudomány ismeretanyaga, módszerei, eszközei egymagukban nem lehetnek eléggé hatékonyak; párosulniuk, komplexen érintkezniük kell a pedagógia, pszichológia, szociológia, esztétika, logika, irodalomtudomány, művelődéstörténet stb. számos elemével. E vonatkozásban hasonló a véleményem ahhoz, amit Szépe György is érintett korreferátumában. A gyakorlatban persze fölmerül a kérdés, hogy a nyelvi nevelésnek ez a komplexitása a nyelvtudomány közvetítésével, annak kereteibe ágyazódva jelenjék-e meg, s ha igen, van-e erre szakmailag eléggé felvértezett és a gyakorlati munkában cselekvőképes káderállományunk, vagy pedig a társtudományok művelőinek konkrét segítségére, közreműködésére is rászorulunk, Én úgy gondolom, hogy mind a kettőre szükség van, de azt is tudom, hogy a kérdés megoldása nem megy máról holnapra.

Ismereteket csak olyanokat lehet, sőt szabad terjeszteni, amelyek vannak, pontosabban amelyeket a tudományos kutatás kimunkált, éretté, időtállóvá formált. A nyelvi ismeretterjesztésben is komoly veszéllyé válhat nem kiforrott, ötletszerű, divatjelenségként, egyéni eszmefuttatásokként megjelenő „eredményekre” alapozni. E körülmény két dologra is figyelmeztet. Egyrészt arra, hogy a nyelvtudomány közművelődési feladatainak ellátásához alapkutatásokra, sőt bizonyos esetekben speciálisan e körbe vágó alapkutatásokra is múlhatatlanul szükség van. Másrészt arra, hogy a nyelvi ismereteket terjesztőknek egyszerre két tulajdonsággal is rendelkezniük kell: szakmailag felvértezetteknek, alapkutatási átéléssel is rendelkezőknek kell lenniük, s az ismeretterjesztés, a közérthetően, érdekesen, gyakorlatiasan szólás éppen nem könnyű munkájában is jártassággal kell rendelkezniük. A tapasztalatok azt mutatják, hogy e kettősség nem egykönnyen valósul meg, s a tudatos, tervszerű káderfejlesztésnek ezen a téren még sok a feladata.

Végezetül a felmerült szervezeti kérdésekhez csak annyit, hogy nézetem szerint új, különös szervezeti formák, bizottságok létrehozására nincs szükség, van az Akadémiának ebbe az illetékességi körbe tartozó bizottsága épp elég — talán még sok is —, rájuk lehet és kell a továbbiakban is támaszkodni, jellegük, illetékességük szerint elosztva, meghatározva a nyelvi nevelésben rájuk hárítható vagy legalábbis segítségüket, részvételüket igénylő feladatokat. E megosztás természetesen nem jelentheti azt, hogy a téma egészének átfogása, szervezése, irányítása, felelőssége fölparcellázható, hiszen — ahogy mondani szokták — a sok bába közt alighanem elveszne a gyerek; az Akadémia nyilvánvalóan azért hozta létre Anyanyelvi Bizottságát, hogy ennek az ügynek első számú gazdája legyen. Más kérdés, hogy e bizottságnak fokozottabban igényelnie kell a többiek támogatását, hiszen itt a nyelvtudomány közös ügyéről van szó, s hogy időről időre számot kell adnia tevékenységéről.

Rácz Endre:

1. Mindenekelőtt bizonyos szervezeti kérdésekhez kívánok hozzászólni. Magam másodszer veszek részt olyan tanácskozáson, amely azt vizsgálja, mi módon járulhat hozzá a nyelvtudomány a közművelődési program sikeréhez. Nemrégiben a Magyar Nyelvészeti Bizottság vitatta meg ezt a kérdést. S bár ott is igen értékes elgondolások vetődtek fel, úgy látom, hogy azok a tervek, amelyek a mostani együttes ülésen már eddig is szóba kerültek, sokoldalúbbak és realisabbak. Ez természetesen nem véletlen dolog. Hiszen a közművelődést közvetlenül szolgáló nyelvtudományi tevékenységnek, a nyelvi ismeretterjesztésnek és nyelvművelésnek a legilletékesebb fóruma mégiscsak az Anyanyelvi Bizottság és az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság. A szóban forgó kétoldalú, lényegében mégis egységes feladatot a Magyar Nyelvészeti Bizottság nem is vállalhatja magára, hiszen más célok szolgálatában áll, s összetétele is eszerint alakult. Jellemző,

hogy az említett ülésen olyan „hivatásos” nyelvművelők, mint az Anyanyelvi Bizottság elnöke és titkára, csupán meghívottként lehettek jelen. Természetesen a Magyar Nyelvészeti Bizottságnak — s tegyük hozzá, az Általános Nyelvészeti Bizottságnak is — megvan a maga sajátos feladata a közművelődési programmal kapcsolatban, mégpedig a nyelvi ismeretterjesztést és a nyelvművelést szolgáló alap kutatásoknak a szorgalmazása és irányítása.

Mind Grétsy László, mind Szépe György bevezető referátuma kitért arra a kérdésre, szükség van-e a nyelvi ismeretterjesztő és a nyelvművelő munka irányításához valamiféle külön csúcsszervre. Azt hiszem, az elmondottakból már kiderült az álláspontom: ilyen csúcsszerv megalakítása fölösleges dolog volna. A mindennapi gyakorlati munka szervezésére és irányítására az Anyanyelvi Bizottság hivatott, oldalán az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsággal. Az alap kutatásokat végző és a gyakorlati munkával foglalkozó bizottságok tevékenységének az összehangolására ugyancsak megvannak a megfelelő szerveink: a Nyelvtudományi Bizottság és az MTA I. Osztályának a vezetősége.

2. A továbbiakban Grétsy László referátumának egyik részletéhez fűzök néhány megjegyzést. A referátum helyesen emelte ki, hogy a nyelvművelés és a nyelvi ismeretterjesztés leghatásosabb közvetítője a tömegtájékoztató eszközök sorában a két nagyhatalom: a rádió és a televízió. Hozzátenném: a kettő közül a televízió a nagyobb hatalom, a nyelvművelés ügye viszont éppen itt áll rosszabbul. Grétsy László a „Szépen, jól magyarul” sorozatot akként jellemezte, hogy ez egy szűkebb területtel, a beszédműveléssel foglalkozik. Magam úgy vélem, hogy az említett állapot csupán a sorozat jelenlegi szakaszára jellemző, s — legalábbis az eredeti elképzelés szerint — később sor kerül itt a nyelvművelés többi fontos kérdéskörére is. Mindamellett valóban igen hasznos volna egy új — szabadegyetemszerű — nyelvészeti sorozat indítása, valamint egy régi, jól bevált műsor felélesztése. A „Tessék kérdezni — a nyelvész válaszol” című sorozatra gondolok, amelynek keretében a nyelvészek a nézőknek levélben és telefonon beérkező kérdéseire válaszoltak. Nem tudom, abban az időben kimutatták-e a „tetszés-index”-ét. Ez az index bizonyára igen kedvező lett volna, hiszen köztudomású, hogy e műsor adásidejében a telefonálók valósággal ostrom alatt tartották a Televíziót. Nem is értem, miért kellett megszüntetni a sorozatot. Egyébként a műfaja, az úgynevezett fórum-műfaj azóta is él a televízión belül, de nem nyelvművelő tartalommal, s megvan a nyelvművelés frontján is, de nem televíziós formában. Remélhető, hogy a Televízió vezetősége nem zárkóznék el ennek a nagysikerű vállalkozásnak a felújítása előtt.

Bakos Ferenc:

Bár az egyik terület sem teljesen idegen a számomra, sem a nyelvművelésnek, sem az alkalmazott nyelvészetnek nem vagyok a szakembere. Amióta azonban a fejlett szocializmusnak az építésével párhuzamosan a közművelődésnek a kérdései egyre inkább előtérbe kerülnek, magam is egyre inkább érzem, hogy ez minden nyelvésznek, az elméleti kérdések kutatójának is az ügye kell hogy legyen.

Egyetértek azokkal, akik úgy vélik, hogy nyelvművelés és nyelvi ismeretterjesztés nem választhatók szét, de hadd tegyem hozzá, hogy ez a kettő mégsem azonos. Különösen nem a mai hazai körülmények között, ahol ennek a két ágazatnak a művelése és fejlettsége között mélyreható eltolódás van. Magánbeszélgetések során több ízben nem rej-

tettem véka alá a véleményemet, szeretném ez alkalommal is megmondani, hogy az utóbbi évtizedeknek a Lőrincze Lajos névvel fémjelzett irányzatát nagyon sokra becsülöm, történeti érdemei vannak. Ha egyáltalán beszélhetünk a nyelvi ismeretterjesztés lehetőségéről, ez azért lehetséges, mert nyelvművelőink a közönség széles rétegeinek keltették fel az érdeklődését a nyelvi kérdések iránt; van alap, amire a továbbiakban építeni lehet. Mindez azonban nem homályosítja el azt a tényt, hogy a nyelvi ismeretterjesztésben meg lehetőségen nagy az elmaradás. Történtek ugyan e téren is kezdemények, de ezek nem mindig voltak összehangoltak, és nem mindig bizonyultak célravezetőnek.

Úgy gondolom, hogy a nyelvi ismeretterjesztés területén mintegy a nullpontról kellene kiindulni. Az ismeretterjesztés szakembereinek (Népművelési Intézet, Tömegkommunikációs Kutatóközpont stb.) a bevonásával fel kellene mérni, hogy melyek az igények, illetve milyen mértékű a befogadóképesség. (Elnézést kérek, ha tájékozatlanságból már megtörtént felméréseket sürgetek.) Ennek alapján lehetségesé válna egy hosszabb időre szóló és jól átgondolt tematika kidolgozása, amely kezdetben csak egész szerény célkitűzésű, de fokozatosan elmélyíthető lenne. Megvallom, magam is nagyon türelmetlen vagyok, de valójában gondolkozva csak az adottságoknak megfelelően dolgozhatunk. Ha ajtóstul rontunk a házba, mindent elrontunk; az a célravezető, ha a puskaporunkat szárazon tartjuk, nem pedig ellőjük.

A nyelvi ismeretterjesztés területén is lehet, sőt kell differenciálni. A jelenlevők közül többen is tartottunk előadást a TIT Szabadegyetemen általános nyelvészeti kérdésekről indított sorozaton. Személyes benyomásaim kedvezőek. Igaz, hogy a hallgatóság eléggé kis létszámú, de nagyon érdeklődő volt; az elméleti kérdések bonyolultsága nem riasztotta el őket. Alacsonyabb fokon ez természetesen nem várható el, de a megfelelő fogalmazásban, szemléletes példák segítségével nagyon sokat lehetne elmondani a nyelv lényegéről. A kezdet kezdetén maguknak a tapasztalt nyelvművelőknek kellene a fokozatos átvezetést elindítani. Nem szeretnék belekontárkodni a dolgukba, de talán a meglevő kereteken belül is meg lehetne kísérelni ilyesmit. Lehetséges, hogy az elején alacsonyabb fokon sem lesz népesebb hallgatóság, ez azonban nem szabad, hogy elkedvetlenítsen. Meg kellene fontolni azt is, hogy a központi rendezvényeken kívül nem nyílna-e mód arra, hogy művelődési otthonokban, nagyobb üzemek klubjaiban ilyesfajta előadásokat, beszélgetéseket kezdeményezzünk. Ötletem megvalósíthatóságáról a szakembereknek nyilván megvan a tapasztalatokból leszűrt véleménye.

Végezetül még egy gondolat: nem haszontalan dolog az ismeretterjesztő munka még az elméleti nyelvész számára sem. Ahhoz, hogy tudománya alapkérdéseiről, vitatott elméleti problémákról a nem beavatottak számára is érdekesen és érthetően beszéljen, ezeket a maga számára ki kell kristályosítania. Ez távolról sem jelent leegyszerűsítést, csak a lényeg tisztázását. Mondanom sem kell, hogy ez a „csak” meglehetősen erőfeszítést követel, viszont az elméleti eredmény nyomban jelentkezik: az, aki a tárgyalta problémát így gondolja végig, maga is tisztábban lát, elméletileg is előbbre jutott.

Bencédy József:

Évek óta tervezzük egy kis nyelvművelő folyóirat kiadását, melynek a Magyarországon utódként igen széles körű közönség igényeit kellene kielégítenie. Szólhatna mindennapi életünk nyelvhasználati témáiról, tájékoztathatná közönségét, hogy a nyelvművelés és stilsztika területén felmerülő új, időszerű részletekben (pl. a beszédművelést, a nyelvjárási beszédet, a regionális köznyelvet illetően) mi legyen a magatartása; hol, milyen könyvekben, folyóiratokban szerezhet részletesebb tájékoztatást. Véleményt nyilváníthatna nyelvi-nyelvművelői vitakérdésekben, illetve ilyen vitákat maga is indít.

hatna. Hírt adhatna újabb könyvekről, kiadványokról, a nem szakmai közönséget is érdeklő előadásokról, rendezvényekről. Mindenekelőtt azonban arra kell törekednie, hogy megmozgassa, saját tevékenységre ösztönözze olvasóit, hogy a csupán passzív befogadást az együttműködés, együttes gondolkodás és cselekvés váltsa fel. Ezt a törekvést érzékeljük most a közművelődés egész területén, s ennek eredményeit látjuk szépen kibontakozni. A lapnak tehát sok pályázatot, feladatot, választ váró kérdést, megfigyelésre késztető felhívást kell majd tartalmaznia, s igényelnie kell közönségének közreműködését a szerkesztésben is.

Ha igaz az, hogy egy ilyen kis nyelvművelő folyóirat megindításának egyik fő akadálya, hogy még nincs a szerkesztésre vállalkozó szakember, akkor e részről előbbre vihetjük a szervezést azzal, hogy a csepeli tanárképző főiskolai tagozat magyar nyelvi tanszéki csoportja vállalkozik a szerkesztés munkájának ellátására. Tanszéki kollégáim egyetértének e javaslattal. Oktatói tevékenységünk gazdagodnék e feldattal, s azzal is számolunk, hogy tanítványaink közül többen vállalkoznak közreműködésre. A Kincskereső című irodalmi gyermeklap hasonló módon indult, a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskoláról, s szerény kezdeményezésből vált az egész országban keresett folyóirattá.

A közművelődés szolgálatába beleértjük, hogy a lap a nevelők továbbképzését is segítse, és sokoldalúan egészítse ki az iskolában folyó anyanyelvi nevelést.

Kérjük az Anyanyelvi Bizottságot, vizsgálja meg javaslatunkat, s ha reálisnak tartja, legyen segítségünkre a meginduláshoz szükséges anyagiak előteremtésében is. Reméljük, ha sikerül a lapot népszerűvé tenni, rövid időn belül a maga erejéből vagy csak csekély támogatással is fenn tudja tartani magát.

Hernádi Sándor:

Az anyanyelvi ismeretek terjesztése akkor eredményes, ha az alap- és a módszertani kutatások szüntelenül gyarapítják tudásunkat mind a továbbbítandó szakanyag, mind átadásuk mikéntjének tekintetében. Ha bármelyik téren megtorpanunk, előbb-utóbb óhatatlanul önismétlésbe, érdektelenségbe torkollik nyelvi ismeretterjesztő tevékenységünk. Minthogy az alapkutatások fontosságát többen is bizonyították, jómagam inkább a módszerekről, tanulmányozásuk és továbbfejlesztésük jelentőségéről szólok.

Nyelvművelésünk, nyelvi ismeretterjesztésünk eredményeit vizsgálva, észre kell vennünk, hogy ismeretterjesztő vállalkozásaink sorsát az új vagy a megújított módszerek is meghatározzák. Hiába a legfrissebb nyelvtudományi fölismerés vagy elképzelés; hatása, kisugárzása csak akkor lehet igazán számottevő, ha hozzá illő módon próbáljuk sokak számára elérhetővé tenni.

Hogy nyelvművelésünk eredményei között mindig fölfedezhetjük az átszármaztatás valamilyen újdonságát, néhány példával inkább csak érzékeltetem, mintsem bizonyítom.

A rádiós nyelvművelést 1945 előttről is számon tartjuk: akkoriban Halász Gyula tartott előadásokat „Édes anyanyelvünk” címen, Lőrincze Lajos ezt a rádiós műfajt alapvetően megújította: nyilvános anyanyelvi tanácskozássá fejlesztette. Szándékosan nem használtam beszélgetést vagy csevegést, mert ezek inkább stílusjegyek csak, s a lényegen, a már említett tanácskozáson mit sem változtatnak. Az előadó — mint bennfentesebb — irányítja a tanácskozókat, a hozzá forduló, tőle valamit kérdező levélírókat, és mindazokat, akik ezeket az országosnál is nagyobb nyilvánosság előtt lezajló tanácskozásokat igent bólintva vagy fejüket csóválva tevékenyen végighallgatják. Miért csodálkoznánk, hogy a megújított rádiós műfaj új szót is teremtet: a *lőrinczés*-t? Ezt a Napjaink szállóigéi című Békés-kötet „anyakönyvezte”.

Új rádiós műfajt teremtett Grétsy László is, mégpedig a „Magyarán szólva” című műsor Nyelvörkődés rovatában. A népszerű új műfaj titka-nyitja: a közművelődés szellemében, a nyelv természetéhez igazodva, a „laikus” sincs csak befogadásra kárhozthatva; megkapja ő is a lehetőséget a nyelvhasználat alakítására, arra, hogy részt vállaljon a nyelvi környezetvédelemből. A hallgatók maguk pécézik ki, gyűjtik össze és kommentálják a sajtónyelv hibáit, és példáikkal, magyarázataikkal, értékelő megjegyzéseikkel közvetlenül szerepelhetnek a rádió többmillió nyilvánossága előtt.

Nem folytatom a példák sorolását. Így is csak érzékeltethettem, mennyire nem lehetünk el a nyelvi ismeretterjesztés módszereinek beható vizsgálata nélkül. Sajnos, az ilyen jellegű próbálkozások száma elenyésző, nyilvánossága szűk. A tervszerűség, a megfelelő támogatás és nyilvánosság nemcsak az efféle kutatásoknak használna; közvetve hasznát látná maga az alapkutatás, a nyelvtudomány egésze is.

Vaskó Tibor:

A nyelvi ismeretterjesztés — mely a társadalmi érintkezés kiemelt eszközéről, a nyelvről szóló ismeretek tudatosításával közvetve szolgálja a nyelvnek mint eszköznek árnyalt és kifejező használatát — fontos társadalmi feladat akkor is, ha az azonos anyanyelvűek egymás közti érintkezésének gazdagítására törekszik, és akkor is, ha a különböző nyelvű beszélők közötti érintkezés nyelvi-társadalmi problémáira hívja fel a figyelmet, és közreműködik a megoldás társadalmi feltételeinek a kialakításában.

A Magyar Eszperantó Szövetség Világ és Nyelv című folyóiratával elsősorban az idegen nyelvekről és különösen azok használatáról szerzett megállapítások, ismeretek közlésére kíván lehetőséget és fórumot biztosítani. E csatorna nyitva áll mind az ismeretigénylők, mind az ismeretterjesztők előtt.

Kovalovszky Miklós:

Bár nyelvművelésünk elméleti irodalma elmarad a gyakorlati tevékenység és eredményei mögött, úgy vélem, munkánk tudományos és korszerű elvi alapokra épül: a nyelv életműködésének reális szemléletére s az egyén és a társadalom kommunikációs igényének minél fejlettebb, tökéletesebb szolgálatára. A súlypont tehát kétségtelenül a gyakorlati oldalon van. Ennek néhány időszzerű, sürgető vagy elhanyagolt kérdését sorolom fel címszavakban: az anyanyelvi kétnyelvűség visszaszorítása (magánember — üzemi, hivatali, szakmai nyelv mint „státus-szimbólum”); az idegen szavak értelmes használatára a görög és latin eredetű elemek szerkezeti-etimológiai megvilágítása; rádióban tévében, cikksorozatban, könyvben olyan népszerűsítő általános nyelvészeti ismeretek nyújtása, amely a nyelv rendszerének (általános nyelvtan) megvilágításával segítene az életszerű nyelvismeret megalapozásában és a nyelvtani tájékozatlanság eloszlátásában; ezt szolgálnák a rendhagyó nyelvi órák is; az irodalom nyelvi nevelő hatását pedig növelné a kritika elhanyagolt nyelvi-stiláris szempontjainak érvényesítése.

Vargha Dénes:

Színes és gazdag beszámolókat hallottunk ezen az értekezleten arról, ami jelenleg van a nyelvművelésben. De nem lenne a kép teljes, ha elsiklanánk a fölött, ami még nincs, pedig lehetne, és kellene is, hogy legyen, ha teljes mértékben ki akarjuk elégíteni a nyelvi kérdések iránti felfokozott érdeklődést.

Paradox módon az iskolán kívüli — tehát társadalmilag szervezetlenebb — nyelv-művelés gyakran eredményesebb, mint az iskolákon belüli, akár az anyanyelv művelését, akár az idegennyelv oktatását nézzük. Mi ennek a magyarázata?

Elsősorban talán az, hogy más, járulékos célkitűzések miatt a *s z ó k i n e s t e r v s z e r ű f e j l e s z t é s e* rendszerint háttérbe szorul. Nem lehetne-e nálunk is meghonosítani a szovjet iskoláknak a gyakorlatát, ahol a *l e x i k a* önálló szerepet tölt be az anyanyelv oktatásában is?

Másodszor: meg kellene vizsgálnunk, nem lenne-e eredményesebb iskolai oroszoktatásunk, ha a ráfordítható óraszámot — igényesebb tananyaggal — a középiskolára koncentrálnánk? Tervszerű kísérletekkel kellene megállapítani, mi a legjobb megoldás, de a jelenlegi alacsony hatásfokú nyelvoktatásba nem szabad belenyugodnunk.

Terestyéni Tamás:

A tömegkommunikációs eszközök, mindenekelőtt a rádió és a televízió a nyelv-művelés és a nyelvészeti ismeretterjesztés hatékony segítőivé válhatnak. Nemcsak egyszerűen arra kell gondolnunk, hogy a rádió és a televízió nyelvművelő és ismeretterjesztő műsorai egyre szélesebb közönség figyelmét irányíthatják a nyelv és a nyelvhasználat problémáira, hanem arra is, hogy az elektronikus tömegműediumok napról napra, óráról órára az élő beszédnek valamiféle mintáit közvetítik. Az újabb tömegkommunikációs elméletek szerint az elektronikus tömegközlés legfontosabb társadalmi funkciója az, hogy kiválassza, megerősítse vagy éppen megújítsa a társadalom szociális-kulturális téren kontextusában érvényes interakciók legáltalánosabb feltételeit, normáit, szabályait. E funkcióját oly módon tölti be, hogy a műsorfolyam „üzeneteinek” sokaságában egy szimbolikus társadalomképet épít fel, amelynek elemei normák, értékek, ideológiák szerint szerveződnek egybe, és így azt tükrözik, hogy az adott társadalom szociális-kulturális összefüggéseiben mi a fontos, mi a lényeges, mi a jó, mi a rossz, mi az érvényes, elfogadott, célravezető, és mi az érvénytelen, elutasított, haszontalan stb. Mindez természetesen a verbális interakcióra is érvényes: a rádió és a televízió szüntelenül ontja a nyelvi viselkedésnek olyan szimbolikus mintáit, amelyek a nyelvközösség nyelvi kultúrájának adott szintjén az érvényes, a jó, az elfogadott verbális interakció normáit, szabályait közvetítik. A tömegközlés szakadatlan műsorfolyamában a társadalmilag elfogadott, érvényesnek tartott interakciók szimbolikus mintái a tömeges műsorszórás következtében kulturális környezetünk elválaszthatatlan és a társadalom számos rétege számára döntő összetevőivé váltak, ezért a társadalomba „belenövő”, a kultúrába „beletanuló” generációk szocializációjában is nagyon fontos szerephez jutnak. Nyilvánvaló, hogy a nyelvi kultúra alakulásának szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy a rádió és a televízió a verbális viselkedésnek milyen szimbolikus mintáit sugározza, milyen feltételeket, normákat rendel az érvényesnek elfogadott verbális interakciókhoz. A nyelvi kultúra emelésének, fejlesztésének igazán nagy lehetősége talán nem is annyira a nyelvművelő vagy nyelvészeti ismeretterjesztő műsorokban, hanem magában a műsorfolyam egészében van.

Grétsy László már érintette referátumában *A nyelv világa* című nyelvészeti ismeretterjesztő tévésorozatot, melynek Szépe Györggyel együtt állandó külső munkatársai, szakértői vagyunk. A sorozat azt a célt tűzte maga elé, hogy a legfrissebb nyelvészeti ismeretek színes bemutatásával terjessze a nyelvről való tudományos gondolkodásmódot, és ezáltal a közönséget tudatosabb és felkészültebb nyelvi viselkedésre ösztönözze. A sorozat eddigi adásainak témái: Európai népek és nyelvek, Finnugor rokonságunk, Sumér-magyar nyelvrokonság?, Az orosz nyelv, Az anyanyelv elsajátítása, A magyar nyelv az iskolában, Szociális nyelvi rétegződés, A hátrányos nyelvi helyzet, Műfordítás, tolmá-

csolás, Szinkronizálás, Nyelv és műveltség, A számítógépes nyelvészet, Fonetika, Nyelv és cselekvés stb. Grétsy László említette a sorozat közönségfogadtatásának (nézettségének és tetszésének) a Tömegkommunikációs Kutatóközpont vizsgálataiból nyert adatait. Ezekhez az adatokhoz feltétlenül hozzá kell tenni, hogy megközelítőleg ugyanolyan, nem egy esetben pedig még kedvezőbb közönségfogadtatást mutatnak, mint az ugyanilyen műsoridőben sugárzott más ismeretterjesztő vagy közművelődési műsorok közönségfogadtatási adatai. Valószínűleg még kedvezőbb lenne a fogadtatás, ha a műsor végre kiléphetne a stúdióból, és olyan, valóban televíziós formát találna, amely nem egy „a műsorvezető kérdez — a szakértő válaszol” sémára korlátozódna, hanem felhasználná a modern képi technika minden eszközét a filmfelvételektől az animációig. A műsornak egy ilyesféle továbbfejlesztése azonban nagyobb ráfordítást és energiát igényelne a Magyar Televíziótól és munkatársaitól, viszont nem kétséges, hogy ez bőségesen megtérülne.

Visszatérve A nyelv világa közönségfogadtatásához, a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban rendelkezésre álló előzetes (véglegesen még nem feldolgozott) adatok szerint a műsor közönsége meglehetősen egyenletlenül oszlik meg a potenciális tévénezők között: a műsor nézőinek majdnem a felét nyugdíjasok és 10–16 év közötti iskolások teszik ki: ha pedig a műsor rendszeres nézőit tekintjük, akkor a szóbanforgó rétegek alkotják a túlnyomó többséget, ami nyilvánvalóan arra utal, hogy a sorozat a célba vett közönségének csak egy töredékét találja el.

Ezek az adatok felvetnek egy olyan kérdést, amely nemcsak egy-egy nyelvművelő vagy nyelvészeti ismeretterjesztő műsort érint, hanem a nyelvművelés és a nyelvészeti ismeretterjesztés egészét. Nevezetesen: kiket, milyen szociális-kulturális csoportokat, milyen nyelvi rétegeket vesz célba a nyelvművelés; kik, milyen rétegek, csoportok a nyelvművelés partnerei, kliensei. Az ilyen és az ezekhez hasonló kérdések felvetését az a jól ismert tény teszi jogosulttá, hogy a nyelvközösség szociális-kulturális szempontból nem egységes, homogén rendszer, és a szociális-kulturális különbségek következtében nyelvi-kommunikációs szempontból sem az. Gyakorlatilag alig van adatunk a magyar nyelvközösség szociális-kulturális meghatározottságú nyelvi-kommunikációs rétegződéséről, megfontolandó azonban, hogy még mindig nagyon alacsony a középiskolát végzettek aránya (17,7%), nagyon magas a nyolc általánost sem végzett felnőttek aránya, (44,4%), növekszik a másodlagos analfabétizmus, és még tovább lehetne sorolni azokat a tényezőket, amelyek arra utalnak, hogy nagyon terjedelmesek azok a rétegek, amelyek alacsony iskolai végzettségük következtében feltehetően igen alacsony nyelvi kultúrával rendelkeznek. Ez pedig szükségképpen gátolja társadalmi mobilitásukat, állampolgári jogaik gyakorlását, személyiségük kiteljesedését (az adatok az 1975. évi Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1973-ra vonatkozó statisztikáiból származnak). Tulajdonképpen bizonyosra vehető, hogy társadalmunknak csak meglehetősen szűk rétegei (feltehetően elsősorban a középiskolai vagy annál magasabb végzettségűek) rendelkeznek olyan nyelvi-kommunikációs kultúrával, amely az információrobbanás, a tudományos-technikai forradalom korában kívánatos lenne. Kézenfekvő a következtetés, hogy a nyelvművelésnek, ha teljesíteni akarja a feladatát, elsősorban azokat a rétegeket kell célba vennie, amelyeknek nyelvi kultúrája elmarad a kívánatostól.

De milyen feladatra is hivatott a nyelvművelés? Véleményünk szerint a nyelvművelésnek —, mint a nyelvi-kommunikációs nevelés minden egyéb intézményes formájának is —, az a legfontosabb feladata, hogy fejlett nyelvi-kommunikációs kultúrával rendelkező nyelvközösséget alakítson ki. A nyelvművelés valódi tárgya tehát nem is annyira a nyelv, hanem a nyelvközösség. A nyelvművelő munkája nem merülhet ki abban, hogy a nyelvi kultúrát afféle virágos kiskertnek tekintve, leltározza és ápolgassa a növényeket azok számára, akik bejáratosak, különösen akkor nem, amikor sokan, talán a többség — nem önhibájából, hanem a társadalmi körülmények következtében — kívül rekedt. Saj-

nos az a gyanúnk, hogy a nyelvművelésnek olyan formái, mint a nyelvi játékok, nyelvi vetélkedők, szép magyar beszéd versenyek, és az ezekhez hasonlók, máig sem léptek túl ezen. Annak az elvnek az elfogadása, hogy a nyelvművelés tulajdonképpeni tárgya a nyelvközösség, arra helyezi át a hangsúlyt, hogyan tudatosíthatók a társadalmilag érvényes és kívánatos verbális interakciók normái, szabályai azok számára, akik szociális-kulturális helyzetük, alacsony iskolázottságuk, vagy éppen az iskolai anyanyelvi oktatás jelenlegi színvonala következtében nem juthattak el arra a szintre, hogy a nyelvet tudatosan használják.

Természetesen a nyelvművelésnek a legtökéletesebb formái sem képesek megvalósítani egy ilyen feladatot, ha a nyelvi-kommunikációs nevelés egyéb intézményei nem tartanak lépést a követelményekkel. Az iskolai képzés, különösen az iskolázottság korábban említett arányai mellett, jelenleg túlságosan is sok tennivalót hagy a nyelvi-kommunikációs nevelés iskolán kívüli intézményeire. Ezen túlmenően azonban még egy további szociológiai probléma is felmerül, nevezetesen a nyelvi-kommunikációs kultúra fejlődését kiváltó és ösztönző társadalmi motiváltság esetleges hiánya. Szociológiai és szociolingvisztikai vizsgálatok egyértelműen bizonyították, hogy a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely jelentős hatást gyakorol az életvitelhez igényelt és felhasznált információk minőségére és a kommunikáció formáira. Léteznek olyan szociálisan és kulturálisan elmaradt rétegek, amelyeknek információigénye — legalábbis minőségében — elmarad a kedvezőbb helyzetű rétegeké mögött, aminek következtében az információcsere eszköze, a nyelv sem válik értékke számukra, vagyis hiányzik egy olyan társadalmi motiváció, amely a kommunikáció gazdagabb eszköztárának elsajátítására ösztönözne. Akinek az életében fel sem merül, hogy a köz ügyeiben véleményt nyilvánítson, állást foglaljon, az aligha érez erős késztetést arra, hogy pl. retorikai elemekkel gazdagítsa verbális készletét. Mindez arra utal, hogy a nyelvi kommunikációs kultúra fejlődése jelentős mértékben az általános szociális-kulturális fejlődés függvénye, amit a nyelvművelésnek feltétlenül figyelembe kell vennie. Feladata ezen a téren nyilvánvalóan az, hogy a nyelvnek — mint az információcsere és a cselekvés eszközének — társadalmi jelentőségét, szerepét tudatosítsa.

Lőrincze Lajos válasza:

Mind a két bizottság nevében köszönöm az alapos, minden részletre kiterjedő referátumokat, s a bizottság tagjainak s meghívott vendégeinknek hozzászólását. Azt hiszem, ez a felmérés, helyzetjelentés és az azt követő vita sokat segít majd további munkánk jó végzésében, de jó alapot ad arra is, hogy a Nyelvtudományi Bizottságnak jelentést, javaslatot tegyünk. Kérem bizottságaink tagjait, járuljanak hozzá, hogy az elhangzottak alapján a két bizottság titkára megfogalmazza ennek a javaslatnak a szövegét. Ehhez néhány gondolat — részletezés és rendszeresség igénye nélkül:

Úgy gondolom, kiderült a referátumokból és a vitából, hogy hasznos, szükséges az ilyen felmérés, jó tudatosítani, mi történt, milyen alapokra építhetünk. Azt is mondhatjuk talán — itt a szóbanforgó jelentésre gondolok —, hogy aligha van szükség „fordulatra” a mi munkánk területén; jó elvi alapokon állunk, s nem kevés az, amit végeztünk. De az is bizonyos, hogy nem elég: még hatékonyabbá kell válnia munkánknak, még szélesebb körben kell hatnia, s ki kell terjesztenünk nyelvi ismeretterjesztő munkánkat sok olyan területre is, amelyet eddig elhanyagoltunk vagy nem vettünk eléggé tekintetbe.

A nyelvművelő munka elvi kérdései nem tisztázatlanok, de szélesebb körben való elterjesztésük még hátra van. Országszerte nagy az érdeklődés a nyelv, a nyelvhasználat kérdései iránt, de igen sok zavaros, idejétmúlt elmélettel, szemlélettel is találkozunk,

ezekkel szembe kell szállnunk, határozottabban, tervszerűbben, mint eddig. Erősítenünk kell a nyelv általános kérdéseiről szóló ismeretek terjesztését. Rendszeresebbé, hatékonyabbá kell tennünk a nyelvünk történetének, kialakulásának, változásának kérdéseivel foglalkozó előadásokat, megkülönböztetett figyelmet szentelve a nyelvrokonság kérdésére, amely országszerte (sőt: világszerte) foglalkoztatja a magyarul beszélőket. Ki kell dolgozni — a megfelelő akadémiai bizottságok segítségével — a más nyelvek, nyelvcsaládok ismertetésére irányuló ismeretterjesztő munka tervét, módszerét. Mindezt szoros együttműködésben a Rádió, Televízió és a TIT megfelelő részlegével.

Külön nagy, igen nagy gond lesz, hogyan tudjuk majd a felszaporodott munkát, az új feladatokat inkább gyérülő, mint szaporodó munkatársi gárdánkkal ellátni.

Mindezt — és a többi nem említett részletet — összefoglalják bizottságaink titkárai, s a többi bizottság javaslatával együtt kidolgozzuk a következő évek feladatait, munkatervét.

A referátumokban és az egyes felszólalásokban elhangzott észrevételekre most nem is válaszolok, csak Bencédy József kérdését említem meg: igen jónak tartom ötletét, s kérem, tegye megrészletes javaslatát a kis folyóíratra nézve. Eddigi próbálkozásaink nem sikerültek, hátha ez sikerrel jár.

Telegi Zsigmond zárszava:

Engedjék meg, hogy befejezésül néhány szóval magam is szaporítsam az elhangzottakat.

Mindenekelőtt: most, értekezletünk végére érve, azt hiszem, a résztvevők általános véleményét fejezem ki, amikor az értekezletet eredményesnek minősítem. A hozzászólások — ami természetes kíváncsi, de gyakran nem teljesül — szem előtt tartották az értekezlet tárgyát, és — ahogy egymásra következtek — mindegyik újat, tanulságosat, hasznosat tett hozzá az előzőkhöz. Az értekezlet sikerében nagy szerepe volt az öt vita-indító referátumnak.

A két bizottság együttes ülése főleg a nyelvtudomány közérdekű feladatainak és megoldásuk eszközeinek közelebbi meghatározásával foglalkozott; eleve egyetértett, ha jól látom, bizonyos alapvető kérdésekben.

Így senki sem szállt vitába azzal, amit Lőrincze Lajos értekezletünk kezdetén leszögezett: hogy nyelv művelés és nyelvi ismeretterjesztés összehasonlíthatatlan, egymástól elválaszthatatlan. Valóban a kettő egységét, ennek az egységnek hatékonyságát bizonyítja a gyakorlat a jelenlegi, döntően a felszabafulás óta kialakult formájában. Nyelv művelésünk évtizedek óta következetesen és nyilvánvaló sikerrel arra tanítja a széles közönséget, hogy a nyelvi gyakorlat egyes kérdéseiben hogyan kell a nyelvi jelenségek tudományos szemléletének alapján eligazodni, tettekre erre a szemléletre tanít.

Nem vitás, hogy ezt az eredményes munkát, amely a nyelvi kommunikáció színvonalának emelésére, az anyanyelv kiművelt használatának elősegítésére irányul, folytatni kell, tovább haladni a bevált úton. De ma, amikor napirenden a közműveltség erőteljes fejlesztése, a nyelv művelésnek új feladatokat is kell vállalnia.

Ha meggondoljuk a nyelv páratlan jelentőségét egyén és társadalom életében, enyhén szólva meglepő, hogy a közönség, akár a „művelt” is, milyen keveset, jóformán semmit sem tud a nyelv természetéről és működéséről, a nyelvek szakadatlan változásáról a történelem folyamán, és egymáshoz való viszonyukról. Hogy csak egy pontot említsék: a nyelvtudomány egyik fő kérdése — ha nem a fő kérdése — abban áll, hogy a hang hogyan válik a gondolat kifejezésének és közlésének eszközévé. A saussure-i fordulat óta a nyelv-

vészet erőfeszítése közvetve vagy közvetlenül elsősorban ennek a kérdésnek tisztázására irányult; nagy jelentőségű eredményeket is ért el, de ezekből semmi sem vált közkinccsé, az általános műveltség alkotórészévé.

Értekezletünk más, megelőzőkhöz hasonlóan egyetértett abban, hogy a közműveltség szintjének számottevő emeléséhez hozzátartozik ennek az állapotnak a megváltoztatása, a nyelvre vonatkozó korszerű ismereteknek széles körben való elterjesztése. Ez pedig azt jelenti, hogy a nyelvművelésnek nagyszabásúan ki kell tágítania tevékenységének körét; elért eredményeit megőrizve, továbbfejlesztve, új, magasabb alakot kell felvennie.

Nemcsak mi tanulunk magyarul

Ne ütközzön meg a címen a Nyelvőr olvasója, hiszen tudja, hogy nyelv-művelésünk lényege éppen ez: magyarul tanulunk. Tanuljuk a helyes és pontos kifejezéseket, javítjuk a kiejtés gyöngéit, s jó közlésformákat keresünk az egyre gazdagodó és bonyolultabbá váló mondanivaló számára.

Anyanyelvünkön kívül meg-megpróbálkozunk egy-egy idegen nyelv megtanulásával is. Belefogunk, abbahagyjuk, folytatjuk, sokszor használjuk is. Anyanyelvi és idegen nyelvi műveltségünk lassan megvalósuló óhaj, valósággá kerekedő álom.

Vannak azonban mások is, akik magyarul tanulnak, s ők nem a nyelv-művelés fokán teszik ezt, hanem éppen az alapoknál kezdik meg, belefognak, abbahagyják, folytatják, sokszor sikeresen használják is. Így született meg a magyar idegen nyelvként való tanulásának ma már nemzetközileg szépen terjedő folyamata. Az emberek általában angolul, oroszul, németül tanulnak. A finnek tudnak svédül, az ausztráliaiak indonézül. A földrajzi közelség, az országon belüli nyelvi kisebbség műveltségének ápolása, nemzetközi kapcsolatok teremtik meg különböző nyelvű országok „interlingvális érintkezését”. Mindig akadnak és akadnak azonban olyanok is, akik kis nyelvek elsajátítására vállalkoznak. Talán csodabogarak ezek az emberek? Vagy valamely, a kisebbségnek kedveskedő lelki hobby az, amit gyakorolnak? Vizsgáljuk meg ezt a kérdést egy kicsit pontosabban!

1. A magyar nyelv tanulásának színhelyei. Országunkon kívül még nagyon sok helyen tanulnak magyarul. Ápolják anyanyelvüket a környező államok magyarjai, távolabbi országokba szakadt hajdani honfitársaink is, azok gyermekei, unokái is. Tanulják a Vajdaság szerb-horvát tisztviselői, hogy szót értsenek az ottani magyarokkal, tanulják Kijevben a szovjet egyetemi hallgatók közül egy páran; tanulják Berlinben, Párizsban és még sok más helyen. Nem nagy ezeknek a nyelvpedagógiai központoknak a száma, de szépek az eredmények és az egész emberiségből akad egy maroknyi nem magyar anyanyelvű, aki tud magyarul.

A legfontosabb szerepet ebben a folyamatban a Magyarok Világszövetsége játssza. Ő fogja össze a kintieket és bekapcsolja őket művelődésünk vérkeringésébe. Ő viseli gondját a távoli földrészek későbbi nemzedékeinek, könyvet ad a kezükbe, megismerteti őket a szocialista Magyarország életével és műveltségével.

A színhely tehát Párizs, Bologna, Moszkva, Berlin. New Brunswick és Augsburg, s Isten tudja, még hány kis város, kis falu. Vannak azonban, akik eljönnek az igazi forráshoz, meglátogatják hazánkat. Sokan szakmát tanulnak

itt, egyetemre járnak, s a Nemzetközi Előkészítő Intézetben megszerzik a felsőfokú műveltség megszerzéséhez nélkülözhetetlen „munkaeszközt”, a magyar nyelvet.

Van a színhelyek között egy történelmi emlékü város, Debrecen, ahová úgy járnak — s ez az esztendő az ötvenedik éve már annak — mint a hívő mozlimok Mekkába. 1927 óta szinte minden nyáron megszervezték a nyári egyetemet, a magyar nyelv és a magyar kultúra terjesztésének helyét, keretét, módszereit.

Ebben a kis megemlékezésben erről a nyári egyetemről szeretnék szót ejteni, s főleg annak azokról a szervezeti formáiról, amelyek a magyar nyelv elsajátítását szolgálják.

Rövid kis statisztika azért szükséges hozzá, hogy az „ügy” jelentőségéről benyomásokat nyerjünk, hogy a mennyiségi szempontokba beleláthassunk.

2. Egy kis statisztikai ízelítő. Ebben a beszámolóban csak egy csipetnyit mutatok be a különféle „jellemző számokból”. Az utolsó három esztendő tanulóit, azok adatait fogom vallatóra, s legelőször is azokat emelem ki a sorokból, akik többször visszatértek Debrecenbe. Ez a tanulói emberanyag a komolyabb nekünk, ez is a fontosabb. Ők jutnak magasabb fokra, s tőlük remélhetjük kultúránk terjedését is.

Franciaországból két nőhallgató vett részt az utolsó három esztendő nyári egyetemén, tizenhárman a három év közül kétszer tanultak Debrecenben. Hollandiából egy, Finnországból kettő, Dániából és Svédországból egy-egy hallgató két ízben vett részt a tanulásban a három esztendő során. Olaszországból hárman voltak minden nyáron nálunk, s hatan vettek részt kétszer a tanfolyamokon. Az Egyesült Államok, Csehszlovákia és az NDK két-két, illetőleg hat fővel képviseltette magát a magyartanulásban. Az NSZK-ból hat hallgató, Angliából és a Szovjetunióból egy-egy hallgató tette meg az utat Debrecenbe három alkalom közül kétszer. Törökország és Bulgária egy-egy küldöttje vett részt két nyári egyetemen.

1974-től 1976-ig tehát 5 hallgató jelent meg minden évben, huszonhat hallgató látogatta kurzusainkat 1974-ben és 1975-ben, húszan voltak Debrecenben 1975-ben és 1976-ban, s akad hét oly tanuló személy is, aki egy év kihagyásával látogatta a tanfolyamot kétszer.

A fenti statisztika csak az utolsó három esztendőről tanúskodik. Sokan, akik ez alatt az évek alatt egyszer jártak Debrecenben, régebben már látogattak. Van olyan, aki négy-öt év után tér vissza, viszont igen sok „újonc” is akad, nagyszámúak kezdő csoportjaink is.

A vissza-visszatérés motívumai közül nem utolsó sorban az anyagi szempontok is döntők. Vannak ösztöndíjas és önköltséges vedégeink. 1974-ben például 50 francia ösztöndíjas érkezett a Nagyerdő diákszállására, és 19 szovjet tanuló. 1975-ben húszan érkeztek Finnországból önsztöndíjjal, s ugyanonnan csak hárman vállalták az önköltséges részvételt. Az Egyesült Államokból viszont egy ösztöndíjasunk volt, s tizenöt önköltséges „diák”. 1976-ban már volt spanyol ösztöndíjas is, igaz csak kettő, akadt azonban dán, norvég és svéd is.

Nem folytatom a tallózást a szűkös adatok között, hiszen a mennyiség csak egészen általános tájékoztatót szolgáltat, de valamit mégis elárul. A kiugró országok a Szovjetunió, Olaszország, Franciaország, az NDK és az NSZK. Érdekesebb azonban az, hogy húsz-huszonöt országból toborzódik a magyart

tanulók tábora. Körülbelül 250—300 ember vesz részt minden nyáron a szabadegyetemen, s az életkorok megoszlása is változatos, szerteágazó. Tizenhatéves angol diáklány is tanult már nálunk magyarul, s ötvenév körüli burgenlandi tisztviselő is. Járnak az órákra fegyelmezett összeszokott tanulói csoportok, s magányos turisták, távolból érdeklődők, vagy éppen költők, fordító-jelöltek, tolmácsok.

3. A foglalkozások és a célok. A nyári egyetem szervezési irányát, kereteinek tartalmát végső soron az dönti el, lehet-e olyan programot biztosítani, amely a legtöbb szándéknak megfelel, amelynek keretében a legkülönbébb célok megvalósulhatnak.

A szociológia és a pedagógia határtudománya a tanfolyamok célelemzése. (Goal analysis.)

Ha vigyázó szemünket Debrecenre vetjük, azt vesszük észre, hogy az érkezők közül a nagyobb résznek nincs pontosan megfogalmazható célja, csak amúgy általában érdeklődik a magyar kultúra, a magyar nyelv iránt. Ezek közé tartozik a pusztán turistáskodó látogatók elenyészően kis része is. Körülbelül negyven százaléka tudja, mit akar. Az ő céljai a következők:

1. Meg akarnak tanulni magyarul beszélni, a gyakorlati kommunikáció lehetőségeért.

2. Meg akarnak tanulni magyarul beszélni és helyesen írni, mert a szüleik anyanyelve magyar, az övék már nem az.

3. Meg akarnak tanulni magyarul beszélni és írni, mert bár anyanyelvük magyar, de „munkanyelvük”, életük nyelve, tehát az igazi, a valódi anyanyelvük más. A magyar csak amolyan bölcső és a távoli gyermekkor kicsinyke nyelve, amelyet helyes kiejtéssel beszélnek, de a kifejezésnek csak igen szűk körére tudják alkalmazni. Ezeknél merül fel az anyanyelv, az élet nyelve, a munka nyelve, s esetleg a környezet nyelve, mint egy jó sor új fogalom.

4. Meg akarnak tanulni magyarul olvasni, magyar könyveket kívánnak megismerni, legyen az szakmai tudományos könyvanyag, vagy — ami gyakoribb — szépirodalom.

5. Gyakorolni akarják a magyar nyelvet, mert külföldön valamelyik egyetemen finnugor szakosok, vagy éppen csak magyar szakosok, tudásuk erősen elméleti jellegű, s hiányzik nekik az élő gyakorlat.

6. Meg akarják ismerni a magyar művelődési javakat, azoknak egy részét, de nem kívánják különösebben a nyelv megtanulását.

7. Elrontott, vagy romló magyar nyelvhasználatukat akarják javítani.

8. Magyar anyanyelvűek, s a magyart művelni akarják, stilisztikai szemináriumokat látogatnak, az előadásokat hallgatják.

A felsorolt nyolc célegység nem merev és változatlan. Sokszor egyik másik egybefolyik, s van változás is a célkitűzésben, gyakran éppen a tanulás során.

A 4. pontban vázolt elméleti igényű tanulói típus például igen gyakran műfordítójelölt, vagy már műfordító is, vonzza a magyar líra gazdagsága. Sokan azonban általános nyelvészek, anyanyelvük indoeurópai nyelv, s egy nem indoeurópai nyelvet kell megismerniük, hogy tudományuk jelenségeit nagy általánossággal közelíthessék meg.

A külföldi énektartárnak a magyar nyelvismeret „karriert” is jelenthet, sokszor könnyebben kap állást, ha ismeri a Kodály-módszert. Filológusok, antropológusok, zenepedagógusok, ám ugyanúgy külkereskedők, tolmácsok,

külföldi magániskolákat vezető tanárok adják meg azt a színgazdagságot, amelyet a foglalkozások és a célkitűzések dolgában felismerhetünk.

6. A környezet pedagógiai megszervezése. Ne ijedjünk meg a szótól! Igaz, Montessori használta az óvodások világában a játékok kiválogatására és működtetésére. Valójában egy általános pedagógiai elv valósul meg benne. Nem elég az úszni vágyó embert bedobni a mély vízbe, jobb ha előtte, vagy akár közben tanulja is a megfelelő mozdulatokat.

A debreceni nyári egyetem résztvevője „többszoros tanítási rendszer”-ben él. Naponta három magyar órát tanul végig külön csoportokban, hallgathatja a délelőtti előadásokat a magyar kultúra legkülönbözőbb területeiről, s a legkülönbözőbb szakemberek szájából. Eljárhat a filmekre és a hangversenyekre, részt vehet a kirándulásokon, maga is látogathatja a környező falvakat, a térségeket, a műemlékeket, s hetente kétszer még klubestén is részt vehet akár mint aktív táncoló ember, akár mint csendesen iszogató szemlélő.

Az általánosan megadott napi három órán kívül egy sereg fakultatív órát is szervezünk. Helyesírást, fonetikát tanulhatnak, nyelvtani automatizációt lehet ott végezni.

Az órák tananyagait, s a fakultatív órák speciális tevékenységeit kiegészíti, megerősíti a versenyek rendszere: a fordítási, a szépkiejtési és a szavalóverseny, népi táncórákon és énekórákon is hetente kétszer lehet részt venni. Aki pedig még kezdő, s nemigen tud „magyarul eligazodni”, annak segítségére siet a „társalgó diák”, mert ő éppen olyan szakot tanul az egyetemen, amely a külföldi vendég anyanyelve.

Mint hogy a művészi alkotások taglalása során egymást követik a feszültség és az ernyedés állapotai, úgy lehet egy napot „tartalmasan és magyarul végigélni” Debrecenben. A reggeli három nyelvi óra után akad egy-egy idegen nyelvű előadás (orosz, német, angol stb.), majd magyar nyelvű beszámolók, előadások következnek. A választék rendszerint gazdag. Egyszerre több helyre is el lehet menni. Az ebéd előtt és utána fakultatív nyelvi órák várják a diákokat, vagy éppen a nyelvi stúdióban gyakorlatozhatnak. Magánéletük is van, miért ne lenne, s ez sok esetben „menthetetlenül magyar”, hiszen ha egymás anyanyelvét nem ismerik, s nem kezdők a mi iskolánkban, akkor a magyar a közvetítő nyelv közöttük.

Nem igen lehet megmérni, hány kimondott és újságba írt, vagy plakáton élő mondat hatol be agyukba napról napra. Az éttermi párbeszéd megerősíti a begyakorlott nyelvtani mondatformákat. Az igazgatóval való beszélgetések során információéhségüket csillapítják, könyvtárba járhatnak, megismerkedhetnek akár idegenekkel is az uszodában, hiszen júliusban és augusztusban egész Debrecen mosolyogva öleli magához magyarul beszélő idegen barátait. A környezetet tehát úgy kell megszervezni, hogy aki valóban teljesítményre törekszik, mindent megkaphasson.

Akik valóban szorgalmasak, s céljuk világos és határozott, meg is ragadnak minden alkalmat, magukkal viszik a magasabb fokozat tankönyveit, megvásárolják a magnószalagokat, sőt sok esetben részt vesznek a nemzetközi arányú levelező nyelvtanításban is.

7. Szintek és fokozatok. A nyelvelsajátítási folyamatot meg kell különböztetnünk az oktatási stratégiától, maguktól a módszerektől. A négy héten át tartó napi három óra megfelel egy félintenzív bentlakásos nyelvtanfo-

lyamnak. Szerveznek ilyesmit olykor Magyarországon is, németet orosz vagy angolt tanuló magyaroknak is. E sorok írója vezetett már ilyen tanfolyamot is.

A legnagyobb létszámot a kezdők teszik ki. Az ő oktatásuk olyan tanárok révén megy végbe, akik nemcsak magyar szakosok, hanem a „csoportanyanyelv” a másik, vagy esetleg az első szakjuk. Ha valakinek nem világnyelv az anyanyelve, akkor közvetítő nyelven csatlakozik egy franciákból, vagy oroszokból álló csoporthoz.

Az erős kezdők, s a középhaladók csoportjaiban még mindig a fent megjelölt szervezési elv érvényes. Sokan akadnak azonban a középhaladók között, akik már be-bekukkantanak a haladóbb csoportokba is. Az alsó és felső szintű haladó csoportok tagjai már vegyes anyanyelvűek. A nyelvművelésben résztvevők a stilisztikai szemináriumba járnak.

A négy szinten belül több fokozat is figyelhető meg. Ha van rá mód, sort kerítünk a még finomabb csoportbontásra is. Évek óta használjuk ugyanazokat a bevált írásbeli és szóbeli teszteket, amelyeknek a segítségével a csoportbeosztást elvégezzük. Ezekben nyelvtani kérdések, transzformációs feladatok, szófelismerési problémák, apró fogalmazások, párbeszéd hiányzó ágának megalkotása, fonetikai feladat, hibás szöveg kijavítása egyaránt szerepel.

A felmérések alkalmából már mindig világosan kirajzolódik annak a nyárnak a szellemi profilja: passzív hallgató, művelődő vagy nyelvet tanuló és művelődő csoportszerkezet fog-e működni. Az utolsó hat-nyolc évben a nyelvpedagógia erősebben került a többség érdeklődésének a központjába

8. A z o k t a t á s i s t r a t é g i a. Sok szó esik hazánkban is, külföldön is a k o n t r a s z t í v nyelvészetről, a k o n f r o n t a t í v nyelvtanítási módszerekről. A közvetlen, célnyelven irányított, akár audiovizuális, akár hagyományos oktatást szembe szokták állítani a tudatosan elemző, új módon „grammatizáló” konfrontatív módszerrel. Ez valójában álprobléma. Bármilyen metodikával közelítjük is meg a hallgatókat, anyanyelvük mindig jelen van az órán. Legfeljebb mélyebbre sülyed, vagy magasabbra szökik, hogy i n t e r f e r e n c i á i v a l zavarja a célnyelvi teljesítményt. A konfrontatív módszer tehát a mi esetünkben csak azt jelenti, hogy a tanár ismeri a célnyelvet, jelen esetben a magyar és a csoport anyanyelve közti kontrasztok legfontosabbjait. Ugyanígy ismeri a viszonylagos azonosságokat és a hasonló jelenségeket is. Az akadozva beszélő tanuló mindig anyanyelvre szellemében tölti ki beszédteljesítményének meg-megvillanó hézagait (*He said, he would come* = „Azt mondta, eljönne.” Helyesen: *Azt mondta, el fog jönni.*)

A tananyag egységeinek egymásutánja úgy alakított ki, hogy egyrészt kezdetben az azonosság és a hasonlóság dominál, másrészt sokkal több gyakorlás esik a „konfliktusos pontokra”. A *jön és megy* összecserélése, az ígékötők elhagyása vagy helytelen használata, az alanyi és a tárgyi ragozás keverése, a személyes névmások „kegyetlen kimondása” a személyragos ígék előtt, az indoeurópai szórendtípusok érvényesítése a legnagyobb hibasereg a kezdő tanfolyamokon. A haladóbb fokon már a szó megválasztása a legnehezebb. Az írásbeli fogalmazások során sokszor íratunk párbeszédet, mintegy a beszédaktus elméletétől ihlettetve, amelyeknek sokszor ilyen címük van: Részvétnyilvánítás. — Hogyan dicsértem meg a barátomat. — Írjuk meg a tanácsadás és a tanácskérés dialógusát stb. Minden idegen nyelvi tananyagból hiányzanak az attitűdökre vonatkozó szavak és kifejezések. Ezt igyekeztünk pótolni.

Az igebőségű szókinccstervezés inkább az élő beszéd segítője, míg a fogalmakat verbalizáló összetett főnevek, főnévi szintagmák a tudományos szöveg jellemzői. Ezeken a területeken csak úgy árad a kontrasztok sora, amelyeket a hallgató anyanyelvét beszélő tanár ügyesen elháríthat, megszüntethet.

Van tanuló i í r á s m ű és tanuló i b e s z é d m ű. Az utóbbit rögzítjük magnetofónra is. Az elkövetett hibák egy részét önmaguk is kijavítják, ha szembesítjük őket beszélő önmagukkal. A legkiáltóbb kontrasztok azonban a kiejtés, a fonetika viszonylatában észlelhetők. S ebben egyformán „sérült” az erős kezdő és a haladó is. Legalábbis sokszor így tapasztaljuk. Azért van szerte a világon olyan sok „korrektív fonetikai óra” (remedial), mert a kezdetek mindig rosszak. Debrecenben mondatfonetikával kezdjük az oktatást. Olyan népdalokkal, amelyek szövegeiben a logikai és a zenei hangsúly lehetőleg ugyanazokra a szótagokra esik. E dalokban a magánhangzók láncá éppén a legtipikusabb nehézségeket jelenti a legtöbb indoeurópai anyanyelvű tanulónak.

Az énekelt mondat motiváló ereje sokkal nagyobb, mint a száraz drillek sorozata. Az éneklő beszéd során kialakult helyes hangsúlyviszonyok, a jól bevésott hangláncok később már a nem énekelt, hanem csak elmondott beszéd során is helyesek lesznek. A fonetika tanítása, akár az intonációé, igen munkáigényes, számtalan ismétlést követel meg. Ennek kellemes formája a dal, a beszédkották olvasása, a „kántáló gyakorlatok”, a szimulációs párbeszédok stb.

Tanáraink felkészítik a hallgatókat mindarra az egyéb „magyar nyelvű történetre”, amely az adott napon még bekövetkezik. Filmelőadások után megbeszéljük a film történetét, beszámolnak a népi táncról, elmesélik a kirándulásokat. A laboratóriumban a hallás utáni megértést gyakoroltatjuk, s a fonetikai tornán a mondatdallamot, a vokális harmóniát, s a ragozások gyakorlatait kérjük számon, s megfelelő testmozdulatokkal kísértetjük.

A haladó csoportok között mindig akad olyan is, amelyik nemcsak a szépirodalmi szemelvényeket ízlelgeti, értelmezi, hanem a művelt beszéd fogásait sajátíttatja el. Itt szerepelnek a tanári Gouin-sorok, a mimika jelentésének leolvastatása az arcról, a szándékosan hibás szöveg kijavíttatása, a jellemző fonostilisztikai formák, legáltalánosabb mozdulatok és paralingvisztikai jelenségek bemutatása. (Pl. Semleges érzelmi állapotban adott utasítás. Kérlelő vagy parancsszerű utasítás.)

Csak a módszerkeret általános. A tanárok egyénenként sok saját elgondolást próbálnak ki és valószínűsítanak meg. Van aki tolmácsoltat, van aki sok házi feladatot írat, van azonban olyan is, aki „provokatív tárgykörök” alapján beszéltet. (Van-e a család formájának jövője? Mi a boldogság? Melyik században élne, ha ebben nem élhetne? stb.)

A mondatközpontúság elve úgy érvényesül, hogy kezdetben a szótári egységekhez csatoljuk a morfológiai adatokat, s csak amikor kellő szintű beszédkézség már kialakult, akkor térünk rá például a főnév- és igeosztályokra, a bonyolultabb toldalérendszer ismertetésére és gyakoroltatására.

Oktatásunkban központi helyet foglal el a vers és a népdal. Egy amerikai lány azt mondta egyszer: „Napok óta nem tanultam verset, meg is érzik a beszédemen.” Itt ismét egy álmodern hiedelmet kell eloszlatni, azt ugyanis, hogy a szépirodalom nyelvét azért ne tanítsuk, mert a beszélt nyelv más. A szépirodalom nyelve memoriális alap, motivációs légkör megteremtője, s mindig kiszakítható belőle az egyenértékű mondanivaló köznyelvi változata.

A társalgási órákon azt kell meglesni, mi az, amiről valóban szeretnek a hallgatók társalogni. Az éppén szükséges szavakat menet közben megadjuk,

hogy mondanivalójukat kikerekíthessék, s nem kérjük szigorúan számon, mint „megtanulandó szavakat”. Az erdei sétákon mintegy a „Wörter und Sachen” átalakított módszerét követhetjük, mert a világ jobban szemléltet, mint a táblázatok.

Kevés az olyan hallgató, aki mindezt megteszi, de akad ilyen is. A csoportok belső dinamikája attól függ, a tanár meg tudja-e szerettetni azt a világ-részletet, amely az osztálytermen kívül valóságosan megvan, vagy amelyet a könyvekből ki lehet olvasni.

9. A különféle versenyek értéke. Valószínűleg az az igazság, hogy akármilyen idegen nyelv elsajátításánál lényeges és döntő a tanulás és tanítás folyamatát körülölelő életkeret. Ennek egy része a „készülés az órára”, de egyéb tevékenységek is, az ábrándozás, a pihenés, az asszociációk sora a pszichikumban valamilyen módon „vonatkozni kezd” a nyelvelsajátítási feladathoz. A megtanult szavak továbbgyűrűznek a gondolatokban, a tanuló személyiség az elmondott anyanyelvi mondatokat megpróbálja magában „idegenül” is megfogalmazni. Sajátos próba-szerencse játékot folytat önmagában a megtanult, vagy megsejtett célnyelvi szerkezetekkel, kifejezésekkel.

Maga a nyelvelsajátítás lehet száraz és logikus, köteleességszerű és beosztott. Lehet azonban szabálytalan munkájú, érzelmekkel telített, „rendhagyó”. Tanárok és tanulók egyaránt megoszlanak a klasszikus és romantikus fajtájúak között. Debrecenben nem mondunk le a művészi nevelés fogásairól sem, mert a felfogásunk az, hogy a szubkortikális, az érzelmeket is csatasorba állító oktatás a legeredményesebb.

Amikor közeledik a szavalóverseny ideje, hallgatóink már kiválasztották a verseket, vagy tanácsot kértek, mit válasszanak. A kezdők is részt vesznek a versenyen, s amíg az előadandó művecskét tanulják, szélesedik nyelvi látókörük, elmélyül kiejtésük pontossága, növekszik szókincsük. Az elmúlt években Petőfi, József, Wöeres, Balassi, Csokonai, Ady, Nagy László, Bella stb. szerepelt a műsoron.

A kiejtési versenyen egy kötelező és egy szabadon választott szövegrésszel küzdenek meg, a fordítási versenyen pedig az államvizsgák nehézségi fokát érintő szövegeket kezelnek. Ha jó a szöveg, amit feldolgoznak, jobb az eredmény. Ilyenképpen a környezet megszervezéséhez hozzájárul a személyiség alakítása is mindazzal, amit az előzőkben elmondtam.

Még egy nagy előnyük van a nyári tanfolyamoknak, akár ha csak a nyelv tanulásának szemszögéből vizsgáljuk is. Nemigen akadt még olyan hallgató, aki azt mondta volna, hogy nem volt értelme.

Fülei-Szántó Endre

Szülők és gyermekek

(Könyvek a gyermeknevelés nyelvi vonatkozásairól)

Az egész világon sokmillió példányszámban elterjedt Spock-könyv (Dr. Benjamin Spock: Csecsemőgondozás, gyermeknevelés. Bp., 1970. Medicina), már a legelején (11) „egy kis önbizalomra” int, mivel „A szülő sokkal többet

tud, mint gondolná”, „... amit a jó anya és apa ösztönösen helyesnek érez, rendszerint az a legjobb a gyerek számára”. Egy másik, ugyancsak nagyon reklámozott könyv (Mary and Richard Gordon: Practical Parenthood = Szülők iskolája. London, 1969.) az utolsó lapon (126) a „szülők végső elvét” közli, ami így szól: „Egyetlen szülő se vegye figyelembe, amit a gyermeknevelésről szóló könyvek mondanak, mivel természetesen ők, a szülők tudják jobban.”

A tudományelmélet azt tanítja (l. pl. Fehér Márta — Hársing László: A tudományos problémától az elméletig. Bp., 1977. Kossuth), hogy a tudomány ott kérdez tovább, ahol a köznapi élet szempontjából már nincs mit kérdezni. Ott fedez föl problémákat, ahol a köznapi gondolkodás szerint semmi probléma nincsen, és ezért eredményei a köznapi világméretű kérdőjelezik meg. A tudományos lélektan legföljebb 100—120 éves, és akik ezt furcsállották és lehetséges okán kezdtek gondolkodni (például Buda Béla a Valóság 1966. júniusi számában), arra az eredményre jutottak, hogy a hagyományos, köznapi lélektani szemlélet ekkorra vált reménytelenül alkalmatlanná az életben való eligazításra. Ezt látszik igazolni a pszichológia divatja, nagy népszerűsége is (amiben persze a tudomány tisztelete és felületes ismerete a csodavárás motívumaival keveredik).

Az utóbbi években Magyarországon is egy sor nagy példányszámú könyv jelent meg a pszichológiáról: Dr Buda Béla: A szexualitás modern elmélete. Bp., 1972., 1974. Tankönyvkiadó; Buda Béla — Szilágyi Vilmos: Párválasztás. A partnerkapcsolatok pszichológiája. Bp., 1974. Gondolat; Ranschburg Jenő: Félelem, harag, agresszió. Bp., 1973. Tankönyvkiadó és mások). Ezek mind azt igyekeznek tudatosítani a közvéleményben, hogy viselkedésünk sokkal nagyobb mértékben tanult (tehát nem biológiailag meghatározott, velünk született), mint laikus ésszel hinnénk, továbbá azt, hogy e viselkedés alapja a kommunikáció, a megértés és a megértetés. Ennek megfelelően a pszichikus jellegű gondok-bajok mélyén is legtöbbször az rejlik, hogy nem tanultunk meg „viselkedni”, nem sajátítottuk el teljes mértékben azokat a kommunikációs eszközöket, amelyek csak akkor tűnnek fel, ha hiányoznak vagy rosszul használjuk őket. Az iskolai nyelvtan vagy a nyelvművelési mozgalom is hagyományosan csak a szóbeli, verbális közlésre figyelmeztet, míg ezt állandóan kíséri, sőt az élet sok helyzetében (és a legtöbb gondot jelentő helyzetek, a párkeresés, a partnerkapcsolat, eleve ilyenek) teljesen helyettesíti a metakommunikáció. Ennek a „nyelvnek” legfontosabb összetevői a mondat- és szövegfonetikai eszközök (hangsúly, hanglejtés, beszédtempó) mellett a mimika, a gesztikuláció és a távolságtartás (e szakterület klasszikusának, Edward T. Hallnak magyarul is megjelent az erről szóló könyve: Rejtett dimenziók. Bp., 1975. Gondolat). Természetes körülmények között megtanuljuk ezt a nyelvet, anélkül hogy erre tudatosan oda kellene figyelnünk (de például színészeknek tanulniuk kell, tanároknak — ki tudja, miért — nem). Általában tehát nagy meglepetéssel hallunk ezekről a dolgokról. Természetesen az említett gondok esetén — ha van, aki segítséget nyújt — ugyanúgy kell tanulnunk a metakommunikációt, mint egy idegen nyelvet vagy egy hangszerezen való játékot.

A nyelvészet legtöbb területe távol áll a köznapi érdeklődéstől, és csak olyan külső készítésre foglalkoztat bennünket, mint az iskolai nyelvtan, az idegennyelv-tanulás stb. Hiszen a nyelv éppen azért tud ilyen gazdag és árnyalt közlés eszközeül szolgálni, mert részletei a mélyben maradnak, nem tudatosulnak. A nyelv társadalmi, nem pedig technikai vonatkozásai tűnnek szembe: a hatékonyság, szépség, kifejezőkészség. De a nyelvészet (elsősorban a szocioló-

giával közösen) még ezen a területen is egyre újabb rétegeket tár fel, e két tudomány legabsztraktabb elméleteinek és módszereinek felhasználásával. A társadalom nyelvi újratermelődéséről, az osztatlannak vélt nyelvközösségek rétegződésének egészen meglepő, új tényezőiről azután olyan nagyhatású könyvekben szól, mint amilyen Denis Lawtoné (Társadalmi osztály, nyelv és oktatás. Bp., 1974. Gondolat). Felmérések tucatjai igazolják, hogy például a nyugatnémet televízió híradóját a nézők tíz- (ha nem száz)ezrei nyelviileg sem értik, de az iskolai tankönyvek elemzése nálunk is utalt ilyen gondokra. És a gyermeki nyelvhasználat kreativitását is más fényben kell látnunk, mihelyt tudomásul vesszük, hogy még a mi nem osztálytársadalmunkban is mély szakadékok szabdalták már a gyermeki társadalmat is.

Mind a nyelvészet, mind a pszichológia tudatosította tehát azt, hogy központi szerepe van a nevelésben, az emberré válásban a nyelvnek és a teljes kommunikációnak. És azt is, hogy csupán a józan ész és tapasztalat e folyamat megértéséhez és sikeres végrehajtásához nem elég, hogy gondolkodni és tanulni kell ahhoz, hogy az ember a gyermekeket megérteni és nevelni tudja. Nem akarjuk persze egymással szembeállítani Spock doktort és a pszichológusokat-nyelvészeket. Azt is tudjuk, hogy rengeteg felvilágosult és modern könyv és műsor is van. Hadd említsük az anyanyelvi oktatás országosan legmegnyugtatóbb megoldását, az óvodás- és kisiskoláskorúak ügyét: a televízió Fabula műsorát, a rádió Nyelv—zene—matematika sorozatát (várjuk meghirdetett könyvváltozatát!), Vekerdy Tamás Fiatal szülők könyve c. művét (Bp. 1975. Minerva, azóta új kiadásban is), vagy a Művészetre nevelés a családban c. tanulmánygyűjtemény immár két kötetét (kiadta a Kossuth Könyvkiadó 1976-ban a Magyar Nők Országos Tanácsával és a Hazafias Népfronttal együttműködve).

Egy 12 éves könyv most megjelent magyar fordítása (Dr. Haim Ginott: Szülők és gyermekek. Bp., 1977. Medicina) kapcsán csupán azt szeretnénk néhány példával illusztrálni, hogy a nyelvet vizsgálva néha milyen mélyre, milyen rejtett rétegekbe kell lehatolni. Természetesen nem állítjuk, hogy a tapasztalat, a beleérzőképesség (empátia) segítségével ezekre a dolgokra soha nem lehetne rájönni. De az biztos, hogy a sokkoló hatású bemutatás, a megfelelő fogalmi keret (esetleg új műszavak) igenis kellenek ahhoz, hogy megfigyeléseinket, tapasztalatainkat helyesen értelmezzük, vagy hogy egyáltalán tudatosuljanak bennünk és a továbbiakban tudatosan figyeljünk rájuk.

„Amikor az ötéves Bálint először ment óvodába, meglátta a falon levő »festményeket« és hangosan megkérdezte: »Ki csinálta ezeket a szörnyű képeket?« Anyja zavarba jött. Megrovóan nézett a fiára és gyorsan rászólt: »Nem szép dolog szörnyűnek nevezni a képeket, amikor azok ilyen szépek!« Az óvó néni azonban, aki megértette a kérdés valódi jelentését, mosolygott, és azt mondta: »Itt az óvodában nem kell szép képeket festeni. Csúnya képeket is festhetsz, ha éppen ahhoz van kedved.« Széles mosolyra húzódtott erre Bálint szája, mert a hangosan kimondott kérdése mögötti valódi kérdésére kapott választ: »Mi történik az óvodában azzal a fiúval, aki nem tud szép képet festeni?« (20). „Egy négyéves kislány. . . , amikor azt mondták neki, hogy a nagypapája örök álmra hajtotta a fejét, megkérdezte, hogy elvitte-e magával a pizsamáját. Amiatt aggódott, hogy vajon nem mérges-e, mert mielőtt aludni ment volna, nem köszönt el tőle a szokásos »jó éjszakát«-tal. Egy ötéves fiú, amikor azt mondták neki, hogy »a nagymama az égbe szállt és angyal lett

belőle», azért imádkozott, hogy a család többi tagja is meghaljon, hogy azokból is angyal lehessen» (148).

„*»Ha ezentúl nem pisilsz be az ágyba, akkor karácsonyra kapsz egy biciklit«; »Ha megtanulod a verset, akkor eljöhetsz a kirándulásra«* . . . Szavaink sugallják a gyermeknek: mi magunk sem hisszük, hogy képes megváltozni. A *»ha megtanulod a verset«* azt jelenti, hogy *»nem vagyunk biztosak abban, hogy meg tudod tanulni«*. A *»ha ezentúl nem pisilsz be«* azt jelenti, hogy *»nem hiszem, hogy meg tudod tenni«*» (57).

Ezek a példák igen vegyesek. Némelyikük egyszerűen elintézhető azzal, hogy a gyermek „nyilvánvalóan” szó szerint ért mindent, nem ismeri a metaforák átvitt értelmét (NB ugyanezért nem tud igazából hazudni sem!). Más példák igazi megértéséhez azonban már a modern nyelvészet és nyelvfilozófia fogalmaira és felismeréseire van szükség, például a beszédaktus-elméletre, a jelentés pragmatikus elméletére. Egyetlen mondatban: itt arról van szó, hogy a nyelv ábrázoló funkciója mellett a beszédaktusok cselekvés jellege is megfelelő hangsúlyt kap, és azt vizsgálják, hogyan van belekódolva a nyelvbe a vele való cselekvés lehetősége és szabálya. Fölsorolunk néhány cikket és könyvet, amelyekből az olvasó tájékozódhat erről a témáról. Mindenekelőtt Horányi Özséb: Jel, jelentés, információ. Bp., 1975. Magvető (Gyorsuló idő), Kelemen János: A nyelvfilozófia kérdései. Bp., 1977. Kossuth—Akadémiai Kiadó. Továbbá: Kiefer Ferenc: Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban. Nyelvtudományi Közlemények 77 (1975) 2. 359—82 (az MTA Nyelvtudományi Intézete megalapításának 25. évfordulóján rendezett tudományos ülészek egyik előadása, melyet Balázs János, Papp Ferenc, Bakos Ferenc, Kelemen János és Altrichter Ferenc hozzászólása követett, ezek szövege a 384—401. lapon). Ugyanebben a folyóiratszámban (445—79) Radics Katalin: Újabb irányzatok a generatív grammatikában.

Ginott könyvének pszichológiai alapja, szemlélete az olvasók többsége számára új, sajátos pszichológiai gyakorlaton alapul (ennek elemzése a pszichológia tudományának művelőire tartozik), a nyelvészeti érdeklődésű átlagolvasó a módszerre és a következtetésekre kíváncsi. Nyelvészet és nyelvfilozófia emlegetése nélkül (alighanem nem is innen merített közvetlenül) arra figyelmeztet, illetve tanít meg, hogy tudatosan törekedni kell a másik ember megértésére. Ez a gyermekekkel való kommunikáció esetében egy külön nyelv megtanulását jelenti. A másik fő mondanivalója (amit ugyancsak bőségesen idézett példák elemzésével fejt ki) az, hogy minden embernek meg kell tanulnia, hogyan viselje el saját rossz kedvét, bánatát is. Általánosságban arról van itt szó, hogy meg kell tanulnunk nyelvileg elemezni, feldolgozni emberi kapcsolatainkat, és saját magunkat. Ez aktív tevékenység, nem passzív szótanulás, és így a „kimondás” már maga is gyógyít: „. . . ki szépen kimondja/ a rettenetet, azzal föl is oldja” (Illyés Gyula: Bartók).

További idézetés és elemzés helyett az olvasónak elolvasásra ajánljuk a 200 lapos kis könyvet, még egyszer kiemelve a nyelvész számára legfontosabb tanulságot: legfőképpen a probléma felismeréséhez elegendő a naív tapasztalat, a megoldáshoz a tudomány igazolt ismeretrendszerére és gondolkodására van szükség (adott esetben a modern nyelvfilozófia és nyelvészeti pragmatika elméletére, valamint a még csak most kibontakozó szövegkutatásra, a dialógusok, kérdés-felelet szerkezetű szövegek vizsgálatának várható eredményei-re).

Terts István

Tájszavak a bodrogi Karcsa községből

Karcsa Borsod-Abaúj-Zemplén megye sátorlajújhelyi járásának 2394 lélekszámú községe. A Bodrogköz közepén, Sátorlajújhelytől délkeletre, 18 km távolságra fekszik. A Bodrogköz legrégebbi településeinek egyike, s mint ilyen a legjobb hagyományörző községek közé tartozik.

A lakosság 80%-a ma is mezőgazdasággal foglalkozik, bár a fiatalok többsége az iparban keresett magának megélhetést, s egyrészük Miskolcon, másrészük Sátorlajújhelyen dolgozik.

A legutóbbi másfél évtizedben Karcsa sem maradt ki az ország községeire jellemző elvándorlásból. Egyre több családi ház marad lakó nélkül, egyre több család költözik a városba.

A megváltozott körülmények, a művelődési lehetőségek következményeként, a tájszavak jelentős része ma már csak az idősebbeknél él, a fiatalabb nemzedék ezeknek a jelentését nem ismeri.

A tájszavak gyűjtését évek óta, pontosabban 1957 óta végeztem szülőfalumban szövegben való előfordulás alapján. Rendszeresen foglalkozom ugyanis falum néphagyományainak összegyűjtésével, s ez igen jó alkalom a tájszavak gyűjtésére is.

Szükségesnek tartom, hogy a tájszavak közlése előtt néhány itteni nyelvi, nyelv-tani sajátosságra felhívjam a figyelmet. Karcsa az északkeleti nyelvjárás-területhez tartozik. Az itt beszélt nyelv közel áll a köznyelvhez, vannak azonban bizonyos eltérések is. Ezek közül a lényegesebbek a következők:

1. A beszédben a hosszú *ó*, *ő* magánhangzók helyén mindig kettőshangzókat ejtenek. Pl. *mióta*, *nőü*. 2. Néhány szótóban a köznyelvi *ó*, *ő* helyén sokszor zártabb magánhangzó van. Pl. *űköt*, *agyonlű*, *kocsilű*, *rulla*. 3. Van olyan szó is, amely megőrizte hosszabb, eredeti alakját. Pl. *talú* 'toll'. 4. A birtokos személyragozásban a többes szám harmadik személyű *-uk*, *-ük* rag helyett gyakran az *-ek* ragot használják. Pl. *velek*. 5. A birtokos személyragozás egyes szám harmadik személyében a köznyelvi *-e* rag helyett gyakran a *-je* és az *-i* rag található. Pl. *tükörje*, *szekerje*, *pézi*, *tüzi*. 6. A *-hoz*, *-hez*, *-höz* határozórag helyett általános a *-nál*, *-nél* rag használata. Pl. *Apám-nál megyek*. 7. Az alanyi igeragozás egyes szám második személyében az *-l* személyrag használata az általános még akkor is, amikor a köznyelv az *-sz* ragot használja. Pl. *szeretel*, *számítol*. 8. A tárgyaz igeragozás egyes szám harmadik személyében a mély hangrendű szavaknál a *-ja* rag helyett gyakori az *-i* rag. Pl. *lái*, *vari* 'varrja'. 9. A beszédben az alany és az állítmány egyeztetése nem mindig történik meg. Sokszor használnak többes számú alany mellett egyes számú állítmányt. Pl.: *Hát össze-beszélt az emberek*.

A szavakat és a példamondatokat fonetikusán közlöm. Elhagytam a kettőshangzók jelölését, de használok a példamondatokban. Nem jelölöm a köznyelvvél megegyező hasonulást, összeolvadást, a hosszú mássalhangzók rövidülését.

A címszavak után feltüntettem szófajukat. A főneveknél zárójelben közlöm a tárgyragos, a többesjeles és az egyes szám harmadik személyű birtokosragos alakot.

Az igéknél a jelentő mód jelen idő egyes szám 2. személyű; jelentő mód múlt idő egyes szám 2. személyű alanyi ragozású alakot; jelentő mód jelen idő tárgyas ragozás egyes szám 3. személyű alakját; felszólító mód egyes szám 2. személyű, alanyi ragozású rövidebb alakját közlöm ugyancsak zárójelben.

A toldalékolás esetében az alapszót csak akkor írom ki újra a zárójelben, ha az a toldalék hozzákapsolásával megváltozik, de ha változás nincs, akkor csak a toldalékokat írom ki.

abrikot i. (-sz, -tál, -i, -j) tanít, nevel, szoktat. „A katonaságnál két hónapig csak abrikoltak minket.”

ágyazás fn. (-t, -ok, -sa) Fonás előtt a szösz hengeralakú formára hajtogaták, illetve csavarták, majd így kötötték fel a guzsalyra. — „Novemberbe a fonás előtt már csak az ágyazás vout hátra.”

ajda fn. (-át, -ák, -ája) 'háti teher'. Az asszonyok úgy hordták a terhet, hogy a ponyva közepére helyezték, a ponyva két ellentétes sarkát behajtották, a másik két sarokkal a vállukon átvette vitték a hátukon. — „Az asszonyok a piacra mindég ajdába vitték az eladni-valót.”

ajjaz i. (-ol, -tál, -i, -z) 'a szarvasmarha alá ágyat készít'. — „Már csak ajjazok a jószág alá, oszt megyek.”

aló hett! 'hirtelen'. „Csak felkapta magát, oszt aló hett, elment.”

anuvál i. (-sz, -tál, —, anuváj) 'engedelmeskedik'. — „Hijába vout a szép szó, csak nem anuvált.”

anyaszéna fn. (-át, -ák, -ája) 'a rét első kaszálású szénája'. — „Igen jóul sike-rült az anyaszéna kaszálása.”

annyok fn. (-ot, -ok, -a) 'anyós'. — „Az annyokom nem szerette, ha beleszóul-tak a dögába.”

apjok fn. (-ot, -ok, -a) 'após'. — „Az apjo-kom igen csendes ember vout.”

aranyosvíz fn. (-et, ek, -ze) 'karácsony vagy újév elsőnap reggelén a kútból, tóból, folyóból elsőnek kimert víz'. — „Ka-rácsony reggelén igyekeztünk úgy ita-tani, hogy a mi jószágunk igya meg az aranyosvizet.”

árvaganaj fn. (-t, -ok, -a) 'a legelőn el-hullatott tehéntrágya'. — „Régen ösz-szeszedtük a legelőn az árvaganajt, oszt aval tüzeltünk.”

bakacsér fn. 'fekete festékfajta'. — „Ojan fekete, mint a bakacsér.”

baléta fn. (-át, -ák, -ája) 'cédula'. Ha valaki régen a nagybirtokon fizetés nélkül dolgozott, este kapott egy cédulát. E cédulának a neve. Aki négy darab ilyen cédulát összegyűjtött, az kapott az uradalomban feles művelésre egy

hold földet. — „Ha az uradalomba főüdet akartunk vállalni, akkor balé-táér kellett dóugozni.”

balszemel i. (-sz, -tél, -i, -j) 'les, titkon néz, úgy tesz, mintha nem figyelne oda.' — „Csakúgy balszemelt arrafelé.”

bánya fn. (-át, -ák, -ája) 'gödör, mélyedés'. A sertések által kifürdött mélyedés. — „A disznók a legelőn igen nagy bányát fürödtek.”

begazol i. (-sz, -tál, —, -j) 'megijed'. — „Begazoltunk, mikor a kerülő el-kezdett kiabálni.”

behomjul i. (-sz, -tál, —, -j) 'behorpad'. — „Leejtettem a bádogot, hát behom-jult.”

berbenci szilva fn. 'besztercei szilva'. — „Két fán igen jóul termett az idén a berbenci szilva.”

beszipókál i. (-sz, -tál, —, -j) 'berüg, be-iszik'. — „A multkor egy kicsinyt be-szipókáltam.”

bevalósul i. (-sz, -tál, —, -j) 'bekövetkezik, megvalósul, igazzá válik'. — „Ha be-valósul ez a vetés, jóul járunk vele.”

biciklileves fn. (-t, -ek, -se) 'üresleves, rántottleves'. — „Biciklilevesről nem lehet kaszálni.”

bindergat i. (-el, -tél, -i, -ss) 'mozgat, rázo-gat (pl. kutya a farkát)'

bobájka fn. (-át, -ák, -ája) 'mákkal, mézzel ízesített tészta'. Az ujjnyi vastagra nyújtott henger alakú tésztát kemencé-ben megsütik, majd 1–2 cm-nyi dara-bokra vagdalják. Ezután leforrázzák, majd megszírozva mákkal leszórják és mézzel leöntik. A katolikus családok karácsonykor ezt ették vacsorára. — „Nem mulhatott el karácsony viliája mézes bobájka nélkül.”

branka fn. (-át, -ák, -ja) 1. 'bárhon fel-állítható juhkarám' 2. 'fésűszerű esz-köz, amellyel a fonalat rakták fel a szövőszékre'. — „Tavasztul őuszig a juhok mindég az ugaron felállított brankába éccakáztak.”; „Az eszvtára mindég a néném húzta fel a brankával a fonalat.”

brige fn. (-ét, -ék, -je) '15–20 cm hosszú, 2–3 cm vastag, a két végén hegyesre faragott játékszer'. — „Mikor már

- kitavaszkodott, mindég brigét farag-tunk.”
- brigézik* i. (-el, -tél, —, -z) 'brigével játszik.' — „Tavaszkor ha ketten összerültünk, mindég brigéztünk.”
- buduja* fn. (-át, -ák, -ája) 'csobolyó, fából készült víztároló edény.' — „A határba mindég budujába vittük a vizet.”
- bújnnyik* fn. (-ot, -ok, -ja) 'sötét nézésű, gonosz, betyár, rossz ember.' — „Úgy néz, mint egy bújnnyik.”
- cenduláz* i. (-ol, -tál, —, -z) 'vizsgázik.' — „Alig várták apámék hogy cendulázzunk, mán vitték is dőugozni.”
- cépka* fn. (-át, -ák, -ája) 1. 'két vékony fa, melyet a szövőszékre felhúzott fonál közé tettek, hogy az nyíljon.' 2. 'vékony lábú, vékony karú sovány ember.' — 1. „A fonál közt a cépka szabájozta a fonal nyíllását.” 2. „Nincs rajta mit fogni, a lába is mint két cépka.”
- cerkó* fn. (-t, -k, -ja) 'a görögkeleti vallásúak temploma.' — „Az oroszoknak Dámoucon vóut a cercóuja.”
- cikrázik* i. (-ol, -tál, —, -z) 'szikrázik.' — „Ojat kapott, hogy a szeme is cikrázot.”
- cimbarkózzik* i. (-ol, -tál, —, -dz) 'függesz-kedik, kapaszkodik.' — „Pujakorunkba sokat cimbarkóudztunk a szénás-szeker rudján.”
- cirkó* fn. (-t, -k, -ja) 'égett, megszenesedett fadarab.' — „Rontás ellen a kisgyermek szenesvízzébe mindég három cirkóut tettünk.”
- compojodik* i. (-ol, -tál, —, -j) 'szomorkodik, fél vmitől.' — „Mán láttam, hogy baj van, mer igen compojodott.”
- culáp* fn. (-ot, ok, -ja) 'oszlop.' — „A kerítés igen jó ákácfaculápból vóut.”
- cundra* fn. (-át, -ák, -ája) 'rossz, rongyos ruha.' — „Ehhez a munkához csak ezt a cundrát érdemes felvenni.”
- csábrándi* mn. (-t, -k, —) 'bolondos.' — „Ez a fiju mindég ojan csábrándi vóut.”
- csá ne!* 'jobbra terelő szó befogott ökörnek, tehénnek.' — „Csá hóük! Szarvas, Gombos!”
- csapó* fn. (-t, -k, -ja) 'az ostor alsó része, amelyhez a szöszből font részt erősítik.' — „Az ostoromon a csapóu igen jóu búrbül vóut.”
- csatapatál* i. (-sz, -tál, —, -j) 'veszekedik.' — „Ha egy kicsinyt ittam, a feleségem mindég csatapatált.”
- csatka* fn. (-át, -ák, -ja) 'a kukoricaszárnak a szarvasmarha által lerágott része.' — „Étetés után mindég kiszedtük a jászolból a csatkát.”
- csavarkodik* i. (-ol, -tál, —, -j) 'csal, a kártyában hamisan játszik.' — „Ha kártyáztunk, a komám mindig csavar-kodott.”
- csibrál* i. (-sz, -tál, -i, -j) 'csipeget.' — „Ne csibráld mán azt a kenyeret!”
- csikótó* fn. (-t, -k, -ja) 'a tézsla (eke vonórúdja) hátsó vasalása.' — „A kováccsal megcsináltattam a tézslám csikótóu-ját.”
- csinált* fn. (-ot, -ok, csinálttya) 'csalán'. — „A kiskacsáknak mindég csináltot kellett szedni.”
- csivaj* fn. (-t, -ok, -ja) 'zaj, lármá.' — „Ojan csivajt csinál ez a puja, hogy nem lehet semmit hallani.”
- csobak* fn. (-ot, -ok, -ja) 'a fa töve, tuskó.' — „Téli tüzelőünök mán nincsen csak három csobak.”
- csúrka* fn. (-át, -ák, -ája) 'hajfonat.' — „A jányok régen két csúrkába fonták a hajokat.”
- csúszó* fn. (-t, -k, -ja) 'kígyó.' — „Eccer a nádbul kígyútt egy nagy csúszóu.”
- dandározik* i. (-ol, -tál, —, -z) 'nagy zajjal játszik.' — „Pujakorunkba mindég a templomdombon dandároztunk.”
- drugár* fn. (-t, -ok, -ja) 'oszlop (4—5 méteres).’ — „Negyvenötbe még a telefondrugárt is mind kivágták a faluba.”
- dudrog* i. (-ol, -tál, —, -j) 'haragszik, duzog.' — „A menyemnek igen rossz természete van, mindég csak dudrog.”
- dücskő* (-t, -k, -je) 'tuskó, fának a görcsös töve.' — „Ezt az ákácfadücskőüt alig tudtam szétverni.”
- dzsobál* i. (-sz, -tál, -i, -j) 'csipked, csipkedve ütöget.' — „Mán kikél a csirke, mer dzsobáli belőürül a tojást.”
- dzsobbant* i. (-ol, -ottál, -i, -s) 'csíp, vág.' — „Igen nagyot dzsobbantott a kezem fejébe ez a gunár.”
- éhnýál* fn. (-at, -ak, -a) 'alvó ember összegyűlt nyála.' — „Egész nap csak az éhnýálat nyelte.”
- elsóház* fn. (-at, -ak, -a) 'a lakásnak az a szobája, melynek ablaka az utcára néz.' — „Régen az elsőházba csak akkor mentünk be, ha vendég vóut a háznál.”
- elsullan* i. (-sz, -tál, —, -j) 'eltűnik, elszalad.' — „Ugy elsullant, hogy senki se vette észre.”
- elvel* i. (-sz, -tél, -i, —) 'hisz, gondol.' — „Elvélttem, hogy sose jutok haza.”
- emeleső* fn. (-t, -k, -je) 'sertésöl vályú felletti felfelé nyíló ajtaja.' — „A disznóu-ól emelesőije mán nem igen jóul záróudik.”
- épség* fn. (-et, -ek, -e) 'olyan épület, amelyben a gazdasági épületek a lakóházzal egy fedél alatt vannak.' — „Szép ép-séget épített magának.”
- eszvátá* fn. (-át, -ák, -ja) 'szövőszék.' — „Tegnap az eszvátán megkezdtük a szövést.”

- elbandzsalodik* i. (-ol, -tál, —, -j) 'elgondolkodik, eltévelyedik, nem figyel.' — „Úgy elbandzsalodott, hogy nem is tudta mit beszélnek.”
- farengő* fn. (-t, -k, -je) 'mezei sóska (Rumex acetosa) húsos szára.' — „A kaszállón mindég tanáltunk farengőt.”
- fartol* i. (-sz, -tál, —, -j) 'farával jobbra vagy balra meg.' — „A tehén egészen a falig fartolt.”
- fatuzsar* fn. (-t, -ok, -ja) 'bokros terület'. Az erdőnek apró, sűrű fákkal benőtt része.' — „A fatuzsarba tudtunk csak elbújni a kerülőtől.”
- felülhajaz* i. (-ol, -tál, -i, -z) 'túltesz a másikon, többre viszi a másikonál.' — „Ez a fiú felülhajaz mindenkin.”
- ferhéc* fn. (-cét, -ek, -ce) 'hágcsó, amelyen a székérre fellépnek.' — „A ferhéceken lépj fel a székere, mer a kerek alá esel.”
- ficfa* fn. (-át, -ák, -ája) 'fűzfa.' — „Nyári tüzelőnk mindég ficfagáj vout.”
- filke* fn. (-ét, -ék, -éje) 'falba épített szekerényke.' — „A kenyeret mindég a filkébe tartottuk.”
- fineszes* mn. 'csavaros eszű, ravasz.' — „Pistta bátyám igen fineszes ember vout.”
- fityog* i. (-ol, -tál, —, -j) 'nyüggösködik (gyerek).’ — „Fz a fiú kiskorába mindég fityogott.”
- fogyaszt* i. (-ol, -ottál, -i, fogyassz) '(a szántás) a befejezésénél tart.' — „Jóul haladtam a szántással, mer estére mán fogyasztottam.”
- fojoso* fn. (-t, -k, -ja) 'gennyes daganat, mely több lyukkal fakad ki.' — „Kiskoromba foyosóu vout a nyakamon.”
- fonálkül* mn. 'fordítva, balkézzel'. — „A boszorkányhoz mindég fonálkül kellett ütni.”
- forogat* i. (-ol, -tál, -i, -ss) 'szánt.' — „Édesapám a Somoson forogat.”
- forgó* fn. (-t, -k, -ja) 'fordulásra, forgásra meghagyott terület a szántásnál, melyet csak a szántás befejeztével szántottak meg.' — „Ez a fiú nem jóul szánt, mer igen nagy forgót hagy.”
- fotózsín* fn. (-t, -ok, -ja) 'petróleum.' — „A fonóházba régen még fotózsint is kellett vinni.”
- frissellős* mn. 'borjas tehén.' — „A tehenem akkor rontották meg, mikor frissellős vout.”
- futika* mn. 'mindig szaladó, siető ember.' — „Ez ojan futika ember vout, mig birta magát.”
- fütülvaló*(ja) mn. ref. vallású halott fejfája.' — „A fütülvalóu fáról nem vout szabad hazahozni semmit.”
- gágó* fn. (-t, -k, -ja) 'a kamrában felszerelt horgas fa.' — „A kamorába a szalonát mindég a gágúun tartottuk.”
- galárizs* fn. (-t, -ok, -za) 'gyöngyosor.' — „Jánykorunkba két sor galárizst is tettünk a nyakunkba.”
- garboncás* fn. (-t, -ok, -sa) 'garabonciás diák, természetfölötti hatalommal rendelkező ember, tudós, javas.' — „Az Ördögösből a sárkányt egy garboncás hajtotta ki.”
- gebeszkedik* i. (-el, -tél, —, -j) 'törleszkedik, hizeleg.' — „Ez a macska csak gebeszkedik az emberhez.”
- gerind* fn. (-et, -ek, -je) 'homokdomb, szántó föld magasabb része.' — „A Somos geringyét szőlővel vout érdeemes beültetni.”
- gibirc* mn. 'sovány.' — „Igen gibirc ez a malac, nem hízik sehova.”
- gledicsia* fn. (-át, -ák, -ája) 'koronaakác (krisztustövös).’ — „A pap kertje gledicsiával vout bekerítve.”
- gója* fn. (-át, -ák, -ája) 'emelőszerkezet, amellyel a szénát a kazal tetejére fel emelték az uradalomban.' — „A nagy kazlakra a szénát gójával hordattuk fel.”
- gombóda* fn. (-át, -ák, -ája) 'tarhonyatészta.' — „Tegnap igen jóu gombódalevest főztem.”
- gubánka* fn. (-át, -ák, -ája) 'gyermeknek való hosszú télikabát.' — „Vedd fel kisfijam a gubánkátot is!”
- gucsmol* i. (-sz, -tál, -i, -j) 'szidalmaz, rosszat mond valakiről, kicsúfol valakit.' — „Ne gucsmol mindég azt a szegény asszonyt!”
- gurics* fn. (-ot, -ok, -csa) 'a tölgyfa beteg makktermése.' — „Az erdőről mindég guricsot hoztam a pujának jáccani.”
- gurnyaszt* i. (-ol, -ottál, —, gurnyassz) 'betegeskedik, kedvetlenkedik, lustálkodik.' — „Nem csinál ez semmit egész nap, csak gurnyaszt a lánán.”
- gurnyik* fn. (-ot, -ok, -ja) 'vesszőből font, sárral bevert tyúkól.' — „Fontam mán az apróuléknak vesszőből egy gurnyikot.”
- gyoszom* fn. (gyoszmoz, gyoszmozok, -ja) 'hínárszerű zöld vízinövény.' — „Addig nem tudtunk halászni, mig a gyoszmoz a vizből ki nem szedtük.”
- hadarász* i. (-ol, -tál, —, -sz) 'gesztikulál, kezével a más orra alatt mutogat.' — „Ne hadarász előttem, mer mingyán odavágok.”
- hadról* i. (-sz, -tál, -i, -j) 'gyorsan beszél, hadar.' — „Ne hadráj mán, hisz nem értek belőülle semmit.”
- hajadonfint* mn. 'hajadonfővel.' — „Azér kopaszodott meg, mer mindég hajadonfint járt.”
- hajcsákolás* fn. (-t, -ok, -sa) 'körvadászat.' — „Télen nem igen vout más munka az uradalomba, mint a hajcsákolás.”

hajdermenkü fn. (-t, -k, -je) 'gyors, sebes haladás.' — „Ügy megy, mint a hajdermenkü.”

hajhász i. (-ol, -tál, -i, -sz) 'hajt, kerget, űz.' — „Ez is csak a maga hasznát hajhászi.”

halálbíró fn. (-t, -k, -ja) 'halottkém.' — „A halottat nem lehetett addig eltemetni, míg a halálbíró meg nem nézte.”

hátraszorító fn. (-t, -k, -ja) 'háromszögletű, kisebb méretű fejkendő.' Régen az asszonyok, lányok ezzel szorították le a hajukat, és úgy kötötték fölé a fejkendőt. — „Mikor fíjatalasszony vóutam, a hátraszorítómon elől két bojt vóut.”

háttya fn. (-át, —, —) 'a szántóföld magasabb része.' — „A Hamurétbe csak a főüdem háttya van ki a vizből.”

hejő fn. (-t, -k, -je) 'héja.' — „Vigyázz, mer elvisz a hejő!”

helynézés fn. (-t, -ek, -se). Ha valaki idegenből nősült, a házasságkötés előtt elmentek a családból megnézni, hogy milyen a gazdasági helyzete a lány családjának. — „Vósárnap hejnézőbe vóutunk Lukára.”

henderkődzik i. (-öl, -tél, -i, -dz) 'a földön előre-hátra gurul.' — „Ez a puja még a ruhát is lehenderkődizi magáru.”

hiccél i. (-sz, -tél, -i, -j) 'fehéren izzik (a vas).’ — „Mikor mán hiccelt a vas, a kovács akkor forrasztotta össze.”

hondzsék fn. (-ot, -ok, -ja) 'zsombék, füves földdarab.' — „A mérésnél nekem olyan hondzsékos kaszálló jutott, hogy két kaszát is eltörtem, míg lekaszáltam.”

hócal i. (-sz, -tál, -i, -j) 'előre-hátra lenget.' — „De sokat meg kellett hóucálni a régi vasalóut, hogy nagy tűz legyen benne!”

hócén fn. (-t, -ek, -je) 'vízbe dobott parázs.' — „A szemmelverést úgy gyógyítottuk, hogy a vízbe löktünk három hóucént, oszt evel a szenesvízzel mostuk meg a gyermek képit.”

hórinka fn. (-át, -ák, -ája) 'hinta.' — „Az eperfára kötöttük fel a hóurinkát.”

hömbörődik i. (-öl, -tél, —, -j) 'gurul.' — „A hordó meg csak elhömbörödött a faltul.”

hőreszes fn. (-t, -ek, -se) '(lakodalomban) a menyasszony rokonai.' — „Éjfél felé a vőülegényes háznál megjelentek a hőüreszesek.”

hújékol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'a kezét melengeti, a kezére meleg levegőt fúj.' — „Add csak ide, hagy hújékoljam meg a kezéd!”

húrol i. (-sz, -tál, -i, -j) 1. 'a sertés beléről a zsírt késsel levakarja' 2. 'valakit

eláztat, rosszat mond valakiről.' — 1. „Disznóüléskor magam húroltam meg a hurkát.” 2. „Rossza szomszédom, mer mindég engem húrol.”

iktat, eliktat i. (-ol, -tál, -i, -ss) 'eltüntet, eldug.' — „Hova iktattátok a baltát? Mán megint eliktatták a fűrészt!”

indzsellér fn. (-t, -ek, -je) 'olyan mérnök, aki a néphit szerint rosszul mérte a földet, ezért halála után újra kellett neki mérni.' — „A falunk határába éccakánkint mindég látni indzsellért.”

irgontalan mn. 'nagyon nagy, hatalmas.' — „Ojan szeker szénát hoztunk, hogy az igazán irgontalan vóut.”

isztihe fn. (-ét, -ék, -éje) 'ekéhez tartozó szerszám, mellyel a sarat kaparták le szántás közben az ekevasról.' — „Szántáskor mindég ütöttem egy nyulat az isztikével.”

járás fn. (-t, -ok, -sa) 'az a terület kapálás-kor, melyet egy ember egy fordulással meg tud kapálni.' — „Estére mán csak egy járás maradt kapálni a tengeriből.”

jujulgat i. (-ol, -tál, -i, -ss) 'a *juj* szót mondogatja, csodálkozásának, álmélkodásának így ad hangot.' — „Sikerült vóuna kifogni ezt a halat, ha ez a bamba el nem jujulgati.”

kabát fn. (-ot, -ok, -ja) 'szoknya (ráncos).’ — „Nekem mindég négy szélből varrták a kabátot, de vóut akinek nyóucbul.”

kabola fn. (-át, -ák, -ja) 'kemencefajta (búboskemence).’ Ma már nincs ilyen. — „Télen a házba mindég a kabola körül tanyáztunk.”

kabóna fn. (-át, -ák, -ja) 'kétágú fa, amelyre az ekét tették, ha szekér nélkül mentek szántani.' — „Ha száraz üdöü vóut, csak kabónával vittük az ekét a határba.”

kádicska fn. (-át, -ák, -ája) 'kisméretű, fából készült kád.' — „Ojan tehenem vóut, mig meg nem rontották, hogy egy kádicska tejet is adott.”

kanda fn. (-át, -ák, -ája) 'savanykás ízű tejes étel.' — „Édesanyám kaszáláskor mindég igen jóu kandát főzött.”

kandli fn. (-t, -k, -ja) 'ételhordó kanna.' — „Nyáron a levest kandliba vittük a határba.”

kankurjádzik i. (-ol, -tál, —, -dz) 'felbukik, tengelye körül megfordulva esik el.' — „Ojat kankurjádzott, hogy a lába az égnek állt.”

kapcálódik i. (-ol, -tál, —, -j) 'készülődik.' — „No, kapcálógygyatok, oszt menyünk.”

kapogat i. (-ol, -tál, —, -ss) 'járogat (lányos házhoz), udvarolni kezd.' — „Ojan üdöüs vóutam, hogy mán a jányokhoz kapogattam.”

- karductök** fn. (-öt, -ök, -ja) 'ésíktök, dísz-tök.' — „Igen szép karductök termett a kiskerbe.”
- karéjoz** i. (-ol, -tál, -i, -z) 'szemes termény rostálásakor a kézirostát körbe forgatja, hogy a gaz a mag tetejére kerüljön.' — „De sokat karéjoztam, míg ezt a kis vetőmagot kitisztítottam.”
- kárpálódzik** i. (-ol, -tál, —, -dz) 'veszeke-dik, aggatolódik.' — „Veszedelemes asszony ez, mindég kárpálódzik.”
- katétra** fn. (-át, -ák, -ája) 'szószék (temp-lomban), emelvény.' — „Ojan aláza-tosan beszél, mint a pap a katétrába.”
- kavacs** fn. (-ot, -ok, -csa) 'kavics, apró kő.' — „Nem jóu ez az út, pedig minden évbe leteritik kavaccsal.”
- kec** fn. (-t, -ek, -ce) 'szénatartó hely az istállóajtónál az eresz alatt.' — „Ta-vasztul őszig a kebbe aludtunk a szénán.”
- kehel** i. (-sz, -tél, -i, -j) 'köhög.' — „Nem áll be a szája egy percig se, mindég kehel.”
- kékkü** fn. (-t, -k, -je) 'rézgálic.' — „A szőlőült mindég csak kékküvel per-meteztük.”
- keleb** fn. (-jét, ek, -je) 'kebel.' — „Mán a fán megrakta körtével a kelebjét.”
- kenceficél** i. (-sz, -tél, -i, -j) 'kenetet, csino-sítja magát.' — „Nem tesz ez egész nap egyebet, csak magát kenceficéli.”
- kenőtal** fn. (-t, -k, -ja) 'libatollból készí-tett tollcsomó, melyet az asszonyok a tepszi kenésére, illetve zsírozására hasz-náltak.' — „A kenőtalal zsírozd csak meg a tepsüt!”
- kepe** fn. (-ét, -ék, -éje) 'részesaratás.' — „Péter-Pálkor mán kiálltunk a kepe-re.”
- kepegszadza** fn. (-át, -ák, -ája) 'az az ember, aki az uradalommal szerződést kötött az aratásra, és felfogadta az aratókat.' — „16 esztendeig vótam kepegszadza a Felénkerten.”
- kétágu** fn. (-t, -k, -ja) 'gazdasági eszköz, szerszám. A trágyát a szekérről ezzel húzták le a szántóföldön. — „A sze-kerre tedd fel majd a kétágu is!”
- kétköz** fn. (-t, -ök, -ze) 'orvhalászok halász-eszköze, háló két oldalfával. A két oldalfát ketten fogták és úgy haladtak a vízben. Egy idő után felemelték, és a belészorult halat kivették. — „Majd estefelé megpróbáljuk a halászást kétközzel.”
- kéztülső** mn. 'a szekérrúd baloldalára fogott tehén vagy ökör.' — „A kéztülsőü tinóum egy kicsinyt széles vót.”
- kézvíz** fn. (-et, -ek, -ze) 'forróvíz, melyet télen a szabadban mosó asszonyok kezének melegítésére vittek a Kar-csára.' — „Osztán majd felejtkezettek meg a kézvízről!”
- kiskorig** ih. 'kis ideig.' — „Csak egy kis-korig vótam nálla.”
- kindruc** fn. (-t, —, —) 'fekete festék.' — „Bekentük az egészszet kindruccal.”
- kintháló** mn. (-t, -k, —) 'olyan jászág, mely az éjszakát is kint tölti a legelőn tavasztól őszig.' — „Vosárnap mán megnézem a Kőkényesbe a kinthálóu-kot.”
- kita** fn. (-át, -ák, -ája) '21 fej szósz csomóba kötve.' — „Az éven nem vót csak három kita szószóm.”
- kocik** fn. (-ot, -ok, -ja) 'a falimasina mel-lett levő vályogból rakott üllőke.' — „Mendikás koromba, üttem a kocik-ba...”
- kocikos** mn. (-t, -ok, —) 'nyálas, pállott (szájvég). — „Ennek a fiúnak a szája kiskorába mindég kocikos vót.”
- kóduscipa** fn. (-át, -ák, -ája) 'a cseresznye-fa törzséből kifolyó mézga.' — „De sok a kóduscipa ezen a fán!”
- komakendő** fn. (-t, -k, -je) 'négyzet alakú, körül rojtos kivarrott kendő, melyet akkor használtak, ha gyermekágyas asszonynak vittek ebédet. Ezzel ta-karták le az ételt. — „A legszebb komakendőmet vettem előü, mikor a komámasszonynak vittem enni.”
- komót** fn. (-ot, -ok, -ja) 'fiókos, alacsony szekrényféle.' — „Ött van a pohár a komóton.”
- kopka** fn. (-át, -ák, -ája) 'rakás, csomó.' — „Az úton nekihajtottunk egy kopka kűnek.”
- koporcol** i. (-sz, -tál, -i, -j) 'kaparász.' — „Nézd mán mi koporcol abba a lá-dába!”
- kopótya** fn. (-át, -ák, -ája) 'kopolyú.' — „Nagy kopótyája, vótam annak a hal-nak, amit fogtam.”
- korba** fn. (-át, -ák, -ája) 'hajtókar.' — „Ennek a rostának ojan rossz a kor-bája, hogy alig lehet vele forgatni.”
- korcol** i. (-sz, -tál, -i, -j) 1. 'kapar, kapar-gat, kívántat' 2. 'szeg, beszeg.' — 1. „Mán igen korcoli a hasadot ez a kis pájinka.” 2. „A nádtetőün a korcolást megbontotta a szél, újra kell korcol-tatni.”
- kosáro** i. (-ol, -tál, -i, -z) 'juhokkal trá-gyáztat. (A juhokat a szántóföldön egy ideig egy helyen hálatták, majd odább mentek vele.) — „Az urada-lomba a főidet mindég kosározták.”
- koszpitol** i. (-sz, -tál, -i, -j) 'tesz-vesz, tevé-kenykedik.' — „Nincs semmi látattya a munkájának, pedig egész nap min-dég koszpitol.”
- kotorca** fn. (-át, -ák, -ája) 'egy gyékénysás-fajta lisztes gyökere, melyet régen az itteniek táplálkozásra használtak.' — „Karesi kotorcások.”

kotoz i. (-ol, -tál, -i, -z) 'piszkál, keres.' — 'A tyuknak nem ad enni, de vilijakor mindég kotozi, hogy sokat tojjon.'

kotyfol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'keverget, kavargat, valamit készít.' — 'Igen szeret főözni, egész nap csak kotyfolna, ha rajta állna.'

kotyor fn. (-t, -ok, -ja) 'az úton levő gödör, benne a sáros kabarcával.' — 'A kerek meg beledöccent egy nagy kotyorba.'

kotyoszló fn. (-t, -k, -ja) 'fejkötő.' — 'Igen szép kotyoszlót varrattam a keresztjányomnak.'

ködöl i. (csak kij. mód jelen és múlt idő egyes szám harmadik személyben használatos) 'sűrű, permetszerűen esik.' — 'Mán megint csak ködöl ez az esőű'

kötővék fn. (-et, -ek, -je) 'az a lék, amelyen keresztül a halat és a hálót kiveszik a jég alól.' — 'Ojan jóul sikerült a gyalomzás, hogy a kötőűvéken alig birtuk kihúzni a gyalmot.'

krajszony fn. (-t, -ok, krajszonnya) 'lábás.' — 'Ott van az ennivalóud a krajszonyba.'

krékok i. (-ol, -tál, —, -j) 'fuldokló hangot ad.' — 'Nem sok kellett vóuna, hogy elpusztuljon, mer mán csak krékogott.'

krompélángos fn. (-t, -ok, -sa) 'főtt krumpliból és lisztből gyúrt, a tűzhely lapján megsütött lángosféle.' — 'Jóu lessz a leveshez a krompélángos is!'

kruncog i. (-ol, -tál, —, -j) 'sír.' — 'Légy mán csendbe, ne kruncogj, mindég!'

kuricinka fn. (-át, -ák, -ája) 'megsütött, kiflivastagságú keltésztaából készült étel.' Kb. 2 cm hosszú darabokra vágják, leforrázzák, és túrórt vagy mákot tesznek rá, és megszírozzák. — 'Mámma nem érkeztem főözni, hár csak kuricinkát öntöttem.'

kutyapecér fn. (-t, -ek, -je) 'dologkerülő, semmittevő ember.' — 'Ez világleltébe csak ojan kutyapecér vóut.'

lángelött fn. (-öt, -ök, -je) 'lisztből készült, a tűzhely lapján ropogásra sült lángos.' Ezt apró darabokra tördelve forró vízzel leöntve megszírozták, és túrórt tettek rá. — 'Igen jóu lángelöttet öntöttem délre.'

lapockafa fn. (-át, -ák, -ája) 'kétágú, kb. 1–1,5 m hosszú fa, melyet a kenyértészta bedagasztása után a teknőre tettek, hogy a terítő a tésztahoz ne érjen.' — 'Dagasztás után a tekenőüre rá tettük a lapockafát, oszt úgy takartuk be a tészta.'

lemárkózik i. (-ol, -tál, i. -dza) 'megmártózik.' — 'Nem fürödtünk csak lemárkódtunk mer igen hideg vóut a víz.'

léptedre hsz. 'létedre.' — 'Legény léptedre mán csak nem mégy a puja közzé?'

lesi fn. (-t, -k, -je) 'kóstoló.' Disznóvágás-

kor szokás a rokonoknak, ismerősöknek kóstolót vinni. — 'Vitettem mán a szomszédnak egy kis lesit.'

lesül i. (-sz, -tél, —, -j) 'a játékokban alulmarad, elveszti a játékot.' — 'Ha lefutóut játszottunk, némejik miatt mindég lesültünk.'

letiltás fn. (-t, -ok, -sa) 'a kaszálón a legeltetést megtiltja.' — 'A legelőüsgazdától tavaszkor megkaptuk a letiltást a kaszálóukra.'

libernyózik i. (-ol, -tál, —, -dz) 'lebeg, száll valami után.' — 'Csak ugy libernyódzott rajta a köpenyeg.'

litya fn. (-át, -ák, -ája) 'bő női blúz.' — 'Ez a kijány zőud lityába...'

lóka fn. (-át, -ák, -ája) 'lóca.' — 'Régen minden házba vóut lóuka, oszt azon ültünk.'

lomol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'elrak, rakosgat.' — 'Ügy láccik, hogy estig ott akar lomolni.'

malágy fn. (-ot, -ok, malággya) 'iszapos, süppedékes talaj.' — 'Arok partján, malágy szélén, gubánkába ül a legény.'

marcong i. (-ol, -tál, -i, -j) 'kapar, kaparász.' — 'Ne marcong d mán mindég az ablaküveget!'

márjad i. (-ol, -tál, —, -j) 'szétmegy, szétmállik.' — 'Ügy elmárjadt, mint egy gyalogbéka.'

matika fn. (-át, -ák, -ája) 'sárga virág.' — 'Ojan sárga, mint a matika.'

mázgál i. (-sz, -tál, -i, -j) 'szétken, elken.' — 'Ne mázgájj mán abba a sárba!'

megeressz i. (-el, -ettél, -i, megeressz) 'legeltet az egész legelőn, kaszálón.' — 'A második kaszálás után a kaszálóut is megeressztettük a jóuszággal.'

megmásli i. (csak ebben az alakban használatos) 'visszavon, megmásít.' — 'Előülletet kellett neki adni, mer ez könnyen megmásli a szavát.'

megpocsékol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'elver, helybenhagy.' — 'Kegyetlenül megpocsékolta ezt a guját a bika.'

megyi fn. (-t, -k, megyi) 'nőstényállat nemiszerve.' — 'A kocának a megyibe beleesett a pondróu.'

menetke fn. (-ét, -ék, -éje) 'menyét.' — 'A menetke igen rákapott az aprólékra.'

mereggyű fn. (-t, -k, -je) 'kör alakú kávéra szerelt meritőháló.' — 'Télen a vékbe csak be kellett engedni a merengyűt oszt mán vóut is hal.'

mérgez i. (-el, -tél, -i, -z) 'vetőmagot csáváz.' — 'Hóunap vetni akarok, hát mérgeztem mán egy kis buzát.'

merség fn. (-et, -ek, -e) 'merészség.' — 'Nem vóut merségem arrafelé menni.'

mezsgyezsir fn. (-t, -ok, -ja) 'napraforgóolaj.' — 'Nem hoztam más ennivalóut,

csak két karaj mezsgyezsíross kenyeret.”

meslegol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'kerüli a témát, nem a tárgyról beszél, mellébeszél.' — „Nem tudtuk meg tülte az igazat, mer csak meslegolt mikor kérdeztük.”

mezgerél i. (-sz, -tél, -i, -j) 'szedeget, gyűjtöget, a betakarítás után az elhagyott termést összeszedi.' — „Szüret után mán lehetett mezgerélni a szőlőübe.”

mihint hsz. 'mihelyt.' — „Meghozom, mihint elvégeztem vele a munkát.”

minar mn. 'kétnemű (fiú is, lány is).’ — „Azér olyan vékonyhangú, mer minar.”

mismásol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'mellébeszél, kerüli a témát.' — „Ne mismásolj mán, ha mondd meg az igazat!”

mohonda mn. 'alaktalan, csúf.' — „No, ez is hozott magának egy mohonda feleséget.”

motoszka est fn. Egyes vallási szektákról állítják, hogy összejöveleteiken bizonyos esteken elfűjják a lámpát és egymáshoz bújnak. Ennek a neve. — „Csak azér jártam a hívőkhöz, mer hallottam, hogy ott van motoszka est.”

nádal i. (-sz, -tál, -i, -j) 'ekevasra, baltára új élt kovácsol.' — Hónap meg-nádaltatom ezt a baltát.”

nádfijók fn. (-ot, -ok, -ja) 'a nád fiatal hajtása.' — „Ojan nagy szárazság vót, hogy a jóuszág még a nádfijókat is megette.”

napot tud i. 'egy napig ingyen dolgozik.' A részes kukorica- és krumpliföldért nemcsak a részt kellett odaadni, hanem ingyen is kellett bizonyos számú napot dolgozni. — „Csak akkor kaptunk részibe főüdet, ha napot tudtunk érte.”

návé (-t, -k, -ja) 'a szövőszék két hengere, amelyre a fonál, ill. a vászon csavarodott fel.' — „Nem tudom mi a baja ennek az eszvatának, a návéja félrehuz.”

négyellő fn. (-t, -k, -je) 'az az eszköz, amelyhez a lovak istrángját csatolták, ha a lovakat ekébe fogták.' — „Ojan nehéz vót a szántás, hogy még a négyellő is eltört.”

nyakóc mn. 'hidegben könnyedén, nyárian öltözött.' — „Minek gyüttél ki gyermekem ijen nyakócon?”

nyalóistol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'nyalogat, kelletlenül eszik.' — „Ne nyalóistolj mán, ha edd rendesen azt az ételt!”

nyárvánkol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'nyávog, keservesen sír.' — „A macskák ugy nyárvánkoltak éccaka, hogy nem tudtam aludni.”

nyedáj isz. 'uceu, nosza neki.' — „Nem szóult, csak felkapta magát, oszt nyedáj elment.”

nyila fn. (-át, -ák, -ája) 'villám, mennykő, istennyila.' — „Szegénynek a házába belevágott a nyila.”

nyilas fn. (-t, -ok, -sa) 'sorsolásra (nyíl-húzással) kerülő, egyforma darabokra felosztott kaszáló.' — „Igen jó nyilasom van a Fizesbe.”

nyives mn. 'férges, tetves.' — „Nézd mán a nyivessét, még éngem akar bántani!”

nyomdokó fn. (-t, -k, -ja) 'a szövőszéken a nyüst mozgatására szolgáló talpfa.' — „Nem jó az eszvatán ez a nyomdokó.”

nyöszöri mn. 'kényeskedő, nyöszörgő.' — „Nem tud ez semmit, ez csak ojan nyöszöri.”

nyüstöl i. (-sz, -tél, -i, -j) 'üt, ver.' — „Igen nyüstöli ezt a fíjot az apja.”

ókumlál i. (-sz, -tál, -i, -j) 'óvatosan, kímélve, körülnézegetve megy.' — „Ne sokat ókumlálj, ha ügyesen intézd el.”

ótán hsz. 'azután.' — „Elsőbe meg-nézzük, óután meg majd meglássuk, hogy mit lehet csinálni vele.”

pácán fn. (-t, -ok, pácánnya) 'fácán.' — „A vadászatnál sikerült egy pácánkakast a taskóba tenni.”

pálha fn. (-át, -ák, -ája) 'a horgászfelszerelés úszója.' — „Nem vót az én peccőümön csak tengerigóuréból pálha.”

palincol i. (-sz, -tál, —, -j) 'rosszalkodik, meg nem engedett játékot játszik.' — „Ne palincolj mán mindég kislejtem!”

pápér fn. (-t, -ok, -ja) 'szalma hamuja.' — „Kenyérsütés után a papért mindég kivittük a kemence előül, oszt meglócsoltuk.”

parasztorta fn. (-át, -ák, -ja) 'keltesztából sütött süteményféle.' — „A mi üdöünkbe mán ünnep vót, ha paraszttortát sütöttünk.”

paponyikáz i. (-ol, -tál, —, -z) 'játszik, gyermekmódra tesz valamit.' — „Ne paponyikázz mán, ha tedd a dóugod!”

pászit (-ol, -ottál, —, -s) 'répát gyalul és töreklével összekeveri.' — „Délelőtt pászitottam a jóuszágnak.”

paticsház fn. (-at, -ak, -za) 'vesszőből font falú, sárral betapasztott ház.' — „Régen az óucskafaluba csak paticsházak vótak.”

peccő fn. (-t, -k, -je) 'horgászfelszerelés (bot zsinórral).’ — „Magunk készítette peccőit használtunk mindég.”

pilhe fn. (-ét, -ék, -éje) 'a tejnek vagy más folyadékknak beörödzött teteje.' — „Nem szeretik ezek a kávév vagy a tejen a pilhét, ezér mindég meg kell nekik szűrni.”

pillancs fn. (-ot, -ok, -a) 'mécse.' — „Régen csak pillancs égett a házba, annak a világánál fontunk.”

pillancsol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'gyengén világít.' — „Csak pillancsol ez a lámpa, nem tudom mi történt vele.”

platnyi fn. (-t, -k, -ja) 'a tűzhely vaslapja.' — „Meg van repedve a masinám platnyija.”

polozsna fn. (-át, -ák, -ája) 'fészekben hagyott tojás, hogy a tyúkok odajárjanak tojni.' — „Ez a dög kutya még a polozsnát is megette.”

potyó fn. (-t, -k, -ja) 'híg szilvalekvár.' — „Hóunap főzzük a lekvárt, hát majd gyere potyóut enni.”

priccses mn. 'csizmanadrág.' — „Mán legénykedtem, mikor anyám priccsenadrágot vett nekem.”

prokk ne! 'ökrös vagy tehenes fogatot balra terelő mondatszó.' — „Prokk ne Virág!”

pucu fn. (-t, -k, -ja) 'fiúgyerek nemiszerve.' — „Vigyázz, mer leharapi a pucud a kutya!”

pucuhalska fn. (-át, -ák, -ája) 'főtt krumpliból gyúrt, hengeresre nyújtott galuska, nudli.' — „Mindég igen szerettem a pucuhalskát savanyu káposztával.”

puja fn. (-át, -ák, -ája) 'fiú és lánygyermek 12 éves korig.' — „Bizony nehezen élt az, akinek sok pujaja vóut.”

ragadáncs fn. (-ot, -ok, -a) 'bogáncsfajta.' — „Keresztülmentem a főúdeken, hát teliragadtam ragadánccsal.”

ráncoska fn. (-át, -ák, -ája) 'testre simuló női blúz.' — „Ünnepeken mindég a bársonyráncoskát vettük fel.”

rázott fn. (-ot, -ak, -ja) 'szálastakarmány, mely fele-fele arányban összerázott szalmából és szénából áll.' — „Éccakára rázottal raktuk meg a jászlat a jószág előütt.”

reckér fn. (-t, —, -je) 'kockázat.' — „Hát bizony reckér vóut régen dohányér menni, de megérte.”

rédia fn. (-át, -ák, -ája) 'járlatlevél (a jószágnak).’ — „Megyek hóunap a vásárra, hát megcsináltattam mán a tehenre a rediját.”

réfel i. (-sz, -tél, -i, -j) 'tép, szaggat.' — „Nem nyugodnak ezek addig, míg le nem réfelik egymásrul a ruhát.”

restellő fn. (-t, -k, -je) 'a négyökrös fogat hajtására szolgáló ostor.' — „Akkor vóut bódogot igazán, ha felülhetett a négy ökrös farához, oszt kezébe vehette a restellőüt.”

rimánság fn. (-ot, -ok, -a) 'kérés, könyörgés.' — „Csak nagy rimánságra adtam oda neki a baltát.”

rokk fn. (-ot, -ok, -ja) 'hosszú télkabát.' — „Ne felejtse majd el felvenni a rokkot!”

rívó fn. (-t, -k, -je) 'citerás.' — „Régen

ha táncolni akartunk, megfogadtuk a rívóüt, oszt az muzsikált.”

sámedli fn. (-t, -k, -je) 'deszkából készített kisszék.' — „Vedd előül a sámedlit, oszt ülj arra!”

sásal i. (-sz, -tál, -i, -j) 'a dús vetést sarlóval ritkítja.' — „Sásaltam mán a buzából egy hát füvet.”

sássá fn. (-át, -i, —) 'a búza dús levélzete.' — „Szép a buza sássá, mán megmarad a kisliba!”

secci i. (-el, -tél, -i, secc) 'érint, súrol.' — „Szerencsére csak seccette a gojója a karomot.”

seccés fn. (-t, -ek, -e) 'érintés, súrolás.' — „Seccés nem verés!” (labdajátéknál használatos mondas.)

senk fn. (-et, -ek, -je) 'a kocsmaléccel körülkerített pultja, kármentő.' — „Ha verelkedés vóut a kocsmába, sokszor összetört még a senk is.”

sérifkál i. (-sz, -tál, -i, -j) 'sétál, cél nélkül jár, kerüli a munkát.' — „Nem csinál ez mást egész nap, csak sérifkál.”

sifony fn. (-t, -ok, -nya) 'szekrény.' — „De nagyra van aval a szóuette sifonyával!”

sikárol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'vásznat, vászonruhát mosás után kisimít.' — „Egész délután a ruhát sikároltuk.”

sikerkedik i. (-el, -tél, -i, -j) 'sír, sivalkodik.' — „Úgy megijedtem, hogy mingyán elkezdtem sikerkedni.”

sikerkódzik i. (-ol, -tál, -i, -dz) 'csúszkál (jégen).’ — „Nem győzőm csizmatalppal, mind elsikerkóduzi a jégen.”

sikattyu fn. (-t, -k, -ja) 'csiga.' A szövőszéken a nyüst ezen mozog fel-le. — „Nem ment ma a szövés az eszvétán, mer a sikattyú mindég akadozott.”

silámlík i. (csak múlt időben használatos a címszón kívül) 'elsuhan a szeme előtt, hirtelen eltűnik.' — „Eccercsak valami elsilámlított a szemünk előütt.”

sotó fn. (-t, -k, -ja) 'satu, szorító.' — „A lábát úgy megszorította, mintha sotóba fogták vóna.”

sotól i. (-sz, -tál, -i, -j) 'súrol, súrolva érint valamit.' — „Ne sotóuld mán mindég azt a ládát.”

sömörög fn. (sömörögöt, -ök, -je) 'apró pattanásokból álló kör alakú piros folt az emberi testen.' — „Az egész karja teligyütt sömöröggel.”

spernádli (szög) mn. '20 cm hosszúságú szög.' — „A szarufákot a gerendához mindég spernádli szöggel szögeztük.”

stáblon fn. (-t, -ok, -ja) 'a házak homlokzati részén a gerendavégek eltakarására szolgáló gyalult deszkaszál.' — „A stáblont mindég befestettük, hogy szép legyen a ház eleji.”

stikk fn. (-et, -ek, -je) 'csíny, tréfa.' — „Nem ez vóut neki az első stikkje.”

strikkol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'kézimunkázik, varr.' — „Mán csak ennek az abrosznak az alját kell strikkolni.”

suckol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'súrol, érint, dörzsöl.' — „Ez a nadrárszár mindég suckoli a lábomat.”

suhadér mn. '12–16 év közötti fiú vagy lány.' — „Mikor ojan suhadér jányok vóutunk, mán szeretőünk vóut.”

suharc fn. (-ot, -ok, -a) 'hajlós vessző.' — „Felfogtam egy suharcot, oszt jóul elnadragoltam vele.”

sulli mn. 'alattomos.' — „Világéletébe mindég sulli vóut.”

sullizik i. (-ol, -tál, -i, -z) 'alattomosan tesz valamit.' — „Láttam, hogy ott sullizik, de nem gondoltam semmi rosszra.”

sutyiba hsz. 'titokban.' — „Eltettük a nyulat, oszt este sutyiba hazahoztuk.”

süntörködik i. (-öl, -tél, —, -j) 1. 'ugrásra készen mozog'. Játékműszó. A *lefutó* nevű labdajátéknál azt a játékost érinti, akinek a kijelölt távot le kell futni úgy, hogy az ellenfél a labdával ne találja el. 2. 'az idősebbek között igyekszik magát észrevéttetni.' — „Mikor még kisebb vóutam, mindég a legények közt süntörködtem.”

sűrved i. (—, -t, —, —) 'sötétedik, alkonyodik.' — „Mán jóul sűrvedt, mikor hazaértünk.”

sűrvedés fn. (-t, —, —) 'alkonyat.' — „A mi üdöünkbe csak sűrvedés után mehettünk a jányokhoz.”

szabadkémény fn. (-t, -ek, -nye) 'a pitvar nyitott kéménye'. A szobából is ide áramlott a füst. — „A legjobb szalona az vóut, amit szabadkéménybe füstöltek.”

szabadrakodás fn. (-t, -ok, -sa) 'annyi szalastakarmány vagy szalma felrakása a szekérre, amennyit két ökör vagy két ló el bírt húzni.' — „Szabadrakodással szerettem csak szénát venni.”

szabadvackon fn. (-vackot, -vackok, -ja) 'az a hely, ahol a kintháló jószág maradt éjszakára, ha ráesteledett.' — „Ha a legelőün ránksteledett, nem hajtottunk a karámhoz, a jószág szabadvackon halt.”

szacska fn. (-át, -ák, -ája) 'apróra vágott szalma, takarmány.' — „Ha elfogyott a törek, a répához szacskát vágunk a jószágoknak.”

szák fn. (-ot, -ok, -ja) 'háló.' — „A szákot a halászáshoz mindég mink készítettük nyüstbül.”

szákol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'hálóval halászik.' — „Régen csak éccaka lehetett szákolni hogy meg ne fogjon a báróu kerülője.”

szaladó világ 'háborús világ, amikor a lakosságnak menekülni kellett.'

szárazgeher mn. 'sovány.' — „Mán régen láttam ijen szárazgeher embert.”

szátva fn. (-át, -ák, -ája) 'szövőszék.' — „Nem lehet a szátvátul a házba meg se mozdulni.”

szénamorva fn. (-át, -ák, -ája) 'aprószena, szénapor.' — „A kaszálloun mán nem tudtam mást összeszedni, csak egy kis szénamorvát.”

szerha fn. (-át, -ák, -ája) 'a háznak az eresze.' — „Igen keves essőü vóut, mer még a háznak a szerhája se csordult meg.”

szévanó fn. (-t, -k, -ja) 'kenyértészkor használt eszköz, a hamut ezzel húzták ki a kemencéből; szénvonó.' — „A szévanóut mán ki kell cserélni, mer igen elkopott.”

szilács fn. (-ot, -ok, -csa) 'forgács, szilánk.' — „Nem kell ennek a sifonynak a lába alá csak egy szilácsot tenni.”

szugjoz i. (-ol, -tál, —, -z) 'a sarokban egyetértéssel szorongat valakit (leányt a fiú), szerelmeskedik.' — „Ezek nem csinálnak mást egész este, csak a sarokba szugjoznak.”

szugoj fn. (-t, szugjok, szugja) 'sarok, szöglet.' — „Nem tanáлом a baltát, pedig a szugojba tettem.”

szürkálás fn. (-t, -ok, -sa) 'a búzából az aszatot kiszűrja.' — „Egész nap a szürkálást végeztük a búzába.”

szütyő fn. (-t, -k, -je) 'kisebb méretű vászonzacskó.' — „Csépléskor minden nap egy szütyőü búzát hoztam haza.”

talu fn. (-t, -k, -ja) 'toll.' — „A libákrul téptem a nyáron majd egy dunna talut.”

talvészcodik i. (-ol, -tál, —, -j) 'tollázkodik, nehezen szedi magát rendbe.' — „Ne talvészcodoggy mán ojan sokáig!”

tárbáskodik i. (-ol, -tál, —, -j) 'tátja a száját.' Olyan helyen van, ahová nem hívta senki. — „Ez is mindég itt tárbáskodik, ahejett, hogy dóugozna.”

taskó fn. (-t, -k, -ja) 'vászonarisznya.' — „Igy tavaszkor csak vállamra csaptam a taskóut, oszt mentem a határba.”

tejjeldara fn. (-át, -ák, -ája) 'kukoricalisztből készült étel, melyre kihülés után édestejet öntöttek és úgy ették.' — vosárnap mindég tejjeldara vóut a früstök.

telázi fn. (-t, -k, -ja) 'konyhaedények tárolására szolgáló, deszkából készült polcos állvány.' — „Add csak ide a sóut, ott van a telázin!”

témbojog i. (témbojogol, -tál, —, -j) 'úgy jár, mint aki eltévedt, nem tudja merre jár.' — „Csak témbojogtam egész éccaka, mint a bolond.”

tengerifija fn. (-át, -ák, -t.fija) 'a kukorica oldalhajtása.' — „Egy nagy hát tengerifiját hoztam tegnap a jószágának.”

tengerivakaró fn. (-t, -k, -ja) 'kukoricaisztból készült sütemény.' — „Régen még a tengerivakaróinak is örültünk.”

tírhűt i. (-ol, -ottál, -i, -s) 'elküld, eltüntet, elzavar.' — „Tírhűcsátok mán el azt a macskát a háztul.”

tírhaul i. (-sz, -tál, —, -j) 'eltűnik, elmegy.' — „Úgy eltírhaulunk onnan, mintha sose lettünk volna ott.”

torhanyóz i. (-ol, -tál, -i, -z) 'a szántóföldön a rögöket összetöri.' — „Igen nehéz vout ezen a földön torhanyózni.”

tömle fn. (-ét, -ék, -éje) 'volt mocsaras terület fekete, csipős homoktalaja.' — „Egész nap a tömlébe kapáltunk, hát mindenünk viszket.”

tönyhős mn. 'kövér, lassú mozgású, nagyhasú (ember).' — „Igen nehezen mozognak ezek a tönyhősök.”

trambucka fn. (-át, -ák, -ája) 'bukfenc.' — „Még hátrafelé is tud trambuckát vetni.”

trambuckázik i. (-ol, -tál, —, -z) 'bukfencézik.' — „Tavaszkor mindég a szalmán trambuckáztunk a kertbe.”

trimfli fn. (-t, -k, -je) 'harisnya.' — „Mindég lecsuszik a lábomról ez a trimfli.”

tuckol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'küld, hajt.' — „Nem is nyugodott addig, mig el nem tuckolta hazulról.”

tűr i. (-sz, -tél, -i, -j) 'járomba dugja a fejét.' — „Ez a kéztűsű tehen az istennek se akar a járomba tűrni.”

tüszködik i. (-öl, -tél, -i, -j) 'küzd, harcol.' — „Igen sokat tüszködtem életembe.”

tyukpesta i. (-át, -ák, -ája) 'olyan ember neve, aki asszony munkát is végez.' — „Ez is ojan tyukpesta.”

tyutyimutyi mn. 'teddide, teddoda, tehetetlen, mindenre felhasználható ember.' — „Ijen tyutyimutyi emberrel semmire se lehet menni.”

ujjas fn. (-t, -ok, -sa) 'kiskabát, zakó.' — „Add csak ide az ünneplőü ujjasom!”

újra-fottára hsz. 'gyakran, mindig.' — „Újra-fottára esik meg esik.”

ujjagat i. (-ol, -tál, -i, -ss) 'ujjong, kiabál.' — „Ne ujjongass mán annyit!”

uszóka fn. (-át, -ák, -ája) 'összekötött kákaeső, melyen a gyermekek úsztak fürdéskor a vízben.' — „Mikor még én puja voutam, én is uszókán tanultam meg uszni.”

üzgétel i. (-sz, -tél, -i, -j) 'üz, hajt, zavar.' — „Ne üzgéreld mán azt a szegény jószágot annyira!”

vagdalló fn. (-t, -k, -ja) 'szélespengéjű, a hús összevagdolására szolgáló kés.

— „Régen a kolbászhust vagdallóval vágtuk össze.”

vajdókol i. (-sz, -tál, —, -j) 'ajgat, jajveszékél, hangosan zokog.' — „Úgy vajdókol, mintha a szíve hasadt volna meg.”

vakbarázda fn. (-át, -ák, -ája) 'olyan barázda, amely szántásnál szántatlanul maradt, illetve a szántatlan földre az eke ráborította a földet.' — „Igen sok vakbarázdát hagyott a földemen a szántás után a traktor.”

válló fn. (-t, -k, -ja) 'vályú.' — „A vállóba reggelre belefagyott a víz.”

vártás fn. (-t, -ok, -sa) 'éjjeliőr, bakter.' — „Mire hazaértünk a Becskeárról, mán fujta a vártás a tizenegyet.”

vászonzaku fn. (-t, -k, -ja) 'vászontarisznya.' — „Egy kis vászonzakut vitt csak magával a határba.”

vegyez i. (-el, -tél, —, -z) 'csoportos játékhoz társakat választ.' — „Vegyezzünk mán, oszt kezdjük meg a jáccást!”

veji fn. (-t, —, -jei) 'vő, veje valakinek, a családba benősült férfi.' — „Örülhet az, akinek jóu veji van!”

vék fn. (-et, -eket, -je) 'lék (jégen).' — „Télen a mosáshoz a férfijak vágták a véket a Karcán.”

veréznék fn. (-et, -ek, -je) 'a szövés befejezése után a szövőszékről levágott, 50–80 cm hosszúságú fonálcsmó.' — „Gatyamadzagot mindég veréznékbul szüttünk.”

vérrel-bottal hsz. 'nehezen vállalva, nem igen akarva.' — „Azér nagy vérrel-bottal csak megcsinálta, amire kértem.”

vértfog i. (-ol, -tál, —, -j) '(tyúk) idételen hangot ad.' — „Ne vértfogtasd mán azt a tyukot!”

vető fn. (-t, -k, -je) 'a kendermunka eszköze.' Ezzel teszik a megfont fonalat a szövőszékre való felhúzásra alkalmassá. — „Amit a télen fontunk, abból csak hat jegyet tudtunk a vetőün vetni.”

vettetés fn. (-t, -ek, -se) 'az eke által vágott barázdaszerűség.' — „Elszántott a földemből két vettetést.”

vicsiri mn. 'nevetős, tele szájjal mosolygó.' — „Ijen vicsiri gyermeket még nem láttam.”

vicsirit i. (-ol, -ottál, -i, -s) 'úgy nevet, hogy minden foga látszik.' — „Nem szól ez, csak mindenre kivicsiriti azt a nagy fogát.”

világol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'valótlanságot beszél, nem komolyan beszél, nagyot mond.' — „Ne világolj mán, ha mondd meg az igazat!”

villahegyhordó mn. 'az a rúd, amellyel a szénarudast hordták a boglyához.' A rúd egyik vége hegyes volt. A két

rudat a rudas alá dugták, két ember megfogta a rúd végét és így vitte. — „Ha ez a villahegyhordó rud megbírná, az egész bogját el tudnánk vinni.”

vinkelyes mn. 'L alakú ház.' — „Cseléd-koromba a Becskenen mindég a vinkejbe laktam.”

vinyikó fn. (-t, -k, -ja) 'venyige, szőlővessző.' — „A szőlőből hazahoztam egy szekert vinyikót.”

voncol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'nehezen visz, cipel, vonszol.' — „Alig tudtam ezt a fíjút hazavoncolni.”

vajda fn. (-át, -ák, -ája) 'abroszba, ponyvába kötött háti batyu.' — „Az asszonyok mindég zajdával mentek a vásárra.”

zúrbolló fn. (-t, -k, -ja) 'vaj készítésére használatos, fából készített hosszúkás edény.' — „Ojan régen nem használjuk már a zúrbollót, hogy egészen kiszáradt.”

zsalikendő fn. (-t, -k, -je) 'rojtos, rózsás vállkendő.' Régi viseletdarab. Ma már nem található ilyen. — „Jánykoromba igen szép zsalikendőjűm vót.”

zsámiska fn. (-át, -ák, -ja) 'paprikáskrumpli.' — „Eltanálta, mint Borecsa néni a zsámiskát.”

zsarátmag fn. (-ot, -ok, -ja) 'zsarátnok, parázstűz.' — „A fíju táltoslova nem evett mást, mint zsarátmagot.”

zsemeg i. (-el, -tél, —, -j) 'olyan sok van egy helyen valamiből, hogy az szinte egyszerre mozog, hemzseg.' — „Annyi hal került a gyalomba, hogy csak úgy zsemegett.”

zsojtár fn. (-t, -ok, -ja) 'edény, amelybe a tejet fejik; sajtar.' — „Igen jóu tehen vót, mer egy fejésre adott két zsojtár tejet is.”

zsorvál i. (-sz, -tál, -i, -j) 'mindig beszél.' — „Annyit zsorvál ez, hogy az Isten se biri végighallgatni.”

zsuzsorékol i. (-sz, -tál, -i, -j) 'egyszerre beszél több ember (mint a liba).' — „Nem értettem a beszélgyét, mer a többiek igen zsuzsorékoltak.”

Nagy Géza

A művelt újrakölsönzésről, Shakespeare ürügyén

Ismert dolog, hogy a nyelvek a beléjük kerülő idegen szavakat, neveket saját hangtani, alaktani stb. rendszerükhöz idomítják: a kölsönsszavak és idegen nevek annál kevésbé tekinthetők idegennek, mennél jobban hasonlítanak az átvevő nyelvi szavakhoz a hangtani, alaktani stb. szerkezet szempontjából. Az is közismert, hogy egy-egy idegen szó vagy név beilleszkedésének mikéntje nemcsak nyelvi tényezőktől függ, amilyenek például az érintkező nyelvek hangrendszereinek vagy nyelvtani rendszereinek hasonlóságai és különbségei, hanem számos nyelven kívüli tényezőtől is, például az átvétel „csatornájától” (irodalom, élőszó, ezek különböző fokú együttes hatásai), a közvetítők vagy első használók idegen nyelvi és anyanyelvi műveltségének fokától, az éppen uralkodó nyelvművelő törekvésektől, és más tényezőktől is.

Az alábbiakban azt kívánom bemutatni, hogy (az elődeiknél) nyelvileg művelt(ebb) emberek hatására miként keletkezhettek régi kölsönsszavaknak új, az átadó nyelvi szókét jobban megközelítő kiejtése — ezt nevezem művelt újrakölsönzésnek —, s megpróbálom illusztrálni, hogy a spontán keletkező művelt újrakölsönzések kínálta előnyök kihasználása olyan lehetőség, amellyel a nyelvművelőknek is érdemes számolniuk.

Egy-egy kölsönsszó vagy idegen név átvevő nyelvbeli kiejtésének kialakulását vagy későbbi megváltozását befolyásolhatja az átvevők átlagos idegen nyelvi tudása, s így az iskolai idegennyelv-oktatás színvonala is (vö. pl. P. Lizanec: A jövevényszavak etimologizálásának elvei. NytudÉrt. 89. sz. 201; Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölsönsszavai. Kriterion, 1972. 60; R. Filipović: The Phonemic Analysis of English Loan-Words in Croatian. Zagreb, 1960. 30). Példaként említhető a *Don Quixote* tulajdonnévnek az angolban először a helyesíráson alapuló, majd később az eredeti ejtést jobban tükröző ejtése: [dan 'kwiksət] és [dan ki'howtij]¹, vagy a Filipović (i. m. 31) idézte horvát *lenč* ~ *lanč* (< ang. *lunch*) és *kep* ~ *kap* (< ang. *cup*) alakpárok, melyeknek második tagjai ma gyakoribbak a régebbi, német közvetítés torzította változatoknál. Hasonlóképp keletkeztetett a hozzánk francia közvetítéssel került *menezser* szónak az átadó angol nyelvi modellt jobban megközelítő, későbbi *menedzser* változata is (vö. Usapó József: English Sporting Terminology in Hungarian. Angol Filológiai Tanulmányok 5: 19).

Az utóbbi időben elég nagy vitát kavart Shakespeare nevének helyes magyar ejtése. Ferenczy Géza Péchy Blankával vitázó cikkében (Nyr. 99. 12—9) a [sekszpir] ejtést tartja helyesnek, mert „ez a hagyományos magyar ejtésforma”, amit „múlt századi nagy költőink műveiből, levelezéséből, lexikonokból biztosan tudunk”. Péchy Blankának véleményem szerint igaza van, amikor ezt válaszolja: „A [Séjkszpiir] üldözendő persze, mint minden túlzás és majmolás. De ha annak rendje-módja szerint Sékszpírt ejtünk,

¹ L. Bloomfield: Language. London, George Allen and Unwin, 1970. 448

nem vádolhatnak bennünket sem túlzással, sem majmolással.” A [sékszpír] ejtés inkább a művelt újrakölcsönzés egy példája, mintsem „erőszakos angoloskodás”, s ha így áll a helyzet, akkor semmi okunk harcolni ellene. Ezen a véleményen van Bárczi Géza is: „ha van olyan hangunk, mely jobban megközelíti az eredeti név kérdéses hangját, ezt lehet, sőt kíváncsian felhasználni a kevésbé megfelelő helyett. (...) Így *Sékszpír* mindenesetre ajánlatosabb, mint *Sekszpír*, de az utóbbinak múltja van nyelvünkben” (Nyr. 100: 352) Hasonlóan vélekedik Elekfi László is a Mai magyar nyelvünk (Akadémiai Kiadó, 1976) c. kötet 38. lapján, s tulajdonképp arra bátorítja a nyelvművelőket, hogy használják ki a művelt újrakölcsönzés nyújtotta lehetőségeket: „minél többen tanulnak idegen nyelveken, annál inkább helyet kell adnunk annak a törekvésnek, mely ezeket a neveket is az eredeti nyelvet jobban megközelítő alakban ejti, tehát [sékszpír], vagy [béthóven], esetleg [béthófn] alakban.” Ezt az elvet alkalmazza — nemcsak *Shakespeare* esetében — a Magay Tamás szerkesztette Idegen nevek kiejtési szótára is.

Egy másik „helytelen” hanghelyettesítésnek (ang. [ʌ] > magyar ö) a [sekszpír]-belinél lényegesen nagyobb múltja van nálunk,² mégis keletkezik régi, „helytelen” kölcsönsszavaknak új, „helyes” ejtészváltozatai, például *pick-up*: [piköp] ~ [pikap], *double*: [döbl]³ ~ [dabl].⁴ Az [ʌ] hangot tartalmazó friss angol szavak, kifejezések közül pedig az *up to date*-nek csak [ap tu dēt]⁵ kiejtése ismert, s a számítógép-programozóktól hallható, de még szótározatlan [abdétol] ige (< ang. *to update*) első magánhangzójának is csak „helyes”, az eredeti [ʌ]-t jól megközelítő ejtése van, ami szintén összefüggésben kell legyen a hazai angoltanítás fejlődésével.

Az eddigiek után már az is érthetőbb lehet, hogy miért nem tartom — Ladó János véleményével (Anyanyelvi kaleidoszkóp 228) szemben — helytelennek, ha valaki [gercen]-t mond a ma kétségtelenül szokásosabb [hercen] helyett. A. I. Gercen nevét ugyanis csak „művelt” — németesen művelt — kiejtési és helyesírási hagyományaink ferdítették vissza, nem elégedve meg a transliterálással, hanem mintegy „korrigálva” is az orosz nyelv e „botlását”. Úgy vélem, nem lenne helyes orosz tanáraink nem épp elenyésző rétegét az elé a dilemma elé állítani, hogy a „művelt magyar kiejtés normája” szerint, *vagy pedig* józan eszükre hallgatva ejtsék a nagy orosz író és forradalmár nevét.

Kontra Miklós

Lejt, lejtő. A 'ferde irányban lefelé tart' jelentésű *lejt* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult *lejtő* főnév, amely a földfelszín formáinak leggyakoribb alkotó elemét jelöli, korábban bukkan fel a forrásokban, mint maga az igei alapszó. A Kolozsvártól északkeletre eső Zsuk határrészeként szerepel 1332-ben *Kueusleuhteu* (Csánki 5: 403), azaz egy olyan hegy, amelynek köves a lejtője.

A *lejt* ige etimológiáját illetően a TESz. (3: 745–6) lényegében Balázs János (Nyr. 82: 232–3) feltevését tette magáévá, de némi bizonytalankodással, amit a „valószínűleg” határozószó érzékeltet: „a *lejt* ige valószínűleg származékszó: az -*it* műveltető képző -*xt* előzményével jöhetett létre a *le* határozószóból; vö. *közelít*, *távolít*.”

Felvethetőnek tartok más lehetőséget is. A *lejt* ige keletkezhetett az igekötős *leejt* [1416 u./1450 k.: *le ęyte* gr.: BécsiK. 16] igéből is úgy, hogy a két szomszédos magán-

² Ebben szótáríróink nem elhanyagolható szerepet játszottak, vö. Magay Tamás: NytudÉrt. 57. sz. 19, 50, 64.

³ Csapó i. m. 16

⁴ Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára. Akadémiai Kiadó, 1973. 198.

⁵ Bakosi . m. 880

hangzó egyike kiesett. E jelenségre vö. *gazduram* (ÉrtSz. 2:1004) < *gazdauram*, *gazdasszony* (NySz. 1: 130) < *gazdaasszony*, *jámbor* (TESz. 2: 258) < *jőember*, *kalóz* (TESz. 2: 329) < *kalauz*, *mert* (TESz. 2: 903) < *miért*, *némber* (TESz. 2:1010) < *néember*. Idetartozik Petőfi Sándor „Mit nem beszél az a német. . .” című költeményének indulatos káromkodása is: „Foglalod a *kurvanyádat*, De nem ám a mi hazánkat! . . .”.

Számos nyelvben használatos a 'lejtő', 'lejt' fogalmának kifejezésére olyan szó, amely 'esik' vagy 'ejt' jelentésű igéből alakult. Vö.: német *abfallen* 'lejtősödik, ereszkedik, esik': > *Abfall* 'lejtő, ereszkedő' (Grimm: DtWb. [Neubearbeitung] 1: 224); szerb-horvát *obronak* 'lanka, lejtő, hegyoldal' <: *obróniti* 'legurít, legörget, lehengerget' [tkp. 'leejt'] (SzbbhvMSz. 2: 215; Schütz: GeogrSkr. 31), *pádina* 'hegyoldal, lanka, lejtő' (SzbbhvMSz. 2: 386) < *pád* 'lejtés, ereszkedés, esés' <: *pásti* 'esik, hull' (Skok: EtRj. 2: 615); szlovén *obrónek* 'lejtő, lanka' (Tom. 1966. 324); cseh *spád* 'lejtő' (Dobossy: CsehMSz. 2: 417) <: *spadati* 'lejt, hajlik' (uo.), *úpad* 'lejtő, meredek' (PSIJC. 6:534); szlovák *spád* 'lejtő' (SlSJ. 4:146); felsőszorb *spad* 'lejtő' (Jakubaš 337); alsószorb *spad* 'lejtő' (Muka 2:483); lengyel *spadek* 'lejtő' (MSIJP. 762), *upacz* 'északi vagy északkeleti hegyoldal, amely csak erdőként vagy legelőként hasznosítható' (Nitsche: GTP. 40); fehérorosz *chnad* 'lejtő' (BRSl. 873); ukrán *chnad* 'lejtő' (URSl. 5:419).

Az alaki fejlődésre fent bemutatott magyar példák és a szemléleti háttér megvilágítására felsorakoztatott idegen nyelvi analógiák elegendő alapot adnak annak feltevésére, hogy a *lejt* ige nem más, mint az igekötős *leejt* igének szóhasadásszerűen elkülönült mása.

Ramaty. A főnévi használatban 'szalmahulladék, törmelék, szemét' (MTsz.) jelentésű, melléknévként pedig 'hitvány, semmirekellő' (ÉrtSz.), valamint 'nevetségesen csúnya' (MTsz.) értelmű *ramaty*-nak *ramagy*, *ramacs* (ÚMTsz.) alakváltozata is van. Legkorábbi előfordulása Győr vidékéről ismeretes: 1877: „*ramaty*: szalmahulladék, szemét” (Nyr. 6:325).

Az ÉKsz. a *ramaty*-ot esetleg hangfestőnek, a TESz. pedig ismeretlen eredetűnek tartja. További vizsgálatot igénylőnek minősíti a TESz. azt az feltevést, hogy a *ront* (MUSz. 667), illetőleg a *ronda* rokonságába tartozik.

Az a benyomásom, hogy a *ramaty* a csehből vagy a nyugatszlovákból került át jövevénytárolóként a magyarba. Vö. cseh nyelvjárási (Észak-Morvaország) *ramotí* 'limlom, ócska holmi, vacak' (Machek: EtSlČ. 2 507). Sziléziában a *ramotí* alaknak '(főző-, konyha)-edények' (uo.) jelentése van. Machek a *ramotí*-t a *chramostí* 'száraz gallyak, rőzse' [tkp. 'az, ami zizeg, zörög'] (Trávníček⁴ 517) rövidült alakjának gyanítja.

A cseh *ramotí* [ejtsd: *ramotyí*] főnévből a:o>a:a hasonulással és a magyar -i képzővel azonosított szóvégi -i elhagyásával alakulhatott ki a magyar *ramaty*. A *ramaty* > *ramagy* fejlődés zöngésülésnek, a *ramaty* > *ramacs* fejlődés pedig affrikálódásnak az eredménye. (A TESz. 3:342 a *ramaty*:*ramacs* viszonyra két példát idéz analógiaként.) A 'száraz gallyak, rőzse' jelentésű előzményből magyarázott cseh *ramotí* főnév 'limlom, ócska holmi, vacak' jelentéséhez jól kapcsolható a magyar *ramaty* elsődleges főnévi jelentése, amelyből jelzői használaton keresztül jöttek létre a leértékelő, pejoratív árnyalatú melléknévi jelentések. (A jelenséghez l. Károly: ÁltMJel. 284–8.) A cseh *ramotí* névváltozat '(főző-, konyha)-edények' jelentése szempontjából különleges figyelmet érdemel a göcseji kamraféle faházikók, az ún. kástuk hasznosításának alábbi részlete: „Gyűjtőhelye volt . . . a kástu a sok *ramacs*, haszontalan edényholminak is” (Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Bp., 1943. 222).

Kiss Lajos

A Magyar Nyelvjárások Atlasza V.*

Két évvel a Nyatl. IV. részének megjelenése után napvilágot látott a százkilencvenkét térképlapot tartalmazó V. rész. Egy kötet híján tehát már a teljes művet használhatják mindazok, akiket érdekelnek a mai magyar nyelvjárások.

Időközben megjelent a Nyatl. munkatársainak tollából az a tanulmánygyűjtemény** is, amely a Nyatl. legfontosabb tapasztalatait teszi közkinccsé. A kötet tanulmányai megismertetik az olvasót a magyar nyelvatlaszkutatás történetével (Bárcki Géza), a Nyatl. kutatópont-hálózatával (Kálmán Béla), a Nyatl. kérdőíveivel (Deme László), a Nyatl. hangjelölési rendszerével és gyakorlatával (Benkő Loránd), az anyaggyűjtés módszerével (Lőrincze Lajos), a Nyatl. ellenőrző gyűjtéseivel (Imre Samu), a Nyatl. szerkesztési munkáival (Deme László és Imre Samu), a Nyatl.-hoz kapcsolódó hangfelvételekkel (Balogh Lajos és Végh József), s adattárszerűen bemutatják a Nyatl. kutatópontjait, adatközlőit és címszavait (Balogh Lajos). Az elméleti-módszertani tanulmánykötet tartalmának vázlatos bemutatása is bizonyára nyilvánvalóvá teszi, hogy a Nyatl. anyagának optimális felhasználásához a szakembereknek ismerniük kell e tanulmánygyűjteményt is.

A Nyatl. V. része térképlapjainak egynegyede, összesen negyvennyolc térkép hangtani természetű: a szárad, üzen, könyörög, csepeg, kiált, parancsol, repül, énekel, emel, kapál, gyomlál, gyűszű, koldus, Károly, tanító, iskola, kőműves, fuvar, műhely, püspök, király, koporsó, ördög, csoda, választás, papír, lyuk, kamra, festék, abroncs, drót, idő, bokor, folyó, völgy, gödör, csősz, farkas, vályú, szecska, velő, vér, sarok < a cipőé >, kelés, arasz, főkötd, tű, vőfély helyi ejtésváltozatait adja meg. Száznegyvennégy térkép, azaz az V. rész háromnegyede alaktani jellegű. Ezeket a toldalék (rag, jel) a fontos, az tehát, hogy a szóban forgó viszonyításnak (megyek, mész, megy, megyünk, mentek < ti >, mennek, mentek < ők >, lementem, elment, hazamennénk, átmennénk, iszom [alanyi], iszom [tárgyas], ivott, innám [alanyi], innám [tárgyas], innék < ő > stb.) mi a kifejezési módja. Szófeldrajzi természetű térképlap a Nyatl. V. részében nincs.

*A Magyar Nyelvjárások Atlasza V. rész (769—960. térkép). A Magyar Nyelvatlasz munkaközösségének közreműködésével szerkesztette Deme László és Imre Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1976. (A Magyar Nyelvjárások Atlasza. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar Nyelvatlasz munkaközössége: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József. A munkaközösség elnöke: Bárcki Géza. A munkálatok során közreműködtek: Balogh Lajos, Farkas Vilmos, S. Meggyes Klára, Szépe György.)

**A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerkesztette Deme László és Imre Samu. A tanulmányok szerzői: Balogh Lajos, Bárcki Géza, Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Lőrincze Lajos, Végh József. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1975.

A hangtani természetű térképlapok közül kiemeltem a 924. számút, amelyen a *gyűszű* nyelvjárási alakváltozatai tárnak szemünk elé: *gyűszű, gyűszű, gyűszű, gyűszű, dzsűszű, gyűszű, gyűszű, dzsű, tűszű* stb.

Jelentős formagazdagságot tapasztalhatunk az igei toldalékok használatát szemléltető alaktani térképlapokon is. Például a *megy* ige jelen idejű alakjainak főbb nyelvjárási változatait a 769–774. számú térképlapok alapján a következőképpen foglalhatjuk össze:

Egyes szám

- Első személy: *megyek, mëgyék, mögyök, mënék, mönök, mënyék, mejek, mëngyék, mëk, mëk, mík* stb.
 Második személy: *mész, mész, mëgy, mígy, mécc, mícc, mensz, mënsz, mënysz, mëngyél* stb.
 Harmadik személy: *megy, mëgy, mögy, meggen, mëgyën, menyen, mënyën, mëjën, mëngyën, mën, mën* stb.

Többes szám

- Első személy: *megyünk, mëgyünk, mögyink, mögyünk, mënünk, mönünk, menyünk, mënök, mëjünk, mëngyünk, mënggyünk, mën, mënnyünk* stb.
 Második személy: *mentek, mënték, möntök, mésztek, mëtytek, mëtytek* stb.
 Harmadik személy: *mennek, mënnek, mönnek, megynek* stb.

Ez a kaleidoszkópszerűen tarka paradigmahalmaz hosszú történeti fejlődésnek az eredménye. Értékes vizsgálati anyagul szolgálhat a nyelvtörténész számára is.

A Nyatl. zárókötet (VI. rész) az előzetes ütemterv szerint a legközelebbi páros számú esztendőben, 1978-ban fog megjelenni.

Kiss Lajos

Tompa József: Anyanyelvi olvasókönyv (Rendszer és mozgás mai nyelvünkben). Budapest, 1976. Gondolat Kiadó, 391 lap

I. Tompa József már az előszó legelső szakaszában világosan érzékelteti, hogy szándékát és gyűjteményes kötete tartalmát, szerkezeti rendjét valójában a zárójelbe szorított alcím fejezi ki. Könyvében ugyanis arra törekszik, hogy anyanyelvünk mai állapotában mutassa be a nyelvi rendszer és a nyelvi változás néhány összefüggését. Törekvésének az a szemléleti alapja, hogy a nyelv állandó, de többnyire alig észrevehető módosulását a rendszertani összefüggések felismerésével ragadhatjuk meg, s csak úgy értelmezhetjük.

A szerző válogatott anyagát három csoportra osztotta: I. Nyelvi eszközeink világából; II. Nyelvhelyességi kérdések; III. A nyelv a művész tollán. Az ekként megnevezett nagy szerkezeti egységek természetesen nem határolódnak el mereven egymástól. Sokszor mindössze arról van szó, hogy a felvetett kérdés természete szerint illeszkedik egy-egy cikk, tanulmány a maga csoportjába. A kérdésre adható, s rendre megadott válasz, az érvelő magyarázat azonban annyira széles körű szemléletében, példaanyagában, amennyire szükséges és lehetséges. Így hát stilisztikai és nyelvhelyességi szempontok szövik át az első részt, s nyelvi eszközeink állapotának, grammatikájának anyaga és problematikája hálózta be a másodikat és a harmadikat. Ez a tudatos és következetes szerkezeti megoldás

már önmagában hű érzékeltetője mind a rendszernek, mind a mozgásnak, az állapot és a változás természetének és okrendszerének. A kellően részletező belső tagolás, a hozzá igazodó bő tartalomjegyzék sem pótolhatja azonban a tárgymutatót. Kár, hogy az egyébként elkészített mutató a kötetből végül is kiszorult.

2. Nyelvi eszközeink világát szavak és szóelemek, szófajok és alaktani, mondat-szerkezeti kérdések sokszínű ábrázolása jeleníti meg. Néhány újabb kori szavunk története azért kerül együvé, hogy mai szóteremtési — Tompa József idézőjeles szavával: „szótermelési” — feladataink és gondjaink megoldásához tanulsággul szolgáljon. Áradó gazdaságú példaanyag fölhasználásával tárul fel a *cipkaszakítás* 'két játszó fél tréfás, babonás játéka: cseresznye- stb. szár kettészakítása', *ernyő*, *halmaz*, *hars*, *hullám*, *szomj*, *tantusz*, *újmagyar* 'cigány', *zordon* szavak története. Tanulsgként nem csupán e szavak alakulásának, kialakításának útja-módja áll előttünk, hanem főként terjedésük, terjesztésük, szóképzleti rétegeken át vezető vándorútjuk pontos rajza. Annak megvilágítása, hogy a társadalmi háttér, a nyelvi ízlés, a stíluszándék és a stíluszórzék miként támogatja, olykor miként akadályozza egy-egy új szó, jelentés- és stílusárnyalat térhódítását. A válogatásba felvett szótörténeti cikkekből az is kitetszik, hogy az ellenkező folyamat — a szavak használati körének zsugorodása, kisebb-nagyobb mértékű viaszszorulása — ugyanezen tényezők figyelembevételével magyarázható. A szerző ugyan elszigetelt szó-életrajzoknak minősíti ezeket az elemzéseket, mégis kétségtelenül följük boltozódik egy általános felismerés: a szóképzlet változása, hullámozása éppen a fenti magyarázó tényezők azonossága miatt egységes és természetes folyamat.

Módszertani, sőt mondhatnám gondolkodáslélektani szempontból különösen fontosak azok az írások, melyeket Tompa József e kötet számára tömörített, fogalmazott meg újra. Ilyen a Nyelvtudományi Értekezések 14. számaként megjelent nevezetes tanulmányának („A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe”) rövidített változata is, amely a gyűjteményben „Egy hangnyi ingadozás — és ami mögötte van” címmel olvasható. A hangsúlyos kiemelésnek hármassz oka van: 1. Az eredeti tanulmány eredményeit egyetlen uralkodó szemponthoz igazodva foglalja össze; a mai mondat-szerkesztésre vonatkozó tanulságokat állítja a középpontba. 2. Gondolatmenetének feszes logikai rendjét már az alcímekkel kifejezi (A jelenség fölfedezése — A történeti alakulás menete — A melléknévi kötőhangzó további terjedése — Gyakorlati tanulságok), s így az elemzés, érvelés módját tanítja. 3. A jelenség vizsgálatát általános nyelvészeti, nyelv-elméleti vonatkozásokkal teszi teljessé. Ezek az erények az egyes témákhoz illő arányban az egész kötetet jellemzik. Az idézett példában az a sajátosságuk, hogy a rövidítés gondolati egységét szolgálva nyilvánulnak meg.

A nyelvi jelenségek fölfedezésének, a nyelvtani részletek megvilágosodásának, tehát a nyelvi tudatosságnak a fontosságát Tompa József közvetlenül is megfogalmazza. Mintegy a nyelv igényes, értelmes használójához fordulva. Ahhoz, aki „érteni szeretné egy-egy lépten-nyomon előforduló kifejezésmód közlésbeli szerepét” (87). A nyelvi eszközök közlésbeli szerepének megértése ugyanis értelmes használatukkal, a nyelvi ismeret a szabatosabb, árnyaltabb fogalmazással bizonyára szorosan összefügg.

A nyelvi szabályok, nyelvtani tudnivalók helyes fölfogásáról sokoldalúan és több helyre szétosztva esik szó. Az egyes elemzéseket szervesen kiegészítő általános megjegyzések akadály nélkül kerekednek egységessé az olvasó előtt. A „gúzsba kötő” nyelvtani szabályok és az eleven, „szabad” nyelvhasználat hamis ellentétét meghatározás értékű sorok világítják meg: „a nyelv működési szabályait rendesen maguk a nyelven beszélő nemzedékek alakítják ki. A grammatikusok s a nyelvművelés szakértői csak fölismérik, megállapítják a leggondosabban, legszebben fogalmazók szövegeiben érvényesülő értelmes rendet, tetszetős formákat, s már ezeknek ismeretében igyekeznek másokban is tuda-

tosítani, érvényesíteni a fejlődés mindenkori legmagasabb szintjéhez illő kifejezőmódokat, s irtogatják a hozzájuk képest rossz, elmaradott, visszatetsző alakulatokat” (130). Másutt az fogalmazódik meg, hogy a kialakult szabályosságtól eltérő nyelvi jelenségeket nem ítéltethetjük meg mereven. Már csak azért sem, mert a nyelvi rendszer lassú átalakulásának menetét éppen egy—egy —írói, nyelvértegbeli — „előreugrás” (83) jelezheti, sőt gyorsíthatja. Képi érzékletességgel, a térképjelek s a „hús és vér” táji elemek felidézésével fejeződik ki, hogy a nyelvtani kategóriákat minduntalan ki kell egészítenünk az árnyaló részletekkel, a sematikus grammatikai ábrázolást az egyedi „összefüggés- és széthúzás-hálózattal” (77).

3. A nyelvhelyességi kérdésekkel közvetlenül, részletesebben foglalkozó cikkek különösen tanulságosak. A szerző korábbi nyelvművelő állásfoglalásait, vitáit veszi újra vizsgálat alá. Olykor csak a ma is időszerű lényeg kiemelésére szorítkozik, de ilyen esetben is bemutatja a kérdésre vonatkozó vita gondolatmenetét. Többnyire azonban azért kell az újragondolás nyomán újra is fogalmazni, mert régebbi véleményét ma már nem ítéli meggyőzőnek, illetőleg a nyelvi valóság, a nyelvi változás újbóli számbavételét tartja szükségesnek.

A harcias nyelvörkődéstől, a türelmetlen nyelvcsöszködéstől a szerző nemcsak elítélő megjegyzésekkel határolja el magát. Egész kötetét az ún. pozitív nyelvművelés szemlélete hatja át, a szó szoros értelmében vett nyelvművelő magatartás, a „holtig való magyartanár” (6) türelmes, sokszínű érvelése jellemzi. Magyarázó állásfoglalását nemegyszer tételszerűen summázza: „A nyelv fölismerhető belső fejlődési tendenciáit nem szabad, nem is lehet gáncsoskodással akadályoznunk” (149); „a rossz analógia káros hatásait csak a helyes analógiák — vagyis a szabályos formák — ismételt tudatosításával kell és lehet elhárítanunk” (239). A nyelvileg helytelen, stilisztikailag rikító példákat nem megrovásként, hanem csak szemléltetésül idézi (82), ezért általában nem közli pontos lelőhelyüket. S ha a nyelvhelyességi, stilisztikai vétséget értékelően akarja megnevezni, nemritkán szinte eufemisztikusan választékos szavakat használ: „torz, zagyva, se magyaros-se németes szerkezetet *bütykölnék össze*”, „ezzel a *keszekusza* szerkezettel”; „ezzel a két nyelvből *összekutyult* alakulattal” (235); „fölsőleges... *beszuszakolnunk* a mondatba” (247); „a hivatali nagyképűség milyen *kelekótya* szövegezésre vezetheti az embereket” (263).

A nyelvtudományban használatos idegen szavakat — a nem nyelvész olvasó zavartalan tájékozódásának érdekében — többnyire magyar nyelvű kifejezésekkel, meghatározásokkal egészíti ki. Pompás szakmai szótárt, afféle értelmező szószeretet állíthatunk egybe belőlük: *dezideratív* (ige): többé-kevésbé szenvedélyes megkívánást, rááhítást kifejező (109); *motivált*: jelentés- és alaktani szempontból érthetőbb (14); *passzív* (szó): értett, bár nemigen használt (26); *tendencia*: lehetséges mozgási irányzat (72), változási hajlandóság (298); stb.

4. A nyelv művészi használatát, a művészi stílust tárgyaló cikkek sorából mindekelőtt az archaizálással foglalkozók emelendők ki. Tompa József alapvető fontosságú könyvet írt erről a témáról „A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv” (Bp., 1972.) címmel. Ezt a művet megjelenése óta kézikönyvként, sőt nyelvtörténeti tankönyveink nélkülözhetetlen kiegészítőjeként, „második köteteként” használjuk. Tudománytörténeti értékének, hatásának magyarázata abban a megfogalmazásban is benne rejlik, melyet Tompa József a mostani gyűjteményes kötet előszavába illesztett: „A művészi stílus színei közül kivált az érdekelt közletről, amelyben a nyelv- és stílustörténeti közműveltség közvetlenül hatott: a régies (archaikus) hatása” (6). Az önálló könyvből kikerekített részlet két gondolatsor mentén rendeződik el. Az egyik annak bizonyítása, hogy a régies

művészi hatás megteremtése érdekében nincs szükség folyamatos és teljes nyelvtörténeti hűsége, „hisz a szerző nem mint tudós ír valami ál-nyelvemléket” (370). A másik a koholt emlékek, ál-ősi szavak, fiktív régiségek keletkezésének, terjedésének okait, nyelvi feltételeit és következményeit veszi számba.

Thaly egyik gyanús szaváról, az ’egy fajta császári katona’ jelentésű *hacséros*-ról külön is szó esik. Minthogy a Magyar nyelvtörténeti szótár csak Thalyt idézte (vö. Adalékok 2:261), ez a származék óvatosságból kimaradt a TESz. *hacsér* címszavának szócikkből. Tompa ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a „a *Hanzséros* stb. családnév és más körülmények amellett szólnak, hogy a *hacséros* m e g l e h e t e t t [így!] a XVII—XVIII. század fordulóján, nem Thaly agyalta ki” (384). Tompa József feltételezése némileg igazolható. Ugyancsak Thaly közlésében jelent meg 1901-ben „Gróf Eszterházy Antal kurucz generális Tábori könyve”, s ennek függelékeként „Gróf Eszterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve”. Erről a kiadványról tudjuk, hogy „örökségként” átvett forrásanyag volt . . . amelyet a tudományoselet 1901-ben úgy üdvözölt mint a nagy kuruckori kutató munkásságának gyümölcsét, pedig az lemásolt állapotban, Thalytól egészen függetlenül [!] már 1861-ben kiadásra készen állt” (Történelmi Szemle 1:245). A kötet mindkét részében fölbukkan a *hacséros* főnév. (Az idézetek zárójeles betoldásai az 1901-es kiadásból valók.) 1709: „Onnénd megfordulván említett brigadéros uram a hadakkal, nemcsak kevés nyereséget, sőt *hacsírosokat* (cs. arciére-testőrök) is s postamestereket hozott magával” (307); 1709: „Brigadéros Béri Balogh Ádám uramnak aggratuáltatott az *hacsérosoknak* (arciéres) elfogattatása (Austriában)” (823).

Tompa József szép kifejezését kölcsönvéve, kiművelt képzelettel és örömmel tanulmányozhatja minden olvasó a harmadik, stilisztikai rész két írását: a szövegmagyarázat buktatóit, lehetőségeit elemző „Hogyan értette a szerző?” és a stíluselméleti szempontból is fontos „Egy és más a mondatszerkesztésről” című tanulmányt.

5. Lenyűgöző tömegű olvasmányanyagra épülnek a kötet elemzései és következtetései. Századokkal ezelőtti könyvek és tegnap megjelent versek, napilapok és irodalmi folyóiratok, magyar klasszikusok és műfordítások sok-sok részlete hömpölyög az olvasó előtt — az értő olvasásra, a nyelvi tudatosság iskoláztatására az élmény vonzásával is ösztönözve. Olykor ezer oldalnyi szépprózai olvasmányból készít statisztikát feltevése ellenőrzésére (96—7). A fáradságos munka eredményét tárgyilagosan közli: nem igen sikerült igazolni az előzetes megfogalmazást. Mindig határozottan jelzi bizonytalanságát, a megfelelő adatok hiányát. Ilyen kijelentésekre bukkanunk: „gondolom, de bizonyítani nem egykönnyen tudnám” (76), „nem tudom megállapítani” (50); stb. Egy-egy megállapítás után pedig többször láthatjuk a kérdőjeles *már-t* (79, 104, 166) és *még-et* (66, 82, 128). Saját nyelvismeretére csak kivételesen, mentegetőzve hagyatkozik: „e példák összeállításában eléggé a magam nyelvismeretére támaszkodtam, szokásom ellenére nem törődve azzal, hogy eltérek-e valahol tudományos szótáraink ajánlásaitól” (84).

6. A Gondolat Kiadó kezdeményezését örömmel kell üdvözölnünk. A magyar nyelvtudomány jeles művelőinek efféle gyűjteményes kötetek összeállítására, korábbi vitáik, eredményeik újragondolására valóban ilyen lehetőséget is kell biztosítani. A nyelvtudomány és az általános nyelvi műveltség érdekében egyaránt.

Pusztai Ferenc

Fókuszál „Ha a plazmasugár mágneses téren halad át, összeszűkül, mintegy *fókuszálódik*” (dr. Búza Péter: Plazma az iparban. Népszabadság 35: 247. sz. 10). Már többször hallottam, és nem először láttam most leírva a *fókuszál* igét. Először arra gondoltam, ilyen alakjában sajtóhiba vagy nyelvbtlás következménye, vagy pedig dilettáns alkotás. De nem. A Természettudományi lexikon is *fókuszál*. Íme: „*fókusz*: optikai eszközök azon jellegű geometriai pontja, ahol az optikai eszköz a beeső fénysugarakat egyesíti (*fókuszálja*). Analógia alapján... *fókusz*-nak nevezik azt a pontot, ahol mágneses erőterrel a széttartó részecskenyalábot egyesítik.” „*fókuszálás*: egy pontból kiinduló sugárnyaláb egyesítése egy másik pontban.”

Hogy a *fókuszál* ige és származékai a fizika magyar terminus technicusaivá váltak, arról a MTA Atommagkutató Intézetében is meggyőződhettem.

A latin *focus* 'fókusz' már félig-meddig meghonosodott nyelvünkben, hiszen igét is képezünk belőle: *fókuszál*. Ez az ige azonban hibás analógián alapul. Akkor is hibásnak kell tartanunk, ha fordítás eredményeként született, mert mindenképpen a *fókusz* tőhöz kellett volna igazítani.

A *fókusz* egyalakú mássalhangzós tövű főnév, s az *-l* igeképző az ilyen szavakhoz legtöbbször *-o-* kötőhangzóval járul: *cirkusz-o-l*, *kovász-o-l*, *csomag-o-l*, *birtok-o-l*, *vásár-o-l* stb. Ritkán *-a-* a kötőhangzó: *tál-a-l*, *ház-a-l*, de sohasem *-á-*.

Azok a denominális igék végződnek *-ál*-ra, amelyeknek alapszava *-a*-ra végződik, s ez a tőhangzó az *-l* képző előtt megnyílik *-á*-ra: *borotva* ~ *borotvál*, *kasza* ~ *kaszál*, *pólya* ~ *pólyál*, *szita* ~ *szítál*, *vacsora* ~ *vacsorál* stb. Ezek közé a *fókusz* ~ *fókuszál* nem sorolható.

A *kuszál* analógiájára keletkezett volna, vagy az *analizál*, *galvanizál* stb. lett volna a minta? Akárhogyan is keletkezett, szabálytalan alkotás, ellentmond nyelvérzékünknek. Ez a hiba, ez az ellentmondás azonban egy hang, egy betű megváltoztatásával megszüntethető, s akkor nem *fókuszálunk* tovább, hanem *fókuszolunk*.

É. Kiss Sándor

Szelidgesztenye. Elek Ede (4333 Miercurea Nirajului; Jud. Mures — Románia) azt írja levelében, hogy furcsának találja a Gondolat 1975-ös Zseblexikonában olvasott *szelidgesztenye* szót; *szelíd* szavunk nem kapcsolódhat növénynevekhez.

A legújabb értelmező szótárunkban is címszóként megtalálható *szelidgesztenye* (*Castanea sativa*; *Fagaceae*) nem egészen újkeletű kifejezés nyelvünkben. Elég nagy hagyománya van, szinte azóta használatos, amióta szükségessé vált, hogy megkülönböztessék az ugyancsak *gesztenye* nevű, de teljesen más növényfajhoz tartozó, csak külsőleg hasonló színű és alakú termést hozó vadgesztenyétől (*Aesculus*; *Hippocastanaceae*).

A hazánkban őshonos gesztenye nevének átvétele 1200 táján történhetett, s körülbelül a XVII. századig a *gesztenye* szó önmagában, minden jelző nélkül, egyedül csak a szelídgesztenyefát, illetőleg ehető gyümölcsét jelentette, minthogy addig másféle *gesztenye* nevű fát, termést nem ismertek. Csak a XVI. század legvégétől terjedt el ugyanis a vadgesztenye Európa-szerte, így nálunk is. Írásban csak a Párizs Pápai/Bod-féle, 1801-ben megjelent szótárban (Dictionarium Latino–Hungaricum) találkozunk először a *vadgesztenye* szóval a gesztenyefa címszó alatt: *Vad gesztenye*. Itt még különírva, de két évvel később, 1803-ban, Márton József német–magyar szótárában a *Roßkastanie* címszó alatt az egybeírt *vadgesztenye* található.

Múlt századi szótáraink a *gesztenye* címszó alatt legtöbbször megjegyzik, alkalmasint az élő nyelvhasználatra támaszkodva: „GESZTENYE, . . . Szelíd, vad gesztenye” . . . „A szelíd gesztenye másnemű fán terem” (Czuczor–Fogarasi: A magyar nyelv szótára, (1862–1874.); A Pallas Nagy Lexicon (1894.) idevágó szócikkében ezt olvashatjuk: Gesztenye kétféle van, „jóféle v. szelíd és vad v. lógesztenye”.

A tudományos szakirodalom is régen elfogadta és használta is a *szelídgesztenye* szót növénynevezésként, s 1885-ben már egybeírva megtaláljuk az Erdészeti Lapok egy cikkében: Borbás: A szelídgesztenye hazai termőhelyéről és terméséről (142–60).

Legújabb szakmunkáink a jelző nélküli *gesztenye* szót adják meg ugyan első helyen a *Castanea sativa* magyar neveként, de mindig megadják szorosán mellette a *szelídgesztenye* nevet is, mintegy pontosabb értelmezésként, s ezáltal kiküszöbölve a félreérthetőségnek még az árnyékát is, pl. az 1975-ben kiadott Biológiai Lexikon: *gesztenye*, *szelídgesztenye*. Ugyanitt a képaláírás viszont már csak: *Szelídgesztenye*. Ugyanígy járnak el más művek is.

Ez véleményünk szerint arra mutat, hogy a *gesztenye* szó önmagában már régóta nem teljesen egyértelmű és félreérthetetlen, s ha pontos meghatározásra van szükség, szinte kivétel nélkül valami megkülönböztető jelzővel látják el. Ez rendszerint *szelíd*, ritkábban *jóféle*, esetleg *édes*, illetőleg *vad* vagy *ló*.

Ami már most a kérdéses összetett szó előtagját illeti, nem véletlen vagy elszigetelt jelenség, hogy a gesztenyéhez leggyakrabban éppen a *szelíd* jelző kapcsolódott, s ezzel egybeorvra lett növényteni szakkifejezés, amit Ön annyira furcsállott, mert — mint írja — „*szelíd* szavunk kizárólag emberi vagy állati tulajdonságot jelent.”

Való igaz, nem mindenre mondhatjuk, hogy *szelíd*, mégis úgy véljük, e szó alkalmazási köre ennél jóval kiterjedtebb, hisz csak mindennapi beszédünkben is gyakran mondjuk: a *tó szelíd hullámai*; a *szelíd táj*; *szelíd lankák*; *szelíd éghajlat*, *hőmérséklet*, *időjárás*; *szelíd szellő*; *szelíd hold*; *szelíd gondolat*, s még sorolhatnánk tovább. A népnyelvben élnek ilyen kifejezések: *szelídfa* ('nemes fa', Zala megyében), *szelídföld* ('termőföld', Csallóköz), és egészen közönségesek az olyan növénynevek, mint *szelídcsalán* ('árvacsalán'), *szelídcsorbóka*, *szelídkeserűfa*, *szelídkömény* stb.

Nem egészen ide tartozik, de az érdekesség kedvéért megemlíti, hogy a *szelíd* szónak Csík megyében 'gyenge' jelentése is van. Más területeken is találunk olyan szakkifejezéseket, amelyek nem egészen fedik a *szelíd* köznyelvi, megszokott használatát, de feltehető, hogy ezeket is az élő, beszélt nyelv termelte ki magából. Pl. a mezőgazdaságban a *szelíd humusz* (másképpen *nyers humusz*) a közömbös kémhatású humusz általánosan ismert neve; a bőripar szakkifejezése a *szelíd bőrök*, szemben a *vadbőrökkel*.

Természetesen nem minden előzmény nélkül alakult ki a *szelíd* szónak ez a használata. Ha e szavunk történetét végig kísérjük legelső nyelvemlékeinktől kezdve, és ezek alapján, az derül ki, hogy e g y i k eredeti jelentése e szónak az lehetett, amelyet legújabb etimológiai szótárunk (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 1967–1976.) első jelentésként ad meg: 'nem fanyar, nem keserű, nem savanyú, nem maró, illetőleg nemesített (gyümölcs, növény), az ember számára hasznos (növény)'. E szó első elő-

fordulása is ezt látszik igazolni. Egy 1260-ban kelt oklevélben ez áll: „Pervenit ad pirum *Zerig* . . . vocatum” [*zerig*: a *szelid* egyik régi alakváltozata; pirum *zerig* 'szelid körte(fa')]. Más régi forrásokban is előfordul a *szelid* különböző gyümölcsökkel és növényekkel kapcsolatban. Hogy csak egy-két példát idézzünk: „Az vad faban *szilid* [szelid] oltatik” (Félegyházi Tamás: A keresztény hitnek részeiről való tanítás. 1583.); „Az vadfabannis olthatnak *szeled* fa ágatt, nem hogy az tulaidon *szeleg* faban ismeg *szeleg* ágatt nem olthatnanak” (Frankovics Gergely: Hasznos könyv betegségek ellen. 1588.); „A vad körtvélt a *szelédnél* nagyobbra becsüli” (Kisvica: Adagia. 1713.); „A tavasz fel ölteteti a földet szeléd gyeppel és virágokkal” (Faludi Ferenc: Bölcs Ember. 1778.). A már említett Czuczor-Fogarasi-féle szótár szerint van „*Szelid* alma, körte; *Szelid* gyümölcsök”. S Csokonai is ezt írja egyik művében: „Tegyétek *szelidekké* a fáknak vad termését.” Igei származékának is van ma ritkább, az eddig tárgyalt jelentést, illetőleg használatot alátámasztó alkalmazása. Erre csak egy régi példát: „Az eczetbe olajt egyelitünk, hogy annak keménységét *szelidítse*” (Illyés András: Prédikációk. 1696.).

Az tehát, úgy gondoljuk, világos a fentiek alapján, hogy eredeti és természetes fejlemény nyelvünkben az ember által élvezhető gyümölcsnek, illetőleg az ilyet termő fának *szelid* jelzővel való megkülönböztetése az élvezhetetlentől. Ennek mintájára kaphatta a gesztenye is a *szelid* jelzőt.

Nem tartjuk helytelennek a *szelidgesztenye* szót ezenkívül már csak azért sem, mert röviden kifejezi azt, amit egyébként csak hosszas körülírással lehetne meghatározni. A pontos megkülönböztethetőségre pedig bizonyos esetekben szükség van. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy mai köznyelvünkben már szinte afféle gyűjtőnév lett a *gesztenye* szó, a legtöbbször nem egyértelműen csak az ehhez gyümölcsöt, illetőleg az ezt termő fát értik rajta. Közvéleménykutatást végeztünk ez ügyben. Arra a kérdésünkre, mire gondolnak elsősorban, ha ezt a szót hallják, a megkérdezettek kivétel nélkül a vadgesztenyére gondoltak. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a vadgesztenyét ma már mindenütt megtaláljuk Magyarországon, tehát mindenki jól ismeri, gyakran látja, a szelidgesztenye azonban ritka, csak Sopron, Pécs és Nagymaros környékén fordul elő viszonylag nagyobb mennyiségben. Nagyon sokan soha nem láttak szelidgesztenyefát, gyümölcsét pedig legfeljebb csak gesztenyepüré formájában fogyasztják a cukrászdában, vagy sültve veszik az utcai árusoknál. Festők gyakran választják témául a vadgesztenyét, s rendszerint ilyen címet adnak képeiknek: *gesztenyesor*, *virágzó gesztenyék*, *csendélet gesztenyével* stb. Senki nem ütközik meg azon, ha elmarad a vad- előtag.

A legtöbb esetben persze nincs is szükség a pontosabb meghatározásra. A helyzet, a látvány, illetőleg a szöveggörnyezet eligazít bennünket, s ekkor természetesen elég, ha csak *gesztenyét* mondunk, írunk. De ha félreértést okozhat, használjuk bátran a *szelidgesztenyét*.

R. Lovas Gizella

Barla Gyula
(1925 – 1977)

Még itt látom magam előtt, amint a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelv-
oktatási szakosztályában, az előadótermet teljesen megtöltő hallgatóság előtt a stílus-
elemzés fontosságáról, eredményesnek ígérkező módszereiről beszél . . . Nem hivatkozva,
de az anyanyelvi nevelés megjavíthatóságának a prófétai hitével; a nyelv-, az irodalom-
és a neveléstudomány eredményeinek, valamint saját tanári tapasztalatainak a biztonsá-
gával . . . Kedves szabolcsi—debreceni ízű kiejtéssel . . . Logikusan felépített, az el-
méletet és a gyakorlatot egyaránt szem előtt tartó, színes és élvezetes stílusban . . .

Nem csoda hát, ha a tanév végi fáradtság ellenére sokan jelentkeznek hozzászólásra,
és az ülés végeztével sem akarják elengedni az előadót: az egyik kolléga további részlet-
kérdések után érdeklődik, a másik saját tapasztalatát, ötletét szeretné elmondani, továbbá
az előadó véleményét hallani róla, és mindenki gratulálni akar . . .

Mindez 1975 június elején történt . . . és ez évben, két év múlva egy kora nyári
napfényes, de annál szomorúbb napon — százaknak és százaknak: tanítványoknak,
kollégáknak, kedves ismerősöknek a soha nem tapasztalt részvételével — utolsó útjára
kísértük a debreceni köztemető öreg fái alatt Barla Gyulát. Az eszményi tanárt, az esz-
ményi barátot, az eszményi embert.

Eszményi tanár volt; mégpedig a „ma” és a „holnap” eszményi tanára. Nem első-
sorban azért, mert páratlan — módszerekben, ötletekben kimeríthetetlen — tanító-nevelő
képességekkel volt megáldva, hanem mindenekelőtt azért, mert nála szaktudományai-
nak a tudósi szinten való művelése és a gimnáziumi meg az egyetemi oktatás-nevelés
nem szakadt el egymástól, valójában egyet jelentett. És azért is, mert elméleti és gyakorlati
kérdésekben lépést tudott tartani az újjal, a fejlődéssel; mindig bízó, örök optimista
volt, aki ennélfogva egész életében a „holnap”-ot alakította, építette.

Legjobban izgatta anyanyelvi nevelésünk eredménytelensége. Tíznel is több —
köztük könyvnyi terjedelmű — tanulmányt szentelt a nyelvtan- és stilisztikaoktatás meg-
reformálásának, korszerűsítésének. Célját — csak helyeselhetően — így határozta meg:
„. . . akiket oktat a középiskola, azoknak csak elenyésző töredéke kerül magyar szakra.
Tehát egész életre szóló élményt kell adni . . . Ekkor kell hozzá-
edzeni őket, hogy kialakuljon bennük a nyelvvel bíbelődő természet, hogy felfigyeljenek
a nyelv jelenségeire . . . Ha e felneszelő tendencia megfogant bennük, s ha ennek növelé-
sén sikerrel fáradoztunk, akkor önképzésüket, későbbi fejlődésüket alapoztuk meg” (Nyr.
101: 72). Megvalósításának útját pedig a módszeres stílus- és szövegelemzésben látta:
„A szövegelemzés, megtartva az eddigi célkitűzést (a szilárd nyelvtani tudásra építést)
arra vállalkozik, hogy elmélyítse a szavak megválasztásához, a mondatalkotáshoz és az
ún. beszédműhöz szükséges tudnivalókat, hogy lényeges összefüggéseket tárjon fel, hogy
holt és merev sémák helyett a nyelv alkalmankénti célszerű megvalósulását láttassa, és
hogy mindezek révén új szemléletmódot terjesszen el” (uo. 64). Ehhez segítettek — és
segítenek — hozzá rendszerszerűen felépített és ötletes elemzésekben gazdag dolgozatai
(a legfontosabbak közül néhány: A nyelvtani elemzés új útjairól: Acta Paedagogica Deb-
recina, 1963. 117–26; A középiskolai műelemzés problémáiból: Acta Paedagogica Deb-

recina sorozat 51. sz. 1969. 5—37; Anyanyelvi nevelésünk problémáiból: Nyr. 98: 326—32; Stíluselemzés nyelvtanórákon: Megyei Továbbképző Intézet, Módszertani segédanyagok 32. sz. Debrecen, 1975. 80 l.; Nyelvi elemzés a középiskolában: Nyr. 99: 459—66; A stílus-tan és a stíluselemzés a középiskolában: Nyr. 101: 64—74; — 1. még az irodalom, a stí-lisztika és a nyelvészet felől egyaránt kitűnően megragadott — s ilyen minőségében minta-szerű — alkalmazott nyelvészeti dolgozatát, amelynek címe: Tartsunk-e névtanórát a kö-zépiskolában?, és amely az általa szerkesztett „Kísérletek az anyanyelvtanítás köréből” című kötetben található: Módszertani segédanyagok 38. sz., Debrecen, 1976. 109—40).

Az eszményi tanárhoz szervesen hozzátartozott a tudósi munka. Elsősorban Kemény Zsigmonddal és Vajda Jánossal foglalkozó könyvei, dolgozatai (Kemény Zsig-mond 1848-ban: *Studia Litteraria* 1963. 83—100; A Gina-dalok problémáiból: *uo.* 1965. 31—46; Vajda János Összes Művei I. Kritikai kiadás, sajtó alá rendezés 1—267 és jegy-zetek 268—533; Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt: *Irodalomtörténeti Füzetek* 67. sz., Bp., 1970. 172 l.; Fejezetek Kemény Zsigmond tanulóéveiből: *ItK* 1975. 609—22; Adatok a fiatal Kemény politikai tevékenységéhez és nézeteihez: *Száz.* 1976. 461—73; Kemény egy szaváról: *MNy.* 328—31; stb.) az igazi filológus Barla Gyulát mutatják fel, akit — mutatis mutandis — ugyanazok a vonások jellemeznek, mint a tanárt: kiemelkedő problémaérzékenység és -látás; szigorú módszeresség és komplex módszerek; az adatok-hoz való ragaszkodás; az ötletekben való gazdagság; meghatározott koncepció alapján a kutató munka végigvitele; megbízható és időtálló eredmények. Ilyenformán érthető, hogy ezek és más irodalmi dolgozatai, könyvismertetései közvetve vagy közvetlenül az oktatót és nevelőt támogatták, és hozzátehetjük: nem is kismértékben.

Eszményi volt Barla Gyula barátnak is. Debrecenben az egyetemen és a Refor-mátus Tanárképzőben, a Kollégiumban együtt eltöltött diákéveink, majd az együtt-tanárkodás mind azt igazolták, hogy nincs nála igazabb barát. De a későbbi idők, amikor már messzebb kerültünk egymástól, szintén kiállták a próbát...

Hogy mindenki szerette, tisztelte — aki akár mint tanítvány, akár mint kolléga, vagy akár csupán ismerősként a közelébe jutott —, azt mindig tudtuk. De hogy mennyi volt ezeknek a száma, az ama nagyon szomorú napon bizonyosodott be...

Gyakran felmerült sokunkban a kérdés, vajon hogyan vált Barla Gyula ennyire eszményi, igaz emberré. A gyökerek minden bizonnyal alapvetően sajtós, kedves egyé-niségében keresendők. Ennek kialakításában azonban ott munkált a szülőföld, a debreceni Egyetem és Kollégium, családjának a meleg szeretete... és — talán mindenkéül — az irodalom...

Barla Gyula felejtethetetlen, kedves, örök bizakodó egyéniségevel és több mint fél száz dolgozatában kitörölhetetlenül itt marad közöttünk.

Szathmári István

Putnoky Imre
1883—1977

Három nappal kilencvennegyedik születésnapja előtt, 1977. október 31-én elhunyt Putnoky Imre. Az idősebb nyelvészek jól emlékeznek rá, s azok, akik a Nyelv-tudományi Intézetben együtt dolgoztak vele, tisztelettel és meleg barátsággal gondolnak kitartó munkakedvére, mindig készenlétben álló tudására és derűs, bölcs emberségére. A fiatalabb nemzedék azonban csak akkor találkozik Putnoky Imre nevével, ha a folyóiratok régi köteteiben kutat.

Kezdő tanár korától dolgozott az akadémiai nagyszótár gyűjtésén, s ottani munkájának „melléktermékeként” született több mint félszáz szó- és szólástörténeti cikke a Magyar Nyelv 1907—1929 közti évfolyamaiban. Ő szerkesztette a Magyarosant 1937—44-ben, a torz idők ellenére józan mérséklettel. Mint szerkesztő, a rá jellemző szerénység-gel csak néhány cikkét és könyvismertetését közölte a lapban.

Az 50-es évek elején a Nagyszótár föléledő terve a már nyugdíjas Putnoky Imrét újra munkába szólította. Így került A magyar nyelv értelmező szótára, majd a Magyar értelmező kéziszótár készítői gárdájába, s gazdag ismereteivel és tapasztalataival segítette e művek megszületését.

K. M

Brunner Aurélné
1908—1977

Szentgróti Árpádné
1923—1977

1977. október végén és novemberében hunyt el két olyan munkatársunk, akik nem voltak ugyan hivatásos nyelvészek vagy a nyelvtudománynak, a nyelvművelésnek „alkotói”, munkájuk nélkül azonban másként alakult volna a magyarországi nyelvészettnek elmúlt negyedszázada. Ez a néhány sor, amelyben róluk megemlékezünk, nemcsak személyes kegyelet és hála a nyelvész kollegák nevében, hanem dokumentum: tanúságtétel és adalék a magyarországi nyelvészet története számára.

A nyelvészet korszerű formájában már nem egyszemélyes alkotó produkciókból áll, hanem jól szervezett műhelymunkából. A szótárak, nyelvtanok és nyelvtalaszok készítése; nyelvészeti folyóiratok szerkesztése; nyelvészeti kutatóintézetek „üzemeltetése” viszonylag nagy létszámú, fejlett munkamegosztással dolgozó kollektívák munkáját kívánja meg. Egy-egy ilyen kollektíva olyan, mint egy zenekar: a karmester csak akkor tud eredményt elérni, ha mindenki saját hangszerének mestere, s ha megvan az összhang a zenészek között.

A két elhunyt munkatársunk — mindkettő más és más módon — kiemelkedő dolgozója volt a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet kollektívájának.

*

Özvegy Brunner Aurélné, Decsy Erzsébet 1908. október 8-án született Gödöllőn. A budapesti egyetemen szerzett 1934-ben történelem-földrajz szakos középiskolai tanári oklevelet. Több helyen dolgozott, tanított; 1947-ben az egyetem dékáni hivatalába került. Dékáni titkár, majd az esti tagozat előadója, később vezetője volt. 1951-től az MTA

Nyelvtudományi Intézetében gépirónő, majd 1957-től 1968-ig, nyugdíjba vonulásáig az Intézet igazgatósági titkára. Nyugdíjasként is részt vett némely intézeti munkában. Igazgatósági titkárként éveken át a Magyar Nyelvőr, illetőleg az Acta Linguistica szerkesztőségi titkárának munkáját is ellátta.

Brunner Aurélné ideális titkárnő volt. Művelt, határozott, gyors és pontos. Mivel a megelőző időkben gépiróként vagy „kutatási segéderőként” maga is részt vett számos témában — például a Magyar Nyelvjárások Atlaszának, a fonetikai kutatásoknak munkálataiban — ezért referensi szinten intézte az ügyeket. Éveken át, minden külön megbízás nélkül, a Nyelvtudományi Intézet külföldi vendégeinek fogadója, vendéglátója volt, ebben kiterjedt nyelvismerete is segítette. Sokat tett az Intézet belső jó légkörének fenntartásához; hozzájárult belföldi és külföldi jóhírének kialakításához.

1977. október 21-én halt meg súlyos betegségben, hosszas szenvedés után.

*

Szentgróti Árpádné, Horváth Magdolna 1923. március 18-án született Budapesten. Felső kereskedelmi iskolai érettségit szerzett 1941-ben. Ezután különböző helyeken dolgozott. 1947-ben az „1848-as Néprajzi Bizottság”-hoz került gépirónőként, majd ennek megszűnése után automatikusan az Országos Népkutató Központhoz, 1949-ben pedig a Keleteurópai Tudományos Intézet Néptudományi Intézetébe. 1949 októberében került a Nyelvtudományi Intézetbe; így tehát annak egyik alapítása óta megszakítás nélkül dolgozó tagja volt. A Magyar Osztály gépirónője volt, majd annak kettéválása után a Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Osztályba került először gépirónak, majd tudományos ügyintézőnek. Munkájáért számos elismerést kapott; 1955-ben „Kiváló dolgozó” kitüntetésben részesült. Hosszú éveken át a Magyar Nyelvőr szerkesztőségi munkatársa volt.

Ő volt a Nyelvtudományi Intézetnek fennállása óta legjobb gépirónője. Gyorsaságában versenyszintű volt; megbízhatóságában (ahogy a gépirói terminológia mondja „hibátlanosságban”) szinte nyomdakész kéziratokat produkált (ehhez kiváló formaérzéke is segítette); napi teljesítménye pedig átlagban véve száz gépelt lap volt. S mindezt kedvesen, készségesen, vidáman, derűt sugárzóan végezte. Kulturáltsága alkalmassá teszi a korszerű gépirónő eszményképének betöltésére.

1977. november 17-én hunyt el aktív munkakorban, rövid, de súlyos szenvedés után.

*

Emléküket megőrzik a magyarországi nyelvészek, a nyelvtudomány különböző szakmájú segítői; a nyelvészet eredményeinek felhasználói: a kutatók, tanárok és diákok: a magyarul beszélők és olvasók közössége.

Munkájuk eredménye tárgyasulva része a magyarországi nyelvészet — elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete — tudományos és közművelődési alkotásainak.

Értékes emberek voltak, értékeket alkottak.

Szépe György

A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd országos versenye 1977-ben

1977. április 22—24-én 12. alkalommal, de új keretek között rendezte meg Győrött a Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd versenyt az Oktatási Minisztérium, a KISZ Központi Bizottsága, a KISZ Győr-Sopron Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya, Győr Megyei Város Művelődésügyi Osztálya és a Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola. A Kazinczy-díj alapítvány módosítása, az alapítványi összeg nő-

velése következtében ugyanis mód nyílt rá, hogy a középiskolai tanulók országos versenyt 1977-től kezdve kiszélesített formában lehessen megrendezni: külön mezőnyben vehetnek részt a versenyben a gimnáziumok és szakközépiskolák, illetőleg a szakmunkásképző intézetek. Az „elkülönített egység” következtében így tehát a győri országos döntőn kétszer hatvan középiskolai tanuló tehet tanúbizonyságot arról, miképpen beszéli anyanyelvünket, s minden évben kétszer tizenöt tanuló nyerheti el a szép beszéd jutalmát: a Kazinczy-érmet.

A verseny ünnepélyes megnyitásakor őket, az ország középiskolás diákjainak képviselőit, valamint kísérőiket: a felkészítő magyar tanárokat köszöntötte a vendéglátó intézet nevében K á d á r G é z a igazgató, Győr város tanácsa nevében M ó d o s D e z s ő n é elnökhelyettes. Hangoztatta, hogy a nyelv fontos összekötőkapocs a nemzetben belül: a kultúra átadásának eszköze. Általa kapcsolódik a hagyomány a jövőhöz.

A verseny — a szokásoknak megfelelően — a szabadon választott szövegek elmondásával kezdődött két helyszínen, külön-külön bizottság és hallgatóság előtt: a gimnazistáké a Rába Művelődési Központban, a szakmunkásképző intézetek tanulóié az Ady Endre Vasas Művelődési Házban.

A gimnazisták és szakközépiskolások által választott szemelvények szerzőinek „rangsora” ebben az évben a következőképpen alakult: Illyés Gyula 11, Kosztolányi Dezső 7, Németh László 4, Bárczi Géza, Lőrincze Lajos, Péchy Blanka 3—3, Ady Endre, Fábry Zoltán, Miklós Pál 2—2, Babits Mihály, Balázs Mihály—Papp Ferenc, Bálint György, Balogh István, Faragó Vilmos, Fülei Szántó Endre, Hernádi Sándor, Keresztúry Dezső, Lőránd István, Molnár József, Móricz Zsigmond, Nemes Nagy Ágnes, Osztovcics Levente, Jules Romains, Rónay György, Szabolcsi Bence, Szerb Antal, Tabi László, Tamási Áron, Tóth Árpád, Váci Mihály 1—1. részlettel szerepelt. Elhangzott ezenkívül még három olyan részlet is, amelyeknek a szerzőit a versenyzők nem nevezték meg.

Nagyjából hasonlóképpen oszlottak meg a szakmunkásképző intézetek tanulói által választott szövegek is: Illyés Gyula neve 14, Kosztolányi Dezsőé 4, Bárczi Gézáé 3, Lőrincze Lajosé 3, Illés Endréé 3, Ady Endréé pedig 2 alkalommal hangzott el a szemelvények szerzőjeként. — Noha a szabadon választott szövegek tematikáját illetően nem volt semmilyen megkötés (korlátozás csak arra vonatkozik, hogy csak XX. századi szöveg hangozhat el, s a szemelvény nem lehet hosszabb három percnél), a szabadon választott szövegek közül — érthető módon — feltűnően sok szólt a nyelvről, az anyanyelvről, a beszédéről (zenéjétől, ritmusáról, nyelvhelyességi kérdéseiről stb.), vagy legalábbis valamilyen vonatkozásban kapcsolódott az anyanyelvvel kapcsolatos kérdésekhez. A gimnáziumok csoportjában pl. 20 ilyen jellegű részlet hangzott el. Ezeken kívül az irodalom elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozott 9, irodalmi vagy költői mű elemzésével pedig 4 szöveg. Egy-egy nagy irodalmi egyéniségről szólt 16 részlet, közülük Adyról, a jubileumi év okából 8.

A többi szemelvény témája természetesen széles skálán mozgott. A néprajztól a közművelődés kérdésein át egészen a KISZ munkáig.

A verseny második napján a kötelező szöveg elmondására került sor. Ez Kálmán Béla írásának alábbi — gépelt változatában 28 soros — részlete volt:

Az anyanyelv szerepe az ember életében
(Részlet)

A nyelvhatár sokkal lényegesebb körülzárttság, mint az államhatárok. Egy osztráknak a német, egy flamandnak a holland, egy franciának a belga vagy a svájci államhatár határ ugyan, de ha az ottani nyelvhatáron nem megy túl, csak olyan az érzése, mintha saját országának egy más vidékén volna. A nyelvi határon azonban csak úgy tudunk nagy nehézséggel át-

törni, ha elsaajátítunk egy vagy több idegen nyelvet, amelyek azonban sohasem pótolhatják az anyanyelvet. Mindenki csak a saját anyanyelvén teljes értékű ember, mert a másik tanult nyelv már mindig áttételes, a nyelvi kifejezés és megértés soha sem tökéletes. Az egyéniség, személyiség csak az anyanyelven bontakozhat ki teljes egészében. A nyelvben benne van az illető közösség múltja és jelene, művészete, néprajza, története. A nyelv mindenki számára az anyanyelvet jelenti, ennek segítségével tud tanulni, elemzőn gondolkodni, és ezáltal alkotni, befolyásolni, változtatni. Anyanyelv nélkül munkát végezni is nehéz.

Az anyanyelv teszi az embert emberré, ez kapcsolja össze a társadalommal, ez alakítja ki magát a társadalmat. Ez a társadalom kezdetben csak a család, majd a szomszédok, az iskolatársak, munkatársak, ismerős és ismeretlen emberek, végül mindazok, akik ezt a nyelvet anyanyelvüként beszélik: a kereskedelem, a közlekedés, a sajtó, a rádió, a televízió, a hivatalok stb. Kosztolányi vallotta anyanyelvünkről: »Benne van a múltam, a jelenem és a jövőmdm. Benne van az életem. Benne van a halálom is. Benne van a sorsom.«

A verseny harmadik napján az eredményhirdetés előtt Lakatos László, az MSZMP Győr Városi Bizottságának első titkára mondott ünnepi beszédet. Méltatta a versenyt, mely azt igazolja, hogy a mai fiatalok a nyelv művelésén fáradozva a jövő kultúráját építik, s ebben a tekintetben is méltó utódai a régi nagy nyelvművelőknek. Hangoztatta, hogy az a Város, melyben 11 évvel ezelőtt először osztották ki a Kazinczy-érmeket mindig szívesen várja a szép magyar beszéd fiatal művelőit.

A gimnazisták és szakközépiskolások versenyét dr. Lőrincze Lajos értékelte. A tapasztalatokat összegezve s egyben az elkövetkezendő versenyekhez is segítséget nyújtva felhívta a figyelmet arra, hogy e versenyeken a beszédnek, a szöveg elmondásának fő célja a szövegben rejlő gondolatok tolmácsolása „embertől emberig, lélektől lélekig, szívtől szívig”. Ennek érdekében el kell értnünk, hogy ne legyen semmi, ami ezt a célt meggátolja, fel kell használnunk mindent a mi a gondolatok átadását elősegíti. Értetni kell, amit el akarunk mondani. Ennek alapfeltétele a tiszta artikulációjű, jól hangzó (hallható) beszéd, a szűkebb és tágabb értelemben vett kiejtés szabályainak tudása a készség fokán, valamint a kifejező szövegmondás követelményeinek ismerete. Csak így tudjuk a beszéd akusztikus eszközeit, a kifejező tolmácsolás szolgálatába állítani. Nem szabad a „szavak egérfarkába” kapaszkodni, hanem látni kell az egészet, a mondatok szövevényét és összefüggéseit. A kifejező tolmácsolást elősegítheti, ha a versenyzők egyéniségüknek megfelelő szöveget választanak, s nem csak a versenyek előtti időszakban, hanem az egész év folyamán gyakorolják szövegeknek tartalmi, nyelvi elemzését.

A szakmunkásképző intézetek tanulóinak teljesítményét értékelve dr. Deme László elmondotta, hogy a nyelvnek fizikai jellemzői nem önmagukért vannak, hanem hogy eszközül szolgáljanak a kifejezés és megértés megkönnyítéséhez. A gondolat élőszóbeli tolmácsolásának alapja a tiszta hangképzés és a mondatfonetikai eszközök helyes használata. Ügyelni kell azonban arra, hogy bár a mondat önmagában is önálló egész, a szövegben azonban mégis csak beépített rész, mely a gondolatok egészébe illeszkedik bele.

Mindkét bíráló megállapította, hogy — bár a szakmunkásképző intézetek tanulói bizonyos hátránnyal indultak, hiszen anyanyelvi képzésük kisebb óraszámban folyik, mint a többi középiskolás tanuló — a verseny mindkét „mezőnyének” teljesítménye megfelelő, kielégítő volt, s nagyjából azonos színvonalon mozgott. Megállapították, hogy a jövőben nagyobb gondot kell fordítani arra, hogy a gondolatok tolmácsolásának hangvétele, stílusa természetesebbé váljék.

A jelenlegi iskolás, olykor szenvelgő, máskor „idéző” jellegű vagy a pódiumszerű felolvasói stílust (ez mind a szabadon választott, mind a kötelező szövegek bemutatásakor gyakori volt) közelíteni kell az élőszónak természetesebb hangvételéhez, változato-

sabb melodikájához és ritmusához. Vagyis: nem felolvasva kell beszélni, hanem beszélve kell felolvasni. S aki igényes kész szövegben megtalálja a gondolatok ízét, lényegét, formai szépségét, az igényes lesz a maga irányában is.

A bíráló bizottságok: 1. Tiszteletbeli elnök: P é c h y B l a n k a érdemes művész; elnök: dr. L ő r i n c z e L a j o s állami díjas, c. egyetemi tanár; társelnök: dr. B e n c é d y J ó z s e f főiskolai igazgató; tagok: F r a n k I v á n, a KISZ KB munkatársa, G á l o s T i b o r OM főelőadó; K ö r m e n d y L á s z l ó Kazinczy-díjas, a Magyar Rádió bemondója; dr. P e r é d y L á s z l ó színművész, a Kisfaludy Színház tagja; W a c h a I m r e, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tud. munkatársa, a Beszédművelő Munkabizottság titkára; 2. Elnök: dr. D e m e L á s z l ó egyetemi tanár, társelnök; H e r c z e g i K á r o l y OM osztályvezető; tagok: G ö n c z y Z s u z s a a KISZ KB munkatársa, G r á f R e z s ő, a Tankönyvkiadó főszerkesztője, dr. M e g y e r S z a b o l c s Kazinczy-díjas, ny. szakfelügyelő és R i g ó J á n o s n é, az MRT győri stúdiójának munkatársa; S z e n d e A l a d á r, ny. főisk. tanár, az OPI munkatársa. P é c h y B l a n k a érdemes művész, a Kazinczy-díj alapítója nyújtotta át a Kazinczy-érmeket a 20—20 legszelbben beszélő tanulónak. A Kazinczy Gimnázium ajándékát Kádár Géza, az iskola igazgatója, a KISZ KB különdíjait Gönczy Zsuzsa adta át.

A gimnázium és szakközépiskolai tanulók versenyében az első öt helyen végzett tanulók a következők: B o d n á r Z o l t á n (Salgótarján, Bolyai János Gimnázium), L ő r i n c z i G a b r i e l l a (Debrecen, Tóth Árpád gimnázium), S c h a e f e r A n d r e a (Budapest, I. István Gimnázium), V a r g a G y ö r g y i (Baja, Tóth Kálmán Gimn. és Szakközépiskola), Z o l t á n K a t a l i n (Békés, Szegedi Kis Gimn. és Szakközépiskola).

A szakmunkásképző iskolai tanulók versenyében az első öt helyezett: C s o n k a I s t v á n (Budapest, Pesti Barnabás Szakmunkásképző Int.), G y ö r g y Z s u z s a (Barcs, 525. sz. Ipari Szakmunkásképző Int.), M a k r a i J u d i t (Budapest, 12. sz. Szakmunkásképző Int.), M é s z á r o s J ó z s e f (Budapest, Szász Ferenc Szakmunkásképző Int.), N a g y E r z s é b e t (Kiskunhalas, Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakmunkásképző Int.).

Wacha Imre

Édes anyanyelvünk verseny — 1977.

Ötéves jubileumához érkezett az a középiskolások részére indított nyelvhasználati verseny, amelyet Kazinczy szűkebb hazájában — sátoraljaújhelyi kezdeményezésre — szerveznek évről évre most már hivatalosan és országos jelleggel az Oktatási Minisztérium, a KISZ Központi Bizottsága, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya, a Sátoraljaújhelyi Városi Tanács Művelődésügyi Osztálya, a Sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola, valamint a Sátoraljaújhelyi Városi-Járási Művelődési Központ közreműködésével.

A döntőbe — amelyet 1977. október 21—23-án tartottak Sátoraljaújhelyen — 61 tanuló (50 leány és 11 fiú) jutott el, 41 városból érkeztek, a hazai középiskoláknak kb. 10 százalékát, 55-öt képviseltek. Ez önmagában is szép eredmény. Ezekről az iskolákról elmondhatjuk, hogy az anyanyelvi kultúra, a tudatos nyelvhasználat ápolásának jelentős órhelyei. (Kár, hogy a verseny tényleges tömegbázisának országos körét — az iskolai és a megyei versenyek és az ezeken részt vevő tanulók számát — még mindig nem ismerjük pontosan !)

Az idei verseny több vonatkozásban is azt bizonyította, hogy életképes és hasznos kezdeményezésről van szó. Eredményesen egészíti ki, sőt bizonyos formában vissza is hat az iskolai anyanyelvi nevelésre. Egyre jobban az életre készít fel: tartalmában tud szín-

vonalas és érdekes maradni, szervezeti formájában pedig továbbfejlődni. Az idei évtől ugyanis minden döntőbe jutó tanuló — írásbeli teljesítményének eredményétől függetlenül — megkapja a szóbeli szereplés lehetőségét.

A versenyforma két részből áll:

Az írásbelin a tanulók tudatos nyelvhasználatának szintjét mérik a feladatlap kérdései, amelyek között szerepelt: szóértelmezés, fogalom-meghatározás, rokon értelmű szavak stílusminősítése, idegen szó helyettesítése megfelelő magyarral, szaknyelvi szöveg átfogalmazása, szövegtagolás megfelelő írásjelekkel, önálló fogalmazás, a diáknyelv jellemzése stb.

A szóbeli feladat ebben az évben újszerű volt. A tanulók a Folytatás című (a népművészet továbbélése napjainkban témájú) színes ismeretterjesztő rövidfilm egy kb. 10 perces részletét nézték meg gondolatébresztőként; majd utána írásban kézhez kapták a tényleges feladatot: Fejtsék ki mondanivalójukat 3 percen az alábbi témák egyikéről, ügyelve a műfajra, helyszínre és közönségre. 1. Találkozásom a népművészettel — élmény-elbeszélés a KISZ-klubban, 2. Ápoljuk a néphagyományokat — felszólalás az iskolai KISZ-szervezet kulturális programjának vitájában, 3. A népművészet ma — bevezető előadás szakköri foglalkozáson a film megtekintése előtt.

Mind az írásbeli, mind pedig a szóbeli komoly erőpróbát jelentett, de amint az eredmény mutatja, a mezőny fele (30 tanuló), a jutalmazottak színvonalasan szerepeltek, a vártnál is jobb teljesítmény nyújtottak.

A szóbeli eredmények általános jellemzésére elmondható, hogy tartalmukban a témához kapcsolódtak. Az előző évek teljesítményéhez viszonyítva több eredeti, egyéni megfogalmazás hangzott el. Megszerkesztés szempontjából pedig főleg a bevezetések és a befejezések sikerültek jobban. A tárgyalás belső felépítésére kell a jövőben több gondot fordítani. A megszövegezésben pedig az egyes műfajok stilisztikai kívánalmait kell jobban szem előtt tartani.

A bíráló bizottságok munkájában a következők vettek részt: D e m e L á s z l ó elnök, H e r c e g i K á r o l y társelnök, B e n c é d y J ó z s e f, B u j d o s J á n o s, F r a n k I v á n, G á l o s T i b o r, G r a f R e z s ő, K o v á t s D á n i e l, N y i r k o s I s t v á n.

Átlagon felüli teljesítményükért a következő tíz versenyző kapta meg Sátoraljaújhely város tanácsának új bronz plakettjét és a KISZ Központi Bizottságának 500,— Ft-os pénzjutalmát: H i d e g É v a (Nagy Lajos Gimnázium, Pécs), tanára: Szende Béláné, K i s R ó b e r t (Zrínyi Miklós Gimnázium, Zalaegerszeg), tanára: Kis Kádi Géza, K o m á r o m i V e r o n i k a (Táncsics Mihály Gimnázium és Szakközépiskola, Kaposvár), tanára: Szoliva Jánosné, K o z m a J ó z s e f (Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium, Szeged), tanára: Wodala János, M o n t o v a y E m í l i a (Földes Ferenc Gimnázium, Miskolc), tanára: Heinz Józsefné, P o r k o l á b J u d i t (Petőfi Sándor Gimnázium, Bonyhád), tanára: Pálos László, S ü t ő r i Á g n e s (Kun Béla Gimnázium, Komló), tanára: Nagy Ernő, V é k o n y E t e l k a (Táncsics Mihály Gimnázium és Ipari Szakközépiskola, Orosháza), tanára: Virág Istvánné, V e r e s R ó z s a (Árpád Gimnázium, Tatabánya), tanára: Babay Gézáné, V l a d á r Z s u z s a (Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium, Budapest), tanára: Honti Mária.

A bíráló bizottság Sátoraljaújhely város tanácsának plakettjét adományozta két szaktanárnak: K i s K á d i G é z á n a k és S z e n d e B é l á n é n a k, akik példamutatón készítették fel tanítványaikat.

Nem hiányzott a háromnapos programból a szokásos kísérő műsor sem.

A tanárok számára két előadás hangzott el: A funkcionális nyelvszemlélet alapkérdései (D e m e L á s z l ó), A közoktatás és a közművelődési intézmények kapcsolata (B u j d o s J á n o s).

A tanulók számára a Hegyközbe szervezett kirándulás és városnézés tette emlékezetessé a találkozót.

A vasárnapi széphalmi záróünnepély pedig életre szóló élménnyel gazdagított minden jelenlevőt.

Graf Rezső

Egy kiejtési verseny tapasztalataiból

A pozsonyi Kerületi Pedagógiai Intézet 1977 májusában rendezte meg a helyes magyar kiejtés általános iskolai és középiskolai versenyét. A nyugat-szlovákiai döntőbe a járási versenyek első két helyezettje jutott. A népes mezőny — 21 általános iskolás, 17 középiskolás került a legjobbak közé — azt igazolta, hogy a szlovákiai magyar iskolákban is igen nagy gondot fordítanak a helyes és szép magyar kiejtés elsajátítására.

Az értékelő zsűri örömmel állapíthatta meg a résztvevők alapos felkészítését és felkészülését, általában a teljesítmények magas színvonalát. A kötelező és a választható szöveg — mindkettő értekező próza — felolvasásában rendre érvényesültek a helyes magyar kiejtés követelményei: a kifogástalan hangképzés, hangsúlyozás, hanglejtés, a helyes időtartam és beszédtempó, a szünetekkel való okos gazdálkodás, s ami a legfontosabb, a megértést sugárzó szövegmondás. Az oly gyakori köznyelvi hibák: a hanyag artikuláció, a hosszú hangok rövid ejtése (elhízi, egyik, műnek) vagy ennek fordítottja (ékesíti, belölle), a gyors beszédtempó vagy éppen túlzott tagolás, a szólamvég „felkapása” — csak elvétve bukkantak fel. A köznyelvi *a* és *á* palóc ejtése (*á*, *ā*) csak igen szórványosan fordult elő, akkor is legfeljebb olyan enyhe változatában, amely esetleg egy regionális köznyelv normájaként is elfogadható. Nem volt indokolt, az értekező prózához semmiképpen sem illő az a többé-kevésbé patetikus hanghordozás, amellyel a versenyzők egy-némelyike tolmácsolta szövegét. Erre nyilván a különleges, mondhatni ünnepi alkalom készítette a szereplők egy részét.

Volt a versenynek egy igen meglepő, bizonyos mértékig negatív tapasztalata is, nevezetesen az, hogy egyetlen induló ejtésében sem hallhattuk a zárt *ĕ*t. Azért volt meglepő, mert a versenyzők legnagyobb része (talán a pozsonyiakat kivéve) olyan vidékről való, ahol a zárt *ĕ* a beszélt nyelvben önálló hangszköz, tehát jelentésmegkülönböztető szerepe van.

Mi lehet az oka az anyanyelvi zárt *ĕ* mellőzésének és a kétségtelenül színtelenebb — bár egyébként teljesen kifogástalan — nyílt *e*-zö köznyelvi változat használatának? Alighanem a tanulók és oktatók nyelvszemlélete, amely a zárt *ĕ*-t tudatosan vagy ösztönösen nyelvjárási hangnak minősíti. E szemlélet kialakulásának, sőt terjedésének természetesen oka van: elsősorban helyesírásunk sajátos fejlődése, amely az utóbbi századokban — egy-két szótárt kivéve — nem jelölte a zárt *ĕ*-t, tehát az írásbeliségben a nyílt *e*-zö nyelvi változatot rögzítette. A rádió, a televízió, a színpadi nyelv — néhány hivatásos vagy nem hivatásos szereplő kivételével — ugyancsak ezt terjeszti.

Tekintsük tehát azt a nyelvi változatot normának, amely egyfajta *e*-t használ, s csak ezt ismerjük el a helyes magyar köznyelvi kiejtésnek? Semmiképpen sem. Ha visszapillantunk a magyar nyelvművelés történetére, azt látjuk, hogy a zárt *ĕ*-zéssel szemben három álláspont alakult ki. Az első kettő merevebb volt, a harmadik, a mai dialektikusabb. Az első a zárt *ĕ*-zö nyelvi változatot tartotta helyesnek, a nyílt *e*-zöt nyelvjárási minősítette (pl. Szarvas, Simonyi, Gombocz). A második éppen ennek a fordítottja mellett kardoskodott (pl. Tolnai, Finály). A harmadik szerint — s ez a véleménye nyelvművelőink legtöbbszörének — a magyar köznyelvnek két változata van: egy nyílt *e*-zö (egy fajta *e*-t használó) és egy zárt *ĕ*-zö (a nyílt és zárt *ĕ*-t használó). Mindkettő helyes, nagy értelmező szótárunk a magyar szavak mindkét ejtési változatát rögzíti.

Mi a teendője anyanyelvi oktatásunknak? A nyílt *e-ző* területeken semmi: a zárt *ě* használatát — ha már helyesírásunkból kimaradt a megfelelő betű — nem lehet megtanítani. A zárt *ě-ző* területeken viszont feltétlenül érdemes megőrizni ezt a hangot. Ez könnyen elérhető: hagyjuk, hogy a tanulók anyanyelvük zárt *ě*-jét bátran használják, ne erőltessük a nyílt *e* kizárólagos használatát!

Kázmér Miklós

Nyomdászok helyesírási vetélkedője. A Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület 1977. november 28-án — ebben az évben immár a második alkalommal — a Technika Házában helyesírási vetélkedőt tartott. Tavasszal a budapesti nyomdák és kiadók képviselői mérték össze helyesírási tudásukat, s mutatták meg, hogy a helyesírási szabályok helyes alkalmazása nem is olyan ördögös dolog. A verseny nagyon szép eredményei legalábbis erről tanúskodtak.

A verseny második fordulójára az ország valamennyi nyomdája, könyv- és hírlapkiadó vállalata elküldhette, és jó néhány el is küldte képviselőjét. A versenyzőknek — 42-en indultak: korrektorok, gépszedők stb. — hat, összesen 150 nehéz helyesírási kérdést tartalmazó tesztlapot kellett helyesen kitölteniük. A vetélkedő résztvevőinek sokoldalú helyesírási tudását, széles körű tájékozottságát jellemzi, hogy az első három helyezett a 150 feladat közül 143-at helyesen oldott meg, többek között olyanokat is, amelyeket a nyelvészek is nagyon nehéznek ítélték. A hetedik (!) helyezett is csak tíz esetben tévedett.

Ennek az országos helyesírási vetélkedőnek az eredményei azt bizonyítják, hogy a kiadók és a nyomdák dolgozói közül már sokan átértik és tudják, hogy az anyanyelv ápolásában és az anyanyelvi műveltség terjesztésében milyen fontos a szerepük.

T. Urbán Ilona

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Salgó István

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. X. 15. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

78.5040 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

A Magyar Nyelvjárások Atlasza V. (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	111
Tompa József: Anyanyelvi olvasókönyv (Ismerteti: <i>Pusztai Ferenc</i>)	112
A Nyelvőr postája	
<i>É. Kiss Sándor</i> : Fókuszál	116
<i>R. Lovas Gizella</i> : Szelfigesztenye	116
A nyelvőr hírei	
<i>Szathmári István</i> : Barla Gyula	119
<i>K. M.</i> Putnoki Imre	121
<i>Szépe György</i> Brunner Aurélné Szentgróti Árpádné	121
<i>Wacha Imre</i> : A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd országos versenye 1977-ben	122
<i>Graf Rezső</i> : Édes anyanyelvünk verseny — 1977	125
<i>Kázmér Miklós</i> : Egy kiejtési verseny tapasztalataiból	127
<i>T. Urbán Ilona</i> : Nyomdászok helyesírási vetélkedője	128

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az AKADÉMIAI KÖNYVES-BOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizelési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorphe des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat. 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, Fve 9,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszájának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)*. Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60.— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szepesy Gyula: Kritériumok az *őket* és *azokat* használatához

Kolozsvári Grandpierre Emül: Betakarítás

Korenych Éva: A finnugor történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapelveinek kiformalódása

Buvári Márta: A „zárt *ë*” pere

†Danczi Villebald: Szeder Fábián

Guszkova Antonyina: Magácska

Huszár Ágnes: A nyelvi kultúra kérdései a Szovjetunióban

Morvay Zsuzsanna: Nagy László: Vállamon bárányos éggel

Molnár Ildikó: Helyesírási és hangtani régiességek Weöres Sándor *Psyché*-verseiben

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

102. ÉVFOLYAM 1978. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szepeszy Gyula: Kritériumok az őket és azokat használatához</i>	129
<i>Kolozsvári Grandpierre Emil: Betakarítás</i>	148
<i>Korenchy Éva: A finnugor történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapelveinek ki- formálódása</i>	152
<i>Buvári Márta: A „zárt ë” pere</i>	163
<i>†Danczi Villebald: Szeder Fábián</i>	170
<i>Guszkova Antonyina: Magácska</i>	179
<i>Huszár Ágnes: A nyelvi kultúra kérdései a Szovjetunióban</i>	181

Íróink nyelve

<i>Morvay Zsuzsanna: Nagy László: Vállamon bárányos éggel</i>	186
<i>Molnár Ildikó: Helyesírási és hangtani régiességek Weöres Sándor Psyché-verseiben</i>	195

Nyelv és iskola

<i>Pásztor Emil: A 8. osztályos magyar nyelvtani munkafüzetről</i>	201
<i>A. Molnár Ferenc: Szövegjavítások és szómagyarázatok a középiskolás tankönyvek rég magyar irodalmi szemelvényeihez</i>	208

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Montágh Imre—Lőrök József—Subosits István: Adatok a szigmatizmus nasalishoz</i>	214
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kálmán Béla: Abbahagy, abbamarad</i>	224
<i>Bernáth Béla: Keresztet vethet rá</i>	225
<i>Sasvári László: Bazilita, bazilissza—Éneklész</i>	227

Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

102. ÉVFOLYAM * 1978. ÁPRILIS–JÚNIUS * 2. SZÁM

Kritériumok az *őket* és *azokat* használatához

1. Még egy éve se telt el az „*Őket — azokat*” című tanulmányom megjelenése óta (Nyr. 99: 414), és íme a jubileumi esztendő 3. számában már meg is jelent két hozzászólás a vitaindító cikkhez.

Nagy elismeréssel kell adóznom Soltész Katalinnak, aki a saját széles körű témájának — tulajdonnevek — kidolgozása közben is tudott időt szakítani arra, hogy behatóan megvizsgáljon egy másik nehéz nyelvészeti kérdést. Egyik legfontosabb megállapítása a következő: Szepesy „joggal kételkedik e szabály megalapozottságában.” (257). Vagyis annak a szabálynak a megalapozottságában, amely szerint mindig személyes névmást kell használnunk visszautalás céljából. Ez a megállapítás teremti meg az alapot a részletkérdések tisztázásához.

De Soltész tovább megy ennél a megállapításánál. Kijelenti: „Az sincs kellőképpen bizonyítva, hogy az *ő* és *az* névmás között nem az a fő különbség, hogy az egyik személyre, a másik dologra utal.”

Valóban: ez sincs bebizonyítva, de erre a jogos észrevételre majd később térek ki, most inkább avval a megjegyzéssel szállok vitába, hogy példáim „nem mind bizonyító erejűek”. Nem az nyugtalanít, hogy egy ilyen megjegyzés lényegesen csökkentené a visszautaló mutató névmás mellett föl-sorakoztatható példák számát. Vitaindító cikkemben megemlítettem, hogy sokszorosára növelhetnénk az idevonatkozó példák számát, ha minden író valamennyi művéből kiírnánk az összes visszautaló mutató névmásokat.

Nem az eddig közölt példáimat akarom tehát „foggal-körömmel” megvédeni (hiszen akár mennyit rakhatnék helyettük), hanem a kérdés megoldását látom veszélyeztetve, ha nyomós ok nélkül kizárjuk a vizsgálódásból a példák ilyen vagy olyan típusait. Soltész hangsúlyosnak, tehát nem ide-tartozónak minősíti jónéhány példámat. Köztük ezt is: „mend *ozhuz* járóv vogymuk”. Szerintem az *ozhuz* itt nem hangsúlyos, hiszen akkor így alakulna a szórend: „mend *ozhuz* vogymuk járóv”. De értelem szerint is a *mind* szón van a hangsúly: *mindnyáján* a sír felé menendők vagyunk, kivétel nélkül. Semmiképpen sem azt akarván ezzel mondani, hogy a sír felé és nem más-felé.

De azonban csak egyedi példa. Lényegesebb azoknak a példáknak a kizárása, melyekben az *is* vagy *se* szócska furakodik a névmás és az állítmány közé. Én ezekben a példákban is hangsúlytalannak ítélem a mutató névmásokat, mert: a) semmi szembeállítás, semmi különbözést nem tartalmaznak, hiszen nem úgy értendők, hogy: *azokat igen*, másokat *nem*; *azokat nem*, *másokat igen*, hanem így: *azokat is*, *másokat is*; *azokat se*,

másokat se ; b) a közbeékelt is vagy se éppen ellenkezőleg: megakadályozza az előtte álló szó nyomatékossá válását, sőt gyakran formálisan is magára vonja a hangsúlyt: azokat is, másokat is.

A fentiekben az általam közölt példákban szereplő visszaülő mutató névmások bizonyos típusainak hangsúlytalanságát igyekeztem bizonyítani. Ezt ma már egyes-egyedül a tény kedvéért tartom fontosnak. Időközben ugyanis arra a megállapításra jutottam, hogy a visszaülő névmások használatát nem a hangsúlyosság vagy a hangsúlytalanság határozza meg. Vitaindító cikkemben azonban még gondosan ügyeltem arra, hogy példáim kivétel nélkül hangsúlytalan visszaülő mutató névmásokat tartalmazzanak. A hangsúlytalanság ugyanis mindezekig döntő momentumnak számított a visszaülő névmások használatának megítélésében. Mivel szinte korlátlan mennyiségben tudtam fölscrakoztatni irodalmi nyelvünkben a legrégebbi idők óta hangsúlytalan visszaülő mutató névmásokat, ezért kezdetben nemigen vizsgáltam, hogy vajon a hangsúlyosságot, illetve a hangsúlytalanságot valóban döntő momentumnak kell-e tekintenünk. A visszaülő névmások használatával kapcsolatos kritériumok tanulmányozása során azután meggyőződtem arról, hogy a nyelvi valóság tanúsága szerint a hangsúlyosság és a hangsúlytalanság merev szembeállítására éppen úgy nem állja meg a helyét, mint ahogy magát a kellő körültekintés nélkül megfogalmazott *őket*-szabályt se fogadhatjuk el immár helytállónak.

Ha itt csupán azokat a példáimat elemezzük, amelyekben a visszaülő névmások az *is* vagy *se* szócskával kapcsolódnak, rájövünk arra, hogy a mutató névmás helyett ugyanott sok esetben személyes névmás is állhat. Például: „Dejszen *azoknak* is van ám eszük”; „Dejszen *nekik* is van ám eszük.” Vegyünk egy Gárdonyi-példát: „Az öreg asszony leölelgeti *azokat* is a kocsiról.” Írhatta volna Gárdonyi így is: „leölelgeti *őket* is a kocsiról.” Az „*Az*ot sem uraltam, téged sem urallak” népballada-szövegnek ilyen változata is van: „*Ők*öt sem uraltam, téged sem urallak.” Az *is* vagy *se* tehát nem befolyásolja a visszaülő névmások használatát. Éppen ezért a sokszor meddő polémiává válható és a fő problémát háttérbe szorító kölcsönösen szubjektív elemekkel telített értelmezések — „hangsúlyos, hangsúlytalan” — elkerülése végett javaslom, hogy ezeket a névmásokat (mutató és személyes névmásokat egyaránt) egységesen visszaülő névmásoknak nevezzük, mint olyanokat, amelyek — akár hangsúlyosak, akár hangsúlytalanok — az ismételendő szó helyett állnak, arra utalnak.

Csak röviden szeretnék kitérni arra a megjegyzésre, hogy a köznyelvet, valamint a publicisztika és a sajtó nyelvét nem fogadhatjuk el perdöntőnek nyelvhelyességi kérdésekben. Legjobb tudomásom szerint nyelvészeink túlnyomó része a múltban is azt vallotta, ma is azt vallja, hogy az irodalmi nyelv és a köznyelv a nyelvhelyesség elsőrendű pillére. Ami pedig a publicisztika és a sajtó nyelvét illeti, úgy gondolom, hogy éppen ez mutatja legplasztikusabban az élő nyelv szokást. Különben is nem a hírek névtelen fogalmazóitól, hanem neves publicistáktól, jó stílusú újságíróktól idéztem. Hozzáfűzöm ehhez még azt is, hogy a köznyelvből, továbbá a publicistáktól és újságíróktól vett példáimat az írók, költők, nyelvészek műveiből idézett példák meggyőzően támogatják. A nyelvtudomány és a nyelvművelés érdekeit szem előtt tartva, nem tudom elfogadni azt az álláspontot, hogy mestersé-

gesen korlátozzuk az élő nyelv bizonyító erejét, amikor éppen arról van szó, hogy az általános nyelvhasználat segítségével kiiktassuk a helytálló nyelvhelyességi szabályok közül az „a priori” szerkesztett, egyoldalú példákkal motivált regulákat.

Egészen természetes, hogy Soltész Katalin, mint a Petőfi-szótár egyik szerkesztője, elsősorban Petőfi műveiből meríti adatait. Először a személyes névmás alanyeseti, birtokos eseti és tárgyeseti használatát (*ő, az ő, ők, őt, őket*) vizsgálja meg 2600 adat alapján, és megállapítja, hogy ennek az adat- a mennyiségnek 95%-a személyre vonatkozik, csak 31 esetben vonatkozik személyes névmás állatra, és 27 esetben — a vizsgált anyag egy százalékában — utal az *ő* névmás olyan dologra, amely nem mozgó élőlény, és megsemmisítő sincs. Az adatokból levonja a következtetést: Petőfi műveiben az *ő* névmás dologra vonatkozó használata ritka kivétel (uo.).

Az *őket* és *azokat* névmási alakokat részletezve és egymással szembe állítva megtudjuk, hogy Petőfinél 17 példa van az *őket*-nek arra a használatára, melyet nyelvművelésünk az *azokat* helyébe állít, s hogy Petőfi 30 esetben használja az *azokat* névmási alakot visszautalásra, tehát gyakrabban, mint a megszemélyesítő érték nélküli *őket* alakot (uo.).

A ragos alakokról készített táblázatot tanulmányozva, szembeszökő, hogy a személyragos határozószók a táblázatban az állítmány után helyezkednek el, a mutató névmás határozóragos alakjai pedig az állítmány előtt. A táblázat tanulságait Soltész megpróbálja általánosítani és az egész anyagra vonatkozólag egy statisztikai adatot közöl: „Hangsúlytalan visszamutató használatban, dologra vonatkoztatva a személyragos határozószók... az esetek 75%-ában az állítmány, illetőleg a közvetlenül a határozó fölé rendelt mondatrész (többnyire igenév) után állnak, ezen belül is gyakran a mondat végén, a mutató névmás pedig — ragtalan és ragos használatban egyaránt — az esetek 65%-ában előtte” (259).

Ugyanígyen statisztikát állít össze Kosztolányi, Veres Péter és Németh László egy-egy kötetéből is, többé-kevésbé hasonló eredménnyel. A fejtegetés summázásaképpen Soltész azt a következtetést vonja le, hogy szórendi problémával van dolgunk, s a nyelvhelyesség szempontjából úgy vélekedik, hogy a visszautaló személyes névmás nem való az állítmány elé, a mutató névmás pedig nem való a mondat végére, általában az állítmány után. El kell ismer-nem, hogy Soltész Katalin objektíven és tudományos módszerekkel vizsgálta meg ezt a szövevényes problémát. Fölmerül a kérdés, hogy miképpen lehetne hasznosítani, pontosítani és kiegészíteni Soltész eredményeit. Kétségtelen, hogy csakis összetett módon: nyelvészeti, statisztikai, stilisztikai és egyéb módszerekkel.

Soltész főképpen a statisztikai módszert alkalmazta. Én igen gyümölcsözőnek tartom a statisztika alkalmazását a nyelvtudományban. Azonban a leg gondosabb statisztikai összeállítás is csak akkor értékesíthető a gyakorlatban, ha az egész szituáció, az egész témakör ismeretében, a statisztikai alapelvek körültekintő alkalmazásával vonjuk le azokat a tanulságokat, amiket a gyűjtött adatok nyújtanak. Pusztán azzal a számadattal, hogy Petőfi műveiben 17 darab dologra vonatkozó *őket* áll szemben 30 visszautaló *azokat*-tal, Soltész kimondva-kimondatlanul arra mutat rá, hogy az *őket*-szabály megfogalmazói egyoldalúan jártak el akkor, amikor — Arany szavaival élve — részleges igazságot emeltek egyetemes törvénné.

Ha csupán arra törekedtem volna, hogy az áltörvénynek bizonyult *őket*-szabályt más nyelvészek tudományos közreműködésével megcáfoljuk, akkor akár véget is vethetnénk a vitának: hiszen a célt elértük. Sőt lenne egy könnyen megtanulható, könnyen követhető szabályunk is: *azokat* az állítmány előtt, *őket* az állítmány után.

Én azonban nem fogok megállni ennél a pontnál, mert akkor nem tennék eleget az Arany János-i posztulátumnak, amely minden nyelvész kötelességévé teszi, hogy a „a legkisebb árnyalatig kinyomozza a nyelv szellemének élő nyilatkozásait” (410). Márpedig, ha a magyar nyelv rétegeit a maguk összességében, s ezen belül a magyar irodalmi nyelvet tanulmányozzuk, nem fogadjuk el Soltész csábítónak látszó szabályát, mert az elénk tárt statisztikai adatok, a szemléltetésre szánt arányszámok sem igazolják azt. Mit olvashatunk ki a statisztikai arányszámokból? Kiolvashatjuk azt a kétségtelen „tendenciát”, amit Soltész is megfigyelt, hogy a mutató névmások „jobban szeretnek” az állítmány előtt, a személyes névmások pedig az állítmány után állni. Csakhogy kiolvashatjuk az arányszámokból azt is, hogy a visszautaló mutató névmások nem szórványosan és nem kis mennyiségben, hanem minden írónál átlag 24–35%-ban állnak az állítmány után.

A mutató névmásoknál észlelhető hozzávetőleges 30%-os kilengés nem az a „quantité négligeable”, amit figyelmen kívül hagyhatnánk. Ez a 30% azt jelenti, hogy egy-egy írónál tekintélyes mennyiségű, termékeny írónál több száz állítmány utáni visszautaló névmással számolhatunk, s biztosra vehetjük, hogy minden írónál-költőnél találhatunk állítmány utáni visszautaló névmásokat. Ilyen körülmények között túlzásnak tartom azt a kijelentést, hogy az állítmány utáni visszautaló mutató névmások „bántják a nyelvérzékünket”. Nem tudom, hogy egészen pontosan kiket foglal egybe Soltész Katalin a többes számú formával, de bevallom, hogy az én nyelvérzékemet nem bántják, s az általam ismert emberek túlnyomó része hasonlóképpen nyilatkozott. Bizonyára Petőfi és vele együtt valamennyi magyar költő és író a saját nyelvérzékét követve írta le a maga helyén, abban a bizonyos szituációban az állítmány utáni visszautaló mutató névmásokat.

S hogy az írókat a nyelvérzék dolgában még jobban rehabilitáljam, elhatároztam, hogy az egyik legtermékenyebb és legnépszerűbb magyar írónak, Jókainak egyik regényével teszek próbát. Leemeltem a polcról találmomra a 100 kötetes centenáriumi kiadásból „Az aranyember” két kötetét, hogy összegyűjtsem az abban előforduló visszautaló mutató névmásokat, külön csoportban az állítmány után és külön az állítmány előtt állókat. Gyűjtésem a következő eredménnyel járt: „Az aranyember” két kötetében 46 darab állítmány utáni és 35 darab állítmány előtti visszautaló mutató névmást találtam. Helykímélés céljából itt csak az előbbiekből közlök néhányat:

„Hidegvizes kendőket rakott a leány homlokára, s lábszárait, szorgalmasan felváltva *azokat*” (1 : 79); „egyenként húzgálták fel a zsákokat ... egy harmadik dereglyébe rakták *azokat*” (104); „A szultán bizonyosan sanyargató hadjáratokban rabolta *azokat* össze” (107); „Értékesíteni akarod *azokat*” (108); „mindenki azt hitte, a vállalatán nyerte *azokat*” (116); „Nem irtózik ő most *azoktól*” (164); „van Belgrádban egy nagybátyja. Menjen le *ahhoz*”

(167); „Mikor ő Timéa kincseit meglelte, azzal a szándékkal tartotta *azokat* magánál, hogy” (195); „Nagy fásultan bontotta fel *azokat*” (uo); „Nem kitalálna-e *azokból* valamit egy asszony?” (2 : 30); „El kell dugni *azokat*” (uo); „Mind megszereztem *azokat* az ön számára” (39); „Ő fogadta *mindent azokat* kegyes alázatossággal” (42); „Timéa felrakta *azokat*, mikor a világ előtt megjelentek” (45); „szerelmet nem vehet *azon*” (58); „be voltak takar-gatva... , hogy a téli nedvesség meg ne rongálja *azokat*” (60); „Ott temették el *azokat* a pompás családi sírboltba” (177); „bekeni *azokat* illatos kenőccsel” (206); „ő olvassa fel *azokat*” (212); „vitték *azokat* a tanya felé” (219).

A kétkötetes Jókai-regényben előforduló visszautaló névmások statisztikai fölmérése azt mutatja, hogy ebben a két kötetben számszerűen igen kevés a dologra utaló személyes névmások száma. Alig jöhet figyelembe a visszautaló mutató névmások számához viszonyítva. Az utóbbiaknál, mint említettem, valamivel több állítmány utáni névmást találhatunk, mint állítmány előttit.

Ha a fenti adatokat a statisztika szemszögén kívül más szempontból is értékeljük, így foglalhatjuk össze mondanivalónkat: Jókait a kritikusok, nyelvészek sok minden miatt kárhoztatták, de eddig még nem akadt senki, aki azt vetette volna szemére, hogy „Az aranyember” című regényében mértéken felül használja a visszautaló mutató névmásokat, ráadásul gyakrabban veti *azokat* az állítmány után. Ez a hallgatólágos magatartás kétségtelenül azt jelenti, hogy a regényben sűrűn fölbukkanó állítmány utáni *azokat*-ok nem sértették olvasás közben az olvasók nyelvérzékét. A nyelvész olvasók nyelvérzékét sem. Éppen ezért a további kutatás eredményességét tartva szem előtt, célszerűnek vélem, hogy a nyelvhasználat által nehezen igazolható állítólagos nyelvérzékét mint szubjektív motívumot ne vonjuk be a vitába, a szórend kérdését pedig a többi kritériummal együtt tárgyaljuk.

2. Bán Ervin megjegyzéseit is figyelemre méltónak kell tartanunk. Egyetérthetünk vele abban, hogy a kétféle névmás visszautaló használatában árnyalati, hangulati, stiláris különbség lehet. Erre már vitaindító cikkemben is céloztam, és az összefoglalásban is ki fogok rá térni. Most csak annyit, hogy megfigyelésem szerint inkább a személyes névmás használata ad finomkodó, „úribb” légkört a mondatnak, s ezt majd példával is igazolom. A fontoskodás, a semmitmondás pedig mindkét névmásnál fennállhat.

Példáim rostálásához Bán Ervin is hozzájárul. Nem tartja meggyőzőnek a Bibliából vett példákat, mert annak szövegét latinból, görögből fordították, „s a fordítások mondat szerkesztését régen nagyon befolyásolta az eredeti”. Ha megvizsgáljuk a Müncheni Kódexet, azt látjuk, hogy a fordítók a névmások tekintetében elég önállóan jártak el, és olyankor is „mertek” mutató névmást használni, mikor a latin szövegben nem azt találtak. Például: „És megölelvén *azokat*, ő kezeit *rejájok* vetvén megálgya vala *őket*” (Márk, 10, 16; latin: *eos*, *super illos*, *eos*); „És a tulajdon juhokat híja nevek szerint és kiviszi *azokat*”; „De nem hallották *azokat* a juhok” (János, 10, 3—8 latin: *eas*, *eos*).

Károli Gáspár azt írja a bibliafordítás előszavában, hogy az „idegen szólásnak módját nem követtük”, hanem a magyar nyelv „szólásának módját követtük”. S mivel a magyar nyelv szólásának módja megengedte a vissza-

utaló *azokat* használatát, Károli gyakran élt ezzel a lehetőséggel, holott az Újtestamentum görög szövegében személyes névmást találunk ilyen esetben. Az Ótestamentum héber szövege pedig egyáltalában nem inspirálhatja a mutató névmás használatát. Néhány példa Károli fordításából: „Teremte azért az Isten... minden úszó élő állatokat... és minden repdeső szárnyas állatokat... És megáldá az Isten *azokat*” (1Móz 1, 21–2); „Ne hajolj meg *azok* előtt, és ne tiszteljed *azokat*” (1Móz 20, 5).

Az új protestáns Biblia fordítói se dogmatizálták az *őket*-szabályt. Sokkal ritkábban használják ugyan a visszautaló *azokat*-ot, mint Károli, de azért elég sűrűn szerepeltetik akár az állítmány után, akár előtte. Példák: „Az égboltra helyezte *azokat*” (1Móz 1, 17); „Ne imádd és ne tiszteld *azokat*” (2Móz 20, 5). Itt lehet elintézni egyúttal a német hatás gyanúját. Különösnek tartom, hogy ilyen gyanú egyáltalán fölmerülhetett, hiszen minden német-tanár tudja, hogy a németben rendszerint személyes névmást használnak visszautalásra. Hasonlítsuk össze a magyar Biblia fenti mondatait a német Biblia megfelelő mondataival: „Und Gott setzte *sie* an die Feste des Himmels”; „Und Gott segnete *sie*”; „Bette *sie* nicht an und diene *ihnen* nicht!”.

A mutató névmásnak ez a használata nem idegen hatásra keletkezett, hanem finnugor előzményekre megy vissza. Finnből már idéztem példákat a vitaindító cikkben, most az osztjából is idézek: „*tomet* laulet” ’*azok* mondják’ (Pápay ÉONY, 151); „*tomet* manset” ’*azok* mentek’ (161). Tanulságos erre vonatkozólag Balázs János megállapítása: „Ez is egyik bizonyítéka annak, hogy a 3. személyű névmások, valamint a mutató névmások szétválása az uráli nyelvekben...nem elég világos és egyértelmű” (NyK. 70: 195–6).

Bán Ervin a nyelvtanítással és a fordítással kapcsolatban azt írja, hogy a magyar szöveg *azokat*-ja a tanulók nagy részének az orosz *te* alakot szuggerálta, tehát „célszerűbb” lett volna a magyarban az *őket* vagy *ezeket* formát használni, mert akkor el lehetett volna kerülni a fordításban a hibát. Nem értek egyet vele. Nem tartanám helyesnek, ha a tanulók számára olyan mesterséges magyar szövegeket iparkodnánk fordítás céljából előregyártani, amelyek lehetőleg pontosan egyeznek a fordítás eredményeképpen várható idegen nyelvű szövegekkel. Az ilyen eljárás éppen nem fejlesztené a tanulók fordító készségét, hiszen fordításkor igen gyakran nemcsak analógikus, hanem kontrasztív nyelvi jelenségekkel is találkozunk, s az utóbbiak is nagyszerű lehetőséget nyújtanak a nyelvtudás és a fordítói jártasság fejlesztésére. Egyébként az ajánlott *ezeket*-tel se boldogultak volna a kontrasztív jelenségekre rá nem hangolt tanulók, mert akkor sem a *их*, hanem az *эти* formát választották volna. Az *ez* névmással szándékosan nem foglalkoztam, mert az méginkább bonyolította volna a kérdést. Előbb a másik kettőnek a viszonyát kellett tisztázni. Ami az „*azzal* elszaladt” és a „*szaladt vele*” ügyét illeti, én a magyarban gyakran előforduló efféle kifejezéseket: „*Azzal* tovább mentek” próbáltam megvilágítani. Arra gondoltam, hogy az ilyen időhatározói *azzal*-t konkrét esetekből lehetne levezetni, mint például: „Fölkapta a labdát s *azzal* (= a labdával) elszaladt”, ahol jól látható a társhatározónak időhatározóvá való fejlődése.

3. A legértékesebb forrás a visszautaló névmások témájával kapcsolatban Arany Jánosnak az a tanulmánya, amely a Visszatekintés című cikk-

sorozatban jelent meg. Én a következőkben a kéznél levő és mindenki számára könnyen hozzáférhető kiadványra — „Arany János válogatott prózai munkái”, 1968; idézve: i. m. — fogok hivatkozni. Az alábbiakban megpróbálom teljes tárgyilagossággal, minden lényeges momentumot belevéve, kilenc pontban összefoglalni Arany fejtegetését (i. m. 409—16).

1. A személyes és mutató névmás személyre és dologra egyaránt vonatkozhat; 2. A személyes névmás ritkán vonatkozik dologra, akkor is főleg megszemélyesítés esetén; 3. Különbőség van az egyes számú és többes számú tárgyeset megítélésében, mert az utóbbinak dologra való utalása „már közönséges”, vagyis nem szokatlan, mint az egyes számban; 4. A személyes névmás ragos alakjaival gyakran utalunk dologra, 5. Ha visszautalás esetén félreértés támadhatna, akkor személyre személyes névmással, dologra mutató névmással utalunk; 6. Mutató névmással utalunk dolgokra, ha azokat magunktól némi távolságban gondoljuk, vagy a mondat értelme úgy kívánja; 7. A mutató névmás nem mindig hangsúlyos és nem mindig mutat hangsúllyal a tárgyra, hanem sokszor csak az ismétlendő név helyett áll; 8. A mutató névmást fölöslegesen, „pleonasztikusan” is lehet használni; 9. A mutató névmás, akár pleonasztikus, akár nem, egyaránt állhat az ige előtt és után.

Lényegében véve Aranynak minden megállapításával egyetértek. Csak sajnálhatjuk, hogy a nyelvészek több mint száz évig (1861 óta) kísérletet sem tettek a kérdés további tanulmányozására. De egy pont még hátra van. Vitapartnereim azzal vádolhatnak, hogy mélyen hallgatok arról, miszerint Arany két példát is említ a visszautaló *őket*-re, de egyetlen példát sem említ a visszautaló *azokat*-ra. Ez tagadhatatlan tény. De az is tagadhatatlan tény, hogy Arany a dologra utaló *őket*-et sem illusztrálja egyetlen példával sem. A „mulasztás” ezek szerint mind a két névmással szemben fennáll.

Marad tehát az állatokra — libákra és lovakra — utaló két példa: „A libák kimentek az utcára, hajtsd be *őket*”; „hova lettek a lovaid? — Eladtam *őket*, az istenadtákat”. Ezekhez Arany hozzáfűzi: „*Azokat* nem jó ide”. Sietek kijelenteni, hogy mind a két példát helytállónak ismerem el, azzal a kiegészítéssel, hogy az „ide” szót nyomatékosnak veszem: ide. Ami azt jelenti, hogy ebben a két konkrét példában, ebben a szituációban, ebben a mondat szerkesztésben.

Ha ugyanis találunk a magyar irodalomban vagy a népnyelvben olyan példákat, amelyekben a „libákra” vagy „lovakra” nem *őket*, hanem *azokat* utal, akkor nyilvánvaló lesz, hogy a két névmás használata nem konkrét szavaktól — libák, lovak — hanem más tényezőktől függ. — Találni ilyen példát, többet is. Itt csak kettőt idézek: „E lúda kra fené fogait Matyi, kéri az anyját, Bízná rá *azokat*” (Fazekas: Lúdas Matyi, 1); „Hatalmas szép lovai vótak neki, mög rossz lovai, aztán én *azokat* gondoztam” (Tombác János meséi, 57).

Mivel az Arany tanulmányában szereplő két *őket*-példát nem tekintetjük „törvényhozó” példának — Arany se szánta annak —, ezért ki kell jelentenünk, hogy Arany egyetlen szóval sem hirdette a visszautaló *őket* névmás kizárólagosságát, tehát semmiképpen sem mondhatjuk Arany fejtegetését az *őket*-szabály termé-

s z e t e s f o r r á s á n a k. Véleményem szerint ez vitathatatlan tudományos igazság, amit annál inkább el kell ismernünk, mert a kutatás jelenlegi stádiumában ez már nem befolyásolhatja a kérdés megoldását. S hogy Aranynak esze ágában se volt a visszautaló mutató névmást kerülgetni, vagy mellőzni, arra Arany műveiből hozhatok igen bőséges és nyomós bizonyítékokat. Arany nyomán járok akkor is, amikor hangsúlyozom, hogy a visszautaló mutató névmásnak úgynevezett „pleonasztikus”, ritmusformáló használata is — az egyes számú *az, azt* alakokat is ideértve — szorosan idetartozik, mert az efféle használatnak is fontos szerepe van nyelvünk rendszerében.

Megvizsgáltam Arany prózai munkáit (i. m.), a Toldi-trilógiát, az Elveszett alkotmányt és a Murány ostromát. Az összegyűjtött példák alapján a következő statisztikai adatokat tudom közölni: A vizsgált szövegekben 250 visszautaló mutató névmást találtam. Ebből 133 az állítmány előtt, 117 az állítmány után áll. Többes számú alak van: 110 (61 — 49). Ritmusformáló *az, azt*: 68 (33 — 35). Egyes számú ragos alak: 72 (39 — 33). A prózai munkákban többes számú alak van legtöbb: 72 (43 — 29); ritmusformáló *azt*: 29 (9 — 19); egyes számú ragos alak: 20 (12 — 8). A Toldikban többes számú alak van legkevesebb: 19 (11 — 8); ritmusformáló *azt*: 35 (21 — 14); egyes számú ragos alak: 40 (20 — 20). Visszautaló *azokat* van összesen: 37 (16 — 21). Nem személyre utaló személyes névmás van összesen: 49. Ebből állatra: 17, dologra: 32. Túlnyomórészt az állítmány után állnak. A nem személyre utaló *őket* száma a fenti forrásokban, gyűjtésem szerint, a tízet sem éri el. De a kérdés szempontjából most már nem is ez a döntő, hanem az, hogy Arany műveiben több száz visszautaló mutató névmást találunk, és ezeknek a száma sokszorosan meghaladja az állatra és dologra utaló személyes névmások számát. Az alábbiakban néhány tanulságos példát közlök a fenti csoportosításban:

T ö b b e s s z á m : „Ismét összeszedé *azokat*” (i. m. 31); „De mi ne higgyünk *azoknak*” (115); „nem tagadhat meg *azoktól* némi hangzatos-ságot” (152); „Volt-e *azokban* költői érték?” (195); „egy küldöttség Bécsbe vitte *azokat*” (118); „Meráni fegyverest rakott *azokba*” (257); „megfigyelt régiekből rakja *azokat* össze” (268); „azért nem tett-e *azokra* semminemű észrevételt, mivel” (383); „a falusi nép... hallgatja *azokat*” (539); „bár kevesen maradánk *azoktól* szűzen” (567); „Melyik kezdő ne írna különbet *azoknál*” (654); „Több eszmeiséget kívánnánk *azokba*” (711); „halála után Révai adta ki *azokat*” (889); — „míg *azokat* el nem törlik” (112); „kiválogatná az urakat, *azokat* leöldösné” (113); „*azoknak* ezáltal teljes történeti színezetet adandó” (201); „félő, hogy *azokkal* idegen szellem lopózik költészetünkbe” (204); „míg a völgy...*azokon* fut vala” (319); „a kor követelései mellett, néha *azok* dacára is” (367); „*azoknak* képzetük sem volt a belformáról” (370); „ami *azoknak*, s így a nyelvnek is szelleme volna” (389); „s *azokat* külön színezet nélkül ki is vitte” (417); „újabb művelt nyelvekben annyira jártas volt, hogy *azokon* nemcsak olvasott” (884).

R i t m u s f o r m á l ó *azt* : „A szabadság kezünkben van. Mutassuk meg, hogy érdemeltük *azt*” (i. m. 95); „ha egyszer a magyar ember tudni fogja, miben áll az ő igazsága, nem hagyja *azt*” (116); „kihúzta a szegény magyar kezéből a kenyeret, s meráni fegyveres ette *azt* meg” (257); „miért nem hajlandó Bánk ifjú nejét az udvarhoz vinni, miért tartja *azt* falusi magá-

nyában” (261); „Nagy erőt érezek mind a két karomban, Nem vesztegetem *azt* szérűn és malomban” (T-9); „Azt hinné az ember: a padláson laknak, Azért csinálták *azt* sokkal magasabbnak” (T-9); „Volt a két fiúnak fegyvere, páncélja, — Felveszem *azt*, mondta” (T-9); „Mesévé csinálnak maholnap engem is, Amiről *azt* mondják: hisszük is *azt*, nem is” (TE-4); „Régen tartogat már számodra kegyelmet, És nem vala szükség *azt* újra kinyerned” (TE-4).

Egyes szám rago s a l a k : „De nem lelt *abban* egy elátkozott lelket” (T-9); „Nagy lélekzetet vón, könnyült szíve *azzal*” (TSz-1); „Mert nem ada isten hosszú éltet *annak*” (TSz-3); „Két szárnyát teríté *annak* két szemére” (T-4); „Három vármegye is eltáncolhat *abba*” (TSz-12); „Nem is néztek úgy meg házat soha többet, Sem *ahhoz* hasonlót, sem *annál* különbet” (TE-5); „Nem volt pedig *abban* drága kárpit, szőnyeg” (uo.); „Aztán a vén Toldi — nagy híre volt *annak*” (TE-3); „A vérnek is *abban* lehet egy kis része” (TSz-6); „Pedig *attól* nincs mód beférni a sírba” (TSz-6); „*Arra* is a tündér kikelet ráviradt” (uo.); „Rögtön is *ahhoz* lát” (TSz-8); „Kincse volt temérdek, s *arra* büszke mája” (T-2); „Álmod küld szemére, kecsegtető álmot, *Avval* édesíti a nyomorúságot” (T-10);.

Itt emlitem meg, hogy példáim szövegével meglehetősen takarékosan bántam. Csak annyit közöltem a környező szövegből, amennyit okvetlenül szükségesnek tartottam a visszaütő névmás szerepének szemléltetésére. Akik tisztában vannak a probléma lényegével, azok, véleményem szerint, a rövidre fogott példákban is levonhatják a tanulságot. A teljes mondatkomplexumnak, vagy pláne az egész szövegkörnyezetnek a közlése sokszorosára növelte volna cikkem terjedelmét. Igen gyakran fölöslegesen, hiszen valószínűleg nem mindegyik példa érdekelte volna ennyire kimerítően az olvasókat. Mivel általában könnyen hozzáférhető példákat közlök, bárki minden nehézség nélkül utána tud nézni az őt jobban érdeklő példák szövegkörnyezetének.

4. Vizsgáljuk meg most már a nyelvi valóság fényében, a legalkalmasabbnak látszó példák alapján, hogy milyen kritériumokat találunk a visszaütő névmások használatára. Nem foglalkozom részletesen a személyes névmás egyes számú alany- és tárgyesetének — *ő, őt, őtet* — dologra és állatra utaló szerepével. Már Arany megállapította, hogy a személyes névmás egyes számú alany- és tárgyesete „ritkán, talán sohasem vitetik dologra, kivéve, ha a dolgot személyesítjük” (i. m. 415). Soltész Katalin hasonlóképpen nyilatkozott: „Az *ő* névmás dologra vonatkozó használata ritka kivétel.” De mikor van ez a „ritkán?” Arany szerint: ha megszemélyesítjük. A megszemélyesítés azonban szubjektív fogalom, hiszen akkor személyesíthetők meg bármit, amikor akarom. Eszerint az *ő, őt, őtet* megszemélyesítése éppenséggel gyakori is lehetne. A dolog mégis úgy áll, hogy a mindennapi életben nem népesítjük be csupa élőlénnel a világot, és a dolgokat a maguk valóságában szemléljük, tehát aránylag ritkán tekintjük személynek. Megszemélyesítésük esetenként a mondatban betöltött funkciótól, a beszédbeli szituációtól, a szemlélettől, képzelettől, hangulattól és stílárís szempontoktól függ. Hogy az *ő* és *őt* csak ritkán utalhat vissza állatokra és tárgyakra, pompás humorral érzékelteti Móricz Zsigmond a Betyár című regényében. Ebben a szerző a magyar nyelvet rosszul beszélő mágánokat pellengérezi ki, akik mindenre az *ő* név-

mást használják, ilyenformán: „A fácan királyi eledel”, — mondta Wallenstein gróf — „csak tudni kell jól elkészíteni *őt*”... „Ez az, kedvesem”, — kiáltotta át neki az ezredes — „a legfontosabb problémák egyike, hogy meddig kell *őneki* a tollában állania”... „Természetesen a lábainál fogva kell *őt* felfüggeszteni” — mondta Szentiday, stb. (151–2). Az *őket*-szabály kritikátlan, megfontolás nélküli követése napjainkban gyakran eredményez ilyen mágnásnyelvi produktumokat.

Az egybevetés lehetőségére ügyelve, azt tartom célszerűnek, hogy az *ő, őt* alakra vonatkozólag a sokkal gyakoribb többes számú alakok tárgyalásánál soroljunk föl összehasonlító példákat.

5. T ö b b e s s z á m ú s z e m é l y e s n é v m á s o k. Abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a magyar nyelv minden rétegéből gyűjtött példák bizonyossága szerint aránytalanul kisebb a dologra utaló személyes névmásoknak, mint a személyre és dologra utaló mutató névmásoknak a száma. Ez szabja meg a kritériumok tárgyalásának sorrendjét is. Mindenekelőtt be kell határolnunk, meg kell „rajzolniunk” a dologra utaló személyes névmások használatának körét. Csak ezután kerülhet sor arra, hogy meghatározzuk a mutató névmások használatának legfőbb kritériumait, majd pedig a két használati kör érintkező pontjait.

A) Személyes névmással utalhatunk személyre és dologra is akkor, ha a bevezető mondatnak az alanyára akarunk utalni. Ilyenkor az alanyesetben álló szónak valamiféle visszaható szerepe van. Vegyük alapul Arany jól ismert egyes számú határozóragos példáját (i. m. 412): „Tudja ám a macska azt, hogy *őróla* foly a beszéd.” Arany megjegyzi: „Ha valaki azt mondaná: «Tudja a macska, hogy *arról* foly a beszéd...», azt kérdezném tőle: miről hát? A mondat érthető sem volna.” Ebben a szituációban persze, hogy nem volna érthető, hiszen nyilvánvaló, hogy ha az *őróla* a macskára vonatkozik, akkor az *arról* nem vonatkozhat ugyanarra a macskára. De ha egy kutya is volna a közelben, akkor már nagyon is érthető volna, mert akkor azt is tudná a macska, hogy nem *róla* folyik a beszéd, hanem *arról* (= a kutyáról).

A fenti példa azért is igen fontos, mert kétségtelenné teszi, hogy nem csak a visszautaló mutató névmások állhatnak hangsúlyos helyzetben, hanem a személyes névmások is. El kell távolítanunk tehát azt a mesterséges gátat — a hangsúlyosság és a hangsúlytalanság kategorikus szembeállítását —, amely napjainkig megakadályozta, hogy megvilágítsuk a visszautaló névmások használatának kritériumait. Ha fölismerjük azt a tényt, hogy a visszautaló személyes és mutató névmások egyaránt lehetnek hangsúlyosak és hangsúlytalannak, akkor nem kell tovább meddő kötélfűzést folytatnunk minden egyes esetben a visszautaló névmás hangsúlyosságának vagy hangsúlytalanságának vitatásával. Az alábbiakban további példákkal kívánom szemléltetni — Arany fent említett példája alapján — hogy a visszautaló személyes névmások is hordozhatnak kirekesztő hangsúlyt, tartalmazhatnak szembeállítást, Arany szavaival élve: „kiemelő különböztető árnyalatot”. Ha pedig így áll a dolog, akkor nincs értelme a hangsúlyosság-hangsúlytalanság szüntelen való aggodalmas mérlegelésének, és minden fölösleges teherterhelés nélkül vizsgálhatjuk a visszautaló névmások használatának kritériumait. Nézzük a példákat!

„Amikor a macska megérezte, hogy róla van szó és nem arról (= a kutyáról), akkor méginkább hegyezte a füleit”; „Amikor a macska rájött, hogy nem róla van szó, hanem arról, akkor elnyúlt a sarokban”; „Amikor a macska rájött, hogy nem arról beszélnek, hanem róla, akkor nyávogni kezdett”; „A macska ösztönösen érezte, hogy gazdái egyebek között róla is beszélnek”; „A macska meg volt győződve, hogy róla se feledkeznek meg, és szokás szerint megkapja a neki járó húsadagot”.

Lássuk most Aranyinak másik két sokat emlegetett példáját a *libákról* és a *lovakról*. Vajon miért érezzük, hogy úgy mondjam, jónak az *őket*-et ebben a két példában? És vajon miért nem való az *azokat* „ide”? Az előbb tárgyaltak után könnyen megadhatjuk a választ: azért, mert az *őket* névmás az előző mondat alanyára utal! Állítsuk mellé Lúdas Matyi libáit. Tombác János lovait, és ráadásul még ezt a példát: „Volt neki egy csomó libája, s kiküldte [a lányt] a libák után, hogy *azokat* őrizze” (Széki népmesék, 215). Fazekas Mihálynál a libák tárgyesetben állnak, Matyi az alany, ő a főszemély. Tombácznál és a Széki népmesékben a lovak, illetve a libák a birtokviszony folytán szintén tárgynak tekintendők: a király, illetve a lánynak az anyja birtokolja azokat.

Az idézett példák, egymással szembeállítva, világosan mutatják, hogy mikor lehet visszautaló *őket*-et használni. De kombinatív funkciókutató módszerrel még szemléletesebbé tehetjük a kétféle névmás szerepét, és ellenőrizhetjük az eddigi megállapításokat. Fölsorolok néhány egyszerű kísérleti példát, a macskáról és a kutyáról szóló példákhoz hasonlóan: a) A legelesző bárányok tudták, hogy nemsokára behajtják *őket*; „A bárányok nem törődtek a köztük futkosó libákkal, mert tudták, hogy nemsokára behajtják *azokat*”; „A bárányok tudták, hogy nemsokára behajtják *őket* is, meg *azokat* is”; „A bárányok tudták, hogy nem *őket* hajtják be előbb, hanem *azokat*”; b) „A libák kimentek az utcára, hajtsd be *őket*, aztán nézz a csirkák után. *Azokat* biztosan a kukoricásban találod meg.”; c) Anya a fiához: „A lányok leszaladtak az utcára; az asztalra dobták a leveleket. Várd meg *őket*, addig ne bontsd föl *azokat*.” — A fenti példák az alanyeseti vonzás kritériumán kívül másodlagosan arra is rámutatnak, hogy kettős visszautalás esetén a hozzánk közelebb állóra személyes névmással, a távolabb állóra mutató névmással utalunk, továbbá arra is rávilágítanak, hogy ha az egyik névmást „elhasználtuk” visszautalásra, akkor ugyanabban a mondatkomplexumban újabb visszautalás esetén a másik névmást kell használnunk a pontos megkülönböztetés céljából.

Az alanyesetben álló szónak visszaható „*őket*-vonzása” olyan erős, hogy ilyenkor még a személy-dolog megkülönböztetésének követelménye is háttérbe szorul. Például: „A gumicsónakok nem sokáig fuvarozták a gyerekeket; hamar tönkrementek, mert *azok* nem kímélték *őket*. Így hát *ők* is cserbenhagyták *azokat*.”

Az alanyeseti vonzás az egyes számban is érvényesül, s ilyenkor személyre és dologra is az *ő*, *őt* névmási alakokkal utalunk. Már Arany is említ egy ilyen példát: „az az már itt is mutogatja a foga fehérét, hogy *ő* nem a személyes névmás neutruma” (i. m. 410). Más példa: „Az energia megmáradásának törvénye alapján az *elektro*n csak nála kisebb tömegű részecskére bomolhatna, de mert *ő* a legkönnyebb elektromosan töltött részecske...” (Élet és tudomány, 1976. 2363). Kontroll-példák: „A csipkebokor elszántan várta a fiút és elhatározta, hogy ha *az* belerúg, akkor *ő* bizony jól megszúr-

kálja”; „A galamb után a veréb is leszállt a fára: gondolta, ha *azt* nem veszik észre, akkor *őt* se látják meg.”

B) Ha nem alanyesetben álló szóra utalunk, akkor bizonyos szituációban a személyes névmásnak személyre utaló szerepe van, és ilyenkor — ha a mondatkomplexumon belül dologra is akarunk utalni — a kétféle névmás a személy és a dolog megkülönböztetésének szerepét tölti be. Meglepő, hogy aránylag ritkán találunk ilyen szituációt, mert valamilyen más kritérium már eleve meghatározza valamelyik névmás használatát is. Néha pedig a szövegkörnyezet vagy az igei állítmány teszi önmagában világossá, hogy a visszaütaló névmás (akár a személyes, akár a mutató névmás) melyik szóra vonatkozik. Egészen „tisztá” esetet nem könnyű találni.

Néhány példa: „Tehetséges sporttudósítóinknak ügyelniük kell a világos, egyértelmű kifejezésekre, hiszen százezrek, sőt talán milliók hallgatják *őket*” (Magyar Hírlap, 1976. máj. 29. 6). Az *őket* itt a tudósítókra vonatkozik. Az *azokat* a kifejezésekre utalna. „Sokakban olyan érzés keletkezett, hogy eltűnünk a világpiac bennünket érő, kedvezőtlen hatásait, mások ellenkezőleg úgy vélekednek, hogy lekicsinyeljük *azokat*” (Népszabadság, 1975. szept. 26. 2). Az *azokat* egyértelműen a hatásokra utal. Az *őket* használata nem lenne ilyen egyértelmű. „Ezután a fejedelemasszony előkereste azt a karikát, amelyen a mindenféle zárat nyitó különböző kulcsok függtek... kinyitotta a szekrényeket, levétette a királynővel az esküvői ruhákat, és miután *azokat* kirázta az ablakon át a téli estébe: éppen olyan gondosan helyükre tette *őket*, mintha a kisasszonyoknak még többször is kellene életükben esküvőre öltözködni.” (Krúdy: „Három király”, II). Meglehetősen bonyolult szituáció. Ha ezt írta volna Krúdy: „kirázta *őket* az ablakon át”, az *őket*-et némi humorral a királynőkre is lehetne vonatkoztatni. Az *azokat* viszont teljesen egyértelmű, nyilvánvaló, hogy a ruhákra utal, s ekkor már a rákövetkező *őket* sem okoz félreértést. Ha szigorúan vesszük: az *őket*, sőt az *azokat* nélkül is érthető volna a mondat. Végül, idézem Arany János ide tartozó példáját is: „Ezért helyezünk mi nagy fontosságot tisztelt munkatársunk, Brassai felszólalásában; Ezért kísérjük (*azt*?) saját észrevételeinkkel” (i. m. 414). Arany ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „...szükséges vala megkülönböztetnünk: Brassait kísérjük-e, vagy felszólalását. Az első esetben *őt* írtunk volna.”

C) Személyes névmással utalhatunk állatokra akkor is, ha azok a történet, az esemény középpontjában állnak. De ilyenkor is gyakran fennáll az az eset, hogy a szóban forgó állat az előző, vagy közvetlenül a csatlakozó mondatban alanyként szerepel. Jól megfigyelhetjük ezt a Toldi 4. énekében, ahol a költő több ízben is magától értetődően személyes névmással utal a farkasokra. Példák: „Benne két kis kölyke rítt az isten-adta. Megsajnálta Miklós, hogy *reájok* hágott”; „Ordít a hímfarkas s hátul megtámadja; Mit csinálsz most Miklós? jaj, dehogy birsz *vélek*”; „Távolabb fekütt az anyjok, meg a párja; Tisztán süttött *rájok* a hold karikája”; „És pedig világos, hogy megint fölkelne, Ha Miklós előre *néki* nem felelné”; „De lám, mintha ördög volna *belé* bújva, Egyet hengeredik s talpra ugrik újra”; „Hirtelen felállott s a vadakhoz lépe, Gyorsan fölvetette *őket* a vállára.” Sok példát lehetne erre fölhozni.

D) Stiláris megfontolások, emocionális szempontok is közrejátszhatnak a visszaütaló személyes névmások használatában. Személyes névmással szok-

tunk gyakran utalni a körünkben élő hasznos, vagy kedvenc állatokra, különösen akkor, ha a beszélgetés időpontjában a közelünkben, szem előtt vannak. Például: „Ne zavarjátok folyton azokat a csirkéket, inkább etessétek *őket*”; „Mért nyaggatod megint azt a nyuszt? Hagyd már *őt* békén!”.

Tárgyra is utalhatunk kedveskedve, vagy humorosan személyes névmással. Például: „Ne hagyjuk piszkosan állni a kocsit! — Jó, majd *őt* is (*őuraságát* is) megcsutakolom.”

Stílusparódiára is fölhasználhatjuk a visszautaló személyes névmásokat, mert nem helyénvaló használatuk az idegenszerűség hatását kelti. Már előbb bemutattam, hogyan parodizálta Móricz Zsigmond a német hatás alatt álló mágnások nyelvét éppen a visszautaló ő névmási alak segítségével. Ugyanolyan komikusan hatnak az efféle mondatok is: „Ne vegyél nekem kockás ingeket. *Ők* már nem divatosak”; „Örülök, hogy nekifogtál az ablakoknak. Ha *őket* megtisztítottad (v. megtisztítottad *őket*), akkor szedjél sóskát a kertben”.

6. Ha a fenti kritériumok akadálytalanul érvényesülhetnének, akkor jóval gyakrabban fordulnának elő az élő nyelvben a dologra utaló személyes névmások, mint azt a valóságban tapasztaljuk. Ezeknek a száma azonban az élő nyelvben, főleg annak három legfontosabb rétegében: a köznyelvben, az irodalmi nyelvben és a népnyelvben, — megfigyelésem szerint — meglepően kevés. Mi lehet ennek az oka? Részint az, hogy a visszautaló mutató névmások használatával kapcsolatos főbb kritériumok (partitívuszi jelentés stb.), mint később látni fogjuk, olyan erősek, hogy „legyőzik” a személyes névmások használatának kritériumait, részint pedig az, hogy a személyes névmás alany- és tárgyesetét — *ő, őt, őtet; ők, őket* — csak igen ritkán használjuk pleonasztikus szituációban, ritmusformáló elemként; ellenében a mutató névmás megfelelő alakjaival. Végül az is fontos tényező, hogy a szórendi tendencia folytán a visszautaló személyes névmások nemigen állnak az állítmány előtt, és ilyenkor vagy mutató névmást használunk helyettük, vagy más megoldást kell választanunk.

Nem kétséges ugyanis, hogy a visszautaló személyes névmás „nem szeret” az állítmány előtt állni. Például: „E hulladékok ugyanis lekötik a neutronokat. Hogy ez ne következzen be, a hűtőközegből... bizonyos időközökben kivonják *őket*” (Nyerges Pál, Élet és tudomány, 1976. 2270). Ez a tendencia határozóragos alakokra is vonatkozik: „Két otromba szerszám, ordasnál ordasabb. Nem kímélte *tőlük* a cigány a vasat” (Arany, TE-3). Ha mégis az állítmány elé kell, hogy kerüljön, akkor a megfelelő mutató névmást használjuk helyette. Például: „Személyes névmással utalhatunk állatokra is, ha *azok*...”

7. Többszámú mutató névmások. Csak röviden szólok az alanyesetről és a birtokos esetről. Anyaggyűjtésem során egyetlen olyan *ők* alakot se találtam, amely dologra utalt volna. Se az állítmány előtt, sem utána. Még személyekre is ritkán utalunk *ők* névmással. Ebből következik, hogy feltűnően gyakran találkozzunk a nominatívuszi *azok* alakkal: „A mészárosokat előkiáltotta, Nagy sokára el is jöttek *azok* oztán” (Arany,

T-9); „Tizenkét aranyos vitéz menjen érte. El is mentek *azok* szép zászlós sajkával” (T-12); „Szólott a kutyáknak, *azok* szót fogadtak” (Arany, TSZ-1); „Nem, *azok* [galambok] nem jönnek, nem, *azok* nem hoznak” (Arany: Murány ostroma, 3); „Feltéve... , hogy erre valóban meg tudnánk tanítani az összes tanítókat és tanárokat, s *azok* át tudnák adni tudásukat minden eléjük kerülő tanulóknak” (Lőrincze Lajos: Nyelv és élet, 108).

Sok részletkérdéssel kellene foglalkoznunk a birtokos esettel kapcsolatban, de ezekre itt most nem óhajtok kitérni. Arra azonban rá kell mutatnom, hogy a mutató névmás többes (és egyes) számú birtokos esetét igen gyakran használják visszautalásra régtől fogva nyelvünk minden rétegében. Példák: „És ő tanít vala *azoknak* zsinagógáikban” (Károli: Lukács, 4, 15); „És látván *azoknak* hitüket, monda” (uo. 5. 20); „Ő pedig tudja vala *azoknak* gondolatjokat” (uo. 6, 8); „A honfoglalás hősei, kiknek Árpád volt közép-pontja, még fia körül is sereglenek; *azok* elhunytával megnémul az eposz” (Arany: i. m. 201); „aligha járna a kívánt eredménnyel, ha diákjainkat az iskola tekintélyével rászabadítanánk a szüleikre, hogy javítgassák *azok* hibáit” (Lőrincze: Nyelv és élet, 32). Nem lesz érdektelen, ha az egyes szám illusztrálására ideiktatom az egyik ismert népdal kezdő sorait: „Sudármagas, sudármagas a nyárfa teteje, Halvány sárga, de halvány sárga *annak* a levele”.

Különös dolog, hogy némely nyelvhelyességi kézikönyvek és írások éppen ezt a visszautaló birtokos esetet próbálják germanizmusnak bélyegezni, a német *deren*, *dessen* alakok hatásának tulajdonítani. Teljesen érthetetlenül. Tudvalevő ugyanis, hogy a németben nem a mutató, hanem a személyes névmás birtokos esetét használják visszautalásra. A német nyelvű Bibliában a fent idézett példák így hangzanak: „Und er lehrte in *ihren* Synagogen”; „Und da er *ihren* Glauben sah, sprach er”; „Er aber merkte *ihre* Gedanken”. Sem ezekben a példákban nem látunk *deren*-t, s az is bizonyos, hogy a nyárfára utaló *annak* sem a *dessen* hatására került a magyar népdalba.

Ami az *azokat* tárgy esetet és a határozóragos alakokat — *azokkal*, *azokról*, stb. — illeti, általánosságban a következőket mondhatjuk: Többes számú mutató névmást használunk személyekre, állatokra, dolgokra való utalás céljából akkor, ha azok nem állnak alanyesetben, tehát nincsenek „visszaható” erővel fölruházva, ha nem állnak az esemény központjában, vagy ha — Arany szavaival élve — „némi távolító árnyalat rejlik” mondatunkban. Ehhez hozzá kell fűznünk kiegészítésül azt, hogy a visszautaló mutató névmások néha olyan fontos funkciókat töltenek be, amelyek révén háttérbe szorítják a visszautaló személyes névmásokat még akkor is, ha egyébként a kritériumok az utóbbiak mellett szólnának. Az alábbiakban megpróbálom felsorolni a visszautaló *azokat* (*azokhoz*, stb.) funkcióit, pontokba foglalni a használatukkal kapcsolatban megállapítható kritériumokat.

A) Partitívuszi funkció. Példa: „Berzsenyi lovai szürkék voltak, a grófi ménesben meg éppen nem voltak ilyen színűek, mert a gróf nem szívelte *azokat*” (Berzsenyi emlékkönyv, 1976. 641). Noha a lovak alanyesetben állnak, mégis *azokat*-tal utalunk rájuk, mert itt partitívuszi jelentésről van szó, és a személyes névmás nem fejezhet ki partitívuszt. Világosabban látjuk ezt, ha egy hasonló egyes számú mondatot szerkesztünk: „Én szürke lovat veszek a vásáron. — Én is *azt* (= olyat) veszek.” Partitívuszi

jelentés esetén tehát mindenképpen mutató névmást használunk. még akkor is, ha alanyra, még akkor is, ha személyre utalunk. A személyes névmás ugyanis csak konkrétan meghatározott személyekre, dolgokra utal. Például: „csak a városi cafrák járnak ide, bizonyosan most is *azokat* lepködi a segéd-jedző úr” (Móra: Négy apának, 57). Az *azok* névmási alak is állhat partitívuszi jelentésben: „becsültem benne a szocialistát, mert *azok* bizony nagyon kevesen voltak” (Veres Péter: Számadás, 1955. 384).

B) Vissza utalás távolabbra mutató árnyalattal. Példa: „Oh az álomlátások mindig azt az alakot hozzák eléje: boldogan és szenvedve, átadva és elvesztve; *azoktól* csak még örültebb lett” (Jókai: Az aranyember, 2 : 18). A befejező részt kibővíthetjük mintegy magyarázatképpen ilyenformán: „*azoktól* [ti. az álomlátásoktól] csak még örültebb lett” > „*azoktól* [az álomlátásoktól] csak még örültebb lett” > „*azoktól az álomlátásoktól* csak még örültebb lett.” A mutató névmási jelzőnek raggal való ellátása, vagyis a jelzett szóval való egyeztetése — ami egyedülálló jelenség a magyar nyelvben — minden valószínűség szerint a vissza utaló mutató névmásokból fejlődött ki, olyanformán, hogy azokat mintegy magyarázatképpen ki kellett egészíteni (vagy legalábbis célszerűnek látszott kiegészíteni) azzal a szóval, amelyre utálnak. De miért nem ismételjük meg ilyenkor vissza utalás nélkül magát a szót? Bizonyára azért, mert a vissza utalásnak ilyen esetben van valamilyen távolabbra mutató árnyalata, ami egyben azt a célt is szolgálja, hogy kiemelje a szövegből a legfontosabb szót. A fenti mondatkomplexumban például egészen sutának éreznénk a vissza utaló névmás nélküli szóismétléses befejezést: „Oh az *álomlátások* mindig azt az alakot hozzák eléje... az *álomlátásoktól* csak még örültebb lett.” Sem *őket*, sem *ezeket* névmási alakot nem használhatunk, csak *azokat* névmási alakot vagy azzal kapcsolatos magyarázó szóismétlést alkalmazhatunk az alábbi példákban: „felhasználta a nyelvjárási adatokat. Főleg abból a szempontból, hogy *azokat* ...hogyan és miképpen lehet értékesíteni” (Bárczi Géza: MNyTk. 140, 193); „az elemek kimondásánál... kiküszöbölődött a képzetváltás mozzanata... ..s így *azokat*... csak történetüknél fogva nevezhetjük összetételeknek” (Pais Dezső: NytudÉrt. 46, 64); „A szegény Nick Carterek úgy reszkettek a kezemben, mint a nyárfalevél. — Lássuk *azokat* — mondta a főbarát” (Tamási Áron: Ábel a rengetegben, 69). Az utóbbi példában szinte hallani véljük ezt a félbeszakított fölszólítást: „Lássuk [csak] *azokat* a könyveket!”

C) R i t m u s f o r m á l ó h a s z n á l a t. Harmadik fontos kritérium a többes számú vissza utaló mutató névmásokkal kapcsolatban a ritmusformáló használat. Hogy ezt jobban megvilágítsam, először az egyes számot kell tárgyalnom ebből a szempontból.

A nyelvhelyességi könyvek szerzői hibásnak bélyegzik a távolra mutató névmás egyes számú tárgyesetének a használatát olyankor, amikor a névmási tárgy szerintük fölöslegesen van kitéve a magyar igeragozás kifejező ereje miatt. Megfelelnek azonban arról, hogy a nyelvnek nemcsak kommunikatív rendeltetése van, hanem esztétikája és ritmusa is: fonetikai, morfológiai, szintaktikai, jelentéstani ritmusa.

Ritmusformáló szerepe lehet sokszor a távolra mutató névmás alany és tárgyesetének is: *az, azt*. Az egyszótagú mutató névmási alak, amely erős determinatív jelleget tartalmaz, igen alkalmas arra, hogy „megjelenjen a színen”, ha éppen egy szótag hiányzik mondanivalónk ritmusos megformálásához. Ez a ritmusformálás lehet szándékos, de tudomásunk van akaratlan

ritmusra való törekvésről is (Lásd Mészöly Gedeon: ÓmSzöv. 185). Az ilyen ritmusformáló *az, azt* a legrégibb időktől fogva nagy mennyiségben található nyelvünkben. További szemléltető példákat idézek régebbi és újabb irodalmunkból, a népnyelvből:

„Rám ezer virággal Szórtad a tavaszt, S égi boldogsággal Fűszerezted *azt*” (Csokonai: A reményhez); „Mit bámul az uram? nem fogják *azt* ma el, úgymond” (Fazekas: Lúdas Matyi, 4); „S a fal megkondult a rémes csapástól, Mikéntha néki fájna *az*” (Petőfi: Az apostol, XVII); „Inkább úgy végzem életemet, Amint elkezdtem *azt*” (uo. XIV); „De csak beszélj, fiam, meghallgatjuk biz *azt*” (Petőfi: János vitéz, XIII); „Hazája ellen tört! A másik védte *azt*!” (Mészöly Dezső: Retus nélkül, 124); „A joggal perlek én, ha védem trónomat? — Nem véded *azt*, ha istenek jogán tiporsz” (uo. 133); „felvonult Samária ellen, és három évig ostromolta *azt*” (új prot. Biblia, 2 Kir 17, 5); Milyen ritmustalanul hangzana, ha a ritmusformáló *én* és *azt* nélkül énekelnék ezt a nótát: „Sár lesz abból, tudom *én azt*, Jön a babám, érzem *én azt*”.

Ugyanilyen ritmusformáló szerepe van a többes számú alakoknak. Az *azokat, azoknak, azokkal* stb. ilyenkor voltaképpen háromszótagos ritmusformáló elem. Például: „Mert fáradtság után füremedt tagokat | Szép harmatos | füvel | hizlalod | *azokat*” (Balassi: Borivóknak); „Ellenségitől megmentél? | És meg nem | engedéd | *azoknak*, Hogy keservimen vigadjanak (Szeneci Molnár: XXX. zsolt.); „A szájából kétfelől két vastag fog nő ki... az esztérgárosok sok szép drága | munkára | fordítják | *azokat*” (Mikes, 127); „Tekintsetek az égi madarakra: mert azok nem vetnek, sem aratnak, sem a csürbe nem takarnak, mindazáltal a ti | menyiei | Atyátok | eltartja | *azokat*” (Károli: Máté, 6, 26); „Mikor ládái leérkeztek Pancsovára, | szekerre | rakatta | *azokat*” (Jókai: Az aranyember, 2 : 60); „Hogy kezei és karjai fehérek és gyöngédek maradjanak, | bekeni | *azokat* | illatos | kenőccsel” (uo. 206); „át akarom adni neked a kőtáblára írt törvényt és parancsolatokat... ,hogy | tanítani | lehessen | *azokat*” (új prot. Biblia, 2Móz 24, 12).

D) Csakis mutató névmás állhat több névutó előtt: *túl, át, innen, alul, fölül* stb. Ilyenkor tehát nincs más választásunk: kényszerítve vagyunk, hogy a mutató névmást használjuk visszautalásra. Példák: „Óvakodom... némely bíráló azon túlzásába esni, hogy ... mértékül magam elé tűzve a legnagyobb írók legsikerültebb munkáit, mindent, ami *azokon alul* esik... ..kárhoztassak” (Arany: Szász K. költeményei); „Ne véld azonban... ,hogy én a nyelvnek és versnek küldíseit kevésre becsülném; sőt igen is nagyra teszem *azokat*, hanem csak azt óhajtanám, hogy a lelket *azokon* mégis *felül* emelnők” (Berzsenyi: Kritikai levelek, VI). Természetesen ugyanez áll az egyes számra is: „Köztük egy csak a nyílás, *azon át* Látni távol kis falucska tornyát” (Petőfi: A Tisza); „Azon túl a tenger tűnik semmiségbe” (János vitéz).

E) *M i n d a z o k a t*. A fent említett névutókhoz hasonlóan a *mind* szóval szoros kapcsolatban is a mutató névmást használjuk visszautalásra: *mind + azokat > mindazokat*. Ez feltehetőleg azért alakult ki így, mert a mutató névmás sokkal gyakrabban fordult elő ilyen kapcsolatban. Nincs tehát: *mindőket*. Például: „Minden mozgó és élő állat legyen nektek eledeltekre: mint e földnek fűvét *azoknak* azonképpen adtam *mind azokat* néktek” (Károli, 2Móz 9); „Nem űzöm ki élőled *mind azokat* egy esztendőben” (Károli, 2Móz 23). Később a *mind* egybeolvadt a mutató névmással: „tisztviselők, céhek... papi méltóságok. Ő fogadta *mindazokat* kegyes alázatossággal”

(Jókai i. m. 2 : 42). Más szórend esetén mind a két névmás szerepelhet a *mind* szó kiegészítésére megfelelő funkcióban: „Ne keressétek rajtam a képeket. *Azokat mind* elküldtem már nektek”, vagy: „*Mind* elküldtem már nektek *azokat*”, illetve: „A bárányok nem sejtették, hogy *őket mind* le fogják vágni”, vagy: „*mind* le fogják vágni *őket*”.

F) Ha szabályzatban utasításban vagy lagosan egyes, ill. többes számú szóra utalunk, akkor egymás mellett az *azt* és *azokat* (*abba* és *azokba*, stb.) névmást kell használnunk: „A letisztázott fordításon a leíró elhelyezi a hiteles bélyegzőt (bélyegzőket) és *azt* (*azokat*) megfelelően kitölti” (Orsz. Ford. Iroda szabályzatából).

8. Mivel a szórend kérdése a visszaülő névmások használatának tárgyalása során meglehetősen előtérbe került, tehát ezzel a problémával is foglalkoznunk kell. Ha a legkülönbözőbb forrásokból gyűjtött visszaülő mutató névmásokat két csoportra osztjuk — állítmány előtt és állítmány után állókra —, azt látjuk, hogy mind a két csoport abszolút számban is, meg egymáshoz viszonyítva is tekintélyes mennyiségű névmást foglal magába. Ennek a ténynek figyelembevételével nem alkothatunk tehát kategorikus szórendi szabályt, de ha jól megfontoljuk a dolgot, még azt sem jelenthetjük ki határozottan, hogy a visszaülő névmásokkal kapcsolatban egy olyan tendencia érvényesül, vagy van kialakulóban, amely több-kevesebb bizonyossággal megszabja a visszaülő személyes és mutató névmások szórendjét. Még a személyes névmások is ingadoznak néha ebben a tekintetben, és nem mindig állnak az állítmány után, bár a szórendi tendencia ezeknél nagy általánosságban igazolható. A mutató névmások azonban annyira mozgékonyan viselkednek — a legtöbb esetben akár az állítmány elé, akár az állítmány után vethetők —, hogy a statisztikai regisztráláson kívül nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, még kevésbé alkothatunk nyelvhelyességi előírásokat. Azt a megállapítást, elfogadhatjuk, hogy az állítmány utáni visszaülő mutató névmások egészben véve kisebbségben vannak az állítmány előttiékkal szemben, de egy nagy létszámú kisebbséget mégse hagyhatunk figyelmen kívül. Inkább azt kell vizsgálnunk, hogy milyen tényezők befolyásolhatják az „előttes” és „mögöttes” elhelyezést.

Az „előttes” elhelyezés tényezői lehetnek: a) A visszaülő mondat hosszú, tehát célszerű a névmást előre vetni: „félő, hogy *azokkal* idegen szellem lopózik be költészetünkbe” (Arany: i. m. 204). b) Az író (beszélő) gyakran „siet” jóelőre kitenni az utaló névmást, hogy ahhoz igazítva szerkessze meg a mondatot: „kénytelen valék... több főpoétákat ezen különös kritika alá vetni, s *azokat* magammal ezen tekintetben összevetni” (Berkényi: Észrevételek). c) Néha valamilyen értelmi kiemelés veti előre: „De hát ki az... aki elvekhez tartotta magát erőszben, s *azokat* külön színezet nélkül ki is vitte” (Arany, i. m. 417). d) A gyakran előforduló nominatívuszi *azok* rendszerint az állítmány előtt áll: „dolgai, üzletei után lát, majd *azok* lecsillapítják lelke háborgását” (Jókai, i. m. 2 : 18).

A „mögöttes” elhelyezés tényezői lehetnek: a) A háromszótagos ritmizálás, mely szorosan összefügghet az egyszótagos ritmussal. Vagyis: ahol az egyes számban az *azt* névmási alak az állítmány után áll, ott többes számú tárgy esetén az *azokat* is inkább az állítmány mögé

kívánczik. Például: „Volt a két fiúnak fegyvere, páncélja; — Felveszem *azt*, monda” (Arany: T-9). Többes számban ez csakis így lehetne: „Felveszem *azokat*”. Nézzünk egy ellenkező „transzformációt”: „szőröstül-bőröstül besöpri nyelvünkbe az idegen kifejezéseket, még csak a magyar hang- és alakrendszer követelményeihez sem igazítva *azokat*” (Benkő Loránd: MNy. 72 : 394). Ugyanez egyes számban így lenne: „besöpri az idegen kifejezést, még csak a magyar hang- és alakrendszer követelményeihez sem igazítva *azt*”.

A visszaulató mutató névmás elhelyezése sokszor teljesen szubjektívnek látszik, mert mind a két szórendet egyaránt el lehet fogadni: „ha hibáknak veszem is *azokat*, csak olyan hibák, hogy *azokat* legkevesebb orvosolni” (Berzsenyi: Észrevételek). Az első *azokat* éppenúgy állhatna a *hibáknak* előtt, a második pedig az *orvosolni* után.

9. Minden nyelvben állandóan különböző tendenciák keresztezik egymást, ütköznek össze egymással. Ilyen esetekben azután a nyelvhasználat akként alakul, ahogy az egyik vagy a másik tendencia érvényesül, kerekedik felül a másik rovására. Sokszor valami „kompromisszum” is lehetséges, illetve a nyelv mind a két (mindegyik) tendenciát fölhasználja bizonyos megkülönböztetések céljára. Ezt látjuk az *őket-azokat* esetében is.

Ha ugyanabban a mondatkomplexumban egyszerre két szóra akarunk utalni, akkor a szituációnak megfelelően változtathatjuk a személyes és mutatónévmásokat. A személyes névmásoknál említett kutya-macska és bárányok-libák példákban láthattuk, hogy ha az egyik névmást „elhasználtuk” az egyik szóra, akkor a másik szóra csakis a másik névmással utalhatunk. Más példa: „Hova lettek a teheneid? — Eladtam *őket*, az istenadtákat. — Hát a lovak? — *Azokat* megtartottam. Nem adnám el *azokat* semmi pénzért.” Tanulságos Jókai-példa: „ösztönük mondta [a lovaknak], hogy ha egyenesen keresztül vághatnak ezen a veszélyes helyen, azon túl menedék várja *őket*. Senki sem tudhatja, minő menedék; de *ők* érzik *azt* jól. És azért nem engedik magukat az egyenes irányból kitereltetni eléjük kerülő farkasok által. Azt már jól tudják, hogy *azoktól* *őket* megszabadítani gazdáik kötelessége” (A kőszívű ember fiai, I : 42). „Csúfnak találtam *ezeket* az utólag felragasztott virágokat... És kezdtem leszakítani *azokat*... De maradtak. Megpróbáltam leborotválni *őket*” (Tormai László: „Ludas Matyi”, 1976. 51, 8). Pompás példa! Az *ezeket* rámutat a közeli virágokra, az *azokat* már csak determinatív céllal, az *őket* pedig visszaható értelemben utal rájuk (miután alannyá váltak).

Ha mutató névmással utaltunk valamely szóra, akkor gyakran úgy érezzük, hogy ezáltal determináltuk, jobban a cselekmény középpontjába helyeztük, tehát elég, ha személyes névmással ismételjük meg az utalást. Például: „temérdek mesét hordtak széjjel, s mivel a falusi nép... hallgatja *azokat*, alig vezett el *belőlük* valami” (Arany i. m. 539); „azzal a szándékkal tartotta *azokat* magánál, hogy majd egyszer megnyeri *velük* Timéát” (Jókai: Az aranyember, I: 195). Ennek a fordítottja is előfordul: *őket*-tel utaltunk, nem akarjuk azt megismételni, s ilyenkor egy „pleonasztikus”, ritmusformáló mutató névmás jól beleillik a mondatba: „aki meg akarja kérni a leányai kezét, jöjjön csak, mert ahhoz adja *őket*, akihez *azok* menni akarnak” (Széki népmesék, 222).

A prozódia, különösen a rím és a ritmus is befolyásolja a visszaulató névmások megválasztását. De mért is dobná el a költő a választás lehetőségét,

ha a nyelv „szelleme” megengedi azt? „Kezemben élet és halál, Halljátok, *pártutó!* Ki térdel, annak élet int! De nem mozdulnak *ők*” (Garay: Kont). Prózában természetesebb lenne így: „De *azok* meg se mozdulnak.” „Amaz pántlikás német *urakot*... Szegénylegényből lött vitéz vágta *azokat*” (Egy szegény legény éneke). Mind a három névmást variálja a rím kedvéért Fazekas Mihály: „Egy feje teszi a tisztos *németeket*, Tudom, mind a világ esmérí *ezeket*; A másik a búsult árva *magyarokat*: Kár, hogy előre nem tehetém *azokat*... E verte ki ama nyakas *törököket*, Chotzimból s pokolra elkergette *őket*” (Feltette hatalmas császáruink magában).

Néha a képzelet vagy a hangulat váltogatja a különböző névmásokat: „De a kastél pinceheliségeben vót egy rablóbanda, *ezők* ott tanyáztak. Nem mentek be a palotába, csak *ők* itt a pincében tanyáztak. No, hogy *azok* ott tanyáztak” (ÚjNépk. 16, 183); „Összehord tücsköt, bogarat. Nem értettem meg, hogy miért ne lehetne *ezeket* összehordani, amikor összehordja *őket* maga a természet is. Amikor látni *azokat* néha egymás mellett, vagy ha nem, úgy hallani *őket* együtt dongani” (Héra Zoltán: Népszab. 1976. jan. 11, 19). Rímet, ritmust, kiemelő tendenciát, partitívuszi jelentést sűrít egybe Ady a mutató névmással ezekben a sorokban: „Néhány ezer évig tűr az Isten, De azután jaj a gyilkosoknak. | Nem lesz majd | kegyelem | *azoknak*” (Az Isten harsónája).

10. Egyes számú határozóragos alakok. Az egyes számú határozóragos alakokra vonatkozólag (*benne, hozzá, abban, ahhoz* stb.) ugyanazokat a kritériumokat állapíthatjuk meg, mint általában a már tárgyalt többes (és egyes) számú alakokra. Ezenkívül a határozóragos alakok használata (ez a többes számú alakokra is érvényes) az igei vagy melléknévi vonzatokkal függ össze: *gondoskodik* valakiről, *bizonyos* valamiben, stb. Ilyenkor személyes névmással utalunk vissza, ha nem fejezünk ki semmi árnyalást, csupán a nyelvi vonzatot alkalmazzuk; mutató névmással pedig akkor, ha valamilyen árnyalat rejlik a mondatban. Példák: „Vert arany volt *benne*” (Arany, T-10); „De nem lelt *abban* egy elátkozott lelket” (T-9); „Mely időformákat használ még a nép... kicsoda árnyalatot köt *hozzájok*” (Arany, i. m. 421); „Maga Kont, jobb karján, vezeté *azokhoz*” (TSz-12). Ha a visszautaló mondatban olyan igekötős igék szerepelnek, mint pl. *hozzászokik, rászán, belemegy, eljár* valamiben, *betér* stb., akkor csakis mutató névmással utalunk vissza: „Jó alkalom volt a szökésre, mégse tudta magát *rászánni arra*”; „Csapdát állítottunk, s az ellenség *besétált abba*”. Bizonyos kifejezések csak a mutató, mások csak a személyes névmás használatát engedik meg: „Oda látszott az erdő, *arra* vette útját”; „mintha ördög volna *belé* bújva” (T-5); „Úgy kell *neki*” stb.

*

A személyes névmásnak minden gondolkodás nélküli, a különböző szituációkat, árnyalatokat figyelembe nem vevő gépies használata elmossa a visszautaló névmások változatos funkcióit, finom megkülönböztető szerepét. A szabályhoz való görcsös ragaszkodás néha kirívó magyartalanságokat, értelmetlenségeket szül. Ezekre most nem idézek példát.

Jól tudom, hogy összefoglaló tanulmányom nem tisztázta minden részletében a visszautaló névmások használatának sajátosságait. A hiányosságok pótlását, az értékes kiegészítéseket a további hozzászólásoktól várom.

Szepesy Gyula

Betakarítás

Valamikor a hatvanas években indult el az argó, magyarul a jassznyelv nagy hulláma. Ez a nagy hullám elvonult, helyébe apró hullámok, fodrozódások tolultak. Hogy ez így van, hosszú ideje sejtem, az első figyelmeztetést egyik barátomnál kaptam.

Mikor búcsúztam, szólt, ne menjek még, nemsokára megjönnek az unokái. Nem kellett sokáig várnom, csakhamar betoppantak, fölhevülten, vidáman. Vendégségből tértek meg. Minthogy az argó régóta érdekel, kíváncsi voltam, hogyan hívják a hat-nyolc éves gyerekek a társas összejöveleteket. Házi bulinak, bulinak, hábénak?

Kiderült, hogy *babaszúr*-nak, csakúgy mint az én gyerekkoromban. Egy adat nem adat. Sorba látogattam hát nagyszülői rangra emelkedett ismerőseimet, s az unokákat keresztkérdések közé szorítottam. Budapest különféle kerületeiben és vidéken egyformán *babaszúr*-nak nevezik azt, amit nemrég *hábé*-nak neveztek.

Érdekes volna kinyomozni, miért tértek vissza a gyerekek a nagyszülők szóhasználatához. Nyilván e jelenségnek megvannak a társadalmi okai.

Az okok kutatása helyett inkább azon elmélkedem, mi maradt meg a hatvanas évek dúsan áradó nyelvi leleményeiből. Mivel kiváló tudósaink Benkő Loránd és Lőrincze Lajos — megállapították, hogy nyelvünket a szakmai zsargonok részéről fenyegeti veszedelem, ami egyben arra is figyelmeztet, hogy nem a szleng az ellenség, gondolom nem haszontalan számba venni a nagy hullám hagyatékának értékes elemeit.

Mi dönti el, hogy egy szó jó-e, hasznos-e vagy sem. Sokkal több szempontot kell figyelembe vennünk, mint amennyit nyelvészeink túlnyomó része szükségesnek tart. Általában minden olyan szó joggal gazdagítja szókincsünket, amely az emberek közötti érintkezést, a közlést, a beszélgetést elősegíti, megkönnyíti, színesebbé, kellemesebbé teszi. Lehet a szó bármilyen csúnya, ha funkciója van, hadd hivatkozzam két, köznyelvi szóra, egyik ocsmányabb, mint a másik, de mind a kettő hasznos: — *létesítmény*, *rendezvény*.

Tehát minden olyan szó nyereség, amelynek funkciója van, nyereség az olyan szó is, amely ugyanazt a funkciót eredményesebben végzi el, mint egy másik, rövidebb, kevesebb benne az *e* és az *é*, ez a két magánhangzó, amelynek vésztes terjedése monotóniába készül fullasztani egész nyelvünket. (Lásd az előző mondatot!) Másfelől a gyakorlati használhatóságot sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A *tégla* 'beépített ember' értelemben kitűnő leleménynek látszik. De csak látszik, ugyanis bajosan illeszkedik be a mindennapi beszédbe, amint az a következőkből bizonyára kiviláglik: „a kapu előtt ott állt a *tégla*”. Vagy: „Vigyázz a *téglával*!”; „A *tégla* végre megtört”; „A *tégla* lebukott”. Azaz e szóval csak gondos exponálás után élhetünk.

Nagyjából ezeknek az elveknek az alapján válogattam ki azokat a többnyire jassznyelvi szavakat, amelyeket hasznosnak tartok. Hogy melyiket miért, azt az egyes szavakhoz fűzött magyarázatokban igyekszem megokolni. Eleve bocsánatot kérek az érdekeltektől, hogy e sommázásban néha olyasmit állapítok meg, amit mások már előttem megállapítottak. Nem egy fölfedezésemet mások is fölfedeztek.

Kezdjük a *kapcsol* különféle jelentéseivel. Ezek úgyszólván egész mai életünket behálózzák. A telefonközpont *kapcsolja* a számot; aki félszóból, célzából ért, fölismeri az adott helyzetet, az *kapcsol*; aki kívül állott valamely mozgalmon, az *bekapcsolódik* abba; ha viszont vidékre utazik s ott remete módra véltre vonul, azért teszi, hogy *kikapcsolódjék* a modern élet lármás zűrzavarából. A politikus *összekapcsolja* a békeharcot a kukoricatermesztéssel, a kifejezés ugyan az ötvenes évekre utal, de más formában ma is használatos. S mienk a *kapcsolat*, mely embert emberhez, államot államhoz köt. *Rákapcsol* az, aki a munkáját gyorsan el akarja végezni.

Jó a szerelése, ez a rövid mondat fölöslegessé teszi a hosszadalmas méltatásokat, mint például „mindig célszerűen öltözik”, „mindig elegáns”, „jó ízléssel, válogatja össze a ruháit”; egyben azt az állítást is helyettesíti, hogy a halász, a marós, a hegymászó a tevékenységének megfelelő módon válogatta össze ruházatát és eszközeit. A szerelés az utcai öltözéktől kezdve a munkaruhán át az ünnepi öltözékig mindent magába ölel, a cipőtől a svájci sapkáig, beleértve a silécet, a horgázkésztséget stb., vagyis az „egészet” jelenti s nem külön a nadrágot, a kalapot, a botot.

Különleges figyelmet érdemel, mert különleges produktum a *dilíma*. Nem hiszem, hogy a *dilemma* hibás ejtéséből származna, sokkal valószínűbb, hogy a *dilemma* és a *probléma* párhuzamának gyümölcseként jött világra, és olyan problémára utal, amely megtévelyíti a áldozatát, vagyis amitől *bedilízik*. A *dilíma* tehát 'örjítő, tévelyítő probléma', tömören fejezi ki a súlyos bajba, a megoldhatatlan konfliktusba keveredett ember lelkiállapotát. Ha azt hiszik, hogy valaki erre fölfigyelt — nyelvész vagy szaktudós —, tévednek.

Mennyivel egyszerűbb s zeneileg színesebb *kellemetlen* helyett *ciki-t* mondani. Kellemetlen helyzet annyit mint *ciki szitu*. Ha az amerikaiaknak az *influenza* lehet *flu*, miért ne lehetne nekünk a szituáció *szitu*? A nyelvfejlődés iránya kétségkívül ez.

Partir en trombe — mondja a francia, ha a kocsí hirtelen gyorsasággal indul el -- argóban a *kocsi eltépett*. Ez a jelentés nem zavarja a *tép* ige hagyományos tartalmi körét, abból indul ki: — a kocsi eltépte, elszakította magát az úttesttől, az aszfalttól, a flasztértől, a földtől.

Drótot kap az, akit valami felől tájékoztatnak. Eredetileg minden biztonnyal telefonon figyelmeztették, a későbbiek folyamán a telefon kiesett a játékból, maradt az értesítés ténye.

Drótot pedig azért kap az érdekelt, hogy *el ne tájolja magát*, ne hajtsa végre, amit elhatározott, egyszerűen maradjon nyugton, míg újabb drótot nem kap, hogy *szabad a pálya*.

Ha nem veszi figyelembe a drótot, megeshet, hogy nagy bajba keveredik, valóságos dilímába, s mivel kivágni nem bírja magát: *becsavarodik*, *bepörög*. Aki nem érti meg azonnal, ezt az elmekórtan területére kalauzoló kifejezést, vizsgálja meg Van Gogh Délfranciaországban festett képeit, rajtuk a bepörgött napot, a bepörgött napraforgókat, a bepörgött eget, a bepörgött fákat.

Marhára csípem a Szilvit — hallottam egy fiútól. Azt akarta vele mondani, hogy nagyon tetszik neki Szilvi. Ez a kifejezés mintegy esszenciája annak a sokkal bonyolultabbnak, hogy „ez a lány olyan gusztusos, hogy az embernek kedve volna belecsípni”.

A mezőgazdaságból az argóba átszármazott *begyűjtés* a razziák során eszközölt tömeges rendőri őrizetbe vételre utal — igen festőien. A *terepszín* a katonai nyelv terméke; a katona azért húz magára terepszínű egyenruhát, hogy az ellenséges földérintés előtt rejtve maradjon, az a tanuló viszont, aki egyetlen szót sem ért a tanár magyarázatából, de úgy tesz, mintha mindent értene, *terepszínt ölt*, csakúgy mint az álszakértők a műszaki értekezleteken, mint a nyilatkozók, akik nem tudnak nyilatkozni arról, amiről nyilatkozni óhajtanának. És így tovább.

A *húzás* a lépés átvitt jelentéskörben: *jó húzás volt jó lépés helyett* — azért ajánlatos, mert oldja a sok *e* következtében állandóan kísértő monotonitást.

Lévén az argó elsősorban a fiatalok nyelve, nem meglepő, hogy bizonyos műveletek, csakúgy mint a nevezett műveletekben szereplő testrészek sokszorosan meghihlették a szóalkotókat. A *kéjléc*, *kéjlöcs*, *hancurléc*, *hancurlöcs* szerencsés szavak, alkalmasak a penis szalonképes megnevezésére, mégpedig tudományoskodó mellézköngék nélkül, ami nem mondható el a *hímtag*-ról és a *hímvesző*-ről. A női nemiszervre nem sikerült ilyen meghitt, bizalmas, egyben humoros megjelölést találni. Azt a nőt, aki az ágyban az átlagnál tehetségesebben viselkedik, *lepedőakrobatának* nevezik.

Ahhoz, hogy az effajta akrobáciához eljusson a krapek (nem húzom alá, múló szó), a nőt meg kell *etetni*, be kell *fűzni*, hogy *vegye be a kezét*. Ez persze csak a *dörzsölt*, a *firkás* hapsiknak sikerülhet; aki nem ilyen, az könnyen *pléhre csúszhat*, attól el is *szípkázhatják* a csajt, ami végleg *beteszi a kiskaput*. Holott kiskapu nélkül nálunk semmi nem megy.

A *jatt* kezét jelent, de ha megkérdik valakitől, hogy mennyi a fizetése, s azt feleli, háromezer és a *jatt* — akkor a borraivalóra, a csúsztató pénzre céloz. Nélkülözhetetlen szó, mivel fogalmi köre magába öleli a túlórakért, a fuszásért kapott pénzen kívül, minden fizetésen kívül húzott félig-meddig illegális jövedelmet — a borraivalót, a hálapénzt, a vesztegetést.

Többször hangoztattam már, de nem győzőm eléggé hangoztatni, milyen gyakorlatias szó a *cucc*, amit tulajdonosa a *cuccos* táskában hord. Eredetileg a cökmókot, a személyes holmit értették rajta, jelentése azonban lassankint kibővült, a *cucc* a személyes holmik együttese, a hátizsák, a bőrönd, a táska, függetlenül a tartalmától. Ha egy orvosra szólnak rá, hogy hozza a *cuccot*, akkor az orvosi táskát reklamálják, a kassza-fúró *cucca* a mackósfőlszerelés, a földmérőké, a vízszelőkő, a gázosoké stb. — a mesterségük folytatásához szükséges szerszámok. De *cucc* az is, amit valakitől a buszon, a földalattin, a vonaton elloptak. Írónál az írógép, a papír s a jegyzetek. Ennyi előny mellett az sem megvetendő, hogy egytagú szó, ezekben pedig nem bővelkedünk, műfordítóink igazolhatják.

A rendszeres ivó, mondjuk napi két *literre van hitelesítve*, akinek valami baj van a megjelenésével, azt *túlexponálták*, s aki váratlanul abnormis tüneteket mutat, az *megbuggyant*. Megeshet, hogy egy megbuggyant sofőr behajt egy kirakatba, mire a kiszolgálók rémületükben *kiborulnak*, azaz elvesztik a lelki egyensúlyukat.

Gazdag szócsaládot nemzett a *fal* 'ál, talmi, ürügy' értelemben. *Falból dolgozik*, aki valójában lopja a napot; munkája *falmunka*. A *falazó* véletlenül

sem kőműves, hanem eredetileg a betörő cinkosa, aki odakünt vigyáz, amíg barátja kifosztja valakinek a lakását. A falazó hivatása a diverzió, vagyis a figyelem elterelése is lehet. Ha működése eredménytelen, azaz nem sikerül *falhoz állítani*, más szóval *átrázni*, *átdobni*, *átejteni* az arra vetődő rendőrt vagy civilt, ha nem tudnak idejében mindketten *huzatot venni*, *lelécelni*, *elhúzni a csíkot*, egyik is, másik is *kap egy-egy mázsát*, vagyis egy-egy évi börtönre ítéli őket a bíróság.

Mind a *félvezető*, mind az *újítás* a műszaki nyelvből származik. Az argóban jelentésük bírálatot tartalmaz; *félvezető* az a gyárigazgató például, aki nem sokat ért a vezetéshez. Ha valaki azt a hírt közli, hogy *újított* egy írógépet, lopást akar mondani, mint ahogy számos újítás lopás.

Ha a kérdés így hangzik:

— Ezt a bumburnyákot ki újította nekünk? — bizonyos, hogy félvezetőt varrtak az intézmény nyakába.

Ha így:

— Azt tudod, hogy *egy kilóval lógsz nekem?*

Akkor a kérdező a kölcsön adott százast kéri vissza, amivel a másik *sáros* neki. Ha nem kapja meg, valószínűleg kitör a *balhé*, mert aki a pénzt hiába követeli, joggal *balhézik*, sőt *bunyó* vagy *hirig* lehet az ügyből, amire vagy az egyik vagy a másik *ráfázik*.

Kitűnő szó a *beugró*, mert könnyedebben, egyszerűbben hangzik, mint a *beléptidő*. Ugyancsak kitűnő, tömör szó a *kioszt*, Jancsi *kiosztott* Ottónak, azaz Ottó megkapta a magáét, megkapta, ami járt neki. A *markecolás* műveletét e szó ismerete nélkül csak körülírással fejezhetni ki, a *markecoló* szakmája ugyanis a részek kifosztása. Mint ahogyan a *markecolónak*, a *topis*-nak sincs egyenértékű szinonimája, a *topis* fogalmában az elhanyagoltság összeolvad a kopottsággal, rosszul öltözöttséggel.

Különös szó az *ég* ige:

— Tanulj meg *égni* a fejek előtt!

Vagyis szégyenkezés, szemrebbenés nélkül viseld el, ha lelepleznek, hogy blicceltél a villamoson, zsebre vágta valakit az önkiszolgálóban. A sugalmazott magatartást sokféleképpen lehet minősíteni, arcátlanságnak éppúgy, mint bátor helytállásnak. Esete válogatja.

Kettő kivételével egyetlen eleve elmúlásra ítélt szót sem vettem be a szövegbe. Lehet, hogy a kettő — a *krapek* meg a *hapsi* — gyökeret ver, a *bigével*, a *csajjal*, a *bulával* és még sok más fölösleges argó kifejezéssel együtt, lehet hogy nem. Ha igen, úgy jó, ha nem, amúgyis jó.

Noha manapság kisebb-nagyobb mértékben mindenki él argó szavakkal, a fiatalok nyelvét érthetetlen és indokolatlan ellenszenv övezi, nemcsak a természetes ellenség, a zagyva hivatalos és ugyancsak zagyva szakmai zsargon „művelőinek” részéről, hanem társadalomszerte. Talán azért, mert hiányoznak belőle a megszokott magyartalanságok. Bármilyen oka, nem szabad elfelejtenünk, hogy az argó spontán nyelvi áramlat. Következésképp akkor sem némul el, ha bele akarják fojtani a szuszt. A spontán termés szinte kivétel nélkül többet ér a mesterségesen, lombikban gyártott, pályázatokon kieszt szavaknál, amelyekből többnyire maga az élet hiányzik.

Az argó legalább ennyivel, valójában ennél sokkal többel járult hozzá szókincsünk gyarapításához.

Mennyivel járult hozzá a nyelvművelés? Grétsy Lászlót idézem, az Élet és Tudomány egyik rovatának, a „Nyelv és élet”-nek a szerkesztőjét.

A lapban megjelent cikkeket „Anyanyelvi kaleidoszkóp” címmel megjelenítette, s az előszóban ekként nyilatkozik az eredményekről: „... a nyelvművelő, azonkívül, hogy hasznos ismereteket terjeszt, anyanyelvünk szeretetére, megbecsülésére neveli olvasóit, hallgatóit, nemegyszer eredményesen tud szembeszállni a hibás nyelvhasználattal is. Ha pusztán arra gondolnak olvasóink, hogy a ma már közkeletűnek számító *tizenéves* szót a rovat egyik cikkírója ajánlotta az addig egyeduralkodó, divatos *teen-ager* helyett, máris igazat adhatnak nekem” (i. m. 8–9).

Kolozsvári Grandpierre Emil

A finnugor történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapelveinek kiformálódása

Quod erat demonstrandum...

A XVIII. század második felében vagyunk. Ezt a korszakot a magyar tudományos élet bizonyos területein egy már korábban megindult érési folyamat utolsó szakaszának tekinthetjük. Lakó György Sajnovics Jánossal és Demonstratiójával foglalkozó művében (Sajnovics János. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó, 247 l.) erre vonatkozóan a következőket mondja: „... elérkezett az ideje annak, hogy a magyar nyelv múltja iránti érdeklődés is felül-emelkedjék a pusztá fantáziálás szintjén, s meginduljanak a magyar nyelv eredetének kivizsgálására irányuló tudományos kutatások” (10). A magyar nyelvvel való foglalkozás érési folyamatát egyfelől a tudományosságnak a felvilágosodás diktálta tiszta, minden befolyásoltságtól mentes elvei, másfelől a nyugati nyelvészeti irodalomnak a magyar nyelv rokoni kapcsolataival foglalkozó megállapításai serkentették.

A nyugati tudományos világban egyre több és több szó esett a magyar nyelvnek a finn és a lapp nyelvhez fűződő kapcsolatáról. A kor egyik kiváló csillagásza, a magyar származású Hell Miksa fölfigyelt az idevágó megjegyzésekre. Ezek meggondolkoztatták őt, a tudományos fölfedezések felé kitárulkozó tudóst és a hazájának nyelve iránt érdeklődő embert. Bizonyságot szeretett volna kapni: Valóban van-e kapcsolat a magyar és a lapp nyelv között? Ez a kérdés akkor vetődött fel benne elemi erővel, amikor VII. Krisztián, Dánia és Norvégia királya meghívta őt a Vardö szigetére tervezett csillagászati expedícióra. Ez az expedíció egy lenyűgöző, értékes eredményekkel kecsegtető csillagászati esemény megfigyelésére készülődött. Hell Miksa mégsem feledkezett meg arról, hogy azon a tájon lappokkal találkozik majd, beszédüket hallhatja, s ily módon lehetővé válhat számára a magyar és a lapp nyelv közötti esetleges hasonlóságoknak a fölfedezése. Tudta azonban, hogy magyar nyelvi ismeretei vajmi csekélyek ahhoz, hogy megbízható eredményekre jusson e tárgyban. A probléma azonban nem hagyta nyugodni. Segítőtársat keresett a megoldásra. Ezért Vardö szigetére magával vitte a magyar nyelvet nálánál sokkal jobban beszélő és ugyancsak csillagász Sajnovics Jánost, remélve, hogy neki sikerül megfejtenie a magyar és a lapp nyelv közötti összefüggések titkát.

Elérkezett tehát az idő, hogy bizonyítva elfogadjunk vagy bizonyosságot adó tények alapján elvessünk egy feltevést. 1770-ben, Koppenhágában megjelent a „Demonstratio. Idioma Ungarorum et Laponum idem esse” című mű.

Szerzője a csillagász és matematikus Sajnovics János volt. Sajnovics felismerte, elfogadta és szilárd meggyőződéssel vallotta a magyar és a lapp nyelv közötti rokonság tényét. Amilyen fanatikus lelkesedéssel tüzelte Hell — utazásuk során és a későbbiek folyamán is — az eleinte kételkedő s a rá váró feladattól vissza-vissza riadó Sajnovicsot, ugyanolyan fanatikusan törekedett Sajnovics — most már biztos meggyőződéssel fölvértelve — demonstrálni, azaz bizonyítani a Demonstratióval. Aki a Demonstratiót tanulmányozza, annak észre kell vennie, hogy ezt a művet milyen — szinte megszállott — hittel járja át a „közhírré tétel” vágya és a minden eszközzel való elfogadtatásnak a szelleme.

Az alábbiakban — épp az imént említettek miatt — Sajnovics Jánosról elmélkedve a „bizonyítás” gondolatkörét állítom a középpontba. Ez a gondolatkör első pillantásra talán szűknek mutatkozik. Meggondolkoztató azonban, hogy egy tudományos tétel bebizonyítása körül hányféle kérdés-föltevés torlódhat össze. Például ilyenek: Vajon okvetlenül szükség volt a bizonyításra? Megvoltak-e hozzá a kellő feltételek, illetőleg lehetőségek? Milyen elvekre épülve és milyen módszerrel történt a bizonyítás? És vajon valóban sikerült is? Ha ezekre a kérdésekre válaszolni kívánunk, a Demonstratiónak ilyen szempontú vizsgálatakor több szálát kell egybefonnunk. Szemügyre kell vennünk a korabeli nyelvtudományt, a magyar nyelv rokonításának előzményeit, és azt, ami talán a legfontosabb: magát Sajnovicsot, az ő tudói hozzáállását, a nyelvről kialakított felfogását s a nyelvrokonság bizonyításában alkalmazott elveit és módszereit.

Az itt sorjázó kérdésekre adandó feleleteink dolgában és az egybefutó, sőt gyakran összekuszálódó szálak kibogozásában mindenekelőtt Lakó Györgynek a már említett könyvében (a továbbiakban: Lakó: Sajn.) foglaltak ismerete segíthet bennünket. Ez a mű, amelyben harmonikus egységbe olvad a szigorú tudományosság és — ha szabad így mondanom — a szépírói színesség, átfogó képet ad Sajnovics János teljes életútjáról, emberi és tudói egyéniségéről, pályájának a Demonstratio megírására vezető körülményeiről, magáról a Demonstratióról és a megjelenését követő eseményekről.

Innen kezdve haladjunk az általam fölvetett kérdések sorrendjében. Közelítsük meg tehát először azt, hogy valóban szükség volt-e ama bizonyításra. Két tudós áll előttünk: egyfelől Hell Miksa, akiben buzgott a vágy, hogy tisztán lásson, és akinek volt ereje tudóstársában fellobbantani a kutatói lángot egy — a tudóstárs előtt és önmaga előtt is — ismeretlen kutatási területen. Másfelől Sajnovics János, aki átmeneti elkedvetlenedéseit — jórészen Hell segítségével — legyőzve oly mélyen átélte és magáévá tette Hell Miksa komoly kíváncsiságát, hogy eredeti szakterületén alkalmazott, illetőleg e szakterületen valószínűleg megkövetelt kutatói szigorral nekivágott — neki mert vágni — egy számára ismeretlen terület meghódításának. És meg is hódította! Amikor ez bekövetkezett, s úgy érezte, tisztán lát, azaz — a jelen esetben — valamit igazolva lát, akkor — magyarságának és tudói mivoltának tudatában — sürgető szükségét érezte, hogy fölfedezéseit mihamarabb elfogadtassa hazájának közvéleményével és az egész tudományos világgal. Ennyit a pusztá érdeklődéstől az elfogadtatás szándékáig vezető — voltaképpen szubjektívnak nevezhető — láncolatról, amelynek utolsó láncszeme a „be kell bizonyítanom!” kívánsága lett.

De egyáltalán miért is indulhatott meg ez a láncolat? Már szó esett arról, hogy a nyugati nyelvészeti irodalomban nem volt ismeretlen a magyar

és a lapp nyelv hasonlósága. „Hogy a magyar és a lapp nyelv esetleg rokon egymással, arról Hell elsősorban Johannes Scheffer (1621–1679) strassburgi születésű uppsalai professzornak és Anton Friedrich Büsching (1724–1793) német földrajztudósnak a műveiből szerzett tudomást” (Lakó: Sajn. 188–9). A *Demonstratio* utolsó fejezete azoknak a műveknek a bibliográfiája, amelyekben ilyen vagy olyan vonatkozásban szó esik nemcsak e két nyelv rokonságáról, hanem az egész finnugor nyelvcsalád nyelveinek összetartozásáról. Ez utóbbi, a rokonsági kört szélesítő szemlélet elsősorban Johann von Strahlenbergnek és Johan Eberhard Fischernek az érdeme. (E két kutatóról és tárgyunk más úttörő egyéniségéről részletesebben l. Lakó: Sajn. 187–98.) A *Demonstratio* megszületése előtt tehát a tudományos világ számára a magyar nyelv finnugor kapcsolatai legalábbis valószínűvé váltak. Valószínűvé, de nem bizonyítottá!

Lépünk most még egyet — még mindig a bizonyítás szükséges voltának körén belül maradván! Hogyan ágyazhatók bele a finnugor nyelvek közötti hasonlóságokat megmutató tudományos csírák általában a nyelvvel való foglalkozás történetében? Vajon hol a helye Sajnovics Jánosnak és művének ezen a szélesebb horizonton? „A nyelvi tényekkel foglalkozó tudomány — mielőtt felismerte volna, mi is az ő igazi és egyetlen tárgya — három egymást követő fázison ment keresztül” — mondja Ferdinand de Saussure (Bevezetés az általános nyelvészethez 17). Az időrendben első „nyelvtan” „normatív, a tiszta megfigyeléstől igen távol eső diszciplína” (i. h.) volt, amely a maga korában idegen eszközként kezelte a nyelvet. A „nyelvtan”-t követő „filológia” a szövegmagyarázatok során nemegyszer a homályos nyelvi jelenségeknek a kielégítő magyarázatára is törekedett. Ez a körülmény, éppen mert a vizsgálat alá vett szövegek különböző korokból származtak, a filológiát a történeti nyelvtudomány előkészítőjévé avatta. „A harmadik szakasz akkor kezdődött, amikor felfedezték, hogy a nyelveket egymással össze lehet hasonlítani” (i. m. 18). Saussure úgy véli, hogy a harmadik szakasz területére indogermanisták léptek be először. Franz Bopp érdemének tudja be, hogy hamarosan nyilvánvalóvá lett: „... a rokon nyelvek közötti viszonyok egy önálló tudomány tárgyává válhatnak” (i. h.). Az 1816. év tehát amolyan határkö! Ekkor jelent meg Bopp műve, a „Konjugationssystem der Sanskritsprache”, s ezzel mintegy megszületett az összehasonlító nyelvtudomány. E tudomány művelői azonban teljesen figyelmen kívül hagyták azt a sajátos kapcsolatot, amely az egyes nyelvek története, adott állapotuknak összefüggései és hasonlóságaik történeti magyarázata között bontakozik ki. Más szóval: „... két nyelv fejlődését úgy szemlélték, mint ahogy egy természettudós szemlélné két növény növekedését” (i. m. 20). A történeti összehasonlításig csak az 1870-es években jutottak el.

Az olvasó úgy vélheti, hogy Saussure-nek ez az igen nagyvonalú összegezése — a „szükségesség” szempontjából — nem mondhat számunkra semmi érdemlegeset. Hogyan is kapcsolódhat ide a *Demonstratio* iránti igény gondolatköre? Válaszom: a nyelvvel való foglalkozás Saussure-ig vezető történetének ilyen laza vonalvezetésű, de egyúttal biztos alapokra épülő bemutatása világánál Sajnovics Jánost és a *Demonstratiót* érdekes fényhatások érik. Megtudtuk: Sajnovics korának összehasonlító törekvései még igen távol állhattak attól, hogy a tudományosság szintjére emelkedjenek. És erre igenis fel kell figyelnünk! Hogy miért? Mert a *Demonstratio* — mint ezt még a későbbiekben tapasztalni fogjuk — vérbeli tudóshoz illő alkotás, és ami a

legfontosabb, tudományos elvekre épülő, igazi összehasonlító nyelvészeti munka. Ez a tény sürgetően vonja magával — legalábbis számomra — azt a következtetést, hogy a Demonstratio megszületése — a kor „általános” nyelvészeti eredményeit véve szemügyre — sem elvileg, sem gyakorlatilag nem volt még időszerű, ha úgy tetszik, szükségszerű. Sajnovicsnak aligha akadt olyan megbízható mankó a kezébe, amelyre támaszkodva a Demonstratiót egy már — más nyelvek összehasonlításában — elfogadott séma szerint írja meg. A „szükségesség”-et tehát ezen a tágabb horizonton nem találtam igazoltnak. Ez a negatív eredmény azonban arra bátoríthatja fel a nyelvtudomány története iránt érdeklődőket, hogy e történetben fontos helyet juttassanak Sajnovics Jánosnak. Hogy a „fontos hely” fogalmán mit is értek, azt majd a továbbiakban próbálok tisztázni.

Térjünk rá a következő kérdésre! Megvoltak-e a bizonyításhoz a kellő föltételek, illetőleg lehetőségek? Konkrétabban és egyszerűbben: ismerte-e Sajnovics annyira az általa összehasonlított két nyelvet, hogy hasonlóságukat bizonyítani is tudja? Itt tulajdonképpen csak a lapp nyelvi ismereteire lehetünk kíváncsiak, anyanyelvi ismereteit tekintve ugyanis nyilvánvalóan biztos talajon mozoghatott.

Sajnovics véres verejtékkel küzdött meg azért, hogy a lapp nyelvben elegendő jártasságra tegyen szert. Előzetes ismeretei egyáltalán nem voltak, s ez természetes is, hiszen csillagászati és matematikai könyvekben búvárkodva meg sem fordulhatott a fejében, hogy egyszer majd nyelvekkel foglalkozik, sőt épp egy ilyen különös, távoli nyelvvel, mint a lapp. Lakó György könyve alapján figyelemmel kísérhetjük, hogyan szemlélte a XVIII. században egy tudós a számára teljesen idegen témát, s milyen szigorú igényesség mutatkozott meg benne önmagával szemben akkor, amikor a témát már kezdte sajátjának tekinteni. A „szemlélődés” szakaszában Sajnovics felfigyel a lapp beszéd magyarosnak tetsző kiejtőmódjára, illetőleg hanglejtésére, továbbá bizonyos szavak ismerős hangzására. Ez azonban nem minden! Meglepődve tapasztalja, hogy szerbeszőkő néprajzi — például öltözködésbeli — hasonlóságok is közel hozzák a lappokat hazájának népéhez. Lakó — Sajnovics naplójának és leveleinek ismeretében — bemutatja a Demonstratio szerzőjének néprajzi vonatkozású megfigyeléseit (Sajn. 37–46). Nagy figyelmet szentel a napló és a levelek e témakörből való közléseinek. E közlésekből megtudhatjuk, hogy Sajnovics milyen tág területen „szemlélődött”, sőt azt is, hogy az általa följegyzett megfigyelések nem érdektelenek azok számára sem, akik a lappoknak az 1760-as évekbeli műveltségi szintjét kívánják tanulmányozni.

A „szemlélődő” Sajnovics rádöbben arra, hogy igenis komoly és alapos kutatást igénylő jelenséggel áll szemben. A számára Hell által sugallt gyanú beigazolódott. Úgy látszik, valóban hasonlóságok vannak a magyar és a lapp, e két ily távol eső nép nyelvében és szokásaiban. Sajnovics észlelte ezeket a hasonlóságokat, és magában tudatosította is őket. Mi most a teendője? Közönyös szemlélőként adjon igenlő választ, s ezután fordítson hátat az egész problémának? Ez a magatartás idegen volt tudósunktól. Benső vágyává vált, hogy — most már tudós szerszámokkal a kezében — az igenlő választ tudományos érvekkel megtámogatva adja meg.

Első lépése: hozzálátott, hogy alapos lapp nyelvi ismeretekre tegyen szert. Szójegyzékek és nyelvtanok után kutatott. Knud Leem szójegyzékébe és nyelvtanába való bepillantásakor viszolygó érzés töltötte el. Leem ugyanis

dán nyelven írta őket, a lapp szavakat dán helyesírással jegyezte le, és dán nyelvű értelmezést fűzött hozzájuk. Gondoljunk bele Sajnovics helyzetébe! Az ismeretlen lapp nyelvről hogyan is tájékozódhatna olyan könyvekből, amelyek a számára éppoly ismeretlen dán nyelven íródtak? És még egy probléma: Sajnovics több lapp nyelvjárást ismert meg utazásuk során. Lakó röviden tájékoztat bennünket e nyelvjárásokról, és végezetül megjegyzi: „...lapp »nyelv« gyakorlatilag nincs is” (Sajn. 48). E rövid megjegyzés, amely napjainknak a lappológiával kapcsolatos meglátásait egyfajta — a XVIII. században azonban még nyilvánvalóan ismeretlen — szempontból summázza, csak megerősítheti bennünk azt a benyomást, hogy Sajnovics keserves módon bonyolódhatott bele a („lapp” és dán) nyelvismeret hiányának problémájába.

Új módszerhez kellett folyamodnia Sajnovicsnak ahhoz, hogy szilárdan eltervezett első teendőjének eleget tegyen, azaz hogy — a végső cél szempontjából — kielégítő szinten megismerhesse a lappok nyelvét. Hell Miksa mellette áll, tanácsokat ad, segít. Vardö szigetén Sajnovics a lappoktól tárgyak nevét kérdegeti. A hallott szavakat lejegyzí, s ezzel olyan lapp szókészlet birtokába jut, amelyben az egyes szavak mellett már ott áll az általa megadott magyar jelentés is. A szógyűjtés során még szembetűnőbbé válik Sajnovics számára az, hogy bizonyos szavak ismerősen csengenek a magyar fülnek. Ennél azonban meghökkentőbb fölfedezés az, hogy az ismerősen csengő szavak jelentése — sok esetben — hasonlít a megfelelő magyar szó jelentéséhez, vagy éppen azonos vele. Hangzás- és jelentésbeli egyezések egymás mellett! Sajnovics ezután már nem torpan meg! Lakó György szavait idézzük: „Sajnovics Vardöben Kauriing lelkész segítségével... lefordította magának a Leem-féle lapp szójegyzék dán értelmezéseit latinra... Ugyancsak Kauriing segítségével s Leem nyelvtana alapján sikerült neki tisztáznia azokat a nyelvtani szabályokat is, amelyekre összehasonlító nyelvészeti munkájához szüksége volt” (Zalai Tükör 1975/2 : 37).

Koppenhágába visszatérve Sajnovics újabb könyvekhez jutott. E könyvek között lapp, finn, észt, magyar szótárak és nyelvtanok, valamint egyéb — e nyelveknek egymáshoz és más nyelvekhez fűződő kapcsolatát jelző — művek szerepeltek. Ezt a forrásanyagot a koppenhágai tudósok bocsátották Sajnovics rendelkezésére.

Az ily módon kézhez kapott forrásanyag áttanulmányozása után Sajnovicsnak két szempontból is birtokába jutottak a bizonyításhoz szükséges előfeltételek. 1. Ha nem értette is — saját bevallása szerint sem — a lapp beszédet, mindenesetre kielégítő ismeretekre tett szert a lapp nyelvről. 2. Bepillantván a nyelvészeti stúdiumokba eljutott arra a pontra, hogy kiszemelt kutatási tárgyát már mint valóságos nyelvész kezelhesse.

Most érkezünk el Sajnovics Jánossal kapcsolatos vizsgálódásainnak ahhoz a szakaszához, amelyben a nyelvész Sajnovics bizonyítási elvei és módszerei állnak figyelmem középpontjában. Sajnovics világosan látta, hogy aki művét majd kézbe veszi, már eleve kételkedve fogadja a mű címében megjelölt tárgyat, illetőleg kétségbe vonja, vajon érdemes-e ilyen témával egyáltalán foglalkozni. E szkeptikus hozzáállásnak csak egy oka lehet, mégpedig ez: hogyan lehet rokon egymással a magyar és a lapp nyelv, ha egyszer e két nyelv beszélői nem értik meg egymást. Hogy az eleve kínálkozó kételyt eloszlassa; Sajnovics siet leszögezni azt az elvét, mely szerint a rokonítást ez a — felszínes megfigyelésről tanúskodó — körülmény korántsem akadályozza. Meg-

magyarázza, hogy miért nem érti meg egy magyar és egy lapp ember egymás beszédét. Azért nem, mert a nyelvek — az idők során — változnak. A meg nem értés fő oka azonban abban rejlik, hogy ez a változás nem azonos módon történik a nyelvekben. Hozzáfűzi még, hogy az egyes lapp nyelvjárások között is jelentős különbségek alakultak ki, amelyek eredményeképpen — sok esetben — maguk a lappok sem értik meg egymást.

De ha ez így van, akkor milyen módszerrel bizonyíthatjuk be mégis e két nyelv rokonságát? Sajnovics válasza erre a kérdésre a következő: meg kell vizsgálni a hangtani, a szóképzéssel és a nyelvtani elemek (ragok, jelek, képzők) körében megmutatkozó hasonlóságokat.

Sajnovics olyan körülmények között lát hozzá a bizonyításhoz, hogy előjáróban még azt is tisztázza, milyen eljárás az, amelyik éppenséggel alkalmatlan a rokonság bebizonyítására. E tárgyban vallott felfogását talán így summázhatjuk: a bizonyításban akkor követjük el a legnagyobb hibát, ha felületes szemlélődéssel próbáljuk végezni. Sajnovics három példát is megemlít arra az esetre, ahol a felületeség okvetlenül buktatókhoz vezet. Abból, az általa ismert, illetőleg az ő korában elég gyakran alkalmazott módszerből indul ki, amelynek a lényege az, hogy két azonos tartalmú szöveget hasonlítanak össze egymással, és az ezekben megmutatkozó egyezésekkel kísérik meg a rokonságot kimutatni. Hol adódhatnak itt buktatók, ha felületesen szemlélődünk? 1. Ha vallásos szövegek állnak a kutató előtt — és az esetek többségében csakis vallásos szövegekről lehet szó —, neki tudnia kell, hogy e szövegekben igen kevés ősi lapp szó fordulhat elő. Az ősi lapp szókincsben nemigen akadnak olyan szavak, amelyek a keresztény vallás terminológiájának megfelelnek. E szövegek írói, illetőleg fordítói tehát — szükségképpen — idegen szavak (jövényszavak) egész sorát vezették be a szövegekbe. Ugyanez történt a magyar nyelvű szövegekkel is. Aki ezzel a körülménnyel nincs tisztában, az fölfedezhet ugyan egy magyar és egy lapp szövegben látszatra hasonló szavakat, de azok ősisége fölől — az előbb említettek miatt — alaposan meg is kell győződnie. 2. Gyakran előfordul, hogy a vizsgált szövegekben olyan szavakra bukkan a kutató, amelyek eredetileg azonos, egymással rokon szavak, de jelenlegi formájukban meglehetősen eltérnek egymástól. A szövegek vizsgálójának nem szabad elsiklania a fölött a tény fölött, hogy e szavak különbözősége bizonyos szabályszerűségeken nyugszik. Meg kell tehát állapítani, hogy miben áll a különbözőség. Ily módon kiderülhet, hogy a látszólag különböző szavak végső soron azonosak. Lakó György Sajnovicsnak ezt a második „intelmét” így értelmezi: „... azt lehet kiolvasni belőle, hogy Sajnovics — noha nem hangokról, hanem betűkről beszél — már tisztában volt a szabályos hangmegfelelés fogalmával” (Sajn. 86). 3. A szövegösszevető vegye figyelembe a szövegeknek az ortográfiában megmutatkozó — e két nyelv esetében nagyon is jelentős — eltéréseit. Ha ugyanis nincs tisztában azzal, hogy az ortografikus eltérés nem zárja ki a hangzásbeli egyezést, akkor felületesége már végzetes méreteket ölt. Odáig juthat el a szövegek összehasonlítója, hogy egyáltalán semmiféle rokonságot sem fedezhet föl a magyar és a lapp nyelv között. (Sajnovicsnak e három témakörbe csoportosuló, oktató jellegű fejtegetéseiről részletesebben l. Lakó, Sajn. 77–88.)

Nyelvészeti elveit és módszereit tekintve már eddig is igen sokat megtudtunk Sajnovics Jánosról. Röviden összegezem a legfontosabbakat: Sajnovics vallja a nyelvek történeti fejlődésének elvét; napjainkban is helytálló

meghatározást tud adni arról, hogy két, egymástól eltérő történeti fejlődésen átment nyelv rokonságát milyen összehasonlító módszerrel lehet bizonyítani; világosan látja, hogy két rokon nyelv szavainak különbözősége nem a véletlen játéka, hanem bizonyos szabályszerűséggel magyarázható; tudatában van annak, hogy a nyelvek szókincse — ilyen vagy olyan ok miatt — jövevényszavakkal bővül, tehát ezeket el kell különíteni az ősi szókészlettől; az összehasonlításban zavarónak tartja az ortográfiai különbségeket; és végül: az összehasonlító munkát sarkalatos pontjának tekinti a szigorú pontosságot és alaposságot.

Mindez persze számunkra még nem elegendő. Megismerkedtünk ugyan Sajnovics nézeteivel, de csak a *Demonstratio III.* fejezetével kezdődően tisztázódik előttünk az, hogy valójában miképpen járt is el ő maga a nyelvhasonlításban. És itt újabb adalékokra bukkanunk.

Sajnovics nem sajnálta a fáradságot ahhoz, hogy a bizonyítás hathatóságának érdekében bizonyos előkészítő munkákat végezzen. Mivel tudatában volt a lapp nyelvjárások közötti különbségeknek, célszerűnek tartotta, hogy fölmérje a finnmarki hegyi és tengeri lapp nyelvjárások eltérő vonásait. Ezekről — Leem nyelvtana alapján — táblázatot készített. Ennek a munkálatnak elsősorban az volt a célja, hogy tágabb téren folyhasson a szóhasonlítás. Ha ugyanis egy magyar szónak nem volt megfelelője az egyik lapp nyelvjárásban, még mindig adódhatott az a lehetőség, hogy esetleg megvan a másikban. Tapasztaltuk már — az előzőek során —, hogy a *Demonstratio* szerzője miként készült föl arra, hogy a nyelvészeti témakörben otthonosan mozoghasson. Most már egy olyan nyelvész alaposságának lehetünk tanúi, aki igyekezett minden követ megmozgatni azért, hogy célját elérhesse. Ez az előkészítés a ma nyelvészeinek körében talán már kicsinységnek tűnik, de azért jómagam tisztelettel adózom annak, aki a XVIII. században bizonyára elég sok időt „pazarolt” arra, hogy elképzeléseit megalapozott biztonsággal tárhassa az olvasó elé.

Ugyancsak előkészítő munkát Sajnovicsnak az az eljárása, hogy a Leem-féle szavakat a magyar ortográfia szerint átírta, sőt egy valóságos átírási táblázatot is készített. Erre az eljárásra mindenekelőtt az készítette, hogy a magyar olvasók ne álljanak majd értetlenül két, egymástól merőben különböző helyesírással leírt szó előtt, azaz hogy az ortográfiai különbség miatt ne tartsák eleve kizártnak a két szó eredeti azonosságát. Sajnovicsot itt tehát a meggyőzés elve vezérelte. Ettől függetlenül nem tartom érdektelennek — általánosabb szempontból sem — Sajnovicsnak a fonetikai hangzás alapján történő — tudatos szándékra valló átírását. A transzkripció kérdése még korunk nyelvészeit is erősen foglalkoztatja. Itt láthattunk egy korai — igaz, hogy csak a magyar ortográfiára épülő, de mindenesetre érdekesnek mondható — átírási kísérletet.

„A *Demonstratio*nak elméleti szempontból legérdekesebb fejezete a hatodik, melyben a szerző a nyelvek és nyelvjárások közti különbségekről szól általánosságban” — írja Lakó György (Sajn. 102). E fejezet olvasásakor megtudjuk, mit is ért Sajnovics a különbözőségeknél — a már említett — szabályszerűségén. Az idevágó megjegyzéseit Lakó tömör tolmácsolásában közlöm: „Nyelvek és nyelvjárások közti különbség több formában mutatkozhatik meg a szavakban: hozzájárulhat egy »betű« (értsd: hang) a szó-teszthez, viszont másik léphet meglévő helyére, sőt az teljesen el is enyészhetik” (Sajn. 103). E megállapításai helyességének igazolására Sajnovics

több példát is felhoz. Ezek legnagyobb része arról tanúskodik, hogy ő valóban felfigyelt a szabályos hangmegfelelések bizonyító erejére. (A legfontosabb példákat l. Lakó: Sajn. 104–5).

Elérkeztünk az Elenchus című fejezethez. Ebben teszi közzé Sajnovics a lapp–magyar szóegyeztetéseit. Nem kívánok belebocsátkozni a szóegyeztetések ismertetésébe. Írásom céljának megfelelően csakis azokról az elvi szempontokról szólok, amelyeket Sajnovics pontosan meghatározott az Elenchus adatközlő része előtt. E szempontok közül a legfontosabbak a következők: 1. Sajnovics válogat a két nyelvnek a rendelkezésére álló szóanyagában. Kizárja azokat a szavakat, amelyek a keresztény vallás, az állami, a gazdasági élet, a halászat, a földművelés stb. témakörébe tartoznak, azaz valószínűleg jövevényszavak. Ezzel szemben nagy figyelmet fordít a névmásokra, a testrészeknek, a természet tárgyainak és jelenségeinek elnevezéseire, valamint a kezdetleges cselekvéseket kifejező szavakra. Vagyis — úgy vélhetjük — tisztában volt azzal, hogy csak egy primitívebb fokon álló társadalomban használt szavak összevetésekor találhat ősi egyezésekre. 2. Csak olyan szavakat állít egymás mellé, amelyeknek a jelentése azonos, vagy legalábbis hasonló. 3. Nem híve a rekonstrukció alkalmazásának. Ezt a megfontolását azért hagytam utoljára, mert a rekonstrukcióról — igaz, hogy annak más típusú alkalmazásáról — napjainkban is vitáznak. Ha más szempontból veti is föl Sajnovics a rekonstrukció kérdését, mégis figyelemre méltó, hogy egyáltalán foglalkoztatja őt ez a vizsgálati eszköz. Nem felesleges tehát — gondolom —, ha megemlítem, hogy tudósunknak — az ő korában! — mi volt a véleménye egy bizonyos rekonstrukciós eljárásról. „A szabályos hangalakú különbözőségek ismeretében megtehetné, hogy svéd-lapp szavakból kiindulva rekonstruál magyarral összevethető szavakat, ámde — mondja Sajnovics — ezzel a módszerrel már oly sokan és oly nagymértékben visszaéltek, hogy ő nem kíván nyomdokaikba lépni: szóegyeztetéseiben csupán azon hegyi és tengeri lapp szavakra korlátozódik, amelyek megvoltát Leem szótára igazolja” — így ismerteti Lakó Sajnovicsnak e tárgyban kialakított véleményét (Sajn. 116–7).

Az Elenchust követő fejezetben Sajnovics a nyelvhasonlító kutatásokat — ha szabad így mondanunk — szinte forradalmian újszerű eljárással lendíti előre. Azt — az előszóban már kifejtett — elvét valósítja itt meg, amely szerint két nyelv összehasonlításakor, ha rokonságukat kívánjuk bizonyítani, nem elegendő a szavak egybevetése. A rokonság csak akkor válik igazán bizonyítottá, ha a nyelvek között nyelvtani egyezéseket is ki tudunk mutatni. Ebben a fejezetben tehát ragozás- és szóképzésbeli egyezéseket keres a magyar és a lapp nyelvben. De nem elégszik meg azzal, hogy csupán bizonyos ragokat és képzőket hasonlítsa össze egymással. Túllép a puszta anyagszerű egyezések felsorakoztatásán, és megállapít néhány szerkezeti hasonlóságot is. Így például felhívja a figyelmet arra, hogy mind a lappok, mind a magyarok az egynél magasabb számnevek után — többes szám helyett — egyes számot használnak. Feltűnik Sajnovicsnak az is, hogy a jelzői melléknév egyik nyelvben sem egyezik — sem számban, sem esetben — a jelzett szóval. Hogy még egy példát említsünk: Sajnovics fölfedezi azt a jellegzetes nyelvi sajátosságot is, hogy a lappban és a magyarban a prepozíciók szerepét ragok töltik be. A Demonstratio szerzőjének mindeme megállapításai helytállóak, s egyben arról is tanúskodnak, hogy a szerző — ha nem volt is ennek tudatában — néhány, a finnugor nyelvekre általában jellemző nyelvi jelenségre bukkant rá.

Nem kétséges, hogy a nyelvtani egyezéseket tárgyaló fejezetben igen sok — a mai szemmel nézve — téves megfigyelés is előfordul. Ezek áttekintése nem az én feladatom. Számomra csak az volt a fontos, hogy Sajnovicsnak a nyelvhasznításban alkalmazott elvei és módszerei közül bemutassam azt is, amelyik talán a leglényegesebbnek mondható, vagyis a nyelvtani összevetés szükségességének az elvét. (A fejezet kritikai értékelését, illetőleg részletes bemutatását l. Lakó: Sajn. 140—68.)

Az előzőekben már sort kerítettem arra, hogy — Sajnovicsnak előjáróban közölt, fejtegető jellegű nézetei alapján — rövid összefoglalást adjak Sajnovics elveiről, módszereiről. Most összegezem — a Demonstratio tulajdonképpen bizonyító, illetőleg tárgyaló fejezeteiről elmondottak alapján — azt, hogy miképpen is valósultak meg az említett elvek és módszerek a Sajnovics-féle nyelvhasznítás gyakorlatában.

A pontosság, az alaposság „elvé”-vel kezdem. Sajnovics — mint láttuk — előkészítő munkálatokat végzett, mielőtt a bizonyításba belekezdett volna. Ez önmagában véve is pontos és alapos kutatói szemléletről tanúskodik. Azt is tapasztalhattuk, hogy Sajnovics a saját maga által közölt, a felületes szemlélődés ellen szóló intelmeket szigorúan magáévá is tette, és nem esett bele a felsorolt három hiba közül egyikbe sem. Tehát igyekezett ősi szavakat összevetni egymással, megkísérelte az azonos szavak alaki eltéréseinek a szabályosságát felmérni, és egységes ortográfiát használt az összehasonlításban. De lépünk egy lépéssel tovább! Sajnovics ma is korszerűnek mondható összehasonlítási módszert javasolt. Kimondta: hangokat, szavakat és nyelvtani sajátosságokat kell összehasonlítani. Ami az ő hangtani összehasonlításait illeti, ezek tulajdonképpen bizonyos hangzásbeli egyezések megfigyeléseiből tevődnek össze. Sajnovics az összehasonlításnak ezen a területén túlságosan is el volt foglalva az egységes ortográfia megteremtésével, ezért viszonylag kevés idevágó megjegyzése van. A szavak egybevetésére már sokkal nagyobb gondot fordít. Itt legfőbb törekvése az, hogy ne tévedjen ingoványos talajra. Ezért kerüli a — gyaníthatóan — jövevényszavakat, ezért ügyel arra, hogy jelentésükben egymáshoz közel álló szavakat kapcsoljon össze, és ezért tiltakozik a rekonstrukció ellen is. 114 tőszót vet össze egymással. Ezen egyeztetések közül 40 valahányat ma is elfogadnak az etimológusok. (A szóegyeztetésekről részletesebben l. Lakó: Sajn. 126—36.) A szóhasznítások után érkezik el Sajnovics a csúcshoz, a nyelvtani egyezésekhez. Az itt közölt megfigyeléseinek jó része rendkívül találó, és egy vérbeli összehasonlító nyelvész látásmódjáról tanúskodik.

Mindez arról győzhet meg bennünket, hogy Sajnovics helyes — napjainkban is érvényes — összehasonlító elveket és módszereket vallott és alkalmazott művében. De nagyon is kevés az, ha Sajnovicsról csak mint összehasonlító nyelvészről beszélünk! A nyelvek összehasonlítása nála — és itt az ideje annak, hogy most már ezt a tényt hangsúlyozzuk! — történeti szemléletű vizsgálattal is párosult. Tisztában volt vele, hogy az egymással rokon nyelvek az idők folyamán változtak, mégpedig eltérő irányú fejlődésen mentek keresztül. Ezt a felfogását már az „intelmek”-ben is közölte. Tudta tehát, hogy a nyelvek szókinccse gazdagodott, és hogy szerkezetükben is jelentős módosulások történtek. Mindennek ellenére a rokonság nyomait föl lehet fedezni bennük. A fölfedező munkát tehát — Sajnovics szerint — nem haszontalan dolog, mert ha kellő körültekintéssel végezzük, kibontakozhatnak előttünk az ősi rokonság körvonalai. És e ponton reflektorfénybe

kell állítanunk Sajnovicsnak azt — a történeti szemléletéről kiváltképpen bizonyosságot adó — elképzelését, mely szerint a nyelvek rokonsága nem valami tértől és időtől független fogalom. A nyelvek rokonsága történelmi előzményeken alapul. A Demonstratio szerzője művének bevezető részében teszi meg az idevágó, illetőleg ezt az elképzelését tanúsító megjegyzését: „Úgy véli, hogy a lappok, a finnek és a magyarok elődei azonosak: leszármazottai egy nagymúltú, hatalmas népnek, melynek lakóterülete a norvégiai Finnmarktól Finnországon és Tatárföldön keresztül egészen Ázsiáig kiterjedt” (Lakó: Sajn. 71). Tanúi lehetünk tehát egy, a XVIII. században megfogalmazott őshazaelméletnek. Hogy ez az elmélet naív-e vagy sem, azt most nem tárgyalom. A legfontosabb számomra az a tény, hogy Sajnovics János a magyar és a lapp nyelvet tudatos történelmi szemlélettel fölvértve hasonlította össze egymással.

S ezzel időszerűvé vált, hogy visszakanyarodjam írásomnak ahhoz a részéhez, ahol ismertettem Saussure-nek a nyelvi tényekkel foglalkozó tudomány fejlődésére vonatkozó megállapításait. Saussure úgy vélte, hogy az összehasonlító nyelvtudomány megalapítói indogermanisták voltak. De azt is kimondta, hogy ugyanők a történeti összehasonlításig csak az 1870-es években jutottak el. Eddigi — a bizonyítással kapcsolatos — összegezéseimet gondolatban újra átfutva a Saussure-től kapott információ ezt juttatja eszembe: Sajnovics János már 1770-ben írt egy olyan művet, amelyben a történeti és az összehasonlító szemlélet szoros egységbe forr össze. Ennek az egybeforrásnak tudományos színvonalát nyilvánvalóan nem mérhetjük össze a körülbelül 100 évvel később kibontakozó történeti-összehasonlító nyelvtudomány színvonalával. Nem is szabad összemérnünk! Gondolom, elegendő számunkra az a tény, hogy e két szemlélet — a finnugor nyelvtudományban! — már 1770-ben találkozott egymással.

A „demonstrálás” tárgya köré csoportosított kérdéseim közül már csak egy maradt megválaszolatlanul. Ez pedig a következő: bebizonyította-e Sajnovics János azt, hogy a magyar és a lapp nyelv rokon egymással? Ezt a kérdést Lakó György igen hosszan vizsgálja akadémiai székfoglaló beszédében (l. NyIOK 27: 416–26). Tudósok egész sorának idevágó véleményét sorakoztatja fel, közöttük például Rasmus Raskét, Yrjö Wichmannét, Erkki Itkonenét, Zsirai Miklósét és még sok más jelentős kutatóét. Lakó meglátása szerint — és az általa megidézett tudósok többségének véleménye szerint is — Sajnovics elsősorban azért nem bizonyíthatta be a két nyelv rokonságát, mert tisztában volt ugyan a szabályos hangmegfelelések fogalmával, de ő maga — a magyar és a lapp szavak egybevetésekor — nem mutatott ki ilyen hangmegfeleléseket. A nyelvtani egyezésekről szólva Lakó a következőket mondja: „...a Demonstratio-ban fejtegetett grammatikai egyezések a magyar–lapp nyelvrokonságot még csak nagymértékben valószínűsítik, de nem igazolják... (NyIOK 27: 424). A helyes szóegyeztetések viszonylag csekély számát is megemlítve Lakó György a fölvetett kérdéssel az alábbi — összegező — megállapítást teszi: „...ha a magyar–lapp nyelvrokonságról ma is csak annyit tudnánk, amennyit Sajnovics megírt, a magyar és a lapp nyelv rokonsága inkább csak valószínűsítettnek, semmint bebizonyítottnak volna mondható” (i. m. 426).

Elismerem, hogy a tiszta tudományosság szempontjából, továbbá annak a célnak az érdekében, hogy a tudománytörténetben Sajnovicsot az őt megillető helyre tegyük, az említett kérdésre pontosan ilyen, minden

elfoglaltság nélküli választ kell adni. Mégis — bármilyen különösen hangzik is — engem épp ez az elfoglaltság hoz zavarba. Jómagam is föltettem a bebizonyítottságra vonatkozó kérdést, de most úgy érzem, vissza kell vonnom. Erre a lépésre két szubjektív ok késztet. Mindkettő abból fakad, hogy írás közben egyre erőteljesebben beleképzeltem magam Sajnovics helyzetébe. Ezért: 1. Azt a Sajnovics Jánost, aki a tárgyban való tudatlansága miatti kétkedését, sokszori ellankadását töretlen energiával újból és újból legyőzve szinte emberfölöttien kemény elszánással jutott el a Demonstratio megírásáig, én csak csodálni tudom. 2. Tudjuk, hogy a bizonyításkor Sajnovics János hibákat követett el. Így például a szóhasonlításokban csak azokat a szavakat vetette össze egymással, amelyek lapp részről Leem, magyar részről pedig Szenczi Molnár Albert szótárában megtalálhatók voltak. Tehát nem használta fel saját lapp szógyűjtését, illetőleg nem hasznosította saját anyanyelvi tudását. De mivel magyarázható ez az eljárása? „Attól félt, hogy ha ő olyan lapp szavakat is közöl, amelyeket előtte mások nem jegyeztek fel, akkor bárki könnyen megvádolhatja azzal, hogy hamis nyelvi adatokkal operál, s egy ilyen gyanúsításnak a lehetőségét ő mindenáron el akarta kerülni” (Lakó: Sajn. 121). Tehát tisztában volt azzal, hogy a tudományos világ előtt csak a leírt szó tekintélyével lehet bizonyítani. A magyar ortográfia szerinti átírást megbecsüléssel említettem, mint egyáltalán egy korai átírási törekvést. Az is tény azonban, hogy ez az átírás nem volt éppen a legalkalmasabb módszer a lapp szavak tolmácsolására. De — és ismét ez az „de” — miért írta át Sajnovics éppen a magyar helyesírás szerint a lapp szavakat? Erre ugyan már válaszoltam, most mégis — hangsúlyozottabban — megismétlem válaszomat: a magyar közönséget, hazájának tudós köreit — nézete szerint — csakis így győzhette meg a magyar és a lapp nyelv hasonlóságáról. És itt vissza kell kanyarodnom írásom elejére. Ott Sajnovics fanatizmusáról, a „közhírré tétel”, a minden eszközzel való elfogadtatás vágyáról beszéltem. Más megfogalmazásban: Sajnovicsot a meggyőzés tiszta lángja hevítette át. Sajnovics szerény ember volt. Kitűzött céljának elérése érdekében sok ismeretre tett ugyan szert, de nem tartotta magát fölfedező egyéniségnek. Erről tanúskodik az, hogy Hell Miksát mennyire felmagasztosítja; és erről tanúskodnak a külföldi tudósok eddigi eredményeire való szüntelen hivatkozásai is. Tehát olyan tudós egyéniség volt Sajnovics, aki szerényen beismerte, hogy sok mindent nem tud, illetőleg amit tud, azt másoktól tanulta. Egy dologban azonban teljesen biztos volt: az ő feladata a végső bebizonyítás! Mégpedig a XVIII. század minden érdekeltje számára! Engem — a XX. században és mindezek tudatában — inkább az érdekelt, hogy egy ilyen egyéniség hogyan próbált feladatának eleget tenni. Írásom tulajdonképpeni célja amúgyis a „hogyan?” megvilágítása. A feladat sikeres megoldásának a tárgyban természetesen elfogadom Lakó György idézett megállapítását.

E kis kitérő után visszatérek írásom eredeti témájához. Láttuk, hogy azt, amit be kellett bizonyítani, Sajnovics meg is próbálta bebizonyítani. Tanúi voltunk annak, hogyan szerezte meg a bizonyításhoz szükséges előfeltételeket. És végül megismerkedtünk a Demonstratióban alkalmazott elvekkel és módszerekkel. Most már az a kérdés, hogy a Demonstratio milyen súlyú és jelentőségű mérőföldkő azon az úton, amely a finnugor történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapelveinek kibontakozásához vezetett. Itt mindenekelőtt két szempontra szeretném felhívni a figyelmet. 1. Igaz, hogy Sajnovics János előtt is már több szó esett a finnugor nyelvek közötti rokon-

ságról, de ő volt az első, aki — a bizonyítás szükségességét átérezve — tudatos kutatói megfontolással vette szemügyre a rokonítás problémáját. 2. Nagyra kell becsülnünk azt aényt, hogy Sajnovics csak két finnugor nyelvet hasonlított össze egymással, holott ismert olyan műveket (például Strahlenbergét), amelyekben más finnugor nyelvek is bevonódnak a magyar nyelv rokonsági körébe. Csak két nyelv rokonítására összpontosítani, azaz szűkíteni a kutatás tárgyát: ez már önmagában véve is előlegezte azt, hogy a kutatás — tekintettel a kor nyelvészetének tudományos színvonalára — eredményesebb lesz.

Ami a Demonstratio szerzőjének kutatói eljárását illeti, az írásomban közöltekből — összegezőképpen — a következőket emelem ki: 1. Sajnovics alaposan felkészült feladatának elvégzésére, és műve írásakor szigorú kritikai érzék vezette. 2. Nagy jelentőségű lépése volt az, hogy a hangtani és a szó-készletbeli egyezések mellett különös gondot fordított a nyelvtani egyezések kimutatására is. 3. Tisztában volt a nyelvek történeti fejlődésének a tényével, tehát a nyelvhasznolást történeti szemlélettel végezte. E tekintetben is úttörő módon járt el. A nyelvtani egyezésekkel kapcsolatban azonban meg kell említenem, hogy nem Sajnovics volt az első, aki ezeket a nyelvrokonság bizonyítására felhasználta. Marcus Wöldike időben megelőzte őt. De kérdés, hogy az időbeli elsőbbség színvonalbeli elsőbbséget is jelent-e? Hogy ki volt Marcus Wöldike, és hogy milyen nyelvekkel foglalkozott, arról részletesen tájékoztat minket Lakó György az akadémiai székhelyű előadásában (Ny-IOK 27 : 409–15). Itt Lakó egyúttal össze is veti egymással Wöldike és Sajnovics eljárását a nyelvtani egyezések tárgyában. Véleményét végül is így foglalja össze: „... a nyelvtani egyezések nyelvi rokonság számba veendő bizonyítékaiként ugyan már Sajnovics előtt is vizsgálat tárgyai voltak, de Sajnovics volt az első, aki nekik a nyelvi rokonság bizonyításában a szó-egyezéseknél is nagyobb fontosságot tulajdonított, és ő volt az első, aki őket két, egymástól oly távoli finnugor nyelv rokonságának a bizonyítására, mint amilyen a lapp és a magyar, fel is használta” (i. m. 415). Tehát ismét — valamiben — Sajnovics volt az első!

Ezek után megállapítom, hogy Sajnovics János Demonstratioja igen jelentős mérföldkő nemcsak a finnugor, hanem általában a történeti-összehasonlító nyelvtudományban. Pontosabban megfogalmazva és ezzel egyúttal írásomat le is zárva ezt mondhatom: a Demonstratioiban tapogathatjuk ki a (finnugor) történeti-összehasonlításnak első, igazán tudományos csírait.

Korenych Éva

A „zárt ë” pere

Az ingadozások

I. Régóta nem lehet a kiejtésről beszélni anélkül, hogy szóba ne kerülne a kétféle *e* hang: kell-e tenni valamit megmentésükért, vagy bele kell nyugodnunk pusztulásukba? Az alábbiakban megpróbálom felsorakoztatni egymással szemben a különféle forrásokból származó ellentétes érveket:

+ „... az *e-ző* változatot okvetlenül szebbnek tartom, mint az *e-zőt*, mert — szerintem — változatosabb, dallamosabb.”¹

¹ Imre Samu: Hol beszélnek szebben magyarul? (Nyr. 87:282)

— „Szubjektív, érzelmi alapon más nyelvjárási jelenség pl. a diftongus is tetszhet.”^{2/SK}

+ Az *e* még az *ē* nélkül is túlsúlyban van többi magánhangzónkhoz képest.^{3/TA}

+ Amúgy is minden nyelvben elég sok homonima van. Az *e*–*ē* szembenállás megszűnése jelentősen emeli ezek számát. Az ÉSz. *A*–*E* betűi között 150 szó ragozott alakjában van az *ē*-nek jelentésmegkülönböztető szerepe.^{3/KB} (L. még Nagy J. Béla oldalakra menő felsorolását csak tőszavak, különféle toldalékolt alakok vm. tőszavak és ragozott szavak összevetéséből.⁴) „... nem elégedhetünk meg a szövegkörnyezet értelmező hatásával. Az értelmi differenciáltságnak önálló szavakban is jelentkeznie kell.”^{2/PS}

— „Ha az *e*–*ē* szembenállás valóban olyan jelentős volna hangrendszerünkben, helyesírási rendszerünk is megtalálta volna a módját a különbség jelölésének, mint megtalálták a finnek az *ä* és *e* betűvel.”^{2/SK}

+ Nálunk is nagyon kevésen, szinte véletlenül múltott, hogy a Felvilágosodás idején bele nem került a helyesírásba a különbség jelölése.⁵

+ Az ország területének nagyobb részén megkülönböztetik a kétféle *e*-t.⁶

— „... fővárosunk központi helyet foglal el az ország kulturális életében, a kultúra pedig szerves kapcsolatban van a nyelvvel. Ez teszi érthetővé Budapest erős nyelvi hatását, amely ... a zárt *e* elsorvadásához vezet.”^{3/VGY}

+ Az *e* : *ē* fonémát megkülönböztető területen a két fonéma összeomlására semmi jel nem mutat. ... (Ugyanakkor a palóc *ly* kiveszőben van.)⁷

+ „Egyszerűen a tankönyvekbe bele kellene nyomtatni ezt a betűt a kisiskolától kezdve az egyetemig, akkor mindenki látná és próbálná kiejteni, és végtére megtanulná.”^{2/KZ}

— „Épp elég gond és teher helyesírásunkban a hangértékét veszített *ly* továbbhurcolása, a kiejtésben az *i*, *ú*, *ű*, »visszahonosítás«, pedig mindkettőt évszázados íráshagyomány magyarázza és támogatja, sőt az utóbbit nagy kiterjedésű regionális kiejtési gyakorlat is.”^{2/DL}

+ „Nem nehezebb az *ē*-t megtanítani, mint a dunántúliaknak a hosszú *i*, *ú*, *ű* használatát.”^{2/BG}

— Az *ú*, *ű*, *i* csak 3,13%-a magánhangzóinknak, de ezeket is csak írásban tanulják meg.^{3/IS}

— A kiejtés tanítását az óvodában kell kezdeni, ott pedig nem támogathatja az írás. Hogyan tanítsák olyan pedagógusok, akik maguk sem így beszélnek? Több nyelvész is sikertelenül tanulja.^{3/VGY}

+ „Persze, ha normává válnék az *ē*-ző ejtés, akkor is csak azoktól volna megkövetelhető, akik hivatásszerűen, a nyilvánosság előtt beszélnek.”^{2/BG}

+ „... azt hiszem, ha színpadon, rádióban kötelezővé tudjuk tenni a zárt *ē* ejtését, csakhamar kötelezővé válik a szónoki beszédben, majd lassan a választékosabb társalgási nyelvben is. ...”.

² Helyes kiejtés, szép magyar beszéd (Egri Kiejtési Konferencia) 1967. — Deme László (DL), G. Varga Györgyi (VGY), Pintér Sándor (PS), J. Soltész Katalin (SK), Bárczi Géza (BG), Szegő Ferencné (SzF), Kodály Zoltán (KZ)

³ Magyar Nemzet, 1974. szept. 8., nov. 10. és dec. 8. Bodolai Géza (Bo), Imre Samu (IS), G. Varga Györgyi (VGY), Kálmán Béla (KB), Tiszamarti Antal (TA), Lőrincze Lajos (LL), Bárczi Géza (BG)

⁴ Nagy J. Béla: Köznyelvi Kiejtésünk. MNyTK. 57. (1941. +7:3–20)

⁵ Benkő Loránd: Mikor dőlt el az *ē* írásának sorsa? (Nyr. 87:3–20)

⁶ Bárczi Géza: Lőrincze Lajos: Nyelv és élet (MNy. 49:117–27).

⁷ Imre Samu: Néhány megfigyelés nyelvjárásaink mai változásáról (Nyr. 86:321–5).

– „Felejteni könnyebb, mint tanulni.”⁸

+ „Francia színpadra nem léphet színész, míg meg nem tanulja a nyelv-heggyel porgetett *r* ejtését (megfelelő pörgésszámban), ez pedig sokkal nehezebb a nyelvcsap formálta *r*-hez szokott francia számára, mint az *ě*-vel kapcsolatos bármely követelmény az *e*-ző magyarok számára.”^{2/BG}

– Lőrincze megpróbálta tanítani a Színművészeti Főiskolán heti néhány órában a másodéveseknek — nem sok sikerrel.^{3/LL}

+ „... *e* hangzó ejtését megtanítani... lényegesen könnyebb feladat, mint helyes használatát elérni.” Sokat segítene „egy ilyen szempontból átdolgozott helyesírási szabályzat” és a nyomtatásban való jelölés.^{2/PS}

– Az ÉrtSz. egy részletében „176 egyértelműen *ě*-s szóra 177 olyan jut, amelyet ki *e*-vel, ki *ě*-vel ejt.”^{2/SK} „Hogyan állapíthatják meg, vajon melyik nyelvjárás szerint helyes az *ě* használata?”^{2/SZF}

+ „Ha megállapíthatja az Akadémia, hogy irodalmi és köznyelvünkben csak *szőlőt* 'ehetünk', *szöllőt* nem, akkor mi akadály van annak, hogy Akadémiánk nyelvtudósai a tájnyelvi alakokból kellő körültekintéssel kiválasszák, és irodalmi, illetve köznyelvi alaknak nyilvánítsák... a gyakoriságuk miatt legmegfelelőbbeket?”^{3/BG}

– Az *e*–*ě* megkülönböztetés csökkentené a rímlehetőségeket, sok meglevő vers rímje veszendőbe menne.^{2/SK}

+ Még Arany sem követte mindig azt az elvét, hogy *e* nem rímelhet *ě*-vel.^{4; 2/BG} A németek *u*-t *i*-vel és *ü*-vel is rímeltetnek.^{4/BG}

– „Az *ě*-zéssel való túlzott foglalkozás elterelheti a figyelmet valóságos kiejtési hibákról.”^{2/SK}

+ „Nyelvművelésünkre soha szebb feladat nem várt, sőt talán nem is várhat.”^{3/BG}

2. Az *ě*-zés szorgalmazása elleni legfőbb érv az ingadozás. Ezt vizsgálom meg közelebbről jelen dolgozatomban.

Elekfi László kimutatása szerint az ÉrtSz. első ötödében (az *e* kezdőbetűvel bezárólag) 447 *e*, 407 *ě* és 415 ingadozó hang van; másképpen: 527 (*e* + *e* v. *ě*) és 742 (*ě* + *ě* v. *e*).⁹

Magam szigorúan az abszolút tőszavakra szorítkozva az egész ÉrtSz.-ből készítettem statisztikát, és a következő eredményt kaptam:

	<i>e</i>	<i>ě</i>	<i>e</i> v. <i>ě</i>	<i>ě</i> v. <i>e</i>
Saját szókinsz	1210	336	129	188
Idegen vagy idegenes szavak	28	557	124	779
Összesen:	1238	+ 893	+ 253	+ 967 = 3351

Az idegen vagy idegenes szavakat azért választottam szigorúan külön, mert az általános tapasztalat és Elekfi elemzése szerint is az idegen jellegnek döntő hatása van a szó *ě*-ző ejtésére. Másrészt ezeknél nehezebb a közös tövek ismétlődését elkerülni. Természetesen minden szót annyiszor számoltam a megfelelő helyeken, ahány *e* van benne. Nem vettem azonban figyelembe a csak kötött formában létező tövekhez tartozó képzőket és az ezekre jellemző kötőhangokat.

⁸ Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971

⁹ Elekfi László: Köznyelvi kiejtésünk és az Értelmező Szótár — Szótártani tanulmányok. Bp., 1966.

Az Elekfi László megfogalmazta jelölési elvekből következik, hogy az ÉSz. erősen kedvez a nyílt *e-s* változatoknak. Ő ugyanis egységesen szemlélte az egész nyelvterületet, így az *ē-zés* normájának megállapításához a nem *ē-ző* köznyelvet is számításba vette. Másrészt némi előnyt ad a Veszprém megyei ejtésnek.

A NyAtl. lehetővé teszi, hogy legalább néhány szó vonatkozásában pontos képet kapjunk az ingadozás arányairól. A NyAtl. hat kötetében összesen 210 *e-t* tartalmazó szó található. Ezek közül 31, az ÉrtSz. jelölése szerint ingadozó ejtésű szót vizsgáltam meg, és még két nyílt *e*-vel jelöltet, amelyek tapasztalataim szerint ingadoznak. (Nem foglalkoztam az igeragozással, személynevekkel, valamint azokkal a szavakkal, amelyeket a nyelvjárások zömében más szóval helyettesítenek, és így a köznyelvi szó ejtésére nincs elég adat.)

Ellentétben Elekfiel, abból indultam ki, hogy az *ē-ző* és a nem *ē-ző* nyelvet külön kell választani egymástól. Imre Samunak „A mai magyar nyelvjárások” című könyve alapján vontam meg az északkeleti nyelvjárás határát és jelöltem be magamnak a Szovjetunió és Románia területén levő kutatópontok közül is az *ē-zőket*. (A könyvben csak azok a kutatópontok vannak megjelölve ilyen szempontból, ahol kifejezetten hangtani kutatás folyt. Én azonban a más szempontú gyűjtéseket is felhasználtam, mert egyébként túl kevés adat állt volna rendelkezésemre. A többi, az *ē-zés* határán levő helység besorolásához megnéztem az egyértelműen *ē-s* szavakra vonatkozó adatokat, a még mindig kétséges pontokon pedig maga a könyv szerzője volt szíves eligazítani.)

Kérdéses volt az *ō-ző* adatok használhatósága. Az *ō* mint középső nyelvállású hang az *ē* pozícióját erősíti: történetileg igazolja a zártabb változatot akkor is, ha most helyenként nyílt *e*-vel váltakozik. Kivétel ez alól a másodlagosan keletkezett *ō-zés*. Ilyen Imre Samu könyve szerint a részleges hangsúlyos és az illeszkedésszerű *ō-zés*, ezek azonban szórványos, kis hatású jelenségek. 15 helység adatait kellett volna figyelmen kívül hagynom emiatt azoknál a szavaknál, amelyek *ō-zése* beleeshet a fenti két kategóriába. Viszont ezeknél sem lehet pontosan tudni, hogy valóban milyen tényező következménye az *ō*. Ezért minden *ō-s* adatot feltűntettem ott, ahol *ē-s* adat nincs, de külön csoportban. Néhány szónál ugyanígy számoltam az *ē-nél* zártabb változatokat is (*é, i*).

Ahol egy helységen belül nyílt és zárt adat is van, az illető kutatócsoportot mindkét kategóriában feltűntettem.

A NyAtl. jelölése fonetikai, nem fonológiai. A mellékjellel ellátott közbülső hangokat (*ę, ě*) az alapjel szerint soroltam be.

A statisztika eredményeit az alábbi táblázatban ismertetem, az ÉSz. kategóriái szerint csoportosítva.

A NyAtl.-ból nyert adatokat összesítettem egy sematikus térképen, hogy megállapítsam, lehet-e körzeteket elkülöníteni az *ē-zés* szempontjából. Minden kutatópont egyenlő nagyságú négyzet alakú mezőt kapott, amelyben az egyes szavaknak meghatározott helyük van (csak 32-nek, mert több nem fért bele a négyzetbe, ha a kutatópont számát is föl akartam írni). Az *é-t* vízszintes, az *ē-t* ferde, az egyéb zárt hangokat függőleges vonallal jelöltem. Amelyik szót az adott helységen nem vizsgálták, annak helye üresen maradt.

Arra is ügyeltem, hogy a valóságban egymáshoz legközelebb levő kutatópontok az én térképemen is egymás közelébe kerüljenek, és megmaradjon a földrajzi arányosság, valamint a NyAtl. beosztása (A–P) is.

	<i>e</i>	<i>ě</i>	ő v. más zárt
<i>ě v. e</i>			
1. <i>ebihal</i> (NyAtl. IV.)	2*	109	
2. <i>égerfa</i> (NyAtl. I.)	16	71	32*
3. <i>egres</i> (NyAtl. I.)	—*	123	63
4. <i>gerinc</i> (NyAtl. III.)	60	204	82*
5. <i>henger</i> (NyAtl. I.)	2	103	41
6. <i>pendely</i> (NyAtl. III.)	3*	56	33**
7. <i>petróleum</i> (NyAtl. II.)	51	148	
8. <i>spenót</i> (NyAtl. I.)	45	288	3
9. <i>meggy</i> (NyAtl. I.)	15	249	65
10. <i>pulóver</i> (NyYtl. III.)	33	131	
11. <i>szégyenli</i> (NyAtl. V.)	2	238	76
12. <i>hernyó</i> (NyAtl. IV.)	2**	186	—*
13. <i>kemence</i> (NyAtl. II.)	12	130	41
14. <i>lebernagy</i> (NyAtl. II.)	6	64*	18
15. <i>menyét</i> (NyAtl. IV.)	1	162*	29
16. <i>csépelni</i> (NyAtl. V.)	13	87	256
17. <i>felhő</i> (NyAtl. IV.)	19	82	211
18. <i>felső</i> (NyAtl. IV.)	8	84	239
19. <i>zöldely</i> (NyAtl. II.)	30	95	202
20. <i>fecske</i> (NyAtl. IV.)	67	42	85
21. <i>repül</i> (NyAtl. V.)	135	5	194
<i>e v. ě</i>			
22. <i>bélyeg</i> (NyAtl. II.)	170	95	14
23. <i>rekedt</i> (NyAtl. III.)	132	44	8
24. <i>gerebenez</i> (NyAtl. IV.)	28	49	8
25. <i>szépen</i> (NyAtl. IV.)	140	152	52
26. <i>petrezselyem</i> (NyAtl. I.)	146	164	12
27. <i>lepedő</i> (NyAtl. II.)	124	60	149
28. <i>lencse</i> (NyAtl. I.)	164	141	35
29. <i>festék</i> (NyAtl. V.)	170	5	175
30. <i>lelkem</i> (NyAtl. VI.)	226	13	115
(<i>e-e v. e-ě v. ě-ě</i>)*	25	167	162
31. <i>zeller</i> (NyAtl. I.)	283	87	2
(<i>e-e v. ě-ě v. ě-e</i>)*	232	140	
<i>e (?)</i>			
32. <i>csettint</i> (NyAtl. III.)	26	91*	5
33. <i>gyeplő</i> (NyAtl. I.)	95	40	70

1.* Mindkét helyen, ahol az *e-s* adatok voltak, volt *ě-s* is.

2.* *egér, egör*

3.* Elekfi László volt szíves tájékoztatni, hogy az *e-s* adatot, amelynek alapján az *e-t* vagylagosan fölvette, egy palóc vidékről származó köznyelvi beszélőtől kapta. A NyAtl. tanúsága szerint a palóc földön az egrest *piszké*-nek hívják, a megkérdezett tehát a köznyelvi szót valószínűleg már Pesten tanulta.

4.* főképp *girinc*

6.* + 5 db. *pëndēj*; ***pëndöl, pöndöl, pöndő*

12.* A *hirnyó, hornjó, hēnyó* adatokat a nagy változatosságra való tekintettel nem számoltam. **A két *e-s* adat közül is az egyik *g*.

14.* A sokféle hangalak közül a *lebēnye* változatot még számoltam.

15.* A peremterületeken (Cssz, Ro, Szu) *mēnetke, mēned, mēnnyet*; B16: *mönyed-asszon*.

30.* *e-e*: 23; *e-ě*: 154; *ě-ě*: 13 *ő-e*: 2; *e-ő*: 49; *ő-ő*: 113

31.* *e-e*: 231; *e-ě*: 52; *ě-ě*: 86; *ě-e*: 1; *ő-ě*: 2

32.* Gyakori a *csettent*, de néhol *csettint* és *csöttint* váltakozik.

A Nyugat-Dunántúl (A és B terület) majdnem teljesen egységesnek bizonyult. Két fő része, a Szombathely vonalától északra és attól délre eső terület között csak egy szóban (*lencse*) találtam különbséget; ezt északon nyíltan, délen zártan mondják. Zala megye északi, ill. középső részén néhány helység (B8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20) egy-két szó ejtésében eltér a terület többi részétől, de egymással sem egyeznek teljesen. A déli rész ismét egységes, legfeljebb az *ő*-zés mértéke változó. Itt minden vizsgált ingadozó szót zártan ejtettek. A soproni körzet 21, a zalai 23 helységből áll.

Már valamivel kevésbé egységes, és több nyílt *e*-t mond a veszprémi terület (C4, 5, 6, 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 23, 24, 25). Egy szó (*gyeplő*) ejtésében még ez a 13 helység is eltér egymástól.

A Balaton környéke még esetleg fölfogható egységnek (elég sok nyílt *e*), délebbre azonban már alig akad két egymás melletti helység, ahol mind a 32 szót (vagy amelyekből adat van) egyformán ejtenék. A déli-somogyi és főleg baranyai területre jellemző az erős *ő*-zés, amely helyenként *e*-vel változik, és az *ē* viszonylag kevés. (A pontos összehasonlítást gátolja, hogy egyik helységben az egyik, másikban a másik szóról nincs adat.)

A Duna mentén — mind a Kisalföldön, mind az észak—déli szakasz két partján — sok az *e*-s adat, az utóbbi részen pedig ami nem *e*, az kevés kivétellel *ő*. Ez érvényes a Duna—Tisza közére is a J21—24 vonaláig, valamint a Tiszántúl egészen déli szegletére (K12, 13, N8), néhány Tisza-parti helység kivételével. Ezeken a helyeken az (*e* v. *ē*) jelölésű szavakat majdnem mind *e*-vel ejtik. A Duna-kanyartól az N10-ig húzott vonaltól keletre ismét több az *ē*, bár nem mindenütt egyformán.

Jelentős kiterjedésű és népsűrűségű egységes terület az Északi Középhegység. Csupán a *lepedő* és a *szépen* szóban van eltérés a H3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, az L1, 2, 3, 4, 5, 6, 13, 14, 15, 16 és a J1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 jelű kutatópontok között (összesen 31 helység).

Az ausztriai kutatópontok majdnem pontosan csatlakoznak a soproni körzethez, a Ju-1 a kivételt képező É-zalai sávhoz; a többi jugoszláviai kutatópont elég változatos képet mutat hasonlóan a dél-magyarországi részhez; a csehszlovákiai terület nyugati fele hasonló a magyar Kisalföld Duna-menti pontjaihoz — inkább az utóbbit lehet az előbbi nyúlványainak tekinteni; a Cszs15—22 pontok teljesen egységesek (csak a 18 tér el egy szóban), és összefüggenek az Északi Középhegység *ē*-ző nyelvjárásával. Megjegyzendő, hogy a kisalföldi—nyugat-szlovákiai terület *ē*-zése is alig tér el az északi középhegységi—kelet-szlovákiai területétől.

A romániai kutatópontok közül csupán a 13, 14, 15, 20, 21, 22 tart rokonságot egymással. Ezeken kívül számításba jött az 1, 6, 9, 12, de ezek nem kapcsolhatók egyik egységhez sem, akár az egyetlen szovjetunióbeli helység, ahonnan használható adat van (Szu-4). A romániai területen egyébként kizárólag Imre Samu tájékoztatása alapján tudtam eligazodni, mert az *ē*-zőnek megjelölt helységeken is van egészen szokatlan helyeken *e*, vagy sok változat van megadva (Ro-1, 12), viszont a többi (nem *ē*-ző) helységeknek is vannak egyértelműen zártan jelölt adatok.

3. Felméréseim alapján úgy találom, hogy az *ē*-zés köznyelvnek nem elég egységes jelenleg. Nem olyan arányú azonban az ingadozás, hogy ne lehetne belőle köznyelvi normát megállapítani. Hiszen a köznyelvi egységesülés más téren is irányított módon, elsősorban az írás által jött létre.

Az egységesítést többféleképpen is el lehet képzelni. Felfogható úgy is, hogy az ingadozó szavakban a különbségnek nincs jelentősége, tehát csak a tiszta zárt *ē*-khez ragaszkodjunk (Elekfi álláspontja). A fenti számokból azonban úgy látszik, hogy ebben az esetben sokkal több *ē*-zőnek kellene áttanulnia sokkal több szó ejtését, mint ha az *ē*-ző köznyelvet Nagy J. Béla felfogása szerint teljesen különválasztjuk az *ē*-zőtől, és a többség elve alapján döntünk az egyes szavakról. Ebben az esetben minden (*ē* v. *e*)-vel jelölt hangot nyugodtan *ē*-nek vehetünk (ez a felsorolt 21 példa közül csak az utolsó két, igen széles körben *ō*-vel ejtett szónál nem egyértelmű, de a zárt adatok száma összesen itt is nagyobb, mint a nyíltaké), és csak a 253 (*e* v. *ē*) marad valóban kétséges, ami mindössze 7,5%. Mivel az *ē* szerepe részben esztétikai, esetleg a szövegstatistikától is függővé lehetne tenni, hogy melyik megoldást tartjuk kedvezőbbnek.

A fő kérdés azonban az, hogy akarunk-e tenni valamit e két értékes hangunk megmentéséért, amelyek egymással szemben állva szépek és jellegzetesek, összemosódva azonban nyelvünk hátrányára írandók. Elgondolkodtató, hogy aki a küzdelem ellen érvel, az is sajnálattal teszi. Deme László pl. így indítja meg a vitát az egri kiejtési konferencián: „S vajon nem az irodalmi íráshagyomány kétes öröndetességű eredménye-e az, hogy a kétféle *e* hangot megkülönböztető nyelvjárások érintési pontján levő budapesti beszélt köznyelvben a zárt *e*-zés (vagyis *ē*-zés) csak megtűrt változatként létezik? . . . ezt a változási tendenciát csak egy jól kidolgozott norma alapján tudjuk megállítani.”^{2/}DL Később ugyanő érvel az *ē*-zés visszahonosítása ellen az *ly* és az *i*, *ú*, *ű* példájával. De nem volna okosabb azt az energiát, amit a „hangértékét veszített” *ly* „továbbhurcolására” pazarlunk, egy létező hang megmentésére fordítanunk? Az *ē*-t ugyanúgy „nagy kiterjedésű regionális kiejtési gyakorlat” támogatja, mint az *i-ú-ű*-t. Az pedig, hogy megmaradt mostanáig annak ellenére, hogy nem jelöljük, nagyon is életképes voltát bizonyítja, szemben az *ly* hanggal, amely a helyesírás ellenére kipusztult.

Deme László végül így foglal állást: „A kiejtésben való megőrzésnek tehát lelkes híve vagyok, de minden ennél továbbit kalandnak tartanék, s nagyon is kétélű fegyvernek.” Ez a látszólag áthidaló megoldás azonban ténylegesen a teljes lemondással egyértelmű. Az írást a beszéd-től elválasztani csak addig lehetett, amíg az emberek nagy része csak beszélt, az írással foglalkozók pedig szándékosan is elkülönülő elitet alkottak. Ma azonban a műveltség többé-kevésbé általános, de mindenképpen fő társadalmi rang, és ennek közvetítője az írás. (Aki beszél a nyilvánosság előtt, az is előbb leírja mondanivalóját.)

A magyar helyesírás alapvetően fonologikus. Ennek megfelelően a nyelv-közösség megszokta, hogy a hangok természetes egymásra hatását nem tekintve az írás szerinti kiejtés a helyes. Logikátlan tehát olyan hang ejtésére bízni az embereket, amelyek megfelelő betű nincs. Ráadásul a szóbeli tömegtájékoztató eszközök oda is elviszik az írás szerinti kiejtést, ahol a köznyelvben is kétféle *e* hang van.

Ha azonos esélyek mellett kipusztul egy hang, azt el kell fogadnunk természetes folyamatnak. De ha még közelítő esélyeket sem biztosítunk számára — pl. azzal, hogy a tankönyvekben és a nyilvános elmondásra szánt szövegekben jelöljük —, akkor a „szívesen látott vendég” óhatatlanul eltávozik, és ennek mi vagyunk az okai. Ha ekkora horderejű, az egész hangrendszert érintő kérdésben ilyen mulasztást követünk el, akkor semmi értelme egyes szavakért, fordulatokért, vagy ellenük hadakoznunk.

Bízhatunk-e még a sikerben? — Nem kisebb ember, mint az idős Bárczi Géza biztat: „Csak akarat kell, az eredménybe vetett hit és bizakodás. . . ha eleve azzal a meggyőződéssel kezdünk hozzá, hogy igyekvésünk úgyis csak kudarcra végződhetik, akkor máris kudarcot vallott. . . ami nemzedékek hosszú során át ferdült el, azt nemzedékek jelentős sora egyenesítheti csak ki. . . De ehhez . . . makacs kitartás, nagy türelem kell.”^{3/BC}

Buvári Márta

Szeder Fábián

E tanulmány szerzője, Danczi Villebald 1977. december 21-én 67 éves korában elhunyt. Pannonhalmán a gimnázium és a tanárképző főiskola, majd győri általános iskolák tanára, 1963-tól tíz éven át a Győri Czuczor Gergely Benedek-rendi Gimnázium igazgatója volt.

Tudományos munkásságát haláláig folytatta. E cikkével — amelynek a nyomdai levonatát még maga javította — így sajnálatosan egyben búcsút is veszünk tőle.

A szerkesztőség

1. Gáldi László A magyar szótárirodalom c. művének 511. lapján találjuk Pais Dezső opponens gondolatát: érdemes volna elgondolkodni azon is, hogy a XIX. század első harmadában a szótárirodalomnak miért nem támadnak újabb művelői az előző században indult lelkes öregek mellé. A Pais Dezső által óhajtott fiatalok közé tartozik Szeder Fábián, aki nemcsak „támadt”, de sokat is alkotott. Nevét — szűk körben — a palócokról készített etnográfiai munkája és a palócoknál végzett néprajzi gyűjtése tette ismertté. Megdöbbenést kelt az a hatalmas fólió tömeg és kisebb-nagyobb alakú, gyönyörű írással készült könyvhalmaz, amely a Pannonhalmi Főkönyvtár kéziratárában rejtőzik.

Mielőtt művei vázlatos áttekintéséhez fognánk, érdemes ennek az állandó munkában őrlődő embernek életébe is beletekinteni.

Hont megyében, Csáb községben született 1784. június 23-án. Kézirati hagyatékában található anyakönyvi kivonata szerint Szeder János,¹ becsületes ifjú, Szeder Imre és Brogyányi Erzsébet tisztességes szülőktől származik. — Szülei jómódú, egyszerű emberek voltak. Szeder iskolai megkezdése után hamarosan elkerült Csábról; Naszvadon és Érsekújvárott folytatta elemi tanulmányait. Érsekújvárott kezdte meg középiskolainak mondható tanulmányait, mint valamivel később Czuczor Gergely. Iskoláit gyorsan váltogatta: következett Komárom, Esztergom, majd Pozsony. Nagyszerű tanítói voltak. A komáromi években (1975, 1976) tanítója, Varga Márton „a magyar nyelv becsülésére egész hévvel serkentette” tanítványait, a grammatistákat és szintakszistákat.²

¹ János a keresztnéve; Fábián a szerzetesi neve.

² Források: A pannonthalmi Szent Benedek-Rend tört., VI.B, 446—467; dr. Kemes Illés feldolgozásában; Tanodai Lapok 1859. 560. l.; TudGyűjt. 1835. II.

Szerencsése növekedett: Esztergomban Révai Miklós keze alá került (1797—99) mint poéta. Mint rétornak pedig Kulcsár István volt a mestere. Révairól írja, hogy a magyar nyelvet — a latin mellett — mód nélkül sürgette, s azon volt, hogy tanítványaiból poétákat tegyen. Kulcsár István — Szedes szavai szerint — a magyar nyelv iránt való buzgóságot előző mesterei lelkületével nevelte. Pozsonyban (1800—1) forróból hidegbe esett. Komáromban és Esztergomban olyan szellemben és olyan lelkesen tanították, hogy örömeiben könnyezett, mivel a Szittyából jövő nagy embereknek unokája lehet. Pozsonyi tanárai eleinket Finniából és Lappóniából hozták ki minden dicsőség nélkül — monotoníával diktálva a tananyagot. Ez a fásult oktatási mód keservesen elszomorította a minden szép után lelkesedő ifjú Szedert. Ennek ellenére az előző tanító mesterek elmoshatatlan hatással voltak egész életére.

Iskolái befejezése után 1802-ben hivatalnok (cancellista) lett Esztergomban. Állásának elnyerésében valószínűen segítette szép írása is. (Révainál tanult rajzot.) Rövid idő múlva Nagyszombatba került kulcsári munkakörbe Arady Nep. János kanonokhoz. Innen jelentkezett noviciusnak Pannonhalmára, a nemrégén visszaállított Bencés Rendbe. Az Aradytól hozott latin nyelvű ajánlás (1803. aug. 20.) ilyenek mutatja be Szedert: Szedes János becsületes, nemes természetű ifjú, kulcsári szolgálatait készségesen, megbízhatóan és kiváló türelemmel végezte. Kiváló erkölcsi miatt Arady mindenkinek, akihez csak eljut, hatékonyan ajánlja.

Szedes nagy lépésre szánta el magát: 1803. november 5-én belépett a bencés rendbe. Ekkor kapta mint szerzetes a Fábian nevet. 1808-ban pappá szentelték. Gimnáziumi tanárként működött 1808—11-ig Esztergomban, majd egy évig Győrött; ugyanitt, majd Sopronban a rendi gimnázium igazgatója 1816-ig. A következő tanévben hitszónok volt Celldömölkön. Itt látogatta meg őt „édes Attyával” Dukai Takáts Judit, akiről ez alkalommal írt pár soros lelkesült jellemzése kézíratai között található. A következő években (1819—1830) gimnáziumi igazgató és a bencés rendház főnöke Győrött, Nagyszombatban, Komáromban és Esztergomban. Esztergomi működése alatt (1828) indította meg az Uránia c. folyóiratot. Majd 1830-tól 1841-ig Pannonhalmán működött mint a bölcsélet és esztikai tanára, levéltáros, kertfelügyelő és könyvtáros. A könyvtárban nagy munkát végzett. Az 1830-ban megépült Pannonhalmi Főkönyvtárnak berendezése, a könyvek katalógizálása jórészt az ő munkája. Mint kertfelügyelő sok előkelő család kertjének és angolkerteknek tanulmányozása után ő adta meg a pannonthalmi park ízléses elrendezését. Tudományos munkássága sikertelensége miatt munkakört változtatott: 1841-től 1859-ben bekövetkezett haláláig egy nagyobb bencés gazdasági egység irányítójaként Komáromfüssön hasznosította munkakedvét és hozzáértését. Grammatikájában talált papírszelet a jó gazda gondossága mellett jó emberi érzéséről is tanúskodik: azt írja a számtartónak, hogy az árvák kasszáját mindig készen tartsa, s azt bármely napon hiány nélkül átadhassa az illetékes hivatalnak.

Ilyen külső keretek között folyt Szedes széles körű irodalmi működése. Levelezett Kazinczyval, Kisfaludy Károllyal, Döbrentével, Szalay Lászlóval; buzdította a fiatalokat, közöttük Czuczor Gergelyt is az írói munkára. Későbbi csalódásai okaként bizonyára szerepel az is, hogy 1830-ban nem nyerte el a pesti egyetemen a magyar nyelv tanszékét, a Magyar Tudós Társaságba nem választották meg rendes tagnak (pedig a jénai mineralógiai társaság is tagjai közé választotta).

2. Szeder Fábiánnak számos műve jelent meg nyomtatásban. Azonban a munkaigényesebbek és mennyiségüket is tekintve súlyosabbak kéziratban maradtak. Rövid áttekintésben így foglalhatnánk össze megjelent műveit (Kemenes I. összeállítását véve alapul):

Önállóan megjelent tíz darab; a legkisebb 4, a legnagyobb 472 lap. Érdekesebbek: Kisded köszöntő zsebkönyv az ifjúság számára (születésnapra, névnapra, újesztendőre; 70 lap).

Költeményei közül kb. 50 jelent meg. Verstechnikájuk fejlett, nyelvileg csiszoltak, mégis amellett vallanak, hogy Szeder nem született költőnek.

Vigjátéka négy darab; három és egy felvonásosak.

Vegyesek: mesék, velős mondások, anekdoták.

Értekezések: a palócokról három darab, a gyümölcsfák kezeléséről, a magyarországi székesegyházakról, Kazinczyról, Telegdy Miklósról, nyelvtani értekezések.

Különfélék: Balassa Bálint, Barcsai Ábrahám, Benitzky Péter, Bessenyei György, Az erdei emberekről, könyvismertetések stb.

Kéziratban: Nagyobb művei, szám szerint 29. Nevezetesebbek: Magyar grammatika, 4. rétű, 163 lap; Kertészeti napló, 2 kötet; Magyar nyelvbeli régiségek (1531, 1532, a Tihanyi kódexből); Compendium Grammaticae Hung. secundum Révai, 64 lap; költeményei, 202 lap; Mellyek a magyar nyelvben a tiszta gyökök, 152 lap; Magyar—latin—német szótár, folió, 1064 lap; egy kisebb Magyar—latin—német szótár, és ezzel egy kötetben: Magyar szó-lajstrom, 74 lap 897 gyökkel; Metszet-gyűjtemény, folió, 192 lap; könyveinek jegyzéke (164 darab); a Pannonhalmi Főkönyvtár könyveinek jegyzéke (1817—1837 között szerzett 36 017 kötet); Werner systema minerale, 118 lap; stb.

Versek, kb. 60;

Szépirodalmi alkotások (elbeszélés, dráma, fordítás) 45 db; Egyházi beszédei: latinul, 16; magyar nyelven 28, (falusi templomokban mondta el őket).

Értekezések és vázlatok: Bell-Lancaster metódusa a tanításban; A szép nemnek a tudományokra való alkalmas voltáról; Grammatikai és poétikai műszavak magyar fordítása; Deák műszavak (nyelvtaniak); összesen 46 mű.

Kertészet: Híres kertek Európában; Az angol kertek ideája és készítése; A mézet megjavítani, hogy cukor helyett lehessen használni stb.; összesen 19.

Diplomatika: 273 címer lerajzolva.

Vegyesek: Magyar grammatikák jegyzéke; Új systemája a világnak; Orosz birodalom; Canári madarakról; A prémes téli öltözetek stb.; összesen 102.

Amint e felsorolásból — hiányos volta ellenére is — kitűnik, Szeder a szépirodalomban is lelkesen dolgozott. Hagyott maga után néhány időtálló költeményt (Unszolás, Óhajítás, Dukai Takáts Judithhoz), de sokkal otthonosabban érezte magát a nyelvet boncoló és építő problémák között. A rendelkezésére álló időt tekintve — mindig mellékfoglalkozásként! — nagyon sokat alkotott. A MTT tagjaival is nyelvtani és szótári ügyekben levelezett; a Magyar Tájszótárba — szerényebb mértékben — tájszavakat gyűjtött a neki kiadott könyvekből.

3. Magyar Grammatika. Könyvtári jelzete BK 237/6; mérete 19 × 23 cm. Szeder — szépiró is lévén — munkája közben érezte, hogy az irodalmi nyelv kialakításának fontos eszközei a nyelvtanok. Ismerte a régi nyelv-

tanokat. Grammatikája 354—55 lapjain összeírta az addig megjelent vagy egyébként ismert magyar grammatikákat. A 353. lapon pedig bejegyezte Tar Mihály német nyelvű (1827) és Deáky Zsigmond olaszok számára olaszul írt magyar nyelvtanát (Róma, 1827). Szeder Magyar Grammatikának nevezte művét, s a XIX. sz. pezsgő első harmadában nemzetépítő és nyelvművelő erőként szerette volna látni. Mert a nyelvtan — és a szótár is — a reformkorban a nemzetet mozgató, előrelendítő erők közé tartozott. Szeder is ilyennek tartotta a maga nyelvtaníró tollforgatását. Ezt érezzük ki a Magyar Grammatikának az első mondatából: „Minden kicsinosult nemzetnek van írói, a' vagy kimívelt anyai nyelve, mely a' köznépével természetére nézve megegyez, és csak abban különbözik egyedül tőle, hogy a' tökéletességnek magosabb lépcsőjére hágott.” A nép nyelvétől a literátori nyelvnek finomságban való különbözését ősréginek tartja nyelvünkben: ha a párducos magyarok a honfoglalás utáni időkben írtak volna, „jóformán azok sem használták volna a' köznép' nyelvét e' végre; mivel ambár [!] nehezen valónak akkor még a' philológiának, grammatikának, szép literatúrának nyelvünkben mesteri, valának még is olyanok, kik hatalmok és fényes hivataljok szerint finomabban élvén 's érezvén, valamint pompásabb társalkodáshoz, vendégeskedéshez, ruházkodáshoz szoktának, úgy nyelvek' organuma is, a' mint a' környülállás kívánta, méltóságosabb vagy nyájasabb hangot igyekezett eresztetni” (8).

Szeder is, mint többi nyelvtanírónk, különös erőfeszítést szán a helyesírási normák megállapítására (11, 14—19, 24, 31); a szabályokat bőséges szépirodalmi művében is alkalmazza.

A nyelvtanírók között meglévő felfogásbeli különbségeket látva ezt írja: „Fogyasztani kelletik tehát a' különbözéseket először, míglen úgy meg nem kevesednek, hogy a' hátramaradottakkal az egyes Grammatikusok is megbirkozhassanak” (12).

Szeder Grammatikája tudományos céllal készült, mint az előző korszakokban Kalmár György, Verseghy Ferenc, Gyarmathi Sámuel, Beregszászi Nagy Pál és mások nyelvtanai — azzal a különbséggel, hogy Szeder Grammatikája teljesen magyar nyelvű, nem tekintve a magyarázathoz gyéren használt latin szavakat. Az ő művén is érződik valamiféle különállóság, egyéni jelleg, mert abban a korban írta nyelvtanát, amikor a nyelvtanírás terén nem álltak rendelkezésre központi szervtől kapott irányelvek.

Szeder a következő részekre osztja Grammatikáját:

Bevezetés (7—12).

I. Szakasz (13—32); Az Olvasásról és Írásról. — A' Betűkről általjában — A' magánhangzókról. („Itten látszik, hogy az e betű háromféle, valamint ez az *énekés* szóból tetszik ki.) — A' Magánhangzók' kiejtéséről. (Az *é-nek* kiejtésében háromféle különbözést tapasztalni. 1. Úgy ejtetik az némellyek által ki, hogy az e hang az egész nyújtás alatt tisztán marad. 2. Némellyek a' nyújtást az i hanggal gyengéden segítik. 3. Olyanok is vannak, kiknél a' nyújtás közt az i hang erőt vesz. Az elsőekkel tartanunk mindenre nézve legbátorságosabb” [17].) — A' Mássalhangzókról. — Az egyes Mássalhangzókról. — Az öszvetett Mássalhangzókról. — Az egyes és öszvetett Mássalhangzók kettőztetéséről. — A' szótagolásról és olvasásról. — Az idegen nevekkal és szavakkal való élésről. — A' magyar neveték nevekről. — A' nagy és kis betűkkel való élésről.

Az I. szakaszban hivatkozik más nyelvtanírók véleményére: a 19. lapon Rajnis Kalauzának 106. lapjára, a *gy* betűnél (21) Révaira; a *cs* és *cz* betűnél Verseghyre (23); a prosódianál (29) Virág Benedekre.

II. Szakasz. A' Szószármaztatásról (32—75). „A' Szószármaztatás a' Grammatikának ama' része, melly minden szónak természetét, eredetét és hajthatóságát vizsgálni tanítja. — A' Szónak természetéhez tartozik: 1. ha Név e az, vagy íge, részesülő, utoljáró, ígehatározó, közbevetés, vagy kapcsolat” (32). — A' Szavak eredetéről (honnyiak, honnyosultak, mesterszavak, új szavak (32—5). — A' Szavak hajthatóságáról. — A' Névről átaljában. — Az állatos névről különösen. — A' Névragasztásról. — Jegyzések (almá-é, hal-at, ács-ot, enyv-et). — Az emlegető állapotról. — Az elegyes állapotról. — A' Mel-lék Nevekről. — A' Számnevekről. — Olvasó, Rendelő, Osztó, Sokszorozó, Irányzó Számnevek. — A' Szószármaztatásnak Első Része: A' Szóhajto-gatásról. — Egyszerű Személyes Névmássai. — Öszvetett Személyes Névmássai. — Birtokos Személyes Névmássai. — Mutató Névmássai. [Itt tárgy-al a Nemszóról (Articulus)]. Közbenjáró (Relativum), Kérdező, Viszonzó Névmássai. — A' Névmássainak a' Nevekhez való ragasztásáról. — A' Birtokos ragasztásról. — Birtokos ragaszték-e a' nak, nek? — Az Utóljárókról. — [76-től 110-ig üres lapok vannak. Szófejtéseket és szómagyarázatokat találunk a 111—8. lapokon; pl. A *Gyal* vagy *Jal* szó. — A *hogy* árszóról.]

Az ígéről (119—158). — A' segéd Ígéről. — Az Igék' Nemeiről. — Cselekvő, Szenvedő, Ügyelő (neutrum), Ügyetlen Ige (deponens). — Az Igéknek különös miném ségei. — Az Igék a' Módokra nézve. — Az Igék az időre nézve. — Az Igeragasztás (Conjugatio). — Az Igehajtogatásnak alapja. — Az Igéknek ragasztékjai. — Első Igehajtogatás (alanyi). — Második Igehajtogatás. „Ezen hajtogatáshoz azon cselekvő és néhány közép Igék is tartoznak, mellyek bizonyos dologhoz vannak határozva, ú. m. olvasom akönyvet, szeretem az embert” (139). — Harmadik Igehajtogatás. „Ezen hajtogatáshoz tartoznak a' Szenvedő Igék, mellyek szinte a cselekvő ígének Jelentő módbeli Jelenidei harmadik személyétől erednek, mellyhez a' *tat, tet* szótag ragasztatik, ú. m. olvas, szeret, olvastat, szerettet.” Negyedik Igehajtogatás. „Ezen hajtogatás a' közép ígéké, és a' mint mondtuk, azokat szenvedőleg nem lehet formálni, ú. m. *szolgálók, kevélykedem*” (152). — Rendetlen Igék. „Eleve nem voltak igeik a' mellyeket említeni fogunk, rendetlenek. Korán sem szenvedí természetére tökéletes nyelvünk a' kicsapongásokat. Hanem a' helytelen szokás némelly mássalhangzókat a' Jelentő Mód Jelenidejében a' vélt könnyebb kiejtés végett megmászolt, és a' formálásban még is az igaziakra szorult. Tehát az egész vesződséget a' d-nek sz-vel való felváltása okozza.” Pl. haragudom — haragszom, feküdöm — feküszöm, fekszem (154). — Személytelen Igék. — Szókiszebbítés és nagyobbítás. Pl. megyek — mek, adnája — adná, hozzája — hozzá stb.

A' Szókötésről közönségesen (160—). „A' Szókötés ama' része a' Grammatikának, mellynek, szabásai szerint minden szó a' maga mineműségében és helyén áll. Eddig csak a' Szavakat hajtogatni, és egymással egyengetni tanultuk; hanem most azokat úgy fogjuk elrendelni, hogy értelmes és csinos magyar beszéd váljék belőlök” (160). — A' Nevekről. Az állatos nevekről. — A' Névről egyes és többes Számáról (163).

A 163. lapon megszűnik a' nyelvtan további feldolgozása. Vegyes témák következnek. Legnagyobb részük többször újra kezdődő, ábécérendbe szedett szógyűjtemény. Egyes szavaknál magyar nyelvű szószármaztatási magyarázattal és szükség esetén latin nyelvi értelmezéssel. Mivel az itt összegyűjtött szavak ilyen feldolgozásban sem a' szótárakban, sem a' „gyük”-ök között nem találhatók, néhány álljon itt szemléltetésül. Pl.:

Kortyoma, korcsoma, korcsma, hauritio, potatio, mint a lakoma, comessatio ex lak, (183).

Ér, subst. vena, fons, éredet, eredet, origo, fons, eredni. a' fa megered. eredő, erdő (214).

Ócs, ócsa, ócsó. Antiquulus, levis pretii, vilis.

Ocsó, rejectamentum ex tirtico, siligine. — Más tő:

Ocs, ocsó nyulak, lepores vigilantes.

Ocsódni, felocsódni, evigilare (261).

Egyéb témák ugyanebben a kötetben: Melyek a' magyar nyelvben a' tiszta gyökök? (318—22, tanulmány.) — Egy oldalon két oszlopban palóc szavak. Pl. *Kézfogó* (m.) — *kendőlakás* (p.); *Bársony nyakkötő* (m.) — *Fojtóra* (p.); *Egér* (m.) — *gező* (p.); *Szárnyas egér* (m.) — *Bőrmadár* (p.). (323).

Mennyire korcsosodhatik el nyelvünk az újítók által? (338.) Tudományos Gyűjtemény a' Magyar Nyelvről (nyelvészeti cikkek a TudGyűjt-ben, 334—50). — Deák Műszavak (351—2) magyar megfelelőikkel; pl. Ablativum suffixum — Elegyes ragaszték, Agens — Ok, Apocope-Végkurtítás, Concordantia in Syntaxi — Egyeztetés, Conjugatio — Igeragasztás, Conditionalis Conjunctio — Feltételes kapcsolat, stb. összesen 51 darab.

4. Szeder Fábianak a magyar nyelvtudomány területére tartozó másik nagy műve: „Melyek a' magyar nyelvben a' tiszta gyökök? Számláltassanak elő, mennyire lehet, eredeti jelentéseikkel.” — A cím alatt keltezés: 19. Martius. 1836. A végén pedig ez a mottó: Tempus discipulus et magister multorum. — A kézirat könyvtári jelzete BK 233/4. Mérete 20 × 25,5 cm; 152 lap. Tartalmaz 728 „gyök”-öt, és a gyökökhöz írt származékszókat.

A bevezetésből (1—4) kitér, hogy a munka az Akadémia pályatételként készült; a fenti címet is onnan ismerjük. A bevezető részben kifejti, hogy a „gyök” magyar eredetét két dolog biztosítja. Az egyik: „szavainkat az európai nemzetek” szavaival egybevetvén, azokat, melyek hangjukra 's értelmükre nézve egyik idevaló nemzetéhez sem hasonlóak, ásiak eredetűeknek, vagy legalább magyar szájban termetteknek ismerjük el. . . . Ezen munkára a' diák, német, és a' tót nyelv' gyükeresb ismerete elkerülhetetlenül szükséges.” —

A második ut sokkal egyenesb lehetne, ha bennünket nyelvünk' bölcsőjéhez vezetvén, ott ugyan azon testvéreket, s' ugyan azon állapotban, a' millyenben tőlünk elváltukkor valának, találánánk” (1).

Szedes szerint „az első uton járván, hét száznál több tiszta gyöket találunk fel, melyekből is annyi származékot állítunk elé, hogy nem sok született magyar szó marad el, melynek gyökét ne ismernénk” (2); „Tiszta gyökek csak az egy tagú szók lehetnek” (3). Az igéknél pedig az „egyes számbeli harmadik személye lehetne mindenhol a' gyükszó” (3); „A' gyükek érthetőnek is kell lennie.” — „Ha azonban meg lehet mutatni, hogy valamely most ugyan pusztá hang, de az előtt értelmes szó volt, akkor azt, ha egyéb tulajdoni is meg vannak, gyükszónak lehet vállalni. Illyes néhány gyöket hoz elő Révai Miklós Antiquitates Literaturae Hungaricae nevű tudós munkájában” (3—4).

Megállapítható, hogy a gyökök Szedernél is — az általánosan elfogadott meghatározás szerint — a szó legegységibb alapjai, amelyek hangjaikkal meghatározzák és indukálják jelentésüket.

Mivel Szedernek e művében is szerepelnek tájnyelvi szavak, itt találjuk helyén valónak arról szólni, hogy ebből a munkájából is, meg értekezéseiből

is két egészséges nyelvészeti elv tűnik elő. Első: figyelembe kell venni a régi nyelvet; a második elv: a lehetséges szavakat onnan, nem pedig idegenből kell venni. A régi nyelvvel bőven foglalkozott. Elég megemlíteni A Tihanyi kódex prédikációinak sajtó alá elkészített másolatát és a hozzá készített glosszáriumot (jelzett: BK 80/II.).

Szeder Fábíán gyökszavain és egyéb gyűjteményeinek feldolgozásánál tekintetbe kell venni, hogy a XVIII. sz. végén Teleki és Verseghy szempontjai ütköztek a szókészlet feldolgozása tekintetében. Szeder ezeket az elveket ismer-te. Verseghy pl. az irodalmi művekből való anyaggyűjtést csak későn és alig alkalmazza. Teleki viszont helyesnek tartja a szógyűjtést klasszikus íróinktól, ugyanúgy a gyakorlati életből is. Ebből az elvi küzdelemből Teleki realizmusa jobban megfogja Szedert, mint Verseghy racionalizmusa. Gyűjtött is szavakat, kisebb mértékben a MTT megbízásából is. —

Szeder kézírataiból, Teleki Józseffel, Döbrentei Gáborral folytatott levelezéséből tudjuk, hogy szerepelt a gyűjtők között. Említés történik róla a MTT Évkönyvének III. 4. lapján. Ezt az adatot Gáldi is idézi (Magyar szótár-irodalom, 496). Ezeket nyilván felhasználta, ha írásaiban nem utal is a forrásokra. A gyökszók értelmezésében Teleki vonalán halad: a gyökszónak latinul adja értelmezését. A gyökök között viszont közli a „néma Gyökeret” (Verseghy szava), amint látjuk pl. az *izg*, *mocsk* gyököknél.

Mutatvány a „gyükökből”:

<i>egy</i> adj. unus (32)	Váltani, commutare, redimere.
egység unitas	Váltáság, redemptio.
Egyesség, unio.	Váltó, redemptor.
Egyetem, universitas	Kivált, praesertim.
Egyenlő, similis	Kiváltóság, Exemptio.
Egyenes, rectus, planus	<i>köt</i> , verb. ligat (86)
Egyszerű, simplex	kötélék, ligamen
Egyengetni, modificare, planare. Ö-	Kötél, ligamen, funis
gyengetni, id. ¹	Kötelezni, obligare
Egyenlíteni, elegyíteni, miscere. Ögye-	Kötelesség, ligamen, officium,
liteni, id.	munus.
Egyeledni, miscéri.	Kötés, ligamen, pastum
Ögyeledni, id.	Kötet, ligamen, tomus
Elegyedni, id.	Kötény, ligamen, antipendium
Vegyülni, misceri.	Kötődés, ligamen, contentio
Egész, integer	Összekötni, ligare, contendere
egészség, integritas.	Kötőfék, ligamen, capistrum
<i>Vál</i> , válik separatur, divellitur	<i>Szem</i> , szöm, subst. oculus, granum.
Válni, separari, divelli.	Szemes, oculus habens, cautus.
Válás, separatio, divulsio.	Szemeskedni, cautum esse.
Válaszolni, separatum iudicium de-	Szemtelen, oculos non habens, in-
promere, — respondere.	verecundus.
Válasz, responsum.	Szemérmes, szemérmetes, verecun-
Változni, a pristina forma divelli,	cus.
recedere, — mutari.	Szem, quasi oculus spicae, granum.
Változtatni, mutare.	Szemelni, granum excipere, — seligere

11

A Mellek Nevekről.

A' Név a dolgot jelenti, a Mellek Név pedig annak minőségét, hogy jó, szép, rossz. p. o. az ember.

Hanem mivel nem egy minőségben jó, rossz, szép az ember; mivel van ember, a ki a másiktól jobb, rosszabb, szebb, és van a ki a többek között legjobb, legrosszabb, legszebb; tehát a mellek neveknek két nagyobbító vagy kisebbítő lépésője szokott lenni.

Például: a szép ruhát is, mint hogy azok is Mellek Név helyett állanak; úgy mint: szép ruhát, megcsinosított embert.

Az első lépésője különböztesítő jele a' bb, a másodiké legbb, úgy mint: nagy, nagy-obb, leg-nagy-obb.

Már ezen példában is észrevehetjük, hogy a magánhangzók végződő szavakhoz minden változás nélkül ragasztatik a' bb, úgy mint: egyeből hogy ez által végző magánhangzók meggyújtatik, i. m. drága, drága-bb, leg-drága-bb; fekete, fekete-bb, legfekete-bb.

Mivel pedig a' helyes hang írja a' másalkhangzók egybejöttét; tehát körbevetett alkalmas magánhangzók segítségével, és e' helyet: gardag, gardagbb, leggardagbb, mondatja: gardag-abb, leg-gardag-abb.

Szabások.

1. Az a, o, u, után ^{1. s.} mondatik abb, úgy mint: gardag-abb, okos-abb, gyálult-abb, vagy gyálult-abb.

Szemle, examen.	Szömölcs, szömölcsök, quasi oculus,
Szemlélni, intueri.	— verruca
Szemenszedett, selectus.	Szömölcsök, szömöröcsök (gomba) ocu-
Személy, selectum, — persona.	los habens fungus. Phallus escu-
Szemet, (szemelt) quod ex selectione	lentos.
residium est, rejectamentum.	Szenderedni, obdormiscere

(Érdekes, hogy saját nevét a *szed* igéből származtatja:

Szedés, collectio, vindemia.

Szeder, collectaneus, — morus. — CzF-nál is.)

A hozott példák azt mutatják, hogy a jó elmélet kivitelezésében nem ritka a téves betáblázás. A származékszavaknál található melléfogások miatt meg kell jegyezni mentőkörülmenyként, hogy Szedes nem táborozott le a betű, ill. a hangok szerinti szigorú egyezésnél. Tágabb szempontjai vannak. Felhozhatjuk pl. a fgr. nyelvek játékosnak mondott tulajdonságát (*ici-pici*, *Andi-Bandi*) a gyökök származékszavainál érvényesíti. Pl. az *izg* gyöknél: *Bizgat*, *Bizgatás*. A *talp* gyöknél a megánhangzók változásai (bár tévesen sorolta ide): *tapog-típeg*, *tapod-tipod*.

Az *ing* gyöknél szerepel a régies és népnyelvi forma: *Imeg*, *Űmög*, *Űng*. A *mocsk* gyöknél utal a szlovák nyelvre: *mácat*, *močit* — áztatni.

5. Szedes Fábíánnak van egy másik hasonló szógyűjteménye. Ehhez nincs sem bevezetés, sem bármiféle tájékoztatás. A címet is egy későbbi könyvtáros írta rá: „Magyar Szótár. Írta Szedes Fábíán.” (Könyvtári jelzete BK 237/1.) A fent ismertetett gyökszótárnál méretében nagyobb, itt 897 gyököt és a hozzájuk tartozó származékszavakat közli 26,5 × 40 cm méretű számozatlan nagy fóliókon. Ez is Szedes gyönyörű kézírásával készült. A fent ismertetett BK 233/4 jelzetű műtől abban is különbözik, hogy itt nem nevezi meg a szófajt, és nem ad latin értelmezést. Pl. a BK 233/4 gyökszótárban: „Gally, subst., ramus.” Ugyanez a gyök a Magyar szótárban: Gally. A gyökök alatt felsorakoztatott származékszavak is nagy eltérést mutatnak. Szemelvényként álljon itt a Magyar szótárból az *ér* gyök. Három minőségben szerepel: 1. *ÉR*: ered, ereg, ereget, eres, ereszt, eresztés, érez, érzet, érint, érintet, érkezés, érkezik, erkölcs, erkölcsös, erő, erőködés, erőködik, erőlködik, erőny, erős, erőszak, erőszakos, érz, érzék, érzékeny, érzelem, érzés, érzet. — 2. *ÉR*: erdel, éretlen, érik, érlel. 3. *ÉR*: érdek, érdekes, érdeklő, érdem, érdemes, érdemetlen, érték.”

Az *ér* értelmezései a gyökszótárban: „1. *ÉR*, verb. valet. Érték, valor. Érdem, meritum. — 2. *ÉR*, verb. pertingit. Megérni, ad maturitatem pervenire. Haza érni, érkezni, domum pertingere. Nem ér oda a kezével, non pertingit eo digito. Értetni, sensu intelligere. 3. *ÉR*, subst. vena, fons: [a latint elhagyom — szerző] Eres, erős, erőködni, erőkölti, erőköles, erkölcs, erőny (virtus), érzékeny, értelem, értekezés, ért (intelligit), gerjed-terjed.”

6. Szedes Fábíán szótárai. Szedes legmunkaigényesebb műveinek szótárait tarthatjuk. Az effajta munkára hajlamain kívül a kor szelleme sarkallta, lekesítette őt. Két nagyméretű alkotás jött ki keze alól — a szó szoros értelmében: mind a kettőt saját kezével írta. Az egyik a már tárgyalt Magyar szótárral van egybekötve; ugyanaz a fólió méret, ugyanaz a könyvtári jelzet (BK 237/1). Ez a mű magyar—latin—német szótár, ábécérendbe szedett kb. 10 000 címszóval. Nevezzük el Magyar—latin—német szótár, I'-nek.,

Az 1. lap jobb felső sarkában a negyedik oszlop felett ez a dátum áll: 8-a Dec. 1840: minden valószínűség szerint a bemásolás kezdetének napja. A *Környék* szó felett: 18. Dec. 1840. Az utolsó oszlop felett: 29. Dec. 1840. Tehát Szeder három hét alatt letisztázta a 10 000 címszavas szótárt. (Idevágó problémát vehet fel az *In, nervus* szó felett álló magyar dátumozás: 1846. Máj. 6.) A BK 237/1 jelzetű szótárhoz meg kell jegyezni, hogy tkp. nem szótár, inkább magyar thesaurus, a szavak rövid latin—német értelmezésével. Valószínű, hogy Szeder pályamunkának készítette az Akadémiába. Sem ebből, sem az alább tárgyalandó nagyobb szótárából nem közölt semmit. Pedig korának majdnem minden folyóiratával kapcsolatban volt, s amint följegyzései mutatják, beküldött írásait közölték.

A másik, nagyobb, 1064 nagy fóliót megtöltő, legkevesebb 50 000 címszóból álló művének ezt a címet adhatnánk: „Magyar—latin—német szótár, II.” Ez a szótár a latin és német szavakon kívül szinonimákat is alkalmaz. Mindvégig gondos, szép írásából is következtethetjük, hogy témái iránt tisztelettel és szeretettel viseltetett. (Ennek a szótárnak könyvtári jelzete BK 80/II.) Az első lap tetején ez a dátum áll: 14. Jul. 1848. E dátumból úgy látszik, hogy a szótárt főként jószágkormányzó korában készítette. Az utolsó fóliókon csak a címszók készültek el. A szótárhoz csatlakozik azonos kivitelezésben 92 fólióra terjedő anyag. Ezzel a szótárból kimaradt szavakat pótolja.

A következő szemelvények bemutatják a kisebb (10 000 címszó) és a nagyobb (50 000 címszó) szótár anyagának különbségét.

A BK 237/1-ben (a kisebb):

Fül, auris, das Ohr, auricula. Fülbemászó, Forticula auricularia, der Ohrwurm. *Ország*, regnum, das Land. Országgyűlés, regni comitia, der Landtag. (S még 3 *ország*-gal kezdődő címszó.) A BK 80/II-ban (a nagyobb):

Fül: auris, is, Ter. Liv. Cic. auricula, ae, Cic. et Plaut. nagy fül, füles; das Ohr. az edénynek füle, ansa, manubrium, der Henkel, die Handhabe, das Öhr. fülre való, fülhöz tartozó, auricularis, e, zu den Ohren gehörig. (S még 41 *fül*-el kezdődő címszó.)

Ország, regnum, das Land, Reich. angolyország, anglia, England. franciaország, gallia, Frankreich. birodalom, imperium, das Reich. német birodalom, imperium germanicum, das deutsche Reich. orosz birodalom, imperium russicum, das Russische Reich. (Még 15 *ország*-gal kezdődő címszó.)

7. Szeder Fábán műveit, szótárait is hazafiság és józanság jellemzi. Hatalmas méretű szótárainak írására a reformkor jobb jövőt építő, haladó szelleme buzdította. Ezt az ösztökélést annak ellenére is megszívlelte, hogy a kiadás bizonytalan reményében sem bízhatott. Kresznerics szótára nagyon késve jelent meg (halála évében, 1832-ben), de akkor is csak két kötete. Kassai szótára 1810 körül készen volt; 1833-tól kezdve Szepesy Ignác pécsi püspök gondoskodott a szótár öt kötetének (nyomtatott 2194 lap) kiadásáról; a hatodik kötetre nem került sor (Kassai 1842-ben halt meg). Szeder tudott ezekről a sovány reményekre jogosító munkás elődökről, ill. kortársakról. 1841-ben ugyan félreállt a reményekre építő munkálkodástól, de dolgozott az 50 000 címszón. Gazdasági munkaköre mellett is megtartotta a szélesebb körű követelményeket: nem követi Verseggy szűkebb elméletét, a régi nyelv adatainak mellőzését. Végig érvényesül nála a szinkronid a korabeli írók műveinek vizsgálata által, valamint a diakronikus szemlélet is a népnyelv felhasználása és a

régi írók, pl. Telegdi szókinszének felhasználásában. (Telegdi pl. az *In* címszó oszlopa alatt a BK 237/1-ben.)

Szedor Fábíán kéziratai között a most bemutatott nyelvgazdagító munkákon kívül is akadnak tudomásulvételre érdemes értékek és érdekességek.

†Danczi Villebald

Magácska

Mint ismeretes, a magyar nyelvben az udvariassági formák rövidülése és hangalak-módosulása mindig a bennük rejlő érték lefokozódásával járt együtt (pl. a régi *nagyságod* > *nagysád* stb.). Ez az udvarias beszéd több nyelvben is előforduló általános tendenciája. Ennek ellenkezője mutatkozik egy olyan névmásban, amelynek az értéke — és így az udvariasság foka — éppen a képző hozzájárulásával magyarázható. A mai magyar nyelvben előbukkanó *magácská*-ról van szó. Erről Kertész Manó azt írja, hogy a múlt század ötvenes éveitől kezdve jelenik meg, és a nőknek szóló kedveskedő megszólításként használják a társalgásban (1. Szállok az úrnak 111). Valószínűleg a főneves kicsinyítőképzős megszólítások (*szívecském*, *lelkecském* stb.) analógiájára keletkezett.

A mai udvarias beszédben e névmás terjedésének és használatának változása azt mutatja, hogy a *magácska* ritkulóban van. Mégis az élőnyelvi és szépirodalmi példák egész sora a társalgásban való előfordulását bizonyítja. Ezt igazolja az a tény is, hogy olyan szótár, mint az ÉrtKsz., tartalmazza ezt a szót. Mai használatára jellemző az, hogy az udvarias beszédben — a régivel ellentétben — nemcsak a férfiak szájából hallható, hanem a nők egymás közti beszélgetésében is alkalmazható. (Leszögezhetjük, hogy a többi udvariassági névmással ellentétben a mai nyelvben csak egyes számú használatával találkozunk.)

A régi nyelvben, ahogyan Kertész írja, ez a kedveskedő megszólítás a férfiak részéről a nőknek szólt (i. m. 111). Különösen használatos volt — szintén a férfiak részéről — a fiatal lányok megszólításaként. Sajátos hangulata miatt olyanokkal szemben alkalmazták, akikkel emelkedett udvariassággal akartak beszélni, és akik iránt rokonszenvet, illetőleg gyöngédséget próbáltak kifejezni. Ennek bizonyítására két példát idézünk Móricz Zsigmond Simonyi Máriaéhoz írt leveleiből: „Tegnap az Operánál mentem el. A Hajós utca sarkán megállottam, könnyű jött a szemembe és lehajoltam, mintha elvesztettem volna valamit, s megsimogattam azt a kockakövet, melyen állott *Magácska*. . .” (Móricz Lili: Kedves Mária! Móricz Zsigmond levelei Simonyi Máriaéhoz. Bp., 1973. 63); „Igen, kedves, mindig itt ül *Magácska* mellett. . .” (70).

A mai nyelvben az ilyen telítettségű megszólítás egyre ritkábban fordul elő. Főleg a vidéki vagy inkább a falusi félértelmiségek szájából halljuk ezt a fiatal nőknek szóló, most is galáns-kedveskedő formát. Így a *magácska* gyakran stilisztikai eszközként szolgál a mai íróknak a vidéki férfitípus ábrázolásakor. Pl. Csák Gyula Teréz című drámájában — a cselekmény egy járási székhelyen játszódik — az egyik szereplőnek, Terinek, ezt mondja az udvarlója: „ne haragudjon, ha emlékeztetem. . . de azt mondta a múltkor, hogy legfontosabb, ha egy közösségért, ahogy *magácska* nevezte a családot, feláldozzuk magunkat. . .” (A tolvaj és a bírák. Bp., 1974. 291). Szükséges megjegyezni, hogy az író olyan férfi szájába adja ezt az udvariassági formát, aki már túl van a negyvenen.

Az itt elemzett névmás a mai társalgási beszédben nemcsak olyan beszélgető partnerek esetében fordul elő, akik jól ismerik egymást vagy bizalmas viszonyban vannak egymással, hanem az ismeretlen emberek közti dialógusban is megtalálható. Találkozhatunk vele a hivatalos viszonyban levők közti társalgásban is. Az ilyen helyzetekben a fiatal nőknek szóló *magácska* mindig kedveskedő, a *magá*-nak udvariatlanságát, ridegségét enyhítő megszólítás. Pl. Sulyok Katalin riportjában (Élet és Irodalom 1974. dec. 7. 16) egy vidéki üzem igazgatója így fordul a riporternőhöz: „Itt az ideje, hogy megebédeljünk. Eleget dolgozott már *magácska* is, megérdemli.”

A *magácska* használatára — amint a fent idézett példák is bizonyítják — jellemző az, hogy csak középkorú vagy az idősebb férfiak mondják a náluk fiatalabb nőknek. Adatközlőink információja és az élő nyelv gyakorlata egyaránt azt mutatja, hogy e forma alkalmazásánál a nők részéről is döntő szerepet játszik a kor. Itt viszont a *magácská*-nak két jelentését különíthetjük el. Az egyik — ugyanúgy, mint a férfiak nyelvhasználatában — a megszólított iránti (lehet fiatal nő és ritkábban fiatal férfi is) kedveskedést tolmácsolhatja, a másik pedig a szemrehányást, a megrovást fejezheti ki. Az utóbbi jelentésű *magácska* csak a nőkkel szembeni beszédben fordul elő akkor, ha a beszélő ezzel a névmással igyekszik a durva hangot elkerülni. Így pl. egy középkorú bolti eladónő a következőképpen fordult a vele egyidős vásárlóhoz, aki pénzt sokáig keresve feltartotta a többi vevőt: „Asszonyom, ha minden vevőre annyit várnék, mint *magácská*ra. . . !” Megjegyezzük azonban, hogy az ilyen indulatos, gúnyoros hangulatú *magácska* nemcsak a női, hanem a férfi nyelvhasználatban is felbukkan: „*Magácska* akart, *magácska* akart finnugor nyelvész lenni?” — kérdi. Ha nagyon dühös [Zere bácsi], akkor mindenkit »*magácská*-nak» szólít” (Bóka László: Őszi napló. Bp., 1962. 41).

Egy másik példa arra szolgálhat bizonyítékkul, hogy a *magácskán* kívül más kicsinyítőképzős — névmásos — megszólítások is előfordulnak a magyar nyelvben. Karinthy Frigyes „Ott ki beszél?” című színdarabjából (Hőkömszínház. III. Bp., 1957. 359—65) idézünk egy részletet. E darabban az író két telefonáló férfi gúnyos szóváltását írja le, akik közül egyik sem hajlandó letenni a kagylót: „C. Várok én, lelkecském, van nekem időm, nefelejtsem. Ujjé, hogy nekem mennyi időm van! Egyebem sincs. — Á. Ön is így van! Nekem is rengeteg időm van. Az ország egyik időcivilistája vagyok. Hát csak beszélgessünk, aranyos madárkám. Mégis, mit gondol, melyikünk teszi le előbb? — C. Én azt hiszem, *magácska*. — Á. Á, önnöcske! Önnöcske, kegyedecske” (361). E névmások — a *magácská*-val ellentétben — kedveskedő megszólításként a társalgási beszédben nem alkalmazhatók. (Említésre méltó, hogy az itt tárgyaltakon kívül találkozhatunk — megnevezéskor használatos — az egyes szám 1. személyű személyes névmás képzős formájával is. Karinthy Frigyes „Én és Én-ke” című novellája [A lélek arca. II. Bp., 1957. 5—10] szolgálhat erre például.)

Guszkova Antonyina

A nyelvi kultúra kérdései a Szovjetunióban*

„A nyelvi kultúrát mint a nyelvi anyag motivált használatát, az adott nyelvi szituációnak megfelelő nyelvi eszközök felhasználását határozhatjuk meg. A nyelvi kultúra a nyelv eszközeinek és lehetőségeinek a közlés céljának, körülményeinek és tartalmának megfelelő alkalmazása.” V. A. Ickovics meghatározását idéztem. A nyelvi kultúrának ez az értelmezése meglehetősen elterjedt a szovjet nyelvművelők között. Az a felfogás, hogy a beszéd kulturált-ságának legfontosabb ismérve a közlés céljának való megfelelés, már a húszas években felbukkant L. P. Jakubinszkij és a futuristák „nyelvészeti technológia” felfogásában. Jakubinszkij sürgette a beszédtevékenységnek az emberi tevékenység egészében való vizsgálatát, a különféle beszédműfajok (a nyilvánosságnak szánt írott beszéd, magánjellegű hangos párbeszéd stb.) technikájának és létezési módjainak leírását. Mostanában, a beszélt nyelvi kutatások fellendülésekor sokat idézik a párbeszédről írott, 1923-ban megjelent úttörő munkáját, amelyben megpróbálta egy ilyen beszédműfaj, a párbeszéd legfontosabb jellemzőinek leírását.

Hasonló nyelvikultúra-felfogást képviseltek a prágai nyelvész kör tagjai is. A helyességet mint egy nyelvi eszköznek a közlés céljának való megfelelését határozták meg. A nyelvi eszközöket szerintük csak abból a szempontból lehet értékelni, hogy kielégítően ki tudjuk-e velük fejezni mondanivalónkat. Másként értelmezi a nyelvi kultúrát B. N. Golovin, a gorkiji egyetem tanára. Az ő felfogása nem kevésbé népszerű, mint Ickovicsé, ezt mutatja az is, hogy az egyetemeken oktatott nyelvi kultúra tananyagot az ő meghatározása alapján állították össze. Golovin 1964-ben és 1965-ben a *Russzkij jazik v skole* című folyóiratban fejtette ki a beszéd minőségéről vallott nézeteit. A szép és jó beszéd ismérvei közül csak egy, a helyesség kategóriája fedi a normának való megfelelést. Hasonlóan fontos kritériumnak tartja a tisztaságot (a fölösleges idegen szavak, szaknyelvi és argóelemek kerülését), a gazdagságot, a sokszínűséget, a pontosságot, a beszédmű logikus felépítését, a szemléletességet, a szépséget, a beszéd céljának, körülményeinek való megfelelést, a közérthetőséget, hatékonyságot és az egyéni stiláris sajátosságok érvényesülését. A tanulmányban meglehetősen heterogén módon egymás mellé került kívánságok parttalanná tágítják a nyelvművelés területét, hiszen így belekerül mindaz, ami a klasszikus retorikák és stilisztikák anyaga volt, sőt a szövegelmélet bizonyos gyakorlati tanulságai is. Az Ickovics-féle felfogás inkább nyelvészeti megalapozottságú, de nem tagadhatjuk a szélesebb körű koncepció gyakorlati hasznosságát. A Golovin-féle felfogás inkább alkalmas arra, hogy egy átfogó anyanyelvi műveltségi koncepció alapja legyen.

A nyelvi kultúra központi kategóriájának, a normának értelmezése körül is folytak viták a szovjet nyelvtudományban. Ha kicsit utánanézzünk, hogy milyen értelemben használták ezt a terminust az elmúlt évtizedekben, rögtön érthetővé válik az értelmezések sokfélesége. Hjelmslev egy 1942-ben megjelent tanulmányában (*Langue et parole*. in: *Cahiers Ferdinand de Saussure*, II. 1942.) a saussure-i *langue*-on belül megkülönbözteti a sémát mint tiszta formát, a normát mint anyagi formát és az úzust mint a

*A *nyelvi kultúra* terminust a Szovjetunióban kétféle jelentésben használják. Elsősorban a nyelvi tudatosságot, műveltséget jelenti, de ezzel a kifejezéssel jelölik a nyelvművelést is. Cikkemben a terminust az első értelemben használom.

nyelvi készségek összességét. Ha a rendszer és a megvalósulás között vonjuk meg a határt, akkor a séma a rendszerhez, a többi pedig a megvalósuláshoz tartozik. Hjelmlev egyébként a séma és az úzus szembeállítását tartja legfontosabbnak. A normát mint az úzusból elvont és a vizsgálódást megnehezítő fikciót nem tartja rendszere feltétlenül szükséges elemének. Szintén a saussure-i *langue* és *parole* kettősségéből indul ki E. Coseriu *Systema, norma y habla* (Montevideo, 1952.) című tanulmányában. Coseriu szerint a saussure-i elvekben megvannak a nyelvi rendszernél konkrétabb és a beszédnél elvontabb képződménynek, a *n o r m á n a k* a csírái. A nyelvet Coseriu mint zárt oppozíciós rendszert határozza meg. Ennek a rendszernek az adott nyelvi közösségben meggyökeresedett felhasználási formáit nevezi normának. A konkrét beszélés folyamatában figyelhetők meg a *r e n d s z e r*, a *n o r m a* és a *b e s z é l é s* elemei. A rendszerhez csak a funkcionális oppozíciók tartoznak. A norma tényei azok, amelyek a konkrét beszélésben korábbi minták ismétlései. A beszélés tényeihez tartozik mindaz, ami az adott közlésben egyszeri, egyedi, esetleges. Coseriu a társadalmilag érvényes normán kívül megkülönböztet egyéni normát is. A norma létezésének egyik bizonyítékát a művészi alkotásokban látja. A költő, az író szuverén módon bánik a nyelvi anyaggal, állandóan megsérti a normát, de általában nem sérti meg a rendszert. Persze nagy ritkán ez is előfordul, például a jelentés nélküli hangsorokból álló versek esetében. Coseriu hangsúlyozza, hogy a norma az ő értelmezésében nem nyelvművelő kategória, az tartozik bele, ami reálisan létezik az adott nyelvi közösség beszédmegnyilvánulásában, nem pedig az, amilyeneknek kéne lenniük ezeknek a nyelvi megnyilvánulásoknak. A prágai nyelvész-kör tagjai, elsősorban Bohuslav Havránék, többször is foglalkoztak a nyelvi norma kérdésével és a nyelvművelés feladataival. Havránék normadefiníciója így hangzik: „Nyelvi normán azt értem, amit egyfelől nyelvi műnek (*ergon*), másfelől nyelvi alakulatnak (*energeia*) neveznek, ez esetben a kötelező erő szempontjából nézve — egy olyan kötelező erőből, mint az *ergon* szférája, hogy az *energeia* szférájában a szándékoltat és megfelelőt elérjük. (Az csaknem mindegy, hogy ezt nyelvi normának vagy sztenderdnek nevezzük-e.) A szónak ebben az értelmében minden nyelvi közösség — a területi és a szociális is — rendelkezik önálló nyelvi normával.” (B. H.: *Zum Problem der Norm in der heutigen Sprachwissenschaft und Sprachkultur*. in: *Actes du Quatrieme Congres International de Linguistes*. Copenhagen, 1938. 152.) Havránék világosan megkülönbözteti a normát és a kodifikációt. Csak az irodalmi nyelv normáját kodifikálják, a népnyelvét és a szociális rétegnyelveket nem. Havránék szerint a nyelvész feladata, hogy figyelemmel kísérje a nyelv változásait, leírja a normatívnak számítható nyelvi tényeket. Arra a kérdésre, hogy beleavatkozhat-e a nyelvművelő a nyelvi változások folyamatába, igennel válaszol. Ez a beavatkozás soha nem lehet önkényes, archaizáló szándékú, csak stabilitásra törekvő. Havránék elvei ma is időszerűnek látszanak és a szovjet nyelvművelésben ma is alapvető jelentőségűek.

A norma definíciójával újabban többen is próbálkoztak a szovjet nyelvtudományban. A kevésbé igényes nyelvművelő íráskor szerint a norma az, ami helyes. Ez a megfogalmazás nem kielégítő, hiszen ehhez egyrészt a helyesség definíciója is kellene, másrészt pedig nem teszi lehetővé a normaváltozások magyarázatát. Ezt a merevséget sokan érzik, J. Sztjepanov a francia nyelv stilisztikájáról írott könyvében például úgy próbálja áthidalni, hogy megkülönböztet szűken értelmezett normát, amelybe csak a helyes megvalósulások tartoznak és tágan értelmezett normát, amelybe beletartoznak a normától való

eltérések, az általánosan elterjedt helytelen alakok is. Ez a parttalanná tágitott definíció sem alkalmas a nyelvtudomány számára, hiszen e szerint majd minden nyelvi megnyilvánulás így vagy úgy a norma hatókörébe tartozik. A. A. Leontyev és V. G. Kosztomarov a Voproszi jazikoznanyijában 1966-ban megjelent cikkükben egy jelenség normativitása legfontosabb kritériumának a kommunikáció céljának való megfelelést, egy nyelvi elem funkcionális-stilisztikai célszerűségét tartják. 1968-ban jelent meg V. A. Ickovicsnak a nyelvi normáról szóló könyve. Ezt a munkát 1975-ben ismertettem a *Nyelvőrben*, ezért csak röviden utalok rá, hogy Ickovics ebben a művében a norma három ismervét sorolja fel. Az első a szabályoknak való megfelelés, az, hogy egy nyelvi jelenség megfelel-e a produktív szóképzési, morfológiai, szintaktikai modelleknek. A második ismerv az elterjedtség, a harmadik a szükségesség. Az első és a második ismerv ellentmondhat egymásnak, hiszen hibás képzésű, ragozású szó vagy helytelenített szintaktikai struktúra is lehet széles körűen elterjedve. Sokkal használhatóbb Ickovicsnak az a gondolata, hogy megkülönbözteti a rendszertől és a struktúrától meghatározott normákat. A nyelvi rendszer ebben az értelmezésben lehetőségek rendszere, a struktúra az, ami belőle az adott nyelv megfelelő időszakában megvalósul. A struktúra tehát kisebb körű a rendszernél. Ha a struktúrában addig még nem volt, de a rendszerben potenciálisan megvalósulható alakot hozunk létre, ezzel megsértjük a struktúrától meghatározott normát, de nem sértjük meg a rendszertől meghatározott normát. Talán nem is helyes megsértésről beszélni, hiszen a produktív szabályok segítségével alkotott új nyelvi elemek éppen a struktúra bővülését eredményezik. A rendszertől meghatározott norma kötelező erejű, kivételt nem ismer. A rendszer meghatározta normát akkor sértjük meg, ha például elmulasztjuk a kötelező ragozást vagy egyeztetést. Ickovics foglalkozik még könyvében a normaváltással, a norma állandó változásával is.

A nyelvészek figyelme újabban az általános kérdések mellett az eddig még rendszeresen nem kutatott részterületek felé fordult. A fellendülő beszélt nyelvi kutatások felvetik a vizsgált szférák normativitásának kérdését. A beszélt nyelvben vannak a kodifikált, nyelvtanokban, szótárakban stb. rögzített normának megfelelő jelenségek és vannak egy le nem írt, de a beszélő közösség tagjai számára mégis jól érezhető beszélt nyelvi normának megfelelő elemek. Ez utóbbiak leírása feladata lenne a nyelvészeknek és sok gyakorlati tanulsággal is szolgálna, véget vetne a „beszéljünk úgy, ahogy írunk” álszabály uralmának. A. A. Leontyev egyik újabb írásában (in: *Problémi szocialnoj pszichologii*. Tbiliszi, 1976. 93–7.) rámutat arra, hogy egy társadalmi kiscsoport nyelvi normája szociálpszichológiai szempontból az egyén (öltözködési, viselkedési stb.) normához hasonlóan viselkedik. Ha az egyéb megsérti a csoportra jellemző nyelvi normát, a csoport rosszallását hívja ki. Az egyén természetesen egyszerre több kiscsoportnak is tagja és több csoportnormát is ismer, illetőleg használ. A nyelvi csoportnormák vizsgálata nemcsak a nyelvészek számára lenne hasznos, hanem más társadalomtudományok (szociológia, pszichológia) művelői számára is. A szociolingvisztika a Szovjetunióban is megtette már az első lépéseket ebben az irányban, de még sok feladat áll a kutatók előtt. Ezek az új kutatási irányok a magyar nyelvészeti vizsgálatok számára is tanulsággal szolgálhatnának.

1976 őszén három hónapig voltam Moszkvában akadémiai ösztöndíjjal. Alkalmam nyílt bepillantani a SZUTA Orosz Nyelvi Intézetében folyó nyelv-művelő munka hétköznapijaiba. A tizenöt tagú nyelvművelő osztály vezetője

L. Ny. Szkovorcov, akinek nevét elvi jelentőségű tanulmányokból és gyakorlati célú nyelvművelő munkákból egyaránt ismerjük. Az osztályon két tudományos ügyintéző dolgozik, a többiek tudományos fokozattal rendelkező kutatók, tizenketten kandidátusok, G. A. Zolotova pedig a tudományok doktora. Gyakorlati munkájuk nagyon hasonlít a Nyelvtudományi Intézet mai magyar nyelvi osztályán folyó munkára. Az osztály tudományos titkára szervezi meg a mindennapi munkát, ő osztja el az előadásokat, a leveleket. Az osztály, akárcsak a Nyelvtudományi Intézet mai magyar nyelvi osztálya, telefonszolgálatot tart. Ennek jó részét Sz. I. Vinogradov tudományos segédmunkatárs látja el. Tőle tudtam meg, hogy hetenként négyszer tíztől kettőig tartanak telefonügyeletet, naponta 20–40 kérdésre válaszolnak. A kérdezők többsége, csakúgy, mint nálunk, helyesírási tanácsot kér. Sok kérdés vonatkozik az orosz helyesírás egyik bonyolult problémakörére, az egybeírásra, különírásra. Bár több kézikönyv is segít a fogós kérdések megoldásában (hogy csak Rozental 43 ezer szót tartalmazó Egybe vagy külön? című szótárát említsem), mégis sokan fordulnak a tanácsadó szolgálathoz. Sokan kérnek tanácsot hangsúlyügyben is. Gyakran állást kell foglalniuk a nyelvművelőknek a földrajzi nevek átírásában és gyakran kérdezik őket a személynevek ragozásáról, igevonzatokról stb. A közönségszolgálat munkáját kartotékrendszer segíti. Ez tartalmazza a gyakori, de a kézikönyvekben elő nem forduló kérdésekre adható választ. A nagy érdeklődésre számot tartható témákról a munkatársak a Russzkaja recsben közölnek cikkeket. Akárcsak nálunk, a Szovjetunióban is több lapnak van nyelvművelő rovata. A nyelvművelők legfőbb segítőtársa mégis az 1967 óta megjelenő népszerű és olcsó nyelvművelő hetilap, a Russzkaja recs. Ez állandóan közöl cikkeket az aktuális helyesírási, kiejtési problémákról, és lehetőséget ad a nyelvművelőknek arra, hogy élénk kapcsolatot tartsanak fenn a nyelvhelyességi kérdések iránt érdeklődőkkel.

A rádió 1962 óta sugározza A szavak világában című műsort. Az adást L. Szkovorcov, a nyelvművelő osztály vezetője és L. Ljusztrova, a rádió munkatársa vezeti. A szavak világában a hallgatók leveleire, kérdéseire épül. Ez a műsorszerkezet nagyon gyakori a moszkvai rádióban. Az adás a „házi feladat” helyes megoldásának ismertetésével kezdődik. Nemcsak nyelvhelyességi kérdésekre kérnek választ a műsor szerkesztői, hanem nyelvészeti ismeretterjesztésre is felhasználják ezt a formát. Ha például az egyik kérdés az volt, hogy mi az *etimológia*, a következő műsorban egy meghívott szakember beszél a szófejtésről, az etimológiai szótárakról, a nyelvrokonságról stb. Sokszor a kérdéstől függetlenül is meghívunk tudósokat, művészeket, írókat, hogy az anyanyelvről beszéljenek. Hallani sokszor verseket, regény- és novellarészleteket is. A műsor szerkesztői gyakran felhívják hallgatóik figyelmét a frissen megjelent nyelvművelő könyvekre, szótárakra. Nemegyszer utalnak a Russzkaja recs egy-egy cikkére, amelyben az érdeklődők egyes kérdésekről részletesebb cikket találhatnak. Az adás a házi feladat felolvasásával fejeződik be. Ezek a kérdések igen szerteágazóak. Néha rokon értelmű szavak jelentéskülönbségét kell megmagyarázni, máskor a moszkvai autóbuszokon olvasható helytelen feliratokat kell kijavítani. Sokszor kapnak a hallgatók időszerű feladatokat is, télen a hóról, anyák napja előtt az anyáról szóló közmondásokat kell beküldeni. A műsor hallgatói különböző nyelvészeti munkákhoz is segítséget nyújtottak. 1965-ben például sok hallgató töltötte ki azokat a kérdőíveket, amelyeknek alapján az Orosz Nyelvi Intézet felmérte az akkori nyelvállapotot. A kiejtési, szóhasználati, morfológiai kérdőívek tanulságait felhasznál-

ták az 1974-ben megjelent Russzkij jazik po dannim masszovovo obszledovanyija című kollektív munkában és az 1976-ban napvilágot látott Grammatyicseszkaja pravilnoszty russzkoj recsi című nyelvművelő kiadványban. Segítséget kaptak a hallgatóktól a leningrádi nyelvészek is az orosz tájnyelvi szótár készítésekor. Időnként a műsor szerkesztői több kérdésből álló, bonyolultabb feladatot tűznek ki. A helyes válaszok beküldői között nyelvművelő könyveket, szótárakat sorsolnak ki. Az adás nemcsak a Szovjetunióban népszerű, hanem a környező szocialista országokban is sok hallgatója van. Célja az orosz nyelvi kultúra népszerűsítése nemcsak az orosz anyanyelvűek között, hanem a más nemzetiségűek között is, akik számára az orosz a Szovjetunión belül az érintkezési nyelve. Ez a tény alapvetően meghatározza a szovjet nyelvművelés stílusát és érthetővé teszi azt, hogy miért kell nekik számunkra, egy túlnyomórészt egységes anyanyelvű ország nyelvművelői számára magától értetődő nyelvi tényeket megmagyarázniuk. A televízió havonta egyszer sugároz műsort Anyanyelvünk címmel. A nyelvi ismeretterjesztést szolgáló adást V. V. Ivanov, az Orosz Nyelvi Intézet igazgatóhelyettese vezeti, minden alkalommal más tudományterületet mutat be a szakemberek segítségével.

A nyelvművelő osztály tagjai rendszeresen tartanak ismeretterjesztő előadásokat, tanfolyamokat a mi TIT-ünknek megfelelő szovjet ismeretterjesztő társulat rendezésében. Ezen kívül gyakran meghívják őket különféle intézmények, minisztériumok, vállalatok belső tanfolyamok, előadások tartására. Részt vesznek a pedagógusok posztgraduális képzésében is. 1975-ben vezették be a szovjet egyetemeken a nappali képzésben is a nyelvművelés oktatását. A tantervet a nyelvi kultúra Golovin-féle értelmezése szerint dolgozták ki. Szó esik az antik retorikákról, a szónoklástörténet klasszikusairól, elemzik a hallgatók a forradalmi demokraták és Lenin beszédeit és hallanak arról, hogy mit kell tudnia a mai közéleti embernek ahhoz, hogy meggyőzően és sokszínűen tudjon előadni. Ennek a koncepciónak csak egy része a nyelvművelés konkrét problémaköre, ezen belül különösen a normának szentelnek figyelmet.

Mint láttuk, a szovjet nyelvművelő gyakorlati munkája nagyon hasonlít a mi tevékenységünkhöz. A gyakorlati munka azonban csak úgy lehet eredményes, ha nem válik öncélú szolgáltatássá, ha nem szakad el az elméleti kutatásoktól. Szovjet kollégáink az elméleti kutatásokban is jeleskednek, különösen hasznosak a nyelvművelés alapelveiről szóló írásaik. A következő években is szép termés ígérkezik ilyenekből. L. Szkvorcov A nyelvművelés elvi alapjai című monográfiáján dolgozik, V. A. Ickovics előreláthatólag 1978-ban fejezi be a szintaktikai normákról szóló munkáját, G. A. Zolotova az orosz beszéd kommunikációs típusairól ír könyvet. Több kollektív munka is készül az osztályon. 1980-ra tervezik az orosz szintaktikai szótár befejezését. Tanulmánygyűjteményt állítanak össze a lexikai és frazeológiai normáról. Szintén kollektív munka az 1980-ra tervezett Az irodalmi norma struktúrája is. De szerepel az osztály ötéves tervében a szaknyelvekről szóló cikkgyűjtemény, névtani munka és a központozás kérdéseit tárgyaló könyv is. Ezeknek a munkáknak alapvető céljuk az, hogy leírják a mai orosz nyelv állapotát és nyelvhelyességi szempontból értékeljék az egyes jelenségeket. Hasonló célokat szolgáltak a nemrégiben megjelent magyar nyelvművelő munkák, mint a Grétsy László szerkesztette Mai magyar nyelvünk, Tompa József Anyanyelvi olvasókönyve és Kovalovszky Miklós Nyelvfejlődés—nyelvhelyesség című gyűjteményes kötete.

Huszár Ágnes

NAGY LÁSZLÓ

1925 – 1978

*„De egy nép nyelvén teremtett
művek: nem ismerik a halált,
ha magukba itták, ha szövetükbe
és életükbe fölitták a nép szívét
és termékeny lángjait.*

*De egy nép nyelvén teremtett
művek: nem ismerik a halált,
ha hordoznak téged, ha hordozzák
sorsodat gyötrődő és tevékeny
emberiség. Ha sorsoddal terhesült,
sorsoddal anyagságos a mű:
emberiség.”*

(Juhász Ferenc:
Mondatok a nyelvről,
szavakról, költészetről)

Nagy László: Vállamon bárányos éggel

Nyár csak azért süt, hogy majd egyszer
2. leszüreteljen vész vagy fegyver.

Ki így, ki úgy, földön vagy égen,
4. Mindent megtud rettenetében,

amikor nincs már mi megóvná,
6. rejtelmek válnak foghatóvá,

nagy fény mennydörög s ama kürtöt
8. sikárolják felborzadt fűtök,

nyakak, ha nem hajlottak másnak,
10. megbicsaklanak a halálnak,

tüdőre a hegy kősziklája,
12. harekocsi ront harmonikára,

tündérszemek, énekes nyelvek
14. megfagynak, földben megerjednek,

s rázkódhat a siratók háta,
16. a Mindenség nem borul gyászba !

Mi vagyok én, ha e planéta
18. csak egy bevérzett margaréta!

- Így is ember, se bölcs, se büszke,
20. égi, földi virágzás tükre,
- rügytől gyümölcs-rogyásig látó,
22. enyészeten is átvilágló —
- csonthártya-dobja minden kinnak,
24. vagyok a legkomolyabb csillag.
- Sorsom egy merengés kitárja,
26. iktatja az elme magába.
- Én az ítélettel beteltem,
28. akarom, hogy ne is feledjem,
- tudjam, hogy végülis kinyújtnak,
30. így vágtass szív az iszonyúnak.
- Vállamon a bárányos éggel,
32. s a nemvalósuló reménnyel
- legyen a koloncom tömérdek!
34. Kik elmúlnak: szörnyen szegények!

Nagy László 1956 és 1965 között keletkezett verseit három kötetben gyűjtötte össze és jelentette meg: *Vérugató tündér*, *Himnusz minden időben*, *Szerelmem, csonttörő élet*. A három kötet önálló korszakot jelent költészetében, mint a hosszú versek időszakában keletkezett rövidebb lírai alkotások. Erre a korszakra záródik le a költő forma- és útkeresése, s véleményünk szerint ekkor születnek legjobb versei, legérettebb művei. Az elemzésre kiválasztott vers a *Himnusz minden időben* című kötetben jelent meg, s formai megoldását, szerkesztésmódját, motívumkincsét tekintve Nagy László költészetének egyik legjellegzetesebb darabja. Vázlatosan ezek azok az indokok, melyek miatt éppen erre a versre esett választásunk, s az is, hogy részletes elemzés a műről még nem született.

A vers műfaja *l á t o m á s*. Látomásos elemek kezdettől fogva fellelhetők Nagy László költészetében, eleinte leírásokkal keveredve, később tisztán, de az ötvenes évek második feléig megmaradtak a dal keretein belül, s csak ekkorra váltak műfajteremtő erővé. A középkori műfajok általában nem idegenek a költő lírájától, gondoljunk a himnuszokra, melyek eleinte mint versbetétek szerepeltek, később önálló műfajjá válnak (*Himnusz minden időben*, *Tűz stb.*).

A vers elemzésekor a folyamatos, illetve vissza-visszatekintő olvasás menetét követjük, így vizsgáljuk a különböző elemek jelentését és hatását, elfogadva azt a befogadás-lélektani megállapítást, hogy minden stíluselem hatása a várt-váratlan függvényeként jelentkezik.

1. A vers címét pusztán egy állapothatározó s hátravetett jelző értékű határozója alkotja (*Vállamon bárányos éggel*). Az egyes szám 1. személyű

alanyra a *vállamon* szó birtokos személyragja utal. Ez a hiány várakozást kelt az olvasóban, aki a következő sorokban a cím kiegészítését várja. Ezt a várakozást fokozza az, hogy már maga a cím is költői alakzat, szókép. Mégpedig összetett szókép, mely befejezetlensége következtében nem is fordítható le tökéletesen. A jelzős szerkezet jelentéstepadással keletkezett (a költő egy összetétel egyik tagját használja az egész jelölésére), *báránnyelűség* helyett *báránnyelű* áll. De maga az egész cím is metafora, melyben az azonosított nemcsak, hogy nincs jelen, de el sem dönthető, mi az: teherként? mintha tartanám?. Ennek megoldását is a verstől várjuk. A képpel a költő kettős célt ért el: nemcsak elkerült egy hatástalan köznyelvi metaforát, de fel is élesztette annak tartalmát, mozgalmasságát. Az ehhez hasonló kiegészítésre váró mondatok mint címek, kezdetből fogva jellemzők Nagy László költészetére, a fejlődést az jelenti, hogy ebben a korszakban többnyire már nem egyeznek meg a kezdő sorral; ha kérdésként értelmezzük őket, a választ csak a költemény egésze adja meg s nem rögtön a bevezetés.

A természetes olvasást követve nem állapíthatunk meg előre szerkezeti egységeket a versben, így az elemzés menetét az első látásra szembevető, a vers nyomtatott képe által kínált tagolás határozza meg. A külső forma: kétsoros, páros rímű kilencese. A mondathatárok vagy egybeesnek a szakaszhatárokkal, vagy egyazon mondat több versszakot is átfog. Az elemzéskor mondatonként haladunk majd, a mondatokat tagmondatonként (szakaszonként) vizsgáljuk.

2. Mint már utaltunk rá, a versindítás (1–2. sor) a várakozással ellentétben nem egészíti ki a címet, így a feszültség továbbra is fennáll. Azért is teljes váltást jelent az első mondat, mert eltűnik a címben szereplő (*vállamon*) egyes szám 1. személyű alany, s egy személytelen (bárkihez éppúgy, mint önmagához szóló) állítás váltja fel. A *leszüreteljen* igehez kapcsolódó két alany (*vész* vagy *fegyver*), mely összekapcsolja a természetes és erőszakos halált, s a tárgy hiánya (tetszés szerint egészíthető ki — *engem, téged, minket*) szentencia jelleget ad az első mondatnak. Az ehhez hasonló verskezdés igen gyakori Nagy Lászlónál, a legfontosabb, sokszor az egész vers tartalmát meghatározó mondatok kerülnek az első sorba (pl. „Létem, ha végleg lemerült | ki imád tücsök-hegedűt?”. „Ne hagyj a csontokon állnom”). A kezdés tehát általános érvényűvé emeli a verset, egyszersmind meghatározva egy alapvető léhelyzetet, s ez megegyezik a versteremtő helyzettel: élni a végesség tudatában.

Az indításra, amely mindig eldönti a vers alaphangulatát, szigorú szükségesség jellemző. A mondat 11 szava közül 6, tehát több, mint a fele kötőszó és határozószó, melyeknek nincs pontosan körvonalazható tárgyi jelentésük. A lényeges, a tartalmat hordozó szavak így szinte „kiugranak” a szövegből, kétszeresen is hangsúlyt kapnak. A sor elején a *nyár* áll, ennek jelentése a köznyelvben is, a költői nyelvben is egyaránt pozitív. A meleg, a bőség (csupa kellemes fogalom) társul hozzá, s ezenkívül egyike a legalapvetőbb, legáltalánosabb metaforáknak: az élet metaforája. A hagyományos tartalom azonban új, eredeti képpé válik azzal, hogy a hozzá kapcsolt állítmány (*süt*) metonimiává alakítja (időbeli egybeesés).

A kétsoros páros rímű forma a rimes vers legősibb változata. Valószínűleg a sorok egyszerű megismétlésével alakulhatott ki, ezt őrzik népköltészetünk legrégebbi rétegei, a balladák, a keservelek, a felelgetős gyermek-

játékok. Bonyolultabb forma már a gondolatritmuson alapuló ismétlés (párhuzamos, ellentétes, összerakó; Arany János felosztását használva), melyek közül a költő itt az ellentétet használja ki, az élet és a halál szembeállításával teremtve meg a feszültséget. A *leszüreteljen* szó közvetlenül az őszhöz kapcsolódik; a nyarat az ősz, az életet az elmúlás követi. A második tagmondatot, a célhatározói alárendelést, tartalmilag motiválatlannak érezzük (azért süt a nyár, hogy meghaljunk?). Ez a motiválatlanság nagyon lényeges, hiszen ez lendíti tovább a verset: a kijelentés mégsem lezárt szentencia, mely után fölöslegesnek éreznők a továbbolvasást.

A *leszüreteljen* igei metafora azonban rejtetten egy másik metaforát is tartalmaz. A gyümölcsöt szüretelik, s a gyümölcs, a magzat a Biblia óta az új élet metaforája („méhednek gyümölcse”). A két sor szembefeszülését a szórend is erősíti. Az alany-állítmány — állítmány-alany szerkezet szabályos chiazmus, a-b-b-a képletet alkot. A második tagmondat alanyai, a *vész* és a *fegyver* önmagukban is metonimiák. A vész lehet a veszedelem szinonímája, de a mindennapi szóhasználatban a járvány metonimiája is (dögvész). Így az emberhez kapcsolódó *fegyver* mellett inkább sorsszerű, embertől független tartalmat hordoz.

3. A következő mondat (3–16. sor) nagyobb egységet, hét szakaszt ível át. A látszólag egyszerű mondat szerkezet többféleképpen is értelmezhető, elemezhető. A főmondat a 3–4. sor, ennek időhatározói alárendeltje az 5. („amikor...”). A 6–16. sor egyaránt lehet a főmondat mellérendeltje (kapcsolatos viszony), illetve az 5. folytatásaként időhatározói alárendeltje — mindegyik tagmondat elé odaérthető az *amikor* kötőszó. Ez a kétértelműség természetesen a vers mondanivalóját is gazdagítja, egyszerre érzékeltetve az alany kiszolgáltatottságának és felülemelkedésének lehetőségét. A második esetben minden megtörténik az embertől függetlenül, s az utolsó ítéletet — az elmúlást idéző képek feltételei a mindent megtudásnak. Ezzel szemben az első értelmezés szerint — és ekkor az időhatározói alárendelésnek feltételes mellékértelme is lehet — létezhet valami, ami megóv. Csak jelzésszerű még a megkülönböztetés, de érezhető, hogy a költő nem tesz egyenlőségjelet a meghalás és az elmúlás közé.

Mindkét értelmezés szerint a 6–16. sort alkotó mellékmondatok kapcsolatos viszonyban vannak egymással, s ez önmagában is párhuzamos építkezést feltételez. A párhuzamosság csak egy helyen szakad meg: a feltételes minőségjelzői mondat közbelépésekor („nyakak, ha nem hajlottak másnak”), amikor is a monotónia megtörése a feladata. A mondat utolsó tagja: „a Mindenség nem borul gyászba” pedig egyszerű szembeállító mellérendelés, mely oly módon zárja le a mondatfűzért, hogy egyben elő is készíti a vers folytatását. Ez az állítás éppen olyan motiválatlan, mint az első szakasz második sora, csak az előkészítése — 13 sor — sokkal kidolgozottabb, így a hatás is erősebb.

A nyelvtani párhuzamosságot összerakó gondolatismétlés egészíti ki. Hiszen valamennyi tagmondat („rejtelmek válnak foghatóvá, nagy fény mennydörög ... nyakak ... megbicsaklanak a halálnak”) ugyanazt a pillanatot járja körül, azt, amelyiket az első sorban a „majd egyszer” jelent. Hogy ez az utolsó pillanat bármelyik lehet, annak bizonyítéka a költemény igeideje: minden állítmány jelen ideojű, s — a magyar nyelv törvényei szerint — kifejezheti a jövő időt is.

A bizonytalanságnak és a bizonyosságnak erre az iszonyú egységére épül rögtön az első sor: „Ki így, ki úgy, földön vagy égen”. Az alany a *ki*...*ki* megengedő árnyalatú határozatlan névmás, az *így*...*úgy* valamilyen körülményre utaló névmási határozószók, de amire utalnak, az egyelőre meghatározhatatlan marad; itt is várakozásunkat feszíti tovább a költő. A mondat helyhatározója, a választó *vagy* kötőszóval összekapcsolt *föld* és *ég* térbeli és időbeli egyetemességét jelöl (megint újabb bizonyítéka a költői szűkszavúságnak: két főnév kap önálló hangsúlyt, s mindkettő az alapszókinsz legmélyebb rétegeibe tartozik).

A két főnevet a verselés eszközeivel is kiemeli a költő. Nagy László tudatosan törekedett az ősi tagoló vers felélesztésére (pl. a Bakony); a tagolás, igen sokszor az alliterációval is megerősített szavankénti tagolás, kötött formájú verseiben is erősen érezhető.

„Ki így, | ki úgy, || földön vagy | égen,
Mindent | megtud || rettenetében,”

A mondat tárgya (*mindent*) megint általános névmás, ezúttal összefoglaló értelmű, s így a harmadik sor széttartó mozgása ismét összetart. Az állítmányon kívül egyetlen konkrét mondatrész van csak: az állapothatározó, a *rettenetében*. A szónak ezt az alakját a köznyelvben már nem használjuk, inkább igeként vagy melléknévként gyakori: *megretten*, *rettentő*, *rettenetes*. Archaikus voltán kívül a magyar költészettel ismerős olvasóban további asszociációkat kelt („Világok pusztulásán / Ősi vad, kit *rettenet* / űz, érkeztem hozzád”), melyekről említést nem tenni lehetetlen tudva, milyen tudatosan kapcsolódik Nagy László a magyar költői hagyományokhoz, mennyire szándékosan válik e folyamat részévé.

A következő, közbevetett időhatározói mellékmondat — vagy esetleg az időhatározói mellékmondatok közül az első — („amikor nincs már mi megóvná”) a vers elején megjelent „majd egyszer”-re vonatkozik, ezúttal negatív meghatározással. Amikor egy pillanat csak valaminek a hiányával írható körül, az olvasóban megerősödik a bizonytalanság érzése. A mondat közbevetettségének is külön stilisztikai funkciója van. A hiányzó tárgy értelemszerűen a fenti *ki*...*ki*, az ember az, aki védtelenné válik; de egy pillanat töredékéig tárgynak érezhetjük a következő sor első szavát (*rejtelmek*) is. Ez a figura felfogható egyfajta szerkezetszakadásnak, mely átértelmezi (legalábbis részben) a mondatot: a viszonylagos biztonság csak a tudatlanság állapotában létezik. A következő metafora („*Rejtelmek* válnak *foghatóvá*”), mely egyben ál-színezttézia is, ezt igazolja. A *válnak* intranzatív ige nemcsak alakjában, de alapjelentésében is a változás befolyásolhatatlanságát és végzettségét jelöli.

A következő kép (7–8. sor) indító színezttéziája („fény mennydörög”) megint csak egy időegybeesésen alapuló metonímiát rejt magában. A villámlás az égiháborúban, az *ama* szó archaikus volta és végül a *kürtök* világos utalás az emberiség legnagyobb mítoszára, a Bibliára, mégpedig az utolsó ítéletre. „És lőnek mennydörgések és szózatok és villámlások és földindulás. És a hét angyal a kinél a trombita vala, készül a trombitáláshoz.” (János jelenésekről, 8. 5–6.) Ez a sor okvetlenül megállítja egy pillanatra az olvasást, hiszen visszautalás is egyben; kiegészíti, átértelmezi az előző képek jelentését, utal az ég és a föld találkozására, a pecsétek felbontására. Hogy a költő nem

vallási értelemben jövendőli az utolsó ítéletet, azt a kép második része bizonyítja: „s ama kürtöt | sikárolják felborzadt fűrtök”. A *felborzadt fűrtök* alliterációval erősített metonimiája az elcsépelet „égnek áll a haja” szólást tölti meg új tartalommal. A megjelenített cselekvés egyszerre otthonossá teszi az eddig kozmikus képet. Az otthonosság fogalmát nem a meghittség szinonimájaként értelmezzük, hanem mint emberközelséget. A vész egyszerre emberi szintre kerül azzal, hogy valakik sikálják, fényesítgetik az utolsó ítélet trombitáit (a képek is, de elsősorban a hangütés — bár közvetlen kapcsolódásra itt nem gondolhatunk — óhatatlanul felidézi a Balassi-féle, s még inkább az Ady-féle istenes verseket. A fent említett folytonosságra gondolva nem hagyhatjuk említés nélkül.). A képben — s legerősebben a *sikárol* tájszóban — némi ironia rejlik. Az ironia, mint a távoltartás, eltávolítás eszköze, Nagy László költészetéből — melyet az átélés jellemez — általában hiányzik. Itt is inkább a pátosz feloldására szolgál.

Igen erős a két sor hangszimbolikája: „fény mennydörög | s ama kürtöt | sikárolják felborzadt fűrtök”. A pergetetett *r*-ek — háromszor mássalhangzó mellé kerülve — a mennydörgés, a recsegés és ropogás hangjait idézik.

A mondatszerkezet szintjén elemzett párhuzamosság ettől a ponttól kezdve még egy szinten megjelenik. Emberi testrészek, mint metonimiák (*pars pro toto*) következnek sorban, amint meghajolnak a halál előtt: „*nyakak... megbicsaklanak a halálnak, | tüdőre a hegy kősziklája... | tündérszemek, énekes nyelvek | megfagynak, földben megerjednek, | s rázkódhat a siratók háta*”. Itt kap igazán értelmet a különböző magatartásformákra utaló „ki így, ki úgy” félsor. Nemcsak a költő és a vele szemben álló világ (melynek ugyanakkor része is) viszonya alkotja a vers alapgondolatát, hanem megjelennek egymás után a többi lehetséges viselkedéstípusok, s ezen a ponton válik a vers műfaja véglegesen eldönthetővé, itt emelkedik látomássá. A megbicsakló nyakak, az összeroppanó tüdő, a megfagyó szemek, a megerjedő nyelvek s végül a siratók rázkódó háta: mind-mind egy változata a világ — ha úgy tetszik az élet — elviselésének. A meghajlás, az összeroppanás, a bezáródás, a megalkuvás válaszok a vers első részében megfogalmazódó kérdésre, előlegezett ellenpólusaként a költő vállalta (vagy a költőre ráért) tartásnak. A metonimiák új elemet is hoznak a versbe: a halált, mint biológiai tény. Nem véletlen, hogy maga a szó is most jelenik meg először.

A 9–15. sorig terjedő rész állítmányai felváltva történet — cselekvést — történet kifejező igék (*meghajlik, megbicsaklik — ráront — megfagy, megerjed*). Ez a váltakozás, a cselekvések és a történések váltakozása, a halált elszenvető ember és a halált hozó hatalmak viszonyát fejezi ki. Ugyanakkor arra is utal, hogy van, aki cselekszik, van, aki csak „elszenved”; és kérdés is lehet: melyik a lehetséges? A három szakasz egyben folyamat is: a behódolás folyamata. A *megbicsaklik* pillanatnyi jelentésű ige még csak a megingásra, a *megfagynak*, illetve a *megerjednek* már tartós állapotra utal. Nagy László motívumainak értékrendszerében a *tündér* és az *énekes* a legmagasabb szinten állnak. Ezeknek megsemmisülése tehát a legnagyobb tragédia. Az első erejét veszti (merev üvegszemre is gondolnunk kell) feladva mindent, megszűnik létezni, az utóbbi megerjed, megromlik: megalkuszik. Sorsok fogalmazódnak meg a versben ugyanúgy, mint tíz évvel későbbi kötetében (Seb a cédruson), s elsősorban a kötet címadó versében, de még nem konkretizálódnak. Nagyobb a metaforák asszociációs köre, kevésbé parabolikus a költemény, s ezzel véleményünk szerint magasabb az esztétikai értéke is.

A 11–12. sor rendkívül összetett. Három retorikai figura ötvöződik egy hasonlatban. A jelöletlen hasonlat két eleme a két tagmondat („tüdőre a hegy kősziklája, harcokcsi ront harmonikára”). Hogy melyik a hasonlított és melyik a hasonlító, grammatikailag eldönthetetlen, így felerősödik az oda- és visszakapcsolás. Valószínű, hogy a régebbi, az emberek tudatában élő bibliai kép a hasonlított: „tüdőre a hegy kősziklája” = „És mondának a hegyeknek és a kőszikláknak: Essetek mi reánk és rejtsetek el minket” (J. j. 6. 16.). A két tagmondat egyben visszaüt a vers második sorára is, megismételve a *vész* és a *fegyver* kettősségét. A *tüdő* metonimiájáról már szoltunk, de metonímia a *harcokcsi* is a harmonika is, csak ellentétes módon. Mindkettő szinekdoché (*pars pro toto*), de míg az első a természet fogalomkörébe tartozik, a másik kettő a „megcsináltságot” asszociálja. A két mellékmondat — ráértéssel erősítve a megfelelést — közös állítmánya a *ront* ige. A szórend szabályos chiazmust alkot: határozó-alany — alany-határozó, s a költő azt, hogy mind a négy mondatrész hangsúlyos (sor eleji vagy sor végi) helyre kerüljön, ún. közöléssel éri el. Ezzel kettős „haszon” jár: a versszak egyetlen igéje egyúttal a középpontba kerül.

A két legfontosabb megsemmisülő érték (mindkettő szembeállítható lenne a halállal) a *tündérszemek*, illetve az *énekes nyelvek*. Az első szóösszetétel pontos szerkezete nem állapítható meg, egyaránt lehet minőségjelzői és birtokos szerzői kapcsolat a két tag között. Eppen ez a bizonytalanság gazdagítja a szó jelentéskörét. Egyaránt beletartozik a szép szinonímája, a nagyon erős és nagyon pozitív jelzői értelem, felidézve a ragyogást, a könnyedséget, a mesék világát; másrészt a tündér, mint főnév állandó motívuma Nagy László költészetének, szimbóluma a reménynek, a megváltásnak (*Tündér a tűzben*, *Vérugató tündér*; „tündér, | tündér, | segíts kitelelnem”). Az *énekes* jelző a szó archaikus és költői értelmét használja ki (énekes = költő).

A mondat és az egység lezárása összegezi a fent felsorolt ellentéteket, az emberi gyász legősibb kifejezőjét, a *síratást* (a szó, mint főnév csak a régi s a népnyelv alapszókincsének tagja) állítva szembe egyrészt a költemény folyamán megjelenített magatartásformákkal, másrészt a Mindenség közönyével („s a Mindenség nem borul gyászba”). Az utolsó tagmondat egyben — most már nyugodtan kijelenthetjük — lezárja a vers első nagyobb szerkezeti egységét. Körtörös szerkezetre utal, hogy visszajut (csak negatív megközelítéssel) a versindító helyzethez, de motiválatlansága miatt továbbvivő és előkészítő szerepe is van.

4. A vers következő szakasza (17–18. sor) újra önálló mondat, ezúttal felkiáltójellel a végén („csak egy bevértett margaréta!”). Tulajdonképpen kérdő mondat, a felkiáltójelnek sürgető szerepe van, a kérdést átemeli válaszbá, pontosabban felszólítássá teszi. Döntő váltást jelent, hogy a cím óta először újra egyes szám első személyben szólal meg a költő, s fogalmazza meg az alapkérdést, melyet eddig csak rejtetten tettek fel az egymást követő állítások (a 2. és a 16. sor, melyek motiválatlanságuk miatt értelmezhetők a versben megfogalmazódó kérdésként). Az első 16 sor tehát valójában előkészítés volt, az általános itt sűrűsödik az egyénibe. A *planéta* is első a maga nemében, az első idegen szó. Hangulata jelentősen eltér magyar megfelelőjétől: 1. *bolygó*, 2. *föld(golyó)*. Ma is idegennek érzett hangzása (mássalhangzótorlódással kezdődik a szó) s árnyalatnyi patetikus hangulata különíti el attól. S az,

hogy egy olyan metafora azonosított eleme, melyben az azonosító az egyik legegyszerűbb, legszebb virág, a margaréta, a pátoszt egyszerre kiemeli s ironizálja is. Az emberiség egy emberbe sűrűsödött, a Mindenségből egy virág lett. Nagyság, s ugyanakkor esendőség jellemzi ezt a képet. Ezt az esendőséget fokozza a margaréta jelzője: *bevérzett*. Ebben a két sorban az én, a költői szubjektum mintegy szembeállítja magát a világgal, mely gyöngé, szép, s bár eredendően tiszta, beszennyeződött. A metaforát tehát a korábban felsorolt választások — válaszok — értelmezik.

5. A következő, a 19–24. sort magában foglaló egység válasz a kérdésre. Újra hosszabb — de már csak három szakaszt átérő mondat. Keretes szerkezetűnek fogható fel, a keret két mellérendelő mondat: „Így is ember... vagyok a legkomolyabb csillag”, a közbeeső rész értelmező jelzők halmozása. Az első tagmondat összetett állítmányából hiányzik az igei rész (vagyok), de ezzel a szóval kezdődik az utolsó sor. A három szakasz egységét a költő ismét ráértéssel teremti meg. Az ige késleltetésével egyben azt is eléri, hogy a vers ismét az emberiség szintjére emelkedjék, illetve ezzel párhuzamosan — az égi-földi szókapcsolat megismétlésével — a Mindenség szintjére.

A hátravetett jelzők közül az első kettő negatív („se bölcs, se büszke”), hiszen azokra a fent idézett értékekre utal, melyekről bebizonyosodott, hogy nem megtartó erők a pusztulással szemben. A következő metafora azonosítottja az ember („égi, földi virágzás tükre”).

Feltételezzük, hogy az első szerkezeti egység a kérdés, és ez (vagy legalábbis itt kezdődik) a válasz. Ezt a hipotézist támasztja alá, hogy sorban visszatérnek az első egység elemei (belső ismétlés), vagy szavak, szókapcsolatok közvetlen megismétlésével (*égi-földi*), vagy áttételesen, új metaforák alakjában: „nyár — „virágzás” — „rügytől gyümölcs-rogyásig” tartó időszak (a *gyümölcs-rogyás* alkalmi szóösszetétel, költői neologizmus).

Az értelmező jelzős szerkezet két melléknévi igeneve közül az egyik cselekvést (*lát-látó*), a másik történést (*átviláglík-átvilágló*) jelentő igéből van képezve, mintegy összekötve a tudatost a sorsszerűvel. Az *átvilágló* szó ilyen alakban ismeretlen a köznyelvben; rendkívül kifejező volta miatt választhatta a költő. A megmaradást, az áttörést, a sugárzást jelenti, s emellett — bár a jól elkülöníthető *világ* szó benne eredetét tekintve nem a „mundus” értelmű — mégis az első asszociáció, melyet az olvasóban fölkelt: a világ átérése.

A fizikai kín jelenik meg, jobban mondva tér vissza — a következő sor metaforájában azzal, hogy orvosi szaknyelvből vett szóra épül (*csont-hártya dobja*).

A 24. sor metaforája („vagyok a legkomolyabb csillag”) tökéletesen megint csak a bibliai szöveg ismeretében értelmezhető: „Én, Jézus küldöttem az én angyalomat, hogy ezekről bizonytságot tegyen néktek a gyülekezetekben. Én vagyok Dávidnak ama gyökere és ága: ama *fényes és hajnali* csillag.” (J. j. 22. 16.) „És egy a Vének közül monda nékem: Ne sírj: ímé győzött a Júda nemzetségéből való oroszlán, Dávid gyökere, hogy felnyissa a könyvet és felbontsa annak hét pecsétét” (J. j. 5. 5.). Az utolsó lehetőség, az utolsó magatartás — a költőé — tehát már a megváltás fogalmához tartozik. Nemcsak vállalt magatartásról van szó, hanem elhivatottságról, kiválasztottságról. A *vagyok* és *csillag* szavak ismét a sorrend felcserélésével, a tagolással kapnak hangsúlyt.

6. A vers következő két sora („Sorsom egy merengés kitárja, | iktatja az elme magába”) újra önálló mondat, s most már látszik, hogy az egységek ritmusát, a kozmikus és emberközeli képek, és a kétsoros, illetve az egyre rövidülő hosszú mondatok váltakozása adja:

2 — 14 — 2 — 6 — 2 — 4 — 3 — 1

vagyis a fokozatos gyorsítás. Új egység határát ez a szakasz nem jelenti, szorosan kapcsolódik az előzőhöz, összefoglalva, lezárva azt. Az egyes szám első személy most már egyértelműen a költői én megfelelője. A két sor ellentétes irányú mozgásra épül, a mozgást a sorvégi ige, illetve határozószó jelöli: *kitárja, magába* — a kifelé és befelé irányulás, a kinyílás és a bezáródás. Visszatér a 21—22. sor szerkezete, csak kidolgozottabb formában. A *látó* melléknévi igenévhez kapcsolható a *merengés* főnév, melynek jelentésárnyalatai között a legerősebbé a ’széttekintés’, ’nézés’ értelem válik, s a korábbi metafora itt lesz konkrét: *sorsom*. Az egyszerűsége való törekvés, a lehető legkevesebb költői eszköz használata magyarázza azt, hogy az „enyészeten is átvilágló” erősen poétizált sor megfelelője az *iktatja* ige lesz, száraz, pontos értelemmel, asszociálva a hivatali iktatást is (természetesen nem feledkezhetünk meg arról sem, mennyire erősen idézi ez a szókapcsolat József Attilát). A két tagmondatot szorosabb kapcsolat fűzi össze az egyszerű mellérendelésnél: a különböző alanyokhoz kapcsolódó közös tárgy. A kitarulkozás és a befogadás alanya két személy; az egyszerű nyelvtani szerkezetben a lét folytonossága is érezhető.

7. A következő négysoros mondat (27—30. sor) arra bizonyíték, hogy az összefoglalást s a lezárást még tovább lehet bontani. Újrakezdést jelöl a legelső szó, megint hangsúlyos személyes névmás: („Én az ítélettel beteltem”). Az ezzel elért patetikus hangulatot (a személyes névmás állandó kitétele jellemzője a Károli-biblia nyelvének) erősíti az *ítélet* szó magasztos hangzása és a *beteltem* ige köznyelvitől eltérő használata (jelentésén áttör a betű szerintibb értelem).

A négy sor négy kapcsolatos mellérendelő tagmondat; az összerakó ismétlés klasszikus formája: „akarom, hogy ne is feledjem | tudjam, hogy végülis kinyújtnak | így vágtsass szív az iszonyúnak.” Lassan fokozva, lépésenként jut el a szenvedés vállalásának kimondásáig „a „kötelező” szembezállásig (ezt készítette elő a *csillag* metafora). A következő három állítmány mindegyike egy-egy sor elejére kerül (*akarom, tudjam, így vágtsass*), ahány sor, annyi újrakezdés, nekifohászkodás. A két középső tagmondat logikai tárgya egészen a harmadik sor elejéig késik. Ez is a vers ritmusát gyorsítja, nemcsak a mondatok rövidülése. A *kinyújtnak* ige (ugyanúgy, mint korábban a *síratók*) még őrsi eredetét a népnyelvben, felidézve a felravatalozás aktusát, a temetés ősi szertartását, kapcsolódva Nagy László prózában megfogalmazott hitvallásához: „Ha reménytelen a Lehetetlen, elbukásunk is ünnepély.” A négy sor „csattanója” a vers második csúcspontja, egyben a második szerkezeti egység lezárása. Az eddig megjelent emberi testrészek, melyek metonimikusan fejezték ki a különböző tulajdonságokat; a tartás, a lélegzés, a látás, a szólás, a gondolkodás szervei után most az egész embert kifejező, idáig késleltetett metonímia lesz a mondat alanya: a *szív*. A felszólító módban álló igei állítmány (*vágtsass*) — eredetileg a ló mozgására vonatkozó ige — a

szív felgyorsult dobogását felidéző metafora, melynek azonban első jelentését sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Itt fogalmazódik meg, a már megállni nem tudó, vágató lovak asszociációján keresztül a mindennel, a lehetlennel való szembeszállás. A lehetetlent a tárgyiasított jelző, a főnévi szerepben álló melléknév fejezi ki (*az iszonyúnak*).

8. A harmadik szerkezeti egységet a befejező négy sor alkotja: az epilógus. A cím grammatikai kiegészítésével végképp lezárul a vers: „Vállamon a bárányos éggel, | s a nemvalósuló reménnyel | legyen a koloncom tőmérdek!” A szenvedések vállalásának pátosza után a költő még egyszer megjárhatja az utat az olvasóval a Mindenségtől az emberig (ez a verset meghatározó kettősség — egység már a címben is megvan), a kozmiktól az otthonosig. S most, az egész vers ismeretében, nemcsak, hogy kiegészül a cím, de át is értékelődik, még egy értelmezés rakódik rá. Az állandóan visszatérő utalások a Bibliára a pásztorélet egy szokásán keresztül (a pásztor az eltekergett bárányt a nyakába veszi, úgy viszi vissza a nyájhoz) hozzákapszólják az elveszett bárány képét: „És ha megtalálta, felveti az ő vállára, örülvén” (Lukács 15. 5.). Így most már végleg körülírhatjuk a költő és a természetben megjelenő világ viszonyát, a versteremtő helyzet kérdésére megfogalmazódott választ: a világgal szemben a költő semmi pozitívumot nem tud állítani, csak önmagát. Az elpusztulással lehetetlen szembeszállni, de a pusztulás nem jelent feltétlenül elmúlást is. A megértés, a tudás, a „koloncok” vállalása, a *mű* szembeállítás a halállal — túlélést jelent, s így kap hitelt az utolsó sor „mégis”-e, a felismerés, a kiválás felismerése:

„Kik elmúlnak, szörnyen szegények”

Morvay Zsuzsanna

Helyesírási és hangtani régiességek Weöres Sándor *Psyché*-verseiben

I. Az archaizmusok olyan elavult nyelvi elemek, amelyek régebbi korok nyelvéllapotát tükrözik. E régies alakokat elmúlt idők hangulatának felidézésére, szereplők hitelesebb jellemzésére használják fel íróink, költőink. Archaizáló törekvések az utóbbi évtizedekben inkább csak a drámában és az epikában jelentkeztek (l. Kodolányi, Illyés Gyula, Németh László, Gergely Sándor, Darvas József műveit). A mai magyar lírában sokkal ritkábbak a művészi archaizmusok (vö. Tompa József: Nyelvi régiség és stilisztikai régiesség. MNy. 64: 271—2; uő.: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv Bp., 1972. 149; 177—8; Gáldi László: A legújabb magyar költészet stílusproblémái. In: Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961., 179). Még kevésbé gyakori az olyan irodalmi mű, amelynek szerzője egy korábban élt pályatárs vagy egy irodalmi korszak stílusát kívánja utánogni. Ezért keltett nagy érdeklődést Weöres Sándor *Psyché* című kötete, amelyben napjaink egyik legegységibb stílus-utánzó eljárásával találkozunk.

II. Weöresnél a művészi archaizálás mint tudatos stílusekvés jelentkezik: megteremti női és régi énjét, Lónyay Erzsébetet (1795–1831) és a Psyché ciklust. A költő számára ez a „pót-én-kivetítés alkalmat ad más stílus és más temperamentum megnyilvánulására, a szókincs és mondatformálás más módjára: vagyis a nyelvi és szellemi felfrissülésre” (vö. Weöres Sándor: Egybegyűjtött írások. Bp., 1970. 2: 562). Weöres a „költőnő bőrébe bújva” jellegzetes alakokat teremthet és mozgathat, bizarr történeteket kerekíthet, merész módon ötvözheti össze a fiktív és valódi (történelmi) neveket és eseményeket.

Először a *Híd* című folyóiratban (1967/68: 1–8) jelent meg tíz 1808 és 1821 közötti keltezésű költemény. (Ezeket találjuk meg az 1970-ben megjelent *Egybegyűjtött írásokban* „Psyché — Egy hajdani költőnő versei” címen.) Majd Weöres, illetve a költői énjéből „kiszakadt” hányatott életű költőnő újabb versekkel örvendeztette meg olvasóit. Weöres Sándor így magyarázza az új versek keletkezését: „Az ismeretlen poetria tíz verse, teljes neve nélkül, «Psyché» jelzéssel egy vegyes régi kézirat-kötegből bukkant elő 1964-ben. A további kutatás több eredményt hozott: 1970-ben talán egész oeuvreje, továbbá neve és élettörténete újra napvilágra került” (vö. *Psyché*. Bp., 1972. 275). 1972-ben megjelent az önálló *Psyché* kötet, amelynek alcíme: *Egy hajdani költőnő írásai*. A könyv tartalmazza Lónyay Erzsébet költeményein kívül prózai írásait, feljegyzéseit, Goethe-fordítását (átdolgozását), élet- és jellemrajzát a Weöres Sándor által is nagyrabecsült Ungvárnémeti Tóth Lászlóról. (Melléje illesztette Weöres Ungvárnémeti Tóth eredeti verseit is.) Helyet kapott még a kötetben Toldy Ferenc fiktív bírálata „az ifjú magyar hölgy” költeményeiről (l. Jelenkor 1971/7–8: 592), Kazinczy két *Psyché*-nek ajándékozott verse és egy kortárs (Achátz Márton) 1871-ben kelt megemlékezése Lónyay Erzsébetéről. Ugyanebben az évben jelent meg az *Irodalomtörténet* című folyóiratban (1972/2: 399–419) Zedlitzné Lónyay Erzsébetnek Nagy Péter felkérésére írott megemlékezése Kisfaludy Sándorról *Egy hetem Budán* címmel, valamint Nagy Péter levele és *Psyché* válasza.

A versekből és a hozzájuk fűzött megjegyzésekből képet kapunk *Psyché* jelleméről, gondolat- és érzelemvilágáról s korának legfontosabb problémáiról. Nyomon követhetjük a hajdani költőnő fejlődését zabolátlan kitöréseitől lassú megnyugvásáig, majd férjhezmenetelétől haláláig. Az *Utószóban* közölt életrajz, mely utal a lányka rendezetlen gyermekkorára, szerelmi kalandjaira, az apácázárdához való viszonyára, házaseletére, segít az egyes versek, illetve a „teljes életmű” értő és érző olvasásában.

Abban, hogy Weöres Sándor más nevében írt vallomásai művészi hitelességűnek tűnnek, nagy szerepe van a régi nyelv törvényeit tiszteletben tartó, ízléssel és mértékkel alkalmazott archaizálásnak. A ciklus művészi erejét növeli, hogy a költő egyszerre több szinten alkalmazza az archaizálást: régies a helyesírás, a nyelv, a verselés. Ódon levegőt sugároz a költemények hangzása, szókincese, nyelvtani rendszere, neoklasszikus, illetve romantikus mondattagolása és Kazinczyra, Csokonaira, valamint Berzsenyire emlékeztető hangneme. Weöres a sok régies forma használatát ellenére sem terheli túl olvasóját, mert a ciklus elég terjedelmes, s a „régiesítés elviselhető tömörsége... fordított arányban van a szöveg hosszúságával” (vö. Tompa i. m. 234). Ugyancsak fordított arányban áll „az utánzott kor időbeli távolsága... a sokoldalú régiesítés lehetőségével” (uott). A jobban ismert XIX. század

elejének maitól kevésbé elütő nyelvét, stílusát, írását szinte tökéletesen tárja az olvasó elé a költő.

III. Érdemes alaposabban megvizsgálni *Psyché* helyesírását és a versek hangtani arculatát.

I. Pusztán sajátos jelöléstechnikával is elérhető bizonyos archaizálás. Weöresnél a régies írásmód azonban csak a sokoldalú költői stílusutánzás egyik összetevője.

Helyesírási régiességek a ciklusban:

A) Egyes hangok maitól eltérő jelölése:

a) *S* betűjel használata *zs*, ritkábban *z* hang jelölésére: *rósátska*, *senge*, *sinórodát*, *rcsmarinban*.

b) *A c* affrikáta *tz*, illetve *cz* betűkapcsolattal történő jelölése: *tzirpeltek*, *Katitzához*, *ortzája*, *ficzko*, *vaczog*, *perczenet*.

c) *A cs* affrikáta írása *ts* betűkapcsolattal: *ötsémnek*, *tsillagotska*, *tsókot*, *tsászári*, *kints*.

d) *I* betűjel használata *j* hang jelölésére (ritkán): *ifiak*, *talián*.

B) A hangkapcsolatok kiejtés szerinti írása:

a) A hiátustöltő *j* megjelenése: *lejendő*, *pörnyéji*, *kapujit*, *hijában*. (A hiátustöltő *j* használata különösen jellemző az északkeleti nyelvjárás-területre. L. Nyatl. 101, 388, 467, 638, 729, 744, 753.)

b) A részleges hasonulás jelölése: *meg-száratt*, *repett*, *szakattat* (zöngéség szerint), de *sápadt*; *külömbet*, *gyönygyöt* (képzéshely szerint).

c) A hátraható teljes hasonulás — *l+j* kapcsolat — fonetikus írása (ipszilonista írásmód): *beszéllyünk*, *éllyek*, *köhitséllyek*, *szóllyak*, *allyán*.

d) Az összeolvadásos alakok írása:

— a palatalizációs összeolvadás ipszilonista írása: *ki-domboríttya*, *kinnya*, *meg-bánnya*, *parttyai*, *szerelttyük*, *vonnyam*, *el-fogadgyál*, *imádgyunk*, *hidgya*, *mondgya*, *tsipkedgye*, de *osztoz-koggyunk* (a *t+j* és az *n+j* kapcsolat esetében fonetikus írással, a *d+j* kapcsolat esetében inkább átmeneti írásmóddal találkozunk);

— az affrikációs összeolvadás írása: *játczani*, *játczmában*, *látczik* (az írásmód átmenet a kiejtés szerinti és a szóelemzés elve szerinti között).

e) A hangkivetés, a mássalhangzó-kiesés jelölése: *rosmarinban*.

f) A kiejtésben megnyúlt mássalhangzó fonetikus írása: *eggy*, *eggyütt*, *lessz*.

C) Az összetett szavak (ige-kötős ige, melléknév felsőfokú alakja) kötőjeles írásmódja: *ezer-jó-fű*, *leg-szebb*, *ki-múlni*, *még-is*, *meg-mosakszom*, *ébredek-fel*, *kaczagsz-ki*, de *el némúl*.

D) A mássalhangzóval kezdődő szavak előtt álló határozott névelő és az *s* kötőszó hiányjeles írásmódja: *a' parittyá*, *a' Tátra*, *a' harmatos*, *'S a' két piczinnek*, *'s rázkodék*.

(A *Psyché*ben a határozott névelő hiányjellel pótoltt *z*-jének nincs prozódiai funkciója, bár a korabeli költők a szókezdő mássalhangzó előtti hasonult

mássalhangzó helyett írták aposztróffal a határozott névelőt. Vö. Deme László: Berzsenyi Dániel Válogatott versei, Nyr. 79: 248. Valószínűleg ezzel magyarázható Weöres egyszerűsítési törekvése: az 1972-ben megjelent kötetben el is hagyja a hiányjelet.)

Lónyay Erzsébet helyesírása „szeszélyes és következetlen”, de a ciklust áttekintve észrevehető, hogy a versek helyesírása fokozatosan egyszerűsödik. Így érezteti meg velünk Weöres a korabeli helyesírásban megmutatkozó fejlődést, egységesülő törekvést (vö. Psyché 290, Tompa i. m. 39–40).

A XIX. század elején használatos különleges nyomdai jelek (pl. ő, ű) nem szerepelnek a versekben, nehogy a költő túlságosan a külsőségekre terelje az olvasó figyelmét.

2. A megváltozott írás azonban általában a maitói nemcsak jelölésben, hanem kiejtésben is eltérő hangalakokat tükröz.

Hangtani régiességek a Psychében:

Hangtani változatok a magánhangzók köréből:

A) Különbség a magánhangzók időtartamában:

a) Hosszú a mássalhangzó előtt álló, illetőleg szótagzáró liquida előtti magánhangzó

– a középső nyelvállású magánhangzók nyúlása pusztán hangtani kötöttségű: utólsó, bóltban, hólt, fóltot, vóltunk, órr;

– hosszú változatban szerepel az *-ul*, *-ül* igeképző, valamint az *-ul*, *-ül* állapot-, illetve módhatározórag: feketült, fordúl, pirúla, repül, szabadúlnék, ebédül, ebül, magyarul, németül, szórakozásul;

– hangsúlyos szótagban hosszú a felső nyelvállású magánhangzó: ízibe, fúvallat, únalom, úszonyod, fűvön, tűzes (l. a hosszú váltóhangú csonka tövek hatását a teljes tövekre).

b) Egyes igék hosszú magánhangzós tőalakjával találkozunk: ád, felkelt, légyen, tész.

c) A *be-* igekötőben és a *-nek*, *-vel* ragból keletkezett határozószókban a *ma* használatos *e* helyett *é*-t találunk: bé-huzott, nékem, véle.

d) A mai hosszú felső nyelvállású magánhangzó helyén rövid magánhangzó áll: kíváncsnak, szívem, harsona hangu, szomszágomban, borusan, ifju szívek.

e) Egyéb, ma hosszú magánhangzós alak rövid magánhangzós változata szerepel: férközött-be, rázkodék, sohajtoznám, brokat, ideal, villama. (Lehetséges, hogy az ékezetek kitételében költői tudatossággal a szerző nem törekszik pontosságra.)

B) A mainál zártabb, illetve nyíltabb alakváltozatok:

a) A *-tól*, *-től*, *-ról*, *-ről*, *-ból*, *-ből* határozórag zártabb változatát használja a költő: bérczeitül, ettül, jobbrul, messzibbrül, sarokbul, lelkembül, attül, dühösségtül, Kassárul, lábárul, szobábül, tőbül.

b) Felső nyelvállású magánhangzóval szerepel a személyes névmás *-tól*, *-től*, *-ról*, *-ről* ragos alakja (a személyragos határozószó) és a *felől*, *mellől* névutó: tülem, rúla, felül, mellyül.

c) Zártabb a birtokos személyrag előtti kötőhangzó: oldalod, derekomra, lábomig, ujjom.

d) Egyes formánsok előtt az *é i*-re változik az egyes szám 3. személyű birtokos személyragozásban kedvít, intésít, keblén, szüzességít, ügyiben.

e) Egyéb zártabb magánhangzójú alakváltozatok is előfordulnak: csudálnak, dudulgatám, lűdőzés, ökörgirintzet.

f) A birtokos személyrag a mainál nyíltabb kötőhangzóval kapcsolódik: álmad, attyok.

g) Találkozunk egyéb nyíltabb magánhangzós alakokkal is: kapoltyud, mandola, organáló, irégy, késértet.

C) Labiális magánhangzó a mai illabiális, illabiális a mai labiális magánhangzó helyén:

a) *ö-ző, ü-ző* formák állnak a mai *e-ző, i-ző* formák helyén: győződelmes, ölegen, pöndölben, pörnyéji, tengőlt, üdő.

b) *E-ző, i-ző* alakot használ a költő a mai *ö-ző, ü-ző* alakok helyett: megett, perkel, setét, bikkfa, mívelt, míves. Itt említendő meg a labiális illeszkedés hiánya a *hőshez* alakban. (Ez a korabeli nyelvi normától eltérő alak Weöresnél is kivételes, de a XIX. század első harmadának költészetébe valószínűleg eufónia céljából belekerültek hasonló változatok. Kölcselytől ismertek a *hősek, felhőken, fölette, földén*-féle illabiális-labiális síkban nem illeszkedett alakok. Vö. Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1966. 326.)

Hangtani változatok a mássalhangzók köréből:

A) Különbség a mássalhangzók időtartamában:

a) Gyakori az *-s* képzős mellékevek *s*-ének intervokalikus nyúlása: kissebbik, nehézkesen, szerelmessen, tsendessen.

b) Találkozunk egyéb mássalhangzók geminációjával is: *honni*, *hattyu dallom*, *tellelt*, *terebélles*, *tanított*, *nyomorított*. (Az *-ít* képző *-itt* változata már a XIX. század első harmadában is provincializmusnak számított. Vö. Bárczi i. m. 325.)

c) Nem intervokalikus helyzetben is szerepel hosszú mássalhangzó: *el-gyűrtt*, *érttem*, *köztt*, *láthatatlan*, *szétt-szakadna*. (Ez a jelenség a kiejtés szempontjából irreleváns, ugyanis mássalhangzó szomszédságában nem hosszú a mássalhangzó.)

d) Megnyúlik a *mely*, *oly* névmások tővégi mássalhangzója magánhangzóközi helyzetben és szó végén egyaránt: *mellyik*, *olly*, *ollyan*, *valamelly*.

B) Depalatális mássalhangzó a mai palatális, illetve palatális mássalhangzó a mai depalatális mássalhangzó helyén:

a) A mai tővégi *ny* helyén *n* hang áll: *halován*, *czigán*, *ötputtonos*, *piczinnek*, *takonpótnak*, *vékonka*.

b) Találkozunk az *n* palatalizációjával is: *paplanyba*, *vonyó*.

c) *Ly*-os szavak *l*-ező változatban szerepelnek: *folvást*, *furula*, *helett*, *erdéli*, *királ*, *kóválognak*, *mosolgunk*, *pöndölben*, *rokolám*, *sávólos*, *selem*.

d) Elvértve a mai *l* hang helyén áll palatális mássalhangzó: *lyányok*, *mellye*, *mellyembül*, *mellyül* (*mellől* helyett).

e) Találkozunk palatális magánhangzó előtti *d > gy* változással is: *krokogyélus*, *térgyelek*, *térgyeplünk*.

Egyéb nyelvjárási sajátosságot, illetve korábbi hangtani állapotot tükröző szavak :

A) Az *lj* kapcsolat névszói alakokban hasonult formában *ll*-ként realizálódik: *Hegylla*.

B) Az *sz-es*, *d-s* és *v-s* tövű igék régies változata (vö. Bárczi Géza: Magyar történeti szóalaktan I. EMNyF. Bp., 1958. 59) szerepel: *fekünni*, *nyugonni*.

C) Az alábbi szavak ma használatos alakja hasonulással, elhasonulással, hangátvetéssel, mássalhangzó-kieséssel keletkezett: *gyortya*, *kalán*, *pökő szájj*, *estvére*, *pillan/atra*, *öszve*.

A hangtani alakváltozatok közül azoknak a használata, amelyek a kérdéses szótagok ejtési idejét megváltoztatják, hosszú magánhangzó szerepel rövid helyett és fordítva, vagy nyílt szótag helyén áll zárt szótag és fordítva, prozódiailag sem közömbös a ciklusban.

Érdemes megfigyelni, hogy — bár Lónyay Erzsébet a Bodrog menti Hegyljáról származik — a régi nyugati nyelvjárás sajátosságai is tükröződnek a költő női és régi énjének nyelvhasználatában (rövid felső nyelvállású magánhangzók használata, erős *l*-ezés, az *-ít* képző *-itt* változatának szerepeltetése stb.). (Vö. Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet, EMNyF. Bp., 1957. 94—5, 97—100, 105.)

IV. Az archaizáló elemek egész struktúrájából a dolgozatban csak két összetevő vizsgálatára került sor, de e rövid áttekintés is bizonyítja, hogy a *Psyché* ciklus sokszínű helyesírási és hangtani régiesítése szerves része és egyik „hitelesítője” a soha nem élt költő verseinek. Lónyay Erzsébet fiktív költeményei még további vizsgálódási lehetőséget adnak a nyelvész kutatónak és nyereséget jelentenek minden irodalomolvasónak.

Molnár Ildikó

A 8. osztályos magyar nyelvtani munkafüzetről

1. Az 1976 nyarán megjelent „Magyar nyelvtani munkafüzet az általános iskola 8. osztálya számára” című kiadvánnyal teljessé vált a felső tagozat magyar nyelvi munkafüzeteinek sorozata. Az 5. osztályos munkafüzet Takács Etel, a 6. osztályos Graf Rezső, Lovas Zoltán és Takács Etel, a 7. osztályos Honti Mária, Stéger Hajnal és Takács Etel munkája volt. A legújabb, 8. osztályos munkafüzetet Stéger Hajnal és Takács Etel készítette.

Most is igen jó munkát végeztek a szerzők. Felhasználták az előző kötetek tapasztalatait, s így ez a nyolcadikos munkafüzet alighanem az előzőeket is felülmúló sikerű tagja lesz a négykötetes sorozatnak.

Az alábbiakban nem jellemezni és értékelní szeretném ezt a nagyon korszerű, kitűnő munkaeszközt. Rámutathatnék én is e munkafüzet-sorozat jelentőségére, az anyanyelvi oktatás korszerűsítésében szinte forradalmi szerepére (l. Rácz Endre: Munkafüzetek az anyanyelvi nevelés szolgálatában. Pedagógiai Szemle, 1975: 172–5), sőt külön a most megjelent kötet is megérdemelné az elvi jellegű méltatást; de inkább arra a — talán kevésbé hálás — feladatra vállalkozom, hogy leírjam a 8. osztályos munkafüzetrel kapcsolatos kritikai-vitátkozó gondolataimat, amint ezek a könyv végiglapozása, olvasgatása és használata közben jegyzetbe gyűltek — e kiváló munkaeszköz továbbfejlesztésének elősegítése céljából.

Amint kézbe vesszük ezt a nyolcadikos magyar nyelvtani munkafüzetet, örömmel látjuk, hogy jobb a papírosa és célszerűbb az alakja, mint az első három kötetnek: kisebb és így könnyebben kezelhető azoknál, de a tankönyveknél nagyobb, tehát mégis jól lehet dolgozni benne. Gábor Éva rajzai s a kétszínű — fekete és kék — nyomás, továbbá a szemléletes táblázatok és a változatosan alkalmazott betűtípusok külsőleg is vonzóvá teszik a könyvet.

Fő értéke azonban a belső tartalomban van: a logikus és rendkívül sokoldalú, érdekes tárgyalási anyagban és módban. A hagyományos és a korszerű anyanyelvtanítási módszerek szerencsésen ötvöződnek a könyv lapjain. Ez a nyelvtan nem ijesztő, hanem vonzó, mert a nyelv sok-sok érdekessége és esztétikuma is benne van. Középpontjában nem valami száraz ismeret- és gyakorlatanyag, hanem a gazdag és végtelen kifejezési lehetőségeket kínáló magyar nyelv áll, mégpedig olyan példaanyaggal, kérdésekkel, feladatokkal, amelyekkel szívesen foglalkoznak a tizennégy éves tanulók, de még a felnőttek is. E munkafüzet lapjain még a fogósabb feladatok is könnyed természetességgel szólalnak meg, és szinte rejtélyes varázssal csábítanak a „megfejtésre”. A tanulók és tanáraik élvezettel, amellett sok nyelvi élménnyel és tanulással gazdagodva fogják használni ezt a könyvet, mely a többi tantárggyal — elsősorban az irodalommal — való koncentrációt is példásan valósítja meg. Jól fejleszti a gondolkodást, az ízlést, a kifejezőképességet, és az iskolán túl további anyanyelvi művelődésre buzdít. Egy bizonyos: ebből a munkafüzetből — ha jó tanár is van hozzá — nagyon meg lehet szeretni a magyar nyelvet.

2. A továbbiakban részletes megjegyzéseket szeretnék fűzni a munkafüzethez.

A 3. lap utolsó sorában sajtóhibából elmaradt a kettőspont, így igen furcsa ez a mondat: „Egy külföldi szerint a legszebb szó, amelyet Magyarországon hallott a cipőfűző.” Mintha bizony a cipőfűző hallott volna Magyarországon valamilyen szót. (Egyébként nem sok sajtóhiba van a könyvben.)

Jól fejleszti a tanulók dialektikus szemléletmódját a szó-nak az 5. lapon levő ábrája. Középpüzt egy körbe be van írva: szó, s ebből a körből a hat irányba mutató nyilak a megfelelő kérdésekkel jól szemléltetik, hogy a szavakról sokféle szempontból lehet beszélni: Milyen szófajta? Milyen mondatrész? Milyen hangrendű? Egyjelentésű vagy több jelentésű? Toldalékos vagy toldalék nélküli? Egyszerű vagy összetett?

A munkafüzetnek szinte minden lapján találunk jó, gondolkodtató kérdéseket, például a 12. lapon levő B) táblázat alatt ezeket: „Mi a hasonlóság és mi a különbség a határozószók és az igekötők között? Hogyan kapcsolódik ez a két szófajta az ígéhez?” Az aztán már a tanári munka színvonalától függ, hogy az ilyen kérdések segítségével hogyan sikerül tisztázni a fogalmakat.

Érdekes szó-játékokat kapnak a tanulók a 16–17. lapon. Az egyik így szól: „Miért nyúl a nyúl? Tudjuk, hogy a káposztáért. De azt is tudjuk, hogy a *nyúl* hangsor kétféle jelent. Mi meghatározzuk 10 szó kétféle jelentését, ti pedig írjátok le – megfejtésül – a tíz több jelentésű (azonos alakú) szót!” Az első szóértelmező pár: „Betűket vet papírra. – Egy nagy szigeten lakó nép.” A mellette levő vízszintes vonalra bizonyára örömmel írják be a gyerekek a megfejtést, miután egy kis észturnával rátaláltak: az *ír* szót. Valamivel nehezebb, de nem kevésbé érdekes kérdéspár: „A mi kemény törzsű növényünk. – Zsírban vagy olajban sütik; a gyerekek – általában – lekvárral szeretik.” A *fánk* megfejtés megtalálása és beírása egyszerre nyújtja a gyerekeknek a játék és az alkotás örömét. Az ilyen feladatok sokasága megéretteti velük, hogy a magyar nyelv világa az ő világuk is, amely tele van érdekességekkel, izgalmas felfedezni valókkal.

A 17. lapon is érdekes feladatok kezdődnek, ezzel a címmel: „Hangok, szavak és mondatok – ősi versekben”. Weöres Sándor, Paul Verlaine (Tóth Árpád fordításában), Arany János és Illyés Gyula itteni szép verseit-versrészeit nagyon élvezetes és tanulságos megfigyelési szempontok, feladatok követik.

3. Igen jó a munkafüzet helyesírási anyaga és elemzésmódja, vagy például helyesírásunk három alapelvének a gyermekek világához közel álló szemléltetése egy régi gyermekjáték mondókájának három szavával: *Adj, király, katonát!* (20. lap.) Ez a három szó valóban játékos könnyedséggel idézi föl a szóelemzés szerinti, a hagyomány szerinti és a kiejtés szerinti írás elvét.

Következetlenség ellenben a könyv helyesírásában, hogy az 52. lapon *mondat végi* írásjelekről olvashatunk (különírva), az 54., a 66. és a 86. lapon viszont *mondatvégi* írásjelekről (egybeírva). Minthogy *mondatvég* szót nem ismernek értelmező szótáraink, ezt mindenütt külön kellett volna írni: *mondat vége* – *mondat vég(e)i írásjel* – *mondat végi*. (A *szóvégi*-t azért írhatjuk egybe, mert a *szóvég* önállóan is létező szó: a szónak utolsó hangját vagy hangjait jelenti!)

Vitakoznunk kell a munkafüzetnek a régi versszövegeket több változtatással közlő helyesírásával. Nézzük meg például az 55. lapon levő Petőfi-verset! Az itteni verscím: *A Hold elégiája*. Indokolatlan ez a nagybetűsítés, hiszen Petőfi kis kezdőbetűvel írta a címben a *hold* szót: *A hold elégiája*, sőt a vers első sorában a munkafüzet is kisbetűvel írja: „Miért vagyok én a *hold*? Isten, mit vétettem. . .” (A munkafüzet 148. lapján már helyesen közlik a címet egy idézet alatt: *A hold elégiája*.) Sajnos, ebben az első sorban így is van két változtatás, Petőfi ugyanis nem *miért*, hanem *mért* alakban írta az első

szót (már csak azért is, mert így van meg itt az egész versnek minden sorára jellemző tizenkét szótag), az *isten* szót pedig kisbetűvel kezdte. A harmadik sorban Petőfi *utósó* szavából *utolsó* lett. Helyesebb lett volna az eredetit megtartva lapalji jegyzetben utalni a mai formára. Ugyanígy Petőfi *ekkép* szavánál az *ekképp*-re való modernizálás helyett lapalji jegyzetre lett volna szükség. Petőfi a negyedik sor végén vesszőt, a nyolcadik sor végén pontot tett; nem érthetünk egyet azzal, hogy a munkafüzetben ezt a két írásjelet egy-egy felkiáltójellel cserélték föl. (Talán azért, hogy a tanulók könnyebben fölismerjék a felkiáltó mondatokat? Akkor is megengedhetetlen az ilyen modernizálás!) Petőfi *oh* indulatszavából az itteni közlésben nem lett *ó*, de akkor miért nem maradhatott meg — egy lapalji jegyzettel — a *busúlok* is? Igaz, ma így mondjuk: *búsul*, de a szónak Petőfi korában *busúl* volt az alakja, s ennek megtartását kívánná itt a rím is:

Azt hiszik, hogy velők én egy követ *fújok*,
Rokonérzelemből hogy velők *busúlok*.

Sajnálatos, hogy a *velők* határozószót mind a két sorban *velük*-re változtatták. Két egész sort ki is hagytak Petőfi verséből anélkül, hogy legalább három ponttal jelölték volna a — valószínűleg a helyesírási problémák okozta — hiányt:

„S úgy megsohajtoz, mint a kárvallott cigány,
Az erek is csakugy dagadnak a nyakán.”

Áldozatul esett e vers modernizálásának Petőfi *fájdalomtól* szóalakja is, mert a szerzők nem gondoltak rá, hogy a *fájdalomtól* szóalakkal való maiasítás többet árt a versnek és Petőfinek, mint amennyit a gyerekeknek „használ”. Már csak a rímelés miatt is ragaszkodni kellett volna Petőfi sorainak változatlanul hagyásához:

„Sápadt vagyok, de nem ám a *fájdalomtól*,
Hanem a méregtől, amely torkomon *dul*. . .”

Utalni kellett volna itt arra, hogy a nyelv és a helyesírás is változik, s akkor a gyerekek nem akadtak volna fenn azon, hogy Petőfi nem pontosan olyan alakban használt egyes szavakat, mint a mai ember. És elvégre költői szabadság is van a világon! Ha utalunk a változásokra, akkor nem kell félnünk attól, hogy a régi irodalmi szövegek régies szóalakjai „rontják” a tanulók mai helyesírását.

4. Hatásosan küzd ez a munkafüzet a nyelvtani babonák ellen. Íme egy példa erre a 72. lapról: „Igaz-e, hogy a kötőszó is megmutatja az alárendelt mondat fajtáját? Dönts el magad, hogy igaz-e! Figyeld meg a következő mondatokat!” S itt öt olyan példamondat következik, amelyeknek mindegyikében *hogy* kötőszóval kezdődő mellékmondat kapcsolódik a főmondathoz: *Megírtuk, hogy vasárnap reggel érkezünk. Azért írtunk, hogy otthon találjuk őket. Nem szükséges, hogy a vonatnál várjanak minket. Úgy öltözzünk, hogy kirándulni is mehessünk. Mi az oka annak, hogy Feri nem akar velünk jönni?* A megfigyelést és a feldolgozást így irányítja a munkafüzet: „Ebben az öt mondatban a kötőszó azonos, mindegyik mondatban a _____ kötőszó fordul elő. Azonos-e a mellékmondat fajtája is? Ezt állapítsd meg úgy, hogy kérdezz a főmondatnál a mellékmondatra! — Mit írtunk meg? (Tehát: _____ mellékmondat.) Miért írtunk? (Tehát: _____ mellékmondat.)” Stb. Az üres helyekre a tanulók maguk írják be, amit megállapítottak. Így világossá válik számukra, hogy a kötőszó ötszöri azonosága ellenére a mellékmondat fajtája mind az öt esetben más: tárgy-, célhatározói, alanyi,

módhatározói, illetőleg birtokos jelzői. A tanulság, melyet nem ad készen a munkafüzet, hanem fölfedeztetni a tanulókkal: a mellékmondat fajtája nem a kötőszótól függ, hanem attól, hogyan kérdezhetünk a főmondatnál a mellékmondatra. Persze, a kérdés csak akkor mutatja meg a mellékmondat fajtáját, ha jól tesszük fel a kérdést. Erre azzal figyelmeztet a munkafüzet, hogy példákkal szemlélteti, hogyan juttatják helytelen útra az elemzést a rosszul fölített kérdések. (Az általános iskolákban gyakran előfordul, hogy pl. a *Megírtuk, hogy vasárnap reggel érkezőnk* típusú mondat mellékmondatára így kérdeznek: *Mikor érkezőnk?* Itt a helyes kérdés csak ez lehet: *Mit írtunk meg?* Csak erre a kérdésre kaphatjuk választ: *hogy vasárnap reggel érkezőnk.*)

A 74. lapon hiba csúszott az 5. feladat címébe: *Öt mondat — tizennyolc írásjel.* A kérdéses öt mondatban csak *tizenhárom* írásjel hiányzik.

A 97. lapon Arany Toldijából olvashatunk modernizált helyesírású idézeteket. Arany János ezt írta a VI. ének 20. versszakában:

„Merre? vagy hová fut? azt egyik sem tudja,
A bolondok *útát* jobbra-balra futja. . .”

Ez a két sor a munkafüzetben így olvasható:

„Merre vagy hová fut, azt egyik sem tudja,
A bolondok *úját* jobbra-balra futja.”

Elmaradt tehát mind a két kérdőjel, s ezzel az első sor sokat veszített eredeti drámaiságából, a másik sorban pedig a népies-archaikus *útát* szóalakot váltotta fel a megfelelő XX. századi forma. „Ebben az idézetben kétféle *-ja* fordul elő” — állítja a munkafüzet. „Melyik szóban birtokos személyrag a *-ja*?” — kérdezik a szerzők, de inkább ne kérdeznék, mert Arany János verssorában ilyen nincs, hanem *j* nélküli pusztán *-a* birtokos személyrag, amely a *-t* tárgyrag előtt *á*-nak hangzik (*út-á-t*).

5. Igen jó a munkafüzet nyelvtörténeti része (126–41. lap). Szó van itt anyanyelvünk eredetéről, nyelvrokonainkról, Reguly Antal finnugor kutatásairól. A 135. lapon teljes szövegű hasonmásban láthatjuk és olvashatjuk a magyar nyelv legrégibb ismert összefüggő szövegű nyelvelmékét: a Halotti Beszédet. Ennek első hat és fél sorát az egykorú kiejtés szerint és mai nyelven is bemutatja a munkafüzet. Utána a legrégibb magyar versből: az Ómagyar Mária-siralomból, majd Heltai Gáspár XVI. századi „Száz fabulá”-jából kapunk ízelítőt.

Amikor rendkívül örülünk ennek az értékes és érdekes nyelvtörténeti anyagnak, fájó szívvel gondolunk arra, hogy a tanárképző főiskolák nappali tagozatán az 1973. évi tanterv a magyar szakos hallgatók nyelvtörténeti képzését a korábbinak egyhatodára csökkentette. 1973-ig „A magyar nyelv fejlődéstörténete” című anyaggal minden jövőendő általános iskolai magyartanár két félév heti három órájában foglalkozott a főiskolai képzés keretében. 1973 óta egyetlen félévben lehet választani ezt a heti háromórás kollégiumot, de csak a hallgatók egyharmadának. A kétharmad rész — szabad választása szerint — nem ezt, hanem vagy az „Irodalmi nyelvünk és előzményei”, vagy „A magyar nyelvjárások” című tantárgyat veszi föl, s abból is vizsgázik. Így az a furcsa helyzet áll elő, hogy az általános iskolák 8. osztályában kétharmad részben olyan magyar szakos tanárok fogják tanítani ezeket a nyelvtörténeti ismereteket, akik főiskolás korukban egyáltalán nem tanultak nyelvtörténetet. A nappali tagozatos tantervnek ezen a nyilvánvaló hibáján az Oktatási Minisztériumnak sürgősen változtatnia kellene, már csak azért is, mert a levelező tagozaton — szerencsére — minden magyar szakos hallgató számára

kötelező tantárgy maradt „A magyar nyelv fejlődéstörténete”. (Történetiség nélkül nincsen marxista tudományosság!)

Sajnos, a 127. lapon közölt nyelvrokonsági térkép eléggé gyöngén sikerült. Hiányzik róla a legnagyobb lélekszámú finnugor nép: a magyarok megjelölése. A *manysik* neve *anysik* formában, a *chantik* neve *hantik* alakban került a térképre. Hibásan finnugor eredetű népnek tünteti föl a térkép a letteket, s ugyancsak finnugorokként szerepelteti a nem is létező *permiokok*-at. Az is megokolatlan, miért írják a térképen a népneveket kétféle betűtípussal. Nem értjük, hogy a csupán tizenhatezres lélekszámú *VEPSZÉK* neve miért csupa nagybetűs, amikor a másfélmillió észtek nevében csak a kezdőbetű nagy (*Észtek*).

A munkafüzetben két arcképrajzot is láthatunk: Reguly Antalról (a 132. lapon) és Kazinczy Ferencről (a 138. lapon). Sajnos, alig lehet rájuk ismerni. Regulyról és Kazinczyról egy-egy közismert jó arckép-reprodukción kellett volna közölni e rajzok helyett.

A 138. lapon többek között azt olvassuk, hogy a XVIII. században „már nemesak a latin, hanem a hivatalos nyelvvé tett német is akadályozza a magyar nyelv szabad fejlődését”. Ez nem pontos megjegyzés, hiszen II. József csak próbálta, de nem tudta hivatalos nyelvvé tenni Magyarországon a németet. Tudomásom szerint az ún. hivatalos nyelv nálunk 1844-ig a latin volt.

A 144. lap *mellérendelt* és *alárendelt* összetett szavakat említ. Jobb lenne őket nem *-t*, hanem *-ő* képzővel írni, hiszen „A mai magyar nyelv rendszere” című akadémiai leíró nyelvtan és az iskolai nyelvtankönyvek is így írják: *mellérendelő összetett szavak*, *alárendelő összetett szavak*. Hasonlóképp az összetett mondatok két fajtáját sem helyes *mellérendelt*-nek és *alárendelt*-nek nevezni (az 57. lapon). Ezeknek a pontos megjelölése: *mellérendelő összetett mondatok*, *alárendelő összetett mondatok*. A *-t* képzős forma az ilyen alakulatoknak nem az egészére, hanem csak egyes részeire utal. *Mellérendelt* lehet például egymáshoz képest a *mellérendelő* összetett szó elő- és utótagja vagy a *mellérendelő* összetett mondat két tagmondata. Ugyanígy *alárendelt*-nek tekinthetjük az *alárendelő* összetett szó utótagjához képest az előtagját vagy az *alárendelő* összetett mondat főmondatához képest a neki *alárendelt* mellékmondatot.

Kazinczy nyelvújító mozgalmáról „Nyelvújító mozgalom a 18. században” — mondja a 138. lapon levő cím. Ez pontatlan megfogalmazás, hiszen a nyelvújítás harcai a 19. század első évtizedeiben voltak a legkiterjedtebbek. Nem fogadhatjuk el, amit itt a 139—140. lapon olvashatunk: hogy a *tanár* szó a *tanítás* és az *írástól* összetételéből (vagy inkább: összeszerkesztéséből) keletkezett volna. Bárczi Géza a Magyar szófajító szótárban azt írja, hogy ez képzett szó. Alapja a *tan*, mely nyelvújítási elvonás a *tanít*, *tanul* igéből. Ennek a *tan* szónak *-ár* képzős származéka a *tanár*, éppen úgy, mint a *kád*-nak a *kádár*, a *forradalom*-nak a *forradalmár*. A *tan* szóra az első adatunk 1795-ből, a *tanár*-ra a legkorábbi adat 1833-ból való. Megjegyzendő, hogy a *tanár* főnevet először ’doktor’ jelentéssel használták, és csak 1836-tól kezdve alakult ki a mai jelentése.

6. A 153. lapon egy érdekes rajz kitűnően szemlélteti, mi a különbség a (szerzetes) *barát füle* és a *barátfüle* között. A 154. lapon is több igen beszédes példa segít eligazodni a különírás—egybeírás kérdésében: Nem minden *varró nő* — *varrónő*. Ha meggyógyul a *beteg ápoló*, akkor lehet ismét *betegápoló*. Stb.

Mire való a Helyesírási tanácsadó szótár? Erről olvashatnak a tanulók a munkafüzet 158—159. lapján. A szerzők igen ötletes feladattal készítetik a pedagógusokat és tanulókat arra, hogy ezt a nagy helyesírási szótárt is használják munkájukban. Magam is nagy élvezettel lapoztam és kerestem a szótáramban, hogy megoldhassam az alábbi ötrészes feladatot:

„Keressétek meg a szótárban – jelentésük és a megadott lapszám alapján – a következő öt szót:

- A legnépszerűbb szellemi sport művelői találkoznak itt egymással (622.):
- Nemcsak könyvet, hanem papírt is lehet itt vásárolni (406.):
- Bár legtöbbször aranyból van, mégsem ékszer, hanem inkább jelkép: viselőjének családi állapotát jelzi (337.):
- Az itt látható rajzokat gyerekek készítették (259.):
- Divatos fejű ragadozó madár (650.): ”

Az öt nehéz helyesírású szókapcsolat, amelyet szótáramból beírhattam a munkafüzet kettőspontjai után, megérdemli, hogy ide is följegyezzem: *sakk-kör, könyv- és papír-kereskedés, jeggyűrű, gyermekrajz-kiállítás, szakállas keselyű.*

Érdekesek a 159. lapon található összetett szó-játékok is. A felnőtt olvasó vagy a munkafüzetet kézbe vevő szülő is bizonyára örül, ha például a „Ki írta?” című játéknak mind a hat kérdésére sikerül megtalálnia a helyes választ. A feladat így szól: „Ki lehet-e találni egy-egy összetett szóról, hogy melyik költő melyik versében fordul elő? Például: . . .rókalelkű. . . , . . .liliomhullás. . . , . . .pókhálólepte. . . , . . .lángsugarú. . . , . . .gyöngykoszorú. . . , . . .világszabadság! Tessék folytatni!” Bizonyára folyóiratunk olvasóinak irodalmi emlékezetében is ott élnek ezek a szavak. (Arany: Toldi; Vörösmarty: Szép Ilonka; Fazekas: Lúdas Matyi; Petőfi: Szeptember végén; Csokonai: A Reményhez; Petőfi: Egy gondolat bánt engemet. . .) Megjegyzendő, hogy az egyik példának van egy kis „szépséghibája”. Fazekas Mihály a Lúdas Matyiban két szóba írta: *pókháló lepte*. Azt a mondatát, melyből ez a szókapcsolat való, A magyar nyelv értelmező szótára segítségével találtam meg: „Kedve derül Matyinak, szerez egy jó kézbeli füttykőst, | S a sutból kivon egy *pókháló lepte* tarisznját.” Egyébként a Helyesírási tanácsadó szótár szerint is csak az olyan, rövidebb szókapcsolatok írandók egybe, mint: *dérlepte, mohlepte, porlepte*; ellenben különírást kíván az összetett előtagú *zúzvara lepte* – s akkor már természetesen a *pókháló lepte* is.

Igen hasznos feladatot kapnak tanulóink a 163. lapon is. Egy hanglemezekről szóló, tizenhárom nyomtatott sor terjedelmű szövegben 12 helyesírási hibát kell megkeresniük: az egybeírás és különírás, valamint a mássalhangzók írásának hibáit. A szöveg alatt levő tizenkét üres helyre a hibás szavakat helyesen kell beírniuk.

Nagyon szépek, élvezeteseek a munkafüzet jól összeválogatott irodalmi szövegei. Az alárendelő összetett szavak költői használatát például Kosztolányinak „Mostan színes tintákról álmodom. . .” kezdetű versében figyeltetik meg a szerzők (a 164. lapon). Már a feladat címe (*Szín-játék*) ráirányítja a figyelmet arra, hogy a költő itt – gyermekkori emlékeit idézve – a színekkel játszik. Ez a szín-játék, amint a vers szövegében látjuk, a különös, költői színnevek alkotására is kiterjed. Csak néhány példa: *tréfas-lila, bor-színű, néma-szürke, égő-piros*. „Mit fejeznek ki ezek a versben született, költői szóösszetételek?” – Az ilyen példák megfigyeltetése és az ilyen kérdések nyomán jól fejlődhet a gyerekek nyelvi fantáziája és kifejezőképessége.

A 165. lapon a „Mesélő szóösszetételek” című feladat érdekes kérdésekkel ajánlja a gyerekeknek a szólások tanulmányozását: „Mennyit ért a 16. században a *fabatka*? Hogyan került a faágra az *ágrólszakadt* ember? Miért vigyorog a *jakutya*? Mióta szedjük fel a *sátorfánkat*? Csak kettőnek tartozik, aki *fűnek-fának* adós? Miért éppen Balázst emlegetjük, ha valaki csak úgy *húbelebalázs* vág neki a dolognak? Miért nem ízlik a *nyakleves*? Kik a *papucshősök*? Miért mentek a régi magyarok a *sóhivatalba*? Miért nem jó *zsákbamacskát* venni? – O. Nagy Gábor Mi fán terem? című könyve a szólásokban előforduló összetett szavak eredetének, történetének elbeszélésével ad választ ezekre a kérdésekre.” Kedvesinálásul néhány sorban mindjárt be is mutatja a munkafüzet, hogy az említett könyvből mit tudhatunk meg az egykori *sóhivatalról*.

A 167. lapon hibás a *hegedűl* írásmód, ez a *hegedű* főnévből képzett ige ugyanis rövid *ü*-vel írandó, éppen úgy, mint a *jésű*-ből képzett „rokona”: *jésül, hegedül*.

Igen jól fejleszti tanulói nyelvelátását és különböztető képességét a 168. lapon levő 2. feladat. Az itt felsorolt huszonegy szóról egyenként el kell dönteniük, hogy képzett vagy nem képzett szavak. Az *állvány* például az *áll* igének *-vány* képzős származéka, az ugyanilyen végű *márvány* viszont nem bontható alapszóra és képzőre. Képzett szó a *kertész* és a *gépész*, de nem képzett az egy szótaggal hosszabb *cseenevész*.

Nagyon hasznos lehet a 175. lap 3. feladata is: „Miféle ígéket lehet képezni a testrészek nevéből? Elkezdjük néhány kérdéssel: — Mi jobb: ha *fülelünk*, vagy ha minket *lefülelnek*? — Hogyan *fejel* a suszter és a labdarúgó? — Ki *kezel*, és ki *keze*? Tessék folytatni!” A szógyűjtéssel és a szóértelmezéssel kapcsolatos feladatok mind érdekesek, mind igen alkalmasak a gondolkodtatásra, a tanulók szókincsének fejlesztésére. Ugyanezen a lapon a 4. feladat például arra figyelmeztet, hogy két ige néha csak egyetlen betűben különbözik egymástól, de azért nem használhatjuk egyiket a másik helyett. Néhány ilyen szópár: *bátorodik*—*bátorkodik*, *kedvel*—*kedvez*, *sarkal*—*sarkall*. Hogy mi köztük a jelentésmegkülönböztetés, azt néha csak érezzük, de megfogalmazni már nehezebben tudjuk. Ebben is segít ez a feladat. Miben különbözik a *tagol* és a *taglal* ige? A munkafüzet külön-külön körülírja a jelentésüket, s az utána levő üres helyre már könnyű beírni a megfelelő szót: „Alkotórészekre oszt vagy bont: _____ (*tagol*). Részletesen elemezve fejteget: _____ (*taglal*).” A *zöldül* és a *zöldell* jelentésmegkülönböztetését úgy érzékelteti ez a feladat, hogy egy-egy megadott mondatba kell behelyettesíteni őket: „Tavasszal _____ (*zöldülni*) kezdenek a fák, a bokrok. Nyáron már _____ (*zöldell*) az erdő, a rét.”

Azt hiszem, gyermek és felnőtt egyaránt nagyon élvezi ezeket a változatos feladatokat, amelyek egyszerre szórakoztatnak, tanítanak és nevelnek.

A 180. lap 2. feladatában olvassuk: „A valóságban sem mindegy, de a helyesírásban is meg kell különböztetni az *érett*-et az *éretlen*-től. Mi a különbség az *érett* és az *éretlen* képzője, szófaja között?” Igen hasznos ez az elemzés: így válik világossá, hogy az *éretlen* nem az *érett*-nek *-len* képzős származéka (ilyen képző nincs is!), hanem az *ér* igéből alkottuk az *-ellen* képzővel, és természetesen a helyesírásnak is ezt kell kifejeznie. Azzal viszont nem érthetünk egyet, hogy az *érett* és az *éretlen* között s z ó f a j i különbséget is kerestetek ez a feladat. Igaz, hogy az *érett* szó igenévi eredetű, de ma már éppen úgy m e l l é k n é v, mint az *éretlen*. (Lásd a Magyar értelmező kéziszótárban!)

A 182. lapon is találunk egy-két pontatlanságot. E lap elején ezt olvashatjuk: „Hogyan írjuk a földrajzi nevekből képzett melléknéveket? Ha a földrajzi név egy szó, akkor természetesen: kisbetűvel.” Vajon a *Duna-part* például egy szó-e vagy kettő? Szerintem egy szó, csak a szerkezetére nézve nem egyszerű, hanem összetett, éppen úgy, mint a *folyópart*. Tehát egy szó a *Duna-part*, sőt a *Duna-parti* is, de azért sem az egyiket, sem a másikat nem írhatjuk kisbetűvel! A földrajzi neveknek ezen a lapon levő táblázata azt sugallja, hogy a *Fekete-tenger*, *fekete-tengeri* szó „több szóból áll”. Itt arra kellene rámutatni, hogy a kötőjeles meg az egybeírt szóösszetétel ma már e g y s z ó, csak eredetileg volt „több szó”. Nem világos, amellet pontatlan az is, ahogy a munkafüzet a *Közép-Európa*, *Észak-Magyarország*, *Fekete-tenger* típusú földrajzi nevekből képzett melléknévek helyesírási szabályát fogalmazza: „A kötőjellel írt földrajzi név mindkét tagja köznév: -i képzővel kisbetűvel kezdjük.” A felsorolt példákban az *Európa* és a *Magyarország* utótag semmiképpen sem tekinthető „köznév”-nek!

Végül a 186. lap egyik mondatához kell megjegyzést fűznöm. Ez a mondat, illetőleg kérdészerű feladat így szól: „Melyek azok a foglalkozások, amelyekhez *ész* kell?” Tudom, hogy a munkafüzet szerzői a *kertész*-féle foglalkozásnevekre gondoltak, de akkor is legalább egy k ö t ő j e l l e l kellett volna érzékeltetniük, hogy itt nem az *ész* főnévről, hanem az *-ész* képzőről van szó. Eredeti formájában bizony sértő az idézett mondat

mindazokra nézve, akiknek nem *-ész* képzős a foglalkozásuk, illetve annak a neve. Vajon a tanár munkájához nem kell *ész*? Dehogynem!

7. A 8. osztályos magyar nyelvtani munkafüzetnek itt szóvá tett hibáit már a munka közben kijavíthatják a tanárok. E hibákat a szerzők is könnyen ki tudják javítani a legközelebbi kiadásban. Ezek a hibák a munkafüzet sok-sok értékéhez képest igazán jelentéktelenek. Stéger Hajnal és Takács Etel munkáját annyira jónak tartom, hogy azt hiszem, sokunk számára ez a legélvezetesebb iskolai magyar nyelvtan, amellyel eddig találkoztunk.

Pásztor Emil

Szövegjavítások és szómagyarázatok a középiskolás tankönyvek régi magyar irodalmi szemelvényeihez

Barla Gyula, volt gimnáziumi tanárom emlékének

Folyóiratunkban nemrég A. Jászó Anna egy rövid cikkében jó szemmel javította ki a „Szigeti veszedelem” egy sorának a középiskolás tankönyvben szintén szereplő hibás magyarázatát (I. Nyr. 100: 499). Az eposz 15. énekének 64. versszaka így hangzik: „Halál formára jár bán törökök között; | Mint az lángos harap, ha nádban ütközött, | Mint az sebes vízár, ha hegyből érkezett: | Oly kegyetlenségben Zríni most öltözött.” (A költő műveit a továbbiakban is a Klaniczay Tibor által sajtó alá rendezett, 1958-ban megjelent „Zrínyi Miklós összes művei”-ből idézzük.) A. Jászó helyesen mutat rá, hogy a *harap* itt nem ige, hanem ’avarban, erdőben, cserjésben, réten, nádasban, tarlón stb. terjedő tűz’ értelmű (vö. TESz.), a *lángos* pedig — a tankönyv és egyes kiadások jegyzeteivel ellentétben — nem tüzet jelent, hanem a *láng* főnévből képzett közismert melléknév. Megjegyzem, hogy az említett 1958-i kiadás jegyzetszótára már jól magyarázza a *harap*-ot, de a *lángos*-nál még mindig az áll, hogy „jelenthet tüzet is”.

Remélhetőleg A. Jászó korrekcióját a későbbi kiadások majd figyelembe veszik. Hogy azonban a javítások a tankönyvekbe egy esetleges tévedés véletlenül se csúszszenek be, A. Jászó cikkéhez egy apróbb módosítást kell tennünk. Szerinte a hasonlat teljes megértéséhez, a köznyelvtől eltérő *-ban*, *-ben* ragos szerkezet miatt az *ütközik* szó magyarázatára is szükség van, amely ’serked’ értelmű. Tehát „úgy jár a hős Zrínyi a törökök között, mint a nádban keletkezett (serkedt), lángoló tűz”. Az *ütközik*-et általában csak a bajusszal és a szakállal kapcsolatban használják ’serked’ jelentésben (vö. ÉrtKsz.). A *-ban*, *-ben* ragnak pedig a régi magyarban, Zrínyinél is (pl. idézetünkben: „kegyetlenségben . . . öltözött”) gyakori a ’-ba, -be’ értelme. Mint a központosítás is mutatja, a terjedő tűz hasonlata a strófa utolsó sorára vonatkozik: amilyen erővel, dühvel a tűz belekap a nádba, a vízár lejön a hegyből, olyan kegyetlen indulat szállja meg Zrínyit. Az *ütközik*-et tehát lényegében meghagyhatjuk legismertebb jelentésében, amely jól festi, amint a gyorsan terjedő tűz ropogva kap bele a nádba.

A. Jászó is írja, hogy az elavult *harap* szót nyelvtörténeti, etimológiai szótáraink ugyancsak ismerik, s az ’avarban stb. . . terjedő tűz’ jelentése első előfordulásaként épp idézetünket hozzák. „A magyar szókészlet finnugor elemei” nem a szintén meglevő ’megégett, bokros hely’ jelentésre (vö. A. Jászó: i. h.), hanem általában adja a szóra ugyanezt a példát. Megemlítem, hogy a NySz.-ban az *avar* címszó alatt, Pázmány Kalauzából (143. Kr.) véve, az eddig ismerteknél egy korábbi adat olvasható: 1613: „A száraz avarban a *harap* sebes égéssel mindent meg emészt.” Zrínyi tárgyalt sora különben nép-

rajzi szempontból is érdekes. A NySz. (*avar*, 2. *harap*, *harapégés* a.), a Magyar Tájszótár (*harap-égés* a.) és főleg az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (SzT.) első kötetének számos adata (*avar*, *avarégés*, *avarégetés*, *avargyújtás*, *avargyújtogatás*, *avar-megégetés* a.) arra vall, hogy egykor sokfelé szokásban volt, hogy a földet az avartól és a nádtól égetéssel tisztították meg. Példáinkban az *avar* hajdani 'elszáradt fű' jelentésében szerepel (vö. TESz., SzT.). A foglалásra, feltörsésre kerülő rétnek az elaggott fűtől, avas nádtól a zombékolás, a zombékok eltávolítása előtt történt égetéssel való megtisztításáról Takács Lajos ír „Lápi gazdálkodás a Kisbalatonon” című cikkében (I. Néprajzi Értesítő 1966: 182, I. még Takács „Irtásgazdálkodásunk emlékei” c. később megjelenő doktori értekezését is).

A. Jászó cikke adta az ötletet, hogy megnézzem, vajon a középiskolák első osztálya számára Kovács Lajos által készített „Irodalmi olvasókönyv. . .”-ben (raktári száma 10100) milyen a régi magyar irodalom szövegközlése, az elavult vagy már kevésbé ismert szavak és kifejezések magyarázata. Elöljáróban annyit, hogy a tankönyvben a latinul író Janus Pannonius néhány fordításban közölt versén kívül a régi magyar irodalmat Balassi Bálint három költeménye, a „Szigeti veszedelem” egy-két, összesen harminchárom versszaknyi részlete, három kuruckori vers és egy Mikes Kelemen-levél képviseli. A könyv végén a Szöveggyűjteményben, amely azonban nem kötelező tananyag, közlik még Bornemisza Péter, Balassi és Zrínyi egy-egy versét, két kuruckori éneket, két népballadát és egy Mikes-levelet.

A régi magyar, magyarországi irodalomnak a tananyagban való bizonyos visszaszorulása természetesen érthető; az persze más kérdés, hogy a fenti, szerintem a szükségesnél rövidebb bemutatás helyeselhető-e. Ennek a problémának a taglalása messzebbre vezetne, ezért most nem térek ki rá. Az azonban világos, hogy a kevés számú szöveg pontosan és megfelelően kommentálva, lábjegyzetelve közlendő. Erre a ma olvasója egyre inkább rászorul. Aztán például egy-egy elavult vagy ritka szójelentés, szóalak magyarázata nemcsak a régmúlt valóságába, de a nyelv változásaiba, a gondolkodás törvényeibe is bepillantást nyújt. A régi magyar művek kapcsolatai a későbbi magyar irodalommal, a magyar nyelvvel, a történelemmel és más tárgyakkal ugyancsak nyilvánvalóak.

Fölmerülhet még a kérdés, hogy tankönyvben régi irodalmunkkal kapcsolatban milyen szövegközlési elveket kövessünk. Szerintem az a helyes gyakorlat, amit a jelen könyv is követni látszik: az átírást modernizálja, de tükrözi az eredeti hangalakot. A kiajtést általában nem érdemes a maival azonosítani vagy ahhoz közelebb hozni, egyrészt a szöveg nem lenne hiteles, másrészt a diák elvesztené azt a lehetőségét, hogy ha csak futólag is, de képet kaphasson a régi magyar nyelv és nyelvjárások hangzásáról, nyelvünk hangalakjának változásairól.

Ezekre a szempontokra figyelve olvastam át tankönyvünk említett szemelvényeit. Nem óhajtok a nyilvánvalóan erényeket is mutató könyv egészére általánosítani, de tapasztalataim határozottan rosszak voltak. Sok a hiba a szövegközlésben, a régi szavak magyarázata egyszer-kétszer nem elég pontos, számos esetben pedig hiányzik. Az alábbiakban a tanítást és a későbbi tankönyveket segitendő, az általam észlelt hiányosságokat és tévedéseket korrigálok. A szövegek javításakor az 1950-es évektől megjelent néhány fontosabb kiadását vettem alapul. Ha ezek között a tankönyvvel egyező szövegű van, módosítást többnyire nem végzek. Egy új tankönyvben azonban — indokolt kivételtől eltekintve — már a legfrissebb vagy legmegbízhatóbb kiadás szövegét kellene közölni. Több szöveghibáját a tankönyv más kiadásokból vette át. Szótörténeti megállapításaimat a már idézett szótárakból és egyes szövegkiadások jegyzeteiből lehet ellenőrizni.

Balassinak „Búcsúja hazájától” címmel közölt énekével kezdve, mindenképpen szükséges lenne megmagyarázni, hogy abban az *állat* szó („Minden *állat* dicsér *Úristen*”) 'lény', a *frissesség* („Seregben tündöklő és fénlő *frissesség*”) 'disz, pompa', a *csata* („Kit

az sok *csata jár s jószerencse leső,*”) ’csapat’ jelentésű. Utóbbi idézetünkben a tankönyvben és több más kiadásban is *jó szerencseleső* áll, ami félrevezető. A *szerencse* akkor még általában semleges jelentésű, ’sors, véletlen’ az értelme. A kedvező alkalom, körülmény: *jó szerencse, jószerencse*, erre várnak a katonák, akiket itt fölösleges lenne a *jó* jelzővel ellátni. Már jobban érthető, de nem lenne haszontalan a *tükör* („vitézek, végeknek *tüköri,*”) ’példakép’, a *vitész próba* ’bajvívás’, s az *örvendetes* („*örvendetes menyek,*”) ’vidám’ jelentésének a közlése sem. A költemény szövegében a következő hibák vannak (zárójelben a téves forma): *keresztýénségnek* (*kereszténységnek* — Ismeretes, hogy a *ty*-vel való írás az eredetibb, s a szó kétféle írása XVIII. század végétől felekezeti megoszlást takar, a *ty*-s katolikus, a *ty*-s protestáns jellegű), *Az kiknek* (*Az kiknek*), *új forma* (*újforma*), *legyen* (*légyen*), *vadnak* (*vagnak* — Az „Egy katonának”-ben is szerepel egy hasonló *hadnak* ’hagynak’ alak), *eszemben* (*eszembe* — „Ti jutván *eszemben*”; a *-ben* rag, akárcsak Zrínyinél lativusi funkciójú), *szüzek* (*szűzek*). Ezenkívül a felkiáltójel helyett nemegyszer, különösen mondat közben, jobb lenne vesszőt használni.

Az „Ez világ sem kell már nekem” (nem: nékem) kezdetű Balassi-versnél ugyancsak meg kellene jegyezni, hogy az *egészséggel* („Ki állasz most én mellettem, *egészséggel*, édes lelkem.”) egy régi köszöntő formula, a *széne* („szemüldék fekete *széne*”) pedig a *színe* egy nyelvjárási alakja. Az *egészséggel* szóhoz a mai jelentést társítva a mondat értelme is megváltozik, s a tanulók azt sem veszik észre, hogy minden versszak egy-egy felkiáltással, köszönéssel zárul, ahogy az ének mutatja is: „Én szívem, lelkem, szerelmem, idvez légy én fejedelmem!” illetve: „Juliámra hogy találék, örömben így köszének.”

Balassi legismertebb költeményében a „Vitézek mi lehet . . .” kezdetű katonánakban a *ki* ’ami’, a *visel* („kópíát vitézek ott *viselik*”) ’hordoz, visz’, a *forgó* ’sisakdísz’, a *forma* („vitézségről *formát* mindeneknek ők adnak”) ’mintakép’ és a *sétáló palota* ’sétafolyosó’ szavak mellől maradt el a jelentésre utaló jegyzet. A „Jó szerecsen lovak alattok ugrálnak, hogyha trombita riadt, | Köztök [nem: köztük] ki strázsát áll, ki lováról leszáll, nyugszik reggel, hol virradt” sorok utolsó szavait a tankönyv jelen idejű formában adja: *riad, virrad*. Így a második sor utolsó tagmondata értelmetlen lesz, s a rím is csorbul: a harmadik sor végzava a *járadt*. A versben még a *véresen* helyett *véresen*, a *jószerencsékkel* helyett *jó szerencsékkel*, a *véres zászlók* helyett *véres zászlók*, a legújabb kiadás (Balassi Bálint összes versei . . . Bp. 1974. Sajtó alá rend. Stoll Béla) alapján pedig a *mulatások* helyett *mulatságok* (vö. még Kószeghy Péter: IrtörtKözl. 1976: 719) irandó. Végül egy problematikus szóra térnék ki. Balassi az egri vitézekben gyönyörködve írja: „Az párduckáppákkal, fényes sisakokkal, forgókkal szép mindenik.” A *párduckápa* a tankönyv jegyzete szerint párducbőrrel borított nyereg. Nem tudom, vajon az egész nyeret, vagy annak csak elől és hátul fölmagasodó részét — a kápa ugyanis ezt jelenti — vonták be „párducbőrrel”. Noha erre szótáraink tudtommal nem utalnak, a párducbőrnek a régiségben viszonylag gyakori említése (l. pl. NySz., CzF. *párduc* és *kacagány* a.) miatt nem hinném, hogy a *párduc* szó mindig ’leopárd’ értelmű. Az egri vitézek és mások nehezen juthattak volna Magyarországon párducbőrhöz. A *párduc*, különösen a *párducbőr* összetételben, minden bizonnyal nemegyszer, Balassinál is, a hiúz jelent. Zolnay László írja, hogy a hajdan nálunk ugyancsak honos hiúz „drága szőrméjét — a ’heős subát’ — nevezték, t é v e s e n , párducbőrnek, ’kacagálynak’”. (Kincses Magyarország. Bp., 1977. 90; vö. még Zolnay: Vadászatok a régi Magyarországon. Bp., 1971. passim.)

Zrínyi Miklós eposzának, a „Szigeti veszedelem”-nek a tankönyvben szereplő részletei ugyancsak több szótörténeti magyarázatot kívánnának. Legalább ezeknek a szavaknak a jelentésére kellett volna még utalni: *Szent Iván hava* ’június’, *hadnagy* ’parancsnok’, *vajda* ’parancsnok, vezér’, *vitészlő rend* ’katonák’, *szerencse* ’sors’, *világ* ’földrész’, *közben* ’között’ („az fölszél . . . erdő *közben* akad”), *robban* ’harsan’ („Sok

haragszavú dob tombolva robban”), kü ’mennykő, villám’, zörren ’dörög’, rájuk esik ’rájuk ront’, piac ’váruddar’, harap (l. fent), formára ’módjára’. Egy-egy megtakarított lábjegyzet nemcsak a megértést zavarhatja, de többek közt pedagógiai lehetőségeket, az összefüggések fölismertetésének a lehetőségét is kihasználatlanul hagyja. A *Szent Iván hava* szókapcsolat a régi magyar hónapelnevezésekre, a János és Iván név közös eredetére hívhatja föl a figyelmet. A „Sok világszegletből összevegyült pogánság” (5/7); a „Hon vagytok három világrul kevert népek?” (15/58) sorok pedig arra, hogy a török birodalom akkor három földrészre: Ázsiára, Európára és Afrikára terjedt ki. A *vitézlő rend* a hajdani katonaság kifejezett foglalkozás voltára, különleges társadalmi helyzetére utal. A piac szót helyesen értve, a várak szerkezetéről tudhatunk meg valamit. A végső kirohanásra induló Zrínyi nem a vár alatt levő piacon, hanem a váruddaron keresi az ellenséget (vö. „És az várbul kimegyen nagy bátor szüvel, . . . | Az piacon megáll, . . .”). Hiszen előzőleg a törökök „Az külső várat már megvették ostrommal, | Bán belső várban szorult ötszáz magával” (14/74). Aki a piac szónak Zrínyinél való előfordulására emlékszik, annak majd Arany János „Szondi két apródja”-ban sem kell megmagyarázni, amint Szondi „A vár piacára ezüstöt, aranyt, | Sok nagybecsü marhat máglyába kihordat”. A „Hamar kü esik ott, hon az ég zörrenik” (6/79) mondat mintha közmondásszerűen népi bölcsességet fejezne ki. Ha tudjuk, hogy a kü itt ’mennykő, villám’ értelmű, a mi a kól, mi a mennyköl! stb. kiszólások összefüggését és eredetét is könnyebben fölfedezzük. Petőfi még az általános iskolában tanult „Anyám tyúkja” című versének kezdete szintén ide vonható: „Ej, mi a kól tyúkanyó kend”. A kü arra ugyancsak jó példa, hogy az összetett szó elő-, ritkában utótagja önállósulhat és magába szívhatja az egész szó jelentését (pl. málnaszörp → málna, vonaljegy → vonal, levélbélyeg → bélyeg; l. MMNyR. 1: 463). Mellesleg jegyzem meg, hogy bár a TESz. nem említi, a menny szintén előfordult ’mennykő, villám’ jelentésben (l. NySz.; Balassi: Szép magyar komédia. IrtörtFüz. 25: 96). Megemlíteném, hogy a tankönyvünkhöz készített „Tanári kézikönyv . . .” (Bp. 1967, 1969), amely Ádám Révész Gabriella munkája, a kü és a zörrenik jelentését megmagyarázza, a többi szóra és Balassira azonban ilyen szempontból nem tér ki.

A „Szigeti veszedelem” szemelvényeihez szintén tehetőek szövegjavítások, legalábbis az alábbiak (zárójelben a téves forma, legelől a tankönyv lapszáma): 125: hangosabb (hangosabb), 126: egyeránt (egyaránt, l. 127. l. is), szüvében (szűvében, l. 128, 129, 132. l. is), számtalan (számítalan, l. 127. l. is), pattantyú (pattantyú), profont (prófont), 127: Lett (lett), 128: elől állatá (előállatá), 129: gyermekinkért (gyermekeikért), hon (hol), 132: várbul (várbul), világrul (világrul), az lángos harap (a lángos harap), az sebes vizár (a sebes vizár), 133: mér (mer), veti: (veti:). Zavaró, hogy az első ének második („. . . szabályját”), s a második ének negyvennegyedik („. . . talán”) versszaka után nem jelzik, hogy egy részt kihagynak.

A kuruc kor költészetéből a tankönyv a „Magyarország, Erdély, hallj új hírt!” (rövidítve), az „Áll előttem egy virágszál” és az „Őszi harmat után” kezdetű énekeket közli. Sajátos jelentésű, elavult vagy idegen szavak inkább az elsőben vannak, nem egy közülük ismét magyarázatlanul marad. Így a lágy ’lusta, elpuhult’, a verdő ’ki vagy? (katonai őrszem kiálltása)’ < (német *wer da?*), az aj Hergott ’jaj, Istenem’, a taxál ’(adót, illetéket) fizet’ és a rövid nap ’hamarosan’. Ezek jó részét és más kifejezéseket a „Tanári kézikönyv . . .” szépen világítja meg. A tokos nem a labanc, hanem a kuruc kori német katona elnevezése, labancok magyarok is lehetnek. Az „Áll előttem egy virágszál” című versnél jelezni lehetett volna, hogy az ékesen ’szépen’ értelmű („Kis kertemben ékesen áll, . . . | „És ékesen csókolgatom”). Ennek a költeménynek a strófái a tankönyvben fölcserelődtek, a harmadik és negyedik verszak az ötödik és hatodik után jön! Az „Őszi harmat után”-ban a bujdosó felkiáltását: „Én istenem, megyek, | S immár hová lélek,” bizonyára a tanárok többsége sem értelmezi helyesen. A hova legyek!? a régi-

ségben 'mit csináljak, mihez kezdjek?' jelentésű interjekció, a *megyek*, gyakrabban *meggyek* itt ugyanezt fejezi ki, a *mit tegyek?!* összevont alakja. A *mint* („Vagy *mint* holtig sírván”) a *mind* alakváltozata. A *csizmán* sajtóhiba *csizmám* helyett.

Mikes 108. levelében a *kéd* (nem: *ked*) 'kegyelmed, kend', a *cseléd* 'család', a *nám* 'lám' és a *talám* 'talán' szó kívánt volna lapalji jegyzetet. Segít a dolgon, hogy az előbbieknél a „Tanári kézikönyv . . .” megadja a jelentését. Mikes sajátos nyelvjárása és helyesírása miatt például az ő szövegei esetében bizonyos kisebb szövegmódosítás lényesebb kiadásban indokoltnak tartható. Ennek ellenére a tankönyv néhol mindenképp javításra szorul: *kezében* (*keziben*), *gazda asszony* (*gazdasszony*), *nem minden nap pap sajtja* (*nem mindennap papsajtja*), *ki vannak* (*kivannak*), *De a csúfos szokás* (*De csúfos szokás*), *engedelem szerint* (*engedelme szerint*) stb. Egy mondat pedig kimaradt ezt pótolni vagy jelezni kell: „. . . de mással senkivel sem. Mikor a gazda asszony hozzá szól, vagy valamit parancsol neki, a menyecskének csak inteni [lehet].”

A Szöveggyűjtemény hozta szemelvényekre rövidebben térnek ki. Bornemisza „Siralmas énnéköm . . .” kezdetű versével kapcsolatban jó tisztázni, hogy a refrén („Vajjon mikor leszön jó Budában lakásom !”) utolsó szava 'lakozás, lét' az *eluntat* pedig 'zaklat' jelentésű. Balassi „Borivóknak való” című énekében a *lakik* („Igyunk, *lakjunk* egymással vígan szeretetből”) 'lakmározik, eszik' értelmű, s a *lakozik*-nak („Ki vígan *lakozik* vitéz barátjával”) szintén ez vagy 'van' a jelentése. A *füremedt* csak 'fölfriessült'-et jelent, 'megerősödött'-et nem. A vershez a következő szövegkritikai korrekciókat tehetjük: *rózsákat* (*rózsákat*), *tisztulnak* (*tisztulnak*), *tagokat* (*tagjokat*), *mulatják* (*mulatják*), *füven* (*fűvön*), *teveled* (*tevéled*), *dicsérjük* (*dicsérjük*). „A [!] szegénylegények éneké”-ben a „Vajjon vagyon-é hírével a *méltóságnak*” és a „Három réz forint [nem: rézforint] szegénynek bére” sorok szorultak volna kommentálásra. A *méltóság* a fejedelmet jelenti, három réz forint pedig a lovaskatona egyhavi zsoldja volt. Mikes 62. levelében a *koldusláb* 'egy fajta tészta' tájszó föltétlenül magyarázatra vár, erre csak tőle van adatunk. A tankönyv nem jelzi, hogy a levél eleje és a végén egy rész kimaradt. Az „Erről többet nem írok, és többet nem írhattam volna *ha szinte fiam volna* is: de nincsen és azt bánom” mondatból, Mikesnek ebből a meghatározó személyes megnyilatkozásából a dőlten szedett rész hiányzik, így a mondat értelmetlen. Szöveghibák ugyancsak vannak a levélben: *Talám* (*Talán*), *használhat-é valamit tudományával* (*használhat-é tudományával*), *beszélni* (*beszélni*), *Dunában* (*Dunába*), *venné hasznát* (*vennék hasznát*) stb.

Tisztában vagyok azzal, hogy a tankönyvírás nehéz, sok tekintetben hálátlan munka. A megadott terjedelem szintén eleve korlátokat állít. Nyilván magunk sem várnánk, hogy akár a tankönyv szerzője akár a tanár egy-egy szóhoz rendszeresen a fentiekben helyenként bemutatott hosszabb kommentárt fűzzön. Ügyesebb technikai megoldással azonban a terjedelem növelése nélkül is jóval meg lehetne emelni a lábjegyzetek számát. Így több lehetőséget adunk a tanárnak és diáknak a művek magértetésére, ill. megértésére. Magukat a szövegeket pedig gondosan kellene lektorálni. Azt sem tartanám szerencsésnek, ha a szómagyarázatok jó része csupán a tanári segédkönyvbe kerülne be, ez akadályozná a diákok önálló munkáját, a segédkönyvben egy-egy szóhoz inkább hosszabb kommentárt lehetne fűzni. Tankönyvünk társadalmi szerepét fölösleges hangsúlyozni, hosszú éveken át sok tízezer diák tanul belőle. 1965 óta ebből vagy csak ebből ismerkednek meg, amúgy is röviden, anyanyelvük régi irodalmával. Ehhez joggal várhatják, és kötelességünk is, hogy kellő segítséget adjunk.

Végül a tankönyv bírálatától függetlenül egy másik problémára szeretném felhívni a figyelmet. Ismeretes, hogy annak idején a NySz.-hoz régi irodalmunk számos kevésbé ismert és minden jelentős írójának szókincsét vagy annak jó részét földolgozták. A kicédulázás azonban elég hiányos volt, s ezt a későbbi szakirodalom és olyan jeles és nagy alkotás is, mint a TESz. csak részben tudta pótolni. Természetesen az eddigieknél

korábbi adatok előfordulására mindig lehet számítani, az a tény azonban, hogy tankönyvünknek a régi magyar irodalom legismertebb darabjaiból vett szemelvényeiben is több olyan szót találhatunk, amelynek a szakirodalom csak későbbi előfordulását tartja számon, arra vall, hogy régi irodalmunkkal szemben a szótörténeti kutatásoknak szintén van még tartozása. Így a Balassinál szereplő *frissesség* szót a TESz. 1698-tól, a *világ*-nak Zrínyinél már meglevő 'földrész' értelmét 1787-től, illetve 1801-től, a *kű* 'mennykő, villám' jelentését pedig 1700-tól ismeri. Említsük még meg, hogy a TESz.-ban 1719-től adatolt *kű* 'jégeső' szó ugyancsak megvan Zrínyinél: 1651: „Fuss tülem, verseid mert nekem éles tör, | Dér virágnak, | *Kű* buzának” (Fantasia Poetica, id. kiad. 372). Az említett és fentebb már mondatban idézett szavakon kívül szemelvényeinkben még az alábbi első előfordulásokat találtam:

riad 'harsan, megszólal', TESz.: 1693. — 1651: „Sok hangos trombita akkor *megrivada*” (SzigVesz. 4/13).

esik [többnyire neki- ik.-vel] 'valakire ráront', TESz.: 1794. — 1651: „Zrini ez szók után hamar *rájok esik*; | Ott tüle Kurt aga egy sebbel öletik” (SzigVesz. 6/79). Egy még korábbi adatot Bornemisza Electrájából hozok: 1558: „OREST: Hallode, noha nincs az azzon emberbe eroesseg, de nag okosság benne, Iob azért adig felni, medig nem *aesik raitunk*” (Régi Magyar Drámai Emlékek. I. Bp., 1960. 822).

porció 'adó', TESz.: 1716. — 1705 k.: „Magyarország, Erdély, ... || Megemésztett a *porció*,” || „Német, ... || *Porciónkkal* ha laktál jól,”.

taksál, TESz.: 1720: 'illet', 1790: 'értékel, megbecsül valamit'. — 1705 k.: '(adót, illetéket) fizet': „Esze Tamás ... | Azt mondja, hogy egyéb bérrel | Nem *taxál*, csak német vérrel.”

Az utóbbi három példát, amely a „Magyarország, Erdély, hallj új hírt” című versből való, a tankönyvből és az ezzel megegyező szövegű „Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig” (Bp., 1953. Magyar klasszikusok. 311, 314 ill. 312) című kötetből idéztem. A vers keletkezésének idejét a tankönyv közli. A költemény a szabadságharc 1703-tól 1705-ig terjedő eseményeit beszéli el.

A. Molnár Ferenc

Adatok a sigmatizmus nasalishoz

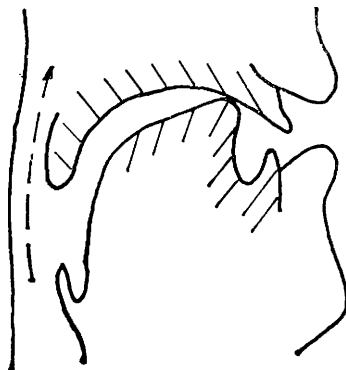
(Az orrhangzós selypességről)

Tanulmányunk az orrhangzós selypességgel foglalkozik. Bemutatunk egy általunk vizsgált esetet, elemezzük a kezelés előtti és utáni beszédből vett *sz* hang akusztikai szerkezetét, majd leírjuk az alkalmazott korrekciós eljárást.

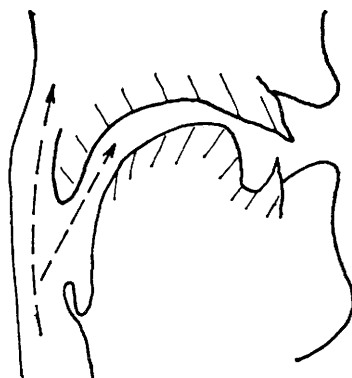
1. A sigmatizmus nasalis meglehetősen ritkán előforduló beszédhiba. G. E. Arnold 2536 hang- és beszédhibában szenvedő gyermek között mindössze hatnál (0,24%) talált ilyen jellegű eltérést (4.). Az orrhangzós selypesség a szigmatizmusok sajátos formája. Létrejöttének lényege a fonációs levegő útjának megváltozásában keresendő. A helyesen képzett sziszegőknél a levegő a nyelv és a szájpaddás közötti résen áthaladva az elülső fogaknál hagyja el a szájüreget, a sigmatizmus nasalis létrejöttékor viszont két út is lehetséges (1./a és 1./b ábra): a levegőáram vagy teljes egészében az orrüregen át távozik, mivel a nyelv a szájüregben akadályt képez (sigmatizmus nasalis totalis), vagy pedig egyidejűleg az orr- és szájüregen keresztül hagyja el a toldalékesövet (sigmatizmus nazális partialis), (6., 7.).

Ezt a beszédhibát az különbözteti meg a nyílt orrhangzós beszédétől, hogy a nasalis ejtés csak a sziszegő és/vagy susogó hangokra terjed ki. A magánhangzók hangszíne változatlan. Az így beszélő gyermek kiejtését Sarbó A. a következőképpen jellemzi: „... az *sz* hangzókat egy sajátos, hortyogó orrhangzós zörej helyettesíti...” (5., 175. lap).

A sigmatizmus nasalis kialakulásában tehát a lágyszájpadd helytelen funkciójának van szerepe, mivel itt történik a szájüreg elzárása. M. Seemann szerint a réshangok képzésekor a velum palatinum és a garatfal képezte zár kb. 6–7-szer erősebb, mint az *á* hangnál (6). A kórosan nasalis színezetű beszédhangok létrejöttékor viszont nem alakul ki a zárlat. Ennek oka organikus elváltozás (lágyszájpadd-rövidülés, illetve -bénulás,

1/a ábra Sigmatizmus nasalis totalis

1/b ábra Szigmatizmus nasalis partialis

submucosus szájpadahasadék, uranoplasztika utáni állapot) vagy funkcionális eltérés lehet (2., 3., 6.).

2. A szigmatizmus nasalist akusztikailag sajátos, tompább zörejek, hortyogásra emlékeztető összetevők jellemzik. Hiányzik az éles hanghatás, feltűnő a nasalis fonémára jellemző, „elnyeltebb” hangzókarakter.

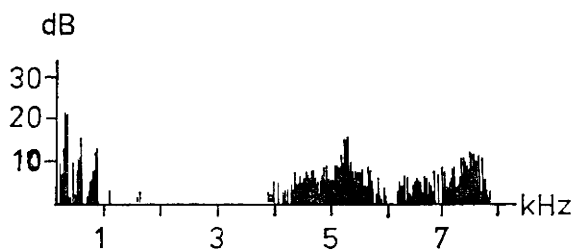
Az általunk vizsgált egyén (17 éves, lány) beszédére jellemzőek voltak a szigmatizmus nasalis tipikus tünetei. A nasalis jelleg csupán az *sz*, *z* és *c* hangokra terjedt ki. Kéthónapos logopédiai korrekció után beszéde tiszta lett, s a sziszegők helyes képzése hangkörnyezetben is automatizálódott.

Akusztikai elemzésünk célja annak megállapítása volt, milyen jellegzetességek mutatkoznak a szigmatizmus nasalis és a helyes *sz* hang spektrumában. Ezért a beszédkorrekció megkezdése előtt és annak befejezését követően felolvastattuk ugyanazt a szöveget, majd a beszédmintából hat *sz* hangot tartalmazó szót emeltünk ki: *bösszúsan*, *éjszaka*, *legszebb*, *osztály*, *vérszomjas*, *rossz*. Akusztikai elemzésünk az ezekről a szavakról készült szonagramokon alapul.

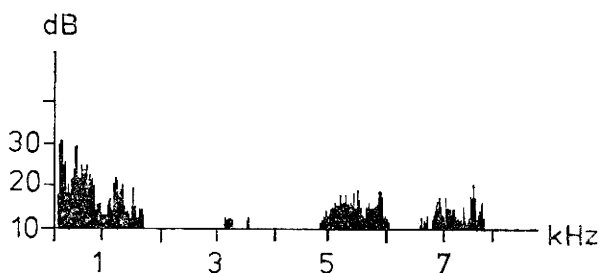
A hang- és szonagramfelvételeket a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola központi beszédkutató laboratóriumában 2041 típusú Tandberg magnetofonnal és 6061 típusú Sona-Graph készülékkel (frekvenciasáv 85–8.000 Hz, lineáris skála, keskeny szűrő) Asztalos Gábor mérnök készítette.

A szonagramok *sz* hangjáról készült amplitúdómetszeteket a 2–13. ábra mutatja. A szegmentumokat úgy helyeztük el, hogy egymás mellé kerüljenek az ugyanazon szavakból származó metszetek. A tüzetes tanulmányozásból kiderül, hogy a hibás és helyes artikuláció eredményezte hangproduktumok között jelentékeny különbségek vannak. Úgy tűnik, hogy az orális *sz*-t a kb. 1000–4000 Hz-ig terjedő komponensek hiánya, továbbá az alsó (kb. 1000 Hz alatti) frekvenciasávokban fellelhető összetevők kisebb, és a 4000–8000 Hz-ig terjedő részhangok nagyobb amplitúdója jellemzi. Jellegzetesnek tűnik az is, hogy a helyesen képzett *sz* hangok közül többenél a 4000 Hz fölötti részhangok összefüggőbben jelentkeznek, mint a hibásan képzett *sz*-eknél. Ez utóbbiaknál a szegmentumok az említett helyeken sokszor hiányosak, „foghíjasak”. (L. pl. a *vérszomjasan* szó szegmensét !)

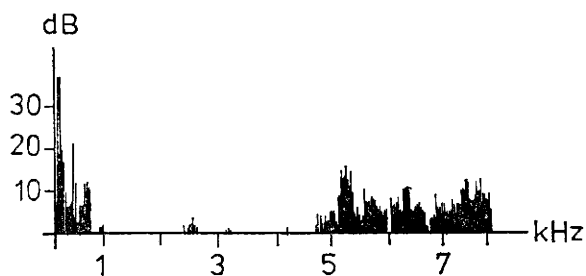
A nazálisan képzett *sz* hang jellemzője továbbá a kb. 2000 Hz-ig terjedő frekvenciasáv telítettsége, illetve az ettől a határtól a spektrum végéig rendszertelenül megtalál-

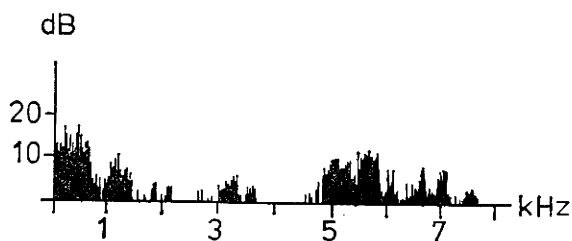
2. ábra bosszúsan (norm.)

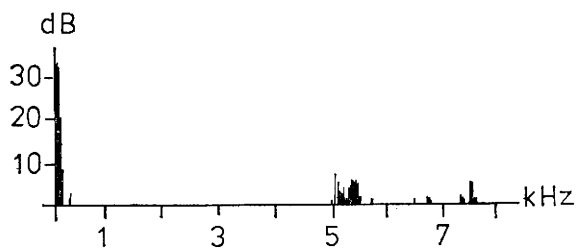
3. ábra bosszúsan (nas.)

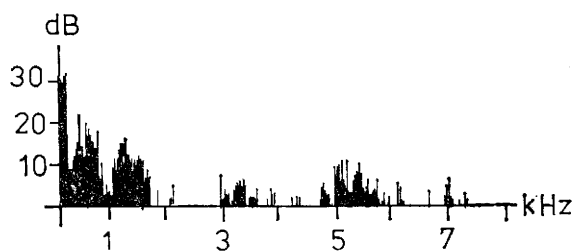
4. ábra éjszaka (norm.)

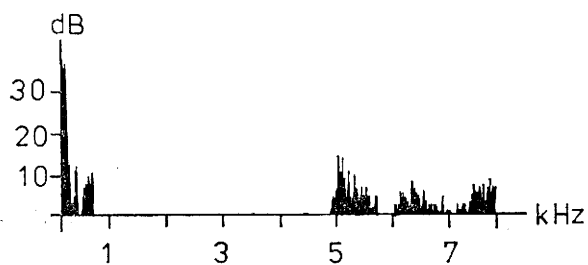
5. ábra éjszaka (nas.)

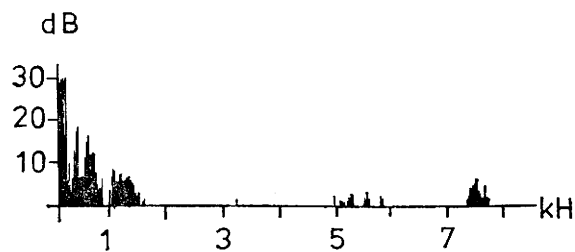
6. ábra legszebb (norm.)

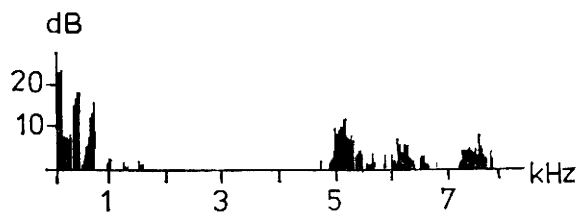
7. ábra legszebb (nas.)

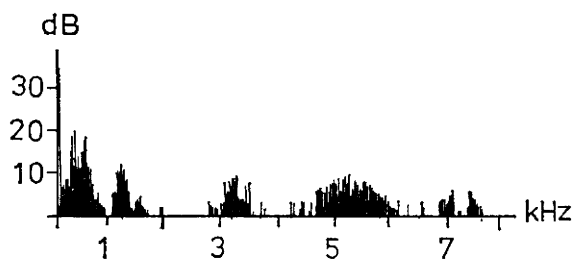
8. ábra osztály (norm.)

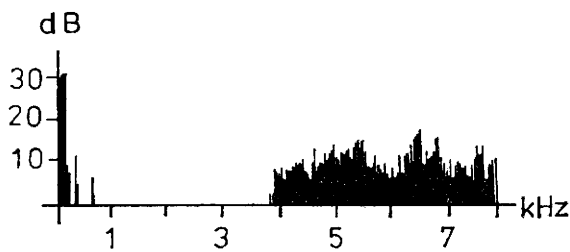
9. ábra osztály (nas.)

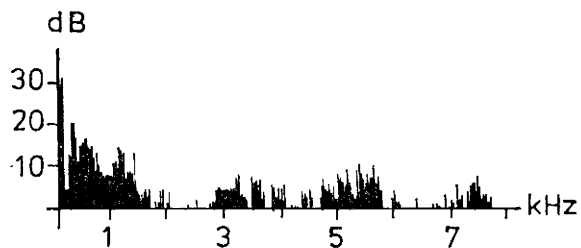
10. ábra rossz (norm.)

11. ábra rossz (nas.)

12. ábra vérszomjas (norm.)

13. ábra vérszomjas (nas.)

ható részhangok fellépése. Ugyanakkor az energiámaximumok megjelenése az orális sz-szel ellentétesen látszik: az alacsonyabb frekvenciákon nagyobb, a magasabbaknál kisebb intenzitásértékeket kapunk, azaz a komponensek itt gyengébben szólnak meg.

Ezt az első megközelítést más módszerekkel is kiegészítettük. Mindenekelőtt nyolc, egyenként 1000 Hz-et átfogó részre (osztályra) osztottuk a spektrumot (I.: 85–1000 Hz-ig, II.: 1001–2000 Hz-ig, III.: 2001–3000 Hz-ig stb.). Ezek után megmértük az egyes osztályokban levő legnagyobb intenzitású (pólus), és az ezt közrefogó két legalacsonyabb intenzitású (zérus) összetevő frekvenciáját és amplitúdóját. A kapott pontokat összekötöttük, s így az adott hangról olyan sematikus képet kaptunk, amelyről jól lehet tudni olvasni, melyek a hangot jellemző összetevők. A 14–19. ábrán a könnyebb összehasonlítás érdekében együtt szerepeltettük az ugyanabból a szóból származó nazális és orális sz hangot. Az ábrákon a helyes sz hangoknak az egyes intervallumokba eső csúcsait és völgyeit folytonos vonallal, a nazális sz hangokét pedig szaggatott vonallal jeleztük. Az ábrákról leolvasható összefüggések alátámasztják a fent leírtakat, jól egybevágnak azokkal.

Az 1. táblázatban és a 20. ábrán szereplő adatokat az előbbieken alapján nyertük. Itt is megmértük az egyes frekvenciaosztályokban található legerősebb részhang frekvenciáját és amplitúdóját, majd átlagoltuk őket, s így egy „átlagos”, helyes és torz sz hangot kaptunk. A táblázat és az ábra alapján elmondhatjuk, hogy a helyesen képzett sz hang legfontosabb jellemzője az orrhangzós színezetű sz-szel szemben az, hogy 1000 és 4000 Hz között nem találhatók jelentékeny mennyiségben részhangok, a magasabb frekvenciáknál pedig nagyobb amplitúdójúak az ott található összetevők.

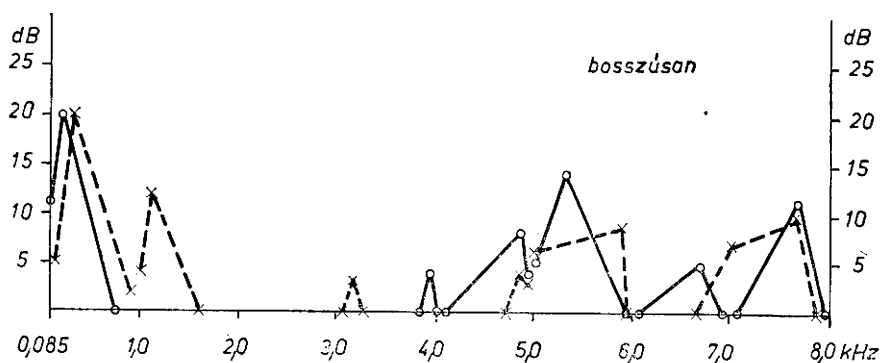
1. táblázat: Frekvencia- és amplitúdó-középtértékek nasalis szigm. és norm. sz hangnál

		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
sigm. nas	kHz	0,30	1,20	2,60	3,40	4,90	5,60	6,40	7,50
	dB	19,3	12,0	3,8	6,8	7,6	9,3	6,3	7,6
Oralis	kHz	0,30	—	—	—	4,80	5,40	6,60	7,70
	dB	16,0	—	—	—	8,3	11,0	8,2	9,8

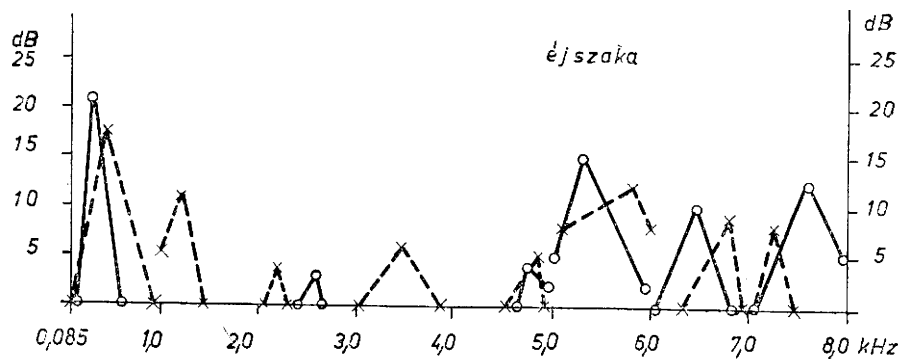
Végül elkészítettük az sz hangok metszeteinek burkológörbéit (21. és 22. ábra). Ezek szerint a nazális sz szinte teljes egészében betölti a spektrumot, az 1000 Hz alatti részhangok amplitúdója meghaladja, az 4000 Hz felettié pedig nem éri el a helyesen képzett sz értékét.

Messzemenő következtetésektől tartózkodva, elemzésünket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a nazalizált sz hang sajátos, szörtyögő, hortyogó színezetével az alacsonyabb frekvenciák felerősödése, az 1000 és 4000 Hz közöttiek belépése, illetőleg a 4000 Hz feletti részhangok energiájának csökkenése jár együtt. A hortyogó jeleget elsősorban az alacsony frekvenciájú megszakítások okozzák.

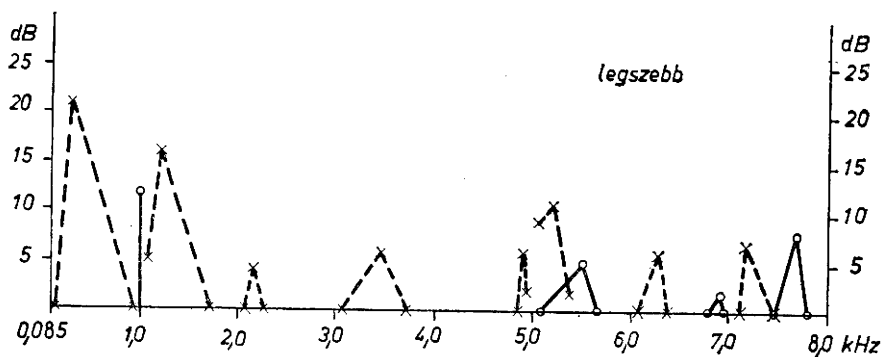
Mindezek azt igazolják, hogy a zérus tényezők, amelyek az elemi antirezonancia-görbékéből tevődnek össze, a nazalizált mássalhangzók képzésekor fokozottabban megmutatkoznak a 4000 Hz feletti összetevőknél. A pólus tényezők viszont az említett Hz-érték alatt válnak szembetűnővé.

14. ábra

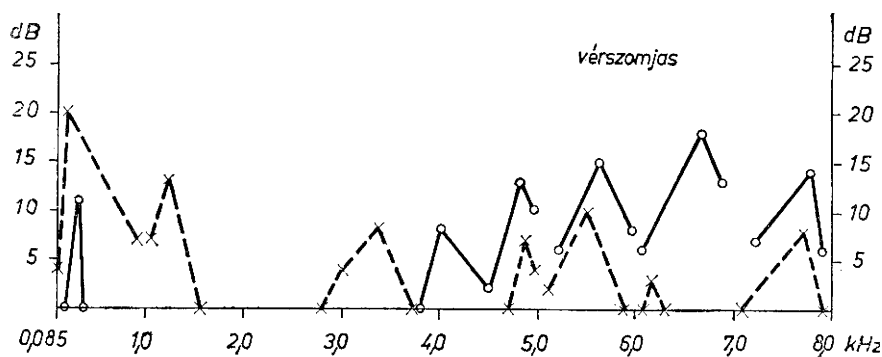
15. ábra

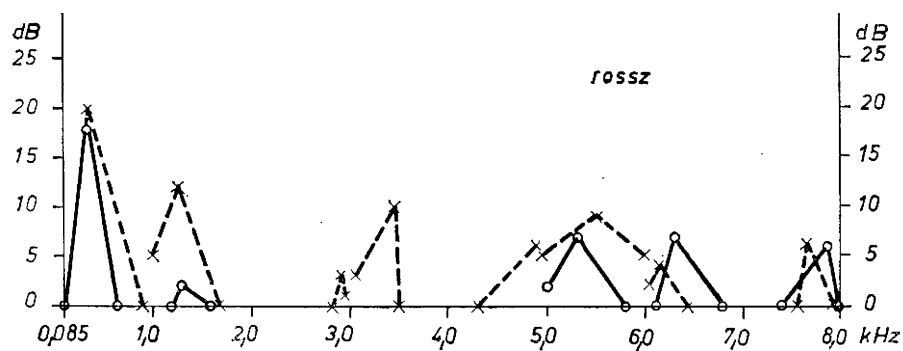
16. ábra

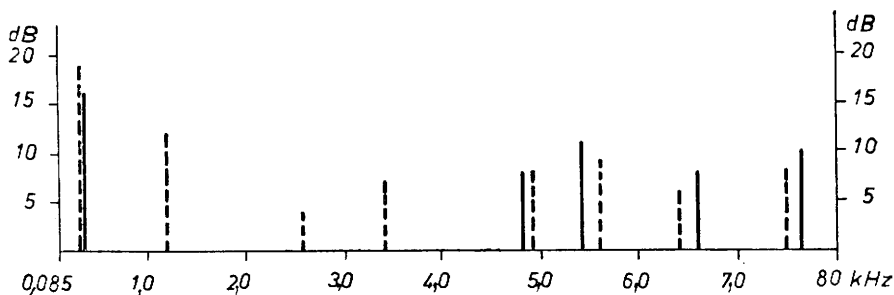
17. ábra

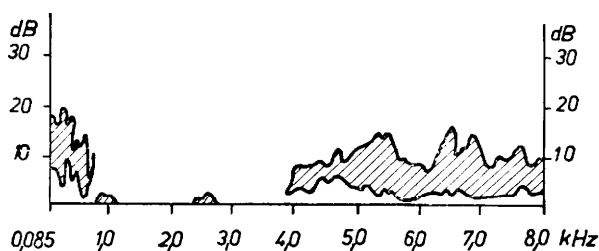
18. ábra

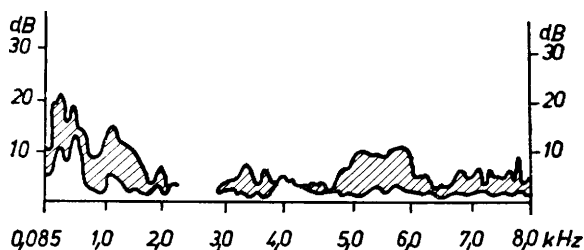
19. ábra

20. ábra A frekvenciaosztályok átlagos frekvenciaértékei és amplitudó-csúcsai. — norm. ejtés, — — — nas. ejtés.

21. ábra A helyesen képzett sz hangok amplitudóinak alsó és felső burkológörbéje

22. ábra A nasalizált sz hangok amplitudóinak alsó és felső burkológörbéje

3. A szigmatizmus nasalis korrekciója. A szigmatizmus egyéb változatainál általában a helyes ejtémód előmutatása és utánóztatása a terápia döntő tényezője. Ezt a kellő artikulációs gyakorlatok, illetve a differenciáló hallási figyelem kialakítása után szoktuk alkalmazni. A szigmatizmus nasalis esetében ez az út többnyire járhatatlan. A példás előmutatást ugyanis vagy a nazális forma tétova, illetve éppen túlzó létrehozása követi, vagy tanítványunk közli, hogy ezt a hangot képtelen helyesen utánunk mondani. A szigmatizmus nasalis ugyanis általában együtt jár beszédneurotikus tényezőkkel, s a hiba olyan feltűnő, hogy ez nemegyszer beszédfóbiát, kisebbségérzést, gátlásos magatartást okoz.

Fontos tehát, hogy kerülő úton, indirekt módon kezdjük el a terápiát, s az eredményt csak akkor ismertessük fel tanítványainkkal, ha a helyes kiejtés már kellő könnyedséggel létrehozható.

Ha az *s* ép, és csupán az *sz*, *z*, *c* torz, helyes az *s* ejtésből kiindulni *s* azt „világosítani” *sz*-ig. Ha az *sz* ép, *s* az *s*, *zs*, *cs* torz, fordítva kell eljárunk: az *sz* hangot kell *s*-be „sötétíteni”. Ha mind a hat hang (*a dz*, *dzs* hangokat ritka előfordulásuk miatt nemigen vesszük számításba) torz, akkor fúvásból, vagy *f*-ből kell kiindulnunk. Ha fúvással kezdjük a munkát, alakítsunk ki interdentális *sz* hangot, s később a nyelv óvatos visszahúzásával létre tudjuk hozni a szabályos ejtismódot.

A szigmatizmus nasalis kezelési prognosztikája igen jó. A terápia örömteli voltát fokozza, hogy kezelésünkkel súlyos neurotizáló tényezőt küzdünk le, s rendbejött növendékünk önbizalma, lelki harmóniája a szemünk láttára bontakozik ki.

A szigmatizmus nasalis önmagától sohasem jön rendbe, s ez a tény a korrekció fontosságát húzza alá.

IRODALOM

1. K. P. Becker—M. Sovak: Lehrbuch der Logopädie. VEB Verlag Volk und Gesundheit, Berlin, 1971.
2. Frint T.—Surján L. (szerk.): A hangképzés és zavarai. Beszédzavarok. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1969.
3. Kanizsai D.: A beszédhibák javítása. Útmutató és gyakorlókönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1955.
4. R. Luchsinger, G. E. Arnold: Lehrbuch der Stimm- und Sprachheilkunde. Wien, Springer Verlag, 1949.
5. Sáró A.: A beszéd összes vonatkozásaiban. Athenaeum, Budapest, 1906.
6. M. Seemann: Sprachstörungen bei Kindern. VEB Volk und Gesundheit, Berlin—Jena, 1965.
7. H. Weinert: Die Bekämpfung von Sprechfehlern. VEB Verlag Volk und Gesundheit, Berlin, 1968.

Montágh Imre—Lőrík József—Subosits István

Abbahagy, abbamarad. Nemrég megjelent kitűnő nyelvművelő könyvében (Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség, Bp. 1977.) írja Kovalovszky Miklós: „A *-ba*, *-be* h a t á r o z ó

ragnak a *-ban*, *-ben* helyébe való telepedése a nyelvjárásokból indult kiejtési egyszerűsítésként, s ma már behatolt a beszélt köznyelvbe is, anélkül, hogy különösebb zavart okozna . . . Az irodalom és a művelt köznyelv azonban még igényes a különbségtetésben, és ragaszkodik a *hol?* kérdésre felelő *-ban*, *-ben* raghoz. . . De elfogadottá vált a rövid alak az *abbahagy*, *abbamarad* igében; a teljes alakot jelentéskülönbség kifejezésére használjuk fel az *abban maradtunk*, hogy. . . mondatban” (111).

Az említett bekezdéssel több szempontból egyetérték, de a még és már dolgában vannak némi kételyeim. Hogy mikor hatolt be a rövidebb forma a köznyelvbe, azt nehéz megállapítani, mert az attól függ, mitől kezdve van magyar köznyelv. Mivel azonban ma egyetlen nyelvjárásban sem fordul elő (vö. Kálmán: Nyelvj. 51 és Imre: MMNyR 316), és mivel már a XVI. századtól kezdve vannak jelek arra, hogy a kiejtés nem különböztette meg az *-n*-re végződő és a magánhangzós végű ragpárt, a jelenség igen régi lehet. Így inkább az a gyanú merülhet föl, hogy a *ban* ~ *ben* inessivusi formák az írásból és köznyelvis betűjejtésből vannak terjedőben a köznyelvben. Az írásban ugyanis kevés zavart okoz még iskolásoknál is a kétféle alak megkülönböztetése, hiszen az *-n* és *-ra* ~ *-re*, valamint a *-nál* és *-hoz* ~ *-hez* ~ *-höz* mintájára nem nehéz a *hol?* és *hova?* kérdésre felelő rag elválasztása. Így tehát igaza van a szerzőnek abban, hogy a beszédben valóban nem okoz zavart, és inkább az bántja az ember stílusérzékét, ha parasztnak vagy munkásnak öltözött színészek kiejtik a ragvégi *-n*-t.

Hogy már legalább a XVI. sz. óta igen elterjedt az *-n* nélküli ejtés, azt éppen az mutatja, hogy egyes szerzők következetesen a *-ba* ~ *-be* helyett is a *-ban* ~ *-ben* ragpárt használják, pl.: „*várban* szorult magyar vitézöknek lenne tanuság” (Tinódi); „Hamar behivatá az ő *sátorában*” (uő.); „Száz aranyat nyere, mint vöttem *eszemben*, Mond: többet is adok, csak juttasd *kezemben*” (Gyögyösi). Itt tehát a téves hiperurbanizmus mutat éppen a rövidebb alakok széles körű használatára.

Másik megjegyzésem a *hagy* és a *marad* igék vonzatára vonatkozik. A rövid alak nem „elfogadottá vált”, hanem megmaradt. Az *abbahagy* ~ *abbamarad* a szabályos. Sajnos nem tudok róla, hogy valaki a nyelvelmélektől kezdve földolgozta volna e két ige vonzatát. Nem lehet azonban véletlen, hogy a finnben és észten az ott azonos tövű két ige lativusi vonzatú (finn *jääda* ~ ész *jääma* 'marad' és fi. *jättää* ~ é. *jätma* 'hagy'). A két igtől lehet fogni dinamikus és statikus jelentésűnek egyaránt: *odakerül* (-jut) ~ *odavisz* és ott van (volt) sokáig. A finn és ész *jää* ~ *jättää* *kotiin* ~ *kaupunkiin*, ill. *jääb* ~ *jätab* *koju* ~ *linna*, tehát "haza, a városba marad (valaki), hagy (valamit)". A magyarban a kissé bizalmasabb, nyelvjárásiasabb beszédben ma sem szokatlan a "Hova maradtál olyan sokáig?" vagy „Hova hagyta már megint a kesztyűdet?” vagy „Soká maradt oda” vagy „Odahagyta a hazáját.” A kettősséget az igeikötőben illetve a határozói von-

zatban nemcsak az *abbamarad* és *abba maradtak* őrzi. Más *a lemarad* és *a lenn marad* a *lehagy* és *lenn hagy*, *a kimarad* ~ *kihagy* és *kinn marad* ~ *kinn hagy*, *felhagy* (az ivással) és *fenn hagy* (valamit valahol), egy kissé távolabbi vonatkozásban: *elmarad*, *elhagy* és *előtte marad*, (valami *előtt*) *hagy*. Lehetséges tehát, hogy e két igénk eredeti vonzata lativusi volt és később lett (a környező indoeurópai hatására?) locativusi.

Már nem a *marad* és a *hagy* igével kapcsolatos, csak a locativusi vonzattal az a kis megjegyzésem, hogy a finnben és észtenben a 'keres' és 'talál, lel' jelentésű igének (fi. *etsiä* ~ é. *otsima*, fi. *löytää* ~ é. *leidma*) ablativusi (valahonnan) a vonzata, nem pedig locativusi (valahol), mint a magyarban. Ha azonban a rokon értelmű és igekötős alakokat használjuk: *előkeres* ~ *előkerít* vagy *előkerül* (megtalálódik), akkor a vonzat már ablativusi, akár az említett rokon nyelvekben.

Kálmán Béla

Keresztet vethet rá. O. Nagy Gábor kísérte meg elsőnek e szólás magyarázatát (Mi fán terem? 171–3). Többféle megfejtési lehetőséget érintve végül is a sírkereszt, illetve a temetéskor a pap által a koporsóra vetett kereszt szemléletéből próbálja szólásunkat megfejteni. Úgy gondolom, kiváló szólásmagyarázónk is érezte, hogy ez a magyarázat sincs kellőképpen alátámasztva: nincs adatunk arra, hogy a sírra a fakeresztet valaha is „vetették” volna, s a halott és valamely elveszett tárgy sem vehető egykönnyen egy kalap alá.

Induljunk ki feltevések helyett tényekből és adatokból. Tény az, hogy a keresztvetés elhárító varázslat, a gonosz szellemek elűzésére, távoltartására szolgál. A régiségben és a nép körében az emberek nemcsak önmagukra, hanem másokra is vethettek keresztet, ez utóbbi cselekvést is azért végezték, hogy az illetőket távol tartsák maguktól. Így e két XVII. századbeli adatban is: „Azért titeket kérlek . . . Oda ne mennyetek, | Valahol papot letek, | *Rá keresztet vessetek*, | Tavul kerülyétek” (RMKT. XVII. sz. 3: 175). Másik adatom Rosnyai Dávid Történelmi Maradványaiból származik, a svéd király követének 1675-ben a Portához intézett levelének egykorú vagy közel egykorú fordításából. A levél a török szultán potenciális ellenségeit ismerteti. „A római pápán és dispositusin kívül második a muszka császár, a ki a török birodalomra ásit, ki is nem csak száraz persuasióval, de erővel is naggyal bír, senki az ő birtokában neki nem praejudicál. Tárháza is széles, hatalmas császár [értsd: a török császár] birodalminak lakos szegénységei többire mind ennek vallásán lévén, ha jó alkalmatossággal vallásukon levő magistrátus alá esnének, kétségkívül *keresztet nem vetnének rájuk*” (Mon Írók 8: 156). Más szóval, ha a török birodalom orthodox hitű szegénysége orosz, tehát orthodox uralom alá kerülne, azt bizonyára nem utasítaná vissza. Ugyanez az értelme szólásunknak egy, a XVIII. sz. végéről való onográfiában: „Ersébet is tölle hogyha kitelhetne, | Az hegedű szónál nem igen reszketne, | Kivált ha jó formát mással cserélhetne, | *Ifjú leányekre keresztet nem vetne*” (Mon Írók 36:524): Ha Erzsébet szebb lenne, az ifjakat nem tartaná távol magától. Még a XX. században is ismeri a népdal a keresztvetésnek ezt a jelentését: „Nem most vettem én azt észre, | Hogy engem utálsz, | Valahol jársz, valahol halsz, | *Rám köröszőt hánysz*” (Hatvanpuszta, Fehér m., 1906., MSz. 850 sz.).

A keresztvetés fenti jelentéséből szólásunkat nem tudjuk eredeztetni. Lehetett azonban keresztet vetni valakire más értelemben is. Vörösmarty Mihály írja 1825-ben egy barátjának: „s ha Pesten más életet nem választok, rövid idő után bízást *keresztet vethetsz rám* s temess a Dunába” (Vörösmarty Emlékkönyv 195). Itt nem távoltartásról van szó, s az itt szereplő kereszt nem is sírkereszt, ezt már csak a Dunába temettetés kívánsága is kizárja. A szólás értelme Vörösmartynál: 'halottnak, elveszettnek tekintetsz'. E jelentés megvan szólásunk orosz megfelelőjénél is: на комнибудь погавить крест 'valakit életét elvégzettnek, többé nem létezőnek tekinteni' (Ozsegov Szótár,

крест а.) s egyszersmind на чемнибудь поставить крест 'valamit örökre elveszettnek tekinteni', vö. на этом можно поставить крест, szószerint 'erre keresztet vethetsz' (közismert).

Szólásunk magyarázata szempontjából fel kell figyelni arra, hogy a поставить крест jelentése 'keresztrel megjegyezni; keresztet tenni (írástudatlanok esetében), tehát itt nem keresztvetésről van szó, mint szólásunkban. A kereszt írása azonban azonos a keresztvetéssel, ha meggondoljuk, hogy régen a betűket is vetették (*betűvetés*), sőt a címerrajzolókat is *címervető*-nek hívták (1582., Budai Basák Lev., 268). *Vetni* tehát annyit is jelentett, mint 'írni' (vö. még: papírra *veti* gondolatait), 'rajzolni', s amikor keresztet vetünk magunkra, akkor is a kereszt jegyét írjuk le.

Az orosz és a neki megfelelő magyar szólás két jelentésének: valakit halottnak, illetve valamit elveszettnek tekinteni, alapja az, hogy régen keresztrel jelölték meg a lajstromokban, jegyzékekben az eltűnt vagy elhalálozott személyeket, illetve az elveszett vagy elpusztult tárgyakat. Innen ered a 'néhai' értelmű kereszt is az elhunytak neve előtt. Eredetileg valószínűleg az adóregistromokban tettek az elhunyt neve elé keresztet, jelezve, hogy töröltetett az élok sorából. Az angolban a *to cross*, azaz 'keresztrel megjelölni' ma is 'törölni, kihúzni' jelentésű. Mikes Kelemen 96. levelében olvassuk, hogy "A király kezében vévén a lajstromot, sokaknak a neveket *megjedzé egy keresztel*. Az udvariak . . . gondolák, hogy akiknek nevek meg vagyon jegyezve keresztrel, hogy már azok *elveszett emberek*" (1731). Íme a franciák is elveszetteknek, halottnak tekintették a keresztrel megjegyzetteket. Talán szintén elveszetteknek, erkölcsi halottnak tartották azokat az erkölcstelen személyeket, kiket arra ítélték, hogy „az hátán *keresztet vonván* tövissel az hóhér” kicsapattassanak a városból (Breznay: Eger a XVIII. században, 2: 72). Mint O. Nagy közli: az inkvizíció hasonlóképpen veres keresztrel jelölte meg az elkárhozottaknak tekintett eretnekeket. Érdemes itt megemlíteni, hogy Csokonai Dorottya-jában veres keresztrel voltak megjegyezve a matriculában azoknak a nevei, akik már eljegyeztettek vagy férjhez mentek.

Az elveszett tárgyakat hasonlóképpen keresztrel jelölték meg. 1561: „mi ez feleletőt hallván, kérjük vala elő tüle az hivatal levelet, vagy penig *keresztelje meg a kárt*, de sem az levelet nem adá elő, sem penig az kárt nem mondá meg” (Károlyi: Okt. 4: 319). A keresztrel való megjegyzést mondták *megkeresztelés*-nek is, mint a keresztvetést magát is (vö. úrpát, főkényt *megkeresztelni* a.m. rá a kereszt jegyét vetni). 1690: „a toronyban levő kis harang, keresztelő kőben levő rézüstöcske, keresztzászlók és templombéli oltári egyet-mások, elpraedáltattanak, azok tudniillik, a mellyek a fellyül megírt Registromban *keresztrel jegyeztetennek meg*” (Székely Okt. 6:424). Ide tartozik, hogy a régi énekeskönyvek másolóit is a hiányzó vagy értelmetlen sort keresztrel jelölték meg. Hasonló eljárás még 1790-ben is dívott: „némmely részét mindgyárt maga *megkeresztelte és kitörölte*” a publikálandó cikknek (ItK. 1964. 201).

Szólásunkat ezzel voltaképp megmagyaráztuk. Talán még azt is meg tudjuk mondani, hogy miért tettek éppen keresztet az elveszett tárgy vagy a halott neve elé. A néphit szerint az elveszett holmi az ördögé lett, vagy az ördög ült rá (Nyr. 29:240). Ezért szólítják fel a gyermekek az ördögöt: „Add elő, ördög, nem a te portékád” (Nyr. 24:331), illetve „Szállj le, ördög, rúla” (Kálmány: Szeged népe 3:104). A babonás hit szerint a tárgy neve mágikus kapcsolatban van magával a tárggyal, s a névhez tett kereszt magát a tárgyat is éri. Megérzi ezt a tárgyat birtokló vagy rajta ülő ördög is, és kénytelen a tárgyat visszaadni vagy róla felkelni, miáltal az láthatóvá válik. Erdélyi János helyesen jegyezte meg a szólást magyarázva: „a keresztvetés védő ereje az ördögöt tiltja el végképpen” (O. Nagy i.m. 171). Szokás volt még, hogy az ellopott holmi helyére a halott sírjáról hozott marok földet tettek (XVII. század, Ethn. 11:81). A halotról, a halott hasa fölött levő sírrészről hozott földnek bűvös erőt tulajdonítottak. Ez a szokás viszont

összefüggethetett egyes népek, így a cseremiszek azon hitével, hogy az elveszett holmit a halott takarja el (B.M. Vasziljev: *Matyeriali dlja izucsényii verovanyij i obrjadov cseremisz*, Kazany, 1913. 26–7).

Nem lehetetlen, hogy hajdanában az elveszett vagy ellopott holmi helyére is keresztet vetettek, ámbár erről adatunk nincs. Legfeljebb szólásunk egy változata utalhat rá. Ebben ugyanis balkézrel vetett keresztről van szó: *balkeresztet vetni valamire* 'odaadni és lemondani róla, hogy visszakapjam' (SzegSz.). Balkézrel a gonosz démonok ellen szoktak keresztet vetni (Eth. 25: 318; NéNy. 3: 275). Lehetséges azonban, hogy itt egy későbbi (téves) értelmezéssel találkozunk: a keresztvetést már mai értelmében gondolták.

A halott neve elé valószínűleg az elveszett, többé vissza nem térő tárgyak analógiájára került a kereszt, mely egyúttal védte is az elhunytat.

Természetesen az eltűnt tárgy legtöbbször nem került vissza gazdájához mindenféle bűvös eljárás ellenére sem. Ezért vette fel a nyilván eredetibb *vess rá keresztet* forma a látó képzőt: *arra már keresztet vethetsz*. Ugyanezt a jelenséget találjuk egy hasonló szólásunkkal kapcsolatban. A mai *bottal ütheted a nyomát* helyén a régiségben legtöbbször *bottal üssed a nyomát* áll. Ami azt is bizonyítja, hogy valamikor hittek a bottal ütés (és a keresztvetés) mágikus erejében.

Bernáth Béla

Bazilita, bazilissza. A két szó jelentése: 'Bazil-rendi szerzetes', illetve 'Bazil-rendi apáca'. A nyelvünkben élő *jezsuita* és *klarissza* szavakhoz hasonlóan keletkezhettett (*Bazil* + *-ita*, illetve *-issza* képző). Az elsőre eddigi adatgyűjtésünk szerint a legkorábbi adat 1794-ből: „balázsfalvi *baziliták* előljárója” — mai helyesírással találtuk, és a forrásmunka összeállítója a magyarázó jegyzetben így értelmezi: 'ortodox szerzetes' (Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955. 168 és 424). A szövegösszefüggések alapján a szónak tulajdonított jelentés nyilvánvalóan téves, a következő lenne a helyes: 'görög katolikus szerzetes'. Balázsfalva az említett időben az erdélyi román görög katolikus érsekség székhelye volt (vö. Románia, 1973. 405). Az ortodoxok egyébként is tiltakoznak az ellen, hogy a *bazilita* szót a köznyelv ortodox vallási terminusként használja, mert az ortodox egyházban csak egy szerzetesrend van, e szóhasználat pedig azt a látszatot kelti, hogy több is létezik (Egyházi Krónika 5/8:6). Találkoztunk a *Bazil* név magyaros alakja nyomán a *Vazul-rend* megjelöléssel is (Pallaslexikon, Bp., 1897. 15: 730). Érdekes, hogy a görög katolikusság körében a *Bazil* név kiszorította a *Vazul* használatát, tapasztalatunk szerint ez e századi jelenség, melyben szerepet játszhatott a latinos orientációjú görög katolikus szerzetesség.

A *bazilissza* elterjedését a magyar görög katolikusok szóhasználatában az egyházi kiadványok eredményezték, szerepel a középiskolákban használt szertartástankönyvben is (Melles Emil: *Görög katolikus szertartás*. IV., átdolgozott és bővített kiadás. Bp., 1937. 198).

Végezetül hadd említsük meg a *bazilita* szinonimáinak tekinthető és fogalomköréhez kapcsolható szavakat is. Ilyen a *kalugyer*. Az Értelmező Szótár szerint: 'görög keleti szerzetes' (3:716). Egy 1782-i tokaji protokollum másolatában a következőket találtuk: „máriapócsi *kalugyerek*” (Hodinka Antal hagyatéka, MTA Kézirattár Ma 4812/17). Itt a szó 'görög katolikus szerzetes' jelentésű, hisz Máriapócs a görög katolikusok búcsújáró helye volt (vö. Nyr. 95:360). A keleti szerzetesi élethez kapcsolódó szavak közül az *archimandrita* 'apát' jelentéssel használatos a magyar köznyelvben, e szóra is van tokaji adatunk 1694-ből (AT. 8:128), ugyanakkor — a tényleges hatalmat jelölő — *igumen* 'zárdafőnök' szó kevésbé ismert.

Éneklész. A szó jelentését így adhatjuk meg: 'görög katolikus kántor'. Alakja alapján ítélve, a nyelvújítás korában keletkezhetett. Szótárakban nem találtuk. A XIX. század második felében és a századfordulón is találkozhatunk használatával. Szerepel a görög katolikus egyháznak az említett időszakban kiadott magyar nyelvű templomi könyveiben, de megtalálható a hivatalos nyelvben is. Egy 1882-ben kelt kérelemben olvasható: „*g. kath. éneklészek*” (Hajdúdorog története. 1971. 113). Használatos a *kántor-tanító* mintájára: *éneklész-tanító* (Emlékkönyv a görög szert. katolikus magyarok római zarándoklatáról. Bp., 1901. 132). A szó mai ismeretere két adatközlőnkől kaptunk felvilágosítást: Görög Sándor, hajdúdorogi születésű budapesti nyugdíjas főleg okmányokból ismeri, László Vladimir budapesti nyugdíjas — az 1930-as években a Görögkatolikus Szemle munkatársa — nyelvhasználatában hallottuk, de némi tréfás hangulattal. A szóval — tudomásunk szerint — nyelvtudományi munkákban még nem foglalkoztak. Megalkotóinak a célja, magyarítási szándékból, az lehetett, hogy egy jellegzetes szakkifejezést alkossanak. A Tisza mentén a *kántor* szó használata inkább a római katolikusokra jellemző, a református hívek körében főleg a *rektor* szó volt használatos. Magunk is hallottuk Szolnok megyei vegyes felekezeti faluban — amikor még a tanítók töltötték be ezen tisztségeket —: „Ott megy a katolikus kántor meg a református rektor”. A tisztükhöz azonban kapcsolódott az orgonahasználat, tehát *orgonista* is volt mindkettő. Az *éneklész* szóban azonban tükröződhet az az ősi keleti hagyomány, mely a szertartásoknál csak az éneket ismeri el jogosnak, és zenekíséretet nem használ. Ez a hagyomány még ma is él a hazai görög katolikus templomok jó részében. (Érdekes módon a kántori tisztre az unitáriusoknak is van egy sajátos szavuk: *énekvezér*.)

Sasvári László

„**Pápaszem nélkül nem hallok . . .**” (*Egy szólás nyomában*) A szólás irodalmi megnyilatkozásával először V. Majakovszkij: Csudajó c. poemájának az eredetijében találkoztam: „Я не слышу без очков” (Хорошо, поэма), amelyet Kuczka Péter „Pápaszem nélkül nem hallok!” mondattal fordított magyarra (Majakovszkij válogatott művei, Európa Könyvkiadó, 1968. 2:16). A fenti sorokat Majakovszkij Kerenszkij szájába adja, aki eredetileg ügyvéd volt, és beszédében mint az Ideiglenes Kormány elnöke dagályosan fecseg. Emlékszem, hogy orosz szakos egyetemi tanulmányaim idején ezt a szólást is Majakovszkij futurista megnyilatkozásai közé soroltuk. Nemrégiben azonban Gargantua és Pantagruel történetét olvasva ismét találkoztam a pápaszemnek „hallásjavításra” történő felhasználásával: „Vigyen el az ördög, ha kétfelé nem áll a fülem — mondá Pantagmel — és bírjon is el, ha értelek! Várj csak. *Pápaszemet teszek a balfülemre, hogy tisztábban halljalak!*” (Fr. Rabelais: Gargantua és Pantagruel, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 2:24; fordította Benedek Marcell). A jelzett sor az eredetiben a következőképpen hangzik: „Attendez. *Je mettray mes lunettes à cestes oreille gauche, pour vous ouir clair*” (Fr. Rabelais: Tout ci qui existe de ses oeuvres, Gargantua-Pantagruel, Paris. Garnier Frères, Libraires-Éditeurs, é.n. 293). Az eredetivel való összevetés világosan mutatja egyrészt Benedek Marcell fordítói szövegűségét, másrészt utalást ad a szókép konkrét eredetére.

A Nagyvilág c. folyóirat lapjait böngészve ugyancsak találkozhatunk hasonló sorokkal, pl.: „A sötét szemüveg jobb hallásra készítet” — olvashatjuk Artur Lundkvist aforizmaiban (fordította Szabary Erzsébet, Nagyvilág 1969. 12. sz. 1854).

A magyar mondások között a „Pápaszemet teszek a balfülemre”, vagy a „Pápaszem nélkül nem hallok” mondást nem találtuk. A „balfülem” kifejezés használata a szólásban azonban eszünkbe jutattja, „Az egyik fülem bal, a másik nem hall” népies mondást, amely arra az esetre vonatkozik, ha valaki nem akarja meghallani, tudomásul venni, amit mondanak neki (O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Gondolat, 1966. 224).

A „bal füle” (vagy „bot” füle) az embernek a rosszabbik, amelyikkel nem hall jól, amelyik „javításra” szorul. A „szemüveg” (pápaszem) használata hallásjavításra paradox, mondhatjuk abszurd asszociációt okoz, s éppen Majakovszkijnál nagyon alkalmas Kerenszkij beszédének és magatartásának a jellemzésére.

Úgy véljük, hogy a fordítókat a szöveghűségre való törkevés mellett befolyásolhatta a magyar mondás is. A mondás őséneke talán Fr. Rabelais sorai tekinthetők.

Horgosi Ödön

Sajmeggy. A növénytani szaknyelvben *Prunus mahaleb*-nek hívott cserje a szilva (*Prunus*) nemzetségbe tartozik. Hosszú kocsányú, sötétlila színű csonthéjas termése kítűnő zamatanyagot, kumarint tartalmaz, s ezért italok, szörpök ízesítésére használják. Az illatszergyártásban a kumarint a szénaillat alapanyagaként alkalmazzák. Egykor a sajmeggy kumarintartalmú termésének magvát és a belőle nyert olajat Szíriából importálták Európába gyógyászati célokra. Erre emlékeztet a növény tudományos (latin) megnevezésének arab eredetű második eleme; vö. arab *maḥlab* 'Prunus mahaleb, sajmeggy'. (L. Lokotsch 1356.; Wartburg: FEW. 19:111.)

A Magyar Középhegységben is gyakori *Prunus mahaleb*-nek több magyar neve is van: *sajmeggy*, *pipaszármeggy*, *szagos meggyfa*, *törökmeggy* (Csapody — Priszter: MNöVsz. 164). Közülük a *sajmeggy* a legelterjedtebb. Korai adatai: 1798: *Saj-megy* (Veszelszki: Fa- és fűszeres könyv 149: NSz.); 1807: *Saj-Medgy* (Magy. Fűvészk. 296); 1835: *sajmeggy* (Tzs. *Steinweichsel* a.) L. még: CzF. 5:675; MTsz. 2: 333; MNyTK. 11. sz. 25; ÉKsz. 1189.

Az összetett *sajmeggy* előtagja magyarázatra szorul. CzF. (5:675) szerint: „Nevét sajós v. savos, azaz savanyú gyümölcsétől kapta”. Az ÉKsz. a *saj*-előtagot tisztázatlan eredetűnek minősítette.

A *sajmeggy*-et német mintára keletkezett részfordításnak tartom, olyannak tehát, amilyen a *dámvad*, *gállickő*, *rénsszarvas*, *stráfkocsi*, *strájf* stb. Előzményét a német *Steinweichsel* 'Prunus mahaleb, sajmeggy' (Grimm: DtWb. 10/2: 2150) főnévben látom, amelynek tkp. értelme 'kőmeggy', s amely arra utal, hogy a növény kötőtermeléken talajon is díszlik. A német összetétel előtagja azonban bizonyos módosuláson ment át a magyarban való meghonosodás során. Egy feltehető **stajnmeggy*-ből a torlódó szókezdő mássalhangzóknak *s*-re való egyszerűsödésével és **nm* > **mm* > *m* fejlődéssel alakulhatott ki a *sajmeggy* alak. Arra a jelenségre, hogy a torlódó szókezdő mássalhangzók közül kiesik a második, több példát ismerünk: *Szanizló*, *sátva*, *szoba*, *szobor* stb. Igaz, hogy a szókezdő *st*-általában nem szokott *s*-re egyszerűsödni (vö. *stafiroz*, *stájer*, *stand*, *stanicli* stb.), de kivételesen — úgy látszik — ezzel a lehetőséggel is számolnunk kell. Bár gondolhatunk arra is, hogy a *sajmeggy* mintája a *Steinweichsel*-nek valamiféle nyelvjárási alakváltozata volt.

A *sajmeggy* szinonimái közül a *pipaszármeggy* azzal kapcsolatos, hogy a cserje ágaiból jó pipaszár készíthető. A *szagos meggyfa* a növény illatos voltára utal. A *törökmeggy*-hez vö. román *vișin turcesc* 'ua.' (Borza: DicȚEtnobot. 123), szerb-horvát *turska višnja* 'ua.' (Simonović 380) és cseh *turecká višně* 'ua.' (Machek: ČSIJmR. 112).

Szörsszálhasogató, hajszálhasogató. Azt az embert, aki a jelentéktelen dolgokat is fölösleges aprólékoskodással, kicsinyes és fontoskodó részletességgel tárgyalja, aki a káán is szeret csomót keresni, rosszallóan *szörsszálhasogató*-nak, ritkábban *hajszálhasogató*-nak nevezzük. (L. ÉrtSz. 6:386.) Az ilyen személyre jellemző magatartást *szörsszálhasogató*-nak, esetleg *hajszálhasogató*-nak (ÉrtSz. 3:47) mondjuk.

A *szörsszálhasogató*-t a XVIII. század eleje óta adathozhatjuk. L.: 1708: „Auiceps syllabarum: Ször- zál hasogató” (PP. *Auceps* a.). (L. még NySz. 1:1341.) A *hajszálhasogató*.

hoz 1. 1803: „*Haj-lzál-hasogató* tzikkelyezés” (SzD: MVir. 200). L. még 1851: *Hajszálat hasogat* [’semmisségekkel bíbelődve ott is hibát keres, ahol nincs’] (Erdélyi: Közsm. 171), valamint *a hajszálat is hasogatja vagy meghasítja* ’ua’. (O. Nagy: SzóLkm. 261).

A szórszállhasogatók szellemi ősei a középkori skolasztikusok. Különösen Johannes Duns Scotus (1266 k. – 1308.) követői, a skotisták operáltak subtilis megkülönböztetésekkel és szórszállhasogatásokkal. (L. Enyvvári Jenő: Philosophiai szótár². Bp., 1923. 140.) S minthogy a gáncoskodást, a túlzásba vitt pontoskodást jól lehet a rendkívül vékony hajszálnak (vö. *hajszálfinom, hajszálpontos, hajszálrepedés, hajszálvékony* stb.) több darabba való hasításával érzékeltetni, számos nyelvben keletkeztek erre utaló képes kifejezések. A német Burkard Waldis (1495–1556 k.) 1542-ben gúnyverset írt „Der wilde Man von Wolffenbüttel” címen. Benne olvasható: *in vier teyl eyn härlin spalten*, azaz: ’négy részre hasítani egy hajszálat’. (L.: TrübnersDtWb. 3: 263; Borchardt–Wustmann–Schoppe⁷ 1955. 191; Lutz Röhrich: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten³. I. Freiburg–Basel–Wien, 1973. 355.) Ma is él a németben a *Haare spalten* ’hajszálat hasogat, kicsinyeskedik, kukacoskodik’ (Wahrig: Wb. 1614), *Haarspalter* ’szórszállhasogató’ (Wahrig: Wb. 1616) és *Haarspalterei* ’szórszállhasogatás’ (uo.). — Az angol *to cut the hair* ’hajszálat hasogat, kákán is csomót keres’ (OxfEnglDict. *Hair* sb. a.) 1652 óta mutatható ki. Van *to divide the hair* és *to split hairs* (uo.) változata is. A ’szórszállhasogató’ angol neve *hair-splitter* és *hair-splitting*, a ’szórszállhasogatás’-é pedig *hair-splitting*. — Szemléletileg idetartozik a holland *haarkloven* ’hajszálat hasogat, kicsinyeskedik’, *haarklover* ’szórszállhasogató’, *haarkloverij* ’szórszállhasogatás’ (Kramers’ woordenboek Nederlands 287) és svéd *hårklyvare* ’szórszállhasogató’, *hårklyveri* ’szórszállhasogatás’ (Lakó: SvédMSz. 293). — A francia *couper les cheveux en quatre* ’kicsinyeskedik, kákán is csomót keres’ (Robert: DictFr. 1:748) tkp. értelme ’négyféle vágja a hajszálakat’. L. még *fendre un cheveu en quatre* ’kicsinyeskedik, kákán is csomót keres’ (Robert: DictFr. 3:1); tkp. értelme ’négybe hasít egy hajszálat’. — A szlovén *dlakocépec* ’szórszállhasogató’ (SSKJ. 1:424), *dlakocépiti* ’szórszálat hasogat, kicsinyeskedik’ (uo.), *dlakocépstvo* ’szórszállhasogatás’ (uo.) és a szerb-horvát *cepidlaka* ’szórszállhasogató’ (SzbhvMSz. 1:142), *cepidlačiti* ’szórszálat hasogat, kicsinyeskedik’ (uo.), *cepidlaštvo* ’szórszállhasogatás’ (uo.) szerkezeti felépítése között az a különbség, hogy a szlovén összetételek előtagja a *dlaka* ’szórszál, hajszál’ főnévből, utótagja pedig a *cepiti* ’hasít’ igéből alakult, a szerb-horvát kifejezésekben viszont megfordítva: az előtag alakult az igéből s az utótag a főnévből. Figyelmet érdemel a következő két szerb-horvát földrajzi név: *Cepidlak* ’település Kőrös (Križevci) közelében’ (Skok: EtRj. 1:264) és *Cjepidlake* [többes szám] ’település a Pozsega megyei Pakrac közelében’ (ComPoseg 43). — L. még macedón *ценилакно* ’szórszállhasogató’ (RMJ. 3:513). — A bolgár *цени косъма (на де)* ’fogához veri a garast’ (BKE. 3:590) szó szerkezet tkp. jelentése: ’kettéhasítja a hajszálat is’. A *цения влакното (на де)* ’fogához veri a garast; nagy mester’ (FrazRečBulg. 2:498) tkp. jelentése ugyancsak: ’kettéhasítja a hajszálat is’.

A magyar *szórszállhasogató, szórszállhasogatás* és a fent bemutatott idegen nyelvi kifejezések onomasziológiai areát alkotnak. Az areán belül természetesen kölcsönhatással is számolhatunk. A szóban forgó magyar összetételek bizonyára német megfelelőikhez kapcsolódnak a legszorosabban.

Az újabban használatos *szőröz* ’szórszállhasogató módon köztözködik’ (ÉrtSz. 6:385) ige jelentéstartalma a *szórszállhasogatást folytat* szó szerkezetével egyezik meg.

Tákol, ták. A TESz. (3:825) az 1784 óta adatolt *tákol* ’foltoz, toldoz-foldoz’ igének és az 1767 óta kimutatott *ták* ’toldás, pótlás; folt’ főnévnek az egymás közti viszonyát tisztázatlannak, eredetét pedig ismeretlennek minősíti. A *ták* finnugor egyeztetését, valamint iráni és török származtatását elfogadhatatlannak tartja. (A TESz.-től megadott irodalomhoz hozzáveendő: K. Palló: UrAltJb. 31:244 és Räsänen: EtWb. 454.)

Úgy gondolom, hogy a *tákol* ige a *ták* főnévnek a származéka, a *ták* etimológiájához pedig a következő déli szláv szavak segítenek hozzá: szerb-horvát *ták* '(cipő)sarok' (Klajić 1966. 1221), szlovén *ták* 'csizmasarok' (Pleteršnik 2:654). E szavak olasz, illetőleg friauli (rétoromán) eredetűek. Vö.: olasz *tacco* '(cipő)sarok', *taccone* 'cipőfolt', *tacconare* '(tosz-kánai) dupla cipőtálcát rávarr; (északolasz) foltoz < ruhát, cipőt >', *soprattacco* 'cipősa-rokfolt'. Alakilag különösen fontosak a következő északolasz nyelvjárási alakok: Vittorio Veneto *tac* '(cipő)sarok' (Zanette 667), Brescia *tac* '(cipő)sarok' (VocBrescTosc. 349), Fogliano *tac* '(cipő)sarok' (Rosamani: VocGiul. 1130). L. még friauli (rétoromán) *tac* '(cipő)sarok' (Skok: EtRj. 3:435). Megfelelő szavak a franciában, spanyolban és portu-gálban is vannak. Mindezek forrása — a legmeggyőzőbb feltevés (Wartburg: FEW. 17: 300–3) szerint — a germán **takko* 'hegyes végű dolog, csúcsos tárgy, cakk' (vö. német *Zacke* 'kiálló rész, csúcs, fok stb.') főnév lehetett. Elsődlegesen a cipésmesterségnek volt a kifejezése 'foltnak való bőrdarab' és '(cipő)sarok' jelentéssel. A szó terjedése északról dél felé a vándorcipészek működésének tudható be. A foltozó vargák még a XIX. század-ban is többféle úgy gyakorolták mesterségüket, hogy a foltnak való bőrt kordéra rakták és helységről helysére jártak.

A magyar *ták* főnév és igei származéka, a *tákol* minden bizonnyal északolasz ci-pészeknek köszönheti létét. Erősen valószínű, hogy északolasz vándorcipészek Magyar-oroszra is elvetődtek. Ezt a kérdést gazdaságtörténeti vizsgálat tisztázhatja.

Rönk. 1. Az ÉrtSz. megfogalmazása szerint *rönk*-nek a kivágott fatörzs henger alakú, 6 m-nél rendszerint nem hosszabb darabját nevezzük, amelyből fűrészelt árut vagy faragott (bárdolt) fát készítenek. Az ÉKsz. a *rönk*-öt erdészeti-fafeldolgozási szakszónak minősíti. Joggal. A MezőgLex. (1: 404, 410, 2: 369) önálló szócikkben szerepelteti a követ-kezőket: *furnérrönk*; *fűrészrönk*; *rönk*; *rönkemelő*; *rönkfordító*; *rönkhúzó* *kapocs*; *rönk-közelítő* *kerékpár*; *rönkközelítő* *szánkó*; *rönkök osztályozása*; *rönksapka*; *rönkvontatás*. Az ErdLex. (92, 275, 280, 560–1) *rönk*-ös címszóanyaga még gazdagabb: *ceruzarönk*; *furnér-rönk*; *fűrészrönk*; *rönk*; *rönkelőkészítés*; *rönkemelő*; *rönkféleségek*; *rönkfordítás*; *rönkfordító*; *rönkhasító* *kőfűrészgép*; *rönkhasító szalagfűrészgép*; *rönkhúzó* *kapocs*; *rönksapka*; *rönk-kocsi*; *rönksorozslya*; *rönkmaradék*; *rönkművelés*; *rönkolló*; *rönkosztályozás*; *rönkosztá-lyozó tér*; *rönkpermetezés*; *rönksapka*; *rönkszabvány*; *rönktér*; *rönktő*; *rönkvontatás*; *rönk-zúdulás*; stb.

A MezőgLex. a *rönk* szinonimájaként a *rönkö*-t és a *gömbfá*-t, az ErdLex. (*rönk-féleségek* a.) pedig a *rönkö*-t adja meg. A *gömbfá*-t az ErdLex. (296) magyartalan és ön-magában értelmetlen kifejezésnek minősíti, s helyette a *rönk*-öt és a *hengeres fá*-t ajánlja.

2. Az ÉKsz. a *rönk*-öt elvonás eredményének tartja a tisztázatlan etimológiájú *rönkö* ~ *rönköly* 'rönk' főnévből. A TESz. (3: 457–8) ekképpen vélekedik a *rönk*-ről és a *rönköly*-ről: „Ismeretlen eredetű szócsalád. A *rönk* és a *rönköly* közötti alaktani viszony nem tisztázható: vagy a *rönk* elvonás, vagy a *rönköly* -ly képzős származék; az utóbbira vö. *személy*, *zugoly* stb. A *tr* kezdetű alakváltozatok [*trönk*, illetőleg *trönköly*] eredetibbek is lehetnek, de a *tönk* analógiás hatásával is magyarázhatók.”

3. Vizsgáljuk meg a *rönk* és a *rönköly* ~ *rönkö* fontosabb szótörténeti és szóföld-rajzi adatait. Elsőnek mindkét szót a „Rokonföldi” álnéven publikáló Petrás Ince János (1813–1886) jegyezte fel szülőföldjén, Moldvában. (Petrás életrajzi adataihoz l. Magyar Életrajzi Lexikon 2: 407–8). A Klézsen (Cleja) gyűjtött szóanyagban a *rönk* főnév *trönk* alakváltozatban tűnik fel: 1876: „*trönk*: röviden vágott[t] darab fa” (Nyr. 5: 378). A *rön-köly*-t (uo.) Petrás később *trönköly* (Nyr. 9: 429) alakváltozatban is közzétette, mindkét esetben 'zömök ember'-féle jelentéssel; ez hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett

az elsődleges 'farönk' jelentésből. Az MTsz. a *rönköly*-t — Petrás moldvai adatán kívül — Szatmár és Bereg megyéből is nyilvántartja. A SzamSz. *rönkő* alakban mutatja ki. Az ÚMTsz.-nek a *rönköly*-re Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Máramaros, Szabolcs-Szatmár, Szilág, Szolnok, Szolnok-Doboka megyékből vannak adatai. A *rönk*-öt (*röng* alakban) Zala, a *rönkforgató*-t Fejér, a *rönkkapocs*-ot és a *rönkkorcsolyá*-t pedig Pest megyéből adatolja. Mindezek azonban inkább minősülnek erdészeti mesterségszónak, mint tájszónak.

Íróink közül a szatmári Tiszahátról származó Móríc Zsigmondtól, az erdélyi Áprily Lajostól és a szamosközi Erdőhátról való Végh Antaltól idézhetek adatot a *rönk* használatára. Móríc Zsigmond a szülőfalujában, Tiszacsécsén töltött gyermekévei kapcsán örököltette meg a következőket: „Édesapám ezen a bútoron tanulta meg, hogy keresztvágófűrészszel hogy kell a *rönköket* szántalpnak s deszkának vékonyra elfűrészelni” (Móríc Zsigmond: Életem regénye. Bp., 1939. 148). Az 1929-ben Kolozsvárról Budapestre költöző Áprily Lajost egy tiszai tutajrönk látványa visszaemlékeztette szülőföldjének fenyőrengetegére. Ebből az élményből született „*Rönk a Tiszán*” című költeménye (Áprily Lajos: Ábel füstje. Bp., 1957. 92—3). Végh Antal egy Szamos-híd építéséről írja, 1944 őszére téve az eseményt: „Megépítettük a híd első oszlopsorát, tölgyből. Hetven — egyenként négyméteres — *rönk* lett a híd lábazata. Két méterre engedték az oszlopokat a földbe . . . , a *rönköket* erős kovácsoltvas pántokkal fogattuk össze.” (Végh Antal: Jégzajlás. Kisregények és elbeszélések. Bp., 1977. 49.)

4. Megállapíthatjuk, hogy nyelvjárási szinten a *rönk* és a *rönköly* nyelvterületünk keleti részén járatos. Ez a körülmény a szóföldrajzi szempont eltérbe helyezését és a román szókinsz gondos figyelembevételét követeli meg. S valóban: a románban van olyan szó, amelyből mind a *rönk*, mind a *rönköly* ~ *rönkő* kifogástalanul megfejtethető. E szó a *trunchi*, amely posztpozitív artikulussal ellátva *trunchiul* alakú. Jelentése: '(fa)törzs; tönk, rönk, rönkö; tuskó, (Erdélyben:) csutkó; tőke; húsvágó tőke; törzs <testé>; stb.' (L.: RomMSzót. 2: 676; DEX. 978.) A *trunchi* a román nyelv ősi örökségéhez tartozik, amely a latinból hagyományozódott át. Előzménye a latin *truncus* 'törzs, tőke, tuskó; törzs <testé>; fajankó' főnévből kicsinyítő képzővel alakult *trunculus* 'kis törzs' (Cioreanescu: DicceEtRum. 862; DEX. 978); ez utóbbiból való a spanyol *troncho* 'káposztatorzsa' (Corominas: BreveDicc. 570) is.

A végartikulus nélküli román *trunchi* a magyarban *trönk*, a posztpozitív artikulussal ellátott *trunchiul* pedig *trönköly* alakban honosodott meg; a vokalizmusba belejátszhatott a magyar *tönk*. A *trönk* és a *trönköly* közül tehát egyik sem keletkezett a másiktól, hanem e két változat egymással párhuzamosan bukkant fel. A szó elején levő mássalhangzó-torlódás megszüntetésével a *trönk*-ből létrejött a *rönk*, a *trönköly*-ből pedig a *rönköly* > *rönkő*. A *rönk* az erdélyi erdészek, fafeldolgozók révén bekerült az erdészet és fafeldolgozás szakszókinszébe. Ugyanezen az úton jutott oda a *dránica* 'fenyőfából készített zsindelyfeleség, amely a közönséges zsindelytől abban különbözik, hogy egyik szélén nincs hornyolva, a másikon pedig nincs élezve' (ErdLex. 131). A magyar *dránica* előzménye a román nyelvjárási *drániță* 'zsindely, (Erdélyben:) drányica' < ukrán nyelvjárási *драниця* [szingulatívum] 'zsindely' < *дрань* [kollektívum] 'zsindely, stukatúrléc, hámozott furnér' <: *драниу* 'nyúzott, hántolt' <: *дрăму* 'nyúz, hánt'. (L.: Reuter: Nyr. 86: 303; TESz. 1: 676; Šanskij: EtSl. 1/5: 185; Bakos: NyK. 73: 92.) Szintén a románból került hozzánk az erdei munkásoktól és a rönktéren dolgozóktól használatos fahúzó csákánynak vagy gajmónak *capin* (ErdLex. 88) neve, amelyet Reuter Camilló már 1441-ből kimutatott Eperjes város számadáskönyvéből *czappin* (Nyr. 86: 302) alakban. Van *capi*, *szapin* (Nyr. 86: 303), *căpin* (ÚMTsz.), valamint *capina* (RomMSzót. 2: 686 *capină* a.) alakváltozata is. Előzménye a román *capină* [a RomMSzót. 2: 686 *capină*-nak hangsúlyoz-

za], nyelvjárási *sapín*, *ſapín* 'fahúzó csákány, capin' (DEX. 984), *sápinā* 'ua.' (RomM-Szót. 2: 449). Teljesen vagy részben egyező szó több szláv nyelvben is van; vö.: bolgár nyelvjárási *ѿапуна* 'fahúzó csákány, capin' (RROD. 552); szerb-horvát *čapīn* 'fahúzó csákány, capin' (SzbhvMSz. 1: 137), *čapūn* 'irtókapa' (uo.), nyelvjárási *sapūn* ~ *sapūn* ~ *sapōn* 'ua.' (Skok: EtRj. 3: 203), *čēpīn* 'hegymászó bot (uo.)', szlovén *cepin* 'fahúzó csákány, capin' (SSKJ. 1: 243; 1. még Pleteršnik 1: 80 *cepin* a.), nyelvjárási *cepin* 'ua.' (SSKJ. 1: 238; 1. még Pleteršnik 1: 78 *cepin* a.), régi *capin* 'ua.' (Pleteršnik 1: 74); szlovák nyelvjárási *capin* ~ *capīn* 'hegyes végű csákány' (Kálal 51); ukrán nyelvjárási *capina* 'fahúzó csákány, capin' (Hrinčenko 4: 102), *ѿапiна* 'ua.' (Hrinčenko 4: 422). Figyelmet érdemel a karintiai német nyelvjárási *Zappin* 'irtókapa' (Berneker: SIETWb. 1: 121) is. Mindezeknek a szavaknak a forrása az olaszban van; vö. olasz *zappone* 'irtókapa' <: *zappa* 'kapa'. Etimológiájához 1. Battisti—Alessio: DizEtIt. 5: 4108 és Wartburg: FEW. 11: 210—2. Vannak *s* kezdetű északolasz nyelvjárási változatok is; vö. *sapōn* 'irtókapa' (Rosamani: VocGiul. 932) <: *sapa* 'kapa' (uo.). Az *-in*-nel hangzó szláv szóalak képzőcserével jött létre a szerb-horvát *māšklīn* 'irtókapa'-félék analógiájára. A vándorszó útja a szerb-horváton át vezethetett a román felé. De abban, hogy e szóból nagy területen élő *erdészeti* mesterségészó vált, jelentős szerepük lehetett a román erdei munkásoknak is. (A kérdés etimológiai irodalmából 1.: Matzenauer 129; Miklosich: EtWb. 27; Berneker: SIETWb. 1: 121; Machek: EtSlČSl. 54; Cioranescu: DiccEtRum. 823; Skok: EtRj. 3: 203; Bezla: EtSl. 1: 61.)

Kiss Lajos

Jahacecu. A Várad Regestrum (1208—1235) néven ismert jegyzőkönyvben ilyen adatot találunk: *Iahacecu*. Mivel ez a jegyzőkönyv nem maradt reánk eredetiben, hanem az emlék eredeti kéziratának már akkor széthullott és összekeveredett hártyleveleiből Martinuzzi Fráter György, az akkori várad püspök, Erdély kormányzója nyomtatta ki 1550-ben, Hoffgreff György nyomtató műhelyében. A nyomdász a kiadás előszavában az olvasóhoz intézett soraiban közli, különös gondot fordított arra, hogy ami az eredeti példányban írva volt, abból semmit el ne hagyjon, ahhoz semmit hozzá ne tegyen, és rajta semmit ne változtasson.

Melich János (MNY. 13: 52) szerint a nyomtatványban mégis akad olvasási hiba illetőleg sajtóhiba. Leggyakoribb hibák: *n* helyett *u*, mint *mi* helyett *nu*, *t* helyett *c*, *c* helyett *e*, *z* helyett *h*, *K* helyett *R*, *N* helyett *H* és megfordítva.

Mivel a mai *játék* írású és jelentésű szóban a Várad Regestrumban, a *t* helyén *c* van, ez azt jelenti Melich és a mai magyar nyelvészetben általánosan is elfogadott álláspont szerint (Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek. 1959.), hogy itt olvasási, illetőleg sajtóhiba van. A Várad Regestrumban előforduló *jahacecu* 'jácék' szava ilyen álláspont mellett így a helyes: *jahatecu*, olvasata pedig *játék*.

Szerintem azonban a Várad Regestrum *jahacecu* 'jácék' szavában a *c* előfordulása egyáltalán nem olvasási, illetve sajtóhiba. Álláspontom szerint ez a szó így is hangzott abban a korban, amikor a Várad Regestrum készült, nem kell olvasási és sajtóhibát keresni a megfejtéséhez. Ebben a korban, amikor az eredeti Várad Regestrum íródott, ezt a szót úgy írta be a szerző, ahogy hallhatta, ahogy használatban volt a nyelvjárárásában: *jahacecu*, olvasata *jácék*. Mai irodalmi használatban: *játék*.

Olvasatom helyességének bizonyítására azt hozom fel, hogy a mai nyelvjárárássokban, így pl. a szlavóniai (Haraszi, Szent László) és a veterniki (Újvidéki mellett) nyelvjárárásban ma is előfordul ilyen alakban: *jácék*, jelentése 'játék'. *Jácékja* alakban is él a nyelvjárárásban, jelentése 'játékja'. Ezek szerint semmi szükség a megmagyarázásához olvasási vagy sajtóhibát feltételezni.

Megőrzött régiségről van tehát szó a *jahacecu* 'jácék' szó esetében éppúgy, ahogy a nyelvjárásokban is, az ilyen szavakban: *jácékja* 'játékja', *jácék* 'játék', *korciáz* 'korsolyáz'. Szerintem ezt az bizonyítja, hogy a honfoglalás korában volt *c* hang a magyarban.

A fenti tanulságokra támaszkodva a HB. *gimilctwl*-nek írt alakját nem tartom helyesnek *gyimilctül*-nek olvasni, ahogy az általánosan elfogadják a magyar nyelvészetben. Semmi okunk nem úgy olvasni ezt a szót is, ahogy írva van, *c*-vel; felesleges másítanunk. A helyes olvasat szerintem tehát: *gyimilctül*, mint ahogy a *gimilsben* írt HB-ben előforduló alak helyes olvasata *gyimilsben*, mint ahogy a Váradi Regestrum „*jahacecu*” szavának helyes olvasata is nem olvasati hiba és 'játék', hanem helyes írása „*jahacecu*” és helyes olvasata *jácék*, mai jelentésben 'játék'. Újból hangsúlyozom, hogy a szlavóniai nyelvjárásban előforduló *korciáz* 'korsolyáz', *kőcéöl* 'kőhécsel', *jácék* 'játék' alakok nem lehetnek véletlenek, hanem megőrzött régiségek, tehát kövületek.

Bona Júlia

Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. Budapest, 1977. Akadémiai Kiadó, 221 lap

„Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség”. Mindaz, amit e cím ígér, megtalálható a könyvben. A szerző elemzi a címbeli fogalmak egyikét is, másikat is; elemzi kapcsolatukat; és — főként — vizsgálja őket egymásra vonatkoztatva: hogyan ítéltethők meg a nyelvnek fejlődéséből fakadó jelenségei a helyesség szempontjából, illetőleg hogy milyen és mekkora szerepe van a nyelvfejlődésnek a nyelvhelyesség kritériumai közt. Teszi ezt nem pusztán elemző szándékkal, hanem nyelvművelő céllal: a nyelvi fejlődés — és az ezt segítő nyelvészeti munka — érdekében. És nem csupán elméletileg, hanem a (könyv első negyedében) kifejtett elveket (a könyv háromnegyed részében) a gyakorlat próbájának vetve alá. Ezt már nem a mű címe, hanem szerzőjének neve ígérhette előre is az olvasónak.

Összefoglalóan tehát: nyelvünk változásának újabb időkbeli tényeivel, ezek nyelvhelyességi szempontú elemzésével s az elemzések elméleti alapjainak kifejtésével egyaránt találkozunk Kovalovszky Miklós tanulmányában.

1. Melyek azok a főbb elvek, amelyekből összetevődik az a nyelvművelő szemlélet, melynek keretében a szerző elemzi, értékeli nyelvünk jelenségeinek sorát?

Előljáróban: az elvek közös vonása az, hogy nem ellentétesek nyelvművelésünk legjobb hagyományaival, hanem „egy negyedszázados közös munkában kialakult, lényegében egységes és csiszolódott felfogás tükré ez a tanulmány is” (55). Természetes, hogy itt mégis új, sajátos egészről van szó, olyan szemléletről, mely az eddigi elvek, módszerek és gyakorlat kritikai elemzéséből, megfontolt értékeléséből, továbbgondolásából, és — nem utolsósorban — elméletnek és gyakorlatnak együttes műveléséből kerekedett ki.

A nyelvi fejlődés szempontja „mint nyelvhelyességi elv, úgy látszik, leginkább megfelel a nyelv lényegének és élettörvényeinek” (214). Együtt van az a három fő fonál, melyre felfűződnek a mű gondolat- és elemzési sorai, ha az előbb idézethez kapcsoljuk a következőket: „A nyelvművelés korszerűségét két tényező biztosítja: a) az, hogy célját és magatartását a nyelv társadalmi szerepe és jelentősége szabja, határozza meg; b) anyaga és módszere a nyelvtudomány eredményein és törvényein alapszik” (9).

Nyelvművelésünk feladata az, hogy a nyelvet segítse abban, hogy a társadalom fejlődésével együtt haladva minél inkább megfelelő érintkezési eszközünk legyen. Illetőleg ettől elválaszthatatlanul: az embereket segítse abban, hogy minél többen minél jobban használhassák nyelvünket. Nyelvművelés és emberművelés szorosan összekapcsolódik; Lőrincze Lajost idézve hangsúlyozza Kovalovszky Miklós: „A nyelvművelés . . . nem a nyelvért van, hanem, mint a nyelv maga is, az emberért, a társadalomért” (9).

Hogyan tudhatja hivatását jól betölteni a nyelvművelés? Elengedhetetlenül szükséges ehhez, hogy nyelvtudományi megalapozottságú legyen. Nyilvánvaló — olvashatjuk „A nyelvművelés és a nyelvtudomány” c. fejezetben —, hogy enélkül nem ítéltethetünk helyesen a nyelvi helyesség kérdésében, „fontos, hogy világosan megfogalmaz-

zuk nyelvművelésnek és nyelvtudománynak viszonyát, s ami ebből következik: a nyelv-helyesség mértékének kettős, társadalmi és nyelvi meghatározottságát, illetőleg dialektikus jellegét” (12). A nyelvművelés e korszerű felfogásának fontos módszerbeli vonatkozásaként emeli ki a szerző a nyelvi változásoknak aszerint való értékelését, hogy ezek eredményei által a nyelv mint kommunikációs eszköz célszerűbbé, tökéletesebbé válik-e. A nyelvhelyesség kettős meghatározottságát alkotó másik (de ettől el nem szakítható) pólussal kapcsolatban pedig ezt olvashatjuk — illetőleg kísérhetjük nyomon a tanulmányban —: „Nyelvhelyességi szemléletünk és nyelvművelő munkánk egyik meghatározójával a nyelv »fejlődésének« tényét és e »fejlődés« belső törvényszerűségeinek érvényesülését tekintjük” (18). — „A nyelvtudomány feladata . . . a nyelvi rendszer összefüggéseinek feltárása és a nyelvfejlődés belső törvényeinek megismerése a nyelv társadalmi célszerűségének, kommunikációs eszköz volta tökéletesítésének érdekében is” (16); és Deme László gondolatmenetéből idézve: „Mi . . . a nyelvművelés? Teljes értelmében véve . . . nem más, mint cselekvő nyelvtudomány” (uo.). A nyelv szerepének, valamint történetének tudományos ismerete egyrészt azáltal válik a nyelvművelés alapjává, hogy feltehetővé, sőt állíthatóvá teszi azt, hogy élete során a nyelv a tökéletesedés felé halad, tehát a „fejlődés” valóban (a továbbiakban Kovalovszkytól is idézőjel nélkül használt) fejlődés. Dialektikus ellentétek (hol tökéletesedésnek, hol romlásnak tekinthető, hol gazdaságosnak, hol — már nem is hasznosan — redundánsnak tartható változások) megoldásával alakul a nyelv, de e mozgások előre mutató eredője mentén. A társadalom termékeként, függvényeként a kommunikáció minél nagyobb hatékonyságára való törekvés erőterében változik a nyelvhasználat. A nyelvfejlődés pedig — s az előbbieken túlmenően ezért közös alapú a nyelvművelés a nyelvtudománnyal — az adott nyelv anyagát, eszköztárát érinti, rendszerének, használatának változását jelenti, és a nyelv működésének belső törvényszerűségei szerint megy végbe. Ilyen vonatkozásaiban a nyelvet a nyelvtudomány vizsgálja, s a feltárt eredményekhez igazodva van módja a nyelvművelésnek arra, hogy — tapasztalataival a nyelvtudományt gazdagítva, ilyen értelemben is: — „cselekvő nyelvtudományként” olyan segítséget nyújtson, mely — a célszerű irányba mutató mellett — az adott nyelv sajátosságainak leginkább megfelel. Ily módon párhuzamos a nyelvtudomány és nyelvművelés közös vonásaival a nyelvhelyesség (fent említett) kettős meghatározottsága.

„. . . ismerve a nyelv alkatának és az ezt előidéző történetének törvényeit, e törvényeket megfelelően ki lehet használni: hatáskörük a szükséges irányban bővíthető vagy szűkíthető” — folytathatjuk a gondolatsort Bárczi Gézának Kovalovszky idézte (15) szavaival. A nyelvi fejlődés lényegként emeli ki Kovalovszky Miklós az egyensúlykeresést „a folyamatosságot biztosító megőrzés szüksége és a változó élet követelte megújulás igénye közt” (16). Következésképpen: a — ma már „bizonyos mértékben nyelvtervezéssé váló” — nyelvművelés vezérelve is csak ez lehet. — „. . . ki kell elemeznünk a nyelvi változások eredőjét, s nyelvünk belső törvényszerűségeinek megfelelően, ennek irányába vezetni fejlődésének útját, meghatározva bizonyos távra — számolva a folytonos változásokkal — a helyes nyelvhasználat normáját” (20). A nyelvhelyességi normák közül általában a mindenkori művelt nyelvszokást iránymutatónak tartják. „Ugyanakkor számolnunk kell magának a mértéknek, a nyelvszokásnak . . . állandó változásával, fejlődésével is” (40). A fejlődés szempontja itt sem mellőzhető; azért sem, mert egy „új nyelvi alak. . . a jövőnek is szól”, másrészt pedig a változások mérlegelésekor — a használhatóság mellett — ajánlatos figyelembe venni a régi nyelvszokást is. Mert a művelt nyelvhasználat úgy norma, hogy éppen fejlődésre — megújulás és megőrzés egysúlyára — való képessége által az. — „. . . a nyelvhasználat bizonyos öntörvényű automatizmussal válogat a nyelvi változások, jelenségek közt: némelyeket elejt, másokat állandósít, szentesít és terjeszt. Ebben is megnyilvánul a nyelvfejlődés mechanizmusa, de a nyelvművelő — ha

vallja is a fejlődés elvét a nyelv rendszerének egészére, nagyobb távlatban, a változások összjátékának végső eredményére vonatkozólag — napi munkájában mégiscsak egyes jelenségeket vizsgál, róluk ítél. Dialektikus szemléletünk sem tarthatja és minősítheti azonban egyaránt helyesnek, hasznosnak és kíváncsúnak, a fejlődést szolgálónak a gyakran ellentétes irányú változásokat és fejleményeket, még ha mérlegük egyenlege, erővonalaik eredője a tökélesedés irányába mutat is. A nyelvrendszer sajátosságainak, a fejlődési tendenciáknak, a kommunikációs igénynek és hasznosságnak szempontjából mérlegeljük és ítéljük meg, minősítjük és értékeljük a nyelvi jelenségeket, az esetek szerint hol az egyik, hol a másik szempontot alkalmazva mértékül, esetleg összeegyeztetve őket. Így segítjük és szükség esetén javítjuk a nyelv »önszabályozó és önvezérlő« mechanizmusának működését, sőt — közvetve — irányítón is hatunk rá” (26).

2. Melyek azok a nyelvi jelenségek, melyeket könyve nagyobbik részében tárgyal, nyelvművelő szemmel elemez, értékeli a szerző?

Olyan jelenségek, melyeket még érdemes a helyesség szempontjából elemezni és mérlegelni: olyan, újabb változásokból fakadó nyelvi tények, melyeket még nem szentesített véglegesen a nyelvszokás. Időben: nyelvünk utolsó másfél százada, de főként legutóbbi évtizedei. Jellemben: köz- és irodalmi nyelvünk belső fejleményei. Egyik csoportjuk: még folyamatban levő változások tünetei, alakulást, ingadozást mutató jelenségek sora. Másik csoportjuk: újabb, szemünk előtt kialakuló változások nemrég felbukkant nyelvi tényei — ezeknek mind a múltban gyökerező, mind pedig ilyen gyökerek nélküli köre. Kiegészítésként néhány már lezárult folyamat sokáig ingadozó, korábban vitatott jelenségeit is megtalálhatjuk, mintegy a többi esetre alkalmazott nyelvhelyességi elvek igazolásául, s hogy a nyelvi közvélemény megnyugtató megállapodásra jutása ezzel is erősödjék. Minden változást, minden jelenséget magától értetődően nem ölel fel a könyv: anyagából a legjellegzetesebb (feltűnő; gyakori; a szakirodalomban jelentős) és az élő nyelvhasználat tekintetében legfontosabb nyelvi tényeket választotta ki a szerző.

Mivel az igen részletes, szemléltetően tagolt, a tárgyalt jelenségeket nyelvi példákkal is bemutató tartalomjegyzék alapján mindenki könnyen tájékozódhat a vizsgált jelenségek köréről, ide csak mutatóba válogatok közülük.

Először a viszonylag régebbi változások, fejlemények közül. A hangállomány jelenségei közt: magánhangzók, mássalhangzók megrövidülése, hibás hangzónyújtások, illeszkedés, betűejtés, a zárt *ë*. A szó- és alaktanban: alakváltozatok, szóhasadás; szóképzés, nyelvújítási szók. A mondatban területén: ikés igék ragozása, szenvedő igék, állapothatározó ige szerkezet, „a feltételes jelen ragozásának kérdései (*volna — lenne; kapnék — kapnák; adnók, kérnők — adnánk, kérnénk*)”, a jövő idő alaki eszközei, a *sem* és *se* használata, az *-n* módrag elhagyása stb. S következzenek néhány az újabb jelenségek csoportjából. A szókinés és alaktan köréből: szólások, közhelyek, túlzó szóhasználat (a *rém kedves-félék*), „mindenes” divatszók, szóképzés, „néhány vitatott képzésmód (*kulturált; kardozó; gyűrtelenűt; részleg; közület; rendész; olvasztár, hengerész; göngyöleg — göngyölet; tartály — tartány; tároló — tározó*)”, szópályázatok, szórövidítések és mozaikszók, jelentéssűrítő összetételek, „a szavak jelentésbővülése (*kocsi, csúcs; minőségi; múlik, tárol*)”, jelöletlen határozós összetételek és főbb típusaik, elvonással keletkezett összetett igék (*gépír, műélvez* stb.). Nagy teret kap az igekötők problematikája; igen alapos jellemzését kapjuk például olyan jelenségnek, mint a napjainkban kifejlődött „ifjúsági nyelv”; a hivatalos és a mozgalmi-közéleti nyelv alakulásának kérdései is „elemzésre kerülnek”. S a tárgyalt mondatnemi témákból válogatva: „ragok — névutók (*céljából, kapcsolatban, terén; felé*)”, ellentétben a rendelkezéssel-féle előljáró névutók, a feltételes mód modoros használata, a suksük nyelvi. Stb. stb.

3. Az itt sorolt — és itt fel nem sorolt — jelenségek feldolgozása igazodzik ahhoz, amit maga az anyag megkíván, és — ezen kívül is — több közös vonással jellemezhető.

Megtaláljuk magának a jelenségnek — nagyjából: jelenségcsoportnak — a leírását; gazdag nyelvi példaanyagon történő bemutatását; nyelvünk rendszerében való elhelyezését; s főként: a jelenségeknek mozgásukban való ábrázolását. — Az egész tanulmányt áthatja az a nézet, hogy a nyelv élete folytonos átmenet, s hogy következésképpen „az új fejleményeket, a mai állapotot csak az előzményekből, a fejlődés rendjébe illesztve, annak láncszemeként érthetjük meg” (28). Így következik sorra az egyes fejezetekben a nyelvhelyességi mérlegelés és a nyelvművelő állásfoglalásának kifejtése, a lehetséges szempontok figyelembevételével, a korábban kifejtett elvek keretében. — Eképpen — a nyelvhelyességi mérlegelés fő szempontjai: a kérdéses változat vagy új jelenség szükséges-e; megfelel-e a félreérthetlenség követelményének (van-e képzetfelidéző ereje); beilleszkedik-e nyelvünk rendszerébe és alakulásmódja megfelel-e fejlődési törvényeinek; s a két utóbbi, a tartalmi és alaki „helyesség” összhangja. Jellemzője az egyes jelenségcsoportok köré épített fejezeteknek, hogy ezeken kívül — és még a gazdaságosság, tömörség kívánalma mellett — jelentős szerep jut a szerző nyelvhelyességi értékeléseiben a stilisztikai szempontnak. És jut szerep a nyelvész-tétikumnak is.

A megítélés módjával kapcsolatban Kovalovszky Miklós ehhez az álláspontjához tartja magát: „Lőrinczéval együtt szinte minden mai nyelvművelő azt vallja, hogy az új nyelvi fejleményekkel szemben a megfigyelés, józan mérlegelés, bírálat és türelem a helyes magatartás” (53).

A fejezetek közös vonásának érzem azt a hatást is, melyet az kelt, hogy nagyon sok nyelvi jelenséggel találkozunk, s mindegyikükkel mozgásban. Keletkezőben vagy megváltozóban levő nyelvi jelenségek sora, további fejlődésük lehetséges irányainak mérlegelése a nyelv történeti szemléletét erősíti az olvasóban. Akár egyetemi vagy középiskolai diák, akár nyelvi kérdések iránt érdeklődő felnőtt olvassa, más téren is nyer: a könyv fejezetei nyelvünk ingadozó és alakuló jelenségeinek megfigyelésére, helyességük mérlegelésére: tudatos nyelvhasználatra szoktatnak.

Az elemző részről elmondottakat egy fejezet vázlatos ismertetésével csak valamelyest lehet illusztrálni, példaként mégis nézzük meg egyiknek — a magánhangzók megrövidüléséről szóló résznek — főbb pontjait. (Erről a régebbi eredetű változások csoportjában van szó, — így ennek megfelelő a nyelvhelyességi értékelésmód.) Feltűnő változási folyamat: az *i*, *ú*, *ü* a köznyelvi kiejtésben (a többnyire hosszú írásmód ellenére) megrövidül, pl. *ígér*, *feltűnő*; *abszolút*; *tanít* stb. Az ingadozás már a múlt század elejétől feltűnő, azóta is nyomon követhető (helyesírási szabályzatunkban is); a rövidülési folyamat erősödni látszik. E változásban a régi és a tájnyelvi kiejtés mellett részük van az író- és szedőgépeknek is; a többi okot G. Varga Györgyi összegezése alapján ismerteti a szerző. Hogyan vélekedjünk e rövidülésről? A rövid és hosszú hangok pontos megkülönböztetése nyelvünknek egyik jellegzetessége és szóalakok megkülönböztetésének bevált eszköze. Irodalmi nyelvünk s a művelt kiejtést tükröző helyesírás általában megtartotta e különbséget, a magánhangzók közt is töretlenül az *o* — *ó*, *ö* — *ő* pároknál. Az *i*, *ú*, *ü* esetében az értelmi szükség általában nem kívánja a hosszúság okvetlen és következetes érvényesítését, félreértést nem okoz. Mégis: „a rendszerszerűség hagyománya és teljessége, s főként hangállományunk változatosságának esztétikai érdeke . . . mellette szól. Nyelvészeink ezért . . . általában nem pártolják e rövidülési tendenciát” (58). Ellentétes irányba ható jelenséggel is kell számolnunk. Pontos képet a mai helyzetről köznyelvi kiejtésünk részletes fölmérése adhat, „a jövő kívánatos fejlődési irányának kitűzéséhez pedig a kiejtési norma tisztázása és megállapítása szükséges” (59). A téma befejező részeként bő válogatást találunk a kérdés irodalmából.

Nemcsak e például felhozott fejezetben, de másokban is sokszor találkozunk a kérdéssel kapcsolatos nézetek ismertetésével, feldolgozásával, és minden fejezethez — lehetőség szerint gazdag — bibliográfia is tartozik. A szakirodalomra való bőséges utalás egyébként az első, elvi bevezető résznek is jellemzője.

Kiragadott példánk is mutatja, de több más helyen is érezhető és olvasható, hogy a szerző szükségesnek, nemegyszer sürgetőnek tartja a mai nyelvhasználat alapos fölmerését, az adott nyelvi jelenségek s mozgásuk elmélyülő tudományos vizsgálatát, ezek nyomán: a norma kialakítását.

Ezt az ismertetést valóban csupán ismertetésnek szántam, rövid híradásnak a könyvről. Hiszen — a kérdéskör fontosságából következően is — bizonyos, hogy tartalma nem marad mélyen és részletesen elemző visszhang nélkül.

Kovalovszky Miklós a könyv bevezető soraiban az elvi tisztázásra és egységre való törekvéstről szól a nyelvművelés, a nyelvhelyesség kérdéseiről vallott nézetekkel kapcsolatban. Műve olyan lépés e téren, mely előrevisz: eredményeivel is, és a további tisztázásért tett lépésekre ösztönző hatásával is.

I. Gallasy Magdolna

A magyar—angol összevető nyelvészeti munkálatok eredményei

A gyakorlati nyelvoktatás során felvetődő kérdések arra ösztönzik a nyelvtudományt, hogy vizsgálódásait ne csak egy nyelven belül folytassa, hanem két nyelv — a tanuló anyanyelve és a megtanulandó idegen nyelv — jelenségeit egy közös rendszerben próbálja elhelyezni, megállapítva azokat a pontokat, amelyeknek a megfelelői megtalálhatók a másik nyelvben is, s azokat, amelyek hiányoznak belőle. A vizsgálatnak kettős haszna van: egyrészt mintegy feltérképezi a tanító számára azokat a jelenségeket, amelyek alaposabb, részletesebb magyarázatot, feltehetően több gyakorlást kívánnak, mint a közösek, másrészt a két nyelvi rendszer együttes áttekintése segít abban, hogy saját anyanyelvünket is mintegy „kívülről” szemléljük, s olyan jelenségeket is észrevegyünk benne, amelyeket az eddigi nyelvleírás esetleg kevésbé részletesen vagy más megközelítésben vizsgált.

A magyar—angol kontrasztív nyelvészeti munkaterv a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének és a washingtoni Alkalmazott Nyelvészeti Központnak a közös vállalkozása. Feladata többek között, hogy módszeresen vizsgálja a két nyelv közötti hasonlóságokat és különbségeket, és a vizsgálatokból gyakorlati következtetéseket vonjon le a magyarul tanuló angol nyelvűek és az angolul tanuló magyarok oktatására vonatkozóan.

Az eddigi eredmények hét kötetben jelentek meg. Az első a munkálatokat kezdeményező Lotz János munkája: *Two Papers on English—Hungarian Contrastive Phonology*. A két cikk közül az első (*Contrastive Study of the Mophophonemics of Obstruent Clusters in English and Hungarian*) a zárhangok, a réshangok és az affrikáták találkozásának problémáit vizsgálja mind a magyarban, mind az angolban. A két nyelv hangtani szabályai között az eltérés a hasonulás irányában van. A magyar nyelvben a hasonulás — nyelvjárási kivételeket nem tekintve — hátraható, vagyis a mássalhangzó-csoport második elemére készülve szűnik meg (vagy éppen keletkezik) a zönge az elsőnek a kiej-

* The Hungarian—English Contrastive Linguistics Project. Working Papers 1—7. Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences and Center for Applied Linguistics, 1972—75. Szerk.: Dezső László és Nemser William.

tése előtt, az angolban az irány ellenkező: az első mássalhangzó zöngéssége vagy zöngétlensége határozza meg a másodiknak a jellegét. Végezetül meg is állapítja Lotz János, hogy a hasonulás eltérő irányai miatt mindkét nyelv beszélői hibázni fognak a másik nyelvet tanulva.

A második cikk — Comparison of the Glides (Semivowels) in English and Hungarian — a két nyelv félmagánhangzóit hasonlítja össze. Ezek az angol *h, j* és *w*. Pontosabban tehát arról van szó, hogy az angolnak a tiszta magánhangzókat kísérő hangjait mint hangkapcsolatokat felsorolja, megkeresi s meg is találja őket a magyar nyelv hangállományában. Az előfordulások gyakorisága itt igen alacsony, hiszen csak néhány, egy-egy esetben érzelmi hatástól módosított példa szemlélteti (*pech, ihlet, yacht, „hibhetetlen”*).

Ugyanő a második füzet szerzője is (Script, Grammar and the Hungarian Writing System). Miután elhelyezte az írást mint a nyelv egyik megvalósulási formáját a nyelvészeti vizsgálat tárgyai között, rövid, válogatott bibliográfiát ad az írás és a nyelv kapcsolatának témaköréből. Ezután következik a magyar írásrendszer bemutatása. Az angol ábécé 26 betűjéből kiindulva veszi sorra az írásjeleket, az ékezeteket, majd a teljes magyar betűrendet a betűk olvasatával. Kiegészíti a sort a számjegyekkel, a műveleti jelekkel, s utal olyan jelzésekre, amelyek az egyes szaktudományok sajátjai. Nagy gonddal veszi számba azokat az írási-kiejtési eltéréseket, amelyek abból adódnak, hogy az írás pontosan elhatárolja az egyes szóelemeket, míg a beszédben a mássalhangzók találkozására hangzómódosulást eredményez. Így valóságos szabályrendszert épít ki, amelynek a gondos figyelembe vétele igen pontos olvasást tesz lehetővé akkor, ha valaki betűrendünk hangjait jól ismeri. Egy Gárdonyi-szövegen mutatja be a szabályrendszer használatát, majd maguknak a hangváltozásoknak a sorozatát a felszólító módú igeragozás alakjain szemlélteti.

A harmadik füzet az amerikai társszerkesztő, W. Nemser munkája (Contrastive Research on Hungarian and English in the United States), s az Egyesült Államokban folyó magyar–angol kontrasztív vizsgálatokról ad áttekintést. Ezek igen előkelő helyet kapnak a kontrasztív tanulmányok sorában: jelentőségük mindjárt a három világnyelvnek, a spanyolnak, a németnek és a franciának az angollal való összevetése után következik. A magyar–angol egybevetéstől olyan eredményeket várnak, amelyek hasznosak lehetnek mind maga a kontrasztív vizsgálat, mind a nyelvoktatás, mind az általános nyelvelmélet területén. A szerző elhatárolja a deduktív jellegű kontrasztív elemzést és az induktív hibaelemzést mint két alapvető módszert, majd felsorolja mindkét terület legfontosabb munkáit. Ezek a művek kétirányúságra töreksenek: segíteni kívánják a magyarul tanuló angol nyelvűeket és az angolul tanuló magyarokat egyaránt. Előrejelzéseik, „predikcióik” rámutatnak az eltérések okozta hibalehetőségekre, ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy más, nem a nyelvi rendszerek különbözőségében rejlő hibaokokat — vagy éppen könnyítő tényezőket — is fel kell tételeznünk, hiszen az előrejelzések és a gyakorlati oktatás tapasztalatai nem minden esetben erősítik meg egymást. Ez a tény igazolja a kétirányú megközelítés szükségességét. Érdekes megfigyelés az, hogy a tanulóknak a nyelvelsajátítás folyamán az új nyelvnek bizonyos közbülső, az anyanyelvtől befolyásolt változata, megközelítő nyelvi rendszere jelenik meg. Annak, hogy nálunk erre kevesebb figyelmet fordítottak eddig, megvan a maga oka: a mi nyelvoktatásunkban viszonylag ritkán fordul elő, hogy a tanult idegen nyelv valóban beszélt nyelv is legyen, míg az Egyesült Államokban az idegen nyelvű bevándorlók jelentős száma, a nemzetiség s nyelv tekintetében vegyes házasságok kötése a kérdést sűrűn felveti. Hozzájárul ehhez még az is, hogy a kérdés vizsgálatának ott történelmi hagyományai is vannak.

A negyedik füzet a pécsi Kontrasztív Nyelvészeti Konferencia (1971. október 14–16.) négy előadásának anyagát tartalmazza (Four Papers of the Pécs Conference on Contrastive Linguistics). Dezső László és Nemser William előadása (Language Typology

and Contrastive Linguistics) azt elemzi, hogy a nyelvtipológia, feltárva a nyelvek szinkrón jellegű hasonlóságait és eltéréseit, miben hozhat segítséget a kontrasztív vizsgálatoknak és a nyelvek tanulásának. A szerzők hangsúlyozzák — s ezt a gyakorlati oktatás naponta igazolja —, hogy a nyelvtanulásnak sok olyan, a nyelvészet vizsgálati körén kívül eső összetevője van, amelyeket csak más tudományokkal együtt lehet feltárni (pszichológia, pszicholingvisztika). Felhívják a figyelmet a szabályok közötti szelekcióra, a válogatás szempontjaira s arra, hogy a tanulók a tanult konkrét nyelvi anyagból is vonnak el szabályokat; bizonyos tekintetben többet tudnak, mint amennyit tanítanak nekik. Erre a tényre tudatosan építhet a nyelvtanár, s fokozott szerepet kap ez a tanulási mód akkor, ha a tanult nyelv egyúttal a tanulót körülvevő kisebb vagy nagyobb közösség kommunikációs eszköze. Példákkal mutatják be a nyelvtípusok közötti különbségeket a hangképzés és a szórend körében, s hangsúlyozzák a közbülső nyelvi rendszerek kialakulásának szükségszerűségét. A nyelvi univerzálékból kiindulva pedagógiai hipotéziseket állítanak fel a tanításban javasolt rendre vonatkozóan. Ezek a hipotézisek tudományos oldalról közelítve adnak mintát arra, hogyan kell megválasztanunk az oktandó ismeretek legcélszerűbb sorrendjét. Kérdés azonban, hogy a célnyelv mint teljes rendszer, amelyben minden jelenséget ezernyi szál fűz a nyelv más részeihez, felbontható-e a tanítás során olyan elemekre, mint amelyekről a példák között olvashatunk. Hogy például egy nehezebb hang a tanítás első pillanatában kikerülhető-e vagy sem, azt elsősorban az adott nyelv köszönési formái szabják meg. Valószínű, hogy a javasolt eljárások mint kiegészítő, tökéletesebb közelítő rendszert építő gyakorlatok használhatók fel.

A második előadás szerzője Diósy-Stephanides Éva (Contrastive Aspects of British and American English With Implications for Hungarian Learners of English). A hazai angoltanárok részére ad áttekintést a szigetországbeli és az amerikai angol nyelv fonetikai eltéréseiről, a hangzók minőségi különbségeiről, egyes hangzók amerikai variánsairól, a mindkét rendszerben meglevő hangok eltérő terheltségéről. Érdekes megjegyzése, hogy az amerikai angol nyelv bizonyos vonatkozásokban Shakespeare korának nyelvállapotát őrizte meg (mint ahogy a kanadai francia nyelv is a párizsinak évszázadokkal korábbi változatából őrzött meg vonásokat). A hangok összevetése, bár a magyarok angoltanulását kívánja elsősorban elősegíteni, könnyítést jelent a magyarul tanuló angoloknak is. A rövid—hosszú magánhangzó-párokat szópárokban állítja szembe, s felhívja a magyarul tanuló figyelmét is az időtartam különbségéből következő teljes jelentésbeli eltérésekre. Megközelítőleg azonos magánhangzójú angol—magyar szópárjai (pl. *m. ló, a. law*) mindkét irányban támpontot adnak a nyelvtanulóknak. A dolgozat céljából következik, hogy ez a felsorolás a magyart tanulóknak nem lehet teljes. Az eljárás azonban mint módszer gondolatokat adhat a magyartanárnak is.

Harmadikként Nádasdy Kálmán előadását olvashatjuk a kötetben (Interrogative Sentences in English: A language-teaching problem for Hungarians). Az eldöntendő és a kiegészítendő kérdés formáit vizsgálja a két nyelvben. Eljárásai nem közvetlenül, csak analógiáisan használhatók a magyar nyelv tanításában, ugyanis az angolhoz hasonlóan értelmezhető esetek nyelvünkben más területeken fordulnak elő (a segédige, illetve a *kopula Ø* formája).

A negyedik előadás nem a nyelvek közötti, hanem az angolt tanító tankönyvek módszerei közötti eltéréseket vizsgálja (Stephanides Éva: A Contrastive Analysis of English and Hungarian Textbooks of English). Az utóbbi harminc esztendő tankönyveit végignézve megállapítható, hogy fokozatosan erősödik a törekvés a célnyelv minél általánosabb használatára, az induktív jellegű nyelvtanításra. Mint módszertani felfogások szerint vizsgálendő témát mutatja be az igeidők bevezetésének sorrendjét, amelyet jelentős mértékben befolyásol a tankönyv célja: az, hogy a beszélt vagy az írott nyelvet részesíti-e előnyben. Szempontjai (pl. az anyanyelvből hiányzó célnyelvi hangok fokozatos

beléptetése, az intonáció szerepének kiemelése) hasznos lehet a kezdők számára készítenő magyar nyelvkönyvek íróinak is.

A munkaterv ötödik kötete — terjedelmesebb, mint az első négy együtt — Stephanides Éva munkája: *A Contrastive Study of the English and Hungarian Article*. A szerző — bár tapasztalatait elsősorban magyar középiskolai angoltanításból meríti, s ide vezeti vissza a téma kiválasztását is (a két nyelv névszói determinánsrendszerének összevetése) — az előzőktől eltérően tudatosan két irányú vizsgálódásra törekszik. Bár a nyelvi elemzést többnyire az angolon kezdi, szükség szerint meg is fordítja a sorrendet.

A tanulmány első része elméleti alapvetés és a vizsgálandó jelenségek számbavétele, rendszerezése az angolban, ezt követik a jelentés alapján párhuzamba állított magyar megfelelők. Már önmagában is hasznos egy nyelvkönyvírónak együtt, táblázatban látnia a determinánsoknak azt a több szófajból kiemelt, a hagyományos leírástól eltérő sorát (névelő, névmás, számnév), amely a gyakorlati nyelvhasználatban mindkét nyelvben sűrűn előfordul, éppen ezért megtanítása a nyelv kommunikatív funkciójának betöltéséhez nélkülözhetetlen. A táblázatos bemutatás után angol példamondatok következnek magyar fordításaikkal. A mondatpárok közül kiemeli a szerző azokat, ahol teljes a megfelelés. Vizsgálja a determinánsok és a névelőhasználat eseteit a két nyelvben, röviden jellemzi a két nyelv névelőit (kár, hogy nem utal itt a magyar határozott névelő jellegzetesen hangsúlytalan helyzetére), s kitér olyan, végeredményben nem szorosan a témához tartozó kérdésekre, mint pl. a tárgy határozottságának és az igeragozás megválasztásának összefüggése a magyarban. Az ilyen kitérők azonban igen hasznosak azoknak, akik képet akarnak nyerni a magyar nyelvről (esetleg anélkül, hogy tüzetesebb tanulmányozásába mélyednének). Joggal váltja ki az olvasó érdeklődését a Ø névelő használatának a hangzó determinánsokkal azonos nyomatékú elemzése. Disztribúciós, alaktani és jelentéstani oldaltól megközelítve meghatározza a főnevet mint a determinánst hordozó nyelvi kategóriát s alosztályait. Ezután kerül sor a névszói szintagmákra, amelyeken belül külön elemzést kap a birtokos jelzős szerkezet. Itt már elkülönül a két nyelv szoros párhuzama, előtérbe kerül az angol, s a magyar megfelelések szerteágazó volta éppen arra alkalmas, hogy megvilágítsa az angol formái egyezés jelentéskülönbségeit.

A kötet második része gyakorlati oldalról, a hibaelemzésből kiindulva közelíti meg az elsőben felvetett kérdéseket. A forrásanyag angol és általános tantervű középiskolákban angoltanuló diákok munkáiból, nyelvi versenydolgozatokból, a felnőttoktatás tesztjeiből s néhány Magyarországon tanuló idegen magyar nyelvű szóbeli és írásbeli megnyilatkozásából gyűlt össze. Ennek a hibatömegnek a segítségével vizsgálja a névszói szerkezetek használatát alanyi, tárgyi, határozói, illetve állítmányi helyzetben. Az elkövetett hibák számából levont következtetések a magyar anyanyelv hatását jelzik, a másik irányú előrejelzés — mint ahogy a szövegek kiválasztási lehetőségei mutatják — alig nyerhetett bizonyítást. Kár, hogy az egyes hibák abszolút számai mellett nem tudjuk meg, hogy ugyanakkor hány helyes megoldást tartalmaznak a szövegek az adott szerkeztípusból (ezt a hiányosságot maga a szerző is sajnálkozva említi). A hibás — helyes megoldások százalékos aránya egyrészt megerősítendő a hibaelőfordulások bizonyító értékét, másrészt megfelelő bontásban arra is utalhatna, hogy egy pedagógus milyen eredményt ér el párhuzamosan tanított csoportokban, illetve — azonosnak véve a tanulói átlagot — milyen eredménnyel tanítanak meg egy-egy jelenséget a különböző tanárok. Ez utóbbira egyébként a megadott abszolút számok is utalnak: az eltérések alapján a predikció az anyanyelv tükörfordítását tünteti fel mint várható hibás formát, s a hibák összeszámlálása nem egy esetben alig támasztja alá a feltételezést. Bár a két nyelv közötti eltérések mind potenciális hibaforrások, s előre meghatározható a tévedések jellege is, a tanár munkáján és a diák szorgalmán is múlik, hogy a lehetőségek milyen mértékben valósulnak meg. Az eltérések és a megfelelések természetesen magától a fordítástól is

függnek. A példák között található egy-kettő, ahol a magyar fordítás túlságosan is idomult az angol eredetihez, másutt oly nagy strukturális távolság van a két nyelv mondatai között, hogy a névelőhasználat párhuzamossága is kérdésessé válik. Hiba volna azonban, ha néhány mondat elhalványítaná előttünk a dolgozat erőnyeit: a leíró és a generatív-transzformációs eljárás együttes, egymást kiegészítő felhasználásával, jól tagolt elemző vizsgálattal mutatja be a két nyelv névelőhasználatának a gyakorlati munka során is érzékelhető problémáit. A tankönyvíró — akár angoloknak ír magyar nyelvkönyvet, akár magyaroknak angolt — mindenképpen haszonnal forgathaja a röviden, lényegre mutatóan megfogalmazott szabályszerűségek gyűjteményét.

A sorozat hatodik tagja Varga László munkája: *A Contrastive Analysis of English and Hungarian Sentence Prosody*. A két nyelv szupraszegmentális elemeit, a hangsúlyt és a hanglejtést veti össze a szigetországi és az amerikai angol, valamint a magyar nyelvben. Az eredményekből mindkét irányban előrejelzéseket is ad.

Miután kijelölte a tárgyalandó témát, beszélt a hangsúlyfokozatokról, a hanglejtésről a két nyelvben, jól fordítható kifejezés- és mondatpárokon mutatja be a két nyelv eltéréseit. Szembeállítja a különféle szó szerkezeteket, a hiányos és a teljes mondatokat, szó kerül a kijelentés, a kérdés, a felszólítás — felkiáltás vizsgálatára. A prozódiai eltérések alkalmasint más területre vezető vizsgálatra is irányíthatják a figyelmet (a fokhatározó teljességre vagy részlegességre utaló jelentése). Az élő beszéd bemutatására való törekvést jelzi, hogy helyet kaptak a visszakerdezés nem egy esetben érzelemtől motivált példái. A vizsgált anyag egészének összeállítása azonban okoz gondokat: minthogy színpadi mű rádiófeldolgozása, illetve egy filmszöveg éppen érzelmi telítettsége miatt nem bizonyult használhatónak a feldolgozás során (a szerző általában a semleges, különösebb érzelmi töltés nélküli szerkezetek, mondatok párhuzamba állítását tűzi ki célul), saját anyanyelvi nyelvérzékére s alapos angol nyelvtudására támaszkodva választ mondatpárokat. Ennek tudható be, hogy nemegyszer túltagoltak tűnnek magyar nyelvi példái, s alkalmanként igen egyéni hangsúlyelosztást jelöl. A túltagoltság, a sokfókuszúság túlhajtása valamilyen szónoki beszéd előadási módjára emlékeztet. Talán szerencsésebb lett volna, ha a példaszövegek mindkét nyelvben rádióelőadásokból (hírek, felolvasások leíró része) származnak, és a szerkezetpárokat a strukturális megfelelés, nem pedig a tartalmi azonosság kapcsolja össze. Így gyakorlatilag tetszés szerinti nagyságú anyagból lehetett volna egy-egy jelenségre is sok példát találni, s ezeknek az előmunkálatokban elvégzett összehasonlítása lehetővé tette volna a legjellemzőbb modellek kiválasztását.

Az előző füzet módszere nyomán könnyen számon kérhetnénk Varga Lászlótól a predikcióknak — amelyek kissé mechanikusak, egyik nyelv hangsúly-, illetve hanglejtéstípusainak a másikra való tükrözései — gyakorlati példákkal való igazolását. A kérdésnek azonban nem könnyű eleget tenni, mivel a nyelvtanítás viszonylag ritkán jut el olyan szintre, hogy beszélni lehet a tanuló önálló hangsúlyáról, hanglejtéséről; inkább a mondat szerkesztést, a hangok helyes kiejtését tanítjuk, javítjuk. A szupraszegmentális elemek vizsgálata akkor léphet a tanítás központjába, ha a szegmentális elemek már nem okoznak gondot a mondanivaló megformálása során. A magyar mint idegen nyelv prozódiai kérdései viszont jól tanulmányozhatók az angol nyelvterületre szakadt magyaroknak vagy gyermekeiknek a beszédén.

A hetedik kötet Keresztes Kálmán írta: *Hungarian Postpositions vs. English Preparations: a Contrastive Study*.*

A magyar — angol összetevő tanulmányok sorozata jól szemlélteti azt a törekvést, hogy a nyelvtudomány eredményeit a gyakorlat hasznára fordítsuk, sőt, hogy már a kutatási területek kiválasztásában is szerepet kapjon a gyakorlati cél. Nyilvánvaló, hogy a

* Ismertetését lásd a 244—8. lapon. (A szerk.)

hét füzet nem képes felölelni a két nyelv teljes grammatikáját, az elvégzett munka csekély töredéke a még hátra levőnek. Ugyanakkor biztató kezdet, amely — reméljük — további gyakorlati hasznót hoz és segítséget nyújt abban, hogy saját nyelvünket is valamiféle külső „koordináta-rendszerben” tudjuk szemlélni.

Ginter Károly

Kálmán Keresztes: Hungarian Postpositions vs. English Prepositions: a Contrastive Study. Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences and Center for Applied Linguistics. Budapest, 1975. 203 lap

1. Az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Center for Applied Linguistics (USA) közös szervezésében folytatott angol–magyar kontrasztív nyelvészeti kutatások eredményeit közlő kiadványok 7. kötetében a Washingtonban élő Keresztes Kálmán terjedelmes tanulmányát találjuk a magyar névutók angol nyelvi megfelelőiről. E téma részletes feldolgozását az a körülmény indokolja, hogy nem szerepelt a kontrasztív munkacsoport tematikájában, pedig fontossága és a két nyelv közötti interferenciában játszott szerepe miatt szükség van alapos elemzésére.

Keresztes munkájának a célja „az angol és magyar nyelv viszonyjelölő elemei egy teljes osztályának az egybevetése azzal a céllal, hogy megállapítsa az e nyelvek közötti kongruenciák és kontrasztok lehetőségeit és alkalmazhatóságát a nyelvtanítás gyakorlati céljai érdekében” (193). Ily módon a kontrasztív vizsgálatok két lehetséges módszere, a főleg elméleti modelleket szorgalmazó (Moulton, Di Pietro), vagy a gyakorlati szempontokat követő (Rivers, Twaddell) felfogások közül az utóbbit választotta azzal az indokkal, hogy a teljes nyelvi anyag konkrét, rendszeres, lépésről lépésre történő bemutatása nélkül az ilyenfajta elemzés nem érheti el célját. Keresztes tanulmánya azonban módszerén túl is, felvet és alkalmaz számos olyan általános (nyelvészeti) módszert és fogalmat (pl. univerzális szemantikai kategóriák, a transzformációs lehetőségek használhatósága, stb.), amelyek arra utalnak, hogy világos elméleti rendszer nélkül ekkora terjedelmű anyag nem rendszerezhető.

Keresztes a magyarnévutókat és az ún. komplex angol prepozíciós szerkezeteket veti egybe és nem foglalkozik az egyszavas prepozíciókkal, mivel azok a magyarban általában esetragoknak felelnek meg (kevés kivételtől eltekintve, mint pl. *in five years* — öt év múlva). Módszerében sikerrel alkalmazta azt az általános sémát, hogy a viszonyító szerkezetekben mindig két dolgot állít egymás mellé a viszonyjelölő szó: a viszonyított dolgot, azaz amit viszonyítunk (A), és a viszonyító dolgot, azaz amihez viszonyítunk (R). A *kulcs a lábtörő alatt van* mondatban a viszonyított dolog (related entity) a *kulcs* (A), a viszonyító dolog (relating vagy reference entity) pedig a *lábtörő* (R), *alatt* a viszonyjelölő szó.

A nyelvi anyag a következő szerkezeti egységekben található: 1. irányt jelölő helyhatározói viszonyjelölő szók; 2. irányt nem jelölő helyhatározói viszonyjelölő szók; 3. időhatározói viszonyjelölő szók; 4. absztrakt viszonyjelölő szók. E nagy fejezeteken belül 48 szemantikai kategóriát különböztet meg: *infra* (alatt), *supra* (felett), *post* (mögött, után), *ante* (előtt), *iuxta* (mellett), *prope* (-hez közel), *versus* (felé), *circum* (körül), *inter* (között), *ultra* (-En túl), *intra* (-En belül), *extra* (-En kívül), *trans* (-En át), *secundum* (mentén), *terminative: a quo* (óta) stb. Ahol lehetséges, e kategóriákon belül alosztályokat különít el: A (helyhatározói), B (numerikus), C (absztrakt), D (időt jelölő). Ezek a kategóriák és alosztályaik laza szemantikai osztályok, amelyek szükségesek az anyag logikus csoportosításához, segítségükkel érkezik el Keresztes azokhoz az elemi szemantikai egységekhez, amelyeknek keretében a nyelvi anyag kontrasztív bemutatása lehetséges. Ezeket a szemantikai alapegységeket sémáknak (pattern) nevezi. Az egyes sémákat legfőképpen az R-t képviselő főnév szemantikai jegyei határozzák meg. A nagyszámú séma (pat-

tern) közötti gyors eligazodás, valamint az utalások megkönnyítése érdekében számokból és betűkből álló jelzéssel látja el őket (pl. ID.22, ahol I: infra kategória, D: idő aspektus, 22: az idő aspektuson belül a séma sorszáma; pl. egy pillanat/perc alatt). A konkrét nyelvi anyagot felvonultató egyes szakaszok felépítése a következő: a séma kódszámát a séma meghatározása követi (pl. 10.1.: R cselekvést fejez ki; nomen actionis v. annak megfelelő. Produktív séma.) Ezt a példák követik, két párhuzamos oszlopban, baloldalt a magyar, jobboldalt az angol mondatok, mindkét oszlop felett az illető viszonzyszó címszerűen feltüntetve (pl. *alatt, közben, folyamán* — *during*). Az általában igen bőséges példaanyag után mindkét irányban jelzi az interferencia várható formáját, és gondosan jelöli, hogy az általa feltételezett interferencia csupán egy bizonyos mondat, vagy az oszlopban felsorolt összes mondat esetében áll-e fenn. Ezután a szerző magyarázó megjegyzései következnek: itt értékeli a megadott variánsok egymáshoz való viszonyát, a transzformációs lehetőségeket, esetenként közöl a gyakorlati nyelvtanításban hasznosítandó tanácsokat is. Kitér az átvitt értelmű példák értékelésére és bemutatja, hogy számos esetben meglepő egybeesések mellett sok olyan kérdés is felvetődik, amelyeknek megoldása túlnő dolgozatának keretein. A nagyszerű példatárat kísérő tanulmány eligazít bennünket az anyaggyűjtésre vonatkozóan is: a szerző anyagát szótárakból, az újságok nyelvéből, kérdőívekre adott válaszokból, konzultációs megbeszélések anyagából és élőszavas közlésekből állította össze.

Keresztes könyve kétségtávolan igen hasznos munka, értékét elsősorban gyakorlati használhatósága adja. Azt is joggal mondhatjuk, hogy a maga területén hézagpótló szerepet tölt be, hiszen részletesen és alaposan megválogatott, nagyszerűen csoportosított nyelvi anyagot ad a gyakorlati tanár kezébe, és így módon ez a mű segédkönyvként használható az angol nyelv tanításának viszonylag haladó fokán is. E sorok írója több alkalommal használta már a könyv anyagát angol szakos egyetemi hallgatók leíró nyelvtan szemináriumain.

2. A kritikai megjegyzések előtt idézzük R. Stokwell szavait, aki írt kontrasztív nyelvtant: „Úgy vélem, hogy sokkal könnyebb bírálni, mint írni kontrasztív nyelvtant, mint ahogy sokkal könnyebb megírni, mint a gyakorlatban alkalmazni azt” (1968:25). Az itt következő bíráló megjegyzések is ebben a szellemben fogantak olyan ember tollából, aki egyfelől maga is írt kontrasztív igényű tanulmányokat, másfelől gyakorlati munkájában érzi az ilyen jellegű művek hasznát a megtanítandó nyelvi anyag feldolgozása során.

A dolgozathoz mellélt tanulmányban Keresztes nem említi, hogy az anyaggyűjtés során támaszkodott volna *gy a k o r l a t i n y e l v t a n í t á s i t a p a s z t a l a t o k r a*, azaz: az angol nyelv magyar ajkúak számára végzett tanításában szerzett saját tapasztalataira. A könyv anyaga alapján úgy tűnik, hogy ilyen tapasztalata viszonylag kevés lehet, amit az egyes szerkesztetek összevetésekor bekövetkező interferencia szerintünk téves megítélésével lehet legjobban bizonyítani. Néha nem jelez nagyon valószínű interferenciákat, máskor pedig feltételez teljesen irreális, marginális eseteket. Az is megfigyelhető, hogy a könyv első felében sokkal több példát ad az interferenciákra mint később, annak ellenére, hogy az ún. problémásabb alakokkal éppen ott foglalkozik. Nézzünk néhány példát arra, amikor a Keresztes által feltételezett interferencia szerintünk nem valószínű: The novel is written *from* Napoleon (133; a magyar a *from* prepozíciót a *-tól/-től* raggal asszociálja); He has a strong tendency *on* mischief (157; inkább *to*); He will stay in Paris *as far as* spring (180; itt az interferencia inkább a *to* és *till* közötti választásban jelentkezik, erre azonban nem utal); They took a definite lead *ahead of* the other teams (63; inkább *before*); The co-operative was named *from* Táncsics (82; inkább *about*); stb. Más esetekben nem jelzi az interferencia veszélyeit, pedig igen gyakori eset az, amikor a magyar egyszerűbb, korábban tanult, egyszavas elemet használ egy pontosabb, esetleg többtagú kifejezés helyett, pl. *throughout* helyett *during* (He slept *throughout* the lecture, 167.),

toward(s) helyett *to* (He drove toward the town, 155), *within* helyett *in* (The airplane was within sight, 148), *in exchange for/for the benefit of/in the interest of* helyett egyszerűen *for* (He gave him a wrist-watch in exchange for a pocket watch, 189) stb.

Az sem valószínű, hogy az *under the war* alak a *during the war* helyett tipikus hibának számít, pedig Keresztes annak véli, hiszen egy középiskolás gyerek vagy felnőtt ember absztrakt gondolkodása képes megítélni, hogy az 'ablak alatt' és a 'háború alatt' kifejezésekben az *alatt* nem ugyanolyan jelentésű. Sokkal inkább várható interferencia olyan esetekben, amikor egy magyar szónak két, egymáshoz nagyon hasonló jelentésű angol szó felel meg, mint pl. *alatt* — *under/below*, *felett* — *over/above* stb. (Ebben az esetben az interferencia könnyen megelőzhető, ha a tanár elmagyarázza a helyhatározói használat tanításakor, hogy az *under* és *over* vertikális, az *above* és *below* nem vertikális oppozíciót jelent, és az utóbbi pár esetében valamely szinthez való viszonyítás képzelete fontos.) Hasonló nehézséget jelent az *across* és *through*; ebben az esetben a felsorakoztatott példák és a hozzáfűzött magyarázat némileg adós marad a sík felületen történő mozgás kifejezését illetően, mivel ezen a ponton található átfedés a két szó jelentése között (ui. *through* használható olyan esetekben, amikor olyan dolgon történik az áthaladás, aminek belseje van — pl. alagút, fa, fal stb. Sík felületen történő mozgás esetén az áthaladás nehézségére, erőfeszítésre utal — pl. sivatag, aknásiított terület, stb).

Feltétlenül meg kell említeni, hogy a könyv számos mondata nem egyezik a jelenlegi magyar szóhasználattal, angoltól van magyarra fordítva, gyakran erőltetett módon a formai párhuzamok bemutatása céljából. Egyik-másik úgy hangzik, mintha a ténylegesen használt mondatok mélystruktúrája lenne. Pl. *Ugyanannak a napnak a folyamán* volt a baleset (32), *Elkezdték veszekedni maguk között* (139), *A viselkedése elképzelhetetlen* (azaz: képtelenül viselkedik, 144), *Aludt az (egész) előadáson át* (167), *Velem volt az egész délutánon át* (167) stb.

Félreérthető és esetenként veszélyes gyakorlatot követ Keresztes, amikor az egyes sémák előtt sok esetben egynél több alakot állít oppozícióba és azokat általában szinonim értékűeknek tekinti, gyakran nem mutat rá azokra a fontos szemantikai és szintaktikai különbségekre, amelynek ismerete nélkül az alakváltozatok helyes használata nem lehetséges. A 133. lapon a magyar *-nál (-val)* megfelelőjeként az *about*, *on*, *with* alakok szerepelnek, példamondataiban azonban a legkevésbé gyakori alak (*about*) található. Mint sok más esetben is teszi, itt is szükséges volna bemutatni pl. a *with* és az *on* közötti különbséget (pl. I have no money on me, but I have some with me, azaz: a zsebemben nincs pénz nálam, de pl. az autóban hagyott pénztárcámban van). Bizonyára területi korlátok miatt maradt el a magyarázat olyan alakok mellől, mint *because of/in consequence of/due to/owing to*, valamint *because of/on the ground of/on account of* (e két sémában csak a *because of* szerepel a példákban, pedig a többiek bemutatása lényegesen fontosabb lett volna). Hasznos volna megjelölni az *according to* és *in accordance with* közötti különbséget is.

Akadnak egyéb következtetések is. A *compared to/with* használatát bemutató példákban a *beside* szerepel az első helyen, de nem világos a különység közöttük. Más helyen (54) a zárójellel jelölt kevésbé gyakori variáns szerepel az összes példában. A 143. lapon a címben *-(e)n fölül* áll, de a példákban — helyesen — a *felül* alak található, mivel az előbbi valószínű helyhatározó és majdnem mindig a *fej* szóval fordul elő, az utóbbi gyakorisága sokkal nagyobb konkrét és elvont értelemben egyaránt. A 78. lapon azt állítja, hogy elvont értelmű használatban a *mellett* mindig használható a *mögött* helyett. Ha ez így volna, akkor a következő mondatokat is helyesnek kellene elfogadnunk: „Ő *mellette* sok pénz van”; „Okfejtése *mellett* évek tapasztalat van”; A kormány minden tagja az adócsökkentési javaslat *mögött* van”; stb.

Célszerű lett volna, ha Keresztes jelzi, hogy az amerikai angol nyelvhasználatát vizsgálja tanulmányában. Itt-ott tesz ugyan zárójeles utalásokat az egyes alakokkal

kapcsolatban (73, 128), mégis helyes lett volna minden esetben rámutatni a különbségekre. Legfeltűnőbb ennek hiánya a (. . . *tól* . . . *ig bezárólag*) megfelelői esetében, ahol — bár a címben megadja a brit változatot is — a példákban végig azt az alakot használja, amelyet a két nyelv között egyik jellemző különbségként tartunk számon (The store is open Monday through Friday). Ha utalt volna arra, hogy csak az amerikai angollal foglalkozik, nem akadna meg a szemünk a névelőn a következő mondatban: He has been in the hospital since January (ez ugyanis Angliában nyelvtani hibának minősül).

Keresztes könyvének a közölt konkrét nyelvi példák bőségén túl egyik nagy erénye az anyag sok szempontú rendszerezése. Minden fejezet végén táblázatos összefoglalást találunk, ahol feltünteteti a megfelelő szemantikai sémát, a viszonzszókat és azok transzformációs lehetőségeit mindkét nyelvben. Bármennyire jól szerkesztettek is ezek a táblázatok, hiányérzetünk mégis van velük kapcsolatban, mivel olyan fontos viszonzszókat is tartalmazznak, amelyekkel a példák között nem találkozunk. A szerző a viszonzszók között megkülönböztet ún. statikus, integratív és szeparatív használatú alakokat (pl. *alatt*, *alá*, *alól*). Ezek angol megfelelői között szabályos megfelelés áll fenn, valamint az a némileg csalogóka érdekesség, hogy a statikus és integratív használatú formák között alakotani különbség nincs (pl. *under* és *below* mindkét esetben). Keresztes viszont csak a statikus használatú alakokkal foglalkozik, mivel szerinte minden kategóriában ezek hordozzák a legjellemzőbb szemantikai jegyeket, és nem taglalja az integratív és szeparatív alakokat, mivel azok ritkán mutatnak további sajátosságokat (150). Éppen ezért hiányoznak példái közül olyan fontos jelentések kifejezési módozatai, mint *mellé*, *elé*, *alá*, *köré*, *közé*, *mögé*, *főlé* stb. Igaz, a 153. lapon érinti ugyan a kérdést röviden (Az anyja *mellett* ült — Az anyja *melé* ült le), és utal a magyar igekötők irányjelölő használatára is, és végeredményben elintézi a kérdést azzal, hogy erőteljes szóbeli drillezéssel elkerülhető az interferencia ezen a téren. Szerintünk a kérdés ennél némileg bonyolultabb, és a megoldást sem csak az említett módon találhatjuk meg. A kérdés lényegét nem a viszonzszók azonossága vagy különbsége, hanem a magyar ajkúak számára oly nehéz igei aspektus (folyamatos — nem folyamatos) különbsége adja. Keresztes az állapot és mozgás kifejezésének igei szempontjait jórészt figyelmen kívül hagyja, megjegyzései is egyes igékre és nem igeosztályokra vagy nyelvtani formákra vonatkoznak.

Személy és valamely tárgy együttes mozgásának kifejezésében mindig fontos a névmás alakjának megválasztása (pl. He pulled a cart behind him — Egy kis kocsi húzott maga mögött, 68.). Ilyen esetekben a magyar anyanyelvű ingadozik a *him* és a *himself* alakok között. Erre Keresztes a következő szabályt adja: „A magyar nyelv rendszerint visszaható névmást, az angol személyes névmást használ az R kifejezésre” (69). A szabály ilyen formában semmi segítséget nem ad a magyarok számára, mivel éppen a kritikus ponton semmitmondó. Sokkal helyesebb lenne azt mondani, hogy a *take*, *bring* és *carry* kivételével, ahol csak a személyes névmás használható, mind a visszaható, mind a személyes névmás megengedett ugyanabban a jelentésben (pl. He brought the book *with him*, de: He rolled the cart in front of *him/himself*).

Azt is sajnálhatjuk, hogy Keresztes könyve nem foglalkozik az integratív használatú alakok közül olyanokkal, mint *felfelé* (upward), *lefelé* (downward), *befelé* (inward), *kifelé* (outward) stb., mivel tagadhatatlan, hogy a *ward(s)* hozzáadása a fenti prepozíciókhoz ugyanúgy módosítja azok jelentését, mint a *to* + *ward* esetében. A prepozíciók önmagukban célt, *-ward*-dal bővülve viszont irányt fejeznek ki (pl. He went *to* Budapest nem azonos értelmű a He went *toward* Budapest alakkal), és gyakran csak az egyik használható: *John headed up (Gruber:59).

Kétségtelen, hogy Keresztes nagy anyagot dolgozott fel könyvében, és terjedelmi korlátok is kötötték a kezét. Felmerül azonban a kérdés, hogy nem lett volna-e célszerűbb kevesebb példát adni az egyes címszók alatt ugyanannak a jelentésnek a bemutatására

(pl. a 13. lapon az *alatt* — *under* konkrét helyhatározói használatát nyolc, szinte teljesen azonos típusú mondattal illusztrálja), és bemutatni kevésbé gyakori névutókat és névutós szerkezeteket is, nem törődve azzal, hogy nem mindig talál azonos szerkezetű, könnyen osztályozható megfeleléseket (hiszen ettől az elvtől számos esetben el is tér könyvében). Ilymódon örömmel látnánk az angol megfelelőit olyan egyszerű névutóknak is, mint pl. *elől* (elugrott az autó elől), *felől* (kelet felől), *gyanánt* (fiam gyanánt), *hosszat* (3 óra hosszát), *közepette* (a közönség tapsa közepette) stb., vagy ragos névszói névutókat, mint pl. *elébe* (lánya elébe), *értelmében* (a 2. paragrafus értelmében), *izben* (két izben), *kapcsán* (ennek kapcsán), *korában* (fiatal korában), *közben* (működés közben), *létére* (férfi létére), *módjára* (urak módjára), *módon* (aljas módon), *módra* (kutya módra) stb., vagy névutószerű kifejezéseket nagyobb számban. A szerző nem jelzi, hogy milyen szempontokat követett az anyag válogatásában.

A fenti kritikai megjegyzések egy része kisebb pontatlanságokra kívánta felhívni a figyelmet, másik része „kívánságlistát” tartalmaz; összességükben azonban keveset vonnak le a könyv korábban körvonalazott értékeiből. Keresztes Kálmán fontos gyakorlati célt valósított meg nagy rendszerességgel. A kérdés ezek után a következő: az eddig — rendkívül alacsony példányszámban — megjelent és az évek óta megjelenésre váró többi tanulmány eléri-e a célját, hiszen jószerint csak a specialisták szűk köre tud róluk.

IRODALOM

- Di Pietro, Robert J. 1968. Contrastive analysis and the notions of deep and surface grammar. Monograph Series on Languages and Linguistics 21: 65–80.
 Gruber, J. Jeffrey. 1970. Studies in Lexical Relations. Ph. D. Dissertation, Reproduced by the Indiana University Linguistics Club.
 Moulton, William G. 1968. The use of models in contrastive analysis. Monograph Series on Languages and Linguistics 21: 27–38.
 Sebestyén Árpád. 1965. A magyar nyelv névutórendszere. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 Stockwell, Robert P. 1968. Contrastive analysis and lapsed time. Monograph Series on Languages and Linguistics 21: 11–26.
 Twaddell, W. Freeman. 1968. The durability of 'contrastive studies'. Monograph Series on Languages and Linguistics 21: 195–201.

Csapó József

Padmaly. A Nyr. 101:100. lapján Fülöp Lajosnak A születés, házasság és halál szókincse című dolgozatának *padlan* szavához a következő megjegyzéseket fűzöm.

Helyes a szóhoz adott magyarázat, értelmezés: 'a megásott sírgödör oldalsó bemélyedése'. Nem kizárólagos viszont az indoklás: „A z é r t k é s z í t í k , h o g y n e s z a k a d j o n b e a k o p o r s ó a f ö l d t ö m e g n y o m á s á t ó l .”

Ha csak ez volna az oka, akkor mindenütt és mindenkor padlanba (padmalyba) helyeznék a koporsót, mert hiszen a sírgödrök mélysége és a fölébe kerülő földtömeg nagysága azonos, és a koporsó ilyen veszélybe kerülése is hasonló.

Ezt annak ellenére állítom, hogy az ÉrtSz. 5:603. alatti *padmaly* szócikk 2. értelmezésének utolsó mellékmondata is így foglal állást: „A sírgödör oldalába ásott üreg, amelybe a koporsót betolják, hogy a lezuhanó föld be ne nyomja a fedelét.”

Ez igaz lehet egyik indoklasként, de lehet más oka is.

Leírom, hogy én hogyan tudom a padlan (padmaly) szerepét. Ahol én nőttem föl (Százhalombatta, Érd) a padmalyt *pandaly*-nak nevezték. Ezt a szóalakot egyébként A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (3:56.) is említi.

Pandalyt takarékosságból az rendelt a sírhoz, aki nem akart kettős sírhelyet fizetni, de azt tervezte, hogy az elhunyt valamelyik hozzátartozóját később ugyanabba a sírba fogja temetni. Aki előbb halt meg, annak a koporsóját becsúszatták a pandalyba. Amikor meghalt az, akinek a másik helyet fönntartották, újból kiásták a sírt, és a második koporsót már a rendes sírgödör fenekére helyezték, a pandalyba tolt előző koporsó mellé, anélkül, hogy azt megbolygatták volna. Rendszerint olyanok rendelkeztek így, akik úgy számoltak, hogy nem sokkal élnek túl az előzőleg elhunytat, tehát főleg a házastársukat túlélő idős, mindkét nembeli özvegyek.

Jól emlékszem gyermekkorom temetéseire a húszas években, amikor hallottam a felnőttek rövid, jelentőségteljes megjegyzéseit: „Szabó Istvánt pandalyba tették . . .”. Ez ki nem mondottan azt jelentette, hogy özvegy Szabó Istvánné nemsokára követi az urát.

Persze, előfordult, hogy a második halott mégsem került a pandalyos sírba. Ennek több oka lehetett: a túlélő családtagok másképpen rendelkeztek, vagy feledésbe ment az, hogy az előző halottat pandalyba tették. Esetleg olyan hosszú idő telt el az előző temetés óta, hogy nem volt kíváncsú megbolygatni a sírt, vagy pedig fölszámolták azt a az parcellát.

Pandalyt csak ott lehetett készíteni a sírgödör mélyén, ahol a talaj kötöttsége ezt megengedte, például agyagos, márgás földben. Ahol a beomlás veszélye fennállott — azaz laza, homokos talajba — nem lehetett pandalyt vágni.

Szalkai Pál

Vallat. A Magyar Nyelvőr 1976. 4. számában — igen helyesen — *vallat* ige elburjánzásáról tétetik említés. A napi sajtóban, rádióban, televízióban derűre-borúra használják ezt a *vallat*-ot, sokszor nem is helyesen. Van azonban úgy, hogy egy-egy kitűnő írónk, remek stilisztánk egyetlen fogalommal, egy bizonyos cselekménnyel kapcsolatban többször is használ egy szót, a szó aztán népszerűvé, felkapottá válik — s aztán el is kopik. Nos, a *vallat*ást a 'föld *vallat*ása' értelemben Móra Ferenc hozta forgalomba. Kezdetben nem is a könyveiben, hanem a Világ napilap vasárnapi számaiban. Az 1920-as években Móra Ferenc a Világ első oldalán, vasárnaponként, írta a maga rendkívül érdekes, élvezetes cikkeit, novellaszerű régészeti tanulmányait, „ásatási kaland”-jait. Nemcsak Magyarországon, hanem Csehszlovákiában, Erdélyben, Jugoszláviában is szomjasan olvasták Móra ilyen cikkeit. A cikkek később kötetben is megjelentek.

Móra Ferenc hú hadsegédével, Kotormány Jánossal „*vallatta* a földet”, „*vallatta* az ősoket”, „*vallatta* a régi királyokat”, a gepidákat — s néha *vallatta* a szegény Jánosokat és Istvánokat is.

A szót később átvette a szakma. A többi régésznek is megtetszett, ők is „*vallatták*” a maguk földalatti birodalmát. Innen aztán már csak egy kis lépés volt az általános használatig, az elburjánzásig.

Móra okosan, jogosan, a maga helyén használta a szót. Biztosan megcsóválná ősz fejét, ha olvasná, mennyiféle *vallat*ás folyik mai sajtónkban az ő elsőszülöttje nyomán.

Szombathy Viktor

Nyelvrokonságunkról. Érdekes fényt vet a művelt külföldi embernek a magyarság rokonságával kapcsolatos ismereteire Kröger Tivadar német szerzőtől megjelent munka: „Das vergessene Dorf. Vier Jahre Sibirien.” A mű Berlinben, 1934-ben jelent meg. Tárgya az első világháború során a cári Oroszországban rekedt német kereskedőcsalád tagjaként való internálása, majd Szibériába való száműzetése s ottani élete.

Itt írja le egy orosz vadásszal való útját, egy ismeretlen, az Ob és Jenisszej közötti erdős vidéken, ahol ismeretlen népre bukkannak. Leírja a szerző, hogy a falu főnöke 151 fatáblába kötött könyvet mutatott, amelyen kaponként 12 napkorong 12 esztendőtt jelentett, majd az utolsón 3 napkorong 3 évet és 6 hold 6 hónapot. „Demzufolge müssen die ersten Sonnen in diesem riesenhaften Buch vor 1815 Jahren eingezeichnet worden sein? Also etwa um das Jahr 103[!] n. Chr. Geburt! Um diese Zeit fluteten doch die Hunnenscharen über ganz Europa!”

A velük való érintkezés során jelbeszédre szorul, az orosz nyelvet sem ismerik. Rajzolásal segítenek magukon. Majd így ír: „Ich versuche nun auch, verschiedene Worte in allen Sprachen zu sprechen, Brocken, die mir einfallen, die ich einst bei irgendeiner Gelegenheit in Sibirien bei den Einheimischen aufgeschnappt habe. Umsonst, eine Verständigung ist nicht möglich, nur ein einziges Wort, es wurde nur ganz entfernt ähnlich ausgesprochen, wird sofort verstanden, das ungarische *ló* = das *Pfred*, denn der Wirt [itt házigazda értelemben] zeigt auf eine Zeichnung, die ein solches darstellt. Eine ganze Zeit habe ich mich mit unseren Gastgebern auf diese Art unterhalten. Die Frauen reichen uns wieder Pferd milch mit Brot” (440).

Naiv keveredése a magyaroknak ismert finn-ugor rokonsága és a magyar-hun azonosság, Európa népeinél még mindig élő gondolatának. — Területileg az osztjákokra gondolhatunk, nevüket azonban művében nem említi a szerző.

Kröger könyvében — igen kedvező színben — szerepel egy magyar hadifogolytársa: „Dájos Mihály” is, feltehetően élő személy. Valószínűleg tőle szerezhette az egy-két szóra terjedő magyar szóismeretét és a hun—magyar rokonság ötletét is.

Fentieket azért közlöm, hogy lássuk, s ismételten tapasztaljuk azt, hogy a külföld előtt még mindig keverednek (sőt kavarnak) ismeretek a Kárpát-medencébe került magyar nép titokzatos múltjáról. Még ilyen jószándékú író is, akinek egyetemi végzettségéről értesülünk, mennyi tévedést hord össze. Ez is arra mutat, hogy feltétlenül szükséges lenne az ilyen vonatkozású, népszerű és mégis tudományos ismeretterjesztés végzése külföldön.

Reuter Camillo

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Lebúvónyílás vagy lebújónyílás? Rostás János érdekes kérdését nem könnyű eldönteni, mert a mai nyelvhasználat alapján sem a *lebújó*, sem a *lebúvó* szóalak nem tekinthető hibásnak. Az igei alapszó köznyelvi változata inkább *bújik*, mint *búvik*. Az utóbbinak régies és tájnyelvi íze van. Ha tehát csupán azt kérdezné, hogy *lebújunk* vagy *lebúvunk-e* a kútba (egyébként ezt is kérdezi), akkor a *lebújunk* változatra szavaznánk, mert a *bújik* ige ragozott alakjaiban ugyanúgy a *-j-s* forma az elterjedtebb, mint az alapszóban. A fő kérdése azonban nem ez, hanem az, hogy a kútba való lehatolást lehetővé tevő nyílás micsoda: *lebújónyílás* vagy *lebúvónyílás*. Nos, ez esetben már a *lebúvónyílás*-é a pálmá, mert az *-ó* igenévképzős alakban a *-v-s* változat a megszokottabb. Gondoljon arra, hogy a földrajzi szakirodalomban használatos *búvópatak* elnevezést nem cserélhetjük fel *bújópatak*-kal, az elrejtőzésre alkalmas hely már a gyerekek nyelvén is csak *búvóhely*, nem *bújóhely* stb. (Egyéb képzők esetében ingadozik a használat. A *bújóska* csak *j*-vel mondható, a *búvár* ellenben csak *v*-vel.) Ezek alapján az a véleményünk, hogy a nyelvi analógia alapján a *lebúvónyílás* (így, egybeírva) a jobbik változat.

G. L.

Vízszintesítés. Dr Regőczy Emil főszerkesztő ajánlja ezt a kifejezést.

Mivel nem vagyunk „dologismerők”, nehéz teljes értékű választ adnunk arra a kérdésre, hogy a levelében jelezett geodéziai műveletet helyes-e, kívánatos-e *vízszintesítés*-nek, *függőlegesítés*-nek nevezni. Ha azonban tárgyi, szakmai szempontból nem okoznak félreértést ezek a szavak, akkor a nyelvésznek nincs joga beléjük kötni, mert grammatikai megformáltságuk tekintetében kifogástalanok. Ha van *tartósítás*, *véglegesítés*, miért ne lehetne *vízszintesítés*, *függőlegesítés* szavunk is? Ráadásul ezek szakszavak, tehát a köznyelv áramába aligha kerülnek be. (Hasonló alakulat a szintén újabb keletkezésű *pontosítás*. Ez is szakszó, de már kezd szélesebb körben terjedni.) S ha jól meggondoljuk, még azt is érdemüként kell elkönyvelnünk, hogy egy terjedelmesebb szókapcsolatot (*vízszintesre állítás*, *függőlegessé tétel*) helyettesítsenek. Igaz, szokatlanságuk miatt még esetleg idegenkedünk tőlük, ez az *é r z é s ü n k* azonban, ha semmi más nem támogatja, nem lehet perdöntő.

G. L.

Tucat. Kuszka József kifogásolja ennek a szónak személyekkel kapcsolatban való használatát. Sejtésünk szerint nemigen lesz kedvére való, amit feleletként írhatunk kérdésére. Az ti., hogy különféle hírekben „több tucatnyi ember”-ről olvashatunk, szerintünk nem bántó, nem hiba. Igaz, hogy a *tucat* szót elsősorban akkor használjuk, ha egyenmű tárgyakból, árucikkekből akarunk 12 darabot megjelölni, ebből azonban még nem következik, hogy személyre nem lehet e szót vonatkoztatni. Ha azt mondom valakiről: „Volt vagy egy *tucat* gyereke”, legföljebb egy kissé tréfásan-bizalmasan fejeztem ki magamat, de semmiképpem sem hibásan. Bizonyíték erre elég széles körben ismert össze-

tett szavunk is, az 'átlagember' jelentésű *tucatember*. Persze, van benne némi rosszálló íz, de ez az összetétel jelentéséből következik; elvégre olyan embert jelent, aki semmiben sem emelkedik ki a többi ember közül, tehát akiből tizenkettő egy tucat.

G. L.

Szignalizáció. Diósi György mérnök jobbnak tartaná helyette a *jelzés*-t. Mégis egyre gyakrabban hallani az idegen alakot. Megköszönjük beküldött nyelvi adalékát. A *szignalizáció* szóval már mi is többször találkoztunk, főleg katonai és rendőri vonatkozású szövegekben, s a leginkább illetékes szakembereknek — pl. a Belügyi Szemle szerkesztőjének — *j e l e z t ü k* is, hogy a *szignalizáció* helyett szerintünk a *jelzés* is megteszi. A *szignalizációs jelzés* kifejezéssel eddig nem találkoztunk, de mi is úgy érezzük, hogy ez ugyanolyan pleonazmus, mintha valaminek a *kezdeti csirái*-ról vagy *fő lényegé*-ről írnánk.

G. L.

Kazinczy nyelvművelő napok Kassán

Nyolcadik alkalommal rendezte meg a CSEMADOK központi bizottságának nyelvi szakbizottsága a kerületi pedagógiai intézetekkel karöltve 1977. december 16-án és 17-én Kassán a Kazinczy emlékének szentelt nyelvművelő napokat. A konferencián mintegy hatvanan vettek részt. A résztvevők túlnyomó többsége pedagógus volt, de jelen voltak a szlovákiai magyar sajtó képviselői és a szlovákiai magyar kultúrpolitika irányítói is dr. R á c z O l i v é r oktatásügyi miniszterhelyettes vezetésével.

A konferenciát L u k á c s T i b o r, a nyelvi szakbizottság elnöke nyitotta meg azzal a gondolattal, hogy a beszéd a nemzetiség számára a szellemi fejlődés eszköze. A CSEMADOK központi bizottsága nevében dr. G y ö r g y I s t v á n vezető titkár üdvözölte a tanácskozást. Beszédében felhívta a figyelmet arra a sajnálatos tényre, hogy az anyaországi nyelvvel való kapcsolatok lazulása a nemzetiségek nyelvtudatának gyengüléséhez vezet. Fábry Zoltánt idézte, aki 30 évvel ezelőtt így figyelmeztetett: „A láncnak nem szabad elszakadnia!” A konferencia célját meghatározó üdvözlés után a Kassai Magyar Tanítási Nyelvű Alapiskola és Gimnázium tanulói rövid műsorral kedveskedtek a konferencia résztvevőinek.

A CSEMADOK nyelvi szakbizottságának munkájáról dr. J a k a b I s t v á n, a szakbizottság titkára számolt be. A bizottság 1967-ben alakult meg. Az általánosan értelmezett nyelvművelésen belül nyelvjárási anyag gyűjtése volt a cél. Azóta a szakbizottság közreműködésével az Új Szó sok nyelvművelő cikket közölt; 1976-ban nyelvművelő kötetet adtak ki; a rádióban rendszeressé tették a nyelvművelő ötperceket; ismeretterjesztő, dialektológiai és terminológiai csoportokat alakítottak. 1978-tól a Kazinczy-napokon kívánják a kiejtési versenyt is lebonyolítani.

A tájékoztató után megkezdődtek az előadások.

S z a t h m á r i I s t v á n a csehszlovákiai magyar sajtó nyelvhasználati kérdéseiről beszélt. Bevezetőként bemutatta, hogyan változott, fejlődött nyelvünk az elmúlt évtizedben. Nem cáfolta azt a nézetet, hogy második nyelvújításnak vagyunk tanúi; bizonyítják ezt a szaknyelvi fejlődmények. A változások természetesen nem mindig felelnek meg a nyelv szabályainak. Nyolc csehszlovákiai lapot vizsgált meg az előadó. Megállapította, hogy az eleve magyarul fogalmazott cikkek nyelvhelyességi szintje nem különbözik a magyarországi lapokétól. A csehből, illetőleg a szlovákból fordító lapok azonban nyelvilag kifogásolhatók (pl. Pártélet). A vidéki kétnyelvű lapok a két színvonal között állnak. Hiányolta a tájjellegű fogalmazványokat, és sajnálta, hogy nem találkozott regionális beütéssel. A sajtó képviselőinek javasolta, hogy bátrabban váltogassák az *e* hangú szóalakokat *ő* hangú változatukkal (pl. *fölösleges, fölött, pör*). Legyenek figyelemmel arra a körülményre, hogy az idegen szavak szóvégi *o*-ja a magyar ejtésben meghosszabbodik, s ezt a földrajzi nevek ragozott alakjában feltétlenül jelöljék (pl. *Cortina d'Ampezzóban*). Helytelenítette a mozaikszók elburjánzását, és rámutatott arra, hogy bizonyos rövidítések a legnemesebb gondolat lejárátását eredményezik (pl. *NOSZ* =

Nagy Októberi Szocialista Forradalom). A szóképzési vétségek közül a *levelezői tagozat* (nálunk: *levelezőtagozat*), *politikai iskolázáson vesz részt* (nálunk: *iskolán*), *testnevelési egyesület* (nálunk: *testnevelő*) féléket emelte ki.

Z e m a n L á s z l ó „A tudományos-műszaki forradalom és a nyelv” címmel adott elő. A terminológia kutatását az alkalmazott nyelvtudomány új ágaként jelölte meg. Megállapította, hogy régebben a szépirodalom nyelve volt a norma. Egyeduralma ma már nem kizárólagos. Megfigyelhető, hogy a sajtó nyelve is közeledik a szaknyelvi (tudományos) stílushoz. A tudományos nyelv sajátossága a fogalmiság és a jelentéseket összefogó mondatban. Az előadó ezután részletesen tárgyalta a szaknyelv alaktani és mondatnani jellemzőit. Az írott (szak)nyelvben nem esik egybe az ikes és iktelen ragozás. A tudományos nyelvnek nagyobb a tűrőképessége az archaizmussal szemben (pl. *-andó ~ -endő, -ván ~ -vén*). A szakmai értekezésekre a kétsarkú és jól formált mondat, nemkülönben az anafória jellemző. A mondat modalitása leszűkül, a szakmai szöveg szerzője csaknem kizárólag kijelentő mondatokkal él. A mondatban a névszói elemek vannak túlsúlyban. Ami a terminus technicusokat illeti, legfontosabb megkülönböztető jegyük az egyértelműség. A szóalkotási módok közül az összetétel gyakorisága a legnagyobb. A visszaható és szenvedő árnyalatú, valamint az ún. üres igék (pl. *hatásnak tesz ki, teljesít, végez*) száma meghaladja a cselekvő és tartalmas igékét. A szaknyelvi kutatás a szlovák–magyar fordításban nagy szerepet tölt be.

Ezt az előadást P u s z t a i I s t v á n n a k „A terminológia fogalma és kialakításának módjai” című értekezése követte. Bevezetőjében tájékoztatást adott a magyarországi szaknyelvi kutatás helyzetéről, majd ismertette az MTA szaknyelvi munkabizottsága által ajánlott elveket a terminológiaalkotás módszertanának kidolgozásához. Terminologizáláson két különböző, de egy irányban ható tevékenységet értünk: *a*) valamely szakmai fogalom definiálását, delimitálását és rendszerbeli helyének megjelölését, valamint *b*) a definiált szakmai fogalom megnevezését. A terminológiaalkotás módszertanának ennek megfelelően egyrészt a formális logika, másrészt a nemzeti nyelv szabályaira kell támaszkodnia. Más nemzetek gyakorlata bebizonyította, hogy a terminológiaalkotás módszertana szabványosítható, és a műszaki-tudományos terminológia a nemzeti nyelvek szabályainak megsértése nélkül internacionalizálható. Hangsúlyozta, hogy a közös módszertan hatékony akadályozója lehet a szaknyelvek határon inneni és túli különfejlődésének.

A konferencia második napja S z e n d e A l a d á r n a k „Az anyanyelvi nevelés iskolai és iskolán kívüli formái” című előadásával kezdődött. A bevezetőből megtudtuk, hogy tanterveinket az egyetemes érvényűség igényével készítjük, s azokat a határainkon kívül élő magyarsággal is szeretnénk elfogadtatni. Ezután az előadó kifejtette mondani-valójának lényegét: a tudatosodás szintjére emelt nyelvismeret többet ér, mint az ösztönös. Az egyre bonyolultabbá váló gondolkodás árnyalt kifejezést kíván. Küzdenünk kell az egyszavúság ellen. A differenciált kifejezés feltétele a gazdag szinonimakészlet. A tanulóknak ki kell fejleszteni a fejlett asszociációs készséget. Nemcsak a denotatív, hanem a konnotatív jelentéseket is meg kell ismertetni velük. A nyelvérzékfejlesztés kitűnő eszköze a fordítás is, azon belül a belső fordítás (köznyelvről szaknyelvre, vagy fordítva).

C s u k a G y u l a „Biológiai tankönyveink terminológiája” című előadásában nyolc szlovákiai magyar nyelvű tankönyvet bíralt meg szaknyelvi szempontból. Nagyon sok szlovákiai magyar szakszót helytelenített azzal az indokkal, hogy elűtnek magyarországi megfelelőjüktől, pl. (első helyen a nemzetiségi tankönyvekben használt terminusok) *levegőnyílás ~ gázcserenyílás, rezerváció, védett terület ~ természetvédelmi terület, ivari kiválasztódás ~ ivari kiválogatás, anyag- és energiaalakulás ~ anyagcsere, genetikus ~ genetikai, fehérjeköpeny ~ fehérjeburok, szakexkurzió ~ tanulmányi kirándulás* stb. A vizs-

gált tankönyvek eredetije cseh vagy szlovák nyelven íródott. A fordítás minőségét erősen befolyásolta, hogy anyaga mennyire volt újszerű. A tankönyvek fordításával megfelelő szakembereket kell megbízni.

A nyelvművelő napok utolsó előadását D é n e s I m r e „A szaknyelv és a szépirodalom nyelvének összevető jellemzése” címmel tartotta meg. Az előadó sorra vette a szaknyelvek és a művészi nyelv stilisztikai jellemzőit (mi itt csak a szaknyelvi jellemzőkre utalunk). A szaknyelv informatív és elemző. A benne rejlő információ befejezett (az olvasó nem írja tovább). A szaknyelvben a logikai és didaktikai szempontok uralkodnak, és egyedül a denotátum jut érvényre (egyértelműség). A forma és a tartalom közötti kapcsolat laza (sematikus, konvencionális), ennek következtében a stílus neutrális és objektív. A szaknyelvben a téma-réma sorrend kötött, és a téma rész meghosszabbodik az anaforikus utalások miatt. Ami a szorosan vett nyelvi jellemzőket illeti, azokat Zeman Lászlóval lényegében egyezően adta elő.

Az előadásokat mind az első napon, mind a második napon vita követte. A napi sajtó képviselője megemlítette, hogy a magyarországi sajtó egy-egy szakmai fogalomra 5–6 megnevezést is használ, ez az eligazodást nehezíti. J a k a b I s t v á n terminológiai kutatócsoport megszervezését javasolta. S z a t h m á r i I s t v á n Zeman László állítását vitatta (a nemzeti nyelv a szaknyelv felé fejlődik). D é n e s I m r e előadásában ebben a kérdésben úgy foglalt állást, hogy a két stílust (szaknyelvi, művészi) ma már alig lehet elhatárolni egymástól. A pedagógusok az iskolai szakszókészlet hiányosságait említették fel. A szakközépiskolákban a magyar szakkifejezéseket Magyarországról hozott könyvekből kell felkutatni, mert a reáltárgyaknak nincs magyar terminológiájuk.

A hozzászólások arról győzték meg, hogy a szlovákiai magyar kisebbség őszinte ragaszkodással figyeli és gondozza anyanyelvét. A konferencia annak a gondolatnak a jegyében készül a következő évi Kazinczy nyelvművelő napokra, hogy a nyelv a legerősebb megtartó erő.

Pusztai István

Pedagógusjelöltek Gárdonyi Géza prózamondó versenye Egerben

1977. október 27-én ötödször rendezte meg a Gárdonyi Géza Társaság a pedagógusjelöltek hagyományos prózamondó versenyét. A seregszemle dicséretes célja, hogy a leendő pedagógusok példamutatóan, szépen beszéljék anyanyelvünket, kifejezően és hatásosan szólaltassanak meg irodalmi szövegeket.

A verseny színhelyét, a Megyei Könyvtár nagytermét a magyar nyelv és irodalom iránt különösen érdeklődő középiskolás diákok töltötték meg. Így a versenyzők érdeklődő, velük rokonszenvező hallgatóság előtt szerepelhettek.

A versengésben 15 leendő pedagógus (11 leány és 4 fiú) vett részt. Közülük 1 képviselte az egyetemeket, 5 versenyző volt tanárképző főiskolás, 7-en jöttek tanítóképző főiskoláról, 2 jelölt volt óvónképzős. A verseny első részében szabadon választott szövegüket — egy Gárdonyi-novellát vagy novellarészletet — mondták el a résztvevők, a második részben kötelező szöveggént egy részletet olvastak föl A láthatatlan emberből („Tizenkét esztendő voltam, mikor apám eladott. . . . Aznapról fogva örökös nyaggatás volt a sorsom”).

A bíráló bizottság (Pásztor Emil a Ho Si Minh Tanárképző Főiskola docense, Pelle Béláné szakfelügyelő, a Gárdonyi Géza Társaság vezetőségének tagja és Molnár Ildikó az ELTE tudományos munkatársa) megállapította, hogy a verseny színvonala magas, a hallgatók felkészülése példamutató, szövegválasztása igényes volt. Nem hallottunk túl érzelgős szövegeket, és — egyetlen kivételt nem tekintve —

a résztvevők egyéniségüknek megfelelő novellát választottak. A „leghálásabb” szövegek Az én falum című kötetből kerültek ki (Büntárgyalás, A nagy eff, Festő a falun stb.). A szabadon választott szövegek hanggal történő megjelenítése általában igen jó volt. Nem egy előadás a hivatásos művészek teljesítményével is vetekedhetett volna. A leendő pedagógusok dicséretes szorgalommal készültek fel a versenyre, terjedelmes elbeszéléseket tanultak meg kívülről. A biztos szövegtudás elengedhetetlen feltétele volt a kifejező előadásnak; a görcsös erőlködés, a szöveg szavainak keresése nem engedte feloldódni azt a két versenyzőt, aki emiatt maradt adós az irodalmi mű értő és érző tolmácsolásával.

A verseny második részében gyengébb teljesítményekkel találkoztunk. A kötelező szöveg felolvasásakor elsősorban sokan csak a pontos szövegmondásra törekedtek, sok volt a papírfű, iskolás felolvasás. Elmaradt az átélés, a kifejező előadás. Sokszor még akkor sem sikerült az egyes részek hangszínnel, hangerővel, hangmagassággal való elkülönítése, amikor a szerző határozott utasítása is segíthetett volna. („— Jönnék a hunok! Hallgass! — ijesztette síró gyermekét az anyja”; „— Hunokkal álmodtam — morgott, aki kedvetlenül ébredt”; „— Uram — sírtam neki —, ezek a fiúk bántottak engem”; „— Nem vagyok-e rabszolga? — ordította az arcomba”. Stb.) Csak a legjobbak „játszottak a hangjukkal”, mertek és tudtak élni a hangerő, a hangmagasság és a beszédtempó tudatos változtatásával, s használták fel jól a szüneteket a mondanivaló hitelesebb tolmácsolására.

A versenyzők hangképzése viszonylag tiszta volt, csak az *sz, s, c, cs* ejtésében fordultak elő hibák. A jelöltek nem fordítottak elég gondot a hangok időtartamának érzékeltetésére. Gyakori volt a hosszú magánhangzó (nemcsak az *í, ú, ü*) megrövidítése („szép”, „játszopajtásnak”), és szórványosan előfordult a hangsúlyos szótagban szereplő magánhangzó megnyújtása is („ülő”). Többször találkoztunk a hosszú mássalhangzó megrövidítésével („halottam”, „körülpiant”). Hangsúlyozási, hanglejtési hiba csak elvétve fordult elő.

Több nehézséget okozott a szöveg tagolása. Sok versenyző légzéstechnikája nem volt kielégítő, s főként a leányok nem tudtak jól gazdálkodni a levegővel. Rossz helyen kényszerültek megállni, és ezzel széttörtek összetartozó nyelvi-tartalmi egységeket, vagy összekapcsoltak olyanokat, amelyeket szét kellett volna választaniuk. — Ritkábban a szöveg tartalmi és formai elemzésének hiánya volt az oka a helytelen tagolásnak.

A prózamondók seregszemléje bebizonyította, hogy a „szép beszéd”, a „szép szövegmondás” nem cél, hanem eszköz, a gondolatok hiteles tolmácsolásának az eszköze. Ez a verseny sokat segít abban, hogy az irodalmi alkotások megismertetéséhez és megszerettetéséhez elengedhetetlenül szükséges előadói készség fejlődjék a jövőendő tanítóiban és tanáraiban.

A verseny legjobbjai: I. Udvarhelyi Tibor (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola), II. Tarján Péter (Budapest, Tanítóképző Főiskola), III. Egenhoffer Olga (Győr, Tanítóképző Főiskola). Az első három helyezett pénztárgyat, minden résztvevő díszes oklevelet kapott.

Molnár Ildikó

<i>Horgasi Ödön</i> : „Pápaszem nélkül nem hallok”	228
<i>Kiss Lajos</i> : Sajmeggy — Szórszálhasogató, hajszálhasogató — Tákol, ták — Rönk	229
<i>Bona Júlia</i> : Jahaceu	233

Szemle

Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés nyelvhelyesség (Ismerteti: <i>I. Gallasy Magdolna</i>)	235
A magyar — angol összevető nyelvészeti munkálatok eredményei (Ismerteti: <i>Ginter Károly</i>)	239
Kálmán Keresztes: Hungarian Postpositions vs. English Prepositions (Ismerteti: <i>Csapó József</i>)	244

A Nyelvőr postája

<i>Szalkai Pál</i> : Padmaly	249
<i>Szombathy Viktor</i> : Vallat	250
<i>Reuter Camillo</i> : Nyelvrokonságunkról	250
<i>G. L.</i> : Lebúvónyílás vagy lebújónyílás? — <i>G. L.</i> : Vízszintesítés — <i>G. L.</i> : Tucat — <i>G. L.</i> : Szignalizáció	251

A Nyelvőr hírei

<i>Pusztai István</i> : Kazinczy nyelvművelő napok Kassán	253
<i>Molnár Ildikó</i> : Pedagógusjelöltek Gárdonyi Géza prózamondó versenyé Egerben	255

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos*—*Kovalovszky Miklós*—*Lőrincze Lajos*—*Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értékezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értékezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovács Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching International Conference* Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bakos József: Az írásjelek stilisztikája és retorikája

Szepesy Gyula: A lenni + -va, -ve igeneves szerkezet
csonka változatai

Bánffy György: Gondolatok az országos Ady vers- és
próзамondó verseny után

Jakab István: Igen, az értelmező mellérendelés

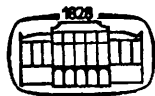
A magyar mint idegen nyelv

Szabó József: A szinteződés vizsgálata Nagykónyi
nyelvjárásában

Kiss Jenő: Nyugat-dunántúli tájszavak a soproni
Magyar Társaság pályamunkáiból (1921–1925)

Takács Lajos: Polgár szavunk 'parasztgazda, paraszt'
jelentésének történetéhez

Herczeg Gyula: Tanulmányok a magyar, impresszio-
nista stílusról

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

102. ÉVFOLYAM 1978. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bakos József</i> : Az írásjelek stilisztikája és retorikája	257
<i>Szepeszy Gyula</i> : A lenni + -va, -ve igeneves szerkezet csonka változatai	277
<i>Bánffy György</i> : Gondolatok az országos Ady vers- és prózamondó verseny után	288
<i>Jakab István</i> : Igen, az értelmező mellérendelés	293

Nyelv és iskola

A magyar mint idegen nyelv	299
----------------------------------	-----

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József</i> : A szinteződés vizsgálata Nagykőnyi nyelvjárásában	333
<i>Kiss Jenő</i> : Nyugat-dunántúli tájszavak a soproni Magyar Társaság pályamunkáiból (1921—1925)	347

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Takács Lajos</i> : <i>Polgár</i> szavunk 'parasztgazda, paraszt' jelentésének történetéhez	350
--	-----

Szemle

<i>Szabó Zoltán szerk.</i> : Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról (Ismerteti: <i>Herczeg Gyula</i>)	362
---	-----

Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

102. ÉVFOLYAM * 1978. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Az írásjelek stilisztikája és retorikája

1. A központosítás helyesírásával kapcsolatban a megfelelő szakirodalom jól használható szabályokat fogalmazott meg számunkra. Az írásjelek stilisztikájáról azonban már kevesebbet. A legkevesebbet éppen a központosítás retorikájáról. Ez annál is inkább sajnálatos, mert az írásjelekkel nemcsak a gondolatok formálásának árnyaltságára utalunk, hanem a h a n g z á s b e l i á r n y a l a t o k r a is. Persze, az élő szóbeli közléseknek, a hangos nyelvi megnyilatkozásoknak vannak olyan elemei, tényezői, amelyekre nézve az írásjelek nem, vagy kevés tudnivalót, utasítást nyújtanak. Ezért sokan és sokszor felvetik annak szükségességét is, hogy új és árnyaltabb írásjelekre lenne szükségünk. A költő elgondolása is figyelemre méltó: „Aki a mondatokba | többszörös értelmet, | többszintű logika-rétegeket | akar bepréselni: | annak legyen új írásjelek tömege | legyen: *hohó-jel*, | *ámulat-jel*, | *dühöngő-jel*, | *könyörgő-jel*, | *vádollak-jel*, | *szerelek-jel*” (Tamkó Sirató. Új írásjeleket).

Mi ebben a közleményünkben nemcsak a szemnek szóló írásjelekről kívánunk szólni, hanem az önálló stílusértéket hordozó és a szóbeli megnyilatkozásokban sajátos szerepet vállaló b e s z é d e s í r á s j e l e k r ől, illetőleg a hangos szövegmondásban, a felolvasásban szerepet vállaló és jól hangosítható központosításáról is. A szabad előadásokban, az előre megírt szövegek felolvasásában az írásjeleknek ugyanis nemcsak értelmező és tagoló funkciójuk lehet, hanem a tartalom és a hangzás együttesében a szöveg akusztikus, melodikus oldalának megkomponálásában is fontos szerepet vállalnak. Irányítják a hangvételt, a hangerőt, a hanghordozást, a hangsúlyt, a hangmagasságot, a hanglejtést, a hangzást, a szünetet és a ritmust is. Hogy helyesen, értelmesen, hitelesen, hatásosan és élvezhetően szólaltassuk meg a leírt szöveget, jártasnak kell lennünk az írásjelek hangosításával kapcsolatos ismeretanyagban is. A jó felolvasás megpróbál egyensúlyt teremteni a leírt szöveg és annak hangosított, akusztikus formája között. Egy szövegre másként reagál az o l v a s ó és másként a h a l l g a t ó. Más és más kifejező értékű lehet egy-egy írásjel, ha a szem értelmezi, és sokszor eltérő értelmezést diktál, ha a fül számára is érzékeltetnünk kell az írásjelek sajátos szerepét. A s z ó o l v a s á s b a n, s a mondatokat egymástól leszakító m o n d a t o l v a s á s b a n nincs lehetőség az írásjelek megfelelő hangosítására.

A központosítás hangosításában tehát mindig az ö s s z e f ü g g ő s z ö v e g e k r e kell tekintettel lennünk, és nemcsak az értelmes, a logikailag jól formált megnyilatkozások helyes értelmezésében kell segítségül hívunk az írásjelek megfelelő utasításait, hanem az érzelmmel erősebben telített nyelvi formálás hangosításában is. Az interpunkciók akusztikai, illetőleg retorikai, deklamációs és melodikus szerepvállalásából adódó szempontokat, követelményeket különösen tekintetbe kell vennünk.

Valóban alapkövetelmény, hogy mindig a szövegalkotás és a teljes közlés szempontjából vizsgálódjunk az írásjelek stilisztikájáról, retorikájáról, azaz a hangosításával kapcsolatos kérdésekről. Akár az előre megírt saját vagy mások szövegében, akár az élő szóval formálódó megnyilatkozásokban kell érzékeltetnünk és hangosítanunk a megfelelő írásjeleket, a legnagyobb nehézség elsősorban abból adódik, hogy nehezen tudunk egyensúlyt teremteni az írásjelek optikai sajátosságai és akusztikai vonatkozásai között. Sőt, az erre való törekvésünkben egyre gyakrabban azt tapasztaljuk, hogy a központosítás „előírásai” alig felelnek meg a bennük rejlő stilisztikai sajátosságoknak, illetőleg az élő beszéd muzsikájának, ritmusának. Ha nem ezt tesszük, akkor a felolvasásokban „iskolás” módon uralkodnak el az írásjelek, s nemcsak a hangos megnyilatkozások ritmusában következik be törés. Hogy a felolvasó a pontok, a vesszők, a zárójelek és az idézőjelek tömegéből nehezen hámozza ki a lényegyet, ennek oka elsősorban az, hogy a felolvasók nagy része feleslegesen sokat törődik az írásjelekről tanult szabályokkal, s ezeknek tekintetbevételével próbálja megszólaltatni a központosítást, s az értelmileg és érzelmileg lényeges mondanivaló „hangosítása” háttérbe szorul. Bár az írók azt vallják, hogy „szemnek írunk, a fül második” (Arany: Vojtina levelei 1.), az írásjelek hangosításában az élőbeszéd muzsikájára is figyelniünk kell. Hogy központosításunk sokszor nem felel meg a magyar beszéd sajátos muzsikájának, ennek oka elsősorban az, hogy az iskolában jól megtanult előírások szerint hangosítjuk a pontokat, a vesszőket, a kérdőjeleket, a felkiáltójeleket stb., s az erre való nagy figyelmünkben az a hiba is jelentkezik, hogy csak az írásjelek szerepe lesz világos. Mivel napjainkban egyre nagyobb szerep jut az írásjeleknek: egyre nagyobb számban szaporodnak el az írásbeli megnyilatkozásokban. Ma már szinte az írásjelek inflációjáról beszélhetünk. Mind ez a tény, méginkább pedig az írásjelek hangosításában a szabályokhoz, az előírásokhoz való merev ragaszkodás eltorzítja az írásjelek kifejező hangosítását is.

A tanári előszóbeli megnyilatkoztatásokat tekintve pl. gyakran adódik az a feladat, hogy a tanár verseket mutat be. Nem a művészi (az ars recitandi), és a szavalástechnikai előírásoknak is eleget tevő versmondásra gondolunk itt elsősorban, hanem a példatárul szolgáló versbeli megnyilatkozások előszóbeli közvetítésére, felolvasására (vö. Bakos J.: A tanári beszéd hangalakja, Nyr. 91: 161—71 és A tanári beszéd retorikája, Nyr. 94: 456—63).

2. Az írásjelek stilisztikájával kapcsolatos mondanivalónkat egy kissé szokatlan, de nagyon használható szempontok szerint állítjuk előtérbe. Érdekes pl. azt is megmutatnunk, hogyan válnak az írásjelek képalkotó elemekké, s hogyan szolgálnak költői motívumok és motívumláncolatok alapjává. Egy-egy írásjel formájára és funkciójára épített szóképekkel is sajátos stílushatást érhetnek el költőink. Az írásjelek stilisztikájáról elsősorban ilyen összefüggésekben szólnunk.

Áttételesen az írásjelekben olyan önálló kifejező stílusértékek is benne rejlenek, amelyek révén a stilisztikai funkció felerősödik. A beszédet, az élőszóbeli megnyilatkozásokat is eligazító írásjelek árnyaltabb hangosításában is tekintetbe kell vennünk a stilisztikai vonatkozásokat.

Ha egy versrészletben pl. sok van az írásjelekből: nagyon nehéz a megszólaltatásuk. A szem mintha jól látná a szövegben eluralkodó írásjelek sajátos stilisztikai szerepét, s optikai síkban s a belső hallás szempontjából el is fogad-

juk a sok írásjel jogosságát. A hangosításban, az akusztikai síkban azonban már szinte megoldhatatlan feladatokat hárít a verset recitálóra a sok írásjel. Csak egy példát ennek érzékeltetésére. Figyeljük meg Szabó Lőrinc költeményének alábbi részletét: szinte szimbolikus jelzésként funkcionálnak az írásjelek:

„Még! Nem bírom. De! Jöjjön bármi: jobb lesz; akármi: jobb!”

Ha e versrészletet felolvasók nagyon vigyáznak az interpunkcióra, illetőleg arra, hogy az előírásoknak megfelelően szólaltassák meg, nem figyelmeznak a lényegre: nem a versben megfogalmazott gondolatokat, érzelmeket szólaltatják meg elsősorban. Az írásjelekhez való túlzott ragaszkodásban fegyelmezett lesz ugyan a dikció, de nem kerül előtérbe a versrészlet lényegese mondanivalója. Ugyanakkor szétzilálódik a vers egységes ritmusképlete is.

Ha a felolvasóban ez a felismerés megfogalmazódik, akkor az írásjelek hangosításában egyre bizalmatlanabb lesz az írásjelekkel szemben, s ezt nehezen tudja feloldani. Pedig fel kell oldanunk! A felolvasónak az írásjelek hangosításában a nyelvi megformálás, a központosítás, a gondolat és a kifejezési szándék együttes fegyelmeire kell összpontosítania, tehát arra, hogy melyek azok az írásjelek, amelyeknek a gondolatok tagolásában van elsődleges szerepük, és melyek azok, amelyeknek az érzelem festésében és a hangos megnyilvánulás zenei formálásában, akusztikában a jut elhatároló szerep. Az írásjelek hangosítását befolyásolják általában a felolvasást jellemző akusztikus stílusjegyek is: a felolvasásban pl. a szűkebb hangterjedelmű formák jutnak nagyobb szerephez, s ugyanakkor megemelkedik a hangfekvés. Az élénk, magas fekvésű olvasást sokan tudatosan „elszűrkítik” s ezzel el is közömbösítik. Eluralkodik az egyhangú felolvasási módor, amit legfeljebb a mondatok elejének nagyobb hangerővel való intonálása tesz — helytelenül — változatosabbá. De ezzel a szöveget is szétzörgeti. Az érthető, a kifejező, jól értelmező és a fülnek is kellemesen hangzó felolvasás eléréséhez abban is irányt mutatnak a megfelelő írásjelek, hogy mikor lehet és mikor kell az írásban jelentkező interpunkció szerepét a szóbeliség követelményének megfelelően átértékelnünk, a felolvasás akusztikumához igazítanunk. Ezt az átértékelést és igazítást a felolvasó értelmező szándéka irányítja. Az írásjelek helytelen hangosítása is forrása és oka lehet az értelmetlenségnek (vö. Péchy Blanka: Beszélni nehéz! 16).

A jó felolvasó és előadó arra is törekszik, hogy az írásjeleket hangos élmeny é varázsolja. De a szövegben, a szöveg kialakításában, s bizonyos szemiotikai egységeiben a belső szerveződést jelölő, szabályozó központosítás önálló információs értékét könnyebben felismeri a felolvasó, a szöveget deklamáló és értelmező előadó. A hiba ott és akkor jelentkezik, amikor a felolvasó egyes szavakat recitál egymás mellé mechanikusan és gépiesen, és nincs tekintettel a szövegnek sem gondolati egységeire, sem zeneileg hangzósabb részeire. Az interpunkció helyzeti energiáját jelölő előírásokat tehát a szóbeli közlésben sokszor át kell értékelnünk. (Vö. Wacha: Szónokok, előadók kézikönyve 152: A szöveg hangos megjelenítése). Bizonyos beszédhelyzetekben és szövegösszefüggésekben nem érvényes pl. az az előírás, hogy a vessző előtt felvisszük a „hangot”, és megállunk, s az és kötőszó külön lebeg a vessző után. A pontnál sem eresztjük le mindig abszolút értékben az intonációs dallamvonalat. Van olyan eset is, hogy a szöveg értelmileg helyes és zeneileg kellemes hangzásának érzékeltetésében azoknak a hatásmechanizmusoknak az eredőit is érvényesítenünk kell, amelynek révén a szöveg hangos élményként a maga önálló életét

kezdi élni, és a passzív olvasó aktív olvasóvá formálódik. Ebben az aktivitásában az írásjelek hangosítása már nemcsak a szövegértelmezés szempontjaira van tekintettel, hanem a hallgatókra tett hatásösszetevőkre is.

3. A régi magyar stilisztikai és retorikai szakirodalomban már néhány értékes ismeretet, értelmezést olvashatunk az interpunkció sajátos szerepéről. Az 1800-as években megjelent iskolai oratoriák és irálytanok pl. külön szólnak az írásjelek szemantikai, stilisztikai és poétikai értékéről. Az interpunkció sajátos retorikai funkciójáról is írnak. Sárváry Béla külön is felhívja a figyelmet arra, hogy „a beszéd vagy olvasás dallamát, tehát a hangmozzanatokot az írásjelek határozzák meg” (Gyakorlati irályisme. Pest, 1857.). Még azt a gondolatot is felvetik, hogy akkor, amikor az írás nyomán akarunk valamit helyesen előadni, felolvasni, igen célszerű lenne, ha az eligazító, a figyelmeztető írásjelek „spanyol modorban” a mondatok, illetőleg a szövegösszefüggések elején lennének, hogy „általuk a mondat irányát előre látva”, az írásjelek hangosítását a mondanivalónak és az „érzelmi tónusnak” megfelelően végezhessek el (vö. Laky Demeter: Ékesszólástan. Pest, 1864. 152).

Ugyancsak hasonló gondolatokat vet fel az írásjelek stilisztikájával és retorikájával kapcsolatban Gáti István Elmélkedés a magyar dialektusról című írásában (1817.). Az élő beszéd olyan elemeiről is szót ejt, amelyekre vonatkozólag éppen a hangosítás szempontjából az írásjelek nem adnak megfelelő utasítást. Szerinte is kevés az a néhány írásjel, amely rendelkezésünkre áll „a beszédet mozgó lelkiállapotok, indulatok pontos érzékeltetésére”. Nem véletlen, hogy ő is az értelmi és az érzelmi árnyalatok jelzésére külön jeleket ajánl, s ezek a jelek a szövegrészek, illetőleg a mondatok előtt álljanak. Így a felolvasó, a deklamáló utasítást kap arra, „minémű indulattal (víg, szomorú, haragos, szelid, gúnyoló, szánakozó, fenyegető, biztató stb.) beszéljen”. Azt ajánlja pl., hogy a kinyílt virágot formázó jel az „örvendező szívnek, a vidám beszédnek” legyen jele. A megfordított jel az ellenkezőre utaljon, tehát a szomorúságra, „minémű” a hervadó virág. A Tudományos Gyűjtemény hasábjain is megjelent olyan értekezés, amelyben a szerző óhajként fogalmazza meg, hogy „valami jegyeket kellene megállapítani, hol kell emelni, lejjebb szállítani a beszéd hangját, s mit kell tűzzel, mérgesen, keményen, nyájasan mondani” (1831. 2: 42).

A megfelelő szakirodalom egészen napjainkig általában keveset foglalkozott az érzelmeket és hangulati árnyaltságokat érzékeltető írásjelek megszólaltatásának kérdéseivel. Hiányosak ismereteink a poétizáló írásjelekre vonatkozólag is. Ennek a hiányosságnak megszüntetése érdekében idézünk ebben a közleményünkben több olyan versrészletet, amelyben a költők oly jellemzően vallanak az írásjelek sajátos stilisztikai és poétikai funkciójáról. Az írásjelek stilisztikájával és retorikájával kapcsolatban sokkal több értékes és használható ismeretet nyújtanak azok a versrészletek, amelyekben a központosítás használati értékéről és stílushatásáról vallanak a költők, illetőleg amelyekből sajátos hasonlatokat, megszemélyesítéseket bontanak ki. Az egyes írásjelek hangosításával kapcsolatos ismeretanyagunkban is utalunk egy-egy költői vallomásra, s elsősorban azokra, amelyek az írásjelezés eddig fel nem tárt összefüggéseire hívják fel a szaktudományos vizsgálódás figyelmét.

4. Az írásjelek hangosításával kapcsolatban először szólunk a leggyakrabban szerephez juttatott írásjelről, a pontról. Stilisztikáját és retorikáját

tekintve újra kell értékelnünk azokat az előírásokat, amelyek a pontnak grammatikai, helyesírási funkciójáról adnak eligazításokat. Mielőtt a pontnak az írásos és szóbeli tagolatlan áradást lassító szerepéről szólnánk, beszéljünk először a pontnak költőink versbeli megnyilatkozásaiból kiolvasható sajátos stilisztikai szerepéről. Ebben a költői tételben is több van, mint gondolnánk: „Két pont között | egy életet él le egy mondat. | Két pont között egy mondatot él le egy ember” (Lászlóffy Aladár: Két pont között). A pont mondatzáró funkciója ad alapot néhány igen érzékletes költői képnek: „A toronyóra pontot kondít | a dologtevő, elnyűtt napra” (Pákolitz: Kisváros). — „Asszonyomnak nyakán a konty tán | Olyan, mint szusszanó arany pont egy boldog vers után” (Radnóti Miklós: Este a kertben). Sokan valóban azt hiszik, hogy „a pont határozott, egyszerű és végleges. Személytelen és indulattalan, mint a tények . . . a figyelmet önmagáról a mondatra, a mondandóra hárítja: ne bennem, hanem az előttem levőben keressetek értelmet . . . mondhatná a pont, ha nem volna egyetlen dimenzió néma foglya” (Varjas Endre: írásjelek. Élet és Irodalom 1975. I. 25.). Ez a megnyilatkozás mintha mást állítana: „A pontot úgy tette a mondat után, hogy öklével rávert az asztalra” (Dénes Zsófia: Zrínyi Ilona 71). Valóban a pont sokszor ezt az indulatot is érzékelteti, s ennek megfelelően kell hangosítanunk is. De az is igaz, hogy nélküle nincs értelmes nyelvi formálás. Erre is utal ez a versrészlet: „. . . de több értelmű ez a furcsa mondat, | amelyet pontok s vesszők nem tagolnak | és ellentétes minden értelem” (Kálnoky László: Jegyzetek a pokolban).

Most a pont retorikai szerepéről szólunk. Szalay Imre már 1831-ben megjelent munkájában (Magyar Nyelvtudományi rövid oktatás, IV. kiad.) olvashatunk a pont hangosításáról, azaz arról, hogy a felolvasó „mint vezérelje hangját az olvasásban: a pihenésre nézve (-szünet) legkevesebb időt kíván a vessző, valamivel többet a pontosvessző, még többet a kettőspont, legtöbbet a végpont”. A *végpont* műszót gyakran használják a nyelvtudomány művelői is. A „tökéletesen befejezett mondat” (Ihász Gábor: Magyar nyelvtan. Eger, 1852) utáni írásjelről van szó. Ebből az is következik, hogy éppen a pont megszólaltatásával kapcsolatban azt is jól tudták a kutatók és a gyakorlati szakemberek, hogy a közlés megfelelő tagozódását, illetőleg leírását érzékeltető pont helyzeti értéke igen változatos lehet. Ma is találkozzunk olyan véleménynel, hogy „csak különböző méretű pontok bevezetésével lehetne írásban is érzékeltetni a közlés tagozódását” (Magdics—Fónagy: A magyar beszéd dallama 142). Mire vonatkozik ez a megállapítás? Arra, hogy a pont helyzeti értéke más az egyes mondatok lezárásában, más a szövegösszefüggés, a teljessé alakított gondolatsorok lekerekítésében. A szóbeli megnyilatkozásban arra is figyelmeztet a pont, hol záródnak le az egymáshoz jól társított szövegrészek, hol válik teljessé, kerek egésszé a mondanivaló, hol és mikor hagyjuk nyitva a mondatot, a mondatstort (vö. Deme: Nyr. 89: 198).

Nem a teljes igazságot fogalmazzuk meg, ha csak azt állítjuk, hogy a pont a nyugodt, a közömbös közlés jelzésére szolgáló írásjel. Van é r z e l e m k i f e j e z ő funkciója is. A pontok elszaporodása pl, a szövegben, a szaggatott, az érzelmileg telítettebb élőszóbeli közlés jelzésére való. Ilyenkor a hanglejtés formálódása és a szünetek tartása különbözik az ún. nyelvtani pont diktálta helyzeti értékektől. Nadányi Zoltán Betűk című versében olvashatjuk a következő sorokat: „És a betűk közt valamennyi jel | mind él. Ez fékezi a sietőket, | az hajtja. A pont megállítja őket.” Ez a tétel sem érvényes minden esetben. A szorosabban összetartozó, értelmileg és logikailag egységes egészet alkotó

szövegrészletben a mondatzáró pontoknak ez a helyzeti funkciója nem érvényesül. (Vö. Gáti: A versmondás. Bp. 1969. 2. kiad. 121.) Illyés Gyula verseinek tolmácsolásában, bemutatásában pl. éppen azért a legbeszédesebb írásjel a pont, mert más a helyzeti értéke a pontnak a verset építő s a gondolatformálás folyamatosságát érzékeltető mondatok végén; más az egyes versszakok lezárásakor, és egészen más a verset bezáró utolsó mondat végén. Valóban sok teljes közlést közvetítő szövegrészlet végén úgy teszünk záró pontot, mint „jó szövetség lapjára pecsétet” (Devecseri: Írnék). Horváth István, a költő ugyancsak értékes megállapítást fejez ki ebben a versrészletben: „Pont, de nem zár le mondatot” (Vonulnak). Ugyanakkor bizonyos esetekben úgy kell hangosítanunk a pontot, a pontokat, hogy abból az is kitéssék, nagyon egyértelmű a gondolat, a gondolatsor lezárása. Erre is utal ez a versrészlet: „Mert ha volt igazad kimondod, jelöld is végén a pontot” (Fehér Ferenc: Egyetlen szó). Horváth Imre Írásjelek című költeményének e részlete értékes információt tartalmaz: „Kulcs nélkül is kinyitható, | mégis kemény zár a pont. | Meg is torpan az olvasó, valahányszor nekiront.” Valóban, az olvasónak többször is értelmeznie kell a felolvasandó szöveget, de nemcsak a gondolatok logikai menetére kell figyelnie, hanem az írásjelek helyzeti értékének, sajátos funkciójának jellegzetességeire is. Ugyanezt a feladatot kell elvégeznünk, amikor írásban fogalmazunk. Nem mindegy, hol és milyen szerepet bízunk a pontra. Erre is utal ugyancsak Horváth Imre ebben a versrészletében: „Kisebb a pont | nem is lehet | mégis nagy gond: hová tegyéd?” (Gond).

Hogy a pontnak milyen változatos lehet a nyelvtani, a stilisztikai és a retorikai szerepe, sajátos poétikai megfogalmazásban szól róla a költő Takáts Gyula: „A pontot letenni, mindig a helyére, | és mindig kezdeni és úgy és vége, | hogy a szavak ne aludjanak, | de mint a vadludak, | járva a végtelen utat, szólító és tiszta-testként | köszöntsének reánk” (Hogy a szavak). Hogy a „félmondatok”, a le nem zárt mondatok végén milyen funkciót vállal a pont, érzékletesen szól róla Bella István e jelzős szerkezete: *sunyi pont* (Bella: Ami elmarad). Beszélhetünk „tűnődő” pontokról is. Hogy milyen helyzetekben jut nyelvtani és retorikai szerephez, arról ez a versrészlet tanúskodik: „Ez a futó toll ki se hullna | kezemből, csak megállna s tűnődve tenne pontot a be sem fejezett | Mondatközépen” (Karinthy Frigyes: Számadás a tálentumról).

Általában azt szoktuk mondani, ha valaminek a végére pontot teszünk, akkor azt lezártuk, befejeztük, eldöntöttük. Erre a szerepre vonatkozik ez a szólásszerű nyelvi forma is: *Elhatároztam és punktum*. Ezt a *punktumot* a hangosításban is érzékeltetnünk kell. Ugyanakkor nem tartjuk helyesnek, hogy éppen napjainkban a mondatokon belüli hangosításban pontot érzékeltetnek egyesek, holott a vessző helyzeti energiáját és értékét kellene szerephez juttatni. Gergely Ágnes alábbi szövegrészletében eltérő módon hangosítjuk az írásjeleket akkor, ha az egyszerű főmondatokból összetett mondatbeli tagmondatok lesznek. A költő eredeti szövegének ilyen a központosítása: „A pont kevés. Ne bibelöldj vele. | Egy pont csupán a tényközlés jele.” (Gergely Ágnes: XVII. Enceládó Szulfátó udvari bolondjának naplójából.) Hogy a pontnak valóban van ilyen funkciója, jól érzékelteti a versrészlet mondatsora, illetőleg a benne szerepet vállaló pontok megszaporodása. Megváltozik a hangosításban mind a közlés jellege, mind a mondatsor dallama, hanglejtésmenete, ha a pont helyén vesszőt alkalmazunk, akkor azt a vesszőt kell a hangosításban érzékeltetnünk. Ez a vessző valóban álljt, rövid szünetet parancsol a felolvasónak, de nem szakítja meg a gondolatsor szerves menetét: azaz fürgébb jellegű, mint

a relatív befejezettséget is érzékeltető pont. Gyakran a mondatvégi pont egyáltalában nem zár le semmit. Erre is utal ez a versrészlet: „Hiába írom le a pontot — elrepül | a lezárt mondat mint kapu kipattan” (Vészi Endre: Minden más). A hangosításban erre is figyelmeznünk kell.

A mondatok valóban befejezettségére figyelmeztető pont hangosításában két funkciót is érzékeltetnünk kell: a szünetet s a megfelelő hanglejtési formát. (Vö. Bakos: A csend retorikája. Hevesi Szemle, 1977. 58—61.) Általános szabályként azt tanultuk, hogy a pont után meg kell állnunk: csend és szünet következik. A Szentivánéji álom műkedvelő iparosának deklamálását negatív előjellel minősíti ez a jellemző állítás: „Nem ponton áll meg a jámbor sehol” (Arany János ford.: A Szentivánéji álom, Prolog V. felv. 1. Összes Művei 6: 91—2). A hangmagasság változását is érzékeltetnünk kell a különböző pontértékek hangosításában. Az iskolai tankönyvek nagy általánosságban fogalmazzzák meg a követelményt: a pontnál leeresztjük a hangot. Sárváry Béla így részletezi a pont hangosításáról szóló tételt: „A pont mint értelmet végző jel határozott hangmélyedést kíván, s mintegy azt is mutatja, hogy e jelnél az olvasónak meg kell állapodnia, s mind az olvasó, mind a hallgató kedvéért a szünet pontosan megtartandó” (Gyakorlati irályisme. Pest, 1857.). De azt is tudnunk kell, hogy az alászálló vagy éppen a zuhanó lépésformát sem kizárólagosan követelhetjük meg a különböző helyzeti értékű pontok hangosításában. A szöveg mondanivalójából kitűnik, melyek azok a k e m é n y é s h a t á r o z o t t p o n t o k, amelyeknek a hangosításában valóban zuhan a hanglejtés, és nagyobb a csend. Ilyen ponti funkcióról ír a költő alábbi versrészletében: „Mondataim közt, mint lehulló | állkapocs, koppan most a pont” (Kömölcs Aladár: Epilógus). Gyakran találkozunk a felolvasó olyan szövegrészletekkel, amelyekben a mondatvégi pontok nem zárják le határozottan a mondatot, illetőleg a mondandót: a szünetek beiktatását sem tartja helyesnek a felolvasó. A dallam sem esik le: nyitottabb lesz, s egy kissé meg is emelkedik.

Itt álljunk meg egy pillanatra. Súlyos hibának kell ítélnünk azt a deklamálást, felolvasást, amelyben az egymástól elszakított minden mondat végén szünetet tart a felolvasó, s nagy zuhanással ejti le a hangot. A másik gyakori hiba: a mondatvégek dallamvonalának informatív érték nélküli éneklő felcsapása, „fölpöndörítése” (vö. Boros: MNy. 68. 461, és Nyr. 75: 220; Nyr. 95: 234—6). Ez a hangzásbeli modorosság széttördeli a szöveg egységes dallamvonalát is. Sajnos, ez a beszédbeli modorosság egyre terjed: sérti, illetőleg rombolja a fülnek is kellemes hangzást (vö. még: Illyés Gyula: Kortárs, 1977. 10. sz.). Ludas terjedésében a túl érzelmesített, a túlságosan lelkendező hibás dallam, beszédmodor is.

Elég gyakran hallunk olyan hibát is a pont hangosításában, hogy a túl mélyre eső hang miatt a felolvasó nem is tudja hangosítani, illetőleg megfelelő hanglejtéssel érzékeltetni. Különösen hibás ez a hangsúlyesztés, az értelemzáró pontok megszólaltatásában.

5. A v e s s z ő helyesírásáról igencsak változatos előírásokat, szabályokat és ismereteket tanulmányozhatunk. Stilisztikájáról annál kevesebbet. Pedig a vessző olykor sajátos stilisztikai és poetikai funkciójával valóban „belekotyog” a szövegbe (Márai). Mintha feleslegesen is sok volna belőle. Ezért olvashattuk róla, hogy „az írásjelek plebejusa. Ereje és jelentősége azonban látszólag rejlik csupán nagy tömegében. Kár ajakbiggyesztve lekicsinyelni... , csaknem minden helyzetben pótolhatja a többi írásjelet, ami képességé-

nek szinte végtelen hajlékonyságára vall: ... rendbe szedi a mondatot, kijelöli a tagmondatok és mondatrészek határát; elválaszt és összeköt; kiemel és értelmez" (Varjas: Írásjelek). Csak meg kell tanulnunk, hová és mennyi kell belőle. Aki jól megtanulta ezt: kellő biztonságérzettel fogalmaz. A hangosításáról még kevesebbet és ilyenféleképpen olvashatunk: a felolvasó a vessző jelzésére *v i g y e f e l a h a n g o t*, tartson szünetet és érzékeltesse, hogy a „gondolat még nincs egészen befejezve" (Nagy Márton: Szavató. Pest, 1845.). Bizonyos helyzetekben mintha igaza lenne ennek az előírásnak. Ugyanakkor azonban, ha szolgáian teszünk eleget az utasításnak, akkor fülsértő módon formálódik a mondat, a szóbeli megnyilatkozás dallamívé. (Vö. Gáti i.m. 45. Éder: Nyr. 93: 160). Különösen gyakran halljuk azt a megoldást, hogy egyesek a felolvasásban a kötőszó előtti vessző „utasítására" megszakítják a közlés dallamívét. Az élő beszédben mindez ritkábban történik: kötött szövegek felolvasásában annál gyakrabban. Horváth Imre költői eszközökkel megfogalmazott intésében ráértett a vessző hangosításának helyes módjára: „A vessző is álljt parancsol, | de csak rövid szünetet. | Nem szakít el a szavaktól, | ennél fürgébb, ügyesebb" (Horváth Imre: Írásjelek). A vesszők hangosításával együtt járó emelkedő dallamvonal is arra utal, hogy nem fejeződik be a gondolatsor, s felhívó jelleggel nyitva hagyjuk a közlést. A kötőszók előtti vesszők hangosításában nagy a bizonytalanság, gyakori az a megoldás, hogy a szünet, a csend a kötőszó mögé kerül (vö. Balassa: Nyr. 39.: 265—6). Vannak, akik azt kívánják, hogy a kötőszók előtti vesszőnél tartsuk középmagasan nyitva, illetőleg lebegtessük a dallamot. Pedagógusaink a megmondható, mennyire problematikus a *hog*y kötőszó előtti vessző hangosítása is. Gyakran találkozzunk a tanulók feleleteiben és a tanárok magyarázataiban azzal a megoldással is, hogy a kötőszó előtti hangosításában leeresztik a hangot, lejjebb száll a hangmenet. A rádióban is gyakran halljuk ezt a hibát. Miért tesszük rostára ezt a hangosítási modorosságot? Figyeljük meg ezt a mondatot: *Azt láttuk, hogy ő is megjött.* Egy főmondatból és egy mellékmondatból tevődik össze a közlés. A főmondat csak formailag önálló, tartalmilag már nem. Ezért a hangmenet, a hanglejtés csak a gondolati egység végén jelezheti leereszkedésével a gondolat, a mondanivaló lezártságát. A helyes ejtésben a dallam az alaphangnál magasabban lebeg, a *hog*y hangosítása után kissé mélyebbre esik, de csak azért s annyira, hogy jobban érzékelhessük a hang magasságának, dallamívének emelkedését a mellékmondat valóban tartalmas részének deklamálásában. Lehetséges azonban más deklamálási mód is. Bizonyos esetekben a mondanivalót tekintve a kötőszónak (elég gyakran pl. a *de* ellentétes kötőszónak) külön is önálló információs értéke van. Ebben az esetben hangsúlyt kaphat, és elő- és utószünettel jelzett csend is körülfoghatja. (Vö. még Péchy i.m. 162—73).

6. A pontos vessző és a kettőspont stilisztikájáról sok figyelemre méltó és ellentmondásos megjegyzést olvashatunk. Van olyan vélemény pl., hogy a pontosvessző kihalófélben van újabb irodalmunkban, s költőink legfőleg „archaizálva" használják (Zolnai: Nyelv és stílus 92). Van, aki azt tartja róla, hogy az irodalmi alkotásokban finom gondolati árnyalatok kifejezésére alkalmas (Inczei: A pontosvessző használatáról, Nyr. 97: 272—8). Nemes György Pontosvessző című tanulmánygyűjteményében (Bp. 1973.) is tanulságos sorok olvashatók a pontosvessző stilisztikai értékéről. Márai úgy érzi, hogy a pontosvessző funkciójában nagy teret kap a célszerűtlen pontoskodás és fontoskodás (Ég és föld). Ladányi Mihály talán erre is utal ebben a

gunyoros hangulatú versrészletében: „S én unva a kocsmá mocskát, | templomban írtam a dalocskát. | Derűs volt mind s istennek tetszőn | *Ki volt rakva a pontosvesszőm*” (Jelenések). W. S. Maugham (Téli utazás: Az ihlet) ironizálva festi meg annak az írónak képét, aki a pontosvessző útján kíván elsősorban hatni, s „felfedezte a pontosvessző komikus lehetőségeit, s a humor utolsó szikráját is ki tudja csiholni a pontosvesszőből”. A pontosvessző sajátos stílusértékére vonatkozólag is fontos adatnak kell tekintenünk ezt a megjegyzést is: „A pontosvessző merész és olykor szeszélyes, nehezen kiismerhető. De bonyolultságra hajló karakterét kiegyensúlyozza rendteremtő tehetsége... Rokonszenves írásjel” (Varjas Endre: Írásjelek).

A kettőspont stílusértékéről, sajátos önálló kifejező funkciójáról árulkodik Képes Géza versének formai megoldása, amelyben a kettőspont valóban fontos szerepet vállal:

„Itt
én
csúf
lény
:
hús
vér
csont
ín
agy (Elemek)

Ady Endrének is kedves írásjele volt „az intellektuális irányba ható, értelmileg élesen tagoló, megálljt parancsoló, szigorú kettőspont” (Király: Ady 2: 83; vö. még Kovács S. Iván: Fábry Zoltán kettőspontjai. Tiszatáj, 1970. 853). Hogy a kettőspont milyen sok és nagyon árnyalt stilisztikai s poétikai funkciót képes teljesíteni, szép példáját érzékelhetjük Tóth Árpád verseiben. Nagyon kedvelte ezt az írásjelet. (Kardos László: Tóth Árpád. Bp., 1965. 124).

A pontosvessző és a kettőspont hangosításával kapcsolatban kísérletet is végeztünk. Egy megadott szövegben elhelyezett pontosvesszőket és kettőspontokat kellett „áttenni” élő szóbeli közlésre, s meg kellett okolni, milyen funkciót bízhatunk a hangosításban e két írásjelre. Az eredménnyel nem lehettünk elégedettek, bár ilyenféle észrevételt is olvashattunk a kísérleti alanyok megnyilatkozásaiban: „A pontosvesszőt hangfelemeléssel és szünettel érzékel-tetjük; a kettőspont esetében nyitva hagyjuk a közlést, és megfelelő hangsúly-lal fejezzük ki, hogy a kettőspont utáni közlés mintegy megtölti a kettőspont előtti mondatoknak előkészítő tartalmát” (21 éves II. évf. magyar szakos hallgató). Nagy áttételekkel és ösztönszerű rálátással azt is kiolvashatjuk a megoldásból, hogy a kísérletben résztvevő főiskolai hallgató azt is észrevette, hogy mindkét írásjel finom gondolati árnyalatok érzékeltetésére is figyelmezteti a felolvasót, s a szabatosabb logikai elkülönítés érdekében a két írásjel hangosításában arra is tekintettel kell lennünk, hogy mi a helyzeti értékbeli különbség a pont és a pontosvessző, a vessző és a pontosvessző, illetőleg a pont és a kettőspont között. Horváth Imre már többször idézett versének e részlete is erre utal: „Gondos jel a pontosvessző | pont és vessző közt a híd. | Ne gondold, hogy meghökkentő, | még ha mond is valamit” (Horváth Imre: Írásjelek).

Kísérletképpen elvégeztettük a következő feladatot is: Illyés alábbi versrészletét olvastattuk fel: „Nézd velem a mély: végtelen eget! | Milyen

hatalmas | vagy te — te! Azzal: elképzelheted! | Mert mit mond a mély s a magas, mi ott kitárul? | Ezt, biztatásul: benned épp annyi a tér: a titok” (Arc és tükör). Ebben önálló információs értékűek az érzelmi hangsúlyt is feltetelező kettőspontok. A felolvasást magnóra vettük. Ugyanezt a szöveget azzal a kéréssel adtuk át a felolvasónak, hogy tanulja meg, és egy hét múlva szabadon adja elő. A két magnófelvételt összehasonlítottuk, s megállapíthattuk, hogy kísérleti alanyunk a felolvasásban a megfelelő intonáló eszközöket, a hangsúlyokat, a hangmagassági változatokat, a szüneteket, az írásjelek hangosítási formáit kétféleképpen szólaltatta meg. A szabad előadásban érzékelte, hogy a szöveget magáévá tette, hozzáadta egyéniségének megfelelően egyéni értelmezéseit is. Ebből következően a szöveg hangzása, akusztikuma az élő beszéd stílusjegyeit jobban, árnyaltabban példázta. Az írás grafikai szintjén gyakran jelentkező kettőspontokat a felolvasásban azonos módon hangosította, s nem volt tekintettel a szöveg mondanivalójára, érzelmi hangulati árnyaltságára: szigorúan a kettőspontnak csak tagoló, megálljt parancsoló utasításait követte.

Már az 1850-es évektől kezdve értékes megjegyzéseket találhatunk a pontosvessző és a kettőspont stilisztikájáról és retorikájáról is. A legjellemzőbbeket idézzük csak: „A pontosvonal megállapodásra int, s meggyőződésre törekszik a hallgatót bírni” (Sárváry: Gyakorlati irányisme, Pest, 1857.). Szvorényi József egri nyelvtudós intelme ma is figyelemreméltó: „A pontosvesszőnél megérezhetőbb nyugtot tartunk és hangunknak oly hajlítását használjuk, mely még több oda tartozó gondolatok következtét tudatja” (Ékesszólástan, 1850). Ma elsősorban azt kell tudatosítanunk, hogy a pontosvessző nagyobb szünetet jelöl, hogy az utána következő s más oldalról megvilágított gondolatra, információra ezzel is felhívjuk a figyelmet. A sok mondanivalójú kettőspont elsősorban a tagoló eszköz, mégpedig a mondaton belüli tagolásé (vö. Deme: Nyr. 89: 194). De hangosításában mégsem a hanglejtési egység lezárásával kell érzékeltetnünk funkcióját, hanem szünettel, retorikai csenddel, illetőleg a szűkítettebb hangterjedelmű lebegő dallammenettel. A régi iskolai nyelvtankönyvekben is találunk hasonló megjegyzést: „A kettőspont nagyobb szünetet jelöl a pontosvesszőnél, felolvasáskor mellette a hangot nem bocsátjuk le, hanem emelkedetten lebegtetjük annak éreztetésére, hogy utána következnek a gondolat fontosabb részei (Maklári Pap Miklós: Rendszeres magyar nyelvtan. Sárospatak, 1900.). A kettőspont figyelmeztető helyzeti értékét is érzékeltetjük azzal, hogy a hang megemelt lebegtetésével a lényeges, a fontos, a kiemelt gondolatok következésére hívjuk fel a figyelmet. Sárváry tömören erre is utal Gyakorlati irányisme című munkájában (Pest, 1857.). „A kettőspont, minden esetben értelemfüggesztő jel lévén: a hangot mindig fölemeltetni kívánja.” A magyar ázó jellegű dikcióra is a kettőspont figyelmeztet. Költői eszközökkel mindezt így fogalmazta meg Horváth Imre és Gergely Ágnes: „A kettőspont után jön, mi | megindokol, magyaráz. | Szétszakítva összekötni | ő szokta, mit találsz” (Horváth Imre: Írásjelek). — „Tudjuk, van itten szív és indulat! | Tudjuk, a szerző éppen min mulat! | Tégy kettőspontot: csihadjon a láz, | az ember higgadt fővel magyaráz” (Gergely Ágnes: XVII. Enceládó Szulfátó udvari bolondjának naplójából).

7. Az árnyaltan, finoman írásjelezők (pl. Tót hÁrpád) gyakran juttatják önálló információs értékű szerephez a sokat sejtető a lankadt félbehagyást, a merengő elhallgatást érzékeltető három pontot (...) is, Ez az írásjel a szöveg

értelmezésétől függően általában akkor jelentkezik, ha alkalmazója tétovázását, bizonytalanságát, gondolatsorának lezáratlanságát vagy szeszélyességét kívánja érzékeltetni vele. A költő erre is utal ebben a versrészletben: „Szeszélyesen kitett pont-sorod is mi mást vall? | Akár lépted nyoma, bennem volnulk hosszán” (Jobbágy Károly: Csupa nagybetűvel). József Attila is sajátos stilisztikai szerepet bízott gyakran a hárompontos írásjelezésre, s nem csak a gondolatsor lezáratlanságát érzékeltette vele, hanem inkább arra használta fel, hogy jelezze: a versolvasótól is szellemi munkát kíván, amellyel szerzői társul szegődik a költőhöz, s a nyitva hagyott képzettársítási folyamatot ő fejezi be. A gondolattársítás hosszú folyamatának elindítására is figyelmeztet ez az írásjel. Vajas Endre másféle szerepéről is tud: „Csaknem mindig az önhittsége, tudatlanságunk lelepleződésétől való félelmünkre apellál, amikor pedig érvekre volna szükség.” Sokszor feleslegesen jelentkezik, főleg akkor, amikor a tudatos elhallgatások jelezője. Az egyértelmű nyelvi formálást is inkább gyengíti, alig lehet értelmezni, ezért nehéz a hangosítása is. A három pont nemcsak a nyelvi formát, hanem a gondolkodási folyamatot is megszakítja, s ezt egyszerre kell érzékeltetnünk a megszólaltatásában. Sokan félbeszakító jelnek tekintik: a gondolatsor, az információ félbeszakítására is utalhatunk vele. Ezt is érzékeltetnünk kell a hangos megnyilatkozásokban. Mind a megfelelő hangnem, mind a „beszédes” csend kell, hogy sugallja: tudatosan egy tartalmas gondolat helyett vállall a szövegben szerepet ez az írásjel. Vagy azért jelentkezik a szövegben, hogy bizonyos sejtető szándékot is takarjon. Gergely Ágnes e versmondata is erre utal: „Három-négy pont... a szöveg vacog itt, ott... | Sejjlik, a mester ismeri a titkot...” (Gergely Ágnes i.m.). A felolvasó gyakran kerül abba a helyzetbe is, hogy a beszédhelyzetnek, a közlő szándéknak megfelelően ennek az írásjelnek sajátos ironikus, gúnyoroskodó jellegét is érzékeltetnie kell, különösen akkor, amikor a szövegből kitetszik, hogy a három pont valójában gondolatszegénységre is utal, illetőleg arra figyelmeztet, hogy a szerző a tartalmas gondolatok hiányát is jelzi vele.

8. A gondolatjel stilisztikájáról is értékes ismereteket sugallnak azok a versrészletek, amelyekben arról kapunk felvilágosítást, hogy a szóképet, a motívumsort éppen a gondolatjel alakjából, sajátos funkciójából hogyan formálja stílusesszközzé a költő: „Fáradt szelecske most szunnyadt el | A felhő is csak gondolatjel” (Falu Tamás: Dél). — „Ne szólj —, a csönd maradjon gondolatjel, | a dadogásod valamit majd pótol” (Farkas Árpád: Zsilipek). — „Elvágta jajongó szövegeiket | a torony gondolatjele”, (Benjamin László: Tűz a négernegyedben). — „Mint gondolatjel vízszintes a tested | Téged már csak a féreg fal, szeret” (József A.: Kosztolányi). — „Itt vagyok — két gondolatjel között — | Tévedések két gondolatjel közé? | Vagy csak azt tudják, hogy el, | kifelé, | mert ami nem hat, | az önmagába ful? | Hát inkább két gondolatjel közé?” (Hervay Gizella: Itt vagyok?).

Egészen sajátos stílusértéket teljesít a gondolatjel Takács Imre Gondolatjel és kérdőjel című versének alábbi részletében: „Harsogtad érkezésem — | Távozásomat harsogod-e? — ? — ?”

Olvastunk olyan megállapítást is, hogy „a gondolatjelek csak nyeszlett kötőjelek” (Vaderna József: Elégia Hungarica). Van-e alapja ennek az ítéletnek? Abban igen, hogy a kötőjel, a kötőjelezés is vállalhat stilisztikai szerepet: alkalmas a szemléletességet érintő szóképek, kötőjeles metaforák megalkotására is (vö. F. Kovács F.: A kötőjel mint költői kifejező eszköz Nyr. 87: 69). Csak

néhány példát ennek érzékeltetésére: „1900 — | s | 1921 — | és a kötőjel, mint valami mélység fölé | kinyúló deszkaszál...” (Papp Árpád: Metszéspontok). — „A reflexív meghatódása | két végletes pont között | rég látott arcok kötőjeleivel” (Pardi Anna: A költészet eszközei). Abban is van a két írásjel között „hasonlóság”, hogy a hangosításukban sok nehézsége támad a felolvasónak.

Hogy a gondolatjelpárnak sajátos stilisztikai funkciója is felerősödhet, azt eddig is tudtuk (vö. Kiss Endre: A gondolatjel és a vers dimenziói. Jelentés-
tan és stilisztika. Bp., 1974. 299—). Vannak költők, akik sokat bízhatnak a gondolatjelekre; József Attila is közéjük tartozik.

A gondolatjelek hatáskeltő és hatásfokozó szerepét is tekintetbe kell vennie annak, aki ennek az írásjelnek hangosításában a sajátos stílusértékeket is helyesen és hatásosan akarja érzékeltetni (vö. Ruzsiczky Éva: Néhány gondolat a gondolatjel stilisztikai szerepéről. Nyr. 88: 392—8).

A megfelelő szakirodalomban általában kevés ismeretanyag olvasható arról, mi a sajátos retorikai szerepe a gondolatjelnek, és hogyan kell a hangos beszédben, a felolvasásban érzékeltetnünk, megszólaltatnunk pl. a továbbgondolkodásra serkentő gondolatjelpárokat. Az egri Ihász Gábor szerint akkor élünk a gondolatjelpárral, amikor „a beszédünk folyamát vagy készakarva, vagy valamely hevesebb indulatban megszakasztjuk, s az olvasót figyelmeztetni akarjuk, hogy a kihagyottat egészítse ki” (Magyar nyelvtan. Eger, 1852.).

Amint láttuk, költőink gyakran vallanak ennek az írásjelnek sajátos stílusértékéről, s ha megfigyeljük még az alábbi versrészleteket is, kitűnik, hogy még a hangosításra, a retorikai szerepre vonatkozólag is találunk e költői megjegyzésben nagyon használható szempontokat: „Gondolatjel: egy vízszintes | Elnyújtózik e jelen | a minden göröngytől mentes, | felszántható végtelen” (Horváth Imre: Írásjelek). Arra a kérdésre pedig, hogy az intellektuális, illetőleg az intellektualizáló lírában miért szaporodnak el a gondolatjelek, Gergely Ágnesnek ez a válasza: „Légy komplikált. És spleenes és morális. | — a gondolatjel intellektuális — ” (i.m.).

De a gondolatjelnek nemcsak intellektuális, hanem hatásfokozó jellege is szembevetőd. S nemcsak akkor jelentkezik, amikor a komplikáltabb, összetettebb gondolatsorokat szakítjuk meg két gondolatjel közé tett információnyújtással, hanem igen gyakran akkor is, amikor hatáskeltő, hatásfokozó szándékkal hangnemet váltunk, s egyéni véleményünket nemcsak szünettel, hanem a hangnem és a hangmenet, illetőleg a hangmagasság váltásával, mélyebb hangfekvésben is érzékeltetjük.

Ennek az írásjelnek sajátos retorikai szerepéről vallanak ezek a jelzős szerkezetek is: a *tűnődő*, a *tépelődő gondolatjel*. A beszédbeli helyzetekben néha szükséges beiktatnunk bizonyos önálló funkciót teljesítő gondolatbeli kitérőket is. Erre is figyelmeztet bennünket a gondolatjel. Hogy ez a kitérő nemcsak a gondolatmenetben s az információnyújtásban játszik szerepet, hanem a hangos megnyilvánulások akusztikumában is, arra ez a versrészlet utal: „Mert a beszédben | Sok rianás van, | S ekkor, a hangnak, vagy | csak az észnek, kell a kitérő” (Farkas András: Írásjelek: gondolatjel).

9. Gyakran halljuk ezt a szólásszerű mondást: ezt csak zárójelben mondom. Móra Ferenc ez a megjegyzése is figyelemre méltó. „Zárójelben olvassandó” (Georgikon. IV.). Juhász Gyula sem véletlenül állítja, hogy „csak zárjelek közt zengem, | Hogy az avatatlanok ne hallják” (Juhász Gyula: Olympiai óda). Lehetséges-e egyáltalában valamit zárójelben mondani,

olvasni, zengeni? Hogyan kell hangosítanunk a zárójeleket? A zárójelek nyelvtani, stílusbeli szerepéről a szakirodalom már sok használható ismeretanyagot sorakoztatott fel (vö. pl. Kőhát Zsolt: A zárójel mint stíluselem. Nyr. 93: 66–7). A zárójel: értelmez, magyaráz, feszültséget teremt és hordoz, személyes jellegű állásfoglalásunkról árulkodik, a cáfolatot erősíti, összefoglal és kizár, vagy a fontosra hívja fel a figyelmet, vagy fordítva: a nem lényegesre. Költőinknél, így Adynál is, nagyon gyakoriak a t ö p r e n g ő és a k o m m e n t á l ó z á r ó j e l e k is (vö. Király: *Ady 2*: 83). Hogy milyen változatos szóképek, költői motívumok bonthatók ki a zárójel formai és funkcióbeli sajátosságaiból is, jól érzékeltetik azok a versrészletek, amelyeknek a címében is fontos szerep jut az írásjel megnevezésének: Versek zárójelben (Salamon Ernő); Zárójelben (Pilinszky János); Zárójelben (Hervay Gizella); Zárójeles mennyiségek (Tandori Dezső); Mese – (Zárójelekkel) (Somlyó György) stb.

A zárójelek stilisztikájával kapcsolatos ismeretanyagunkra, illetőleg értelmezésére vonatkozólag is értékes szempontokat nyújtanak ezek a versbeli gondolatok és motívumok: „Kesernyés ránc mind mélyülőbb vonallal | az ajkam zárójelbe mért teszed?” (Kiss Jenő: Zárójel) — „Kínjában keserű mosollyal | mázolja el az ajkát tartó | két ránc zárójelét” (Lászlóffy Csaba: „Végemlékezet”) — „A békítő szivárvány | Zárójele a végtelen egeknek” (Pákolitz István: Néni). — „Éltem egy embernýt, amelyet | két zárójelbe bedolgoztak” (Lászlóffy Aladár: É-n).

Hogy a versek nyelvi szövetébe mennyire szervesen beleépülhet a külön önálló stilisztikai információt közvetítő zárójel, ezek a versrészletek tanúsítják: „Ilyen ember (nem) akarok lenni. | A „nem”tagadószó | ott a zárójelben | a másik lehetőséget jelenti | Én a zárójelet elhagyom, | de akkor ez a vers | sokaknak használhatatlanná válna” (Fábi Péter: *Elemi elégia*). — „Neked adom a helyzetemet (egyebem nincs) ... | megmagyarázhatod (akkor sem fogom megérteni)” (Bolgár György: *Ajándék*). — „Szavam | küld | magamra | hideget, | lesz a fagy is (csak en büntetésem)” (Ágh István: *Őszi dátumok*) stb., stb.

Sokféle árnyalata van tehát a zárójel funkciójának. A hangosításban a szövegnek, a mondanivalónak megfelelően még azt is kell mérlegelnünk: értelmi vagy érzelmi, vagy éppen csak hangulati elkülönítés jeleként vállal sajátos retorikai funkciót. Az *Ady* verseiben olyan gyakran jelentkező zárójelek a versbeli hangulatváltást is érzékeltetik. A felolvasás, az élő nyelvi megnyilatkozás intonációs tempója, a szünetek elhelyezése, a hang ereje és magassága aszerint változik, hogy a zárójelnek melyik funkciója kerül előtérbe a közlésben. A hangosításban különösen nehéz feladat elé állítanak bennünket „az értést megnyújtó zárójelek, | a mindent bezáró zárójelek, | a mohogó, a szuszogó, | a mikroszkópszerű, teleszkópszerű | a periszkóp-eszű zárójelek...” (Palocsay Zsigmond: *Árvíz*). A beszédmodulációnak egyik legértékesebb formáját, a hangszínváltást is alkalmazzunk kell a zárójelek hangosításában. Különösen akkor, amikor a zárójel olyan sajátos szerepet vállal, mint amiről ez a versrészlet árulkodik: „Olykor tanácsos a közbevetés is, | tedd zárójelbe | (hiszen azért mégis)” (Gergely Ágnes: i. m.). Horváth Imrénék az írásjelekről írt versében ezt olvashatjuk: „A zárójel közé futva | a mellékes menekül. | A fontosnak több a jussa, | zárójelbe ne kerülj”.

Mindig a beszédhelyzet dönti el azt is, hogy intonációs eszközökkel a zárójel szerepére hogyan reagáljunk. Különösen, amikor a zárójelnek nem mellékesítő funkciója van, hanem éppen kiemelő és felhívó szerepe. Hogy milyen finom árnyalatokkal áll szemben a felolvasó, arról az alábbi versrészle-

tek bizonykodnak: „Szinte csak zárójelek között | csevegünk arról, ami sokaknak minden: ország gondja-baja, | világ zúrzavara | transzformálja szavunkat oly erőre, | hogy megcsörren a kávécsésze tőle” (Simon Lajos: Beszélgetéseink). „Mert az óráknak is van — zárójelben mondva csendesen — lelki életük” (Fülöp Gábor: Az órák lelki életéről). Igaza van Páskándy Gézának, amikor azt írja, hogy írásainkban s élőszóbeli megnyilatkozásainkban szerepet vállalnak a „kifelé néző zárójelek” is (Páskándy: Tűfoka, 209).

Mint jellemző momentumot említem meg azt is, hogy kísérleti vizsgálódásaink kapcsán a zárójelek hangosításáról a kísérleti alanyok — köztük több főiskolai hallgató is — ezt a véleményt vetették papírra: „A zárójelek a hangosításban nem érzékeltethetők.” Általános ez a vélemény is: „Mivel mellékes megjegyzéseket, megnyilatkozásokat teszünk zárójelbe, nem hangsúlyozzuk a mondanivalót” stb., stb. Arra figyelmeztet bennünket ez a néhány megjegyzés, hogy mind a beszédművelési szakembereknek, mind a magyar szakos tanároknak több ismeretet kell nyújtaniuk a zárójelek grammatikai, stilisztikai és retorikai sajátos funkciójáról. A zárójel megszólaltatásában az eltérő dallamívnek különösen fontos a retorikai szerepe. Először is az átlagos tempót is felgyorsítjuk, különösen akkor, ha a zárójeles rész vissza utalást tartalmaz. A hang külön is jelzi, mikor következik a zárójeles rész: a hangerőt csökkentjük, a hangnemet kissé leejtjük. Az ellentétes tartalmú zárójeles közlés esetén a ritmus felgyorsulhat, a hangzás is élénkebb lesz. Ezt a régi szaktanulmányok így fogalmazták meg: „Ami a zárjel közé iratik, azt alantabb és frissebb hangon szokás olvasni” (Szalay: Magyar Nyelvtudományi Rövid Oktatás. Pest, 1831).

10. Éppen napjainkban az idézőjel nagyon divatos írásjellé vált. Vannak, akik egyenesen „elszabadult idézőjelekről” beszélnek (vö. Nyr. 87: 388—9). Különösen gyakran jelentkeznek a gún y o l ó d ó, a z i r o n i k u s a c á f o l ó és a k é t s é g b e v o n ó idézőjelek (vö. Hámos: Élet és irodalom 1972. dec. 9.). Sokan nem helyeslik a nagyarányú idézőjelezést (vö. Náday Pál: Sok az idézőjel. Nyr. 34: 206—8, Nyíri János Kristóf: Az idézőjel igézete. Élet és Irodalom 1974. febr. 9.). Különösen elítélik egyesek a logikailag értelmetlen idézőjelezést. Vannak, akik valójában mindig csak idézőjelesen fogalmazzzák meg véleményüket, s ilyenkor hangzik fel ez a mondat: „Ezt csak idézőjelben mondom”. A jól bebiflázott és hatásosan időzített idézetek között alig jelentkezik egy-egy egyéni meglátást, gondolatot megfogalmazó nyelvi forma (vö. Pakolitz István: Füst). Eluralkodnak nyelvhasználatunkban a szólások is. Jellemző erre vonatkozólag a költői asszociáció: „A földre hulltak le a szólások, | idézőjel-karmokkal kapaszkodtak a fűcsomókba” (Dobos Hajna: Látomás). A költő erre a nyelvi viselkedésformára is gondol, amikor így ír: „Idézőjel—gyámság alá | nem zárom a hétköznapot” (Kertész: Beszélgetés).

Hogy eredetileg mi volt az idézőjel legfontosabb funkciója, azt ez a versrészlet érzékelteti: „Az idézőjel citálja, | ha másé a gondolat, | egyként ragad a karmába | bölcs és badar dolgokat” (Horváth: Írásjelek). Az idézőjelek retorikájáról, hangosításának módjáról írt néhány régi tanulmányban arról is olvashatunk, hogy árnyalunk kell az idézőjelek megszólaltatását aszerint, hogy „félidézettel” vagy „teljes idézettel” állunk-e szemben. A szószerinti átvételt jelző idézőjeleket, illetőleg a valóságos idézeteket más módon hangosítjuk, mint az állítólagosokat (vö. Balogh: MNy. 22: 201). A félidézet jele: '—', a teljesé: „,—”. Az ún. egyes idézőjelt („,—”) az 1860-as és 70-es években „nyo-

matéjkjelként” kiemelésre, nyomósításra is használták. (Vö. Szvorényi: Magyar Nyelvtan. Pesten, 1861).

Párbeszédeknel a beszélő személyek szavainak megkülönböztető jelzésére olykor hármas, sőt négyes idézőjelt is felhasználtak. Hogy milyen versbeli beszédhelyzet jelzésre is szolgált pl. a négyes idézőjel, példának idézünk egy versrészletet: „„Itt az Atyám!”” mond a lyánka, | „„Tőle vegyem sorso-mat!”” | „Nos öreg! mi ketten kérjük, | kinek adod lányyodat?”” (Tavasy Lajos: Nevelői emlékül c. kötetből. Pest, 1854.). Kiss József Két Mikes című költeményében kettős és négyes idézőjeleket rak ki a történelmi síkok váltásának érzékelésére. A modern kiadásokban nem találjuk az eredeti írásjelezést, s ezzel a vers eredeti formája és jelzésszerkezete is megváltozik, szinte meghamisodik. A régi műszo, a *macskaköröm* is fel-feltűnik az iskolai nyelvtankönyvekben. Hogy ez a megnevezés még ma is életre kel, bizonyítják ezek a versbeli mondatok: „... az időjárás-jelzések | macskakörmös idézőjele nélkül „(Rózsa Endre: A dolgok rémuralma). — „Tandori Dezső hova lett? | sakktáblán sorvaszt éneket? | Kerüljétek el ha lehet | macskakörmök, kérdőjelek!” (Szepesi Attila: Pajkos-ének). (Vö. még: K.s.: Macskaköröm. Élet és Irodalom 1974. aug. 3.).

Ma elsősorban arról vitázunk, hogy az idéző mondat dallamvonalát lezárjuk-e vagy felemeljük, vagy lebegtessük. Vita folyik arról is, hogy az idéző mondatokat mint tagmondatokat az idézetek szerves részének kell-e tekintenünk. Vagy azt valljuk inkább, hogy az idéző mondat önállóbb, befejezettebb nyelvi alakulat, s így leeső dallammal is el kell különítenünk: s a hallgató jobban megérti a közölt információt.

Általánosabb az a vélemény, hogy a *valóban idéző* mondat hang-lejtésének lezárása nem helyes, hiszen a befejezetlenséget a dallamformával is jeleznünk kell (vö. Ferenczy Géza: Az idéző mondat hanglejtéséről. Helyes kiejtés, 199—203).

Igen változatos megoldás lehetséges ennek az írásjelnek hangoztatásában akkor, amikor a szövegben egészen sajátos közlő, kifejező szerepet vállal, illetőleg, ha *szó szerinti* átvételt jelez, vagy csak *ál-lít-ó-l-a-g-o-s-m-o-n-d-á-s-t* érzékeltet. Sok még ezen a területen a tennivaló. Megfelelő hangos példatárral kell mind az elméleti, mind a gyakorlati szakembereknek olyan ismereteket és gyakorlati formákat összeállítani és elemezni, amelyekből az idézőjelek rejtett jelbeszéde is nyilvánvalóvá válik. Az ún. „idézőjeles” hangot elsősorban az erősebb nyomaték jellemzi, s megemelődik a hangfekvés is, a tempó pedig lefékeződik. A gúnyolódó, az ironikus idézőjeles mondanivalóra a fel- és lesikló hangmenet is felhívhatja a figyelmet. A megfelelő hangzási formából ki kell éreznünk az ún. „idézőjeles” gúnyt is.

11. Ha valaki statisztikai vizsgálatot végezne arra vonatkozólag, melyik írásjel vált napjainkban a leggyakrabban használt írásjellé, akkor valószínűleg a *kérdőjel* kapná a legtöbb számadatot. A kérdőjel esztétikájával, stilisztikájával kapcsolatos ismeretanyagban gazdagok vagyunk. Különösen feltűnő, hogy költőink milyen gyakran használják ezt az írásjelt. Ady pl. egész verseket kérdőjelekre komponál (pl. Dudorászó régi nóta). Kosztolányi is kedveli. A magyar romokon című versének minden mondata végén kérdőjel van. Húsz kérdőjellel építi fel e rövid költeményt. Napjainkban is feltűnően sokszor bíznak önálló informatív értékű kulcsszerepeket a kérdőjelekre költőink. Így is fogalmazhatunk: az új költők tábora valóban „kérdőjeles nemzedék” (vö.

Koroknai Zs.: Élet és Irodalom 1968. jún. 1.). Hogy miért? Találó feleleteket kapunk kérdésünkre ezekben a versrészletekben: „Ahol semmit se mond a szó | kérdőjel kanyarog | futórozsa ága” (Marsall László: Kerítések). — „Remélt bizonyosság helyett | újabb kérdőjelbe torkollik az út” (Pákolitz István: Félúton). — „Címem, rímem, ím, egy szál | égő kérdőjellé válik” (Szilágyi Domokos: Felező idő). — „Most azt is elfelejtem, hogy | a kérdőjeles borzalmak folytatása vagyok” (Berda József: Részeg sikoltás). — „Kérdőjelek kergetik egymást | mint a megkerült vadak, | találgasd, mi a rendeltetésed | már itt az este | villogó kérdőjelek ösvényén lassan útnak eredsz” (Keszthelyi Zoltán: Kérdőjelek ösvényén). — „Tele vagyunk | megváltatlan nyomorúsággal | és egyre több | kérdőjel néz velünk | farkasszemet” (Ladányi Mihály: Nézem az utódokat). — „Csak kérdezní tudunk, világunk kérdésre hajt csak, | az égen kérdőjelek cikáznak” (Szentmihályi Szabó Péter: Ének a civilizált emberről). — „Derék, | az csupán, ki kérdez, tagad | S kétkedve él az ég alatt” (Papp Lajos: Kérdőjelek). — „Megtelik lelkem | Ákombákommal, kérdőjellel” (Gereblyés László: Ének két hangon). — Stb.

Napjaink költői nemzedéke merész szóképek, hasonlatok és motívum-láncolatok megalkotására is felhasználja a kérdőjel formájából és használati értékéből kibontható asszociációs lehetőségeket. A példatárunk igen gazdag. Most csak a legjellemzőbbeket mutatjuk be, s elsősorban azért, hogy az idézett versrészletekből a kérdőjelezés stilisztikai vonatkozásairól is teljesebb képünk legyen: „E mű meg álljon bevégtetlenül, | Intő rossz annak, aki nagyra tör. | Erőnk s gyöngénknek nagy kérdőjele” (Madách: Az ember tragédiája. IV. sz.). — „Ki előttem kis kérdőjel vala, | S csak a jöttömmel lett beteljesedve” (Ady: Elbocsátó szép üzenet). — „A tavaszi viharban | Állok, mint nagy kérdőjel” (Ady: A tavaszi viharban).

Juhász Ferenc megdöbbentő látomásos versbeli beszédhelyzetekben igen gyakran bíz kulcsszerepeket olyan nyelvi képletekre, amelyekben a költői motívumokat s a szimbolisztikus ráhallásokkal teli szóképeket éppen a változatos funkciójú kérdőjelekhez kapcsolható asszociációs lehetőségekből bontja ki: „... csupa pihe-pórus-ér Kérdőjel: | Üvegtrombita-Kérdőjel | voltál” (A sejtelem vándorai). — „Ülök | Piros Csődör-Kérdőjelen, | Piros Kérdő-Lázjelenen | ágaskodó Piros-Parázs | Kérdőjelen szívem: a Láz” (A sejtelem vándorai). — „Mert te vagy a földben: | Kérdőjel-Idő. | Szögletes és tüskés | kérdőjel-tested. . . | Kinyúl a kék földből | a vérpikkely-kőláng | tűz-kérdőjele” (A kis nyírfa első őszi levele). — „Kő-kérdőjel a szívem” (Fény-hitem kő-kérdőjele). Stb.

Nagy László több költeményébe is beépít olyan nyelvi formákat, amelyekben írásjelünk megnevezését használja fel szóalkotási elemként: „S hiába. Vaskérdőjellel | besütve dobog a szívem” (Szerelmem, csonttörő élet). „Hol vannak a hű lovasok, | emléküik is por nyúvi el | bölcső, de benne homok | már a sípcsontomra dőcög | úrlap jön, orcámra száll | kérdőjel nyúveivel” (Egzakt aszály).

Mai költőink igen változatos szóképfajtákat, beszédes hasonlatokat formálnak írásjelünk alakja s igen árnyalt jelező képessége alapján. Az aránylag gazdag példatárt azért idézzük, mert a kérdőjelek, illetőleg a kérdőjelezés szemantikájára, stilisztikájára és retorikájára vonatkozólag is sok értékes ismeretanyagot kaphatunk: „Púpos, ijedt kérdőjelek” (Dsida Jenő: Homlokom mögött). — „Aki az éjszakától retteg | asztalra hajlik kérdőjelnek | púpos marad felállva is | hordja aláztatásait. . .” (Ágh István: Dolgozat: Éjszaka). — „Lám,

fájdalmasan elcsattognak a kerekék, | Kanyarok nagy kérdőjelei fénylenek utánunk | vonaglanak fájva és zihálva, | miért? hová?” (Csuka Zoltán: Kérdőjelek). — „...de otthon, | az álmatlanság tüzes szikráiból | szigorú kérdőjelle görbül már a tekintet, | s számonkéri az engedély nélküli kiruccanást!” (Pákolitz: Legénykedő). — „A gyötrelem kérdőjelei | Kibírod-e? | Kibírom-e? ...a gyötrelemtől kérdőjelle | csavarodnak a jegenyék: | eléred-e? elérem-e?” (Bihari Sándor: A gyötrelem kérdőjelei). — „S fáradt kezéd az asztalon | most kérdőjelle horgad. Mit felelek?” (Majtényi Erik: Fáradt kezéd az asztalon). — „...s a fölhúzott, fáradt térdek kérdőjele oly komor” (Somlyó Zoltán: Artista-Hotel). — „A kérdőjelek réz-kampóján függve várom végeimet” (Eörsi István: A nemek és az igenek). — „A várva várt nagy csodák többnyire | — mire beteljesednek — | elvesztik gyöngéd hamvasságukat | ... és nem marad más... | és az | „ennyi-csupán-az-egész” *görcsös kérdőjele* (?) kunkorodik fel egy | keserves ásításban” (Garai Gábor: Kis csodák). Stb.

A nagyon változatos funkciójú kérdőjel hangosításáról általában ezt az egysíkú ismeretanyagot ismételgetjük: a kérdőmondat gondolati, érzelmi, akarati tartalmát is tekintetbe véve elsősorban az módosítja a kérdő mondat megfelelő dallamvonalát, hangosítási formáját, hogy eldöntendő vagy kiegyesztendő kérdő mondatokkal állunk-e szemben. Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy a kifejezendő tartalomnak és az elérendő célnak megfelelően elsősorban a kérdéstartalom színezik a hangos megnyilvánulást, a kérdőjelleg érzékeltetését. Hogy ezek a kérdésváltozatok mennyire fontos szerepet játszanak egy-egy kérdő mondat jelentésszerkezetében, igen érzékletesen példázzák azok a költemények, amelyeknek a címe is utal erre: Kérdőjelek (Képes Géza, Tamkó Sirató, Parancs János, Horváth Imre, Papp Lajos, Csuka Zoltán); A nagy kérdőjel (Kassák Lajos); Vers kérdőjelek között (Eörsi István); Kérdőjelek ösvényén (Keszthelyi Zoltán); Tavasz kérdő- és felkiáltójelek (Kiss Benedek) stb. A kérdésváltozatok típusait így részletezhetjük: A kérdéssel először is döntésre kényszerítjük a beszélőtársat, azután leszűkítjük érdeklődési körét, harmadszor arra ösztönözzük, hogy azt is mérlegelje, milyen a kérdés jellege: kíváncsiskodó, érdeklődő, kételkedő, bizonytalankodó, találgató, tapogató, tűnődő, meditáló, értelmező, figyelemfelkeltő, csodálkozó, valakinek szavait megismétlő, az érdeklődést fokozni kívánó, bizonyító szándékú, nógató, sürgető, óvatoskodó, költői vagy szónoki? Van még néhány árnyaltabb változat is. Déry Tibor pl. nem véletlenül használja ezt a jelzős szerkezetet „képmutató kérdőjel” (Déry: Ítélet nincs 270.). A „langyos óvatosságra” is gyakran a kérdőjel figyelmeztet: „Remélt bizonyosság helyett | újabb kérdőjelbe torkollik az út — | a langyos óvatosság arra vall...” (Pákolitz: Félúton). Az egyenes, az egyértelmű feleletre ösztönző kérdéssel éppen úgy találkozunk, mint a cselvetővel. Erre is utal ez a versrészlet: „A kérdőjel lehet görbe, | a kérdező így cselez. | A válasz tiszta törvénye | legyen mindig egyenes” (Horváth Imre: Írásjelek).

A kérdőjelek hangosításával kapcsolatban Csoóri Sándor nagyon jellemző megjegyzését is tekintetbe kell vennünk. Valóban, a kérdőjelek mögött sosincs nyugalom és füllesztő csend, hanem mindig bizonyos izgalmas várakozás, lobbbanékony dialektika és állandó, örökös hiányérzet bújik meg. (Csoóri Sándor: Faltól falig 19).

Sajátos kérdéstípus a kételkedő kérdés. Eörsi István e versrészlete is erre hívja fel figyelmünket: „Csupa szédítő bizonytalanság... | nem latol-

gatok már, | nem kérdek, kétlek...” (Vers kérdőjelek közt). A kétkedő kérdések sajátos szerepéről szól Papp Lajos ebben a versrészletben: „Derék... az csupán, ki kérdez, tagad | S kételkedve él az ég alatt” (Kérdőjelek).

A kommunikációs folyamatban nagyon gyakran „a kérdőjel azt a látszatot kelti, | mintha valami nem volna érthető. | meg azt is, | hogy van értelme válaszolni” (Fábri Péter: Mire való). A kérdőjelek mögötti *b i z o n y t a l a n s á g o k* érzékeltetésére a legmegfelelőbb beszéddallam-változatokat kell megtalálnunk. Nagyon gyakran a gesztus és a megfelelő mimika is segít bennünket ebbeli szándékunkban. Gyakran érzékeljük, pl. azt is, hogy bizonyos beszédhelyzetekben „a kérdőjel sokáig lebegve áll a szájon” (Kárpáti Kamill: A benső hang). (Vö. még Bakos J.: A gesztus retorikája. Hevesi Szemle, 1977. 44–7).

Újabban a *s z o r o n g ó f é l e l e m* interpunkciós jeleként is gyakran szerepelnek a kérdőjelek. Ezeknek a hangosítására sajátosan csak retorikai funkciót teljesítő mondatfonetikai eszköztárból kell válogatnunk. Gyakran tapasztaljuk, hogy gondolataink, mondanivalónk közlésében láncolatossorok is jelentkeznek: a felvetett kérdésekre további kérdések következnek valahogy úgy, ahogyan Weöres Sándor utal erre a jelenségre: „Erre a kérdésre inkább további kérdőjeleket raktam fel, mint feleleteket” (Új Írás, 1971. 103). (Vö. Szabó Károly: A kérdőjel helytelen használata. Nyr. 35: 380–1).

A kérdőjelek megszólaltatásával kapcsolatban még néhány fontos tudnivalót emelünk ki. Az ún. kérdő hanglejtés sajátos emelkedő-eső lejtése a hangterjedelem s a hangköz növelésével színeződhet. A lejtés formája tehát változik hangközeiben s a lejtés tágasságában is. Ahány kérdésfajta, annyi dallam-változat lehetséges. Újabban azt tapasztaljuk, hogy a felolvasásban gyakrabban jelentkezik a szűkebb hangterjedelmű lejtés, s ez is oka az unalmas olvasási modornak (vö. Tolnai: Adatok a magyar hanglejtéshez. MNy. 11: 51–9; Boros Rezső: Egy kérdő mondat négy hanglejtése. Nyr. 94: 118–9; Csűry: MNy. 21: 160–6).

Ezeknek az ismereteknek a birtokában igazat kell adnunk ennek a tömör minősítésnek is: a kérdéstípusokat jelző kérdőjelet „kiegészítendő befejezetlensége, eldöntendő dilemmái, örökös készsége a hamleti meditációra a leg-tökéletesebb írásjellé teszik” (vö. Varjas Endre: Írásjelek). Azt is láttuk, hogy a különböző kérdő mondatoknak nagyon sok jelentés-megkülönböztető változata lehetséges. A beszélő és a beszélőtárs között kialakuló beszédhelyzetekben gyakran találkozunk olyan nyelvi megoldásokkal is, amelyekben a felszólító mondatokat is a kérdő mondatokra jellemző hanglejtéssel, dallammal érzékeltetjük (vö. Szende Tamás: Magyar Nemzet, 1975. dec 14.).

Hogy a kérdésnek és a felszólításnak valóban van sok közös eleme, bizonyítják azok a mondattípusok, amelyekben a felkérést, a felszólítást valójában sajátos kérdésként fogalmazzuk meg. Sokan ezt a típust az „álkérés” minősítéssel jelzik. A kérdés egyúttal: felhívás, felszólítás a válaszadásra, az állásfoglalásra. Talán ezért találkozunk elég gyakran a kérdőjel és a felkiáltójel együttes használatával, s vele azt jelezzük, hogy nemcsak kérdezzünk, hanem erősebb indulattal ki is emeljük a mondanivalót. Talán ilyen esetben a kérdéshez bizonyos *t ü r e l m e t l e n s é g* is tapad. Igen találónak tartjuk ezt a kifejezést is erre vonatkozólag: *felkiáltójel-türelmetlen* (Bogdán László: Matiné). Kassák Lajos pl. főleg kérdő mondatokból építi fel egyik versét, s egyetlen felkiáltójelet sem alkalmaz, csak kérdőjeleket és pontokat, a költemény címétől mégis ezt írta fel: *Felkiáltójel*.

Mai költőink verseiben is találunk olyan versrészleteket, amelyekben a

két írásjel funkciójából, illetőleg a kérdőjel és a felkiáltójel együtt jelentkező lehetőségeiből építenek találó hasonlatokat, szóképeket: „Míg ifjan járjuk a hegyet, | felkiáltójelek vagyunk, | de lám, mint írástudók, | hátunkra véve az eget | nagy, görbe fák közt ballagunk | s kérdőjelekké változunk (Csepeli Szabó Béla: Írástudók). — „A kérdőjelek: | a görbe öregemberek, | görbülök én is lassan megtörve, | s aláhajolva a gödrökbe | mindig felállni! — | maradni szálas | fenyő égig is mutató jel: | nem kérdő, de felkiáltójel” (Kalász László: Kérdezek). — „A rendőr messze valahol | Az ucca végén silbakol | És írásjelben öltve testet, | Ott felkiáltójelnek festett... | Talán ő is néz engemet | És most magában emleget, | De végén itt a messze térnek, | Kérdőjelet lát — annyit érek: | Így jár az ember: képzelet | Formál belőle így jelet | Vigyázza meg, hol áll a sorba: | Írásjelében ott a sorsa” (Londesz Elek: Írásjelek). — „Ez a kérdőjel te vagy, | ez a felkiáltójel a te ocsudásod, | ezek a pontok a csillagok árnyékai” (Bede Anna: Tükörjáték).

12. A felkiáltást, az érzelmi kitörést, a türelmetlen indulatokat, a szándékos vagy szándékolatlan lelkendezéseket jelző *felkiáltójelek* stilisztikájáról és retorikájáról szólva, megemlítjük, hogy napjaink lírai fogantatású verseiben gyakran találkozunk olyan nyelvi képletekkel, amelyeknek a kialakításában szerepet vállalt a felkiáltójelek funkciójával kapcsolatos ismeretanyag is. Különösen jellemzőnek tartjuk, hogy milyen gyakran használják fel ezt az írásjelet a merészebb asszociációk kialakítására kényszerítő hasonlatok megalkotására. Az erre vonatkozó példatárból csak a legjellemzőbbeket idézzük: „Föl-fölbukkan az elsüllyedt évek | mélységeiből egy eltorzult arc, | s mint az eleven felkiáltójel, | megül szerelmes szavaink végén” (Kónya Lajos: Utak, emberek, felkiáltójelek). — „Csavarogni, akár egy karámból kicsapó | betörhetetlen felkiáltójel” (Nádor Tamás: A szerelem körei). — „Jegenyefák hosszú sora: sárga | felkiáltójelek vonala | von csikot a szeptemberi tájba” (Rónay György: Őszi kép Szárszón). — „A feszes derekú | jegenye | az éj fel- | kiáltójele” (Török Elemér: Magány). — „Jönnek tökmagköpködve a lányok: | Felkiáltójel | meztelen lábuk a padok alján” (Mezey Katalin: Visszatérő sorok). — „... Itt a fű is dalra termett, | s együtt dúdol majd biztatón veled, | s szavadra karban felelnek a fák, mint | erős, sudár felkiáltójelek” (Papp Lajos: Elégia és magyarázat). Stb.

Igen változatos szemantikájú írásjel a felkiáltójel is. A csendes, udvarias óhajtól kezdve, a harsány felkiáltásokig és az irgalmatlan parancsolásig terjed használati értékének íve. Hogy milyen gazdag kifejező árnyaltságot tud érzékelteni ez az írásjel, tanúsítják azok a költemények, amelyeknek címül is oda tolakodott ennek az írásjelnek a megnevezése: *Felkiáltójel* (Rozgonyi Iván, Lányi Sarolta); *Vers felkiáltójelekre* (Apáti Miklós). Gereblyés László *Felkiáltó* című költeményében nemcsak formailag szaporodnak el a felkiáltójelek, hanem ezek a legfontosabb versépitő elemek is.

Arra is gyakran találunk példát, hogy az önálló funkciót vállaló felkiáltójel grafikai képe szinte kiáltó mozdulatként mered az olvasóra. Ezt érzékelhetjük pl. ebben a versrészletben:

gond
s
kín
Hagyj
!

(Képes Géza: Elemek).

Igen nehéz helyzetbe kerül a verset bemutató felolvasó vagy szavaló, ha ezeket a szemnek igen sokat mondó írásjelzési formákat hangosítani próbálja:

„Micsoda táj! És milyen dél!

A nagy !

(Oláh István: Micsoda táj). —

„A csillagok, s az asszonyok

Könnyhullatása nélkül

?

!

egyetlen felkiáltójel
a három legjobb világ”

(Márki Zoltán: Láthatatlan kesztyű)

Ezeknek a vers-részleteknek a hangosításában nagyon határozott, de nem kiabáló kifejező mozdulattal is érzékeltetnünk kell a csak szemnek beszédes felkiáltójeleket.

Napjainkban minden stílusnemben, műfajban nagyon elszaporodtak a felkiáltójelek. Hogy miért? Árnyalt használati értékük van. Először arról szólnunk, hogy milyen merész képzetkapcsolási lehetőségeket szabadíthat fel a felkiáltójelre utalás pl. ezekben a versrészletekben: „Sóvárgom a halált, | bonyolult fogalmazású sorsom | felkiáltójelét, | a végső nagy igent” (Váci Mihály: Sóvárgom a halált). — „Még csókoltalak, mikor a duda gőze | felkiáltójelet harsant a sötétre” (Kiss Dénes: Gépek várták). — „Mondatokba bújok, s ha kell, feszengve | préselem magam felkiáltójelbe” (Majtényi Erik: Játsszatok velem). — „Bízd az időre, | felkiáltójelet csattant | a lélek eleven-erős rostjaiból font | ígék sudarára!” (Pákolitz István: Bízd az időre). A tartalmas érvek helyét is gyakran bitorolja a felkiáltójel. Erre is utal a költő, amikor ezt írja: „Csak akinek nincs más érve, | s pontot, vesszőt elvetett, | tűzdel minden mondatvégre | felkiáltójeleket” (Horváth Imre: Írásjelek). Azt természetesnek vesszük, hogy az örömet, a haragot, vagy éppen a felforrt indulatokat kifejező nyelvi formák, mondat típusok után jelentkeznek a felkiáltójelek. Újabban a v á r a k o z á s t érzékeltető, a f i g y e l m e z t e t é s r e s z o l g á l ó, a z á l l í t á s vagy t a g a d á s f o k o z á s á t érzékeltető felkiáltójel-típusok is szerephez jutnak. A beszélőtárs meggyőzésére szolgáló nyelvi képletek mellett, a felkiáltójel is részt vállal ennek a célnak a szolgálatában. Jól érzi ezt a költő is, s ezért fogalmaz így: „Ki még kételkedik, kiálts rá felkiáltójellel” (Gergely Ágnes).

Nagyon elgondolkodtató Garai Gábor e versrészlete is: „Fecskek és felhőkarcolók | a felhőtlen, rugalmas kékre | fölrajzolnak egy tiszta szót | cirill betűkkel, hosszú, szálkás | ábrákkal: négy égtáj felé | lendül — majd lezárja a higgadt | tudat felkiáltójele” (Garai: Moszkvai nyár). Olykor funkcióhoz jutnak az úgynevezett *hetvenkedő* és *s i k o n g ó f e l k i á l t ó j e l e k* is: a céltalanul lelkesedő, betegesen érzélgős nyelvi formákban különösen elszaporodik ez a felkiáltójel-típus. Ezért kell azt a gondolatot is szélesebb körben elterjesztenünk, hogy „a zokogás görcsei | felkiáltójelet sem igényelnek” (Fábri: Mire való). De azt is tudatosítanunk kell, hogy a felkiáltójel nem mindig csak az indulatok jelzésére való.

A felszólítójelek hangosítását tekintve, ezekkel a jellemző akusztikus formákkal kell élnünk: a hangfekvés magasabb szinten helyezkedik el, élesedik a hang színezete, megnövekedik a nyomatéktöbblet, és szerephez jut a megemelt hang is. De azt az árnyaltságot is érzékeltetnünk kell a hangosításban, ami a felkiáltás és felszólítás között jelentkezik: az erősebb felszólítást például nemcsak magasabb hangfekvésben, hanem szűkebb hangterjedelemben is szólaltatjuk meg (vö. Magdics—Fónagy: A magyar beszéd dallama 61).

A felkiáltójelek hangosításában ne essünk bele a következő hibázásba: a hangos megnyilvánuláshoz társuló gesztusformák és a nagyon megemelt hang ne uralkodjék el a tartalmas mondanivaló felett. Felesleges modorosságnak és célszerűtlen megoldásnak tartjuk, hogy a jogos, vagy csak a megjátszott háborgást kifejező nyelvi formákat két vagy több felkiáltójellel zárjuk le. A mondanivaló nyelvi formálásában eluralkodó idegességet is jelzi ez a felkiáltójel-sor. Ha azonban éppen az írói szándék ezt az ideges magatartást és viselkedési formát helyezte középpontba, és ennek jelzésére szolgál a többszörös felkiáltójelzés, akkor a hangosításban ezt is érzékeltetnünk kell. Gyakran találkozunk azzal az esettel is, hogy az író a tartalmas gondolatot, az őszinte megrendülést és lelkesültséget csak a felkiáltójelekkel pótolja. Ennek hangosításában sajátos zenei információs eszköztárt kell igénybe vennünk: a megemelt hangba gunyoroskodó felhangok is belevegyülnek.

13. Befejezésül még egy gondolatot: közleményünkéből az is kitűnhetett, hogy az írásjelek nemcsak szemnek szóló s optikai síkban funkcionáló jelzések a felolvasó, az előadó számára, hanem az akusztikai síkban, a hangosításban is feltétlenül irányt mutató jelzéseket, utasításokat közvetítenek. Egyetlen egy írásjel nem vállalhat azonban öncélú retorikai funkciót. Feleslegesen szaporodnak el pl. a gondolatjelek megnyilatkozásainkban, ha éppen az önálló gondolkodásnak semmi jelét nem tapasztaljuk.

Természetesen nem a teljesség igényével szoltunk erről a fontos kérdésről. Csak felhívásnak szánjuk dolgozatunkat. A téma igen fontos, s mind a beszédművelés, mind a retorikai ismeretnyújtás szempontjából hasznos feladatot vállalunk és teljesítünk, ha azt a kérdéskört alaposabban megvizsgáljuk, s a felvetődő kérdésekre hangos példatár megszerkesztésével is sokrétű választ adunk.

Bakos József

A lenni + -va, -ve igeneves szerkezet csonka változatai

Amikor 1972-ben a szegedi nyelvészkongresszuson a lenni + -va, -ve igeneves szerkezet funkciójáról tartottam előadást, elsősorban azt fejtettem, hogy az állapotjelzés nem elegendő kritérium a szerkezet használatának meghatározásához. Előadásomban és később a Nyelvőrben (96: 404) felsoroltam és példákkal világítottam meg a szerkezet különféle funkcióit. Különböző megfontolásokból kifolyólag azt tartom legcélszerűbbnek, ha ezúttal a szerkezet csonka változatainak sajátosságairól szólok. Ezek ugyanis igen sok tanulságot nyújtanak a szerkezet keletkezésének, továbbfejlődésének, funkcióinak megértéséhez.

A szerkezetnek általánosan ismert teljes formája a következő: a létige bármilyen alakja (*van, volt, lesz, lett* stb.) + a jelentést hordozó főige, ellátva a -*va, -ve* határozói igenévvvel és igen gyakran igekötővel. Például: *be van fejezve, el van felejtve, meg volt engedve, nem vagyunk kisegítve, nincs megoldva, „megleszen büntetve”* (Arany: Toldi, 8), *„Ketté lett vágva multja és jelenje”* (Petőfi: Az apostol, XV) stb.

A szerkezet azonban nem mindig jelentkezik ebben a teljes formában. Gyakran meg is csonkulhat, le is rövidülhet. A rövidülésnek két fő esete lehetséges: 1. Elmarad a létige, és megmarad az igekötős (vagy igekötő nélküli) határozói igeneves főige. Például: *„Levágva népünk ezrei Halomba mint kereszt”* (Arany: A walesi bárdok); *„Kis kertemben rozmarin szál ültetve, Minden reggel rózsavízzel öntözve”* (Erdélyi János: Népdalok és mondák, II). 2. Elmarad a határozói igeneves főige, és megmarad a létige + a főige igekötője. A létigét ilyenkor gyakran egybeírjuk a főige igekötőjével. Például: *Holnapra meg lesz, vagy: meglesz. Tudniillik: Meg lesz csinálva, írva, kapálva* stb. Vizsgáljuk meg külön-külön a rövidülésnek ezt a két esetét.

1. Egy ismert szituáció szemléltetésével kezdem. Hosszabb útra készülök, és az utolsó este elgondolkozva állok a szoba közepén a bőröndök között. Így morfondírozok: *„Azt hiszem, minden rendben van, semmi se hiányzik. Borotvakészlet elrakva, nadrág kivasalva, bicska megélesítve, ennivaló becsomagolva... Akár rögtön indulhatunk is.”*

Egyéb példák a mindennapi életből: *„Minden jog fenntartva”*; *„Három hétre prolongálva”*; *„Az ítélet végrehajtása kegyelemből felfüggesztve”*; *„Elintézve”*; *„Értésítve”*; *„Törölve”*; *„Nyitva, zárva”* stb.

Irodalmi példák: Balassi Bálint: *„Diána módjára megeresztve haja”* (De Julia venante); Gyergyai Albert: *„Pirosló narancsfák a kertben plántálva”* (Árgirus); Vörösmarty Mihály: *„A könny kiapadva szelíd szemiből”* (Elhagyott anya); *„Arannyal hintvék szárnyaidd”* (Mese a rózsabimbórul); Tompa Mihály: *„Regényekkel borítva asztalod”* (Nánihoz); *„Hanem mikor körülülve az asztal”* (Falusi kép); *„Betöltve éltem hivatása”* (Ikarus); *„S parancsa teljesítve”* (Bosnyák Zsófia); *„Túrve, feledve annyi házi baj”* (Az árvalányhajról); Petőfi Sándor: *„Senki által meg nem látogatva Áll egy régi kőszent”* (Kutyakaparó); *„átlóva oldalunk”* (A farkasok dala); *„Szemünk bekötve, fogva szellemünk”* (Az országgyűléshez); *„Hűségged megszegve... Ki sem hallgatva még És már elítélve”* (A király esküje); *„S ezzel leróva a jótétemény”* (Az apostol, IX); Arany János: *„Török és magyar test egy gödörbe hányva”* (Az Alföld népéhez); *„S alóla, haj! kirúgva a táblabíró szék”* (Furkó Tamás); *„Félre, félre!... pálya mérve!”* (Pázmán lovag, III); *„Kunyhói mind hallgatva, mint Megannyi pusztá sír”* (A walesi bárdok); *„Zavarva lelke mint bomlott cimbalom”* (Válasz Petőfinek); *„Isten kék egével földve a tanyája”* (Toldi, 4); *„Ezüst liliummal teleírva selyme”* (TSz. 3: 4); *„Életre idézni, ami neked halva?”* (TSz. 6: 4); *„Virági taposva, díszei feldúlva”* (6: 51); *„Viruló díszében mind egyszerre látva”* (7: 54); *„Van egyéb szerszám is, íjj módra csinálva”* (9: 9); *„Sokan azt is mondják, hogy a csata veszve”* (11: 56); *„Lerontva és fegyverre hányva A nagy város, Potenciána”* (Keveháza); *„Mindez csuda művel remeken alkotva”* (Buda halála 10: 73); Rései megtöltve, árkai megásva” (11: 109); *„Paripám nyergelve”* (Daliás idők, III, 9); Madách Imre: *„Im a teremtés béfejezve már”* (Az ember tragédiája, I); *„Miért is kezdtém emberrel nagyot, Ki sárból, napsugárból öszszegyúrva...”* (uo. XV); Kozma Andor: *„A pápai öreg kollégium termé Csupa vén diákkal zsúfolásig telve... Alig egy fél éve még tömlőre vetve,*

Most Bécs kegyelméből rendőrtől *figyelve*” (A karthágói harangok); Gyulai Pál: „A költészet, bár *törve* égi szárnya” (Horatius olvasásakor); Jókai Mór: „*Szeretve* mind a vérpadig”; „Ady Endre: „Húzza a sok igen, S a megcsúfolt nemek Rozsdákkal *megírva* A leveleimen” (A kényszerűség fája); „*Tértve* a föld: lakni tessék” (E nagy tivornyán); József Attila: „S mégis, magyarnak *számkivetve*, lelkem sikoltva megriad” (Hazám); „gondom s fájdalom *kicifrázva*” (Nagyon fáj); Radnóti Miklós: „Kezük szívükre *téve*” (Parton); Szatmári Sándor: „Lemezei *kilyuggatva*, kapcsolója félig *letörve*, lábai hiányosak, az egyik téglával *pótolva*” (Kazohinia, 7).

Népnyelvből: „Fényességgel mind *berakva* Aranyos szablyája” (CsinomPalkó); „Kiskereki betyárcsárda, Zsandárokkal *körülállva*” (Népdal); „Szarka láb, nyúl farka édesen *csinálva*, Ürgéknek a nyelvek savanyón *formálva*, Kakas farka, tyúk is mézesen *fundálva*, Jó káposzta disznó farkával *póználva*” (Erdélyi János: Népdalok, III); „A szoknyám *lerakva* végesvéig ráncba” (Népdal); „látja, hogy neki egy asztal *terítve*” (Horger: Hétfalusi csángó népmesék, 302); „Hát látja a király, hogy mindenütt a kása *elhullatva*” (uo. 401); „mindnyájan földből felvont szálfával *fegyverkezve*” (Ipolyi Arnold népmese-gyűjteménye, 90).

A létige nélkül álló -va, -ve igeneves szerkezettel összefüggésben számos problémát kell tisztázni ahhoz, hogy világosan lássuk ennek a szerkezetnek a kialakulását. A továbbiakban csak röviden kívánom érinteni azokat a témákat, amelyeknek mélyreható tanulmányozása jelentősen elősegítené, hogy megnyugtató eredményekre jussunk ezzel a fontos ősi szerkezettel kapcsolatban.

A) A mai magyar nyelv szempontjából nézve a létige nélküli igeneves szerkezet csonkának tekintendő, mert nyelvünk minden rétegében sokkal gyakoribb és általánosabb a lenni + -va, -ve igeneves szerkezet, ennél fogva a létige elmaradása a hiányosság érzetét kelti. Ez a helyzet áll fenn az írásbeliség kezdete óta napjainkig. A kódexekben efféle kifejezéseket találunk: *tudván* *va*gyon, *mondván* *va*gyon, *írván* *va*gyon, *parancsolván* *va*gyon stb. A kódexek korában a főigét — mint a példák is mutatják — többnyire nem a -va, -ve, hanem a -ván, -vén végződéssel találjuk. A -va, -ve alak később egyre inkább tért hódított, és a mai magyar nyelvben a -ván, -vén szinte teljesen kiszorult a használatból.

B) Fölmerül a kérdés, hogy mi lehetett a helyzet a kódexirodalmat megelőző időben. Mivel bizonyosra vehetjük, hogy a -ván -vén a -va, -ve-nek határozóragos formája, ennél fogva joggal feltételezhetjük, hogy a -va, -ve az elsődleges a -ván, -vén-nel szemben. A határozóraggal ellátott -va, -ve — vagyis a -ván, -vén — a létigével összekapcsolva valamely cselekvés vagy történés folytán bekövetkezett e r e d m é n y t fejezett ki, amelynek i d ő b e l i r ö g - z í t é s é t a létige megfelelő alakja (*van*, *volt*, *lesz* stb.), t a r t a l m á t p e d i g a statikussá (vagyis igenévvé) vált főige határozta meg a mondat alanyára vonatkoztatva.

Történeti szempontból nézve tehát a fentiekből megállapíthatjuk, hogy a létige nélküli (mai szempontból „csonka”) szerkezet az eredetibb. A *vad ölve van*, *ajtó nyitva van*, *ág törve van* szerkezet előzménye ez volt: *vad ölve*, *ajtó nyitva*, *ág törve*. Ennek maradványai az efféle kifejezések: *szívszakadva*, *szemlesütve*, *három nap múlva* stb.

C) Mészöly Gedeon arra a következtetésre jutott (ÓmSzöv. 208), hogy a -vány, -vény képző azonos a -ván, -vén (< -va, -ve + n) határozói igenévképzővel. Ilyen példákat említ: *halovány*, *halavány*, *halvány szín*, amely ilyenformán

alakult ki a *halni* igéből: *halaván*, *halván levő szín* > *halvány*. Háromszékben *állovány*-nak nevezik a víz mélyét, ahol a víz *meg van állva* (uo). Ugyanígy keletkezett a *marad* igéből a *maradvány*, a *dagad*-ból a *dágvány*, a *poshad* alapszavából a *posvány*, a *jár* igéből a *járovány* > *járvány* (uo).

Mészöly fejtegetése számomra igen meggyőzőnek látszik. S ha a kutatást ezen a nyomon tovább folytatjuk, akkor arra is fényt deríthetünk, hogy miképpen keletkezett a *-ván*, *-vén* határozóragos igenévből a *-vány*, *-vény* képző. Feltételezhetjük, hogy éppen a létigének és a *-ván*, *-vén* végződésű főigének a kapcsolata segítette elő a *-vány*, *-vény* képző kialakulását. Gyakoriak lehettek (a hangtani pontossághoz most nem ragaszkodva) az efféle mondatok:

Én tanítván vagyok
Te tanítván vagy
Ő tanítván_vagyon

Később ezek ekképpen is értődtek:

Én tanítvány (vagyok)
Te tanítvány (vagy)
Ő tanítvány

Innen már csak egy lépés kellett a *-ván*, *-vén* és a *-vány*, *-vény* különválásához.

Hogy a határozóragos névszóknak és a létigének a kapcsolata könnyen képzővé változtathatta a határozóragot, arra más példát is idézhetünk. Például: Én *meztelen vagyok*, ahol a *-tel*: fosztóképző, az *-en* pedig: határozórag. Később a kettő kapcsolatából lett a *-telen* fosztóképző, amihez újabb határozóragként az *-ul*, *-ül* rag járult: *meztelenül*. De még ma is mondhattuk kétféleképpen: *meztelen szaladgál* és *meztelenül szaladgál*. Ismeretes, hogy a *hasztalan* szavunk jelzői és határozói értelemben egyaránt használatos ma is: „Hiába, minden *hasztalan* (= *haszontalan*)”; „*Hasztalan* beszéd”; „*Hasztalan* mondtam neki bármit”. Az *n-ny* váltakozásra vonatkozólag számos példát említhetünk: *meztelen*—*mezteleny*, *bizon*—*bizony*, *híján*—*hiány* stb.

D. Bartha Katalin „A magyar szóképzés története” című könyvében (1958.) a *-vány*, *-vény* képző funkciójáról is ír. Idézem: „A vele alkotott névszók leginkább a cselekvés e r e d m é n y é t jelentik: *ásvány*, *oltvány*, *sövény*... de jelenthetik a c s e l e k v ő a l a n y t (*jövevény*, *szökevény*, *gyülevény*), s magát a c s e l e k v é s t is (*aszóvány*, nyj. *indítvány* = 'indulás')” (85). Ezek a funkciók pontosan egyeznek azokkal a funkciókkal, amiket én a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezetnek tulajdonítok. Ha valamit *beoltunk*, akkor az *oltva*, *oltván* van, vagyis az oltásnak az e r e d m é n y é t jelezzük: *oltvány*. A *tanítvány*, *jövevény*, *szökevény* pedig azt bizonyítja, hogy a *-va*, *-ve* igeneves szerkezet régtől fogva fejezhetett ki s z e m é l y t e l e n c s e l e k v é s t: *én tanítván vagyok* = *engem tanít valaki*; s azt is bizonyítja, hogy a m o z g á s t jelentő igék is szerepelhettek ebben a szerkezetben, mint ahogy ma is szerepelnek: *én jövén vagyok*, *szökvén vagyok* = *jövevény vagyok*, *szökevény vagyok*. A legnagyobb valószínűséggel állíthatjuk tehát, hogy sohase lett volna *-vány*, *-vény* képzőnk, ha előzőleg nem lett volna *-ván*, *-vén* igenevünk, s ez nem alkotott volna szerkezetet a *lenni* igével.

D) A *-vány, -vény* képző mellett van a magyarban *-mány, -mény* képző is. Joggal kérdezhetné valaki: miért nincs a magyarban ennek megfelelően egy *-mán, -mén* gerundium is? A jogos kérdésre ezt válaszolhatjuk: Feltehető, hogy volt a magyarban *-mán* gerundium, és volt efféle kifejezés is: *adomán* *va*gyon. Az *adomán*-nak ugyanúgy kifejlődött egy *adomány* változata, mint a *maradván*-nak a *maradvány* változat. A képzővé vált *-mány, -mény* mind a mai napig megmaradt, a *-mán* gerundium azonban kiveszett. De hogy megvolt, azt valószínűsíti az osztják nyelv is, melyben megvan a *-man* gerundium, és ezzel az osztjában hajszálra ugyanolyan igeneves szerkezet alkotható, mint a magyarban a *-va, -ve (-ván, -vén)* igenévvél. Például: *ambet jerman ollet* 'az ebek kötvén [mintegy: kötmén] vannak' (Pápay József: Északi osztják nyelvtanulmányok, 84); *noi-sax... ewetman ol* 'a posztó suba... ki van *cifrázva*' = *cifrázván* [*cifrázmán*] van (79); *oxsar hanemman ol* 'a róka el van *rejtőzve*' = *rejtőzván* [*rejtőzmén*] van (106); stb.

Az osztjában is gyakran fordul elő a szerkezet létige nélkül: *minēmen welda orengna put kāwerman* 'a mi megölésünk céljából [van] az üst főzvé' (65). Megtaláljuk az *-n* határozórag nélküli többes számú "rakvák" típust is: *xoina lungdemet* 'kitől [vannak] megszámálva' = kitől megszámálván (167). Természetesen megvan az időhatározói jelentés is: *siden liuman mana* 'Ezt evén, menj' (168).

Ugyanezzel a *-man* igenévvél főnevet is képezhetünk. Például: *nenkxoi wantman andam*. Pápay ezt így fordítja: 'embert nem látott'. Szó szerint: ember *látvány* [*látomány*] nincs (31); *jux sēwerman jetses* 'A favágással [*favágomány*] elkészült' (95); *il-xoiman jubina* 'lefekvés után' (100); stb.

A magyar *-vány, -vény* (<*-ván, -vén*) és *-mány, -mény* (<*-mán, -mén*) képző funkciójának azonosságát bizonyítja az is, hogy mind a kettő járulhatott bármelyik igéhez, sőt járulhatott váltakozva ugyanahhoz az igéhez is. Példaként idézhetjük a következő két adatot: *örvény* és *örmény* (*örmin, oermíny*). Mindkettő 'forgást (vízforgást)' jelent; alapszavuk a 'forog, forgat' jelentésű *ör-* ige (lásd: TESz. 3: 39). Hogy más-más igenévképzővel alkothatunk ugyanolyan típusú képzett szót, arra az osztjából is idézek példákat: „*pudi paleng jidal nila*” 'fekete felhő *jövése* látszik' (i. m. 59; *-dal: t-d* igenév + birt. személyrag); „*oxsar manmal jubina*” 'a róka *menése* [elmente] után (109; *-mal: m* igenév + birt. személyrag); „*il-xoiman jubina*” 'lefekvés után' (100; *-man* gerundium); „*igel manem jubina*” 'férje *menése* [elmente] után' (157; *m* igenév).

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a létigével *v a g y* *a nélkül* alkotott *-va, -ve* igeneves szerkezet *gyökerei* *a z u g o r k o r b a n y ú l n a k v i s s z a*. (A vogulra nézve vö. Sz. Kispál Magdolna: A vogul igenév mondattana 296 stb. A vogullal kapcsolatban a szerző szintén az *e r e d m é n y* jelzését hangsúlyozza, 290).

2. Itt is egy jól ismert szituációból indulhatunk ki. Vörösmarty „Szép Ilonka” című versében a leány kergeti a lepékét, szeretné megfogni. Végre sikerül:

„*Megvagy!* így szól a leány örömmel,
Elfogván a szállongó lepét.

Nem kétséges, hogy a „*megvagy*” ebből rövidült le: *meg vagy fogva*, hiszen a vers következő sorában ténylegesen ott szerepel az *elfog* ige.

Hasonló rövidülést láthatunk Arany János egyik versének (A betyár) következő sorában:

Héj, kocsmáros, eb az ingét!..
Elszeretik a menyecskét!..
El van az már réges-régen,
 Afelől már alhatik ken'.

Az *el van* itt nyilván így egészítendő ki: *el van szeretve*.

Az efféle rövidülés lehet alkalmi és lehet állandó. Az előbbi többnyire olyankor alkalmazzuk, amikor valamilyen kérdésre válaszolunk, vagy felszólításra reagálunk. Példák: „Mikor *veted el* a petrezselymet?” „Már *el van*” (vetve); „Zárd *be* az ajtót” „Már *be van*” (zárva); „Előbb *írd meg* a leckét” „Már *meg van*” (írva); „Mért nem *teszed ki* a kapura a cédulát? „Már *ki van*” (téve) stb.

Az ilyen beszédbeli szituációban a kihagyásos *fel van, le van* ritkábban fordul elő a többinél. Gyakran ezek helyett a *perfektíváló* jelentést magába olvasztó *meg van* használatos. Például: „*írd le* a szöveget” „Már *le van*” (írva), vagy: „Már *meg van*” (írva, csinálva); „*Törd fel* a tojást” „Már *fel van*” (törve), vagy: „Az már *meg van*” (téve, csinálva). A *meg van* ilyenkor általánosságban, tekintet nélkül a cselekvés tartalmára, azt akarja kifejezni, hogy a cselekvés *végre van hajtva*. Ez a *végrehajtást, eredményességet* jelző jelentésárnyalat később annyira megszilárdult, hogy ennek a kifejezőjévé vált anélkül, hogy szükség volna a szituáció minden részletének pontos megjelölésére. Ezért van, hogy a *megvan-t* nem is tudjuk mindig egy konkrét igével kiegészíteni. Éppen ezért ezek a rövidülések a *meg* igekötővel fordulnak elő leggyakrabban. Arra a megjegyzésre, hogy: „Szeretném már látni azt a jelentést”, így válaszolhatunk: „Egy óra múlva *meglesz*”, vagy „Légy nyugodt, *meglesz*”, vagy csak egyszerűen: „*Meglesz!*”. Odagondolhatjuk: *csinálva*, de a valóságban ezt az „odagondolást” nem is érezzük szükségesnek.

Az esetek többségében mégis pontosan tudjuk, hogy melyik igét gondolhatjuk oda a *megvan* kiegészítésére a szituációtól függően. Például: „Mindjárt *meglesz* a hús is” (sütve, főzve); „Estére *meglegyen* a lecke” (írva); „*Megvan* rá a lehetőség” (adva); „Nagyszerű, *megvan!*” (találva, fejtve stb.). Az ógörögben a perfectumnak statikus *eredményjelző* funkciója volt. Arkhimédész ennek megfelelően ezzel a fölkiáltással ugrott ki a fürdőkádból: „*Heuréka!*” A magyar nyelvben a *-va, -ve* igeneves szerkezetnek van ugyanez a statikus *eredményjelző* funkciója. Ha tehát Arkhimédész magyar lett volna, akkor nem azt kiáltotta volna magyarul, hogy: „*Megtaláltam!*”, hanem azt, hogy: „*Megvan!*”. Vagyis: „*Meg van találva* a dolog nyitja.” Kitűnő példát találhatunk ugyanerre Petőfinél „A helység kalapácsá”-ban, ahol a templomba bezárt Fejenagy a szabaduláson töpreng. Ezekkel a szavakkal veti el a meg-megvalósíthatatlannak ítélt terveket: „Mást kell *kitalálnom*.” Egyszerre csak fölkiált: „*Megvan!*” Ez a *megvan* a költő magyarázata szerint azt jelentette: „*Megvagyom* a szabadulás terve” (találva).

Fejtegetésem alátámasztása végett megemlítem, hogy a Halász Előd-féle magyar–német nagyszótár (1957.) is a „*megtaláltam*” szóval értelmezi a „*megvan*” címszónak a 2. pont alatt felsorolt jelentését. Megemlítem továbbá, hogy Gyomlay Gyula már 1907-ben hangsúlyozta a *-va, -ve* igeneves szerkezet

eredményjelző funkcióját (NyK. 37: 97). Megállapítja, hogy az ógörög perfectum a maga erős statikus értelmével igen közel jár a névszói értelemezhez, ezért a fordításban elsősorban igeneves, sőt néha csak névszói frázissal közelíthetjük meg némileg a görög perfectum statikus értelmét. Majd így folytatja: „Az események olyan hirtelen követik egymást, hogy az írónak és az olvasónak ideje sincs a második (praet. perfectummal kifejezett) esemény elképzelésére: az igealak már csak az úgyszólván egyidejűleg bekövetkezett *eredményt* jelzi: *már rá is volt borulva; már fel is volt támadva*. A beszélő a maga képzeletében már teljesülve látja az eseményt: csak parancsolja *s már meg is lesz téve*; kihirdette, hogy *el lesz adva*...”

További példák a „*megvan*”-ra, nagyrészt az ÉrtSz. „*megvan*” címszavából; kiegészítve az odaérthető főigével: „Még az egész pénzem *megvan*” (maradva); „Csak *megvagyok*” (szokva); „A jövő héten varratok egy ruhát. Az anyag már *megvan* hozzá (véve); „*Megvagyunk* egymással” (elégedve); „Ehhez *megvannak* a feltételek” (adva); „*Megvan* róla a véleményem” (formálva); „*Megvolt* rá a mód” (adva); „Hamarosan *megvolt* az egyezség” (kötve); „Ősszel *megvolt* az esküvője” (tartva); „*Meglett* volna a vizsga, de a tanár megbetegedett” (tartva) stb.

Az ÉrtSz. önálló igeiként tárgyalja a *lenni* + -va, -ve igeneves kifejezésekből lerövidült „*megvan*” formát, és ide sorolja a létige több alakjával alkotott formákat is: *megvolt, meglegyen, meglett volna* stb. Csak a *meglesz, meglett* alakkal tesz kivételt. Az utóbbiakat, az előbbiektől különválasztva, a „*meglesz*” címszó alatt szintén önálló igeiként tárgyalja, és egy sereg példával illusztrálja.

Példák: „Tegnap *meglett* a gyerek” (szülve); „*Meglett* a híd” (építve); „Rakd el a holmikat, zárd be a szekrényeket, ha *megett*, szőlj” (csinálva); „Végre *megett* a kulcs” (találva); „A téli kabát ára az őszre *megett*” (spórolva); „*Megett* az egyezség” (kötve); „Hatvan többséggel *lettem meg képviselővé*” (választva); „Ha így dolgozol, *meglesz* a jutalom” (fizetve); „Bánk hitvesétől *meglesz* a kosár” (adva); „Honnan *lesz* a rókácskák bére *meg*” (szerezve, fizetve); „*Meglesz* a gyűlés még ma” (tartva).

A szótár szerint tehát létezik egy „*megvan*” (*megvolt* stb.) ige, és ettől függetlenül létezik egy „*meglesz*” (*megett*) ige. Én azonban nem tudom különválasztani az alábbi mondatokat: *megvan a gyerek; estére meglesz a gyerek; végre megett a gyerek*. Ebben a három mondatban nem beszélhetünk egy önálló „*megvan*” és „*meglesz*” (*megett*) igeről. Mind a három mondatban egyetlen ige szerepel: a *megszül* ige, s a három hiányos mondat ilyenformán egészítendő ki: *meg van szülve, meg lesz szülve, meg lett szülve*. Más példa: „*Megvannak* hozzá a feltételek”; „Ha *meglesznek* hozzá a feltételek”. Mind a két mondatot az „*adva*” igenévvel egészíthetjük ki: *meg vannak adva és meg lesznek adva*. Hogy a *szül, születik* ige határozói igeneve könnyen kapcsolódhat a létigével, arra irodalmi és néprajzi példákat is idézhetünk. Például: „Élet jön a meddő szünetre... A gondolat *meg van születve*” (Tompai: Ikarus); „Mintha nem is földön lakozóktól *volna születve*” (Vörösmarty: Zsán futása, II).

Hogy a *megvan* és *meglesz* igealak merev különválasztása nem egészen magától értetődő, bizonyítja, hogy a nagyszótárak (magyar–orosz, magyar–német, magyar–angol, magyar–francia stb.) a „*megvan*” címszó alatt tárgyalják mind a kettőt. Az Ország-féle magyar–angol nagyszótár a „*megvan*” címszó alatt ilyen példákat sorol föl: „*megvan* a lehetőség” 'the possibility is given'; „*megvan* (*meglesz*) egy óra alatt” 'it will be done in an hour'; „reggelre

meglett a gyerek” ’by morning the child was born’; „*nincs meg*” ’it cannot be found’.

Az ÉrtSz. gazdag példatárában olyan példák is akadnak, amelyekben a *megvan* igét nem lehet könnyen levezetni egy konkrét igéből. Ennek egyik okát előbb már említettem: a *megvan* magába szívott egy *perfektíváló* jelentést. Persze ha a köznyelven túl a népnyelvet, a nyelvjárásokat is figyelembe vesszük, akkor jelentősen csökkenthetjük a „motiválatlan” *megvan* igék számát. Többek között ilyen kifejezésekre gondolok: „Csupán a csontja s a bőre *vót megmaradva*” (Krizsa: Vadrózsák, V, 11); „Az esze is *meg van érve*” (uo. I, 54). Érdekes idevágó irodalmi példa: „De úgyis a szív *szenvedésre van*’ (Vörösmarty: A fátyol titkai 5). A mondat így egészíthető ki: *szenvedésre van teremtvé*. Ha az egész magyar nyelv alapján próbáljuk megvilágítani ezeket a hiányos kifejezéseket, akkor ilyen szólásokat is meg tudunk fejteni: „*En is kivagyok*” (kártyajátékban), ami kiegészítve ezt jelenti: *ki vagyok menve*. Tehát a *megy*, *marad* és ehhez hasonló igék is állhatnak *-va, -ve* igeneves szerkezetben.

Ha az ÉrtSz. „*megvan*” címszavának anyagát vizsgáljuk, elámulunk a jelentésárnyalatok gazdagságán, változatosságán. Ez is amellett szól, hogy valószínűleg más igék sugározták be ebbe a *megvan* igébe a jelentésüket, adták neki az eredményhatározói, *perfektíváló*, *nyomatékosan létező* jelentést.

A különféle igével kiegészíthető, egybeírt *meg van*-ok lényegileg semmiben sem különböznek azoktól a külön írt „*meg van*”-októl, amelyekkel az ilyen felszólításokra: *írd meg, főzd meg, kösd meg*, stb. röviden reagálhatunk. Érdekes megjegyezni, hogy a *meglesz* (*meglett*) formákkal alkotott kifejezések túlnyomó részét könnyen — a *megvan*-nál jóval könnyebben — kiegészíthetjük konkrét igék határozói igenevével.

Valószínű, hogy a *meglett ember* kifejezés is egy *lett* + *-va, -ve* igeneves szerkezetből, a *meg lett nőve* kifejezésből keletkezett. Népnyelvben nem ritka az ilyen szólás: „Majd *ha meg lesz nőve*”; „Hogy *meg van nőve* ez a gyerek!”. Magam is hallottam néhány évvel ezelőtt Erdélyben, Borszáken egy asszonytól: „Nekünk három gyermekünk van, de már *meg vannak nőve*.” További népnyelvi adatok: „egy takaros kard *ki van nyólve* a földbű” (Tombác János meséi 117); „E nád föl *vót nyóve*” (Kőszeg vidéke. Nyr. 36: 395). Irodalmi példák: „*Hozzá van nőve* a keserves élet, *Hozzája nőtt* letéphetetlenül” (Petőfi: Az apostol XVII); „*Vad arca rőt szakállal Szemig benőve volt*” (Tompai: Csörsz árka); „*Mindegy! hozzád van nőve szellemem*” (Petőfi: Költői ábránd). Arra a kedveskedő frázisra: „Hogy *meg van nőve* ez a gyerek!”, könnyen következhetett a büszke szülő részéről efféle válasz: „Bizony *meg lett nőve*, hát bizony *meglett, ember lett belőle*”. Ettől már nincs messze a két mondat egybeolvadása: *Meglett ember lett belőle*. Ezt a magyarázatot támogatja az is, hogy a gyerek-sorból kikerült ifjút szokás *meglett embernek* nevezni (vö. Petőfi: „Úgy mentem el innen, mint kis gyermek, És mint *meglett ember*, úgy jöttem meg”). A *meglett ember* kifejezés keletkezését a *nőni* ige elfogadhatóan magyarázza. De vajon olyan gyakori-e nyelvünkben, mondjuk a népnyelvben a *lett* + *-va, -ve* igeneves szerkezet, hogy a *meg lett nőve* kifejezést magától értetődőnek, természetesnek tarthatjuk? Ha a népnyelvet ebben a tekintetben megvizsgáljuk, a kérdésre igennel válaszolhatunk. A magyar nyelvterület minden részéből idézhetnék bőségesen példákat, de itt most egyetlen mesegyűjteményből, Tombác János meséiből sorolok föl néhányat: „soha ez a szó nem *lött főhozva*” (76); „A család *el lött pusztítva*” (78); „parancs *lött rá adva*” (129); „ő mire *lött főhatalmasítva*”

(131); „Így *ki lőtt* aztán szögezve a kastélynak a négy ódalára” (132); „a feje *le lőtt vágva*” (199); „Nagyon *fő lőtt magasztalva*” (335); „*szét lőtt szödvé*” (566); „*mög lőtt vasalva* a ló” (598); „*rám lőtt fogva*, hogy kétszamaras juhász” (662).

Az ÉrtSz. a *megvan* mellett számon tart egy *elvan*, *kivan*, *levan* igét is. Ezek szintén kiegészíthetők konkrét igék határozói igenevével.

Elvan. Ha ezt mondom: „Nincs itthon, *elvan a szomszéd*ban” (köznyelvben, népnyelvben: *szomszéd*ba), akkor ezt így egészíthetem ki: *el van menve, el van maradva a szomszéd*ba. Hasonló eset áll fenn ebben a mondatban: „Már rég *elvan* hazulról”. Tudniillik: *el van menve, el van utazva*. Más példák: „Pénz nélkül is *elvan*”; „Tíz évig is *elvan* egy tanyán”; „Így aztán csak *elvagynak*”; „Nálam *ellehet* holtáig”; „A gyermek jól *elvan* a kocijában”; „A gyermekek *elvannak* a játékszereikkel”, stb. Ezeknél elsősorban az *elmarad, elboldogul, elfoglal* ige értelmezheti a hiányosnak érződő kifejezéseket. A fentieket megtoldom még egy példával: „a flaskó feldúlt és a víz *ellett*”. A szövegből világosan kitűnik, hogy *el lett folyva* (Horger, i. m. 97).

Kivan. Már említettem a kártyajátékban használatos kifejezést: „Én is *kivagyok*”, ami azt jelenti, hogy *ki vagyok menve* (a játékból). Más kifejezések: „*Kivagyok*, mint a liba” = *ki vagyok járadván, döglöve*. Az ilyen kifejezésekre: „Mikor *kivolt* az egy év” magyarázatul szolgálhat ez a népnyelvi adat: „Mikor az egy hónap *ki volt telve*” (Kriza: Vadrózsák III, 71).

Levan. Példák: „Hamar ott hagyott téged az a lány. Én úgy látom, pajtás, hogy *levagy*” (ejtve); „Beadtam a jelentést, hát ez is *levan*” (tudva).

Az ÉrtSz.-ban egy *odavan* ige is föl van véve címszóként. Példák: „Sokáig *odavan*”; „Míg *odavoltam*, sok minden történt”; „*Odavan* a pénze”; „Régóta nyomja az ágyat, már egészen *odavan*”; „Az én lábaim már *odavannak*”; „*Odavan örömében*”; „*Odavan* a boldogságtól”; „*Odavan* valakiért”.

Ismét külön tart számon a szótár egy *odalesz* (*odalett*) igét az alábbi példákkal: „*Odalett* a kisborjú”; „*Oda lett* az emberek vetése”; „*Odalett* a pénzem”; „Amikor meghallotta a gyász hírt, egészen *odalett*”; „Két hétig *oda leszek*”; „Ha tovább esik, *odalesz* a termés”.

Ha tüzetesen megvizsgáljuk az *odavan* és *odalesz* igét, rájövünk arra, hogy a két igealak voltaképpen összetartozik, és hiányos kifejezéseket rejt magában. A *lenni* igének különböző alakjairól van szó, amelyek az *oda* határozószóval és valamely ige határozói igenevével állnak kapcsolatban. Két igét foghatunk gyanúba: a *veszni* és a *maradni* igét. A fenti példákat tehát így egészíthetjük ki: „Sokáig *oda van maradva*”; „*Oda van veszve* a pénze”; „*Oda lett veszve* az emberek vetése”.

A fentiekhez bizonyosságul szolgálhat az is, hogy létezik egy *odavész*, *odaveszik* és egy *odamarad* ige is. Példák: „*Odaveszett* a téli takarmány” = *Oda lett [veszve]* a téli takarmány; „Utánuk küldeném a fiamat, de félek, hogy az is *odamarad*, vagy *odavész*” = „... félek, hogy az is *oda lesz*” [*maradva*] vagy [*veszve*]. Az utóbbi példa mását megtaláljuk a *ront* igével rövidülés nélküli formában Zrínyi Miklósnál: „Menjen más, aki nem Nagy Sándor, cselekedje azt, amit ő cselekedett, *oda lesz rontva*, hogy még a neve is elvesz” (Vitész hadnagy I). Egyéb irodalmi példák: „Azóta *oda van* ... Most meg te is elmegy, te is *oda maradsz*” (Tompai: Az özvegy és fiai); „Haj! *oda* tölgyfa hajód, oda néped, *veszve* hajóstul” (Vörösmarty: Zalán futása I). Az utóbbihoz kapcsolódnak még a következő példák: „Meghalt Mátyás király, *oda* az igazság”; „S kiált: Édes hazánk *oda*!” (Czuczor: Hunyadi); „*Oda* minden reményem”. Ezek kétszeresen

is hiányos kifejezések, mert elmaradt belőlük a *van* is, meg a *veszve* is: *oda van veszve*.

Az *odavan* örömében, *odavolt* a boldogságtól stb. kifejezések eredetének magyarázata már valamivel nehezebb, de nem lehetetlen, hogy ezeknek is közük van a *veszni*, *megveszni* igéhez. Hiszen szoktuk mondani ilyeneket: „*Vesztett vagy veszekedett jó kedvem támadt*”; „*A váratlan örömtől szinte esztét veszítette*”; „*A boldogságtól eszeveszetten táncolni kezdett*”. Mivel az *odavan* egyéb kifejezésekben magába szívta az 'elveszés, odaveszés' jelentését, így alkalmas nyelvi eszközzé vált a nagyfokú, észvesztő, észbontó boldogság kifejezésére.

*

A *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezet csonka változatainak vizsgálatából figyelmeztető következtetéseket vonhatunk le.

Megállapíthatjuk, hogy a magyar igeneves szerkezet minden tekintetben — alkotó elemeinek, funkcióinak, használatának, változatainak tekintetében — meglepő hasonlóságot mutat az osztják és vogul igeneves szerkezettel. M i n d a h á r o m u g o r n y e l v — a többi finnugor nyelvtől és az indogermán nyelvektől eltérően — a h a t á r o z ó i i g e n é v, n e m a b e f e j e z e t t m e l l é k n é v i i g e n é v segítségével alkotja meg ezt a szerkezetet. Alapvetően téves tehát az az állítás, hogy ez a szerkezet latin vagy német hatásra keletkezett nyelvünkben.

Azt is megállapíthatjuk, hogy téves az a tanítás, miszerint a szóban forgó szerkezet az állapot jelzésére keletkezett, és ma is állapotot jelöl. A magyar nyelv és az ugor nyelvek tudósai szerint a szerkezet valamely c s e l e k v é s vagy t ö r t é n é s e r e d m é n y é n e k jelzésére keletkezett. Az esetek túlnyomó részében sem a múltban, sem a jelenben nem mutatható ki állapotjelzés. A már idézett példákban: „a menyecske el van” (szeretve); „*átlőve* oldalunk”; „*összel megvolt* [tartva] az esküvője”, stb. nyilvánvaló, hogy a menyecske nincs elszeretett állapotban, a farkasok oldala nincs átlőtt és az esküvő sem volt megtartott állapotban.

Az eredményjelzésnek egyik alosete lehet — tárgyias igéknél — a c s e l e k v é s s z e m é l y t e l e n s é g é n e k, az á l t a l á n o s a l a n y n a k a kifejezése, például: *be van bizonyítva*, *ki lesz hirdetve*, *ketté lett vágva*, *dicséretére legyen mondva*; másik alosete pedig — tárgyatlan igéknél — a h e l y z e t v a g y á l l a p o t jelölése, például: *be volt fagyva*, *meg lesztek elégedve*, *le van esve*, *el van utazva*. Egyéb funkciók is az eredményjelzésből vezethetők le.

Téves az a tanítás is, hogy a *-va*, *-ve* igeneves szerkezethez tartozó kifejezések szenvedő jellegűek, hiszen a l e g t ö b b e s e t b e n n e m a l a k í t h a t j u k á t s z e n v e d ő s z e r k e z e t t é az igeneves szerkezetet. Például: „*S ezzel leróva* jótétemény” (Petőfi); „*Zavarva* lelkem, mint bomlott cimbalom” (Arany); „*kora sirba temetve* szüléi” (Vörösmarty: Magyarvár). A fenti példákban az élő nyelv szabálya szerint nem szerepelhetnek efféle szenvedő alakok: *ezzel lerovatott*; *lelkem megzavartatott*; *szüléi kora sirba temetettek*.

Téves az a tanítás is, hogy a *-va*, *-ve* igeneves kifejezések helyett többnyire nyugodtan használhatunk ragozott igét. Különös, hogy éppen az utóbbi évtizedekben kapott lábra ez a hiedelem, holott Simonyi Zsigmond már 1907-ben

nyomatékosan hangsúlyozta ennek az ellenkezőjét. Idézem: „A Magyar Nyelvőrben már sokan és sokszor kifejtették, hogy *meg van írva* nem egyértékű a *megíratott* és a *megírták* igealakokkal. Aki nem érzi. . . a különbséget, arról már Szarvas Gábor igen határozottan és teljes joggal úgy ítélte, hogy vagy nem magyar születés, vagy a sok újság olvasásban végkép megromlott a nyelv-érzéke” (Nyr. 36: 388–9). Világosan látjuk mindezt, ha például Aranynek ezeket a sorait nézzük: „*Levágva* népünk ezrei Halomba mint kereszt”; „Félre, félre. . . pálya *mérve*”. A fenti példákban semmiképpen sem használhatnánk *verbum finitumot*. Nem írhatnánk, vagy mondhatnánk így: „*Levágták* népünk ezreit. . .”; „Félre, félre. . . *megmérték* a pályát”. Az elintézett akták végére írt „*Elintézve*” megjegyzés helyett sem írhatunk ragozott igét. Nem írhatjuk sem azt, hogy *elintéztem*, sem azt, hogy *elintéztük*, sem azt, hogy *elintézték*, hiszen egy-egy akta több kézen megy keresztül, míg *el lesz intézve*.

Ezek a lerövidült kifejezések nemcsak az állapot-szabályt cáfolják meg, hanem a *lesz* és *lett* + -va, -ve szerkezet üldözését is értelmetlenné, tudománytalanná teszik. Hiszen a *lesz* és *lett* igealakot az ilyen kifejezésekben azok is lelki nyugalommal használják, akik a *lesz*, *lett* + -va, -ve használatát egyébként kerülik. Közben nem is gondolnak arra, hogy a szóban forgó hiányos kifejezésekben voltaképpen az általuk került vagy üldözött szerkezetet használják. Nyelvhelyességi gátlásuk a csonka változatokkal kapcsolatban önámítás révén el van altatva. Rá kell mutatni arra, hogy a *megvan*, *meglesz*, *meglett* stb. formában való rövidülések eredete is évszázadokra nyúlik vissza, olyan időszakra, amikor német hatás lehetőségével aligha számolhatunk, többek között azért sem, mert ha egy-egy ilyen lerövidült forma írásban is gyakorta megjelenik, akkor valószínűleg már régebben létrejött az élő nyelvben. Csak két példát idézek, egészen találomra, a régi nyelvből, olyanokat, amelyekben jól megfigyelhetjük a rövidülés kialakulását: „Jóllehet pedig, hogy te nagyságodnál azon Szent Pál apostalnak leveli *magyarázva valának*, de maga te nagyságod engemet onszol. . . vala, hogy meglátnám, ha mind *megvolna*” (Komjáthy Benedek: Az Szent Pál levelei, 1533.); „Az Isten is igen gyűlöli a kevélyeket. . . Ezt. . . eleitől fogva. . . cselekedetiben megmutatta. A hatalmasokat, döllyféseket és kegyetleneket megrontotta és *elvesztötte*. . . Gondoljatsza csak negyven esztendőől fogva hová *löttenek el* és hová *lesznek* naponként a nagy ember marók, az igen nagy urak” (Heltai Gáspár: Száz fabula 60). A kiegészítés mind a két szövegben önként adódik: „ha mind *megvolna magyarázva*”; „hová *löttenek* és hová *lesznek elvesztve*”.

Mindez szemléltetően mutatja, hogy mennyire megrontják, milyen károsan befolyásolják a nyelvi közérzetet a tények ismerete nélkül, könnyelműen megfogalmazott nyelvhelyességi szabályok.

Szepesy Gyula

Gondolatok az országos Ady vers- és prózamondó verseny után

Több mint húsz esztendeje — mint a Telefongyár színjátszó csoportjának rendezője — irodalmi műsort készítettem a forradalmi gondolat érlelődéséről a századfordulótól a második világháborúig. A színjátszók, versmondók a legkülönbözőbb verseket, prózákat választották, tanulták, hosszú hónapok munkájával emésztették, csiszolták. Egyik legérdekesebb tanulságom erről a készlődésről az, hogy Ady milyen villámló erővel tudott megszólalni alig iskolázott fiatalok száján. Különösen akkor, ha valamelyikük nemrég még vidéken élt, onnan származott a gyárba. A grófi szerűn, a Dózsa György unokája, az Álmodik a nyomor sok társával együtt élő, szinte saját indulatában is föllett emlékként született újra egy-egy vers előadásában. Minél fiatalabb volt azonban a vállalkozó kedvű csoporttag, annál többet kellett magyaráznom a kort, a verset, a keserűséget, a lobogást, ami Ady soraiban bujkált.

A mai fiataloktól történelmi távolokba merült az első világháború előtti Magyarország. Fiamnál, lányomnál látom, hogy már negyvenötös emlékeinkre is szinte hitetlenkedő csodálkozással figyelnek: létezett ilyen egyáltalán?

És milyen volt az a világ, ami Ady indulatait, zabolátlan és a maga módján mégis keményen logikus szellemét mindújra fölszikkasztotta? Sok minden messze került, sok minden változott Ady életének akár utolsó éve óta is mind történelemben, mind ízlésben, mind irodalomban, mind verskultúrában és igényben.

Hallgatom az Ady-verseny résztvevőit, és ezek a gondolatok járnak a fejemben. Hallgatom a Harc a nagy-úrral viaskodását, leszűrődött, fénytelen, beszélgető előadásban. Hallgatom Az Öreg Kúnné évszázados magyar parasztorsot tükröző remek, tömör sorait szomorkás, idegen részvét sajnálkozásával. A Hortobágy poétája fogcsikorgató tehetetlensége csak dühös panaszkodás. Ady végletes indulatait legtöbbször szomorú lemondás köntösében jelennek meg.

Hallgatom az Ady-koponyát föltörni akarók seregét, és végtelen öröm, büszkeség gyullad bennem. Fiatalok ezrei hosszú hónapok óta kötetet kötetre gyűrték, verset vers után olvastak-tanultak, válogattak és féltettek, elővettek és ízelegettek. Nem fülharsogtató zenedoboz mellett gondolatrekesztő, beszélgetést eltömő órák tízezrei állnak e versengés mögött. Történelemfordulatokat sűrítetten, szavakba kalapáltan emésztettek ezrek, hónapokon át. És ha indulataiban nem is, ha keserűségében nem is, ha lobogásában nem is, de okosságában igen is élénk állt e versengés során a rendezők, szerkesztők, szereplők szándékából megidézett Génusz.

Hatalmas eredmény. Hallgatom a színrelépőket, és boldogságot érzek: íme a három évtized egyik gyümölcse. Íme, szereplők százaiban, hallgatók és nézők millióiban vájkál-érik-gyümölcsözik a szebbre, jobbra vágyás igénye, reménye, tudata. Ki itt a nyertes a hetekig tartó küzdelmekben?

Hallgatom a kidolgozott mondatokat, az eltervezett gondolatíveket élénk táro erőt, Ady sorainak okos, öntudatos tolmácsolóit.

A következőkben megpróbálom színészi szemmel háromféle szempontból csoportosítani tapasztalataimat. Már a verseny során kitűnt, hogy Ady verseit nem könnyű megközelíteni. Legtöbb művének tartalma sokféleképpen értelmezhető. Életre kelteni azt az indulatot, ami az úri Magyarország milliói

számára valóságos volt, igazság, a mai fiataloknak csak tananyag: nehéz kísérletnek bizonyult szinte valamennyi versenyző számára. Az elmondott versek között — érthetően — az életmű derekából hallottunk a legtöbbet. Nem véletlenül hiányolta Király István professzor többször is az utolsó korszak filozofikus, máig sem igazán értékelt remekeit. De alig volt hallható a fiatal lányok, sorkatonaidejüket töltő fiúk műsorán a szerelem pogánybabonás imádata. Végiglapozom az elődöntőkön feljegyzett véleményeimet, és statisztikát készítve a hallott versekről, ez az eredmény.

Nézzük először a versmondók elemző, versfelépítő eredményeit. Leg-egységesebben Ady egyértelmű forradalmi versei szóltak meg. Azokat a verseit, amelyekkel vagy sokszor hallottként, vagy ismerős, tanult történelmi gondolatként már találkozott a versmondó, világos felépítésben tolmácsolták. Kristóf Péter fiatal lendülete, a Morognak a vének című versben, valós adys lobogással állt előtteünk. Máté Rita „Megöltem egy pillangót”-előadása szinte elénk varázsolt Ady zaklatott életéből néhány gyilkos pillanatot. Kemény Judit már csak szomorúságot, sajnálkozást érez a parasztsors lázító tragédiájában. Koskócsák István a Proletár fiú versében pedig már a maga öntudatával próbálja visszaidézni Ady proletárfiújának szorongását, reménységét, önmagát biztatását.

E néhány példával szeretném fölidézni a versengés hét estéjét. Nem vált-e világossá a hallgató számára, hogy a költő hevületét olyan hőfokon kell és szabad csak tolmácsolni, hogy a hallgatók kibillenjenek nyugalmukból? Ha ez sikerül az előadónak, tudjuk: a versmondó önmagában megérezte Ady erejét. Megérezték a fiatalok is, de közvetíteni ritkán tudták. Miért?

Ady legtöbbször csak saját élményéről ír. Horváth Ildikó, a Tó nevetett című vers előadója például Ady élményének jó megérzése mellett a versben szereplő „másik” véleményét szinte lázadóan kiemelte előadásában. Adynak pedig ez a vélemény mellékes. Nála az öngyilkosság, a halálgondolat nem epikus értelemben vett elmúlás, inkább élőhalottság, tehetetlenség-érzés, tiltakozó indulat. Megjelenhet-e egy 1958-ban született egészséges fiatalban mindez, Ady korának eszmei, irodalmi hatásainak megfelelően? Mint néhány — a tehetségesebbek között számon tartottnál — pusztán az érzékeny idegrendszert szavaló szorongásélménye jelentkezett. A költő élettel-halállal viaskodásával szemben, a saját, riasztó ismeretlentől való szorongása. Lukács György írja: Ady lírájának eredetiségét az adja, hogy nála az egyén problémái az emberiség haladásával összefonódva, a költő énjébe beleolvadva szólalnak meg. Ez az emberiség — mely egész költészetét áthatja, határozza meg líráját.

Mit sikerült ebből az összetett és súlyosan összetett felelősségérzetből a zömében fiatal versmondóknak tolmácsolniok? Ami Ady társadalombírálatából a versmondóknál átrezdült, inkább az azóta ráarakódott demagóg színezetű indulat volt, mint összetett filozofikus műveltségű Ady-okosság.

Az akkori magyar társadalom, a mai fiatalok számára már a messze történelembe sülyedt körülményeit vizsgálva megállapítható, hogy a költő magányosságát nem gőgös elzárkózottsága, hanem a haza elmaradottsága és Ady éleslátásának ellentéte magyarázza.

Azt a tehetetlen, keserű fájdalmat, mellyel Ady a feudális maradiságokkal terhes Magyarországot ostromozta, ma, a felszabadult társadalom öntudatos fiataljai kívülről ostromozva jelenítették meg; versmondásuk nélkülözötte — érthetően — a saját testen csapódó ostorvégek fájdalmát. Vagy — és erre volt a

legtöbb példa: az itt kifejtett ellentétek lemondó szomorúsággal leöntve szólnak meg.

Azt a vergődő küzdelmet, Ady személyes élménykörének, a Vér és Arany költőjének végzetes harcát, ennek feszültsége helyett rezignált visszaemlékezés-ként hallottuk pl. a „Harc a nagyúrral” előadójának egyébként sikert aratott előadásában. A mai kor divatja, a fáradt, leszűrődött elmondás ütközött össze ebben a tolmácsolásban is — mint sok versenyzőnél — a vers szellemével.

A versenyzőkben vagy a fölfedezés izgalmával forrtak átéléssé Ady tulajdonságai, vagy az értelemre hatóan értelmezve tolmácsolták a versek indultait. Mindkét megközelítésre volt példa, de inkább az utóbbira vállalkoztak többen. Tordai Ferenc remek orgánumával és fölszabadultabb eszközeivel inkább az Adyval azonosuló tolmácsolást, Babits László az Adyt értelmezve közvetítő versmondást választotta. Szándékosan emeltem ki kettejüket, mint mindkét típusú versmondás egy-egy legjobbját.

Ennél a kérdésnél óhatatlanul fölmerült a versmondás hivatásos művelőinek stíluselmzése. Van-e kialakult szabvány Ady verseinek elmondására? Vagy bármilyen versmondásra? Minden versszerető, irodalmi estekre járó számára világos, hogy ilyen szabvány hivatásosoknál sincs. Mit tehetünk tehát, ha például Ady forró indulatát kívánjuk a mának idézni? Tisztelettel a vers lelke előtt, gondolatiságát értelmezve, közvetíteni, vagy megélni a verset? Egyik mód sem kisebb a másiknál. A vers megélése a közvetítésnél veszélyesebb, gőgösebb is, a személyiség nem visszavonul, hanem beleköltözik Ady nagyságába. Eggyé válik vele a forrongásban, a bővületben. Hogyan igazodjon el a két meredély közötti ösvényen a hivatásosoktól sem kapható biztonsággal a versenyző? Olvasom a jubileumra megjelent Ady-lemez bírálatát a Magyar Nemzetben: „Ma a halkabb, értelemre ható versmondásra van befogadói igény. Mégis néhány vers — például: Küldöm a frigyládát — értelemre hatás — vagy puritanizmus helyett — vagy örvén — inkább szenvtelen stílusban hangzik a lemezen, a meggyőző erő híján, kevésbé bensőségesen.”

Nem ez az ízlésbeli és stílusbeli bizonytalanság, a határvonal meghúzásának kiforratlansága jellemzi-e az egész magyar előadóművészetet, sőt színészetet is, és — az Ady verseny résztvevőit végigfigyelve — a nem hivatásosakat is? A versenyzők sokszor kifogásolt versépítkezése, értetlensége az eddig elmondottakkal hitem szerint megnyugtató módon magyarázható, indokolható és talán menthető is.

Nézzük második szempontként a versenyzők beszédkulturáját, a versek ritmusának, melódiájának kifejezését beszédjük erejével.

A versengés ezen a téren hozta számomra talán az egyetlen lehangoló tapasztalatot. Mert mint az előbbiekből láttuk a verselemzéssel, verselmondási stílusokkal kapcsolatban, különösen Ady költészetének esetében, ezerféle magyarázatot, indoklást lehet találni.

A rossz beszédű, rosszul hangsúlyozó, mondatívet ritkán ismerő, és mint legrosszabb: beszédhibákkal jócskán terhes mezőnyben bizony ritka volt az egészséges, tiszta beszéd. Statisztikát készítettem csak az elődöntőkbe jutott szereplőkről: hat esetben zavaró, súlyosnak mondható sziszegőhangzó-torzulás, két esetben előbeszédben kevésbé, de mikrofonon keresztül már észrevehető pöszeség fordult elő. Érdekes, hogy a lámpaláz — mely a tévé esetében érthető — szinte minden esetben súlyosbította a fellépés előtt alig érezhető beszédhibát. Az igazán megdöbbentő felfedezésem azonban az volt, hogy a meghatározható beszédhibák mellett a pongyola beszéd, az elerőtlenedett mással-

hangzók, a kialakítatlan, röviden hangzó magánhangzók szinte mindenkinél előfordultak. A 48 elődöntőbe jutott versenyző közül mindössze kilencnél tudtam följegyezni, hogy kifogástalanul beszél, további hatnál, hogy elfogadhatóan. És ami mindebből leszűrhető: általános a beszédkultúra hiánya Magyarországon. Anélkül, hogy Péchy Blanka „Beszélni nehéz” című könyvéből bőven idéznék, csak az általános beszédkultúra megteremtésére irányuló erőfeszítést említem. Az első elődöntőn pedagógiai szempontból megemlítettem az egyik versenyző sziszegő hangzóinak logopédussal történő javíthatóságát. Jellemző képet fest a beszédkultúráról alkotott közvéleményről az a jó néhány levél, amely az elődöntő közvetítése után a televízióhoz részemre érkezett. A nevüket aláírók tisztességgel kiálltak pedagógiai jószándékomat megaláztatásnak nyilvánított eljárásom ellen. De érkezett — például egy magát miskolci pedagóguscsoport nevében jelentkezőnek valló — levél, írója az általam logopédushoz javasolt tanítónő szakmai súlyának elvesztését jósolta tanítványai előtt. Mindezért pedagógushoz nemigen illő stílusban marasztalt el. A helytelen szemlélet talán oka lehet annak is, hogy annyi gyerek, fiatal jut el magasabb iskolába anélkül, hogy akár a szülő, akár valaki az óvodában vagy felsőbb iskolában jószándékkal, segíteni akarással fölhívja figyelmét a tisztább kiejtés megtanulására. A levelekből mintha olyan közvéleményre gyanakodhatnánk, amely szerint a beszédhiba talán bűn, vagy betegség, annak javítása szégyen. Hogyan lehetne tudatosítani közvéleményünkben, hogy a beszédhiba-javítást, tovább megyek: a beszédjavítást ne szégyellni valónak vagy jobb esetben kellemetlenségnek tekintsék, hanem az aránylag könnyű módzatok igénybevételével a helytelen hangzóformálások javítását természetesnek és esztétikai szükségszerűségnek tartsák. Ha valaki képezi magát, hogy szebben tudjon énekelni, az szégyen? Ha valaki képezi magát, hogy szebben tudjon beszélni, az szégyen? Eljutunk-e valaha oda, hogy ilyen kérdéseket milliók számára egyértelművé tegyük?

És itt kénytelen-kelletlen ismét a hivatásos művészeti élet beszédkultúráját juttatja eszembe az Ady vers és prózamondó verseny résztvevőinek beszédéről őrzött jegyzetem. Azt hiszem, az általános beszédkultúra megteremtésében — a jó úton haladó rádió és tévébemondók mellett — színészeink tehetnének a legtöbbet. És itt fájóan kell idéznem számtalan tanulmány, sőt újabban fölháborodott hangú újságcikkek íróinak véleményét. „Nem értem — suttogja a néző szomszédjának, nem egy színházunk nézőterén. A »bensőséges szó« terjed a színpadokon a korábbi harsány színjátszással szemben. Persze csak képletesen terjed, a valóságban gyakran csak sejtődik” (Zay László a Magyar Nemzetben). Mert nemcsak hogy ritkul a színészek között a szép szavú, aki a hangokat tisztán ejti, a hangsúlyt jó helyre teszi, hanem mintha magamagának beszélne ma, aki beszél, akár színpadon, akár másutt teszi ezt. Mintha kinek-kinek csak az volna a fontos, hogy elmondja, amit mond. Hogy megértik-e, célt ér-e a szó? — már nem az ő dolga. Fiatalok között fehér holló, aki a szavak ejtésére is ügyel, a tiszta hangzóformálásra, a mondathangsúlyokra. Színészeinkre kötelezően vonatkozna a törvény: aki nem beszél értehetően: nincs mondanivalója. Rendezők évtizedeken keresztül a naturalizmus igényével irtották-fojtották a tiszta színpadi beszédet, deklamálástól féltve színészeinket. Az eredmény egy teljes szakmára vonatkoztatva vált lesújtóvá. Ezek után hogyan jelentkezhet a beszédkultúrára vonatkozó igény a nem hivatásosoknál? A pátoz ma már valóban nem divat, sajnos a nemes indulatok is sokan hajlamosak „hőzöngéssé” lefokozni. De olyan egyetemes kér-

déseket, melyekkel például Ady birkózott, lehetetlenség visszafogottan kifejezni. Végtelen egyéniség volt, ezért végtelenen is fogalmazott. A versmondók beszédstílusa, beszéderejüknek vértelensége ugyanúgy visszafogta Ady verseinek ritmus- és melódiaicsengését, mint a már idézett hivatásos versmondóknál már bírálatokban is kifogásolt szürkeség, előadói álnaturalizmus: önmagának való motyogás. Ady hevületét — hogy ennél a versenyenél maradjunk — olyan hőfokon kell és szabad tolmácsolni, egy keményre formált beszédkultúra segítségével, hogy a hallgatók kizökkenjenek nyugalmaikból. Nemes indulattal érzékeltetni hatalmas birkózásait: azt a magatartást, ami egyéni sorsát a néppel, a nemzettel egybeolvasztotta. Lassan odajutunk, hogy már nemcsak pódium-, hanem színházművészetünknek is föltehetjük a kérdést, nem cél-e hát, hogy a művészet katarzist idézzon elő?

Az Ady-versengés résztvevőinek nagy többsége belső, igaz érzéseit éppen beszédkultúrájának hiányosságai miatt nem tudta eléggé önmagából kibontani. Újra és újra felbukkan a kérdés bennem; hol, hogyan kellene, lehetne elkezdeni a szép, erőteljes magyar beszéd tanítását, szeretetből való művelését! A kismamák boldog ügyögésénél? Az óvónéniknek a legfogékonyabb gyerekeik által mindennap hallott mesemondásánál? A tanárképző főiskolák pedagógusjelöltjeinek ma még csak kényszerűen érintett beszéd-tananyagának szinte mindennél előbbre sorolásánál? Vagy mindez együtt lenne szükséges a Péchy Blanka által fölvetett általános beszédkultúra megteremtéséhez?

Összegezve mindezt: az Ady versmondó verseny egyik nagy eredménye az is, hogy ilyen kérdések egyáltalán fölvetődhetnek. Egy versenynek mindig van nyertese. Sokszor hangsúlyoztam már egy-egy szavalóverseny döntőjében: nemcsak az első díj tulajdonosa itt a nyertes. Mert nem kétséges, hogy ha a rádió és televízió különleges szolgálatának jelentése szerint ennek a műsornak adásonként átlag ötmillió nézője-hallgatója volt, akkor ezek között százezrével akadt olyan, aki a műsor hatására nyúlt Ady vagy más költők kötete után. Mert ha Ady igazságkereső szenvedélye nem jellemző is korunkra, az a tény, hogy már a második-harmadik elődöntő kedvéért több millió ember kapcsolta be a rádió-, tévékészülékét: nyertessé tesz egy ügyet. Azt az ügyet, melyről ma oly sokat illik beszélni és amely sok döccenővel bár, de hitem s munkám részeként lépésről lépésre előbbre megy: a közművelődés ügyét.

Meggyőződésem, hogy bárha kampányszerű is a sok méltatás, megemlékezés, mindez — az annyira népszerű vetélkedőkkel együtt — nem múlik el hatástalanul. Most szökken szárba az a mag, amit harminc esztendeje ápolgatunk: hogy a zene, a képzőművészet, a színház, az irodalom nemes élményeivel gazdagabbá, műveltebbé válják a társadalom. És benne az egyén. A versenyzők átérték a szépet, cselekvően. De átélte — befogadóan — több millió magyar. Eljuttatni a verskultúrát az ország legeldugottabb falvaiba is, törekedhet-e sokkal többre közművelődésünk? Gondoljuk el: egy 72 éves parasztember azzal érvel az ország nyilvánosága előtt: ha már az értelmiség nem, ő bizony elmerészkedik szülőfalujából. És kiáll Adyt idézni. És bejut egyéniségével, népünk sorsváltozásának erejét sugárzó lényével a döntőbe. És milliók megérik föllépésében a rendkívülit, mert elnyeri a közönség díját.

Április 4-e táján oly sokszor olvastunk, hallgattunk méltatásokat, okos érveléseket felszabadulásunk fontosságáról, nagyszerűségéről. Nem hiszem, hogy túlzok, ha a milliókat érdeklő Ady-versengést a hétköznapiakra lefordított április 4-ének is érzem. Az előszóval-lélekkel átfűtött versenyek a legtöbb papírról fölolvasott szónoklatnál többet érnek. A vetélkedők helyezettjei

nem azért győztesek, mert másoknál kifejezőbben tolmácsolták a költeményeket, hanem mert velük együtt milliókat érintett meg valami élmény, áhítózás a jóra, szépre, igazra. Itt és valamennyi vetélkedőn nyertes, aki mondja, és aki hallgatja. Nyertes maga a nemzet.

Bánffy György

Igen, az értelmező mellérendelés

I. A Nyr. 1977. évi 1. számában megjelent, „Az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonya” című cikkemben (9–19) azt bizonyítottam, hogy az értelmező nem alá-, hanem mellérendelő szószerkezeti viszonyt alkot az értelmezettel. Hangsúlyoztam, hogy nem új felfogás ez, sőt azt sem hallgattam el, hogy Károly Sándor is felveti annak lehetőségét: a minőségjelzői értelmezőre eredetileg *r á é r t h e t t é k* a jelzett szó jelentését is, így a „melléknévi értelmező” főnévi tag lehetett (i. h. 11). A cikkben azt igyekszem bizonyítani, hogy ez a tag tulajdonképpen ma is főnévi, illetve, hogy az értelmezői tag minden itt vizsgált értelmezős szerkezetben főnévi, az értelmezettnek meg mellérendelt tagja. Természetesen nem a jelentéstani (és csak esetleg ilyen alapon, tehát részben szófajtani) szemléletet tükröző *r á é r t é s* segítségével tettem ezt, hanem a *j e l z ő s s z e r k e z e t e k r e d u k c i ó s t ö r v é n y é n e k* alkalmazásával. Hogy miért, arról később.

I. A cikkhez Károly Sándor fűzött megjegyzéseket a Nyr. 1978 évi 1. számában (46–50). E cikkemnek második, mondhatnám: lényegi részét mégsem az ő cikkére írtam válaszul; ez már készen volt „Az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonyának kérdéséhez” címmel Károly cikkének megjelenésekor. Utólag azonban úgy láttam helyesnek, hogy a címet megváltoztatva s magát a cikket egy első résszel kiegészítve reagáljak a *n e m v á l a s z n a k*, hanem csak *m e g j e g y z é s n e k* szánt észrevételekre. Mert Károlynak *v é l e m é n y e* van ugyan dolgozatomról, de — s ez nyilván cikke jellegéből következik — nyomós ellenérve nincs állításaim lényegével kapcsolatban. Az az érv ugyanis, hogy Tesnière-rel közös eredményre jutottak egymástól függetlenül, nem vehető döntőnek. Arra a kérdésre: „Tehát mind a ketten egyformán tévedtünk egy ilyen komplex kérdésben?” — csak ezt a választ adhatom: könnyen lehet, sőt még az is, hogy mind a h á r m a n tévedtünk, legfeljebb *n e m e g y f o r m á n*. Én is vallom, hogy „a tudományban minden továbblépés csak az előzmények s főleg az ellenvélemény komoly és objektív számbavétele után lehetséges”, s azt is, hogy „törekednünk kell rá, különben kezdetünk mindent mindig előlről” (i.h. 50), de hadd tegyem azt is hozzá: ez nem véd meg bennünket minden esetben az előlről kezdéstől. Még akkor sem, ha a kutatóknak rendelkezésükre állt vizsgálódásuk idején mindaz a vitaanyag, amelyre a más véleményen levő szerző támaszkodik. Ugyanis az a tény, hogy egy anyagot félretesz valaki, mint alkalmatlant, nem mindig és nem okvetlenül az anyagra jellemző. Nem vagyok benne biztos tehát, hogy Károly Sándor már cikke elején kimondhatja az ítéletet: „A cikk elolvasása után úgy látom, semmit sem kell változtatnunk eddigi álláspontunkon, hiszen a szerző nem tud

olyan szempontot felvetni, mely új volna ahhoz a vitaanyaghoz képest, amely az akadémiai nyelvtan megfelelő fejezetei és az ezeket előkészítő könyvecském készülése idején rendelkezésünkre állt” (i. h. 46). Sőt azt is különös eljárásnak tartom, hogy dolgozatomról előbb azt mondja ki: „... beletartozik ... azoknak a kísérleteknek a sorába, amelyek újabban a „funkcionális” jelszóval éppen nem funkcionális szemléletet tükröznek” (i. h. 49), néhány sorral lejjebb mégis arra az álláspontra jut, hogy szemléletemet „a funkció szempontjából” csak akkor tudja „értelmezni”, ha előbb tisztázom, mit érték funkción, funkcionális szemléleten. Vagyis előbb már elparentál egy dolgozatban tükröződő szemléletet mint nem funkcionálisat, amelyet tulajdonképpen értelmezni sem tudott a funkció szempontjából a szerző magyarázata nélkül.

Látszatra talán abból adódik a köztünk levő félreértés, hogy mást-mást értünk ugyanazon a terminus technicuson. (Ez a magyar nyelvészetben előforduló jelenség; a legtöbb szerző előre tisztázza is, mit ért ezen vagy azon a közkeletű szakkifejezésen.) Ennek a mást-mást értésnek azonban a mi esetünkben nem terminológiai, hanem sokkal mélyebb, lényegi oka van. Az, hogy más-másképpen látjuk magát a nyelvet. Tehát nem egyszerű terminológiaértelmezési zavarról, sőt nem is egyszerű félreértésről van itt szó, hanem komoly véleménykülönbségről, mint ezt Károly Sándor nyilván tudja is.

2. Vannak, akik a nyelvnek a szemantikai oldalát tartják fontosnak, a formait nem. Vannak viszont, akik a nyelv formai vizsgálatára esküsznek. Én egyik csoportba sem tartozom. Azt vallom — tudom, nem egyedül —, hogy a nyelvnek mindkét arculata egyformán fontos. Ahogyan a csupán formai vizsgálattal helytelen eredményekre juthatunk, ugyanúgy kaphatunk látszat-, tehát hamis eredményeket a szavaknak csupán a szemantikai oldalát és összefüggéseit vizsgáló szemlélettel, még ha „funkcionális”-nak nevezzük is ezt. Egy-egy nyelvi elemnek a közlésben betöltött szerepét nem lehet csupán a jelentése alapján megítélni, vagy ezt a szempontot tenni a más szempontok szerinti megítélés alapjául. Én a *formális*-sal a *szemantikai*-t állítom tehát szembe, nem a *funkcionális*-t, s a funkcionális szemléleten a szemantikai és formális szemlélet egyidejű érvényesítését értem. A nyelvtan felől nézve a kérdést: egyformán fontosnak tartom tehát a szemantikai, szófaji és alaki, valamint a szintaktikai szempontú vizsgálatot, mégpedig nem külön-külön, egymástól elszigetelten, hanem komplex módon végezve, de a *s z i n t a k t i k a i h e l y z e t b ől k i i n d u l v a*. (Mások ezt valószínűleg funkcionális-strukturális szemléletnek tartják.)

Akik a funkcionális szemléletet a szemantikaira szűkítik, rendszerint a formális logika módszereivel vizsgálják a nyelvet, így természetesen nem is juthatnak tovább a szemantikai összefüggések feltárásánál, de nemegyszer hamis minősítésénél. Miért lenne például a „Veszek neki pirosat” és a „Veszek neki csizmát, pirosat” mondatok *pirosat* tagja az egyik mondatban tárgy, a másik mondatban pedig értelmező jelző? Csak azért „jelző” a második mondatban, mert ebben megjelenik a *csizmát* tag is, amellyel *j e l e n t é s t e k i n t e t é b e n* összefügg a *pirosat*? De jelentés tekintetében sem, alakilag és szintaktikailag meg éppen nem a jelző és a jelzett szó összefüggését mutatja a két tag. S lehet-e pusztán a jelentés-összefüggés alapján szintaktikai és szófaji minősítést végezni? Nem lehet. Aki ezt teszi, az szemantikai alapon kreált kategóriákat erőszakol bele a mondattanba és a szófajtanba, sőt az alaktanba is. De még a jelentésstanba is, mert nyelvtani homonimákat lát ott is, ahol nincse-

nek (vö.: Nyr. 102: 49). A szavak jelentését és szemantikai összefüggését a szintaktikai helyzet és a vele összefüggő szófaji szerep alaposabb vizsgálata, valamint a formai jegyek figyelembevétele nélkül nem lehet minősíteni. Nem siklottam én el afölött sem, amit Károly hozzáfűz az értelmezőnek a ráértéssel kapcsolatos magyarázatához. „Mivel azonban itt a ráértésnek szabályszerű, egy bizonyos szerkeztípushoz kötött módja alakult ki, a melléknévi értelmezőt ma mégsem foghatjuk fel olyan értelemben alkalmi főnévnek, mint például a sajátos azonosító értelmezőknél tárgyalt *Kálmuska*, a **kisebbik** típusú szerkezet értelmezőjét” (MMNyR. 2:297; idézem: Nyr. 101 : 11). Hogyan siklottam volna el fölötte, amikor cikkemben ez után az idézet után ez a mondatom következik: „szerintem pontosan egy és ugyanazon értelemben foghatjuk fel mindkettőt alkalmi főnévnek. S a probléma megoldásának éppen ebben van a nyitja” (i. h. 11). Az „elsiklás valami fölött” és az „egyet nem értés valamivel” két különböző dolog. Még azzal sem győz meg Károly Sándor, amit cikkében magyarázatként hozzáfűz ehhez: „Azaz: egy nyelvtani szerkesztésmód kialakulásának nyelvi és ílektani körülményeit soha sem szabad (a kiemelés tőlem — J. I.) azonos módon megítélni azzal a későbbi állapottal, amikor a szerkesztésmód már a nyelvi rendszernek részévé szilárdult” (Nyr. 102 : 48). Nemcsak e kizáró megfogalmazással, hanem azzal sem értek egyet ezek után sem, hogy egy (illetve két) értelmezőfajta csak azért ne lehessen alkalmi főnévi, mert olyan helyzetben fordul elő, amelyben a ráértésnek szabályszerű, egy bizonyos szerkeztípushoz kötött módja alakult ki. Ezt a magyarázatot nemcsak nyelvészeti, hanem még logikai is lehet elfogadni. Attól még nem lesz egy főnévből (még alkalmi főnévből sem) melléknév (vagy számnév), ha kifejtő magyarázó tagként áll egy főnév után. Márpedig bizonyíthatóan ilyen tagként áll; jelzőt csak ugyanolyan erőszakkal lehet belőle kreálni, mint az alkalmi főnévből melléknévet (vagy számnévet) ebben a helyzetben, és csupán jelentéstani alapon, a mondattani, szófajtani, alaktani szempontok kizárásával, ennek következtében jelentéstani szempontból is a jelentés-összefüggésüknek nem nyelvészeti, hanem csupán logikai (bele)magyarázásával. Az akadémiai nyelvtan idézett helyén (2: 297) Károly Sándor ezt írja: „a *Veszek neki csizmát*, **pirosat** (népd.) mondatban a *pirosat* melléknévi értelmező a *piros csizmát* közönséges jelzős szerkezettel lehetett egyértékű, az egész mondat pedig ezzel: *Veszek neki csizmát*, piros csizmát. A *pirosat* melléknévi értelmezőnek tehát főnévi értéke lehetett.” Kérdésem: mióta tekinthető ez a tag melléknévnek? Hiszen a ráértésnek az a bizonyos szabályszerű, szerkeztípushoz kötött módja nem alakulhatott ki később; ennek már a jelenség felbukkanása idején meg kellett lennie. Vagy meg lehet ezt a kérdést úgy oldani, hogy tegnapig főnév volt, máttól melléknév lesz? Csak abban az esetben, ha egy nyilvánvaló tévedést korrigálunk. De itt éppen ellenkező korrekcióra van szükség. Nem hiszem tehát, hogy Szabó Dénes megfélekedezett volna a nyelvtani homonima fogalmáról, mint ezt Károly Sándor állítja. Inkább azt hiszem, hogy nem nyelvtani homonimának tartja a két alakot, mint ahogy magam sem.

Vannak, akik belátva, hogy helytelen a nyelvnek a logikai módszerekkel történő és csak a szemantikai szemléletre korlátozódó vizsgálata, a szófajtani szemléletet tartják a funkcionális szemlélet alapjának, s magát a szófajt a funkció meghatározójának. Ehhez annyit: igaz, hogy a szintaktikai funkció erősen szófajhoz kötött, mégis ez határozza meg a szófajiságot, nem fordítva. Az a tény, hogy egy szó főnév, csak azt jelenti, hogy lehet a mondat

ban alany, állítmány, tárgy, határozó vagy jelző. De hogy valójában mi lesz, azt nem dönti el. A szintaktikai helyzet és szerep viszont meghatározója a szó-fajnak is.

3. A két mondat *pirosat* tagja nem is csupán azért tárgy, mert tárgyraggal fordul itt elő. Előfordulhat egy szó a mondatban tárgyragosan anélkül is, hogy tárgynak minősíthetnénk. Például a „Mit sírsz?” *mit*-je tárgyragos mivolta ellenére is határozó, mert a szintaktikai és szemantikai szempontok alapján ennek minősíthető. De ahogy nem lehet *valamit sírni* (hacsak nem sírva elmondunk valamit), ugyanúgy nem lehet *pirosat csizmát venni* sem. Lehet viszont *piros csizmát venni*, sőt *csizmát, pirosat venni* is, de ez utóbbit csak 'csizmát venni, piros csizmát venni' értelemben.

4. Kétségtelen, csak helyeselhetjük, ha valaki egy kérdést több módszerrel vizsgál meg a nyelvtudományban. A magyar mondatban azonban a logikai módszer és rendszerezés talán túlságosan is nagy teret kapott. De hadd idézzem Hadrovics Lászlót: „... az a logikai rendszerezés, amely az egésznek [az akadémiai nyelvtanunk mondatának — J. I.] alapja, túlságosan egyoldalú, nem eléggé nyelvyszerű, nem a nyelv természetes adottságaiból indul ki, hanem a formális logika összefüggései alapján alkot rendszert, és ehhez méri a nyelvi jelenségeket. Olyan eljárás ez, mintha a föld felületét nem a természetes tájegységek szerint írnánk le, hanem ezektől teljesen függetlenül, mesterségesen meghúzott szélességi és hosszúsági körök által alkotott képzeletbeli idomokat vennénk a leírás alapjául” (A funkcionális magyar mondatban alapjai 7). Ehhez legfeljebb még annyit teszünk hozzá: kívánatos lenne olyan magyar nyelvtan alkotása, amely a nyelvi jelenségeket végre *n y e l v t a n i s z e m p o n t b ó l* és *n y e l v é s z e t i m ó d s z e r e k k e l* vizsgálja s írja le. Nem valamiféle modern nyelvtanról álmodozom, hanem a régít szeretném *n y e l v t a n i b b n a k* látni, illetve azoknak szeretnék segíteni, akik ilyenné akarják tenni.

5. Károly Sándor megállapítja a redukció törvényével, elméletével kapcsolatban, hogy „ez a törvény és elmélet már igen-igen régi, és különböző elnevezések alatt lépett fel a nyelvtudomány története folyamán: *nyelvi takarékoság, ellipszis, rövidülés, ráértés* esetleg stb.” (Nyr. 102: 48), sőt ő maga is említette mint egy magyarázati lehetőséget (elvetőleg), s azt is észreveszi, hogy utaltam is erre. Közben a szememre veti, hogy olyan megfogalmazásban beszélek erről az elméletéről, mint amelyik az enyém, mert egy helyen ezt írom: „De ez a változat is magyarázható elméletünkkel...”

Hogy a redukció *m i n t j e l e n s é g* nem új, az nekem sem új. Előző cikkemben (Nyr. 96: 38—50) be is mutatom, hogy a leíró nyelvtanban milyen neven ismeretes: *jelentéstapadás, szófaji átcsapás* stb., de arra is rámutatok, hogy mindegyik névvel *m á s - m á s s z e m p o n t b ó l n é z v e* jelöljük a jelenséget. Ezek közé kell sorolnom a *ráértést* is, hiszen Károly Sándor maga is *a l k a l m i t a p á d á s n a k* tartja (Általános és magyar jelentéstan 309). Tehát *a jelzős szerkezetek redukciója* kifejezés még szinonimája is alig lehet a *ráértés*-nek, nemhogy tautonimája volna. *A jelzős szerkezetek redukciójának törvénye* pedig még szinonimája sem lehet. Ami pedig a *redukciós elmélet* kifejezést illeti, az nemcsak magát a redukciót, hanem ennek törvényét, sőt az inkriminált helyen még e törvénynek az alkalmazhatóságát is magában foglalja („De ez a változat is magyarázható elméletünkkel: *Eladta a lovait, a szürkéit...*”)

Mindezeket nem jelentéstani kioktatásnak szánom, csupán a fogalmakat akarom tisztázni.

A fentebb elmondottak ellenére sem jutott eszembe, hogy kisajátítsam ezt az elméletet. Talán legjobban a birtokos személyrag bizonyítja ezt. Ha ezt akartam volna, akkor az *elméletemmel* alakot használnom. Nem arról van szó tehát, hogy a több birtokosra utaló személyraggal mint a szerénység mezével takarjam az elmélet kisajátításával kapcsolatos szándékomat. Csupán stilisztikai okokból, kényszerből használtam így ezt a szót. Felsoroltam ugyanis ezen a lapon (13), mi mindent lehet még ezzel az elmélettel bizonyítani. Sűrűn követik egymást ezek a kifejezések: „Természetesen a redukcióval kapcsolatos magyarázat...”; „A redukciós elmélettel még az olyan szerkezetek mibenlétét is megmagyarázhatjuk...”; s most jön ez: „De ez a változat is magyarázható elméletünkkel...”; majd folytatódik tovább: „Sőt az is természetes, hogy a redukció törvényével...” Talán nyilvánvaló így, miért választottam a harmadik esetben az *elméletünkkel* alakot: el akartam kerülni az ismétlést. Ebben a helyzetben talán nem hibáztatható e szóalak használata, hiszen már említett, nemcsak a szerző, hanem a z o l v a s ó á l t a l i s i s m e r t elmületről van szó. S éppen ez a személyrag alkalmas ennek kifejezésére is. Mindezt tehát csak félremagyarázni lehet, félreérteni nem.

II. Egy tőlem nagyra becsült nyelvészünk — miután biztosított egyetértéséről a főbb kérdésekben — megkérdezte: hogyan illeszthető be a *lovat*, az *enyémet* értelmezőtípus az általam felvázolt rendszerbe, mert az *én lovat* van, de az *enyém lovat* nincs nyelvünkben.

1. Ez valóban így van. Birtokos jelzői helyzetben a személyes névmási alak fordul elő birtokos névmási szerepben, állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói, sőt értelmezői helyzetben is az *enyém*, *tied* stb. birtokos névmási alakok töltik be azt a funkciót.

Csak hogy A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára vagy bármelyik nyelvtörténetünk adatai szerint az *enyém*, *tied*, *övé* stb. birtokos névmási alakokban a személyes névmás, a birtokjel és a birtokos személyrag található meg. Tehát pl. az *enyém* az *én-é-m*, a *tied* a *ti* (a *te* régebbi alakja) *-é-d*, az *övé* az *öv* (az *ő* régebbi alakja) *-é* elemekből tevődik össze, s így folytathatnánk tovább a sort. De miért ezek az elemek találhatók bennük? Azért, mert a birtokos jelzős szerkezetnek a maga nemében szabályos redukciója ment itt végbe.

De talán idézzük fel a szabályt is: „Ha a jelzős szó szerkezet alaptagja odaértés vagy más ok folytán hiányzik a mondatból, a jelző vagy az alárendelő összetett mondat főmondatának jelzői helyzetű utalószava mint alárendelt tag alkalmilag átveszi a jelzős szerkezet jelentését, továbbá az alaptag szófaji értékét, alaki kitevőit (a redukálódott birtokos jelzős szerkezetet *-é* birtokjel jelzi) és mondatbeli funkcióját (Nyr. 96: 45; 101: 12). Feltehető, hogy a redukció kezdetben a névmási birtokos jelzős szerkezetekben is a l k a l m i j e l l e g ű volt, tehát a létrejött alakulat az adott birtokos jelzős szerkezet jelentésének felelt meg. S mivel a birtokos nemcsak 3., hanem 1. és 2. személyű is lehetett ezekben a szerkezetekben, a birtokos jelző a redukció folytán a jelzett szónak az erre utaló személyragját is átvette. Ha tehát pl. a *ló* szerepelt jelzett szóként a szerkezetben, az alkalmi redukció így mehetett végbe:

az én lov-(a)m	az én-é-m
a ti (te) lov-(a)d	a ti-é-d
az őv (ő) lov-a	az őv-é(-je)
a mi lov-(u)nk	a mi-é-nk
a ti lov-(a)tok	a ti-é-tek
az őv (ő) lov-(u)k	az őv-é-k

Nem tartom most feladatommak, hogy részletesen foglalkozzam itt azzal a kérdéssel, miképpen váltak ezek az alakok névmási rendszerünk részrendszerévé, s milyen változáson mentek át. Egy biztos: a redukció útján keletkezett s ma már *enyém, tied, övé, mienk, tietek, övék*, továbbá *enyéim, tieid* stb. formákban használt szóalakok általános jelentéstartalmú alakká válva névmási rendszert alkotnak: a birtokos névmások rendszerét. Ahhoz tehát, hogy egy olyan birtokos jelzős szerkezetet, amelyben az *én, te* stb. névmás a birtokos jelző, összevonjunk, nincs szükségünk a redukció alkalmankénti, ma már ugyan analógiás alapon szinte automatizáltan történő végrehajtására, mint más jelzős szerkezetek esetében, hanem felhasználjuk a régi redukció eredményeképpen létrejött, már állandósult birtokos névmási alakokat, amelyek konkrét jelzős szerkezet helyett állva konkrét jelentést kapnak, mint rávonatkoztatás esetén bármelyik másik névmás.

2. S az *enyém, tied* stb. alakú birtokos névmás: főnévi névmás. Más nem is lehet, mert a birtokos jelzős szerkezet jelzett szava mindig főnév, s a létrejött alak — a redukciós törvény szerint — ennek a szófaji értékében állhat. S értelmezőként mindig ezek a névmások fordulnak elő („Hozd be a cipőt, az *enyémet*”; „Elofvastam a verseket, a *tieidet*”; stb.). Az eddig vázoltak alapján talán érthető, hogy az *enyémet, tieidet* értelmezői tagok sohasem állhattak az értelmezett tagok jelzőjeként, még *enyém, tieid* stb. alakban sem, mert ezek a birtokos névmási alakok nem állhatnak jelzőként; s az az állítás is megdőlt, hogy az értelmező az értelmezettnek a toldalékait veszi fel (vö.: *cipőt: enyémet; verseket: tieidet*). De talán azt is bizonyítják, hogy az effajta (*csizmát, pirosat; almát, hármát; a tollat, a Jánosét; a lovat, az enyémet*) értelmezős szerkezetek értelmezői tagjai egy értelmezői helyet ű jelzős szerkezetek redukciója folytán keletkezett alakulatok (*csizmát, [piros csizmát >] pirosat; almát, [három almát >] hármát; a tollat, [a János tollát >] a Jánosét; a lovat, (az én lovamat >) az enyémet*) — mégpedig az első három esetben alkalmi, a negyedikben pedig egy régebben végbement redukció eredményeként létrejött alakulat —, s mint ilyenek az értelmezéssel csak mellérendelő (ha úgy tetszik [tankönyveink szóhasználata szerint]: „nem tisztán mellérendelő”, de mindenképpen párhuzamosan két- vagy több sarkú) szerkezetet alkotnak.

Jakab István

A magyar mint idegen nyelv

Az alábbiakban a címmel jelölt tárgykör folyóiratunk lapjain első ízben kap helyet ilyen terjedelemben és részletezésben. Egy vitaülés teljes anyagát adjuk közre több oknál fogva.

Anyanyelvünknek mint idegen nyelvnek ilyen szintű megközelítése napjainkban társadalmi igény sürgetésére vált időszerűvé. Nyelvünk iránt világszerte megnövekedett az érdeklődés egyrészt a turizmus fellendülése következtében (évről évre nagyobb számban keresik fel országunkat külföldi látogatók), másrészt az országunkban tanulmányokat folytató külföldieknek a szükséges mértékben el kell sajátítaniuk a magyar nyelvet, harmadrészt a nyelvtudomány kutatói számára a mi nyelvünk — finnugor voltánál és jellemző sajátosságainál fogva — értékes adatokat szolgáltat az általános nyelvészetnek.

Van azonban egy negyedik oka is a téma alapos vizsgálatának. Megélenkült a külföldön élő magyarság érdeklődése nyelvünk iránt. Mind a szomszéd államokban élő magyar anyanyelvűek, mind a világon szétszórtságban élő magyarok vagy magyar származásúak igényei megkövetelik a kérdésnek napirendre tűzését tudományos szinten. Az Anyanyelvi Konferencia néven ismeretes mozgalom (a Magyarok Világszövetsége szervezésében) elsőrendű célul tűzte ki a nyelvmegőrzés programját az elsősorban nyugaton élő magyarság származási tudatának fenntartása, hazánkhoz kötődésének ápolása végett. Mind a magyar nyelvterületen, mind a szétszórtságban a nyelvünket beszélők (számukra nézve vö. Nyr. 1970: 377—92) jó része más nyelvek hatásának van kitéve, illetőleg a környezet nyelvét is elsajátítja. Felmerül a két- vagy éppen többnyelvűség számos oktatási problémája is.

Eddig is folyt — és folyik ma is — idegen ajkúak magyar nyelvre tanítása erre a célra létrehozott és jól működő intézményeinkben. A vázolt okokból azonban szükségére mutatkozott annak, hogy széles körű és beható tárgyalással sokoldalú képet kapjunk a hazai és külföldi magyartanítás helyzetéről és eredményeiről. Azért adjuk közre az ankét teljes anyagát, hogy feltáruljon a kérdés minden oldala: szakembereink és intézkedésre hivatott intézményeink illetékesei hogyan látják az oktatás elvi, elméleti és gyakorlati problémáit, milyen tervek megvalósítását javasolják. Az oktatás elveiről és módszertani megoldásairól lefolyt eszmecsere az első széles körű akadémiai tapasztalatcsere volt.

Előzményeiről szólva a következőket kell megemlítenünk: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága, az Osztály 1976. júniusi határozata alapján az 1976—77-i tanév folyamán több alkalommal foglalkozott a magyar mint idegen nyelv témakörével. 1976. december 16-i bizottsági ülésén Hegyi Endre, Dálnoki-Fésűs András és Szende Aladár bizottsági tagok, valamint Ginter Károly és Kígyóssy Edit meghívott szakértők felkért beszámolója alapján vitatták meg a kérdést. — 1977. január 4-én szűkebb szakértői megbeszélés történt (a fentiekén kívül Bodolay Géza, Szöllősy-Sebestyén András és Szépe György vett részt).

A két előkészítő alkalom után a Bizottság 1977. június 21-én délután tartott an-

kétot a témakörben. Az ankéton mintegy negyvenen vettek részt. Tudomásunk szerint valamennyi, a témában érdekelt magyarországi intézmény képviselői jelen voltak¹ (vagy kimentették magukat).

Közlésünkben először Hegyi Endre vitaindítója olvasható; majd ezt követi a hat felkért hozzászóló: Bodolay Géza, Dálnoki-Fésűs András, Ginter Károly, Kígyóssy Edit, Szende Aladár és Fülei-Szántó Endre elmondott szövegének írásbeli változata. Ezek után olvasható Polgár Endre, Károly Sándor, Somos Béla, Szöllősy-Sebestyén András, Szabó Dénes, Bánhídi Zoltán, Horváth Tibor és Kornya László szövege, végül Jónás Frigyes írásban benyújtott hozzászólása. (Az elhangzott hozzászólások közül Varga Dénesé és Aradi Andrásé hiányzik.) A vita egyéb részét, valamint a konklúzióját a vitát vezető Szépe György foglalja össze.

Hegyi Endre:

A magyar mint idegen nyelv témájának megvitatását időszerűnek s nagy jelentőségűnek tartom mindenképpen, de különösen azért, mert a legilletékesebb fórumon került rá sor.

„A magyar mint idegen nyelv” elnevezés használata napjainkban divatszámba megy, hallunk, olvasunk róla, de hogy valójában mi is az, erre már nehezebb egybehangzó választ kapni. Véleményem szerint ennek a magyarázata szakmai sajátosságból adódik. „A magyar mint idegen nyelv” nyelvoktatási terminológia. A nyelvoktatás gyakorlati munka, melynek az a feladata, hogy a nyelvészetben kodifikált elmélet alkalmazásával valakit egy nyelvre megtanítsen.

Az elmélet és a gyakorlat dialektikája jól fejeződik ki ebben az újabbkori megfogalmazásban: alkalmazott nyelvészet. Az alkalmazás a társadalom által kijelölt területen megy végbe. Többek között ezzel is magyarázható, hogy egy-egy terület művelője mindig a maga szószólójaként hallat magáról, s nem igyekszik nézeteit a mások meglátásaival színtézisbe hozni.

De lehetséges-e egyáltalán eljutniuk erre a szintre azoknak, akik — a pedagógiai feltételeket tekintve — olyannyira különböző munkahelyen dolgoznak, mint pl. az egyetem, a Nemzetközi Előkészítő Intézet, a TIT, a nyári egyetemek vagy a külföldi magyar nyelvi lektorátusok. Ha nem is teljes mértékben, de lehet. Lehet, mert a fő cél vitathatatlanul közös: a magyar nyelvet kell megtanítani az idegen ajkúknak. S bár a feltételek től sokban függ a módszer megválasztása, ez nem zárhatja ki a nyelvészeti alapelvek egységét.

¹ A következő tizennyolc intézményből jöttek el képviselők, illetőleg szakértők: Bessenyei György Tanárképző Főiskola (Nyíregyháza); Budapesti Műszaki Egyetem, Nyelvi Intézet, Magyar Nyelvi Csoport; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Központi Magyar Lektorátus (Budapest); Humboldt-Egyetem, Finnugor Szakterület (Berlin); József Attila Tudományegyetem, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék (Szeged); Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet (Kecskemét); Kossuth Lajos Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Idegennyelvi Lektorátus (Debrecen); Kulturális Kapcsolatok Intézete (Budapest); Külkereskedelmi Főiskola (Budapest); Magyarok Világszövetsége (Budapest); Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (Budapest); Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Nyelvi Intézet (Budapest); Nemzetközi Előkészítő Intézet (Budapest); Oktatási Minisztérium, Tudományegyetemi és Tanárképző Főiskolai Főosztály (Budapest); Országos Pedagógiai Intézet, Magyar Nyelvi Csoport (Budapest); Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Országos Idegennyelv-oktatási Központ, valamint a TIT Fejér megyei, Hajdú-Bihar megyei és Győr megyei Idegennyelv-oktatási Szakosztálya a (Hajdú-Bihar megyei Szakosztály rendezi a Debreceni Nyári Egyetemet).

Nem zárhatja ki, mert — amint az angol Strevens írja — a metodika kétoldalú folyamat, amely egyenlő mértékben van elkötelezve a nyelvészetnek és a pedagógiának. A szovjet Gansina másképpen fogalmaz, de ugyanazt mondja: valamely idegen nyelv módszertana a tanulandó nyelv fonetikai, morfológiai és szintaktikai szerkezetétől függ. — Tehát azt, hogy milyen módszerrel tanítsunk, maga a nyelv mondja meg, csak igazodnunk kell hozzá.

A nyelv fonetikai, morfológiai és szintaktikai törvényeit nem nekünk kell felderítenünk, megvannak azok a leíró, illetve általános nyelvészetben, csupán nézőpontunk formálódik sajátosan amiatt, hogy a külföldiek oldaláról közeledünk az oktatás tárgyához.

Hadd idézzek egy idevágó részt „A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban” című jegyzetemből: „Mit jelent kulturális és tudományos életünknek ez az új színfoltja: a magyar mint idegen nyelv. Mindenekelőtt szemléletet jelent. Azt, hogy nyelvünket idegen szemszögből nézzük, ami korszerű módszerekben, módszertani eljárásokban realizálódik a tanítás folyamán. Alkalmazott nyelvészetről lévén szó, a gyakorlat igényeinek megfelelően igazodunk a magyar leíró nyelvtudomány törvényeire, az általános nyelvészeti elképzeléseket pedig alkalmazhatóságuk szerint értékesítjük.”

A magyar mint idegen nyelv diszciplína fogalmi értelmezését persze többféleképpen meg lehet közelíteni, egy tény azonban vitathatatlan: lényege nem azonos az idegen ajkúak magyaroiktatásával, mely létezett a múltban is, amelyből azonban éppen az hiányzik, ami a magyar mint idegen nyelv diszciplínára jellemző: a korszerűség.

A tudomány művelése alkotó munka, művelője a művészettel ellentétben elsősorban nem a képzeletből teremt, hanem tudomásul veszi a korábbi eredményeket, azokat fejleszti tovább, egészíti ki, vagy veti el. De mindenképpen számolnia kell mindazzal, ami előtte történt, vagy éppen körülötte történik. A korszerű nyelvoktatás új eredményei, irányzatai az idegen nyelvek oktatásán keresztül jutottak el hazánkba. Közismert tény az is, hogy az új nyelvtudományi elméleteket, nyelvpedagógiai elveket a magyar nyelv karakterétől idegen nyelvek sugallták, nem mindig szerencsésen. Ez korántsem jelenti, hogy ne vegyük át mindazt, ami hasznos, ezeket az értékeket azonban a magyar nyelv szelleméhez, strukturális felépítéséhez kell igazítani. Legelsősorban a terminológia területén szükséges közös nevezőre jutnunk, különben mindenki úgy értelmezi a dolgokat, ahogyan akarja.

A szóbeliség elsődlegessége, a nyelvi mozgás vizsgálata, a mondatközpontúság, illetve beszédközpontúság, a nyelv szokásrendszeréből adódó automatizációs eljárások, valamint az ezeket segítő technikai eszközök — s még sorolhatnám a korszerű nyelvoktatás vívmányait — minden nyelvre érvényesek, tehát egyetemes jellegűek. Csupán ezekről a magyar mint idegen nyelv diszciplína nem sarjadhatott volna ki. Attól még kevésbé, amit — az univerzálissal éppen ellentétesen — az oktatás helyi körülményeinek nevezhetnénk. Ezekre, vagyis a különböző munkaterületekre a felsorolás erejéig kitértem, most a feltételekre utalnék néhány mondatban. Mennyire mások például az oktatás feltételei hazánkban, ahol az idegen ajkú a célnyelv környezetében él, s megint mások külföldön, ahol a forrásnyelv miliője a tanterem falai közé szorítja a nyelvtanulást lehetőségeit. S hogy hazai viszonylatban is mondjak differenciált példát: a Nemzetközi Előkészítő Intézetben meghatározott idő (optimálisan 10 hónap) alatt a tanárok követhetik az egyszerűtől a bonyolult felé haladás pedagógiai elvét s viszonylag csökkentett nyelvtant s szókincsot kell tanítaniuk, az egyetemeken viszont a külföldi hallgató egyszerre találja magát szemben nyelvünk összes bonyolult viszonyaival s teljes szókincsével. Ugyanakkor a nyári egyetemnek néhány hetes tanfolyamain a társadalmi érintkezés elemi formáit sajátítják csak el a jelentkezők.

Vajon azt jelentené mindez, hogy a magyar mint idegen nyelv diszciplínája annyi változatot produkál, ahány helyzet adódik? Alapelveiben nem. Miután valamennyien

– bár más-más körülmények között – a magyar nyelv oktatására vállalkozunk, nem térhetünk ki a Gansina által megfogalmazott igazság elől. A magyar nyelv karaktere, elsősorban ragozó volta, strukturális felépítése – mely döntően befolyásolja a módszert – ama összevető tevékenység során válik nyilvánvalóvá, mely jellemző egész munkánkra. Az oktatás folyamán minden pillanatban két nyelv áll szemben egymással egybevágó és egybe nem vágó elemeivel, s nekünk pontosan azért kell beállnunk a forrásnyelv nézőpontjába, hogy a tanítványt ügyesen átsegítsük az interferenciák akadályain anélkül, hogy tételesen beszéljünk róluk. Következésképpen az órán nem csinálunk kontrasztivitást, mert ezzel csak növelnénk az anyanyelv gátló hatását.

Rögtön hozzá kell tennünk, hogy ez az eljárás nemcsak ebből a szempontból gyümölcsöző. Gyümölcsöző abból a szempontból is, hogy az oktatás közben a magyar nyelvi ismereteknek olyan tartalékai kerülnek felszínre, amelyek nem ötlöttek szemébe még senkinek, lévén a magyaroknak mindaz természetes, ami egy külföldi számára nem éppen magától értetődő. De előbukkannak szép számmal olyan – nyelvtanilag kodifikált – nyelvi jelenségek, elméleti elképzelések, melyeket a gyakorlat nem igazol, vagy legalábbis nem tud rá elfogadható választ adni. Sőt, találkozunk olyan problémával, mely mint elmélet a maga nemében igaz, de a gyakorlatba – mint mondani szokták – nem lehet „egy az egyben” áttenni. Ilyenkor vitathatatlan ellentmondásossággal állunk szemben, melyet fel kell oldanunk.

Véleményem szerint az észrevétlenül alkalmazott nyelvi egybevetés, valamint az elmélet és a gyakorlat közötti viszonylagos ellentmondások feloldása a magyart idegen nyelvként tanítók legfontosabb feladatai közé tartozik. Csak néhány példa: Ha elfogadjuk, hogy a nyelv kommunikációs eszköz – minthogy valóban az –, akkor kiemelt módon találkozunk a Saussure óta napirenden szereplő forma és tartalom kérdésével. Filozófiai-lag nem vitás, hogy a tartalomé az elsőbbség, a nyelvtanításban azonban, különösen a kezdeti szakaszban a tartalom elé kerül a forma, hiszen a célnyelv formáit kényszerítjük rá a tanulóra, aki az emberi gondolkodás anyanyelvi eszközeivel rendelkezik. S még mindez rendjén végbemegy, feje tetejére állítjuk azt az – ugyancsak Saussure nevéhez fűződő – tételt, hogy a beszéd az egyén aktusa, ugyanis a kész formákkal való bombázás következtében a beszélőt éppen a beszéd kezdeményezésétől fosztjuk meg. Ami pedig a „kész formát” illeti, nem valami teljességről, egészről, hanem csak az elemekről, a szavakról, közelebből az ismeretlen szavakról lehet szó. Hiszen ezekkel találkozik a tanuló először.

Hát akkor kísért a múlt s előnyben részesítjük a mondatközpontúsággal szemben a szóközpontúságot? Dehogy! Ismét ellentmondást oldunk fel. Dialektikusan nézve akkor vagyunk igazán mondatközpontúak, ha a részeknek, a nyelv építő tégláinak, a szavaknak egészet alkotó potenciáját tartjuk szem előtt. Itt lép be műveletünkbe a *v o n z a t*, mely szinte előre meghatározza a létrehozandó mondat létfeltételeit.

De ott is van sajátos tennivalónk, ahol nem mutatkozik ellentét az elmélet és a gyakorlat között. Való igaz például, hogy mozgásában kell vizsgálni a nyelvet, de mi nem leírni, hanem megtanítani akarjuk, ezért mozgathatósága, működtetése érdekel elsősorban, ugyanis egy idegen ajkúnak az magától nem mozdul meg. Erre kiválóan alkalmas a magyar kérdő struktúra, mert a kérdő névmás ragja a párbeszéd többségében előrejelzi a feleleti mondat állítmányi bővítményének végződését. Pl. *Mit írsz? Levelet.*

A mondat a nyelv mikrovilága, s nincs semmi teljesség a nyelvben, mely mondat nélkül elérhető lenne. Ezért legszebb nyelvtanítói feladata: bábáskodni a világrajövetelénél. Mikor aztán már megvan, tovább fürkészni mozgását: hogyan tágul vagy zsugorodik, hogyan csap át egyik a másikba szakadatlan transzformációk keretében.

A nemrég elhunyt Lotz János egyik posztumusz írásában olvastam, hogy kezdetben az ember összekeverte a gondolat burkát, vagyis a nyelvet magával a gondolattal. Így

lett mitikus a szanszkrit nyelvtan, s került — tegyük hozzá — a logika a görög grammatika középpontjába. Ma a természettudományos gondolkodás hatja át a nyelv vizsgálatát: a szerkezet, a lineáris, a vertikális, a statikus, a dinamikus fogalmak mind erről vallanak.

Kortársként én is ezt az utat próbáltam követni, mikor is a legtökéletesebb geometriai forma, a gömb helyváltoztatás nélküli mozgását próbáltam kikövetkeztetni a nyelv működéséből: a szakadatlan pulzációt, zsugorodást, tágulást, a mondatoknak egymásba való átesapását, mely feldob minden elképzelhető részjelenséget. A magyar nyelv erősen formális jegyei, a toldalékok olyan formális eljárások alkalmazását teszik lehetővé, melyek kevés nyelvtani segédlettel segítik az automatizációs gyakorlatokat.

S hogy ez a szemlélet miként hat vissza a grammatikára, erre csak egyetlen példát. A képzőt nyelvtanaink a lexika területére utalják, holott döntő szerepe van a mondat produktálásában s transzformálásában. Íme a következő vonzatstruktúra: *törekszik vki vmire*. Behelyettesítve a szótári formát, a következő mondatot kaphatjuk: *Az ember a világ megismerésére törekszik.* — Ha elveszem a képzőt (-és), felszabadul az ige, mely külön mondatot követel ki magának: *Az ember arra törekszik, hogy a világot megismerje.*

Így jött létre az a koncepció, mely vonzatközpontú s transzformációs nyelvoktatás elnevezéssel szerepel a budapesti bölcsészkar jegyzeteiben, s alapja a pár évvel ezelőtt létrehozott szakosképző speciális stúdiumnak. A nyelvtudásnak közismerten három fokozatát szokták megkülönböztetni: a receptív, a reprodukív s a produktív fokozatot. A bemutatott koncepciót főleg a reprodukív szinten lehet érvényesíteni, ott, ahol a grammatikának még erősen szabályozó szerepe van. A különböző oktatási területek szakembereivel való együttműködéstől várjuk az előbbre lépést.

Bodolay Géza:

Hadd szögezzem le előláróban, hogy természetesen sok módszertani különbség adódhat abból, hogy a nyelvi tudatosságnak milyen fokán állnak tanulóink; hogy milyen szinten akarják elsajátítani a magyar nyelvet. Oktatómunkánkban nyilvánvalóan azt is figyelembe kell vennünk (sőt: arra kell felépítenünk oktatásunkat!), hogy milyen anyanyelvűek az oktatottak. De mind e nagyon lényeges, az oktatás tananyagát, módszerét, nyelvtani magyarázatait erősen befolyásoló tényezőnél fontosabbnak tartom, hogy a nyelv, amelyet tanítunk, egy és ugyanaz. Maga a magyar nyelv rendszere nem változhat aszerint, hogy turistáknak, technikai, biológiai vagy irodalmi érdeklődésű nyelvtanulóknak; középiskolás, egyetemista korosztálynak vagy korosabb felnőtteknek oktatjuk. Nem változhat aszerint sem, hogy milyen anyanyelvűeknek tanítjuk, mert mindig, mindenkinek ugyanazt a magyar nyelvi rendszert kell megtanítanunk. Ezért tudunk itt egymással tárgyalni, s ezért remélem, hogy azok a gondolatok, amelyeket említett referátumomban német anyanyelvű tolmácsjelölt egyetemisták magyar nyelvoktatásával kapcsolatban összeszedtem, általánosabb érvénnyel is hasznosíthatók.*

Kiindulásom természetesen az, hogy oktatásunknak a magyar nyelvi rendszert kell megvilágítania, az ebben a rendszerben való gondolkodást, mondatépítést kell begyakoroltatnia a lehetőségekhez képest minél jobban. Messzemenően helyeslem a mondatokban történő oktatást, s a rendszerszerűség hangsúlyozására is nagyon jónak és fontosnak tartom, hogy az ígét állítsuk — mint a nyelvi kifejezés „hajtómotorját” — kezdetről fogva oktatásunk középpontjába. Azt a nyelvoktatást és nyelvkönyvet tartom megfelelőnek, amely azonnal változatos ígés mondatokhoz szoktatja nyelvünk tanulóját. „E megindolásban az is vezet bennünket — írtam a

* Referátum a magyaroktatás kérdéseiről a Humboldt Egyetemen (Berlin, 1976.)
(A szerk.)

referátumomomban —, hogy felnőtt fiatalokat tanítunk, akiket bizonyára sokkal hamarabb megnyerünk a magyar nyelv tanulása számára, ha kezdettől fogva értelmes »felnőtt« mondatokban beszélhetnek az újonnan kezdett nyelven is.” E didaktikai szempont mellett most azt szeretném hangsúlyozni, hogy a nyelvi rendszer megismertetésére is nagyon alkalmasak az igei állítmányok az egyes és többes számú alannyal és tárggyal bővítve. Rajtuk azonnal tudatosítható a képző — jel — rag világos sorrendje, az agglutináció. Mint erről szintén írtam, helyesnek tartom, ha az ún. alanyi ragozás bemutatásával párhuzamosan gyakorolnánk be a tárgyas ragozás jelen idejét is. (Örülnék, ha meg lehetne egyeznünk a terminológiában: legjobbnak az „általános ragozás” és „határozott tárgyas [vagy tárgyú] ragozás” elnevezést németül az „allgemeine und bestimmte Konjugation” megnevezést tartanám jónak.)

A jelen idejű igeragozás, az alany és a tárgy bevezetése mindjárt az első leckében nagyon alkalmas magánhangzó-rendszerünk teljes bemutatására, az illeszkedés oktatására is. Sajnos, nyelvkönyveink nem tisztázzák (vagy nem hangsúlyozzák eléggé), hogy van a magyar nyelvben zártági fok szerinti illeszkedés is. Az igeragozás személyragjaiban pl. vagy alsó, vagy középső, illetve felső nyelvválású rövid magánhangzók találhatók. (A zártági fokban eltérés csak a hosszú *á* — *é* hangpárban van, miután mai nyelvünkben nincs hosszú alsó nyelvválású magas hangunk.) Ha a magánhangzók teljes rendszerét tanítjuk (vagyis a többség által ejtett 15 magánhangzónkat), akkor sokkal világosabb a tanulók számára mind igeink, mind névszóink ragozásának a rendszere. Ha csak 14 magánhangzóról beszélünk, hangrendszerünk felemássá válik: más a mély hangrendű és más a magas hangrendű szavaknál. Ha nyelvkönyveink a 15 magánhangzós (többségi) rendszert tanítanak, bárki kedve szerint dönthetne, hogy megtanítja, illetve megtanulja-e mind a 15 hangot, vagy csak 14-et realizál (azaz a zárt *é* és nyílt *e* [ä] helyett egyféle *e*-t ejt); de ugyanez fordítva lehetetlen: ha a nyelvkönyv nem jelöli külön az alsó és középső nyelvválású ajakréses magas magánhangzót, akkor hiába szeretné valaki a többségi magyar hangrendszer szerint tanítani vagy tanulni nyelvünket, a tankönyv cserbenhagyja, és kérdéssé teszi fáradozásai eredményét.

Miért szorgalmazom a két rövid *e* hang megkülönböztetését oktatásunkban, azon kívül, hogy ez ma hazánkban a többség beszédének megfelel? Az esztétikai és a rendszerbeli említett ok miatt azért is, mert mind a két hang jelentésmegkülönböztető fonéma, s erre éppen az igeragozás ad sok ezer példát. Ha egyféle *e* hangot ejtünk, a magas hangrendű igeik jelen idejű többes szám második személye és múlt idejű többes szám harmadik személye egybeesik, értelemzavaró homonimákká válnak. A „*Mit kérték?*” és a „*Mit kértek?*” mondat nem ugyanazt jelenti. A mássalhangzó + *t* végű igeéknél ugyanilyen homonímia mutatkozik a cselekvő és műveltető igepár között. Mást jelent: „*Előre sejtettem, hogy . . .*”, illetve: „*Előre sejtettem, hogy . . .*” Szükség van tehát — véleményem szerint — olyan tankönyvre, amely

a) az igei állítmányokat teszi kezdettől fogva az oktatás középpontjába, de mindjárt melléjük helyezi az alanyt és a tárgyat;

b) lehetővé teszi a 15 hangból álló magánhangzó-rendszer oktatását, ami mai nyelvünknek is, a nyelvi rendszernek is megfelel.

Terjedelmes referátumomban sok egyebet felvettem még, belőle egy kérdést emelek most még ki harmadikul. Ez is nyelvünk rendszerével kapcsolatos. Névszóragozásunk külföldi bemutatásánál kétféle gyakorlat alakult ki, de mind a kettőre az jellemző, hogy a deklinációk indoeurópai esetrendszerét vetíti rá a magyar névszók mondatbeli ragozására. Az első megoldás a külföldi (pl. a német) nyelv eseteit igyekszik kimutatni a magyarban is, összes többi ragos alakunkat mint ezektől eltérőket emlegeti, holott semmiféle rendszeri különbség nem mutatható ki pl. az *asztal-nak* és az *asztal-ban* ragos alakok között. Ezt a következtetlenséget akarta feloldani a másik megoldás: ha az *asztal-t*, *asztal-*

nak = eset, akkor eset az összes többi ragos alak is. Ha csak a formai kritériumot tekintjük, akkor külön esetek alakulnak ki a jelek és ragozások kombinációiból, s ijesztően sok „esettel” találja szembe magát a szegény német egyetemista. Bonyolítja a dolgot a fölösleges vita, hogy külön eset-e a genitívus és a datívus a magyarban (mint pl. Tompa mondja), vagy a datívust használhatjuk genitívus gyanánt, mint a két német nyelvkönyv hirdeti. Véleményem — és úgy tudom, sokak véleménye — szerint felesleges az esetrendszer erőltetése. A ragozások funkciójából kell kiindulnunk külföldön is (mint tesszük ezt anyanyelvi oktatásunkban), s mind a viszonyragokat, mind a névutókat a prepozíciókkal kell párhuzamba állítanunk. Ragozási rendszerünk így sokkal világosabb, s elkerülünk egy sereg fölösleges latin terminust is. Remélem, hogy készülő tankönyvünk, a „Handbuch der ungarischen Sprache” nemcsak a berlini egyetemi oktatást segíti majd, hanem szélesebb körökben is hasznosítható lesz, ha a tudomány és a könyvkiadás illetékesei elfogadják.

Dálnoki-Fésűs András:

[Az idegen ajkúaknak szóló magyartanítás módszertani vonatkozásai]

Az idegen ajkúaknak szóló magyartanítás ma még rendkívül tarka képet mutat. Megannyi intézmény szintjén, többbretű nyelvi szint igénye fokán, változó felkészültségű, érdeklődésű, összetételű hallgatóságnak, változó időkeretekben tanítunk, a magyartanár és magyartanuló részéről egyaránt sokféle szakirány, érdeklődési jelleg, tanítási-tanulási módszer befolyásolja annak menetét s eredményeit is.

Magyarkönyveink kritikai értékelése még nincs meg; jelen hozzászólásunkban arra a tanítási tapasztalatra hivatkozhatunk, melyet a német, angol, francia ajkúak magyarkönyveinek, a Nemzetközi Előkészítő Intézet és TIT általános magyarkönyveinek többszöri végigtanítása alapján szereztünk, valamint az olaszoknak szóló magyarkönyv elemzéséből leszűrünk. Egyenként kiváló tankönyvek ezek, hiányosságaik a központi rendezéssel, az egymás közti összehangoltság hiányából fakadnak: a szerzők egyéni, sokszor hagyományos, sokszor túl egyéni anyagkezelési-módszertani felfogásának termékei.

Itt most azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy mi lenne az értelme és várható hatása annak, ha a hazánkban oly örvendetesen gazdag nyelvtanítási-módszertani eljárások anyagából alakítanánk ki egy egységes, a magyartanításra sajátosan jellemző eljárásrendszert.

Ez az eljárásrendszer biztosítaná, hogy a magyartanítás egyéni arculattal jelentkezék a nemzetközileg tanított nyelvek körében, hogy rugalmasan alkalmazkodhassunk a sok tanítási szint, érdeklődési és szakmai irány, taneszköz-ellátottság és berendezésgeneráció, óraszám, szorgalmi idő stb. objektíven létező körülményeihez. A sajátossá és egységessé tett magyartanítási módszertan finom dialektikája éppen az lenne, hogy központi helyet, szerepet kapván egyben nagyobb szolgálatot is tenne. Magyarkönyveink anyagkezelését egyszerűsíteni, témaválasztásait bővíteni. A magyartanárok munkáját rugalmasan alkalmazkodóvá tenné, felszabadítaná őket az anyagválasztás, anyagbővítés irányában. Nem nyelvtanítási célú szakanyagok nagy hatékonyságú feldolgozásához adna magas evidenciaértékű (ennek révén a tervezésbe a tanuló is bevonható, s a kivitel tanári-tanulói közös tevékenység), nagy hatékonyságú, változatosságában is rendszeres, világos céltartalmú irányítást. Ennek segítségével nőhetne gazdaggá és megbízhatóvá a szövegfeldolgozás, a nyelvi formakincs taníthatósága, az audio-vizuális anyagfeldolgozás, a programozhatóság, és válna lehetővé a hiteles eredménymérés-elvárás-minősítési szttenderdek kialakítása.

1. A szövegek központi szerepe kikerülhetetlen evidencia a magyartanításban. Ennek tárgyunkban rejlő belső és a modern nyelvtanításban általában

nagy erővel fellépő (Jakubovits, Hartig, Heuer stb.) új egyensúlykeresés sugallta okai vannak.

A magyartanításnak — nyelvünk és hazánk kevésbé ismert lévén — több célt kell szolgálnia egyszerre, mint a nagy világnyelvek tanításának: megbízható rendű és értékű szocio-kulturális ismeretanyag közvetítése is a cél, s ez csak szövegekkel, műfajilag változatos, érdekes ismereteket érdekesen közlő, nagyon élénk, derűs, fogalmazástanilag is remekbeírt, didaktikailag átfogható (1000–1200 szótagos) szövegekkel lehetséges. Ezek nélkül csak a mindennapos sztereotípiák jellegtelen, rossz értelmű turistaszintjén maradunk.

A modern módszertan pontosan rávilágít a szövegalapú nyelvtanítás általános előnyeire: csak a szöveggel művelhetőek ki olyan fontos készségtartományok, mint az expresszív beszéd, a gesztus és mimika együtt szerepeltetése a nyelvi anyaggal, a beszédírásmód, iramváltások, beszédszünetek, hangerő, hangszín stb. megválasztása és váltásai. S innen kapunk lélektani magyarázatokat is: a behaviorista modellek nyers kondicionálási eljárásainak hatékonysága fordítottan arányos az intelligenciával, ellentmondásos a memóriafejlesztés feladataival, didaktikailag az információérték és -kezelés felfogásával és kidolgozásával (témakörök gazdagítása és elmélyítése, egyénítése, kifejtési módok, szerkesztésmódok, stílusok megvilágítása az idegen nyelvben).

A szövegfeldolgozás gyakorlatsorának kidolgozásával mintegy tíz éves kipróbálási — kísérleti munka során foglalkoztunk, s kipróbáltuk magyarról oroszra, németre, angolra, franciára, eszperantóra, magyarra tanításban francia, angol, német, orosz, arab ajkúaknak, és kísérleti jelleggel a nyelveket párhuzamosan s egymáson alapulva is tanítottuk vele.

Feltevésünk szerint első ízben sikerült olyan programozható, fokozataiban kezelt gyakorlatsort alkotnunk, melyben világosan elkülönülnek a *t e c h n i k a i k é s z s é g é p í t é s* gyakorlatai (jelentésfeltárás, hangsúlyeltolások, hangtani korrekció, irambeállítás, kifejező és előadó olvasás, tárgyalási irányváltások stb.); a *s z ö v e g e l m é l y í t é s* gyakorlatai (oppozíciós és kontrasztív gyakorlatfajták, kapásból történő fordítások, emlékeztetfejlesztő gyakorlatok, szövegek törléses-rekonstrukciós gyakorlatai, bővített — szűkített — váltott memoriterek stb.); az *e g y é n í t é s* gyakorlatai (kérdéssorral, párhuzamos kérdéssorokkal, tolmácgymagorlatokkal való feldolgozások, kérdéskapcsolás, lánckérdés, egyénítő és bővítő rétegzett kérdések, deviációs kérdéssírányítás, „interjú- és sajtókonferencia-játék” formák, szövegépítési, tartalomelmondási és egyéni bővítésekre törő, szó- és kifejezéscserés, valamint stíluszintelő eljárások). Kidolgoztuk ezek programozhatóságát (nyújtott feldolgozási folyamat, melyben az egyes olvasmányok egyidejűleg különböző gyakorlatok szintjein állnak), valamint az elvégzendő gyakorlatok száma és az óraszámok képletben megfogalmazott összefüggéseit.

Jelentős területe munkánknak a hallás (H) — olvasás (O) — mondás (M) — írás (I) — fordítás anyanyelvre (Fa) — fordítás idegen nyelvre (Fi) — átalakítás (Tr) elemek kettes — hármas — négyes együttalkalmazási permutációinak módszeres kipróbálása és eredménymérése. Ezek alapján állítottuk össze azt a hatékonysági sorrendet, melynek élén az O—M, H—M, O—M—O, O—H—O, H—I—O, O—M—I—O, H—M—I—O, O—M—Fa—M—O, O—I—Fa—M—O, O—M—Tr—M—O, anyanyelvi szöveggel való indítás esetén pedig az O—Fi—Ii—O, H—Fi—Mi—Oi gyakorlatok állnak.

2. A nyelvi formakincs (nyelvtan) tanítása terén jeles újdonságai nyelvtanításunknak a szerkezeti-művelési nyelvtani rendezőelv és a vonzatgrammatikai felfogású anyagrendezés. Ezek általánosan ismertek.

A magunk magyartanítási gyakorlatában a már jelzett keretekben és nyelvírányokban eddig a mondatvariációk készülékes irányításának eszközeivel, a szókinestani eljárásaival és a transzponációs eljárásokkal foglalkoztunk részletesen. Bevetésük —

eredményméréseink tanúsága szerint — mindhárom területen jelentős többlethozamot eredményezett.

A mondatvariációk vezénylését szolgáló készüléket bemutattuk már (Győr, 1969-es kiadvány). Itt csak jelezzük, hogy a magyartanításnak is fontos eszköze volt mindvégig a kezünkben. Formális logikai alapú jelrendszerrel irányítja a mondatokon végezhető *o p e r á c i ó*kat (idő- és módváltozatok, hangsúlyeltolások, ékelések, mondatbővítések, mondatrészcserék, személyváltozatok stb.); valamint *t r a n s z f o r m á c i ó*kat (a mondatok logikai és elemző variációi, kiemelésváltozatai, cselekvő—szenvedő, állítmánybővítő, felszólító, fő- és mellékmondatos, függőbeszédi, igeneves, nominalizált formái stb.) A készülék egyszerre adja az egyes műveletek teljes területeit és alkalmazási korlátait kétnyelvű összevetésben, s a vele végzett gyakorlatok nagyon magas evidenciájú és nagyon bő nyelvi megnyilvánulási lehetőséget biztosítanak a magyarórákon és a tanulók otthoni vagy más nyelvi munkája során is.

S z ó k i n c s t a n í t á s i k í s é r l e t e i n k b e n (Győr, 1975-ös tanulmány) tisztáztuk a szókincstanítás lehetséges összevető és rendszerépítő eljárásait. A szemantikus kapcsolatok (meghatározás, körülírás, leírás, szinonimák, antonimák sorai, a regresszív és progresszív szemantikai sorok, átvitt jelentések), a morfológiai sorok (képzett, összetett elemek, hasonlóságok), a szintaktikai körök és disztribúciók (a szó lehetséges előfordulásai más-más mondatrészi szerepben, állandósult kifejezésekben) és a tematikus körök (topografikus kör, hiperonim és hisztonim tömbök, disztributív körök) szerinti rendezéssel egyrészt bejártuk a szókincstanítás lehetséges kapcsolati permutációit, másrészt lehetőséget teremtettünk arra, hogy a magyartanítás céljára is megbízható szókincskezelési eljárásokat javasolhassunk. (Eddigi felméréseink szerint a leghatékonyabb a szintaktikai körök alkalmazása, s az utána jövő hatékonysági sorrend: a morfológiai sorok, a tematikus körök, valamint a szemantikus kapcsolatok.)

A *t r a n s z p o n á c i ó s* eljárás a mondatkapcsolatok, azok tömörített-ségi szintjei és az ezekkel járó stílusbeli, stílusköri vonatkozásoknak begyakoroltatását, illetve megvilágítását szolgálják. Nyelvünk szegény főnévi igeneves szerkezetekben, s csak a melléknévi, határozói igenevek terén és a nominalizált igei formákban éri el pl. az indoeurópai nyelvek gazdagságát. Ez a helyzet számtalan interferencia forrása a magasabb nyelvi szinteken is: tehát eleve fontos gyakorlata a magyartanításnak.

Az eljárás azt vizsgálja, hogy két önálló mondat közül az egyik miként lép kapcsolatba a másikkal: miként lesz annak mellérendelő, alárendelő társa, igeneve, nominalizált része. Szinte matematikai tisztaságú képleteket kapunk: az egyik mondat tartalma vagy egy eleme vagy egy kiegészítése szerepel a következő mondat valamelyik mondatrészeként (példának egy tárgyi átvitelre: „Ismerem ezt a lányt”; tartalomátvitel: „Ezt még nem is mcséltem”; elemátvitel: „Tegnap vitték be a kórházba”; kiegészítésátvitel: „Nem is képzeled, honnan”); s kapcsolatuk a mellérendelés → alárendelés → igeneves szerkezet → nominalizált formák felé tömörülve egyre más, magasabb szinteken hozza egyazon gondolattartalmat (innen a „transzponáció” elnevezés). A magunk magyar és idegen nyelvi felmérései (Győr, 1976., 1977.) és az ezekről készült tanulmány bizonyossága szerint a jelzett kapcsolati szintek előfordulási aránya egyben hű képet nyújt az anyanyelvi kifejezőkészségről, műveltségről, az idegen nyelvi tudásról egyaránt. A nyelvtanításban az a jelentősnek tartható újdonsága, hogy fontos láncszemet képvisel a mondat és a magasabb nyelvi egységek: a bekezdés és szövegstruktúra, strukturált szöveg között, új lehetőségeket nyit meg a párbeszédtanítás terén.

3. A nyelvtanítási kerettervezés (angol szakkifejezéssel: *course design*) — rengeteg vonatkozási pontja miatt — a nyelvoktatási módszertan legátlatlanabb, legkidolgozatlanabb területe. A nyelvoktatás Viëtor óta is a nagy ígéretek és

vigasztalan csalódások együttes talaja. Coleman anyag- és készségterületszűkítéssel, az „Army Method” felfokozott külső intenzitással, Rivers, Mackey, Lado stb. új szempontú átstrukturálásokkal próbálnak felelni az ijesztő szakadékokra. Az utólagos, ki-próbálások utáni kerettervezés (laborprogramok, audio-lingvális, audio-aktív, audio-passzív anyagok) is pusztán empirizmust jelent, mely a körülmények változásával megtagadja önmagát.

Magyartanításunkban is kísért a kép, hogy különböző körülmények között különböző eredmény születik, s nagyrészt azonos feltételek között is nagyon eltérőek az elért szintek. Pedig új utakra léphetünk, s itt is a tudományos alapvetés — jó tananyag — egységes tanítási felfogás hármassága vezet előre.

A tanítási körülmények hármias csoportra oszthatók: a külső körülményekre (óraszám, órasűrűség, létszám, felszereltség stb.), a belsőkre (a tanár — tanuló jellemzői, mint kor, általános és nyelvi műveltség, érdeklődés, motiváltság stb.), valamint az elvárási vagy tancél körülményeire (a nyelvi anyag, nyelvi szint, alkalmazott eljárásrendszer stb.), s a szűk felsorolás minden eleme külön is nagy számú egyéni változatot hordoz. S e változatok heterogén jellegét néhány itthon folyó magyartanítási kerettől eltekintve nem is tudjuk befolyásolni: eleve adott, hogy pl. egy külföldi lektorátusunk magyartanítása milyen külső és belső körülmények között folyik.

A kerettervezés szinte egyetlen általunk befolyásolható — és így központi fontosságú — eleme a belső intenzitás körébe tartozó vonatkozás: az alkalmazott nyelvtanítási eljárásrendszer.

Ezért kell mind a szövegtanítás, mind a nyelvtanítás körében gazdag eljárásanyagot összeállítanunk és annak fokozati rendjében, programozási módjaiban megállapodnunk. Az egyes készségterületeket fejlesztő eljárások közül aztán tudatos válogatással emelhetünk ki tanfolyamonként, tanulónként legalkalmasabbakat.

Az eredményfelmérésekkel kialakított eljárás-sorok két fontos tulajdonsággal rendelkeznek: egyrészt hogy irányító és hibaelemző-diagnosztikus értékük magas, másrészt hogy mindegyikre pontos elvárási kritérium építhető. S e két tulajdonság alapján mehet végbe a célelemzés, a tanulói munka pontos, részletes elemzése és a tanulóval együtt végzett közös elemzés, közös tervezés. A magyartanítás sajátos kerettervezési felfogása ez lenne hát: világos céltartalmú és szintkritériumú eljárások rendszere, melynek ismeretében a tanár, tanítvány közösen tervezne és munkálkodnék. Fellazulna a tanóra — otthoni munka — stúdiómunkák közötti különbség, s az eddigi gyakorlat egyértelmű tanúsága szerint ez a felfogás nagy kooperációt, lényegesen jobb szociális légkört teremt a magyartanítás körül, s egyértelműen jobb eredményeket hoz.

Ginter Károly:

A magyar mint idegen nyelv oktatására is érvényesek mindazok az általános elvek, megállapítások, melyeket más nyelvek átadására eddig már kidolgoztak. Nyelvünknek a világban elfoglalt helye és rendszerének jellege azonban az ún. nagy nyelvekről elmondottakat néhány vonatkozásban kiegészíti, mintegy a magyarra alkalmazza.

Általános és a magyarra is érvényes, hogy a tudati tartalom és a rendelkezésre álló nyelvi formák között feszültségek vannak. Ez abból következik, hogy a tanulók már megismerve legalább egy nyelvi rendszert — az anyanyelvüket — elsajátították azt az alapvető fogalomkört, amelyre a magyar nyelv tanulásaig szükségük volt, s az új nyelv tanulásával újra, gyorsítva kell végigjárniuk a már egyszer megtett utat. A tudattartalmat igen nehéz a már megtanult nyelvi anyag szerint korlátozni, pedig erre nyelvünk esetében különösen nagy szükség lenne. Ez a fokozott kényszerítő erő nyelvünk agglutináló, bőségesen toldalékoló jellegéből fakad.

Mint hogy „kis nyelv” vagyunk, a magyar tanulásához különös, az általánosnál erősebb indítékokra van szükség. Ezek az indítékok pontosan behatárolják a tanulónak a nyelvtanítóival szemben támasztott igényét. Ami a tanuló oldaláról igény, az az oktató felől nézve cél: munkájának célja az igény kielégítése. Erre a kettős arculatú tevékenységre rányomja bélyegét a mai kor legfőbb jellemzője, a mozgás felgyorsulása: minél rövidebb idő alatt kell a kívánt eredményt elérni.

A gyors haladásra való törekvés és az igény körülhatároltsága miatt egyre ritkább a teljes nyelvismeretre, a tökéletességre való törekvés. A sokféle igény — turistanyelv, szaknyelvek, a családi érintkezés nyelve stb. — szókincsbelileg is behatárol, a nyelvfelépítésben pedig megenged kisebb-nagyobb pontatlanságokat, kiejtési, toldalékolási, szórendbeli, sőt mondatrendbeli hibákat. Más és más lehet a magyar beszéd grammatizált-ságának mértéke anélkül, hogy ez a nyelv eredeti feladatának betöltését, a kapcsolatteremtést lényegesen megzavarná. A nyelvi szerkesztés hibái annál kevésbé zavarnak, minél általánosabb emberi alaphelyzet nyelvi vetületét kell megteremteni az adott embercsoportban, s minél inkább támaszkodhatunk egy másik jelrendszerre. Ezért használhat például a pincér szerkesztetlen szósorokat a vendég rendelésének továbbításához, vagy a matematikus a képlettel is jelölt összefüggések magyarázatához. S megfordítva, ezért kell pontosan szerkesztett mondatokat használni egy ismeretlen jelenség bemutatásakor vagy olyan tudományágakban, ahol a nyelv az egyetlen információhordozó. Mindebből az következik, hogy a hibák tolerálásának mértéke területenként változhat, s a nyelv célját szem előtt tartó hibaelemzés szintén az elvégzendő feladatok közé tartozik.

A nyelvelsajátítást megkönnyíti, tehát meggyorsítja a megfelelő anyanyelvi tudat, amely képes az új nyelv rendszerében is gyorsan általánosítani, összefüggéseket felismerni. Ugyanakkor az új nyelvet olyan megközelíthető, funkcionális rendszerben kell a tanuló elé tárni, amely nemcsak a jelenségek leírását tartalmazza, hanem megadja a nyelv működésének, új és helyes kommunikációs egységek létrehozásának szabályait is, képessé teszi a tanulót ilyen egységek megalkotására.

A tanuló nem nyelvtant, hanem nyelvet akar tanulni, tehát a nyelvtanítás nem azonos a nyelvtanoktatással. A leíró nyelvtannal éppoly nehéz és erőpazarló dolog a magyart tanítani, mint a nyelvtant megkerülni akaró direkt módszerrel. Csak a tanulóban élő anyanyelvi tudatra alapozva lehet az új nyelvet, a mi esetünkben a magyart felépíteni. A két nyelvet egy rendszerben a kontrasztív, összevető nyelvvizsgálat szemléli. Ennek az eredményeit kell figyelembe venni a célszerű oktatási anyagok és módszerek előállításához. Ha gyakorlati okokból vagy finnugor különösségünket hangsúlyozó elvi megfontolásból nem ilyen oktatási anyagot adunk a tanuló kezébe, akkor a tananyagkészítésben ugyan megkerültük a kérdést, de ez a könnyebbség csak nehezíti a tanuló helyzetét, aki nem tud kilépni anyanyelve és a magyar szorításából.

Leíró nyelvtanunkat szemügyre véve felismerhető, hogy abban is vannak összevető nyelvreírásra utaló jegyek: a latin-magyar összevetés jegyei. A belőle való kiindulás ezért könnyítést jelentett azoknak a magyartanulóknak, akik ismerték a latin nyelvet. Ezeknek a száma azonban nagy mértékben csökken, így a nyelvtanítás alapjául mindenképpen egy új szemléletű, produktív szabályrendszer szolgálhat. Ennek a létrehozása igen nagy segítséget jelentene a gyakorlati munkában, s biztos alapra helyezné elméletileg is anyanyelvünknek külföldiek körében való terjesztését. A szilárd elvi alap tenné csak lehetővé az eddig elkészült oktatási anyagok elfogulatlan, tudományos vizsgálatát, értékelését, s adna támpontokat újak készítéséhez.

Nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban nem tudunk annyiféle összevető szemléletű, nyelvi kreativitást biztosító szabályrendszert adni, ahány nyelvű tanulónak a magyart tanítjuk. Az oktatási gyakorlat alapján azonban kiemelhetők nyelvünknek olyan kifejezési formái, melyek minden vagy igen sok tanulóknak gondot okoznak. Ezeknek a meg-

keresésével kell a nyelvoktatók szemléletét úgy formálnunk, hogy össze tudják vetni a napi munkájukban előforduló nyelveket, s az oktatásban rögtön fel is tudják használni a vizsgálat eredményeit. Ehhez rendszeres továbbképzésre, továbbképző központra van szükség, melynek megteremtése a nyelvünk iránt mutakozó érdeklődés növekedésével egyre sürgetőbbé válik.

Kígyóssy Edit:

Az ankét témájához — a magyar mint idegen nyelv — a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézete Magyar Nyelvi Csoportjának nevében szeretnék hozzászólni. Az elmúlt nyolc év alatt e közösség munkája, kutatásai és tapasztalatai alapján kialakult közös nézetekről szeretnék beszélni. Örömmel vettük tudomásul, hogy a magyar mint idegen nyelv vizsgálatának ügye országosan, sőt nemzetközileg is érdeklődést kelt; hogy szakemberei közös találkozásokon, s — reméljük — a jövőben együttes erővel munkálkodnak e terület fejlesztésén. A Budapesti Műszaki Egyetem magyart tanító oktatói készséggel és örömmel vesznek részt ebben a munkában, hogy más nagy múltú és tapasztalatokban, eredményekben bővelkedő kollektívakkal és szakemberekkel együttműködjenek és véleményt cseréljenek.

Először röviden ismertetni szeretném a magyar mint idegen nyelv fogalmával kapcsolatos álláspontunkat, amely valószínűleg általában hasonlóképpen fogalmazódik meg az e területen dolgozó többi szakemberben is. Úgy gondoljuk, hogy a magyar idegen nyelvként való vizsgálata elsősorban szemléleti kérdés. Ez a vizsgálat eltér nyelvi rendszerünk hagyományos vizsgálatának, leírásának módszereitől, s a magyart mintegy kívülről szemlélve olyan összefüggések feltárására törekszik, amelyek a nyelv törvényszerűségeit újszerűen ragadják meg. Ez az újszerűség elsősorban azt jelenti, hogy a szinkron nyelvi rendszert nem stabil egységek, illetve részrendszerek leírása útján közlíti meg, hanem a nyelv működésbeli törvényszerűségeit, szabályait kutatja. Célja az, hogy a más anyanyelvűek számára könnyebben megközelíthetővé, befogadhatóvá, használhatóvá, más nyelvi rendszerekkel összehasonlíthatóbbá tegye a magyart. E cél elérése érdekében a kutatóknak figyelemmel kell kísérniük az általános nyelvészet és a magyar (természetesen beleértve a leíró) nyelvészet új és korszerű eredményeit, mert csak így lehetnek képesek nyelvünk átfogó, rejtett törvényszerűségeinek megragadására.

A magyar mint idegen nyelv vizsgálata természetesen az alkalmazott nyelvészet körébe tartozik. Vizsgálati elveinek és módszereinek — az elmondottakból következőleg — sajátos vonásai vannak:

1. Kutatási területe elsősorban a nyelvhasználat, nyelvészeti műszóval élve: a beszéd, azaz a „parole”. A nyelvi „performancia” területén kell felkutatnia azokat a szabályba foglalható összefüggéseket, melyek megállapítják a fokozatokat, korlátokat, határokat, ameddig a grammatikailag helyes nyelvi egységnek (szó, szerkezet, mondat) a beszédben még elfogadható, értelmes jelentése van, és a nyelvhasználatban jónak minősül; ugyanakkor kizárják a grammatikailag ugyan helyes, de a nyelvhasználat számára elfogadhatatlan nyelvi formákat, figyelembe véve a rétegnyelvek sajátosságait is. (Ebben az értelemben idetartozik pl. a szórend, a szavak jelentésmezői, a képzők használati köre.)

2. A második módszertani elv a nyelvi rendszer funkcionális szemléletű vizsgálata. Ebben az esetben a funkció fogalma többértelmű. Egyrészt azt jelenti, hogy a vizsgálat a nyelvi megformálásból, a formából indul ki, és ahhoz köti a jelentést (nem fordítva!); vagyis megállapítja az egyes nyelvi formák lehetséges beszédbeli funkcióit. Másrészt a funkció viszonyként való értelmezését is felhasználva az azonos jelentéstartalmú, de grammatikailag esetleg különböző szintű nyelvi egységek szembeállításával, ezeknek a

nyelvhasználatban betöltött szabályszerű funkcióit is feltárja. Idetartozik például mindenfajta, a gyakorlatban transzformációnak nevezett művelet. Így pl. *Az idő gyorsan múlik* mondat és *az idő gyors múlása* szerkezet egymáshoz való viszonya, szabályszerű strukturális elrendeződése és a beszédben való alkalmazhatóságának szabályai. — A gyakorlatban a kutatásnak ez a módszere lehetővé teszi, hogy az idegen anyanyelvű számára működés közben mutassuk be a nyelvet.

3. A kutatási módszer harmadik sajátossága, hogy sohasem szabad szem elől téveszteni a gyakorlati célt, vagyis hogy nyelvünket más anyanyelvűek számára akarjuk megközelíthetővé tenni. Ezért a vizsgálatnak ki kell terjednie arra, hogy a feltárt törvényszerűségeket milyen módszerekkel lehet és kell megfogalmazni, a tipikusra vonatkoztatni, általánosítani, illetve egyszerűsíteni, hogyan lehet és kell az idegen anyanyelvű elé tárni. Ez a módszertani szempont már átvezet az alkalmazott nyelvészet egyik fő területére, a nyelvoktatáshoz, illetve a tankönyv-elmélethez, a magyar mint idegen nyelv tanításához.

*

A továbbiakban javaslatokat szeretnénk tenni a magyar mint idegen nyelv témakörének tudományszervezési kérdéseire. Úgy tudjuk, hogy a szervezett kutatás kerete a megalakulandó Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság egyik szakosztálya lesz. Ezért javasoljuk, hogy e szervezeti keretben az egyes munkahelyek benyújtott tervei alapján csoportosítsuk a tervekben szereplő kutatási témákat (pl. nyelvkönyv-elmélet — a nyelvkönyvkészítés módszertana; vagy a grammatikai problémák — esetleg a grammatikai szinonímia — kutatása; a jelentéstan területéhez tartozó témák; gyakorlati vizsgálatok; esetleg kiemelve és koordinálva egy-egy várhatóan nagyobb volumenű kutatást igénylő téma kutatását: pl. a magyar igék rendszerezése a passzív-aktív jelentés polarításából kiindulva, s megállapítva a közbeeső fokozatokat, átmeneteket; stb.). A csoportosított témák alapján kialakuló néhány témakört önkéntes jelentkezés vagy felkérés alapján rábíznánk egy-egy munkacsoportra, mely időnként beszámolna a szakosztálynak végzett munkájáról. A témakör viszonylagosan nagyobb terjedelmű kimerítése után közös publikációban jelenhetnének meg a témakör kutatásában addig elért eredmények, amelyek így a szakemberek és a gyakorlati oktatók közkincsévé válnának.

Javasoljuk továbbá, hogy a szakosztály abból a szempontból is szervezze meg a magyar mint idegen nyelv kutatását, hogy az egyes területeken folyó munkákban milyen eltérések mutatkoznak, milyen új és más igényt jelent a nyelv vizsgálata, ha műszaki szakemberek, fordítók, tolmácsok, vagy magyar szakos külföldi egyetemi hallgatók magyar nyelvi képzéséről van szó, illetve mi a különbség a Magyarországon, vagyis magyar nyelvű környezetben folyó nyelvoktatás, és a külföldön folyó nyelvoktatás során felmerülő kutatási igények között. Módszertani kérdésként fölvetődhet az intenzív nyelvoktatás és a folyamatos, többéves tanfolyamok számára kitűzhető lexikai és grammatikai minimumok problémája is.

A szakosztálynak össze kellene fognia ezeket a területeket, illetve lehetővé kellene tennie, hogy az e témákban történt felmérések, az elért eredmények a szakosztály tagjai, sőt szélesebb körben, az alkalmazott nyelvészet iránt érdeklődők körében is ismertté váljanak.

Javasoljuk, a tervekben az is szerepeljen, hogy a magyar mint idegen nyelv kutatói, vizsgálói és gyakorlati oktatói időnként találkozhassanak és eszmét cserélhessenek a mai magyar nyelv és az általános nyelvészet kutatóival, s így ennek az „új” tudományágnak a művelői szervezeten is bekapcsolódhassanak a nyelvtudomány áramkörébe.

Javasataink köre ezzel természetesen nem teljes, hiszen az alkotó, közös munka közben tárnak majd fel az újabb igények és lehetőségek.

A Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézetének Magyar Nyelvi Csoportja megítélné, hogy munkájára és tapasztalataira számítanak a magyar mint idegen nyelv kutatásának fejlesztésében. Úgy gondoljuk, valóságos társadalmi igényt elégítünk ki, ha most magasabb szinten, vagyis nem egymástól elszigetelten, egyes munkahelyeken, hanem közösen és szervezeten munkálkodunk azon, hogy a magyar nyelven keresztül kultúránkat és szellemi értékeinket megismertessük a világgal.

Szende Aladár:

1. Az Anyanyelvi Konferencia programjának keretében a Magyarok Világszövetsége a nyugati országokban élő magyar családok gyermekei számára nyári nyelvtanfolyamokat szervez 1971 óta. A tanfolyamok a balatoni SZOT gyermeküdülőkben június–augusztus hónapokban vannak, kéthetes turnusokban. Az ideérkező gyermekek életkora 10–14 év, de érkeznek fiatalabbak is. Egy-egy nyári évad résztvevőinek száma 250 körül alakul.

Az oktatást magyarországi nevelők végzik többé-kevésbé szabályos órarend szerint, amely az üdülő rendjéhez igazodik. A reggeli órákban két tanítási órát tartanak, délután pedig dal- és játéktanulás a foglalkozások fő tartalma.

A gyermekek nyelvtanítása sajátos problémákat vet fel, amelyek a tanulás körülményeiből következnek. Ezek a körülmények a következők:

a) A gyerekek a hasonló korú magyarországi gyerekekkel együtt, rajkeretben (rajokba szétosztva) élnek a táborban, közösségi rend szerint telnek napjaik a táborvezető irányításával. A nyelvtanító nevelők naponta „veszik át” a gyerekeket az órákra a rajvezető tanároktól, és küldik őket vissza a foglalkozás után a rajokhoz. Mivel azonban ők is az üdülőben töltik idejük legnagyobb részét, napközben is foglalkoznak a gyerekekkel, leginkább egyéni konzultálás formájában.

Ilyen körülmények között eleve két szintje adódik a nyelvtanulásnak: a hazai gyerekekkel való együttélésben a nyelvtanulás spontán módja valósul meg, a tervszerű tanítás pedig a nyelvi műveltség elemeit sajátíttatja el a gyerekekkel. Ez utóbbi hatás tehát a tudatosult nyelvhasználat irányába vezeti a tanulókat, szerencsésen egészíti ki a spontán interakcióban erősödő nyelvérzékelő fejlődést.

b) A 10–15 fős csoportok egy része már érkezés előtt kialakul, például egy adott országból kíséri őket ide egy vezető. (Ilyen, előre szervezett csoport szokott érkezni Svédországból, több csoport Burgenlandból.) A csoportok többsége azonban a helyszínen vagy a Budapestről induló üdülővonaton szokott kialakulni sokszor több országból érkező gyerekekből. Természetes, hogy homogén csoport ritkán alakul ki. Ellenkezőleg: általában heterogén csoportokban folyik a tanítás. Különbségek vannak ugyanis életkorban is, a nyelvtudás fokában is. Megtörténik, hogy egy 8 éves gyerekek a nyelvtudása azonos egy 14 évesével; ebben az esetben azonban rendkívül nagy a különbség közöttük élettapasztalatban, fejlettségben, érdeklődésben stb. vagy fordítva: azonos korú gyerekeknek igen különböző a nyelvtudásuk. Előfordul az is, hogy a magyar nyelvben egyáltalán nincsen jártasságuk, tehát számukra a magyar teljesen idegen nyelv.

c) Jösszerint annyiféle szociális háttérből érkeznek a gyerekek, ahány család küldi őket. Értelmi fejlettségük, műveltségük, érdeklődésük rendkívül változatos képet mutat. A szülők elvárásai különböznek egymástól: némely család mintegy számon kéri a tanulmányok eredményét, mások ezzel kevésbé törődnek, mert fontosabbnak tartják azt, hogy gyermekük a Balatonnál nyaral, magyar gyerekek között él két héten át. Innen ered, hogy a gyerekek is igen különböző becsvágygal tanulják nyelvünket: némelyek számára fontosabb a fürdés, a rajfoglalkozás vagy a maga felfedezése szórakozás. Mások igyekeznek minél nagyobb nyelvtudásra szert tenni, tanáruk segítségét kérik a levél-

írásban, a tóparton megkeresik, hogy segítsenek a feladatok megoldásában stb. Az üdítő nyaralás és a „fárasztó” tanulás gyakran belső vagy éppen külső konfliktusokat okoz.

d) Már a helyszín is meghatározza a tanítást. A környék megismerése kirándulások során annyi új tapasztalatot halmaz föl a gyerekekben, hogy a tanár ezekre tervszerűen építve, a környezet- és életismeret bázisán végezheti munkáját. A fizikai valóságra utaló — és sokszor a szabadban folyó — nyelvtanítás realiztikus oktatást tesz lehetővé. A közös élmények nyelvi feldolgozása építheti fel a tanulóknál azt a környezet- és életismeretet, amely — az Anyanyelvi Konferencia szándékai és programja szerint is — magyarságismeretté bővül és emelkedik.

2. A felvázolt helyzetkép alighanem a legszélsőségesebb változatában és együttesen mutatja meg a nyelvtanulás összes nehézségeit, illetőleg szerteágazó problémáit. Ezek közül a következőket említem meg:

a) Milyen és mekkora „szöveganyag” alkalmazásával célszerű tanítani? Az üdülői élet mindennapjai és a magyarságismeret egyaránt témái az olvasmányoknak, beszélgetéseknek. Nehézség főképpen akkor támad, ha a múlt jelenségeit idéző szövegekkel akarjuk a tanulókat klasszikus irodalmi értékeinkkel érintkezésbe hozni. A János vitéz időtlen mesevilága kevesebb fennakadást okoz, mint a Toldi népi-történelmi valóságát ábrázoló szövege. A fő kérdés: hogyan oldjuk „mai prózává” legszebb költői alkotásainkat úgy, hogy valamit átmentsünk nyelvi szépségeikből is.

b) Milyen módszereket kövessünk annak érdekében, hogy a tanítást és tanulást a gyerekek szívesen vállalják? A gyakorlat ebben a tekintetben eddig is sok tapasztalattal szolgált. (A cselekvéssel egybekötött beszélgetés, játékos feladatok megoldása, dal- és játéktanulás, technikai eszközök igénybevétele egyaránt sikeresnek bizonyult.) A különleges munka sajátos metodikája azonban kutatásra vár és érdemes.

c) Hogyan tanítsuk eredményesen az olvasást és az írást? A gyerekek egy másik nyelven már megtanultak olvasni és írni ebben az életkorban. De amilyen mértékben készségeik ebben az irányban kialakultak, annyira akadályai is a magyar szöveg olvasásának és az írás elsajátításának. Az interferencia jelenségei sok gondot okoznak az oktatónak.

d) Két heti időtartam rendkívül rövid ahhoz, hogy a gyerekek maradandó ismereteket vigyenek magukkal. Mindössze tíz foglalkozást tekinthetünk teljes értékűnek, intenzív kihasználásuk az eredményesség lényeges feltétele. Egyik fő kérdésünk: hogyan mélyítsük el két hét alatt a magyar nyelvi ismereteket, hogy kisugárzó erejük otthoni körülmények között is érződjék.

3. A felsorolt problémák közül az utolsó foglalkoztatja leginkább a turnusok „tanári testületét”. Pedagógiai és szakmai szempontból egyaránt ez látszik kulcskérdésnek. Ezért megkíséréljük egy tudásmag megállapítását és azután tervszerű elsajátíttatását.

Szókészleti minimumot állítottunk össze kilenc téma köréből (a témák számával egyben a foglalkozások számára voltunk tekintettel). A témák: 1. utazás, közlekedés (az üdülőbe érkezés úti élményeihez kapcsoltnak); 2. időtöltés, játék (a mindennapi élet cselekvéseinek, tárgyainak megnevezése céljával); 3. öltözködés, idő(járás), (tekintettel a Balaton-parti életre); 4. táplálkozás (elsősorban a fogyasztott ételek és táplálkozási alkalmak szem előtt tartásával); 5. környezet, kirándulás (mintegy előkészületül a rendszerezett tanulmányútra); 6. vásárlás (valóságos postai, üzletbeli tevékenységgel összekötve); 7. növények, állatok (közvetlen tapasztalat alapján); 8. ember, egészség (a testi élet elemi tényeinek és cselekvéseinek megnevezhetősége végett); 9. tanulás, művelődés (a kommunikatív jelenségek elemi szókészlete).

A nyelvtani formaszóknak csekély mennyiségét ugyancsak belevettük a minimumba. A számneveket fokozatos elosztásban olyan témákhoz kapcsoltuk, amelyek

mennyiségi viszonyok kifejezésére leginkább adnak alkalmat. Ugyanígy osztottuk el a határozószók szükségesnek látszó csoportját.

A szóanyagot szófaji kategóriák szerint oszlopokba rendeztük el, mégpedig ilyen „rovatfejekkel” ellátva: „*Mit csinál?*”, „*Ki? Mi?*”, „*Milyen?*” és a határozószókra nézve jellegük szerint: „*Hol?*”, „*Hová?*”, „*Hogyan?*”, „*Mikor?*”.

A kiszemelt szókészlethez mondatmodelleket kapcsolunk azzal a technikával megoldással, hogy a szavakat egy-egy lap felső részében helyeztük el, a mondatokat pedig az alsó részében. Ezek a mondatok feltehetőleg valóban kommunikatív értékűek: a gyerekek használják is őket, mivel „cselekvési egyenértékű” van vagy lehet. Összeállításuk során derült fény arra, hogy nem elegendő a szótövek vagy egy-egy szóforma megadása a szókészleti részben, mivel toldalékok járulnak hozzájuk. Ezért a szavaknak olyan formáit (alakítani lehetőségeit) vettük föl, amelyeknek előfordulását a tanulók nyelvhasználatában valószínűnek tarthatjuk. (Voltaképpen arra jöttünk rá, hogy nem a lexéma a szókészlet alapegysége, hanem a morféma.)

Az összeállítás címe: „Beszéljünk magyarul 500 szóval!” Bizonyára lehet 500 szóval magyarul beszélni, törekvésünk szerint azonban ebben a számban nem határérték rejlik, hanem alaptétel. A mennyiséget valamiképpen meg kell céloznunk. Két körülmény azonban arra enged következtetni, hogy a nyelvi nevelés szempontjából a tervezett minimum elsajátítása nagyobb haszonnal jár egy korlátozott szövmennyiség pusztán „megtanulásánál”. 1. A szóanyag elrendezésekor ügyeltünk arra, hogy egymás mellé kerüljenek a szóelemzés szerint összetartozó szóalakok. Így került az *ebédel* ige mellé az *ebéd* és az *ebédlő* főnév, a *só* főnév mellé a *(meg)sóz* ige és a *sós* melléknév stb. E megoldást az analógias gondolkodás ismeretében választottuk, hogy implicit módon rejtünk némi grammatikát — azaz működtető szabályosságot — anyagunkba. 2. A mondatmodellek segítségével pedig élővé tehető a szóanyag, amennyiben az eltervezett párbeszéd során ugyanazt a mondatformát más-más szavakkal tölthetjük meg, más-más szituációra (időre, helyre stb.) alkalmaztathatjuk, beidegző gyakoroltatással készségfejlesztő hatásúvá tehetjük.

Számítunk a két hét spontán, „háttér”-nyelvtanulásának elmélyítő hatására is. Tapasztalataink szerint ebben a „tanulási formában” nem csekély előrehaladást érnek el a gyerekek. Még nem mértük, de valószínűnek tartjuk, hogy a passzív nyelvtudás sokkal erőteljesebben fejlődik, mint az aktív. A minimum elsőrendű haszna „kisugározható hatásban” remélhető azáltal, hogy mint aktív nyelvi ismeretmag megkönnyítse a ráépítést az otthoni tanulás számára — ha az valamilyen rendszerességgel történik. Ez azonban már a család és az iskolaszerű foglalkoztatás dolga.

A vázolt elgondolás próbáját 1977 nyarán első megközelítésben megtartjuk. Nem áztatjuk magunkat a biztos siker reményével (hiszen a vázolt nehézségek változatlanul fennállnak), de megteszük az első lépést a hatékonyabb nyelvtanulás kutatásában.

Fülei-Szántó Endre:

[A magyar mint idegen nyelv diszciplinája]

A különböző területeken dolgozó szakemberek munkájának szervezése igen fontos, s erről külön értekezleten lehetne tárgyalni. Itt most csak annyit: legyen a munka nyitott és valósuljon meg igazi együttműködés.

Hozzászólásomban csak a debreceni nyári egyetem magyar oktatásáról szólok, a TIT-ben folyó egyéb magyaroktatási formákról semmilyen információm nincs.

Ha magyart tanítunk, tesszük azt az anyanyelvi nevelésen belül, a nyelvművelésben és idegen ajkúak számára. Mindhárom formát összefűzi a tanított nyelv céljellege.

Ha a magyart külföldieknek tanítjuk, akkor ebben a munkában mind az elmélet, mind a gyakorlat szót kér. Mindkét vonatkozásban egy-egy forrásterület nyílik meg számunkra:

1. Az idegen nyelvek oktatásának folyamata bármely nyelv vonatkozásában.
2. Az anyanyelv oktatása s annak tapasztalatai.

A német, az angol, az orosz, a francia tanárok nemzetközi szövetségének konferenciáin, szervezeti munkájában igen sok tapasztalatra tehetünk szert. Az IDV (Internationaler Deutschlehrerverband), az IATEFL (International Association of Teachers of English as a Foreign Language), s az Alliance Française ilyen jellegű munkásságát magam is megfigyelhettem, sőt abban részt is vettem.

Nem hanyagolható el azonban az anyanyelv oktatásából származó tapasztalatok serege sem, hiszen a gyermeki életkor bármely szakaszának nyelvelsajátítása igen sok érdekes megfigyelésre ad alkalmat. E téren inkább a tananyag a lényegesebb, mint a módszer.

Az idegen nyelvek oktatása és az anyanyelvoktatás egyaránt arra indít, hogy egységes elméleti koncepció alapján dolgozzunk. Ennek alapját korunk nyelvészete, s a nyelvhasználat kutatása teremtheti meg. Az egyes nyelviskolákat időről-időre különféle divat ejti rabul, s a nyelvtudományi áramlatok, valamint a pedagógia fejlődése egyenlőtlen arányban ötvöződik egybe. Amit talán bizonyos állandóság jegyében elmondhatunk, az az, hogy a nyelvek oktatásának homlokterében a kommunikáció áll. Jelenti ez a pragmatikaelmélet legújabb hajtásait, de jelenti a beszédaktus elméletének gyakorlati alkalmazását is, s mindezen túl a gyakorlati munkában a művelt beszéd megtanítását. Érdekes összefüggések villannak fel, különösen, ha egy kicsit történeti távlatból vizsgáljuk az irányzatok, s az interdiszciplínák kialakulását; a beszédaktus elmélete a metodikában már régebben realizálódott, a Gouin-sorok módszereként. Az összefüggés természetesen nem közvetett, s analógia is erősíti.) A mondatközpontúság program volt a direkt módszer híveinek írásaiban is. A szövegközpontúság, mint a mondatközpontúságnál magasabbrendű elv azzal válik a hagyományos „explication de texte” munkájánál modernebbé, hogy a szöveg egységeit tanítjuk és kérjük számon, s a grammatikai jelenségeket is a szövegegységek keretében ismertetjük.

A magyart azonban nemcsak a kommunikáció szűkebb értelmében oktatjuk. Ha magyart oktatunk külföldieknek, bizonyos „művelődő nyelvelsajátításban” veszünk tevékeny részt. A célnyelv rendszerének akár ösztönös kialakulása a tanulói tudatban párhuzamosan halad a célnyelv kultúrájának bizonyos, ha még oly vázlatos elsajátításával is.

Sok szó esett a koncepcióról, s én most néhány szóban elmondom, miként folyik a magyar nyelv oktatása a debreceni nyári egyetemen. Hogy ez a munka koncepció-e, annak eldöntésére nem én vagyok hivatott.

A tanfolyamok alapját egy négykötetes tankönyv alkotja, amely a csoportok tanulási szintezésében a döntő tényező. Az első és a második kötet erősen mondat- és szövegcentrikus, igen sok alaktani tudnivalót a szótári egységekhez rendel. A meginduló élő beszéd érdekében a helyettesítési, a bővítési és az átalakítási gyakorlatok jó szolgáltatást tesznek. Minden módszertani egységben van azonban egy-egy mindennapi párbeszéd is, sokszor humoros fordulatokkal tűzdelt párbeszéd, amelynek „szimulációs elsajátításá”-hoz nem fűzünk nyelvtani magyarázatokat.

Ugyancsak minden lecke tartalmaz népdalt, fonetikai-prozódiai gyakorlatokat és verseket is.

A harmadik kötetben valósul meg a megindult kommunikáció finomítása, s ebben a Papp Ferenc-féle szóvégmutatató szótár alapján megszerkesztett főnév- és igeosztályok mindegyike külön módszertani egységben szerepel. Maguk a szövegek „grammatikai ihletésűek”. A negyedik kötet tartalmazza a szépirodalmat, s egyéb szövegvariánsokat is.

Maga a tananyag, s a módszer is erőteljesen gyökerezik a tipológiai-kontrasztív nyelvleírás gyakorlati munkájában. A sokak által „kívülről megteremtett szemlélet” uralkodik benne. Lotz János elnevezését alkalmaztuk az igeragozásban: coniugatio generalis, coniugatio determinata. Beszélünk személyragos infinitívusról, hiszen ilyen jelenség más nyelvben is van. Az igekötő alapjellege preverbális partikula, vagy verbális prefixum. A latin (vagy latinos) elnevezések megkönnyítik a különféle anyanyelvű tanuló részére az értelmezést.

Sokszor hangzanak el olyan ellenérvek, hogy kontrasztív tananyagot csak egy anyanyelv szembesítésével lehet megalkotni. Ez így igaz is. A tipológiai-kontrasztív tananyagszerkesztés azonban szemügyre veszi a tanuló csoportok anyanyelveit, s a valamennyiben közös elemek közül szembesíti az eltérőket, vagy a részben hasonlókat a célnyelv, a mi esetünkben a magyar nyelv megfelelő részeivel. Az adott anyanyelvek közös grammatikai hálózatát veti egybe a magyaréval.

A könyvben esetenként kitérünk a különböző nyelvek és a magyar konfliktusos pontjaira is. Vannak gyakorlatok finnek, olaszok, németek, oroszok számára, s ezek elsősorban az ő céljaikat szolgálják.

A tananyaghoz alkalmazkodó laboratóriumi „hangos anyagok” már lebontották a magyar nyelv nehézségeit az egyes anyanyelvekre.

Debrecen, és a Nemzetközi Előkészítő Intézet, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Központi Magyar Lektorátusa valóságos kincsbányája a „nyelvvelsajátítás konfrontatív folyamatának”. S tegyük ehhez hozzá, ez nemcsak a szintaxis és a lexika területén érvényesül. A fonetikaoktatás elhanyagolása volt az utolsó évtized legnagyobb „konceptuális ellentmondása”, hiszen a beszélt nyelvet kívánta tanítani, s alig foglalkozott a fonetikával. Fonetikán azonban szintén mondatfonetikát értünk, vagyis prozódia, mondatdallam-tanítást, a beszédsebesség követését. Külön fonetikai kontraszt a szótagtípus-kontraszt, valamint a magánhangzóláncok szekvenciális eltérései.

A fonetika, a prozódia oktatása sikeresen történik énekek, dalok és versek felhasználásával. Egyszer egy amerikai lány így mondta: „Ha egy hétig nem tanulok verset, megérezni a kiejtésen.” Ezek azonban nemcsak a kiejtés segédeszközei, hanem egyben „művelődési fogódzók” is. Vissza-visszatérünk reájuk, a hallgatókkal is íratunk verseket, s párbeszédeket, s az éneklő beszéd váltakozva kapcsolódik a „mondott beszéd”-hez.

Van egy sajátosan erős igény tanárban és tanulóban egyaránt, s ez az, hogy a beszédépítés automatizáló tevékenységei ne legyenek mechanikusak, unalmasak. Ezen is a művészi hozzáállás segít. Nem akarom „szemiotikai módszer”-nek nevezni munkánkat, de a vers, az ének, a fonetikai torna, s nyelvtani gyakorlatok labdázással egybekötött változatai a teljes tanulói személyiséget lekötik, céljuk ez. A haladó szintű csoportokban van írásközpontú és beszédközpontú csoport egyaránt. A művelt ember beszédét kívánjuk elsajátíttatni. Mimika, általános kézmozdulatok, speciálisabb intonációs változatok is szerepelnek ezeken az órákon. Itt keríthetünk sort a kreatív nyelvhasználat kibontakoztatására. Itt sajátítják el a tankönyvirodalomban igen mostohán kezelt attitűdzókincset is (kérés, vigasztalás, szemrehányás, ígért stb.).

Az állandó művészi tananyagrészek (versek, énekek stb.) továbbélnék a nyári egyetem hallgatóinak rendezett versenyeken: a jó kiejtési, a szavaló- és a fordító-versenyen. Különösen a szavaló-versenyről érdemes szólnunk. Kezdők számára is megadatik a részvétel lehetősége. Érdekes a szalagokon utólag megfigyelni, miként kel bírókra a művészi átérzés őszintesége, s a nyelvi kiejtés nehézsége.

Ha egy szóval akarnám jellemezni kollégáim és a magam munkáját, azt úgy mondhatnám: művészeti pedagógiai módszerekkel megvalósított kontrasztív-tipológiai tananyagtervezés és oktatás.

Sokan évközben végeznek el egy kötetet, s ha visszatérnek, magasabb csoportba léphetnek. Van levelező nyelvoktatásunk is, ez azonban még nem számottevő.

A felvételi tesztek kezdő, erős kezdő, középhaladó, haladó és felső szintű csoportbeosztást tesznek lehetővé.

Minthogy magyar légkörben élnek az órák után is, hasonló a munkájuk egy „bentlakásos intenzív nyelvtanfolyam” életéhez.

Tavaly volt az ötvenedik nyári egyetem Debrecenben. Először alkalmaztuk teljességében az időközben elkészült audiovizuális tananyagunkat. Ez a tananyag 1971-ben készült el; a debreceni TIT-szervezet sok társadalmi munkával és sok áldozattal megcsinálta a hangosítást és elkészítette a képeket is.

Szeretném hangsúlyozni, hogy ez az audiovizuális tananyag, amelynek Kálmán Béla a lektora, nem egyszerű hangosítás és képi szemléltetés, hanem háromszor kilenc módszertani egység, egybeépülő képekkel, szöveggel, s automatizációs gyakorlatokkal. Minden lecke egy népdallal kezdődik, s magukat a fonetikai oppozíciókat is a debreceni színészek kórusai és ellenkórusai adják elő.

Végezetül szólok egy pár szót a tanfolyamszervezés munkájáról. Ez valóban kevert elemekből álló szervezési tevékenység, hiszen sok évtized átlagából kell esztendőnként megjósolni az érkező hallgatók csoportstruktúráját, felkészültségét, céljait. Ezért nélkülözhetetlen bármilyen tanfolyamszervezésben az előzetes, tapasztalatokon nyugvó célelemzés („goal analysis”). A gyakorlati cél (tolmácsolás, tárgyaló készség), az elméleti cél (magyar irodalom olvasása, bepillantás a magyar nyelv rendszerébe), a gyermekkorban satnyán kiépült anyanyelv megerősítése („home school bilingualism”), vagy egyszerűen a művelődés vezérlik hallgatóinkat Debrecenbe.

Az elsőrendű szervezési elv nyelvészeti jellegű. Homogén anyanyelvű csoportokat szervezünk, s az őket tanító tanárok jobbára magyar szakosok és a csoport anyanyelve a másik szakjuk. Az első és a második kötetet tanulóknál tehát teljesen érvényesül a konfrontatív oktatás.

A középhaladók és a felsőbb szintű csoportok már vegyes anyanyelvűekből állhatnak. Ezekben a csoportokban rendszerint viszonylag sok nyelvet ismerő tanárok tanítanak, de az óra vezetése egyértelműen magyar nyelven folyik. Az alsóbb szintű oktatásban egymás mellett él a kognitív-magyarázó és a direkt módszer.

A csoportokban kialakuló egyenlőtlenségek kiküszöbölése fakultatív órákon történik. Van helyesírás-oktatás, fonetikai javító óra, s egyszerű konzultáció is. A nyelvi laboratóriumot egyénenként és csoportonként lehet használni, s ugyanígy fakultatív jellegű a fonetikai torna.

A hetente kétszer megrendezett ének- és néptánc órák, a magyar filmek, ezeknek megbeszélése az órákon, a közös kirándulások, s a külföldiek részére rendelkezésre álló „társalgó diákok” testülete teszi teljessé a magyar légkört.

A felvételi tesztek az utolsó órákon is elvégeztetjük, úgyhogy mindenki láthatja saját fejlődését.

Beszámolóm végére érve megismétlem azt, amit az elején mondtam. Legyen ez a szép szakma a jövőben sokkal nyitottabb! Ne a hivatalnok packázása, az adminisztratív közöny, vagy éppen az a akadályozás erővel szemben kelljen dolgozni, hanem közös megértésben, egymást segítve.

Polgár Endre:

Századunk húszas-harmincas éveiben, nagyjából egyazon időben jöttek létre azok az állami vagy félállami intézmények Angliában, Franciaországban, Németországban és Olaszországban, melyek az ezeknek az országoknak a nyelve és irodalma iránti külföldi

igényt voltak hivatottak kielégíteni. Míg a British Council, az Alliance Française stb. tevékenységében a nyelvtanítás volt a vezető szerep, az ugyanakkor létrehozott bécsi Collegium Hungaricum, a párizsi Magyar Intézet vagy a Római Magyar Akadémia munkásságában a magyar nyelv oktatása igen alárendelt szerepet játszott, hiszen a nyelvünk iránti kismértékű érdeklődést teljesen kielégítették a külföldi egyetemek magyar oktatóhelyei, felnőttek esti nyelvtanfolyamai iránt pedig semmiféle igény nem jelentkezett. Így azután a nagyobb nyugati országok befolyásukat nem utolsósorban nyelvtanfolyamaik révén erősíthették világszerte, míg a külföldi magyar intézetek a Horthy-rendszer céljait másképp igyekeztek szolgálni.

Az utóbbi évtizedben azonban világszerte jelentősen megnőtt a nyelvünk és irodalmunk iránti érdeklődés. Gyors ütemben szaporodnak a magyar oktatóhelyek külföldi egyetemeken, ismeretterjesztő társaságokban és szabadegyetemeken, a külföldi magyarok különböző szövetségeiben és egyleteiben, Magyarországot, nyelvét és kultúráját ismertető baráti társaságokban.

Ma már felnőttek és fiatalok — gyakran olyanok, akik nem is magyar származásúak — tanulják nyelvünket Japánban és Angliában, Latin-Amerikában és Kanadában.

Alapjában véve három fő típusát különböztetjük meg ezeknek az oktatóhelyeknek. A legfontosabbak azok az egyetemi finnugor vagy más tanszékek, ahol államközi egyezmény alapján kiküldött magyar állampolgárok oktatnak, az esetek többségében a viszonyosság alapján. Ezeknek — ha nem is mindig elégséges — támogatást nyújtanak a magyar állami szervek, elsősorban a Kulturális Kapcsolatok Intézete; fenntartásukról pedig a fogadó ország oktatási hatóságai gondoskodnak. A külföldi magyarok szövetségeiben induló, néha igen magas színvonalú, néha azonban tisztavirág-életű magyar nyelvtanfolyamok többsége a Magyarok Világszövetsége támogatásában részesül. A harmadik kategóriába olyan rangos egyetemek magyar oktatóhelyei tartoznak, mint az amerikai Indiana Egyetem, az uppsalai vagy az aarhusi egyetem stb. Az itt folyó magyar oktatás hazai szerveinktől nagyrészt teljesen függetlenül folyik, segítségük esetleges és elsősorban az oktatók „ügyességének”, hazai személyi kapcsolatainak, egyetemük vezetői megértésének vagy közömbösségének függvénye. Ezek az oktatóhelyek szervezett, intézményes együttműködésre a magyarországi oktatási vagy kulturális intézményrendszerrel nem számíthatnak.

Változtatnunk kellene ezen, mégpedig mielőbb, amíg a magukra hagyott külföldi magyar nyelvtanárok és hallgatóik nem csalódnak bennünk. Fokozatosan meg kell szüntetnünk azt a megkülönböztetést, melyben — típusaik szerint — a támogatás és annak mértéke terén részesítjük őket. Valamennyit úgy kell kezelnünk, mint a magyar kultúra terjesztésének fontos csatornáit, mint a hazánk iránti mindenoldalú érdeklődés olyan megnyilvánulásait, melyek felkarolása nemzeti érdekünk. A támogatás tényének, mértékének és formájának egyetlen ismérve legyen: érdemes-e a szóban forgó oktatóhely támogatásunkra, és ha igen, hogyan tudunk véges erőinkkel leghatékonyabban segítséget nyújtani.

Ehhez mindenekelőtt szemléletbeli változás szükséges, annak felismerése, hogy a magyar nyelv és irodalom külföldi oktatásának felkarolása — az oktatók jószándékát és legalább minimális hozzáértését feltételezve — közös érdek.

De be kell látnunk azt is, hogy az Anyanyelvi Konferenciák szinte kizárólag a külföldi magyarok ilyen irányú érdeklődését, vonzódását elégítik ki, sikereik és eredményeik alig hatnak ki azokra, akik magyar származás nélkül fordultak és fognak fordulni nyelvünk, irodalmunk, kultúránk felé. Itt az ideje alaposan megvizsgálni, hogy milyen itthoni szervezeti és nem utolsó sorban pénzügyi feltételeket kell mindehhez biztosítani. Aligha lenne indokolt létrehozni valamilyen „magyar Goethe Intézet”-ot vagy „magyar British Council”-t. Meglevő intézményeink valamelyikét kellene úgy fejlesztenünk, hogy

alkalmas, cselekvőképes gazdája legyen minden tekintetben a magyar nyelv és irodalom külföldön történő oktatásának. Az idő sürget: számos külföldi egyetem filológiai fakultásain tervezik a magyar nyelv és oktatásának meghonosítását.

Károly Sándor:

[A magyar nyelv mint idegen nyelv oktatásának tudományos bázisa]

A külföldiek számára írandó magyar nyelv- és nyelvtankönyvek írásakor egy megfelelő tudományos magyar nyelvtanra kellene támaszkodni. A didaktikai célú nyelvkönyv természetesen nem lehet lemásolása egy tudományos nyelvtannak. Az utóbbi mint bázis azonban elengedhetetlen. Felmerül a kérdés, milyen legyen az a nyelvtan, amelyre a nyelvoktató támaszkodhat?

A válasz nagyon egyszerű, bár erre hosszú kerülő úton, a bonyolulton át jutottam el. A nyelvoktatás alapjául szolgáló nyelvtan egybeesik a tudományos igényű nyelvtannal. A tudományos igényű nyelvtan feladata pedig az, hogy a legadekvátábban tükrözze a nyelvet, pontosabban a „langue”-ot: lehetőleg ne tegyen hozzá és ne vegyen el belőle. A „langue”-nak saussure-i értelmezése ma is helytálló. E szerint a „langue” konstrukciós szabályok gyűjteménye, amely természetesen magába foglalja a morféimák szerkesztési szabályait. E szabályok lényegében produktivitás-szabályok, mert nem foglalnak magukba minden konkrét alakulatot, amely a beszédben előkerül, hanem csak mintákat, amelyek nyitott sort alkotnak. A szabályok a nyitott sorok kereteit adják meg. (A „langue”-nak ’lettár’ értelmezése nem felel meg a saussure-i elképzelésnek, ez a saussure-i gondolat leegyszerűsítése, mint erre többször rámutattam.) Az anyanyelvén beszélő a „langue”-szabályok alapján beszél, ezen szabályokhoz képest újít is. A „langue”-szabályokat kell tartalmaznia és semmi egyebet a nyelv leírásának is, bár ez a „semmi egyéb” egy igen bonyolult szabálykomplexum. (De nem a generatív nyelvtanok gyakorlata szerint bonyolult!) E szabályokat tartalmazná egyrészt az a nyelvtan-típus, amelyet „langue”-nyelvtannak, vagy produktivitás-nyelvtannak nevezhetünk, másrészt ezt a nyelvtant szervesen kiegészítő szótár. A nyelvtan és a szótár együttesen alkotja a nyelv teljes leírását. (Ezt a gondolatot helyesen ismerték fel a generatív nyelvtan teoretikusai.) A produktivitás-nyelvtan „parole” célú (vagy inkább „langage”-célú), azaz a beszéd kollektív módon kötött oldalát tárja fel. Ezért alkalmas — és egyedül alkalmas — a nyelvoktatás bázisának a megteremtésére, mert a nyelvoktatásnak nem a nyelvről való információközlés az elsődleges célja, hanem a beszédre való felkészítés: ennek lényeges része a „langue”-szabályok elsajátíttatása. A szabályrendszer magába foglalja a nyelvtani szinonimákat is (megint csak nem a generatív vagy transzformációs nyelvtanok szabályrendszere értelmében, amelyhez az eddigi gyakorlatban hozzátartozik a „levezetés” módszer; ez sok olyan manipulációt kíván, amely messze túllép a „langue” produktív szabályainak az adekvát tükrözésén).

A nyelvtannak említett típusa élesen különbözik a nyelvtanoknak attól a típusától, amelynek fő célja a nyelvi rendszer bemutatása, a nyelv jellemzése, sajátosságainak ilyen vagy amolyan szempontból való bemutatása. Mert: a rendszerezés, jellemzés mindig ilyen vagy amolyan szempontú. A rendszerező nyelvtanoknak hosszú időn át divatos válfaja volt a morfológiai központú: a deklináció és konjugáció paradigmáisorainak, az „esetek”-nek a felsorolása. Mondanom se kell, hogy az esetfelsorolás, még az esetragok vagy határozóragok alapjelentésének a megadása mellett sem képesít senkit sem arra, hogy ezeket az eseteket vagy ragokat a beszédben ténylegesen használni tudja.

Az esettan, esetrendszer morfológiai jellegű központba állításának, az esetek szintaktikai szerepe mellőzésének a következménye volt egy próbálkozás a hazai nyelvtudo-

mányban a -NAK végződés egyetlen esetragnak való minősítése, a nyelv formai oldalának a funkcionálissal szemben való előtérbe helyezése. De meg tudná-e valaki mondani, hogy a latin *casae* és *domini* alakok *ae* és *i* végződése milyen alapon egyformán genitivusi, a szintaktikai környezet figyelembe vétele nélkül? És miért tanulta mindenki két esetben a *casae* genitivusi és *casae* dativusi alakot? A magyarban még nagyobb a genitivusi és dativusi -NAK közti különbség: az előbbi csak adnominális, az utóbbi csak adverbális szintagma tagja lehet. Világos: a szintaktikai szabály központba állítása adekvátabb a nyelv szempontjából, mint a morfológiai rendszerezés. És megfelelőbb a nyelv oktatása szempontjából is: a nyelvoktatók jó ösztönrel az esetragokat szintagmába, illetőleg mondatba ágyazva tanítják, ha sikert akarnak elérni a beszédkészség fejlesztésében.

Végül hangsúlyozom, amit az „Idegen nyelv — anyanyelv” (1970) kötetben Babos Ernő tanulmánya kiemelt: a nyelvoktatás (és így a nyelvoktató kézikönyv is természetesen, teszem hozzá) nemcsak alkalmazott nyelvészet, hanem alkalmazott pedagógia (pszichológia, didaktika stb.) is. De a nyelvtudomány részéről a nyelvoktatást megfelelően segítő nyelvtan (és szótár) elkészítése már rég időszerű feladat.

Somos Béla:

[Szituációs nyelvtanítás a közvetítőnyelv segítségével]

A magyart idegen nyelvként tanító tanárok mindig örömmel veszik, ha munkájuk nehezének, vagy tapasztalatainak megbeszélésére fórumot találnak. Így a tervezett szervezeti keret — egyesület, társulat, társaság vagy központ — létrehozása egyértelmű helyeslésre és támogatásra számíthat.

„A magyarnak idegen nyelvként való tanítása” kissé hosszadalmas megjelölés, ám a fogalom egy új szakterület, szakma létrejöttét jelenti, s jelentheti egy tudományág megszületését. A szakterület (viszonylagos) önállóságát jelzi, hogy külön szakká vált mind az egyetemi képzésben, mind a pedagógiai gyakorlatban. A tevékenységforma önállóságát egyértelműen igazolja, hogy a tevékenység eredményes folytatása szerteágazó elméleti ismeret és gyakorlati tapasztalat összegzését kívánja.

A magyar nyelvet tanuló külföldiek legnagyobb része azzal a céllal vág neki a „*Mi ez? Mi az? Ez asztal. Az szék.*” kezdetű kaptatónak, hogy 8–9 hónap elteltével a megszerzett nyelvtudás birtokában egyetemi, főiskolai tanulmányokat kezdhessen. A munkát sajátossá teszi a forrásnyelvek sokfélesége és a célnyelv szakirányok szerinti lexikai különbsége mellett az, hogy nevelési megfontolásokból — éppen az aktív nyelvhasználatra való késztetés céljából — egyazon tanulócsoportban öt-hat-nyolc (anya-, forrás-, illetve) közvetítő nyelvről és nyelvvél rajtoló diák van együtt. Így részben az oktatásszervezési kényszerűség, részben nevelési szempontok létrehozta egy olyan nyelvoktatási formát, amely közvetítő nyelv alkalmazásának mellőzésével folyik. A nyelvtanítás magasabb fokán bekapcsolódó és a hagyományos módszereket (közvetítő nyelvet is felhasználó) nyelvtanárok számára megfoghatatlannak tűnik, hogyan járható ez az út. A mottó egyszerű, valamiféle araszolással, arasztatással jellemezhető: ismert szókinccsel (illetve szókincre építve) új nyelvtani ismeret, s az ismert nyelvtannal (illetve arra építve) újabb lexikai mondattani ismeretek megszerzése, megszereztetése.

A közvetítőnyelv segítségével — tehát csak magyarul — folyó nyelvtanítás sikerességének feltétele, hogy a nyelvtanár a tanulók által ismert lexikai, nyelvtani körben tudjon maradni az új nyelvi ismeretkörök magyarázatakor. Ebben segítséget jelent a szemléltetés mellett a szituációk teremtése. A szituációk alkalmazása többnyire a nyelvtanítás alacsonyabb fokán általános és elfogadott. A fogalom azonban

tágabban is értelmezhető, s a nyelvtanítás magasabb — szakirányok szerint tagolódó — fókán is szituációkat alkalmazunk, hiszen a különböző szaktudományok alapszókincsét legtermészetesebben az adott tudományágnak megfelelő iskolai szituációban, tehát ún. biológia-, kémia-, fizika-, matematika-, stb. órán tudjuk elsajátíttatni. Ilyenkor látszólag biológiát, fizikát, stb. tanítunk (azt is), de elsősorban magyar nyelvet, mert a létrehozott szituáció, a szaktárgyra vonatkozó (forrásnyelvi) tudás és a magyar nyelvtan ismerete együttesen a lexikai homály tisztázását s a forrásnyelven meglevő szakmai ismeretek célnyelvi identifikálását eredményezik.

A nyelvtanfolyamok és a nyelvtanítás szervezési kérdéseiről szólva elkerülhetetlen a rendelkezésre álló idő, a kitűzött cél, az oktatási segédeszközök és egyéb feltételek reális összevetése. Ahány tanfolyam, annyiféle célkitűzés lehet, de valamennyinek *reális* a *felmért célkitűzése* legyen, ez egyrészt a munkában résztvevő tanárok, diákok sikerélménye, másrészt a szakma megbízhatósága szempontjából kívánalom. A realitásoktól elrugaszkodó igény (lenne), ha nyelvkönyveinktől, a külföldiek számára rendezett nyelvtanfolyamainktól a zárt *ē* hangunk megtanítását remélnénk és várnánk, hiszen ezt a nyelvtanárak jelentős része nem ejti, s anyanyelvi iskolákban sem tanítjuk. Ha zárt *ē* hangunk megmentésére törekszünk (ami helyeselhető), akkor ezt az anyanyelvi oktatásban, s nem az idegen ajkúak magyartanításában kell elkezdenünk. Sokkal inkább az egész hangrendszert érintő kérdés a hosszúság-rövidség különbségének megtanítása (ami a külföldiek számára szintén igen nehéz), s aminek hiánya a beszéd ritmusát, a beszédproduktum egészét érinti. (Egyébként: a „Mit kértek? — Mit kérték?” jelentéskülönbséget a szituáció, illetve a szövegkörnyezet magyarázhatja.)

A magyarnak idegen nyelvként való tanítása — számos egyéb, már felismert értéke mellett — egy eddig kevésbé feltárt kincsesbányát jelenthet, nevezetesen: a külföldiek beszédbeli, stílusbeli hibái sok adalékkal szolgálnak nyelvünk rejtett sajátosságainak felismeréséhez. Az egyes forrásnyelvek beszélőit jellemző típushibák gyűjtése a nyelvtanítás kritikus pontjainak megtalálásában segíthet.

A Nemzetközi Előkészítő Intézetben az elmúlt másfél évtized alatt mintegy tízezer külföldi tanulta meg a magyart. Az Intézet oktatógárdája — szerzett tapasztalatainak átadásával és egyéb módon — mindenkor szívesen kapcsolódik be a szakma fellendülését célzó közös munkába.

Szöllősy-Sebestyén András:

Azt hiszem, mai tanácskozásunk kulcsmondata hangzott el az imént Polgár Endre szájából: „Mi minden van, ami nincs!”* Erre, akárcsak a jelenlevők többsége, magam is jónéhány példát tudok felhozni: olyan dolgokat, amik nálunk, a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézetében vannak, de nincsenek — mások számára, mert nem tudnak, nem tudhatnak róluk.

Fülei-Szántó Endre említette, hogy a Debreceni Nyári Egyetem számára készült tankönyv, illetve tananyag hogyan igyekszik áthidalni azt az űrt, amely az ún. alapkönyvek és az alapvető nyelvi ismereteket felhasználó, de már tartalmi irányulású, tehát tényleges, eredeti, és nem adaptált szövegekre irányuló nyelvoktatás között szokott fellépni. A Budapesti Műszaki Egyetem külföldi hallgatói, akikkel a Nyelvi Intézet Magyar Nyelvi Csoportjának tanárai találkoznak, éppen ezen, a Fülei-Szántó Endre által említett kritikus szinten vannak. A Nemzetközi Előkészítő Intézetben már elsajátították azokat a bizonyos alapkönyveket, s nekünk alapvető nyelvtani ismereteiket megszilárdítva és megfelelően kibővítve arra a szintre kell eljuttatnunk

* Ez az írásbeli változatban nem olvasható. — *A szerk.*

őket, amelyen képesek lesznek a szakmai oktatás igényeinek megfelelően szabadon kezelni az olvasott vagy hallott műszaki szövegeket. — Dálnoki-Fésüs András hozzászólásához is kapcsolódva elmondhatom, hogy amióta csak a Budapesti Műszaki Egyetemen műszaki nyelvet tanítunk, tehát kb. nyolc éve, nyelvvoktatásunk, sőt még nyelv-tan-tanításunk kerete sem csupán a mondat, hanem az összefüggő szöveg. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ezen a szinten már a grammatikai jelenségek tanításakor sem maradhatunk meg a mondat keretei között, hanem egyrészt a legtermészetesebb módon, ugyanolyan szövegeken kell demonstrálnunk őket, mint amilyenekben a hallgatók találkozhatnak velük, másrészt a megismert szabályokat hallgatóinknak, a nyelvet tanulónak is szövegek alkotása, azaz szóbeli és írásbeli fogalmazás során kell a gyakorlatban alkalmazniuk. Tananyagunk, tankönyveink a maguk egészében eleve úgy készültek, hogy végcélnak az önálló szövegértést és szövegalkotást tekintik, de az egyes leckék felépítése is kifejezetten szövegcentrikus. Az, hogy ez a nyelv-tanítás adott szintjén szükségszerű, számunkra tulajdonképpen evidencia. — Ebből következik, hogy gyakorlati, módszertani jellegű kísérleteink már néhány éve elsősorban a szövegtanítás módszereinek kialakítására és tökéletesítésére irányulnak, és elméleti, illetve nyelvészeti kutatásainkkal és tájékozódásunkkal a szövegnyelvészet területén, a szövegtanítással kapcsolatos módszertani vizsgálatainkat igyekszünk megalapozni. Elmondhatom, hogy mind elméletileg, mind gyakorlatilag máris dicsekedhetünk bizonyos eredményekkel ezen a téren, és mind elméleti kutatásainktól, mind módszertani kísérleteinktől a közeli jövőben újabb eredményeket várhatunk.

Hangsúlyozom, hogy mindezt egyáltalán nem dicsekvésképpen mondom el itt, hiszen nem valamiféle különleges érdemről, hanem csak felismert szükségszerűségről beszélünk erről a kísérletező-kutató munkáról szólva, amely éppen szükségszerűségénél fogva bizonyítja, mennyire változtatni kellene a Polgár Endre által oly találóan jellemzett helyzeten. Példa lehet erre az is, ha megemlítem, hogy a mi tankönyveinkhez is készült nagyon jó laboratóriumi anyag és gyakorlatgyűjtemény, amelyet talán máshol is tudnának használni. Mint ahogy nyilván mások is számtalan példával tudnának szolgálni arra, hogy mi minden van, ami nincs.

Éppen ezért a magyarral mint idegen nyelvvel foglalkozó szervezet, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság megalakulandó szakosztályának talán legsürgősebb feladata az lesz, hogy létezővé, minden gyakorlati szakember számára hozzáférhetővé tegye azt, ami már van; — mint ahogy ezt már előttem mások is elmondották.

A magam részéről azonban legalább ennyire fontosnak tartom, hogy ne csak a magyarral mint idegen nyelvvel foglalkozó kollégáink, hanem minden érdeklődő számára tegyük hozzáférhetővé tapasztalatainkat és eredményeinket, sőt, hogy szakmánk tekintélyének emelésével és szakmánk tekintélyének emelése végett magunk is igyekezzünk az érdeklődők körét minél nagyobbra tágítani. Kígyóssy Edit már említette hozzászólásában, Szépe György is utalt rá, én pedig külön nyomatékkal szeretném kiemelni, hogy jó volna minél több nyelvészt, az általános és magyar nyelvészet minél több képviselőjét megnyerni az ügynek; alkalmat teremteni arra, hogy a magyar mint idegen nyelv gyakorlati szakemberei rendszeresen feltehessék a nyelvtudománynak a gyakorlati munkájuk során felmerülő, sajátos helyzetükből és szemléletükből adódó kérdéseiket, amelyek meggyőződésem szerint (éppen sajátos jellegükből fakadóan) a nyelvészeti kutatásra is megtermékenyítően hatnának. A mi számunkra kétségtelen, de biztos vagyok benne, hogy a nyelvtudomány számára is sok haszonnal járna a rendszeres párbeszéd, sőt munkakapcsolat kialakulása; hiszen mi — amint erről Kígyóssy Edit is szólt — természetesen és napi gyakorlati munkánkban állandóan alkalmazzuk az általános és magyar nyelvészet eredményeit, kutatásunk sajátos tárgya pedig — ebben a kérdésben eddig mindnyájan egyetértettünk — az alkalmazott nyelvészet területére esik; épp ezért valószínű, hogy a nyelvészek is hasznosítani tudják a mi tapasztalatainkat, amelyek részben az ő kutatási

eredményeik gyakorlati ellenőrzését, visszaigazolását jelentik, részben még megoldatlan kérdésekre, vagy új megoldási lehetőségekre irányíthatják rá a figyelmüket.

De kíváncsi voltam a munkánk, eredményeink és problémáink iránt érdeklődők körét több más irányban is kiterjeszteni: hogy a sok-sok például kínálkozó terület közül én most csak egyet említek, mint mindkét irányban bizonyos tapasztalatokkal rendelkező magyar tanárnak, az a véleményem, hogy a magyar idegen nyelvként való oktatásában számos olyan új tapasztalatra és ismeretre tettünk szert, amit érdemes volna a magyar anyanyelvként történő oktatásában is felhasználni. Az idegen nyelvek oktatásának területét most azért nem is említem külön, mert az ezzel való kölcsönös kapcsolatok kölcsönös haszna és szükségessége — amint erre hozzászólásában Fülel-Szántó Endre is utalt — annyira kézenfekvő. Különben is elsősorban azt szerettem volna most kiemelni, hogy az érintkező gyakorlati és kutatási területek számára nekünk is van már mit nyújtaniunk abból, ami van — ha van.

S hogy valóban legyen, minden szakember és minden érdeklődő számára hozzáférhetően, az is, ami ma már lehet, s az is, ami ma még csak csírájában, mint az elért eredményekben rejlő további lehetőség van meg, hogy a későbbi munka során kibontakozhassék és kiteljesedjék, — ez a megalakítandó szakosztály előtt álló feladat. Ez a feladat azonban, mint az mindabból, amit ma itt elmondtunk, világosan kiderül, olyan nagy és sokrétű, hogy legelsőül is elengedhetetlen lesz, hogy a szakosztály rangsorolja, sőt időrendbe állítsa a teendőket, felmérve saját erőit és a rendelkezésére álló lehetőségeket, a csak távlatilag megvalósítható tervektől elválasztva kitűzze a maga és tagjai számára a belátható időn belül elvégezhető, s azon belül el is végzendő konkrét feladatokat. Lássunk hozzá mihamarabb!

Szabó Dénes:

1. A mostani megbeszélésünk tárgykörében — úgy gondolom — hasznos lesz felhívni a figyelmet arra az egyébként természetes tényre, hogy a nyelvkönyvíró és a nyelvoktató feladatai sajátosak. A forgalomban levő magyar nyelvkönyvek ugyanis többször voltak már megbeszélés tárgyai, s ekkor a dicsérő szavak mellett hangzottak el olyan kifogások is, amelyek véleményem szerint tulajdonképpen nem a tankönyvírókat terhelik, illetve amelyek nem róhatók fel hibájukul. A nyelvkönyvíró könyvében egybegyűjti azt a nyelvi és kulturális anyagot, amely az adott időszakban didaktikailag jól használható, és a feldolgozás során, a fokozatosság elvének szem előtt tartásával, meghatározza az anyag didaktikai sorrendjét. A nyelvoktató ezt alapul véve kidolgozza tanulócsoportjai részére a részletes oktatási tervet, amely az igényeknek és a képességeknek leginkább megfelel, kijelöli a tanítandó anyagot, és olyan oktató módszert választ, amelytől a legjobb eredményt reméli. A tankönyvnek mindig szélesebb kör igényeit kell kielégítenie, mint egy-egy tanulócsoportét, de a tárgyalás színvonalában sem igazodhat csupán egy-egy csoport felkészültségéhez. Az oktatónak nemcsak hogy szabadságában van az anyagban való válogatás, hanem kíváncsi is, hogy ezt megtegye kellő mértékkel. Aki pl. úgy látja, hogy a *kerekes kút* szavakra, vagy éppen a *kettőnk, háromnk* nyelvtani alakra nincs szüksége, bátran hagyja el. Ugyanígy a könyvben található gyakorlatok is csak iránymutatók a további didaktikai feldolgozáshoz: segítségükkel konkrét programokat lehet készíteni. Vonatkozik persze mindez a könyvből magánúton tanulóira is, bár az ő helyzete ilyen tekintetben érthetően nehezebb.

2. Ezzel a gondolatcsoporttal rokon a zárt *ë* hang rendszeres tanításának a kérdése. Kodály Zoltán egy értekezleten sajnálkozott amiatt, hogy ennek a hangnak a szerepe meg van ugyan említve magyar nyelvkönyvünkben, de használatának tanítása

nincs következetesen végigvezetve. Szerinte e hang beszédbeli használatát nehézség nélkül még lehetne tanítani a külföldiekkel, hiszen az angol nyelv hangjainak annyi árnyalatát is még tudják tanulni. Az *é* használata azonban köz-, illetve irodalmi nyelvi kérdés. Ha valaki mégis rendszeresen tanítani akarná, preparálja ki a könyvet programozása közben. Különben is — gondolom — a külföldieket talán inkább a nyílt *e* hang szép kiejtésére lehetne vagy kellene megtanítani!

3. A magyar nyelv tanításakor haszonnal támaszkodhatunk a tanuló anyanyelvi nyelvtani ismereteire. Német anyanyelvűek esetében ma is járható útnak tartom az igés mondatral való kezdést, mint ezt már mások is tették a múltban. Ekkor azonban a névszói állítmányoknál a kopula elhagyásával kell számolni. — A magyar esetek közül azoknak a tanítása ajánlatos, amelyek megvannak az anyanyelvben is. A finneknél pl. valamennyit lehet tanítani.

4. A realiztikus cél miatt változik leginkább a nyelvi anyag kiválasztásának és feldolgozásának a módja. Elképzelhető olyan magyar nyelvkönyvek készítése, amelyek kizárólag valamely foglalkozási ág igényeit elégítik ki, pl. a diplomatákét. Ilyet már készítettek is (Koski-Mihályfi, 1962). — Ezzel a céllal függ össze az oktatás tempója is. A tanfolyam menetét az anyag bizonyos mértékű csökkentésével szükség esetén gyorsítani lehet.

5. A nem létező magyar nyelvi szerkezetek, a ki nem használt nyelvi lehetőségek számbavétele rendszertani szempontból fontos lehet, de az efféle „negatív” nyelvtanítás semmiképpen sem célravezető. Hibás alakokat nem szabad tanítani még az elkerülés ürügyén sem! A tanuló szempontjából nagyon fontos, hogy a nyelvkönyv könnyű legyen.

6. A mondatmodellek tanítása, különösen a fiataloknál, könnyíti és gyorsítja a munkát, de vigyázni kell, hogy kizárólagos ne legyen. A tanulót gondolkodó nyelvi aktivitásra kívánjuk nevelni. Egyébként a gyermekek számára hasznos módszer, tényleg, rendszerint a felnőtteknek is jó.

7. Nemcsak a szabadegyetemi oktatásban, hanem általában igen kedvelt módszeres fogás a dallal, nótával való tanítás. Bodolay kollégánk mester ebben. De hogy csupán dalokkal tanítsunk nyelvet, mint amivel egyes német nyelvtanárok próbálkoztak, — az nem vezethet eredményre.

8. Bár a „Learn Hungarian” című nyelvkönyvünkhöz kiegészítésként a magyar rádió négy kiváló bemondójának a közreműködésével már három évvel ezelőtt elkészültek a hangos felvételek, a lemezek közzététele mindmáig várat magára.* Ezek a hangfelvételek nemcsak alapanyagul szolgálhatnak különböző nyelvű programozásokhoz, hanem alkalmasak lesznek arra is, hogy segítségükkel tanulmányozhassuk köznyelvi kiejtésünk sajátosságait, s hogy műszeres laboratóriumi méréseket végezzünk a magyar kiejtési normák helyes megállapítása végett.

Bánhidai Zoltán:

Örülök a mai összejövetelnek, mert jó alkalom, hogy tájékozódjunk és tájékoztassuk egymást; itt jelen van ugyanis valamennyi, a magyart idegen nyelvként oktató intéz-

* Azóta 1978 márciusában megjelentek: Learn Hungarian. Hungaroton. SLP 3748—57. Stereo-mono. 25 cm. (20 lemezzel.)

mény és szerv vezetője, de mellettük jelen vannak a legtöbben azok közül is, akik az elmúlt évtizedekben tettek valamit a magyarért mint idegen nyelvért.

A felszólalásokból kiviláglik, hogy a negyedszázada — az akkori budapesti tudományegyetem idegen ajkú hallgatóinak hivatalos magyaroktatásával — meginduló munka mennyire kiterelvényesedett; s e szerteágazó munkaterületről kaptunk most egy kis ízelítőt. Ezt még az sem zavarja, hogy az itt elhangzott kérdések közül számos már többször és több helyütt felvetődött. Ezt a publikációk bizonyítják, ha valaki átnézi a magyar és a nemzetközi nyelvészkongresszusok anyagát, a magyar nyelvészeti és módszertani folyóiratokat, az egyetemi évkönyveket, az anyanyelvi konferenciák kiadványait, a minisztériumi lektori értekezletek tájékoztatóit, s természetesen, a külföldiek magyaroktatásával foglalkozó intézmények tankönyveit, jegyzeteit, hangosanyagát. Az egyik felszólaláshoz például csak időrendi kiegészítésképpen legyen szabad annyit megjegyezni, hogy a Központi Magyar Nyelvi Lektorátuson már az 1957/58. tanévben a bölcsészhallgatóknak „kultúrszövegen” is tanítottunk magyart (Bánhídi: Magyar múlt. Egyetemi jegyzet. Bölcsészettudományi Kar. Bp., 1958.); a budapesti orvostudományi egyetem külföldi hallgatóit pedig az 1961/62. tanévben az orvostudományi egyetem szaklektorálásával kiadott szaknyelvi jegyzetből oktattuk (Bánhídi: Az orvosi nyelv. Egyetemi jegyzet. Budapesti Orvostudományi Egyetem. 1962.); vagy 1964-ben már többféle műszaki szövegekből is voltak jegyzeteink (Bencsáth Aladárné: Magyar nyelvű szakmai olvasmányok. Tankönyvkiadó. 1964. — A műszaki tudományok magyar úttörői. Tankönyvkiadó. 1964.).

Eredmények vannak; s talán nem is kevés. De mégsem lehetünk elégedettek, mert nem történt meg minden azért, hogy a lehető legjobban oktassuk a magyart mint idegen nyelvet, s még kevésbé voltunk eredményesek nyelvünknek a tudományos bemutatásakor a világ számára.

Ezért örülnék még jobban, ha ezen a találkozón inkább előre tudnánk nézni és lépni. Feladat akadna bőven, a szakmunkás pedig ebben a „szakmában” is kevés (alig több két-három tucatnál; erre a jelenlét is utal).

Leginkább szükség volna a nyelvünk rendszerét bemutató grammatikákra (kontrasztivokra, univerzálisokra, szöveggrammatikákra), szövegfeldolgozásokra, újabb szaknyelvi jegyzetekre, hangosanyagokra. De hogy mire van vállalkozó, illetőleg mire lenne kiadó (Szépe György is egy régi felszólalásában „fogyasztók”-ról beszélt: vö. A magyar nyelvért és kultúráért. Tájékoztató az 1970. augusztus 1–15-e között megrendezett anyanyelvi konferencia anyagából. Szerk. Imre Samu. Bp., 1971. 138.) —, vagy mihez nyújtana ösztönzést például az Akadémia, azt jó volna tudni minél előbb. S ha nem akarunk elmaradni az európai tudományos szinttől, neki kellene fogni az újabb munkáknak. (Az idő gyors múlására például csupán két figyelmeztető: a „Lehrbuch der ungarischen Sprache” című nyelvkönyvünkre már 1952-ben megvolt a szerződés, s mégis csak 1958-ban került a „piacra”; a „Learn Hungarian” hangosanyaga már 1974 júliusában elkészült a Hanglemezgyártó Vállalatnál, és még mindig késik a megjelenés*; de — a másik oldalról — hány olyan tervezett vagy nekiindult vállalkozásról tudunk mi itt levők, ahol a vállalkozó szerző vagy szerzői társulás legfeljebb a szerződéskötésig jutott el, esetleg akadályozva ezzel mások kutatását.)

A társadalmi-tudományos igény feltétlenül megvan, sőt egyre növekszik nyelvünk iránt — azt hiszem —, ez mindenki előtt világos. (Mégis a bizonyító statisztikai adatokból: a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus 1952-ben valamennyi szakon és három évfolyamon 30 egynéhány hallgatóval indult, ma csak a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen, két évfolyamra csökkentve több mint 100 hallgató van; — vagy egy másik:

* 1978 márciusában megjelent.

a „Learn Hungarian” I. kiadása 4 300 példányban jelent meg, a IV. kiadás pedig 11 000 példányban.)

Horváth Tibor:

A Hegyi Endre által tartott bevezető a nyelvoktatási koncepció, az alapelvek, a terminológiai és egyéb elvi, módszertani kérdések megvitatását sürgette és szorgalmazta. A hozzászólók azonban a problémák széles körét érintették, inkább a részleteknek szentelve figyelmet. Bizonyos fókáig ez érthető is, mert a magyar mint idegen nyelv témakörében hosszú idő óta ilyen szintű ankéton nem találkozhattak a szakemberek: nyelvészek, oktatók, oktatásszervezők, metodikusok és nyelvkönyvrírók.

A soknemzetiségű idegen ajkúak magyar tanítása, amely a korábbi grammatizáló-fordító vagy direkt módszer szerint folyt, nem azonos „a magyar mint idegen nyelv”-oktatás diszciplínával. Ez utóbbi a vonzatközpontú, transzformációs nyelvoktatási módszer. Nemcsak felsőoktatási intézményeinkben és a Nemzetközi Előkészítő Intézetben oktatjuk e módszer szerint a magyart, hanem az elért kutatási eredmények alapján speciális szak is az Eötvös Loránd Tudományegyetem Központi Magyar Nyelvi Lektorátusán.

A képzés célja, olyan tanárok kinevelése, akik megfelelő szakmai, pedagógiai és módszertani ismeretek birtokában képesek idegen anyanyelvű hallgatókat a magyar nyelvnek szóban és írásban való helyes használatára megtanítani. A III–V. éves magyar és idegen nyelv szakpárosítású, nappali tagozatos magyar és nem magyar anyanyelvű hallgatók vehetnek részt e speciális szakképzésben, mindkét szakjuk megtartásával Jelenleg 38 hallgatónk van. Nyolcan készítenek szakdolgozatot. A képzés tantárgyai: A magyar mint idegen nyelv, audiovizuális oktatás, fonetika és beszédtechnika, magyar kultúra, óralátogatás, szakdidaktika és tanítási gyakorlat. Az óralátogatás és a tanítási gyakorlat alap- és középfokon a Nemzetközi Előkészítő Intézetben, a haladó fokon pedig egyéb felsőoktatási intézményeinkben történik.

A magyar mint idegen nyelv tantárgy célja: megismertetni a hallgatókat a magyarnak idegen nyelvként való szemléletével, s bemutatni, hogy ez a szemlélet milyen korszerű módszerekben, módszertani eljárásokban realizálódik a tanítás folyamán. Alkalmazott nyelvészetről lévén szó, az oktatás használati értékük szerint igazodik a magyar leíró nyelvészet törvényeihez, az általános nyelvészeti elképzeléseket pedig alkalmazhatóságuk szerint értékesíti. Mindebben különös gondot fordít a kontrasztívítás és tipológia szempontjaira. (Lásd A magyar mint idegen nyelv speciális szak. Tantervek. Tantárgyi programok. 4. lap.) A tárgy feldolgozásának alapformája a kiscsoportos oktatás előadás és szemináriumi gyakorlat keretében, melyeket önálló anyagfeldolgozás, óralátogatás és tanítási gyakorlat egészít ki. A vizsgákra való felkészülésre elsősorban azok a jegyzetek állnak a hallgatók rendelkezésére, melyek az elmélet gyakorlati alkalmazása és a nyelvoktatási gyakorlatból leszűrt elmélet alapján íródtak. Pl. Hegyi Endre: Hogyan tanítsuk idegen nyelvként a magyart? Bp., 1967.; Uő.: A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban. Bp., 1971. A szerző most készül újabb egyetemes jegyzete a hallgatók munkáját nemcsak megkönnyíti majd, hanem a szak, a szakma és az oktatás színvonalát is emelni fogja.

A hallgatók az audiovizuális és programozott nyelvoktatás elméleti és módszertani kérdéseivel is megismerkednek a képzés során előadás és gyakorlat formájában. Megtanulják a nyelvoktatás hagyományos, de bevált segédeszközei mellett a korszerű audiovizuális oktatástechnikai eszközök pedagógiai rendeltetését, kezelését, alkalmazását és felhasználhatóságát a nyelvoktatásban. Megismerkednek a programozott nyelvoktatás alapelveivel, terminológiai kérdéseivel, a nyelvi programozás módjaival és a különböző programok, audiovizuális tananyagok készítésének elvi és módszertani kérdéseivel.

A lektorátust már régóta foglalkoztatja az a gondolat, hogy szükséges és hasznos lenne valamilyen meghatározott szintű és társadalmi igényt kielégítő komplex audiovizuális tananyag előállítására, melyet nemcsak a hazai, hanem a külföldön folyó nyelvoktatásban is egyaránt hasznosíthatnánk. Ez az igény és szükségletkielégítés jogos és kívánatos az itt elhangzott hozzászólások alapján is. Épp ezért javaslom a különböző társadalmi szervezetek, intézmények szellemi és anyagi erőinek összevonását, egy munkacsoport megszervezését, egy audiovizuális tananyag szellemi, anyagi és technikai bázisának a létrehozását.

Sem a vonzat-, sem a mondat- sem pedig a szövegközpontú nyelvoktatás nem mondhat le a beszédtanításról. Ez a modern nyelvoktatás egyik fő jellemzője. Így a korszerű tanárképzésbe szervesen épül be a fonetika és beszédtechnika oktatása. A tantárgy egyik célja, hogy hallgatóink elsajátítsák a szép magyar ejtést, a másik pedig hogy fonetikai, illetve beszédtechnikai ismereteik birtokában a külföldiek magyar artikulációs bázisát ki tudják alakítani a külső és belső hangkontrasztivitás alapján. Ismerjék a kiejtés- és beszédhibák javításának és a halláskészség fejlesztésének módjait és módszereit. Tudják feltárni a leggyakrabban előforduló kiejtészhibákat a különböző nemzetiségű hallgatóknál a képzés helye és módja szerint stb. Az oktatás előadás és gyakorlat formájában történik.

Mint ahogy kontrasztív fonetikai és intonációs vizsgálatok több helyen is folynak, célszerű lenne a felgyűlt tapasztalatok megbeszélése munkaközösség keretében, az eredmények publikálása, a tananyagokban való realizálása és hasznosítása a kiejtéstanítás színvonalának emelése céljából.

Tanárjelöltjeink a magyar kultúra tantárgy keretében megtanulják, hogyan és mit kell megismertetni a magyarul tanuló külföldiekkel országunk és népünk életéből, a múltból kiindulva a jelenkorig, hogy jobban megérthessék nyelvünket, gondolkodásunkat és kultúránkat. A képzés előadás formájában történik, kezdve a magyar nép és nyelv eredetével, életútjával, eljutva egészen napjainkig nagy korszakokként, feltárva mindazokat az anyagi, szellemi és kulturális értékeket, javakat, melyek e nép közös kincsét képezik és alapját, illetve lényegét a magyarságtudománynak, divatos szóval a „hungarológiának”.

Ötödéves hallgatóink heti két (2) órában szakdidaktikát tanulnak előadás és gyakorlat formájában. A tantárgy célja: olyan sajátos gyakorlati képzés nyújtása magyar és más nemzetiségű nyelvszakos tanárjelöltek részére, amelynek birtokában a magyart mint idegen nyelvet eredményesebben oktathatják. A képzés során megismerkednek a szakdidaktika feladatkörén túl a nyelvoktatás s ezen belül a magyar nyelvoktatás elméletével az idegen anyanyelvűek aspektusából, a szakdidaktika segédtudományainak alkalmazásával a magyar nyelvtanulás-nyelvtanítás folyamatában. Megtanulják az óravázlatok, óratervek, tanmenetek készítésének, adott anyag rész feldolgozásának elvi és módszertani kérdéseit, illetve mindazokat az igényeket és követelményeket, amelyeket a korszerű nyelvoktatás joggal támaszt az idegen ajkúakat tanító tanárokkal szemben.

A magyar mint idegen nyelv speciális szakképzés, e rövid tájékoztatás alapján is kitűnik, hogy tudományosan, elméletileg, módszertanilag jól megalapozott pilléreken nyugszik, amely nemcsak új színfoltja egyetemi oktatásunknak, hanem garanciája a korszerű nyelvoktatásnak, az oktatás színvonalának emelésének, új tanárnemzedékek kinevelésének és a gyakorló magyar nyelvoktató tanárok továbbképzésének.

A magyar mint idegen nyelv speciális szakot a társadalmi szükséglet hozta létre a lektorátus vezetőjének és közvetlen munkatársainak negyedszázados oktató-kutató munkája eredményeként, mely társadalmi szükséglet napról-napra fokozódik. Jelen ankét is ezt igazolja.

Csak helyeselni és támogatni lehet az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának azt a törekvését, hogy összefogja és koordinálja

mindazokat a szerveket, szervezeteket, intézményeket hazánkban és külföldön egyaránt, melyek szívügyüknek tekintik az idegen ajkúak magyar oktatását, tudományos és kulturális eredményeink, értékeink megismertetését és terjesztését.

Kornya László:

Van olyan vélemény, amely szerint a nyári egyetemeken folyó nyelvoktatás eleve eredménytelenségre van ítélve. A Debreceni Nyári Egyetem utolsó évtizedének magyartanítási tapasztalatai ezt a véleményt cáfolják. Ennek magyarázatát részben abban találhatjuk, hogy a magyar nyelv iránt bármilyen formában is érdeklődő külföldi a számos magyarországi nyári egyetem közül azért választja a debrecenit, mert az mint a magyar nyelv és kultúra közvetítője sajátosan felel meg igényeinek. A nyelvtanulásban olyan fontos egyéni motiváció mellett lényeges még, hogy a külföldi nyelvtanuló szándéka és a nyári egyetem nyelvtanítási koncepciója és stratégiája gyümölcsözően találkozik.

A Magyarországon és szerte a világon folyó magyar nyelvoktatás sajátos fóruma a Debreceni Nyári Egyetem magyar nyelvtanfolyama. Az 1977 nyarán ötvenedik évébe lépő nyári egyetem működésének utolsó évtizedében számos olyan törekvést lehetett tapasztalni, amely a magyar kultúra magas szintű és korszerű közvetítése mellett a magyar nyelv oktatását átfogó rendszerben, modern kommunikációelméleti, nyelvészeti és nyelvpedagógiai módszerekkel igyekszik megvalósítani. Mindez a szerkezeti-művelési nyelvtani és szituációs lexikai modellekre épülő egységes tananyag (Fülei-Szántó Endre: *Magyar nyelv I–IV. Bp., 1972. TIT Idegennyelv-oktatási Központ kiadása* (tanári segédkönyvvel együtt, 1974.) alapján szervezett komplex nyelvtanfolyam (3 hét, heti hatszor 3 tantermi óra, közös és egyéni nyelvi laboratóriumi foglalkozás, nyelvtani és helyesírási konzultáció, fonetikai torna, helyes kiejtési és fordítási verseny stb.) keretében változatos módszerekkel történik.

1977-ben megjelentettünk egy módszertani gyűjteményt, amely a külföldiek magyartanítása debreceni műhelyébe kíván betekintést nyújtani.¹ A gyűjtemény a külföldiek magyartanítására szánt tananyag és a feldolgozás módszereinek sokoldalúságát egyaránt szeretné megmutatni (Lévai Béla: *Grammatikatanítás a szerkezeti-művelési modell keretében*; Kornya László: *Szövegmunika és lexikai gyakorlatok*; Oláh Tibor: *Közlési formák — közlési szituációk a dialógusokban*; Fülei-Szántó Endre: *Prozódia és fonetika*; Hunyadi László: *A zenei motiválás lehetőségei*; Pelyvás F. István: *Képi szemléltetés*; Révay Valéria: *Magyar nyelv- és stílusgyakorlatok a haladó csoportokban*).

A gyűjtemény szerzői a nyelvész kutatók és a nyelvtanárok meglehetősen széles táborát képviselik: amellet, hogy minden szerző a Debreceni Nyári Egyetem tanára, valamelyik magyar felsőoktatási intézményben a magyar, illetve valamelyik idegen nyelv nyelvész kutatója, gyakorló tanára.

Jónás Frigyes:

A magyar mint idegen nyelv az alkalmazott nyelvészet része, s mint ilyen, a következő kérdésekre vár feleletet: Mit alkalmazunk a nyelvészetből és milyen szempontból? Milyen módszerek alkalmazása következik a magyar nyelv jellegéből?

¹ Az 1977. évi júliusi–augusztusi jubileumi nyári egyetemre megjelent: *Magyar nyelv külföldieknek. (Módszertani gyűjtemény.)* Összeállította Kornya László. [Bp. — Debrecen] 1977. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. (Az egyes cikkeket külön lap-számozással a TIT Országos Idegennyelv-oktatási Központja adta ki; a két füzetet Debrecenben állítottuk össze könyvecskévé.)

A grammatika szabályozórendszer, melynek segítségével a nyelv alapvető működtetését biztosítjuk. Szerkezete egyfelől a formális logika osztályozási alapelveit követi (kategóriák), másfelől a nyelvi kifejezési forma és az ember viszonyát tükrözi (funkció), tehát azokat a nyelvi törvényeket alkalmazza, melyek a nyelv elsajátítását az általános emberi gondolkodás szabályaival az ún. „*langue*”-kódok feltárásában összekötik, ugyanakkor azonban képesek — a megközelítés természetétől függően — kontrasztív vagy „önkontrasztív” módszerrel a különbözőséget is megjeleníteni a „*parole*”-ban.

A magyar nyelv sajátja a szóelemek egymás mellé rakhatósága, mely kedvező helyzetet teremt a vonzatközpontú nyelvoktatás alkalmazására. Ismeretes, hogy a vonzatközpontú nyelvoktatás a funkcionális vizsgálat alapjain nyugszik. Lényege a grammatikai szerkezetminta, mely lehetőségében „készen áll újabb és újabb összefüggésekben mondatot alkotni” (Hegyi Endre: Hogyan tanítsuk idegen nyelvként a magyart? (A vonzatközpontú nyelvoktatás és módszere.) Bp., 1967. Tankönyvkiadó. 11. lap). A fentiekből szorosan következik, hogy a vonzatközpontú nyelvoktatás utat nyit a kérdő-struktúrás és a transzformációs eljárások egész sorának.

Ezekkel a módszerekkel eljuthatunk addig a szintig, ameddig a grammatika alkalmazása képessé teszi alkalmazóját, hogy gondolatai idegen nyelvi formába öltöztetve életre keljenek. Amikor az idegen nyelv elsajátítási folyamata a célnyelv által „frontálisan” elhelyezett élmények nyelvi megragadhatóságának terére érkezik, a grammatika közvetlenül már nem tudja biztosítani a nyelv működtetését, ezért utat nyit egy, az emberi személyiséghez szorosabban kapcsolódó szabályozórendszernek, a stilisztikai szempontoknak. Csakhogy míg az anyanyelvi tanulási folyamatban a stilisztikai szempontok az ösztönösen felhalmozott anyanyelvi ismeretek elrendezését célozzák, addig a magyar mint idegen nyelv elsajátítási folyamatában a stilisztika szempontjainak a nyelvi ismeretszerzést kell elősegíteniük.

Amikor a stilisztikák tárgyról fogalmat alkotnak, nem szorítkoznak csupán az anyanyelvi kifejezések stiláris normáira, hanem kiterjed figyelmük egy tágabb körvonalazású stílusértelmezésre, az ember és a való világhatásaira, a szituációkra, a magatartásformákra, az ember értékrendszerének megvalósulási módjára, melyben a gondolkodás minősége, a valóságról alkotott ítéletek összessége tükröződik. A gondolkodás potenciális nyelvi formáit (a „*langue*”-kódokat), s a megnyilatkozás nyelvi tényeit (a „*parole*”-t) az ismeretek gyarapodása, a tapasztalás mélysége, az alkalmazás rutinja szabályozza, s mint stílusbeli gazdagodást jeleníti meg.

Anyanyelvi környezetben az ember a helyzet-„drill” útján frontálisan kerül szembe a stílussal. A tanulás módja ebben az esetben az ismeretszerzés legösszetettebb lehetősége, a tapasztalás és az átélés. A leginkább emberközpontú grammatika tehát nem a tankönyvekben, hanem a társadalom konvencionális kapcsolataiban lelhető fel, mivel az emberiség összes szituációja — jóllehet nyelvileg leírható — nem rendelhető alá a szoros grammatikai szabályoknak. Pl.: *eb* vagy *kutya* — nem mindegy; az *ebadó* előtagját a *kutyaharapás* előtagjával nem cserélhetjük fel. Hogy miért, ez a grammatika kereteiben nem magyarázható meg.

A nyelvet nem anyanyelvi szinten ismerő sok esetben a szituáció ismeretét sem vallhatja magáénak, mivel az adott népek és kultúrák fogalmaik tekintetében sem teljesen azonosak. Pl. az ázsiai és az afrikai népek életmódja, kultúrája, fogalomvilága nagy mértékben különbözik az európaiakétól. De ne menjünk olyan nagyon messze. Nagyon is kézenfekvő, hogy az angol *how do you do* alkalmazásának kötelező voltát a magyarnak nehéz megszokni. Az orosz ugyanakkor nevet a magyar *kezzét csókolom*-on . . . Sem egyik, sem másik nem fordítható le.

Az a tény, hogy a magyar mint idegen nyelv tanulásának első szakaszában a grammatika játssza a döntő szerepet, s a stiláris sajátosságok ebben gyökereznek, nem

zárja ki azt, hogy csak bizonyos fokú grammatikai tudás megszerzése után válik lehetővé a stílus kiművelése. Az első elsajátított lexikai egységek is képviselnek stíláriis jegyeket, mégsem beszélhetünk a szó igazi értelmében stílusról, mert értékük csupán a legalapvetőbb szituációk közömbös jelentésű szerepeire szorítkozik. Céljuk inkább a grammatikai struktúra megértetésének biztosítása. Az ilyen irányú stílusgyakorlatok tehát az alkalmazott stilisztika szempontjait követik, figyelembe véve a beszélt és írott nyelvi normák helyességét, a fogalmazás gondjainak megoldási változatait, a helyesírásnak az adott nyelvre alkalmazott szabályrendszerét. Csak így képes elősegíteni annak a nyelvhasználati normának a kialakítását, mely a produktív nyelvi tudásszint optimális megközelítéséhez elengedhetetlenül szükséges.

E rövid, vázlatoszerű hozzászólással szerettem volna felhívni a figyelmet a magyar mint idegen nyelv elsajátításának produktív szintjére. Ugyanis a magyar mint idegen nyelv — mint az alkalmazott nyelvészet része — nem lehet mechanikus összekapcsolása az idegen nyelvek és a magyar nyelv tanítási módszertanának, hanem sajátos nézőpontú, a magyar nyelv működtetését az elsajátítási folyamatban vizsgáló értékrendszer, s ha nem is máról holnapra, de az elsajátítás végső fázisait is át kell tekintenünk.

Szépe György:

[Tanulások és tennivalók a magyar mint idegen nyelv ágazatában
(Vitaösszefoglalás)]

A vita hasznosnak bizonyult. Megérett rá az idő, a felsőbb szervek ennek felismerése által kezdeményeztek 1976-ban országos méretű összefogást ezen a szakterületen. A magyar mint idegen nyelv szakterülete több szempontból fontos: a Magyar Népköztársaság belső szükségletei, valamint a nemzetközi (európai és nemcsak európai) együttműködés szempontjából. A magyar mint idegen nyelv tanítása része az UNESCO által tervbe vett akciónak is, amely „az Európában kevésbé tanított nyelvek” oktatásának föllendítésére irányul.²

A feladat gazdasági (külgazdasági) és kulturális, sőt — megfelelő áttételekkel — politikai szempontból is jelentős.

A kulturális területen belül egyaránt figyelemmel kell lennünk az iskola és az iskolán kívüli oktatás (felnőttoktatás, tanfolyami oktatás; általában közművelődés) sajátosságaira.

A Magyar Népköztársaság határain belül és kívül egyaránt tekintetbe kell vennünk a magyarul tanulni kívánók szükségleteit és lehetőségeit — akár volt családjuknak kapcsolata magyar anyanyelvűekkel, akár nem volt.

Semmiképpen sem szabad azonban egyenlőnek tekinteni ezt a kérdést azoknak a magyar anyanyelvűeknek az iskolázásával, akik a Magyar Népköztársaság szomszédos országában élnek. Hasonlóképpen elválasztandó mai ülésünk témaköre a magyarországi nemzetiségi anyanyelvű tanulók magyartanulásának kérdéséről. Mindkettő fontos ügy, de óvakodnunk kell attól, hogy „a magyar mint idegen nyelv” témájára szűkítsük le őket.

² Ez a feladat szerepelt a helsinki Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet záróokmányában. A belgrádi Európai Biztonsági és Együttműködési Találkozón a magyar küldöttség 1977. november 11-én előterjesztette a Magyar Népköztársaság javaslatát „A kevésbé elterjedt és tanulmányozott európai nyelvek oktatásának és az e nyelveken írott művek lefordításának és kiadásának előmozdítása érdekében fogantatandó intézkedésekről”. — A téma szerepel az UNESO jelenlegi munkatervében is; tételszáma 1107.

A fenti gazdag problematika körülhatárolásában az ülésen már megtörtént néhány lépés. További elméleti kutatás látszik azonban még szükségesnek; ebben a maihoz hasonló módon nemcsak a nyelvészek (alkalmazott nyelvészek) segítségére számíthatunk, hanem valamennyi érdekelt intézmény és szakma összefogására.

Az ankét eredményeit — mintegy közmegegyezés alapján létrejött határozatokat — hat pontban foglalhatjuk össze. (A „határozatok” a külső, felső szervek számára javaslatként tekintendők.)

(1) Megérett az idő, hogy a szakmában dolgozók saját szervezeti formát kapjanak. Erre a következő négy alternatív lehetőség közül lehet majd kiválasztani a megfelelőt (esetleg egynél többet is):

(a) a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságon³ belül egy önálló szakosztály vagy szekció;

(b) több munkahelyen dolgozó szakembereket egyesítő munkaközösség;

(c) akadémiai (esetleg nem akadémiai) munkabizottság az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság (vagy más testület) keretében;

(d) önálló — vagy más intézményhez csatlakozó, annak keretében működő — kutatóközpont.

Mivel a szakterület nem csupán a magyarországiak ügye, ezért az (a) megoldás látszik a legkedvezőbbnek; a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságon belül létrejövő egységnek azután lehet — akár több — munkaközössége is: (b) megoldás.

A létrejövő szervezet látná el a szakterület koordinálásának feladatait; emellett a testületi élet a méltányos kritika és az elismerés fóruma is lehet.

(2) A szakmáztatás kérdése is megoldandó (vagyis az, hogy milyen tanulmányi, vizsga- vagy teljesítmény-követelményekhez lehet kötni a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítását). Ez nemcsak jogi kérdés, hanem a szakma rangjának, jellegének és érdekvédelmének biztosítása; ez egyaránt érinti a tanárokat, a tanulókat és az oktató intézmények érdekeit.

Ezt a kérdést a magyarországi felsőoktatáson belül kell megoldani (figyelembe véve a nemzetközi normákat is). Megfelelő, teljes jogú és nemzetközileg is érvényes diplomát kellene biztosítani az oktatóknak. (Ehhez már csak nagyon kevés hiányzik, mivel az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Központi Magyar Lektorátusán évek óta folyik a „C” szakképzés (három éven át, harmadik szakként).)

(3) A magyar mint idegen nyelv tanításával kapcsolatban fölmerült kutatási igényeket, feladatokat gondosan össze kell gyűjteni és csoportosítani.⁴

³ 1977. augusztus 25-én Nyíregyházán hivatalosan is megalakult a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság; ezen belül azonban — az eredeti tervekkel ellentétben — egyelőre nem létesültek sem szakosztályok, sem szekciók. (Az 1977/78. tanév során előkészületek történnek „a magyar mint idegen nyelv” szakterületének szervezeti összefogására.) — Itt jegyzem meg, hogy 1977 augusztusában két tudományos tanácskozáson is több előadás hangzott el ebben a témakörben: „A harmadik anyanyelvi konferencia” (Budapest, 1977. augusztus 8–13.) és „A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusa” (Nyíregyháza, 1977. augusztus 23–27.) keretében.

⁴ Néhány ilyen igény fölmerült ezen az ankéton, valamint a két megelőző megbeszélésen. Felsoroljuk a két megbeszélésen elhangzott igényeket:

„szógyakorlási szótár; alaktani gyakorlási vizsgálatok (a különböző alaktani formák tanításának sorrendjét ezek a vizsgálatok döntően befolyásolhatnák); hanggyakorlási vizsgálatok; struktúragyakorlási felmérés (összevetve más nyelvek szerkezetivel); stilisztikai kutatások (ezeken belül elsősorban az írott és a beszélt nyelv különbségeinek alapos felmérése); pedagógiai kutatások (ezeken belül a tanított anyagrészek sorrendjét érintő kérdések); szociológiai-ideológiai jellegű vizsgálódások (tematikailag mit és hogyan kell különböző országokban és különböző körülmények között Magyarországról meg-

Az Oktatási Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia tudományirányító szerveinek együttesen kellene megosztani a feladatokat az érdekelt felsőoktatási és egyéb kutatóhelyek között. Ezzel kapcsolatban kívánatos a feladatok megrendelése témafinanszírozás formájában.

(4) Szükség van a szakterület továbbképzésének megszervezésére is. A néhány évig sikeresen működött „lektori konferenciát” újra kellene éleszteni szélesebb formában.⁵ Részt vállalhatna a továbbképzésben az ELTE, a már említett testületi részleg, továbbá a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat is.

(5) Biztosítani kellene a szakterület megfelelő dokumentációját, illetőleg tájékoztatását. Egy mozgóképes időszaki kiadvány (bulletin) nemcsak a szakma eseményeiről és kiadványairól tájékoztatna, hanem mindenféle egyéb feladatot is elláthatna. Tervbe vehető megfelelő feltételek elérése esetén a bulletinnek kisebb méretű folyóirattá (vagy más folyóirat mellékletévé) való fejlesztése.

(6) Végül koncentrálni kellene a publikálást a szakterületen. Ez nem elsősorban a szakterületre irányuló tudományos kiadványokra vonatkozik, amelyeknek számára is hiányzik megfelelő publikációs fórum. Sokkal inkább a tananyagokra (írásbeli, valamint audio-vizuális oktatási segédletekre). Szakmailag is, gazdaságilag is — a tanárok és a tanulók szempontjából egyaránt káros az a jelenlegi helyzet, amelyben minden egyes oktatási egység teljesen független — sokszor fél-amatőr — anyagokat ad ki. Az érdekelt szerveknek a kiadókkal együtt kellene bizonyos sztemerd-sorozatok, kézikönyvek kiadását elősegíteniük.

ismertetni a hallgatókkal); a tanulás céljából következő oktatási igény felmérése; „készüljön el a magyart idegen nyelvként tanítók írásainak szakbibliográfiája” (Ginter Károly);

„I. általános témák: a beszéd, a nyelvhasználat korlátai, határai (performancia-vizsgálatok); funkcionális szemléletű tankönyvet elkészítő vizsgálatok (egy adott formához milyen funkció kapcsolható); általános tankönyvelméleti kutatások; II. grammatikai témák: a grammatikai szinonimák rendszere; a szórend szabályai (a határozottság és határozatlanság kategóriája, a nyomaték, az igekötőhasználat); az időviszonyítás (perfektivitás, időhatározók, aspektus stb.); igekötők, vonzatok, a folyamatos és befejezett jelleg; az intranszitiv és tranzitiv igék; a lexikai függvények; a főnévi igeneves szerkezetek; a nominális mondat és a *van*-igés szerkezetek; a birtokos személyragozás morfológiai szabályai” (Kígyóssy Edit);

„milyen módszerekkel és milyen anyagon folyják az írás és az olvasás tanítása; minimális szó- és struktúrakészlet (két hétre való oktatandó anyaghoz); a téma, a feldolgozandó szöveg magyarországi vagy külföldi jellegű legyen; milyen tárgykörökben és milyen kategorizálás alapján épüljön fel a tananyag” (Szende Aladár);

„milyen céljai vannak az idegen anyanyelvűek magyartanításának a Magyar Népköztársaságban és más országokban; hogyan módosulnak az ezeknek a céloknak elérésére irányuló módszerek a tanulók kora, előképzettsége, kulturális háttére, igényei, családi kapcsolatai (származás vagy házasság alapján) szerint (illetőleg még egyéb tényezők figyelembevételével); — meghatározandó — kutatások és tapasztalatok elemzése alapján — a segédanyagokra, általában a taneszközökre vonatkozó szükséglet (audio-vizuális anyagok, vonzattáblázatok, a debreceni és a műegyetemi gépi nyelvészeti feldolgozások melléktermékei igénybevételével)” (Szépe György);

„az alapkoncepciók megvitatása a szakterületeken; a jelenleg forgalomban levő tankönyvek megvitatása; annak vizsgálata, hogyan lehet a magyart nyelvként és kultúráként egyezre tanítani” (Bodolay Géza);

⁵ A lektori konferenciákat 1968-ban, 1969-ben és 1970-ben a Kulturális Kapcsolatok Intézete, az Oktatási Minisztérium és a Nemzetközi Előkészítő Intézet rendezte. Anyagunk (részben) megjelent Ginter Károly szerkesztésében.

A szinteződés vizsgálata Nagykőnyi nyelvjárásában

I. 1. Amikor fölmerült bennem annak gondolata, hogy kísérletet teszek a Tolna megyei Nagykőnyi nyelvjárásában a mondattani sajátosságok feltárására, mindjárt arra kellett gondolnom, hogy ezt szövegek nélkül elképzelni sem lehet. Kétségtelen, hogy a hangtani, alaktani vagy szókinccsani céllal végzett nyelvjárási anyaggyűjtésben mind a passzív megfigyelés módszere, mind pedig az aktív kérdező (kérdőíves) módszer általában sok eredménnyel jár(hat) (e módszereknek nyelvjárási mondattani jelenségek gyűjtésében való alkalmazására l. részletesebben Kiss Jenő fejtegetését: Nyr. 100 : 85–6), az annyira hiányzó nyelvjárási mondattani vizsgálódások megindulását azonban az e módszerekkel végzendő gyűjtés esetleg továbbra is elodázhathatja. Aligha szorul ugyanis bizonyításra az a tény, hogy mindkét módszer (különösen a passzív megfigyelés) rendkívül időigényes, s így belátható időn belül vagy felszíni eredményeket hozhatnak az egészről, vagy nagyobb mélységben alaposabb ismereteket a mondattan egy-egy részkeréséről. Mindez nem jelenti azt, hogy ezekről a gyűjtési módszerekről le kellene mondani, hanem csupán azt, hogy a szövegvizsgálatok mellett — véleményem szerint — inkább másodlagos, kiegészítő szerepet kapnának a nyelvjárási mondattani kutatásokban.

A rendelkezésemre álló viszonylag nagy mennyiségű (megközelítőleg 500 gépelt lapnyi) szöveg, Deme László Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata című könyve (a továbbiakban: Mszerk.) és személyes segítsége, valamint az előzőekben kifejtett gyűjtésmódszertani megfontolások ösztönöztek arra, hogy anyanyelvjárásom mondattani kérdéseivel elsősorban szövegek alapján foglalkozzam, s megpróbáljam — egyebek mellett — a szinteződés nyelvjárásunkbeli jellegzetes vonásait megrajzolni.

2. A szinteződésben és tömbösödésben való szemlélet kérdéseit Deme László már egy évtizeddel ezelőtt megvizsgálta az egyszerű mondatban (Nyr. 90: 275–87) és az összetett mondatban (Nyr. 90: 392–404), majd a fentiekben már említett könyvében a mondatelemzés módszerének a bemutatásakor egyrészt részletesen kifejtette ennek a szemléletmódnak a lényegét, másrészt az írott nyelvi szövegek sajátosságainak a feltárásában — igen nagy mennyiségű anyagon — alkalmazta is (Mszerk. 186–243).

A szinteződés vizsgálatát magnetofonnal gyűjtött és arról lejegyzett két, egyenként kb. 54 gépelt lapnyi (kb. 100 000 betűhelynyi) szövegcsoport (korpusz) alapján végeztem. Az I. szövegcsoportot *u n k a f o l y a m a t, g a z d á l k o d á s* címszóval, a II. korpuszt pedig *é l m é n y e l m o n d á s* címmel foglaltam egybe. Mindkét témakörben 12–12 adatközlőtől (nemenként 6 nő és 6 férfi, nemzedékenként pedig 4 idős, 4 középkorú és 4 fiatal) választottam ki egy-egy (nagybetűvel jelzett) szövegegységet. Szeretném megjegyezni, hogy ugyanezen két szövegcsoport alapján végeztem el pl. az egyes mondathosszúsági csoportok (az egyszerű mondatok és a különböző számú tagmondatból álló összetettek) gyakoriságának elemzését, a mellérendelt és az alárendelt összetett mondatok megterheltségének vizsgálatát is (vö. Nyr. 100: 201–33). Mivel az egyes

szövegegységek betűjelzését és témáját, valamint az adatközlők nevét és életkorát egy nemrég megjelent Nyr.-beli közleményemben már megadtam (100 : 202), ezért itt ezt — helykímélés végett — nem ismétlem meg. A dolgozatomban előforduló egyéb rövidítések magyarázatát pedig menet közben, az anyag tárgyalása során adom meg.

3. Mivel az előbeszéd mondatgyakorisági vizsgálata szempontjából a mondathatárok megállapítása kulcsfontosságú kérdés, ezért — ha viszonylag röviden is — szólnom kell arról, hogy a magnetofonról lejegyzett szövegekben milyen szempontok, elvek alapján tettem ki a mondatot záró írásjelet.

Mindazokat a nehézségeket, amelyeket Balogh Lajos (Bokor-levelek 5. 1972. 4), valamint Fodor Katalin és Hajdú Mihály fejtettek ki (MNy. 69 : 60) a beszéd folyamat mondatokra tagolásáról, magam is ismerem és általában elismerem valós voltukat (a kérdésre és nemzetközi szakirodalmára l. Berrár Jolán: *ÁNyT.* 1: 53—76). Azt vallom, hogy ha ezt a munkát is olyan nagy gonddal végzi a szöveg lejegyzője, mint ahogy pl. a szavak ejtésmódjának fonetikailag hű átírását is végezni kell, akkor — viszonylag kis hibaszázalékkal — igenis mondatokra tagolható a magnetofonra fölvetett beszéd folyamat.

Aligha szükséges bizonyítani, hogy a beszélt nyelvi anyagban — az írott beszéd művel szemben — a mondat egységek egymástól való elhatárolása a fő probléma, a mondat egységek elkülönítésének módszerei kialakultabbak, kidolgozottabbak. Éppen ezért az látszott célszerűnek, ha a már lejegyzett szöveget — természetesen többszöri hallgatás után — először mondat egységekre (tagmondatokra) bontom szét, és csak azután keresem a mondat egységek határát. Ebben az eljárásomban — utólag is — megerősített mindaz, amit nemrégiben Vidra Klára fejtett ki erről a kérdésről (MNy. 72: 197—202). A mondat egységekre bontás mindenképpen járható útnak látszik, hiszen az vitathatatlan — ahogy Vidra Klára írja —, hogy „a mondat egész többszöri a mondat egység kerek többszöröse, így határa is egybeesik valamely mondat egység lezáródásával” (i. h. 198). A mondat egységekre történő tagolásban pedig a predikatív szerkezetek figyelembevételével kell eljárunk, és fontos az is, hogy a jelenlevő kötőszó szerepét tisztázzuk. Vannak ezenkívül egyéb fogódzók is. Meggyőződésem szerint a mondathatárok megállapítása a siker reményében csak akkor végezhető el, ha konkrét esetekben mindenkor tekintetbe vesszük az adott beszédszakasz tartalmi-logikai viszonyait és akusztikai megjelenési formáit (a beszéd szünetet, a hangsúlyt és hanglejtést). Ezek közül valamelyik sajátosságnak a konkrét helyzetben domináns szerepe lehet ugyan, általában azonban az együttes figyelembevételük vezethet eredményre. Néhányszor rendkívül nehéz volt döntenem a mondathatárokról, de végül is így vagy úgy határoznom kellett. Egy biztos: minden szöveget azonos szempontok szerint jegyeztem le; munkám során nem a mondathatárokat igazítottam esetleges előzetes elképzeléseimhez, hanem először döntöttem a beszéd folyamat mondatokra tagolásáról, és csak azután kezdtem az anyag statisztikai összegzéséhez és az ezekből adódó következtetések levonásához többek között a szinteződés tekintetében is.

4. A mellérendelt és az alárendelt mondat típusok gyakoriságának tárgyalásakor már láthattuk, hogy az alárendelő kapcsolásformákban egyfajta szinteződés figyelhető meg, hiszen akadt példa — ha nem is túlságosan sok — még a második alárendelésben előforduló mellékmondatokra is. A szerkesztettség és a bonyolultság vizsgálata után fontosnak tartom annak fölmérését is, hogy a szinteződés milyen mértékben jellemző a nagykönyvi népryelvre, továbbá azt is, hogy a különböző szintű mondatoknak mekkora a megterheltsége korpuszonként, nemenként és nemzedékenként.

A szinteződés vizsgálatában is Deme László módszertani eljárását vettem figyelembe (vö. *Mszerk.* 186—221), de annyiban el is térek tőle, hogy csupán egyetlen kérdés

elemzésére szorítkozom: a felhasznált szövegegységekben azt számlálom és összesítem, hogy hány szintű mondategységek fordulnak elő benne. Az egyszerű mondat természetesen csak egyszintű lehet, hiszen szükségszerűen a legfelső szinten, a beszéd szintjén áll. A kéttagú összetett mondatban már két lehetőség van: ha mellérendeltek, akkor egyszintű mondategységről van szó, hiszen a tagmondatok a beszéd szintjén állnak; de lehet kétszintű, ha az egyik tagmondat alá van rendelve a másiknak, a beszéd szintjén álló főmondatnak. A három- vagy annál több tagú összetett mondatban természetesen tovább növekszik a szinteződés lehetősége; hogy milyen szintmélységig, arra szeretnék választ kapni a szinteződés vizsgálata során.

II. A z I. korpusz vizsgálata

1. A mondategységek szintmélységek szerinti összesítésében adatközlőként a következő értékeket kaptam:

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L
Egyszintű	73	19	89	89	26	58	85	120	27	32	42	36
Kétszintű	35	15	50	83	35	45	45	80	11	36	33	34
Háromszintű	3	0	12	8	7	5	3	10	1	5	7	5
Négy szintű	2	0	2	0	1	0	1	3	0	2	1	1

Ha a fenti adatokat összesítjük, akkor a következőképpen alakul a különböző szintű mondategységek gyakorisága:

	Az egész szövegből		Az összetettekben	
	szám	%	szám	%
Egyszintű	696	54,50	270	31,72
Kétszintű	502	39,31	502	58,98
Háromszintű	66	5,16	66	7,75
Négy szintű	13	1,01	13	1,52
	1277		851	

Az egész szövegre vonatkoztatott összesítésben benne van az a 426 egyszerű mondat is, amely természetesen csak egyszintű lehet. Ezért hasznos és szükséges külön is összesíteni a szerkesztett (összetett) mondategységek adatait, hiszen csak bennük fordulhat elő szinteződés. Ezek alapján azt látjuk, hogy az I. szövegcsoporthoz az egy- és kétszintűek együttes részesedése mind az egész korpuszra vonatkoztatva (93,81%), mind az összetett mondatok viszonylatában (90,70%) eléggé magas, ugyanakkor természetesen a három- és négy szintűeké nagyon kicsi, öt- vagy annál mélyebb szintű mondat pedig egyáltalán nincs.

Ha az I. korpusz fenti értékeit összehasonlítjuk a Deme László által vizsgált írott szövegekkel, akkor azt tapasztaljuk, hogy a munkafolyamat, gazdálkodás témaköre a szinteződés tekintetében meglehetősen közel áll a közlő prózához tartozó A. II. 1. jelzetű egységhez (vö. Mszerk. 209).

2. A mondategységek átlagos szintméltségének a mérésére dolgozta ki Deme László a mélységi mutatót (vö. Mszerk. 188—91), amelyet (rövidítése: M_{kt}) a korpusz egészére vonatkoztatva úgy számíthatunk ki, hogy „Az egyes szintmennyiségek részesedését mutató számokat meg kell szoroznunk a csoport szintszámával, s az összeget elosztani a mondategységekével” (Mszerk. 201). A számítások elvégzésével az eredményt az adott szöveg egészére sz/m értékben kapjuk meg, ami azt fejezi ki, hogy mennyi az átlagos szintméltség mondategységenként. Az átlagos mélységmutató kiszámításának tehát abban van a jelentősége, hogy a kapott érték sűrítve jellemzi a vizsgált szöveget, és általa az egyes szövegegységek könnyen összevethetők.

A fentiek alapján az I. korpusz tényleges mélységmutatóját a következőképpen számíthatjuk ki:

$$M_{kt} = \frac{696.1 + 502.2 + 66.3 + 13.4}{696 + 502 + 66 + 13} = 1,52 \text{ sz/m}$$

Ez azt jelenti tehát, hogy az I. szövegcsoporthban átlagosan 1,52 szintméltség esik egy mondategészre.

Az egyszerű mondatok figyelmen kívül hagyásával (sem a számlálóban, sem a nevezőben nem kell őket számításba venni) az összetett mondatok átlagos szintméltségét (rövidítése: $M_{köt}$) kapjuk meg:

$$M_{köt} = \frac{270.1 + 502.2 + 66.3 + 13.4}{270 + 502 + 66 + 13} = 1,79 \text{ sz/m}$$

Vagyis az I. korpusz összetett mondatainak átlagos szintméltsége 1,79 sz/m. (A továbbiakban csak a mutatók értékeit adom meg, a számszerű adatok részletezésétől eltekintek.)

3. Figyelembe vehetjük még a kihasználtság fokát is (rövidítése: K), amelyet úgy számíthatunk ki, ha a tényleges mutató értékét (M_{kt}) elosztjuk az elvi mutatóéval (rövidítése: M_{ke}). Ehhez először ki kell számítanunk az elvi mutatót. Az elvi mutatók értékei a számítások mellőzésével (ezeket l. Mszerk. 188—90) a következők: $M_{1/1} = 1,0$ sz/m, $M_{2/2} = 1,5$ sz/m, $M_{3/3} = 2,0$ sz/m és $M_{4/4} = 2,5$ sz/m (a még lehetséges elvi mutatókat azért nem sorolom tovább, mert anyagomban négynél mélyebb szintű mondategész egyetlenegy sincs).

Az I. korpusz elvi mutatójának és kihasználtság fokának értéke a következő:

$$M_{ke} = 1,8 \text{ sz/m és } K = \frac{1,52}{1,58} = 96,2 \%$$

Ha az I. korpusz tényleges mélységmutatóját ($M_{kt} = 1,52$ sz/m), valamint az összetett mondatok átlagos szintméltségének a mutatóját ($M_{köt} = 1,79$ sz/m) is összevetjük a Deme László vizsgálta A. II. 1. jelzetű szöveggel (l. Mszerk. 209), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a szóban forgó mutatók értékei igen közel állnak egymáshoz, vagyis a mi szövegeink a közlő prózához. Ugyancsak megegyezést, illetőleg nagyfokú hasonlóságot találunk az elvi mélységmutatók értékeiben (Deme szövegegységében $M_{ke} = 1,48$ sz/m, nálunk pedig $M_{ke} = 1,58$ sz/m), ennek következtében pedig a szöveg egészére kapott kihasználtsági mutató értékében is (Deme László szövegegységében $K = 97,9\%$, az általam vizsgált szövegcsoporthban pedig $K = 96,2\%$).

4. A nemek szerinti vizsgálat. A különböző szintmélységű mondategészek részesedésére a nemek szerinti összesítésben az alábbi értékeket kaptam:

	Az egész szövegből			
	A nőknél:		A férfiaknál:	
	szám	%	szám	%
Egyszintű	354	53,88	342	55,16
Kétszintű	263	40,03	239	38,54
Háromszintű	35	5,32	31	5,00
Négy szintű	5	0,76	8	1,29
	657		620	

A fenti szám adatok szerint a különböző szintmélységű mondategészek részesedési arányai olyan közel állnak egymáshoz a nőktől, illetőleg a férfiaktól választott szövegekben, hogy a különbségek lényegtelenek, gyakorlatilag szinte el is hanyagolhatók az I. korpuszban. (Tanulságosnak ígérkezik ezeknek az adatoknak a II. korpuszbéli szám szerű eredményekkel való összevetése. Ezt az összehasonlítást majd a II. szövegcsoport elemzésénél végzem el.)

Végezzük el az összesítést az egyszerű mondatok figyelmen kívül hagyásával! Ily módon az alábbi megoszlás mutatkozik:

	Az összetettekben			
	A nőknél:		A férfiaknál:	
	szám	%	szám	%
Egyszintű	140	31,60	130	31,86
Kétszintű	263	59,36	239	58,57
Háromszintű	35	7,90	31	7,59
Négy szintű	5	1,12	8	1,96
	443		408	

Ha az összetett mondatokra kapott részesedési értékeket hasonlítjuk össze, akkor is azt állapíthatjuk meg, hogy a nemek szerinti eltérések elenyészőek, hiszen ezek a százalékos részarányok legföljebb egy-két tizeddel különböznek egymástól.

5. Vessük össze a mélységmutatók értékeit is!

A szövegek egészére vonatkozó tényleges mélységmutató a következőképpen alakul:

$$\begin{aligned} \text{a nőknél:} \quad M_{kt} &= 1,52 \text{ sz/m} \\ \text{a férfiaknál:} \quad M_{kt} &= 1,52 \text{ sz/m.} \end{aligned}$$

Ezek a mélységmutatók pregnánsan jelzik, amit már a részesedési arányoknál is könnyen megállapíthatunk: a nőknél és a férfiaknál gyakorlatilag nincs eltérés a szint-

teződés tekintetében az I. korpuszban. Itt tehát különbségekről nemigen beszélhetünk, hanem sokkal inkább szembetűnő hasonlóságokról.

Lássuk ezek után az összetett mondatok átlagos mélységmutatóit!

A nőknél: $M_{köt} = 1,78$ sz/m, a férfiaknál pedig: $M_{köt} = 1,79$ sz/m.

Az eltérés itt is rendkívül csekély (mindössze 0,01-nyi), amely megerősíti a fentebb elmondottakat, vagyis azt, hogy az I. szövegcsoportban a szinteződés szempontjából lényegében azonosság van a nők és a férfiak mondatalkotásában.

6. Számítsuk ki végül a kihasználtság fokát is nemenként!

A nőknél: $M_{ke} = 1,58$ sz/m és $K = 96,2\%$

A férfiaknál: $M_{ke} = 1,58$ sz/m és $K = 96,2\%$

A kihasználtsági mutató értékeinek egyezése is igazolja az előzőekben tett megállapításunkat: Az I. szövegcsoportban a szinteződés tekintetében szinte teljes azonosság van a nők és a férfiak mondatyszerkesztésében.

7. A nemzedékek szerinti vizsgálat. A mondategységek szint-mélység szerinti megoszlására az egyes nemzedékek szerint a következő összesítést végeztem el:

	Az egész szövegből					
	Id		Kö		Fi	
	szám	%	szám	%	szám	%
Egyszintű	297	60,12	237	53,02	162	48,21
Kétszintű	175	35,42	180	40,26	147	43,75
Háromszintű	16	3,23	26	5,81	24	7,14
Négy szintű	6	1,21	4	0,89	3	0,89
	494		447		336	

(Megjegyzem, hogy itt és a továbbiakban is az idősektől választott *A*, *B*, *G* és *H* szöveg-egységek adatait *Id* jelzéssel, a középkorúaktól vett *C*, *D*, *I* és *J* szöveg-egységek értékeit *Kö* jelzéssel, a fiataloktól feldolgozott *E*, *F*, *K* és *L* szöveg-egységek adatait pedig *Fi* jelzéssel rövidítem.)

Amint a fenti számadatok mutatják, az egyszintűek részesedési aránya az idősek-nél a legnagyobb, a középkorúaknál kisebb, a fiataloknál pedig a legkisebb. A kétszintűek részesedése éppen ellenkezőleg alakul: a legnagyobb a fiataloknál, a középkorúaknál közbülső helyen van, az időseknél viszont a legkisebb. Az egy- és kétszintűek együttes részesedése az időseknél 95,54%, a középkorúaknál 93,28%, a fiataloknál pedig 91,96%-kal a legkisebb. A három- és négy szintűek együttes részesedési aránya, ha nem is nagy eltéréssel, viszonylag érzékletesen kirajzolódó képet mutat, ugyanis az időseknél 4,44%, a középkorúaknál 6,70 %-kal ez is közbülső helyen áll, a fiataloknál pedig 8,03%-kal a legnagyobb.

Összesítsük adatainkat az egyszerű mondatok figyelmen kívül hagyásával!

	Az összetettekől					
	Id		Kö		Fi	
	szám	%	szám	%	szám	%
Egyszintű	110	35,83	84	28,57	76	30,40
Kétszintű	175	57,00	180	61,22	147	58,80
Háromszintű	16	5,21	26	8,84	24	9,60
Négy szintű	6	1,95	4	1,36	3	1,20
	307		294		250	

A kétségtelenül egyszerűbb megoldású egy- és kétszintűek együttes részesedése az időseknél a legnagyobb, a középkorúaknál kisebb, a fiataloknál a legkisebb. A három- és négy szintűeké ellenkezőleg alakul: az időseknél a legkisebb 7,16%-kal, a középkorúaknál közbülső helyen van 10,20%-kal, a fiataloknál pedig a legnagyobb 10,80%-kal.

8. Hasonlítsuk össze a mélységi mutatók értékeit nemzedékenként! A szöveg egészére vonatkozóan az alábbi adatokat nyerjük: Az időseknél: $M_{kt} = 1,45$ sz/m, a középkorúaknál: $M_{kt} = 1,54$ sz/m, a fiataloknál pedig: $M_{kt} = 1,60$ sz/m.

Ezek az átlagos szintmélység-mutatók tömören fejezik ki azt, amit a különböző szintű mondategységek részesedési arányai már jeleztek: a mélyebb szinteződésű mondatok inkább jellemzőek a fiatalok beszédére, kevésbé a középkorúakéra és legkevésbé az idősekére. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a különbségek elég kicsik.

Az egyszerű mondatok számításba vétele nélkül az összetett mondategységek mélységi mutatói a következőképpen alakulnak:

Id Kö Fi

$$M_{köt} = 1,73 \text{ sz/m} \quad M_{köt} = 1,82 \text{ sz/m} \quad M_{köt} = 1,81 \text{ sz/m.}$$

Az összetett mondatok mélységmutatóinak értékei tehát közelebb vannak egymáshoz nemzedékenként, mint az egyszerű mondatok figyelembevételével számított értékek. Különösen csekély (csupán 0,01-nyi) eltérés van a középkorúak szövegei és a fiataloké között, és pedig a középkorúak javára. Ez az 0,01-nyi különbség elsősorban azzal magyarázható, hogy a középkorúaktól választott szövegekben a kétszintűek részesedése az egyszintűekhez viszonyítva valamivel nagyobb, mint a fiataloktól vett szövegegységekben. Ezt a tényt az egy- és kétszintűek összesített részesedési arányai, amelyeket az előzőekben már bemutattunk, elfedték.

9. Lássuk végül a kihasználtság fokát is nemzedékenként!

Az időseknél: $M_{ke} = 1,50$ sz/m és $K = 96,6\%$

A középkorúaknál: $M_{ke} = 1,56$ sz/m és $K = 98,7\%$

A fiataloknál: $M_{ke} = 1,72$ sz/m és $K = 93,0\%$.

A kihasználtsági mutató értékei — az előzőekben kapott, nemzedékenként viszonylag következetesen elkülönülő adatoktól eltérően — nem felelnek meg az esetleges

várákozásnak, hiszen a középkorúaknál a legnagyobb, az időseknél áll közbülső helyen és a fiataloknál a legkisebb. Vajon mi lehet ennek az oka?

A szerkesztettségi és a bonyolultsági mutatók értékei meglehetősen következetesen azt jelezték, hogy a nemzedékenkénti különbségek jól kirajzolódnak: a legkisebbek az időseknél voltak, jellegzetesen közbülső helyen álltak a középkorúaknál, és a legnagyobbak a fiataloknál bizonyultak.

A kapcsolások minőségi megoszlására vonatkozó megoszlási mutatók (*M* rövidítéssel szerepeltek) azonban már egyértelműen azt fejezték ki (vö. Nyr. 100: 216), hogy a mellérendelt összetett mondatok gyakorisága a fiataloknál a legnagyobb, az időseknél van közbülső helyen, a középkorúaknál pedig a legkisebb. Ugyanezt igazolják tehát – némileg más oldalról – a kihasználtsági mutatók is, vagyis azt, hogy a fiatalok beszédére jellemző nagyobb fokú szerkesztettség és bonyolultság úgy valósul meg, hogy a beszéd szintjén álló mellérendelt összetett mondatok gyakorisága viszonylag megnövekszik. A szinteződés oldaláról ez azt jelenti, hogy az egyszintűek részesedése nem az egyszerű mondatok számának a növekedése következtében lesz nagyobb a fiataloknál, hanem amiatt, hogy a beszéd szintjén álló mellérendelt mondatok gyakorisága nő meg. Bár mindezt már a kapcsolások vizsgálata is mutatta, mégis úgy vélem, hogy a szinteződés tekintetében végzett vizsgálódás sem volt fölösleges, mert más szempontból erősítette meg korábbi észrevételeinket.

III. A II. korpusz vizsgálata

I. A mondategységek szintmélységek szerinti összesítésében a II. korpuszban adatközlőnként az alábbi értékek jelentkeznek:

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z
Egyszintű	63	88	116	44	20	102	69	82	69	47	26	82
Kétszintű	28	71	42	39	10	34	55	37	43	29	14	64
Háromszintű	4	11	7	2	0	0	4	8	6	6	5	16
Négy szintű	1	1	0	0	0	0	2	1	2	2	3	0

Ezeknek az adatoknak az összesítésével a különböző szintű mondategységek gyakorisága a következő megoszlást mutatja:

	Az egész szövegből		Az összetettekben	
	szám	%	szám	%
Egyszintű	808	59,63	329	37,55
Kétszintű	466	34,39	466	53,19
Háromszintű	69	5,09	69	7,87
Négy szintű	12	0,88	12	1,37
	1355		876	

Az egész szövegre kapott összesítésben a II. korpuszbeli egyszerű mondatok is szerepelnek (szám szerint 479), amelyek természetesen csakis egyszintűek lehetnek. Az egy- és kétszintűek együttes részesedése az egész korpuszban (az egyszerű mondatokat

is számítva) 94,02%, az összetett mondatok vonatkozásában pedig 90,74 %. Ha ezeket a számadatokat összevetjük az I. korpuszával, akkor azt látjuk, hogy az eltérés nagyon csekély, gyakorlatilag el is hanyagolható. Ugyanezt mondhatjuk el a három- és négy-szintűek részesedési arányaira is. Öt- vagy annál mélyebb szintű mondat a II. korpuszban sem fordul elő egyetlenegy sem.

Abban azonban mutatkozik némi különbség, hogy a II. korpuszban az egyszintűek részesedése néhány %-kal nagyobb, mint az I. korpuszban, a kétszintűeké viszont kisebb.

2. A II. szövegcsoporthoz tényleges mélységmutatójára — a számítások elvégzésével — az alábbi értéket kaptam:

$$M_{kt} = 1,47 \text{ sz/m}$$

Ez azt jelenti tehát, hogy a II. szövegcsoporthoz 1,47 szintmélység jut átlagosan egy mondategészre. A II. korpusz szintmélysége 0,05-dal sekélyebb, mint az I. korpuszé, ugyanis annak átlagos szintmélysége 1,52 sz/m. A szöveg egészére kapott M_{kt} -értékekben nincs tehát számottevő különbség a két témakör között.

Az összetett mondatok átlagos szintmélysége — az egyszerű mondatok figyelembevétele nélkül — a következőképpen alakul:

$$M_{köt} = 1,73 \text{ sz/m}$$

Az I. korpuszbeli 1,79 szintmélység-értékkel szemben a II. szövegcsoporthoz 0,06-dal kisebb az összetett mondatok átlagos szintmélysége. Itt is azt mondhatjuk tehát, hogy a korpuszok közötti eltérés nem lényeges.

3. Számítsuk ki ezek után a második témakör elvi szintmélység-mutatóját, majd ennek birtokában a kihasználtság fokát is! A számítások elvégzésével — ennek részletezésétől itt is eltekintek — a következő adatokat kaptam:

$$M_{ke} = 1,55 \text{ sz/m} \quad \text{és} \quad K = 94,8\%$$

Ha az elvi mutatónak és a kihasználtság fokának a fenti értékeit összevetjük az I. szövegcsoporthoz tartozó adatokkal (csak emlékeztetőül: $M_{ke} = 1,58 \text{ sz/m}$ és $K = 96,2\%$), akkor ismét csak a nagyfokú hasonlóság tűnik szembe, továbbá még az is, hogy a II. korpuszbeli értékek mindenütt következetesen sekélyebbek valamivel, mint az I. szövegcsoporthoz tartozók.

4. A nemek szerinti vizsgálat. A különböző szintmélységű mondat-egészek részesedési aránya a nemenkénti összesítésben a következő megoszlást mutatja:

	Az egész szövegből			
	A nőknél:		A férfiaknál:	
	sorszám	%	sorszám	%
Egyszintű	433	63,39	375	55,80
Kétszintű	224	32,79	242	36,01
Háromszintű	24	3,51	45	6,69
Négy szintű	2	0,29	10	1,48
	683		672	

Az I. szövegesoporttól eltérően itt már bizonyos, említésre méltó különbségeket tapasztalunk: az egyszintűek részesedése a nőktől választott szövegegységekben majdnem 8%-kal nagyobb, mint a férfiak szövegeiben, ugyanakkor a bonyolultabbnak tekinthető három- és négy szintűek együttes részesedési aránya a férfiaknál kétszer akkora, mint a nőknél.

Lássuk most az egyszerű mondatok figyelembevétele nélkül kapott részesedési értékeket!

	Az összetettekben			
	A nőknél:		A férfiaknál:	
	sorszám	%	sorszám	%
Egyszintű	185	42,52	144	32,65
Kétszintű	224	51,49	242	54,87
Háromszintű	24	5,51	45	10,20
Négy szintű	2	0,46	10	2,26
	435		441	

A fenti számadatok érzékletesen mutatják, hogy az összetett mondatok esetén is a nőktől vett szövegekben nagyobb az egyszintű megoldásuk gyakorisága (itt már majdnem 10%-kal), a három- és négy szintűek együttes részesedése pedig ugyancsak kétszer akkora a férfiaknál, mint a nőknél.

5. Nézzük meg a mélységi mutatók vallomását! A szövegek egészére vonatkozó mélységmutatók értékei a következők:

a nőknél: $M_{kt} = 1,40$ sz/m, a férfiaknál pedig: $M_{kt} = 1,53$ sz/m.

A fenti mélységmutatók jól érzékeltetik mindazt, amit már a különböző szint-mélységek részesedési arányai is jeleztek: ha nem is túlságosan sokkal, mégis eléggé megfoghatóan a sekélyebb szintmélységű mondatalkotás a II. korpuszban inkább a nők beszédére jellemző, kevésbé a férfiakéra.

Az összetett mondatok átlagos szintmélységére — az egyszerűek figyelmen kívül hagyásával — az alábbi értékek adódnak:

a nőknél: $M_{köt} = 1,63$ sz/m, a férfiaknál pedig: $M_{köt} = 1,82$ sz/m.

Ezeknek a mélységi mutatóknak a majdnem 0,2-nyi különbsége azt jelzi, hogy az összetett mondatok viszonylatában valamelyest még inkább a férfiak javára billen a mérleg, mint az egyszerű mondatok figyelembevételével nyert M_{kt} -értékek esetén. Itt is tehát a sekélyebb szintmélységű mondatalkotás inkább a nők beszédére jellemző.

6. Lássuk most az elvi szintmélység-mutató és a kihasználtsági fok értékeit is nemenként!

A nőknél: $M_{ke} = 1,53$ sz/m és $K = 91,5\%$
A férfiaknál: $M_{ke} = 1,57$ sz/m és $K = 97,4\%$.

A kihasználtság fokát mutató számadatok — az előzőekben ismertetett részértékek birtokában most már a várakozásnak megfelelően — megerősítik az elmondottakat: a viszonylag egyszerűbb megoldású, sekélyebb szintmélységű mondatalkotás a nőktől vett szövegegységekben valamivel gyakoribb, mint a férfiak szövegeiben.

7. Úgy vélem, hogy érdemes röviden fölidéznünk a szerkesztettség és a kapcsolás-formák elemzésének egy-két idevágó tanulságát. Mind a szerkesztettség, mind pedig a bonyolultság vizsgálata azt mutatta, hogy eltérő mondatyszerkesztési sajátságokat inkább csak az élményelmondás témájában találtunk a nemek között. A szerkesztettségi és a bonyolultsági mutatók egyaránt a nők beszédében bizonyultak kisebbnek, sekélyebbnek. A szinteződés vizsgálata során nyert különböző mutatók — más oldalról — tulajdonképpen ugyanezt igazolták.

8. A szinteződés elemzésekor Deme László arra a megállapításra jutott, hogy az általa vizsgált műfajok a szintmélység szerinti vizsgálódásban nyert jellemző jegyeik alapján nem műfaji megoszlást mutatnak, hanem az előadásmód tekintetében különíthetők el (vö. Mszerk. 212—3). A szerzőnek a tárgyhoz való viszonya alapján háromféle — a műfajtól teljesen független — típust különböztet meg: narratív, informatív és szugesztív jellegű előadásmódot (i. h.).

Az I. korpuszal szemben — ahol szinte teljes azonosság volt a szinteződés tekintetében a nők és a férfiak szövegegységeiben — a II. szövegcsoportban határozott különbség látszik a nők és a férfiak között a Deme László által kifejtett előadói modor szempontjából. Az itt nyert mutatók — elsősorban a kihasználtság foka — alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a nők beszéde, előadásmódja elbeszélő (narratív), a férfiaké pedig tájékoztató (informatív) jellegű. Hogy ez a műfajtól (a kifejtett témától) teljesen független-e — ahogy Deme László vallja az írott nyelvi szövegekre vonatkozóan —, vagy esetleg mégis összefügg az elmondott témával, nehéz lenne határozottan, egyértelműen eldönteni. Mindenesetre anyagom alapján arra hajlok, hogy az élőbeszédben a témának is lehet szerepe az adatközlő előadásmódjának a meghatározásában. A kétségtelenül objektívabb jellegű munkafolyamat, gazdálkodás témakörében talán éppen emiatt a bizonyos fokú objektivitás miatt nem volt számba vehető különbség a nemek között, s talán éppen a témához való szubjektívabb viszonyulás miatt adódott előadásmódbeli eltérés a nők és férfiak között a kétségtelenül szubjektívabb jellegű élményelmondás témakörében.

9. A nemzedékek szerinti vizsgálat. A különböző szintmélységű mondategységek részesedése nemzedékenként a következőképpen alakul:

	Az egész szövegből					
	Id		Kö		Fi	
	szám	%	szám	%	szám	%
Egyszintű	302	57,52	276	60,79	230	61,17
Kétszintű	191	36,38	153	33,70	122	32,44
Háromszintű	27	5,14	21	4,62	21	5,58
Négy szintű	5	0,95	4	0,88	3	0,79
	525		454		376	

(Az idősektől vett *M*, *N*, *S* és *T* szövegegységek adatait *Id* jelzéssel, a középkorúaktól választott *O*, *Ö*, *U* és *Ü* szövegegységek értékeit *Kö* jelzéssel, a fiataloktól feldolgozott *P*, *R*, *V* és *Z* szövegegységek adatait *Fi* jelzéssel összesítettem.)

Ami az egyszintűek részesedését illeti, a II. szövegcsoportban az I. korpuszhoz viszonyítva éppen ellenkezőleg alakul, ugyanis a fiataloknál a legnagyobb, a középkor-

rúaknál kisebb, az időseknél pedig a legkisebb. A kétszintűeké ugyancsak ellenkezőleg jelentkezik: a legnagyobb az időseknél, a középkorúaknál kisebb, a fiataloknál a legkisebb. Az egy- és kétszintűek együttes részesedési aránya alig-alig tér el nemzedékenként (az időseknél 93,90%, a középkorúaknál 94,49%, a fiataloknál 93,61%). Ugyanígy jelentéktelen különbség van a három- és négyyszintűek együttes részesedésében (az időseknél 6,09%, a középkorúaknál 5,50%, a fiataloknál 6,37%). Ezzel szemben az I. szövegcsoporthoz viszonylag jól kirajzolódó, szinte tendenciaszerű eltérések mutatkoztak az egyes nemzedékek között.

Ha az egyszerű mondatok figyelembevétele nélkül is elvégezzük az összesítést, akkor a következő értékeket kapjuk:

	Az összetettekből					
	Id		Kö		Fi	
	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%
Egyszintű	106	32,21	96	35,03	127	46,52
Kétszintű	191	58,05	153	55,83	122	44,68
Háromszintű	27	8,20	21	7,66	21	7,69
Négyyszintű	5	1,52	4	1,46	3	1,09
	329		274		273	

Az összetett mondatokra nyert értékek alapján szinte ugyanolyan kép rajzolódik ki, mint az egyszerű mondatok figyelembevételével kapott adatok szerint, hiszen az egy- és kétszintűek együttes részesedése alig-alig különbözik nemzedékenként (az időseknél 90,26%, a középkorúaknál 90,86%, a fiataloknál pedig 91,20%). A három- és négyyszintűek együttes részesedéséről ugyanezt mondhatjuk el, ugyanis az időseknél 9,72%, a középkorúaknál 9,12%, a fiataloknál 8,78%.

Az I. korpuszbeli adatokhoz viszonyítva itt is ellenkezőleg alakul az egy- és kétszintűek együttes részesedése (a II. korpuszban legnagyobb a fiataloknál, kisebb a középkorúaknál, a legkisebb az időseknél). Ugyancsak ellenkezőképpen jelentkezik a három- és négyyszintűek együttes részesedése, hiszen a II. szövegcsoporthoz az időseknél a legnagyobb, kisebb a középkorúaknál és legkisebb a fiataloktól választott szöveg egységeiben.

Bármennyire is érzékletes képet kapunk az egy- és kétszintűek, valamint a három- és négyyszintűek részesedési arányainak összesítésével, semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat a különbségeket, amelyeket ez az összesítés elfed. Ha ugyanis külön-külön nézzük a részesedési arányokat, akkor az egyszintűeké az idősektől vett szövegekben jóval kisebb (32,21%), mint a fiataloktól választott szöveg egységeiben (46,52%), a kétszintűek részesedése is hasonló mértékű eltérést mutat (az időseknél 58,05%, a középkorúaknál itt is közbülső helyen van 55,83%-kal, a fiataloknál pedig 44,68%). Szembetűnőek tehát a különbségek az egyes nemzedékek között, ha a különböző szintmélységű összetett mondatok részesedését vetjük össze. Az I. korpuszban az egyszintűek részesedésénél kb. 7%-os eltérést találunk a két szélső érték között (ott a fiataloknál az egyszintűek részesedése 28,57% volt, az időseknél pedig 35,83%). A II. szövegcsoporthoz — amint már láthattuk — kb. 14%-os különbség van a két szélső részesedési érték között, tehát az I. korpuszbeli eltérésnek a kétszerese jelentkezik itt. Föltűnő továbbá az is, hogy az összetett mondatokban az egyszintűek részesedése a fiatalok szöveg egységeiben nagyobb, mint a kétszintűeké.

10. Számítsuk ki a mélységi mutatók értékeit is nemzedékenként! A szöveg egészére a következő adatokat kapjuk:

Az időseknél:	$M_{kt} = 1,49$ sz/m
A középkorúaknál:	$M_{kt} = 1,45$ sz/m
A fiataloknál:	$M_{kt} = 1,46$ sz/m

Ezek a szintmélység-mutatók pregnánsan jelzik, hogy a szövegegységek egészére vonatkozóan — vagyis az egyszerű mondatokat is számításba véve — egészen minimális az az eltérés, amelyet az egyes nemzedékek között a szinteződés tekintetében a II. korpuszban találunk. Az I. szövegcsoporthoz is eléggé kicsik voltak a különbségek, mégis látszott abban bizonyos tendencia, hogy a mélyebb szinteződésű, valamelyest bonyolultabb fölépítésű mondatok elsősorban a fiatalok szövegeiben jelentkeztek, kevésbé a középkorúakéban, legkevésbé pedig az idősekéban. A II. korpuszban ebből a szempontból eléggé elmosódnak a különbségek.

Nézzük most az egyszerű mondatok figyelembevétele nélkül az összetett mondatgészek mélységi mutatóit!

Az időseknél:	$M_{köt} = 1,79$ sz/m
A középkorúaknál:	$M_{köt} = 1,75$ sz/m
A fiataloknál:	$M_{köt} = 1,63$ sz/m

Az egyszerű mondatok figyelembevételével számított mélységmutatók — amint már láttuk — elég közel voltak egymáshoz, ezzel szemben az összetett mondatok mélységmutatóinak értékei nagyobb szórást mutatnak. Az I. korpuszbéli $M_{köt}$ -értékekben 0,09 sz/m volt a maximális eltérés, a II. korpuszban pedig 0,16 sz/m a szélső értékek különbsége. Csak emlékeztetőül: az I. korpuszban az M_{kt} -értékek voltak távolabb a nemzedékek szerinti összesítésben, a II. korpuszban éppen ellenkezőleg alakulnak.

Az I. szövegcsoporthoz való összevetésben szembetűnő továbbá az is, hogy a II. korpuszban a mélyebb szintű összetett mondatok leggyakoribbak az időseknél, kevésbé gyakoriak a középkorúaknál, és a legritkábban a fiatalok szövegalkotásában fordulnak elő. Ennek oka nemcsak a kapcsolásformák ismeretében sejthető (vö. Nyr. 100: 229), hanem pusztán elvi megfontolásból is: nyilvánvalóan a beszéd szintjén álló mellérendelt mondatok gyakorisága növekszik meg a fiatalok beszédében.

11. Az adatok összevetését nagyban megkönnyíti a kihasználtság fokának ismerete. Nézzük meg ezt is az elvi mutatóval együtt nemzedékenként!

Az időseknél:	$M_{ke} = 1,51$ sz/m és $K = 98,6\%$
A középkorúaknál:	$M_{ke} = 1,51$ sz/m és $K = 96,0\%$
A fiataloknál:	$M_{ke} = 1,65$ sz/m és $K = 88,4\%$

A kihasználtsági mutatók értékei ismételten megerősítik mindazt, amit a megoszlási mutatók (vö. Nyr. 100: 230) már jeleztek: az alárendelt mondatfajtákkal szemben a mellérendelt mondatok gyakorisága a II. korpuszban a fiatalok beszédében a legnagyobb, közbülső helyen áll a középkorúaknál, a legkisebb pedig az idősektől vett szövegekben. Más szóval a kihasználtság fokának értékeit pregnánsan mutatják, hogy a többszintű mondatépítés lehetőségei (az M_{ke} -értékek jelzik ezt) a nagyobb fokú szerkesztettség következtében a fiataloknál a legnagyobbak, a középkorúak és az idősek szövegeiben azonosak, ugyanakkor azonban az átlagos szintmélység ténylegesen a fiataloktól választott szövegegységekben marad el leginkább a lehetőségektől, és a legjobban az időseknél közelíti meg az elvileg lehetséges értéket.

Ennek okára már az I. korpuszbeli elemzés során rámutattunk, és itt csak megismételni tudjuk: az egyszintű mondatok megterheltsége elsősorban nem az egyszerű mondatok relatíve nagyobb száma miatt növekszik meg a fiatalok beszédében, hanem annak következtében, hogy a beszéd szintjén levő mellérendelt mondatok gyakorisága nő meg. Ez már az I. szövegcsoportban is tapasztalható volt, de még inkább elmondhatjuk az II. korpusz vonatkozásában, ahol a fiatalok szövegeiben két alárendelt mondat típusra átlagosan három mellérendelt esik.

Ha a kapott mutatók alapján az előadói modor tekintetében végzünk összehasonlítást az egyes nemzedékek között, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az idősek és a középkorúak előadásmódja mindkét szövegcsoportban informatív, tájékoztató jellegű, a fiataloké pedig — ugyancsak mindkét korpuszban — narratív, elbeszélő jellegű.

IV. 1. Végül hasznosnak látszik a szinteződés tekintetében végzett vizsgálat tanulságait összegezni.

A korpuszok szempontjából a szinteződés elemzése megerősítette a szerkesztettség és a kapcsolásformák vizsgálata során tett megállapításunkat: helyesnek látszik ugyan a két témakör (a munkafolyamat, gazdálkodás, illetőleg az élményelmondás) szerinti vizsgálódás, mégis azt mondhatjuk, hogy a két szövegcsoport között jól megfogható, határozott műfaji különbségek nincsenek. Itt is azt láthattuk, amit az előző vizsgálatok során: az élményelmondás témakörének különböző mutatói következetesen csekélyebbek valamelyest, mint a munkafolyamat, gazdálkodás témájában. Abban viszont megegyezés van a két korpusz között, hogy az egyszintűek száma a szöveg egészében nagyobb a kétszintűekénél, továbbá az is jellemző mindkét korpuszra, hogy öt- vagy annál mélyebb szintű mondat egyetlenegy sem fordul elő bennük. A kapott mutatók alapján azt is leszögezhetjük — összehasonlítva Deme László vizsgálataiban a közlő prózához tartozó A. II. 1. jelzetű egységgel (vö. Mszerk. 208) —, hogy mindkét témakörünk közelebb áll a közlő prózához, mint a fejtegetőhöz vagy a szélsőséges értékeket mutató szép-irodalmi prózához (az utóbbi műfajok jellemző adataira l. Mszerk. 208–10).

2. A nemek szerinti összehasonlítás is hasonló eredményre vezet ahhoz, amit a szerkesztettség és a kapcsolások elemzésekor már megállapíthattunk: az I. szövegcsoportban rendkívül csekély eltérés van a nők és a férfiak beszédében, ezzel szemben a II. korpuszban bizonyos különbségek már föllelhetők, és pedig abban, hogy a nők szövegegységeinek mutatói mindenütt sekélyebbek, mint a férfiaktól vett szövegekben. Az előadásmód tekintetében a nők beszéde elbeszélő, a férfiaké pedig informatív jellegű.

3. A nemzedékek szerinti összesítésben — amint ezt már részletesen láthattuk — azt lehet kiemelni tanulásgként, hogy az I. szövegcsoporthoz viszonyítva a II. korpuszban valamelyest megnő a különböző szintű mondatok részesedési arányának a szórása. Az is jellemző, hogy az I. korpuszsal szemben a másodikban a szöveg egészére kapott átlagos mélységmutató között eléggé elmosódnak a különbségek az egyes nemzedékek között. Végül még azt lehet ismételtén hangsúlyozni, hogy az előadásmód szempontjából a fiatalok beszéde mindkét témakörben elbeszélő, az időseké és a középkorúaké pedig mindegyikben informatív jellegű.

A nemzedékek szerinti kategorizálást természetesen nem szabad mereven értelmezni: az egyes nemzedékek mondat szerkesztésére (az itteni vizsgálatunkban a szinteződésre) kapott statisztikai adatok és a belőlük levont következtetések csak tendenciaszerűen jelezhetik a nyelvjárásunkbeli változás irányát. A nemzedékek közötti nyelvi (kiejtésbeli, szóhasználati, mondat szerkesztési stb.) különbségek oka nyilvánvalóan nem az életkori eltérés(ek)ben keresendő, hanem abban, hogy iskolázottságuknál, életmódjuk-

nál, társadalmi állásuknál, munkakörüknél stb. fogva k i k vannak jobban kiteve a köznyelvi hatásnak. Éppen ezért a köznyelvi hatás egy-egy helyi nyelvjáráson belül is meglehetősen széles skálán mozoghat, nagyon is a e g y é n r e jellemző, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy napjainkban olvasottságuk, iskolai végzettségük, foglalkozásuk stb. révén t e n d e n c i a s z e r ű e n általában a fiatalok vannak leginkább kiteve a köznyelvi hatásnak, kevésbé a középkorúak, és ma még inkább csak kivételképpen néhány idős parasztember.

Szabó József

Nyugat-dunántúli tájszavak a soproni Magyar Társaság pályamunkáiból (1921–1925)

1. A tájszavak nyelvészeti, irodalmi, művelődéstörténeti stb. felhasználhatósága, értéke jól ismert a szakemberek előtt. Gyűjtésük, számbavételük fontosságát és sürgősségét a tudományos nyelvészet indulását megelőzve fölismerték. A tudomány rangjára emelkedett nyelvészet már első korszakában sok helyütt hozott létre tájszótárt. Az első tájszótárakat később jobb minőségű utódaik, a terjedelmüket tekintve is általában nagyobb össznemzeti és regionális tájszótárak követték, illetőleg követik napjainkban is, külföldön és idehaza egyaránt.

Tájszavakra kétféleképpen bukkanhatunk: nyelvjárásainkban, a nyelvjárási beszéd megfigyelésével vagy rákérdéssel, illetőleg levéltárakban s egyébütt lappangó, kéziratok följegyzések, szólajstromok stb. felkutatásával, fölfedezésével.

A jelen közlemény anyaga az utóbbi típusba tartozik. Prőhle Jenőnek, a soproni Berzsenyi Gimnázium tudós tanárának és könyvtárosának az érdeme, hogy fölhívta figyelmemet a volt iskolám levéltárában található, nyelvjárási anyagot tartalmazó dolgozatokra, s hogy azokat rendelkezésemre bocsátotta. Mivel az ÜMTsz. feldolgozott forrásai között ezek a dolgozatok tudomásom szerint nem szerepelnek, s mivel számos, eddig nem közölt tájszót is találunk bennük, közzétételüket megokoltnak látom (vö. Soproni Szemle 1974: 186–9).

A dolgozatok a soproni evangélikus líceum önképzőkörének, a Kis Jánostól 1790-ben alapított Magyar Társaságnak a pályázatára íródtak. A Magyar Társaság, amelynek célja a magyar nyelv ápolása, művelése volt, rendeltetésének kitűnően megfelelő a tudományok megszerettetésének és a szellemi igényesség kialakításának a fóruma volt (l. például az egykori önképzőkörös Zsrai Miklós költői ihletésű visszaemlékezését: MNy. 1959: 318). Az a három pályamunka, amelyből az alább közlendő tájszavakat kiírtam, a diákszerzőknek – tanári irányítással – anyanyelvjárásukról az akkor követendőnek tartott minták (l. a Nyelvészeti Füzetek nyelvjárási monográfiáit) szerint készített leírásai. Megítélésem szerint anyagközlésként – kellő kritikával természetesen – jól hasznosíthatók, ezért érdemes a nyelvjárástörténet kutatóinak a figyelmét is fölhívunk rájuk. A három dolgozat és a szerzők: 1. Pölöskei Aladár: Pápavidéki nyelvjárás (Lovászipatona), 1921/22 (levéltári jelzete: B III. e 23); 2. László Jenő: Szülőföldem tájbeszéde (Bodonhely, Győr-Sopron megye), 1923/24 (jelzet: B III. e 25); 3. Rempert Ernő: Szülőföldem tájbeszéde (Alsóság, Vas megye), 1924/25 (jelzet: B III. e 28). Itt említek meg egy dolgozatot, amely tájszavakat nem közöl ugyan, hangtani vizsgálatra azonban alkalmas: Kiss Samu: A rábavidéki nyelvjárás hangtana, 1903–1904 (jelzet: B III. e 49).

Csak azokat a tájszavakat közlöm, amelyek nincsenek meg a MTsz.-ban, illetőleg ha megvannak is, más nyelvjárás(ok)ból származnak.

A szóanyag hangtani vizsgálatra sajnos nem alkalmas. A szerzők a zárt *ë*-t, az *l* kiesését, az *á* utáni *o*-zást például vagy egyáltalán nem, vagy csak következtelenül jelölték.

Szóföldrajzi vizsgálatra azonban jól használhatjuk, a több esetben hiányos, illetőleg nem egészen világos értelmezések ellenére is. Szögletes zárójelbe tett kiegészítéseim, helyreigazításaim ezeket a hiányokat kívánják pótolni. A Pápa vidéki nyelvjárássra vonatkozó kiegészítések Lőrincze Lajos szobeli közlései.

2. Bizonyos, hogy nagy múltú iskoláink levéltáraiban másutt is lappanganak kéziratok dolgozatok, pályamunkák, amelyek hasznos anyagot adhatnának a nyelv, az irodalom, a művelődéstörténet stb. kutatóinak. Szolgáljon buzdításul ez a szerény közlemény, hogy érdemes munkálkodnunk e téren is.

3. Pápa vidéki nyelvjárás, Lovászpata: *bodobáncs* 'katicabogár', *bolókás* 'buta, hülye', *bubospütyer* 'búbos pacsirta', *cífrapacó* '[ciframetélővel készült] levesbe való tészta', *csatáz* 'kotkodácsol a tyúk, mikor tojni akar', *cserebogyi* 'cserebogár', *eklendez* 'mindig a láb alatt van [gyerek többnyire]', *figuráz* 'tréfál', *füles* 'fűzfából font kétfüllű kosár', *gánca* 'sterc [piritott lisztből készült étel]', *glödigomb* 'gömbölyű, csinos ólomgomb', *gornyadó* 'az a lé, amelyben a hurkát kifőzik; prószt [kukoricalisztből süttött lepényféle] sütnék vele, de csak a szegények', *göbőcse* 'kavics', *gőzsörgő* 'az olyan [beteg] szárnyas [tyúk], amelyik leereszti a szárnyát, behúzza a fejét', *irtetis* 'cséplés', *kákics* 'pitypang', *kejeránc* 'különféle alakú női blúz' (vö. *röpiüllő*), *korrancs* 'nagy csizma', *kulitehén* 'kisebb fajta tehén, amelynek csavarodott a szarva', *lafancos* 'piszkos, sáros', *lénzó* 'az ing ujjja végén levő szegély (férfiakén)', *lésza* 'nyoszolya [szegényes, deszkából készült fekvőhely]', amelyet az istállóba szoktak állítani', *mándli* 'férfi felsőkabát', *megböstörködik* 'megharagszik', *megbuggyanik* 'megsavanyodik', *melleseskötn* 'kék férfikötény, amely a mellét is betakarja és a nyakba van akasztva', *morzsókaleves* 'reszelttésztaival készített leves', *motóllál* 'a ló, amikor fejét le-föl mozgatja', *nyektet* 'rikat [nyaggat]', *öklük* 'szélesen folynak', *ördögbürradrág* 'erős, sima, fekete posztóból készült nadrág', *poszáta* 'növésben elmaradt, csúnt', *purucka* 'férfi mellény', *rempül* 'gyaláz', *röpiüllő* 'női blúz' (vö. *kejeránc*), *szapirnyáz* 'gyorsan beszél', *szatyakul* 'pipál', *tászlí* 'a rékli [könnyű, bő szabású női blúz] ujján levő szegély, ami a férfiak ingén a lénzó', *tekercs* 'ruhából összefont kis koszorú, amelyet a fejre tesznek, ha terhet visznek rajta', *tikölőkánya* 'vércse', *tikvakos* 'akinek gyöngye a szeme', *vakotás* 'ha a gyümölcsben valamilyen folt van', *véka* 'szalmából font kosár', *vetett szár* 'csalamádé, sűrűre, takarmánynak vetett kukorica', *vonyogó* 'szigony alakú szerszám, amellyel szénát vagy szalmát húznak a kazalból'.

Bodonhely, Győr-Sopron megye: *bajkó* 'női derékruha (öregeknél)', *banyakályha* [*banyakálho*, esetleg *banyakájho* a helyes alak] 'zöld cserépből rakott kályha, amelyet a konyhából fűtenek', *béngás* 'beteges', *bögő* 'aratásnál használt nagy gereblye', *böstörög* '[morogva, mérgesen] vitatkozik', *csandér* 'szalmahordó ruha', *cserínfal* 'legkezdetlegesebb fal; vesszőből fonják és sárral tapasztják be', *csettegő* 'bőrtalp, amelynek feje van. Mikor lép bennük az ember, a talp megüti a sarkat s csettenő hangot ad', *csombolódik* 'csomó', *dödölle* 'túrós kalács', *hírel* 'híresztel', *kacsmarog* 'hízeleg', *kalíngyal* 'legyez [kalimpál]', *kamuti* 'együgyű', *kemēncetívó* 'kemence előtt van [a kemence melegének védelmére, illetőleg ajtajának kímélésére való fogantyús pléhdarab, amelyet a kemence befűtése után tettek a kemence nyílásába]', *kikomprú* 'a mesgyn gödröt ás annak jeléül, hogy ott a határ', *köpőce* 'ebben vernek habot', *kurdál* 'piszkál', *muglifa* 'tömésfal', *nyámmog* 'lassan eszik', *összegőzsörödik* 'összehúzza magát', *pólic* 'vízi szalonka', *rotya* 'tehetetlen', *röhencs* 'rossz télikabát', *szербuszipka* 'sapkafajta', *ülőstarisznya* 'a kaszás ebben viszi szerszámait a mezőre', *vasfejtő* 'gáborgyán' 'gébics', *vélág* 'lámpa'.

Alsóság, Vas megye: *biling* 'fürt', *bömhec* 'testes', *csahos* 'jó beszédes', *csávó* 'cim-bora', *csiápú* 'tengődik', *csingálódik* 'például a gyermek, mikor felkapaszkodik a fára s himbálózik', *csippásmálé* 'csírázott gabonából készült lepényféle', *csoszogó* 'házas-

sággkötés ügyében való puhatolózás', *csög-bog* 'tehetetlen, nyomorék', *csörfös* 'jó beszédes', *döher* 'otromba [nagy darab, kövér, esetlen]', *fiszkefentő* 'a család utolsó szülöttje', *fosztorforma* 'rongyos', *gebula* 'pálinka', *gica* 'zsúpból készült kettős kéve, amivel a házakat fedik', *gölbödi* 'kukoricapogácsa', *gyepü* 'kerítés', *gyimátú* 'válogat', *gyihos* 'tüzes, heves', *habatú* 'hadar, gyorsan beszél', *hebe-hurgya* 'meggondolatlan', *hup-pancs* 'kerek alakú kelt tészta töltelék nélkül', *huzmin* 'kapzsi', *hüpög* 'elfojtottan sír', *ipérédik* 'nő', *iszling* 'kis félszer, pelyvakutyó [a pajta azon sarkának egy része, ahol a pelyvát tartják]', *kaca* 'blúz', *kalinkó* 'lakodalmi fonott kalács', *karélat* 'a kézirosta közepén összegyűlt szemét', *keleahajdi* 'szeles', *kele-kóla* 'meggondolatlan', *kesze-kusza* 'aki nem törődik a külsejével', *ketet* 'kutat', *kettyegő* 'papucsféle, csizmából készítik úgy, hogy a talp, sarok s a fejbőről csak annyit hagynak meg, hogy elől a lábfejet félig takarja, s a láb többi része szabad s a lépésnél egy-egy csettenés hallatszik', *kikondász* 'kikutat', *langaló* 'lángos', *megenyekesű*, *megevesű* 'meggyűlik [seb]', *megmáráz* 'megdob valakit', *megmohódik* 'megcsömörlik', *megmurdél* 'megdöglük' [a *meg* igekötő Nyugat-Dunántúlon zárt *ë-s*: még, l. például Nyatl. 570. sz. térképlapját], *mellikü* 'kerüli a dolgot', *nyám-nyám* 'tehetetlen', *nyektet* 'ríkat [nyaggat]', *pihákú* 'köhög', *pülli* 'egy fülű, fából készült itató-edény lovak számára', *pocák* 'ételmaradék; étel, amit más meghagy', *porozinkó* 'dara-tészta', *prézborst* 'préshurka', *pulutyka* 'édeskáposzta', *puruszli* 'mellény', *rafa* 'akin rosszul van a ruha', *rédli*, *régli* 'sütő', *retyetű* 'összevissza fecseg mindent', *reze-ruza* 'aki nem törődik a külsejével, a ruháját is csak magára hányja', *risszant* 'mulat', *sadraférc* 'lányról mondják, aki szereti a csípőjét hányni-vetni', *sórgyáz* 'süvölt, például a parittyával elhajított kő', *strájfa* 'egy gerenda, mely elválasztja a lovakat a szarvasmarhaktól', *szatyakul* 'pipál', *szörszön* 'erszény', *szusz-musz* 'tehetetlen', *szüleség* 'takarmány: széna, sarjú, búkköny, lóhere, lucerna, mohar stb.', *tejesmucóka* 'tejleves kockás tésztával', *teszle-foszla* 'aki nem törődik a külsejével', *tuli* 'asztalág', *tutigatya* 'szűk alsónadrág', *üköldök* 'hányingere van', *vatorász* 'tapogat', *verázsú* 'virraszt', *vintörgő*, *votyongós* 'eszköz, amit csak ritkán használnak', *zalámbú* 'csavarog', *zsimbólög* 'betegeskedik', *zsinatul* 'zajong', *zsód* 'csapat gyerek', *zsurmóka* 'reszelt tészta'.

Kiss Jenő

Polgár szavunk 'parasztgazda, paraszt' jelentésének történetéhez

1. Szavaink története régtől fogva sok tanulságot kínál nem pusztán a szakavatott nyelvészeknek, hanem általában a történeti kutatás képviselőinek, s köztük a nép életét közvetlenül tanulmányozó etnográfusoknak is. A történeti átalakulás bonyolult összefüggéseit olykor a rendelkezésre álló gyér adatoknál jellemzőbben világíthatja meg egy-egy kifejezés, szó, mely hű kísérője lévén hajdani, ma már megfakult emlékü folyamatoknak, ma is képes — hozzáértő szakemberek kezén — a hajdani jelenségek, vagy fejlődés egyes jellemző vonásait felidézni. S hogy milyen nagy fontosságot tulajdonít a nemzetközi kutatás is az egyes kifejezések és azok jelentéstartalma helyes feltárásának, azt mi sem mutatja jobban, mint legutóbb a német *Bauer* szó történetének és hátterének tisztázására tett erőfeszítés, amelyben a legkülönbözőbb tudománysszakok jeles képviselői vettek részt — a „Reallexicon f. Germ. Altertumskunde” tapasztalt munkatársai —, hogy egy erre szervezett speciális szimpozionon egyeztessék véleményüket. A szimpozion anyaga nemrég teljes terjedelmében nyomtatásban is megjelent (Abbandl. d. Akademie d. Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, 3. F., Nr. 89).

Nálunk, igaz, a fenti kifejezés magyar megfelelőjének, a *paraszt* szónak kiváló nyelvészeti feldolgozása áll rendelkezésünkre Király Péter tollából (Acta Linq., 1953. 63—123), mégsem állíthatjuk, hogy e témakörben minden terminológiai kérdés véglegesen tisztázott. Kevésbé ismerjük pl. a *paraszt* szó egyes jelentéseinek táji megoszlását, használati mértékét, de még kevésbé azt, hogy e szó helyett adott esetben tájanként milyen kifejezést is alkalmaztak. Pedig a szó történetének, jelentőségének megértéséhez ez is hozzátartozna.

A következőkben a parasztság egyik helyi elnevezésének néhány adatát szeretnénk közreadni, azokat, amelyek egyéb kutatásaink során gyűltek össze. Közleményünk így korántsem a kérdés átfogó feldolgozását kívánja adni, hanem inkább csak e téma kutatási lehetőségeire szeretné a figyelmet felhívni.

Régtől ismeretes, hogy az ország jelentős részén, mégpedig elsősorban a Dunántúlon a *paraszt* szó megbélyegző jelentéssel élt szinte a közelmúltig. A parasztság tehetősebb rétege, a szessziós jobbágyok utódai, a földesgazdák magukat *pógár*-oknak nevezték, míg a *paraszt* elnevezést sértőnek, lebecsülőnek tartották. Ennek megfelelően emlegették a dunántúli falvakban a *pógárok sorát*, ahol a parasztgazdák laktak, s mondták *jó pógárnak* azt, kit tehetősnak tartottak, fiát pedig *pógárgyerekeknek* nevezték.

E kifejezések használata körül már a század első évtizedeiben, mint ismeretes, publicisztikai vita is bontakozott ki, ami — más szinten — a második világháború előtt is folytatódott. (Acta Lingu. 1953. 118). E viták során különben világossá vált, hogy a terminológiai problémák mögött tulajdonképpen súlyos politikai kérdések is meghúzódtak, így megoldásuk korántsem egyszerű. A *paraszt* szó egyébként Dunántúl jelentős részén nem valamely társadalmi osztályt vagy földműveléssel foglalkozó réteget jelölt,

hanem általában az elmaradt, tudatlan, korlátolt embert. Jellemző módon a következő jelzős szerkezetben szokták leginkább használni: *buta paraszt*.

A kérdés most az, hogy mikor és milyen körülmények között terjedhetett el *polgár* szavunk 'paraszt', de méginkább 'parasztgazda' jelentése? E szavunk, mint ismeretes, egyike a legrégibb német jövevényszavainknak, mely már a XIII. századtól kezdve regisztrálható nyelvünkben. Alapjelentése a *Burg*-gal függ össze, s amint a TESz. is jelzi (3: 242–3), nálunk is ez szolgál első jelentése alapjául, amely: 'valamely vár, város (teljes jogú) lakosa'. A további jelentések közül minket a 4.-ként említett 'parasztgazda' érdekel közelebbről, amelyre a TESz. a legkorábbi adatot egy 1774-i imádságoskönyvből idézi. Az adat lokalizálása azonban ennek alapján csak igen nehezen képzelhető el.

Nagyon jól helyhez köthetők viszont azok az adatok, amelyek korábbi történeti anyagból sorozatban állnak rendelkezésünkre, s amelyet a szóhasználatnak igen korai és azóta is folyamatos létét igazolják. Már Szabó István is utalt egyik tanulmányának jegyzetében néhány XVI. és XVII. századi idevágó adatra (Ethn. 1975. 13), melyek úri-széki perekben kerültek rögzítésre és amelyek a tüzetesebb áttekintés során jelentősen meg is szaporodtak. Ezek az adatok jellemző módon Nyugat- és Észak-Dunántúl helyeiben említettek, tehát azon területen belül, ahol ma is e jelentésben él a szó.

De rendelkezésünkre állnak még ezeknél is korábbi adatok, mégpedig olyan forrásokból, melyek a paraszti beszédet és kifejezést a legközvetlenebbül őrizhették meg: jobbágylevelekből. S az sem érdektelen, hogy e levelek jó részét Dél-Dunántúlon rögzítették, olyan területen, amely szervesen kapcsolódik a fenti adatok területeihez.

2. Az első levelet, mely rendelkezésünkre áll, 1551-ben a Somogy megyei csicsóiak írták és küldték földesurukhoz, Nádasdy Tamáshoz, hogy a bortized és a robot növekedése ellen emeljenek szót. Mint írják, eddig a bordézsát pénzben fizették, „kiért jámbor szövényű polgárok esködtének meg”, de újabban természetben kívánják tőlük. Panaszuk végén pedig a következőképpen nevezik meg magukat: „Az Nagyságod szegény nyomorodott jobbágyi: csicsai *polgárok*” (H. Balázs É.: Jobbágylevelek, 1951. Bp. 21–2.).

A szöveg közreadója egyébként jegyzetben megjegyezte, hogy „Csicsó akkor mezőváros, s ezért illeti őket a *polgár* elnevezés”. Hasonló megjegyzés olvasható egy másik panaszlevél után is, melyet a Zala megyei gelseiek írtak 1559. február 19-én ugyancsak Nádasdy Tamáshoz, s amelyben a tisztartó túlkapásai ellen „Kenyeregnek Te Nagyságodnak — mint írják — az gelsei szegény *polgárok*” (Jobbágylevelek 30–31).

Nincs viszont hasonló megjegyzése a közreadónak a néhány évvel később, az 1554–62 között írt. panaszlevélhez, amelyet a Somogy megyei somodariak írtak szintén Nádasdy Tamáshoz, és amelyben a hajdúk pusztításai ellen emeltek panaszt. Mint írják, e vad katonák „az Te nagyságod *polgárának*, Balassa Kelemennek . . . elvették minden marháját”, és „Ezek Nagyságod *polgárát* verték, dúlták, fosztották” (Jobbágylevelek 23–4). A szövegből kiderül, hogy itt is Nádasdy jobbágyáról lehet szó, még ha a levél aláírása következetesen a *polgár* szót használja is a következő formában: „Az Te Nagyságod engedelmes és hiv *polgári*, az szigin somodori *polgárok*” (Uo. 24).

De ugyanúgy a helység státusára utaló közelebbi megjegyzés nélkül került közlésre az a Zala megyei ötvösiek által 1606-ban Nádasdy Ferencnéhez írt panaszlevél is, melyben — mint az aláírás szövegében olvasható — „Az Nagyságod szegény megnyomorodott jobbágyi, ötvösi *polgárok*” panaszkodnak az ismételt pusztítások miatt (uo. 67).

Az egyik ugyanezen évből, azaz 1606-ból való, szintén Nádasdy Ferencnéhez intézett panaszlevél szövege pedig már egészen világossá teszi, hogy a *polgár* korántsem szűkíthető le a mezővárosok lakóinak elnevezésére, hiszen helységüket következetesen „falu”-ként emlegetik. A levél szerint „Nagyságod szegény megnyomorodott falujában, Ölbön” (Vas megye) történt az erőszaktevélet, mely során mint ismétlik a panaszosok:

„Nagyságod szegény alázatos jobbágyi, nagyölbői *polgárok*”, az erőszakoskodók „Nagyságod szegény falujából számszerint negyven tehénbarmot” hajtottak el (uo. 65–6).

Egy valamivel későbbi, 1676-ban kelt panaszlevélben pedig a panaszkodók, a Somogy megyei látrányiak, magukat egyenesen „falubeli *polgárok*”-nak nevezik, akik az uraságnak „jóakaró szegény jobbágyi”, s akik azzal fenyegetőznek, hogyha a sok szolgáltatást fenntartják, „minden bizonnyal el kell hadnunk az Ófelsége faluját” (uo. 100–2)

A fentiek után ugyancsak széles érvényűnek, s korántsem csak valamely speciális státusú helységekre vonatkozóknak tekinthetjük azon panaszlevél *polgárok* kifejezéseit, melyet a kanizsai tartomány jobbágysági küldtek 1555 után Nádasdy Tamáshoz, és amelyben a tiszttartó túlkapásai ellen emeltek panaszt. Mint írták, „az utban jöttünk az *polgárok* akaratiából”, mivel korábban „amell jámbor *polgárt* beküldöttek”, azt a tiszttartó eddig elfogatta. Soraikból kitűnik, hogy őket a rajtuk hatalmaskodó tiszttartó is e névvel illette, mert mint írják: „taval is ezt beszéllette (ti. a tiszttartó): *polgárok*, egen, én az királ rovásaiért — ti. mint dikátor — sokat költöttem értetek”, és ezért ingyen szántást követelt, (Jobbágylevelek 28–30).

De mindezekén túl, olyan adatai is vannak e levélnek, melyek a pusztá terminuson túlmenően öntudatukra és a nemrég lezajlott országos események visszhangjára, következményeire is némi fényt vetnek. Ezek pedig azok a sorok, melyek hihetőleg a szerencsétlen kimenetelű parasztháború résztvevőire utalnak a következőképpen: „Mi Te Nagyságodnak — írják a levélben — nem vagyunk keresztesi, hanem örök jobbágyi vagyunk, de az Nagyságod tiszttartója, Szele Jakab, keresztes nestyék (= bestyék), hi minket” (uo.). S e megjegyzés, melynek levélben való rögzítésére alig 40 évvel a parasztháború után került sor, azért is figyelemre méltó, mivel a túlkapások ellen tiltakozó jobbágyokat a tiszttartó a jobbágyhadzsereg tagjainak nevével, a *keresztes* emlegetésével igyekezett letorkolni, és ezzel önkéntelenül is e korra és az ezt megelőző gazdasági és társadalmi fejlődésre irányította figyelmünket, amikor a terminológiai kérdések hátterét, elterjedését és meggyökeresedésének feltételeit kutatjuk.

Mielőtt azonban erre sor kerülne, érdemes lesz adatainkat szaporítani, mégpedig elsősorban is azokkal, amelyek a XVI–XVII. századi úriszéki perek szövegeiből maradtak ránk, amelyek — a fenti jobbágylevelekhez hasonlóan — viszonylag hű tükrei a jobbágyok ügyes-bajos dolgainak, beszámolóinak, és így feltehetően leginkább megőrizhették a jobbágyok által használt kifejezéseket is.

3. Az első efféle adat az 1582. szeptember 19-én Szalónakon tartott úriszéki tárgyalás jegyzőkönyvéből áll rendelkezésünkre, amelyen több község jobbágyságait robotkötelezettségek elmulasztása miatt bírságotlalt meg (Varga E.: Úriszék 1958. 70). A tárgyalás során az egyes községek mulasztásait számlálták elő, majd büntetést róttak ki. Az erre vonatkozó szövegben a következőket is olvashatjuk: „Isten ky zenth myhaly byro az *polgarokath* megh mentete, hogy azok semy dolgoth hatra nem hattak ...” (Úriszék 70.) Elképzelhető persze, hogy a jelen esetben nem általában a falubelielről, hanem azok egy kisebb csoportjáról, esetleg a tisztségviselőkről, esküdtekről van szó, akiket ugyancsak illettek e kifejezéssel. Ennek valószínűsége a következő, 1587-ből való adatoknál jóval nagyobb, amikor például a nardai jobbágyok perében, kiket lopással vádoltak, „Szalónaki várban lettenek kántor törvények — mint az úriszéki jegyzőkönyvben olvasható —, melyben voltanak Szentmihál vidéki, Rohonc vidéki és Német-ségi bírák és *polgárok*” (Úriszék 93). Vagy ugyanezen évben a csémiek ügyében folytatott úriszéki perben is az olvasható, hogy a mostani bírót az előző évben „tetek wolth byrowa es oth *polgarokath* tettek az byro melle” (Úriszék 93). De a két utóbbi esetben sem egészen egyértelmű az 'esküdt' jelentés. Az utóbbihoz kapcsolódva megemlíthetjük, hogy az

1651. január 10-i szalónaki úriszék ugyancsak a csémiek ügyében ülésezett, akik sáfárjukat megrágalmazták. E sáfár tett aztán panaszt, hogy a jobbágysok „... az urnak eő Nganak be vadoltak, hogj minden nemő dolgot allatta valo *polgáriuall* vitetne vighben, uranak nem kiczin karaval” (Úriszék 167). Eszerint igencsak elképzelhető, hogy a csémi jobbágysok magukat *polgároknak* nevezték.

Az 1599. október 30-án Körmenten tartott úriszéki perben, ahol a bereki jobbágysok robotmulasztása került tárgyalásra, ugyancsak egyértelmű a *polgár* szó jelentése, hiszen a jegyzőkönyv félreérthetetlenül rögzíti, hogy a panasz „az fellyül megh irtt *polgarok* ellen” folyik, akiket később „engedetlen, szófogadatlan jobbágysok”-nak nevez. Sőt egyszer ekképpen említi őket: „ezek penigh az polgarok illyen engedetlen jobbágysok” (Úriszék 225).

Az 1608. március 18-án a Sopron megyei Kőhalom úrbéri összeírása is említi a *polgár* szót, de itt is jelentetett jobbágysot és esküdttet is (Maksai F. Urbariumok 1959. 118). Hasonlóképpen az ipolyhidvégiek és drégelyiek (Hont megye) 1574-i, a makádiak (Pest megye) 1614-i, vagy a látrányiak (Somogy megye) 1674-i panaszlevelében is. (Jobbágyslevelek 57–8, 75–6, 98–100). Viszont az 1609. január 5-i körmentdi úriszéki perben, ahol a hidas, egyházasi jobbágysok engedetlenségét tárgyalták, ugyancsak félreérthetetlenül jobbágysról esett szó, amikor a per végén a perbe hívott „*polgarok* engedelmeseg el igaz jambor szolgálatat ajánljak magukat”, s ezért büntetésüket is elengedték (Úriszék 251). Az 1616. február 24-én Szalónakon tartott úriszéken pedig a zabari jobbágysok ellen emeltek panaszt, mivel nem engedelmeskedtek a bíró robotra hívó parancsának, aki az urasági tiszttartótól kapott utasítást, mint elmondta, „hogj en az alattam walo *polgarsaggal* az polyaniczj majornal walo kazal szenat be feődesssem” (Úriszék 140). 1618. január 6-án az ugyancsak szalónaki úriszék tárgyalta az egyik perenyeyi lakos üszője miatt támadt vitát, amikor is elmondták, hogy már a „byro uram a törvény melle öszve gyűjtette a *polgarokat* — akik ti. a panaszban érintettek voltak —. Mikor ösztan be győttek, a byro vram hazához”, ő békéltetni kívánta őket (Úriszék 149). Néhány évtizeddel később, 1651. január 10-én ugyancsak perenyeyi ügyet tárgyal a szalónaki úriszék, mégpedig a perenyeyi jobbágysok robothanyagolását. S ha az előbbi adatok még kétségben hagytak volna a *polgár* kifejezés tartalmát illetően, a mostani jegyzőkönyv sorai kétségtelenül teszik, mit is kell a fenti kifejezésen érteni, hiszen a robot miatt perbe hívott jobbágysokra a következő a döntés: „Az engedetlen polgarok, az kik az törvényre okot attak”, fejenkint 4–4 for'ntot kötelesek fizetni (Úriszék 166).

1626. november 28-án a pápai úriszék tárgyalta azt a vitát, ami „az tapj szent miklossy *polgarok* keozot egi feleol, mas feleol penigh az ihoss emberek (= juhosgazdák)” között támadt, melynek során az úriszék úgy ítélkezett, hogy „az eörsy es tapj *polgarok* teorveniet” tisztelni kell (Úriszék 541). Az 1629. május 2-i nyéki (Sopron m.) úriszék egy nemesasszony és jobbágysa közötti panaszt vizsgált meg, minthogy az előbbi az utóbbinak adta el földjét, de azt később visszakövetelte. Az úriszék a földet meg is ítélte, sőt ítéletében azt is megjegyezte, „hogj az *polgar* az földekett az tilalom ellen megh ganeozta, sibi imputet, ha abbul valamj kara következik” (Úriszék 646). Az 1632. november 2-i lőzsi úriszék pedig a földesuruk ellen felzendült vicai jobbágysok ügyében ítélkezett és a periratokban hol a „signaturaban be adot . . . Viczan lakozó *polgarsagh*”-ról esett szó, hol pedig a „megh nevezet signaturaban be adott jobbágysok”-ról. Végül is, bár „az *polgarok* mentik magukat”, — mint a jegyzőkönyvben olvasható —, tagadhatatlan „az *polgaroknak* mint contimatiaja, oppositioja és conspiratiojok is” (Úriszék 416–7).

Az 1635. március 10-i úriszéki perben is hol *polgár*-ként, hol *jobbágys*-ként említik a lőzsi lakosokat, akiket elégtelen munkájuk miatt idéztek perbe: „az loosi *polgarsaghnak* szolgálathioknak rendi” ugyanis meg volt szabva. A jegyzőkönyv utolsó sorai szerint viszont „megh irt vétkek condonaltatik, ugj hogj ennek utánno — ígérték a lőzsiak —

szo fogado jobbajok lesznek” (Úriszék 429). Hasonlóképpen mindkét kifejezés feltűnik az 1647. október 15-én Győrött tartott úriszék jegyzőkönyvében, mely a pázmándiak engedély nélküli földfelosztása ügyének tárgyalását rögzítette. Mint olvasható a jegyzőkönyv elején: a „szent martoni apatur uram eö Nga maga procatora által pazmani jobbagi ellen proponaltatta, hofi az el mult napokban azon pazmani biro es tob ot valo *polgarok* eo Nga hire es parancholattia nekül az ot valo falu feöldeit egi más közöt feöl osztottak” (Úriszék 361).

Ezek a korai, a XVI. század 2. feléből és a XVII. század elejéről sorozatban ránk maradt adatok önmagukban is igen jelentősek, sőt meglepőek, hiszen a *polgár* kifejezésnek e korai időszakban is a 'jobbágys' értelemben való igen kiterjedt használatáról tanúskodnak. E több mint tucatnyi adat szerint ugyanis, amely a XVI. század 2. felétől kb. hét évtizedben elszórva áll rendelkezésünkre, nem pusztán mezővárosok lakóit nevezik *polgárnak*, mint pl. Nyék vagy Lózs esetében, hanem kisebb falvakét is. Pázmándot még az úriszék jegyzőkönyv is *falunak* nevezi, melynek lakóit azért megilleti a *polgár* elnevezés (Úriszék 361). Nem célunk most ennek a terminológiai következménynek a kibogozása, amelyhez véleményünk szerint a parasztság XVI. századi vagy még ennél is korábbi életének a mostaninál sokkal alaposabb ismeretére volna szükség. Az viszont máris valószínűnek látszik, hogy a parasztság e megtisztelő elnevezéséhez a mezővárosok révén juthatott, melyek száma a XIV. és XV. században igen megszaporodott, és gazdasági fellendülésük az átlagosnál jobb, „polgáribb” helyzetbe juttatta lakóit (Mályusz E. Társ. tud. 1926. 374–5). E kor mezővárosai szabadabb árutermelő gazdálkodásának lehetett egyik jele a *polgár* szó kiterjedtebb használata is, amely nyilván a fenti adatsor regisztrálásának idejénél már korábban is élhetett e jelentéstartalommal. Sőt éppen az a csodálatos, hogy a Dózsa-féle parasztháború utáni megtorlások ellenére is, melyek a jobbágys alávetettséget oly rigorózan igyekeztek megvalósítani, élt ez a jobbágysok szabadabb életére, legalábbis szóban utaló terminus a hivatalos nyelvben.

A *polgár* szó jobbágysokra való használatának kialakulása, ismételjük, még pontosabb felderítésre vár. A szó XVI. század végétől való alkalmazását viszont valamivel biztosabban tudjuk — igaz, csak hézagos adatokkal — nyomon követni.

4. A kifejezés mindenekelőtt megmaradt a mezővárosi jogokkal felruházott helységek földműveléssel foglalkozó és — ami talán még fontosabb — mezővárosi földet birtokló lakosok elnevezéseként. Így a Somogy vármegye szolgabírójának is egyik 1700. január 6-án kiadott testimoniális levele is „Marczallý *Polgarok*”-at említ (OL, Széchenyi cs.l., IV/5, 221/b) éppúgy, mint e század második felében készült térkép is, mely az uraság rétvjének ellenében feltünteteti a marcali „*Polgarok Réttveit*” is (Uo. IV/3. 219/c).

Érdemes figyelni viszont arra a terminológiai különbségre, amit időnként már e szövegekben is alkalmaztak: Ha általában a helység lakóiról esett szó a *polgár* megnevezést használták, ha viszont azok alávetettsége, szolgálata került szóba, inkább a *jobbágys* szó került a szövegbe. Jó példát ad erre a Csokonyán 1779. március 22-én tartott megyei vizsgálat ránk maradt iratanyaga, mely szerint az egyik tanú, Barabás János azt vallotta, hogy nem tudja, hogy a „*Polgároknál* levő Jármos Tinók el hagyattattak”, ugyanakkor vallomásának egy későbbi pontjában már az olvasható, hogy a „nyers tüzre való fáért minden Esztendőben a *jobbágyságon* három nap desummáltattott” (Uo. IV/1, 214/L.) A két kifejezésnek egyetlen szókapcsolatban való jelentkezésével pedig abban a testimoniális levélben találkozhatunk, melyet 1813. augusztus 11-én Somogy megye alszolgabírája állított ki Gyékényesen, s amelyben igazolta, hogy „Széchený Ferenc Ur Eö Excelentiája részírói megkérettetvén a'végett, hogy Korosa András nevezetű egy fertál *Polgári helet* bíró *Jobbágysának* házát és minden belső fundussán fekvő ingatlan vagyonát becsültetnék meg”, s ezt ő meg is tette (uo. IV/39, 250/F).

De *polgár*-nak nevezik annak az Egervárnak a lakóit is, amelynek hajdújogait Széchenyi György 1700. február 19-én kiadott privilégiumlevelében ismerte el (uo., X/10, 445/2).

A hajdúváros részére 1715. január 3-án kiadott igen részletes „Instructiones” egyes pontjaiban is feltűnik a *polgár* név és — ami külön figyelmet érdemel — *pulger* alakban, amelynek alapján esetleg feltételezhető a szó ismételt átvétele is. A 11. pont például arról rendelkezik, hogyha valakit behívnának, de el nem érik „akkor tehát a Bíró — mint olvashatjuk — egyik *Pulgert* vagy Sellért segítségére hívni” (OL. Széchenyi cs. lt., X/6, 428 k/1). Figyelemre méltó viszont az is, hogy némely esetben a *pulger* helyett a *gazdaember* kifejezést használják. Így a 53. pontban is, amely előírja, hogy „minden *Gazda Ember* és Söllér azon Iparkodgyék, hogy egy Szablára és Puskára szert tehessen” (uo.). Ez utóbbi mondat egyébként világosan utal a hajdúvárosi kötelességre is.

Természetes, hogy a mezőváros lakói megtartották *polgár* elnevezésüket a jobbágykor végéig, és az 1858. augusztus 21-én aláírt úrbéri egyezségükben is helyet kapott a kifejezés a következő formában: „mi Egervári Vas Vármegyei Mező Városban lakó *polgárok*, fenn tisztelt ő Méltósága volt jobbágysai” (OL Széchenyi cs. lt., X/6, 437/10).

A fentiek után nem csodálkozhatunk, hogy az egykor ugyancsak mezővárosi jogú Felső-Segesd, vagy Köröshegy lakóit is *polgár*-nak említik. A segesdi ispánnak az 1797. évi jelentésében is az olvasható, hogy „ezen Helységben ill szokás vagyon, hogy Sessiót Bíró *Polgár*, kinek Marhája nints, tsak megvágni tartozik az urbáriális ölfát” (uo. IV/1, 212/G).

Az 1791. évi jelentés feleleteiből pedig arról kaphatunk értesítést, hogy a körös-hegyi számadó hiányát, „a *Polgároknak* sovány zsákja” okozta, amelyből a szem kihullott (uo.) A Somogyvárt 1779. március 9-én tartott megyei vizsgálat egyik kérdőpontja is *polgár*-nak nevezte a már falusi szinten élő helység lakóit a következőképpen: az „1771-ik Esztendőre esendő Urbáriális Hosszú fuort nem de nem 1772-ik Esztendőben itt való *Polgárok* le szolgálták . . .” (uo. IV/2, 214/L).

5. A mezővárosoknak a fenti terminust tovább éltető rendkívül fontos szerepe mellett — úgy véljük, — nem hanyagolható el további más mozzanat sem. Viszonylag korai időkből, közvetlenül a török kiűzése utáni évekből maradt ránk olyan panaszlevél, melyben a panaszkozó Baranya megyei falvak népe egyöntetűen *polgár*-nak nevezi magát. Az elnevezésnek nyilván egyrészt jóval korábbra nyúló hagyománya lehetett, de az sem lényegtelen, hogy ebben az időben a török háborúk utáni dezorganizáltságban a tényleges jobbágyi alávetettség megvalósítására nagyon kevés lehetőség lett volna. Úgy tűnik tehát, hogy az elnevezés tovább éltetésének, hitelének ez a speciális helyzet is alapjául szolgált. 1687. július 27-én kelteződött a „Szölősy, Bakonyai Szegény *Polgárság*”-nak az a panaszlevele, melyben tudtul adják, hogy bár — mint írják — „mi Szegény nyomorúlt Szülűsy és Bakonyai *Polgárok* meg esküttünk, hogy mi a Császár eő Felsége Dézmáját le agyuk”, de a zalavári apát, Radanai Mátyás erőszakoskodása ezt megakadályozta (OL, NRA, 1211/19). Ugyanez ügyben írtak panaszlevelet 1687. augusztus 6-án a „Pelérdy *Polgárok*” is, kiktől ugyancsak a fenti apát ragadta el javaikat, amint azt Maszlagh Pál Pelérdy Bíró és Szabolc Pál több *Polgár Társainkkal*”, mint írták, jelentették a császári Commisariusnak, (OL, NRA, 1211/19).

S hogy ez az elnevezés más vidéknek is ismert kifejezése lehetett, az a Somogy megyei Gadány telepítésére kiadott szállólevélből is kitér, melyet történetesen a fenti panaszlevelekben kárhoztatott zalavári apát, Radanay Mátyás adott ki. A levél ugyanis *polgár*-oknak nevezi a Gadányban települni szándékozókat: „attam az Gadány *Polgárok*-nak — olvashatjuk a szövegben — illien szabadságot, hofi az ell mult Szent Giörgi naptul fogva hath eghész esztendeig semminémő adót ne adgianak, a'kik azon Gadámban fognak

épülny.” De érdemes lesz a szállólevél további részleteivel is megismerkedni, amelyek nemcsak a települők egészen kedvező, kezdeti helyzetére vetnek fényt, hanem arra a módra is, ahogyan néptelen földre a telepeseket fogni igyekeztek. „El telvén hath esztendeigh tartoznak földes Urukát meg talány és megh alkudni iövendőbéli adó végett: valaki pedig azon Gadani nevű faluban száll — olvashatók a továbbiakban a korabeli állapotokra is jellemző sorok — eddig való latorságáért és tolvaiságáért senki nem fogja keresni, merth megh engette a my Kegyelmes Királyi Urunk eő Fölsége azoknak, kik az eő Fölsége Fiscalis Jóságiban szállanak, minden némű lopásokat, tolvailásokat is másféle czégéres vétkeket, csak ennek utánna eő Fölségének iambor és hiv szolgálí legyenek és igaz jobbágy” (OL Széchenyi cs.l., IV/5, 221/B). Ezek után nem is csodálkozhatunk, hogy a szerződés kiadása után néhány évvel, 1700. január 6-án, amikor a megyei kiküldött Gadányban némely elveszett sertések után tudakozódott, a gadányikat is *polgár*-oknak nevezte a következőképpen: „több Gadány és Marczallý *Polgárok* jelen litikben” tartották a kihallgatást (uo., IV/5, 221/B).

6. A fentiek mellett érdemes arra is figyelni, amit némely összeírás szövegében tapasztalhatunk, pontosabban arra a talán lényegtelennek tűnő terminológiai különbségtételre, amivel időnként találkozhatunk. Így pl. a Sopron megyei Rajding 1721. március 21-én kelt Conscriptionjában a 34 személy összeírása után szöveges rész következik, amelyben a szessziókat *jobbágy*-oknak nevezik: „Ezen fölül specificalt *Jobbágyok* — olvashatjuk a szövegben — a’ Selléreken kívül mind Fertályos Helyessek.” Később az összeírtakat újra csak *jobbágy*-oknak nevezi az összeíró, amikor azok robotkötelezettségéről szól. Az uraságnak 20 köblös földjét ugyanis „az *Jobbágyság* — mint olvasható — robotban szántya” (uo. X/10, 445/2).

Az összeírás vége felé aztán az írtásokról esik szó. Az érdekes az, hogy ezekkel kapcsolatban nem a fenti *jobbágy* szót használja az összeíró, hanem a *polgár*-t. „Az Írtás földekrül fizetnek — olvashatjuk — mind Nemes Uraimék, mind pedig az *Polgárok*, egy egy holdtul d 5., azt akár vettikbe, akár nem” (uo.). Megemlíthető, hogy a legvégén a szöveg *lakók*-ról és *gazdák*-ról is szólt.

Az ugyancsak 1721. március 21-én kelt Kis-Barom-i összeírás végén is hasonló kifejezésekkel találkozhatunk, mint a rajdingiban, az írtásokkal kapcsolatban „Írtás földekért, akár Nemes, akár *Polgár* legyen az, ki bir határjokban, fizet az Urasághnak minden holdtul d 5., akár vetik be, akár nem” (uo.).

Egyébként több adattal is rendelkezünk, amelyek az írtásföldek birtokosait *polgár*-nak nevezik; ezek közül most talán azok a legérdekesebbek, amelyek éppen az írtásföldek elvételének processzusában kerültek rögzítésre. A visszaváltott írtásföldekért ugyanis a földesúr némi ellenértékét adott és ennek az összegnek felvételét az egyes községek „Bizonyosság Levél”-ben igazolták. E bizonyosságlevelekben az írtásföldet hajdan birtokló jobbágyok magukat rendszerint *polgár*-nak nevezik. Így az a testimonialis is, amelyet 1802. december 18-án a rinyaújlakiak állítottak ki, és amelyben a következő olvasható: „Alább írt Rinya Ujlaki Helységbeliek Tekintetes Nemes Somogy Vármegyében levő Helységnek Elöl járói és a többi *Polgár* Lakosi, adjuk tudtára mindeneknek”, hogy az írtásföldjeikért az uraság az írtáspénzt 2 forintjával kifizette (uo. IV/26, 242/B). Néhány évvel később, 1805. január 5-én kelt a darányiak hasonló testimonialisa, melyet érdemes hosszabban is idéznünk: „Mi alább írt Darányi, ezen T. N. Somogy Vármegyében levő Helységnek Elöljárói egyben jövőn az egész Község és *Polgársággal* adjuk tudtára mindeneknek, a’ kiknek illik vallván ezen Bizonyító Levelünknek rendében: hogy minden Írtások, mellyeket meg nevezett Helységünknek Határiban tettünk, a’ Méltóságos Uraság által tökéletesen ki fizetettek személy szerént minden írtó *Polgárnak* úgy, hogy azok eránt a Méltóságos Uraságunk valóságáról és nagyobb el hiteléről adjuk ezen

Kereszt vonásainkkal és Helységünk élő Petsétjével meg erősített Bizonyosság Levelünket.” Az igazolást az „öreg Biró” és a kilenc „Eskütt” írta alá (uo. IV/31, 244/B).

Ezek az adatok, amelyek részben — ami a XVIII. századi összeírások megjegyzéseit illeti — a vármegyei tisztviselők által készített iratokból részint az egyes helységek lakói által kiállított levelekből maradtak ránk, azért is fontosak, mert segítik értelmezni azt a nagy mennyiségben ránk maradt adatsort, melyet ugyancsak az egyes falvak vezetősége írtásföldekkel kapcsolatban rögzített, és amely már a XVI. század végétől rendelkezésünkre áll. Az egyes falvak írtásföldjeinek zálog — és adásvételi leveleiről van szó, melyeket a helységek képviselőiben — mint nem egy helyen olvasható „in facie pagi” — a falu akkori vezetősége állított ki. E leveleket, amelyek rendkívül értékes dokumentumai nem pusztán a korai, falusi közigazgatásnak, hanem a paraszti írásbeliségnek is, általában a bíró, az esküdtek vagy egyéb, éppen ott tartózkodó falusi tisztségviselők nevével tették hitelessé. Az egyik Nagycenken 1640. július 6-án kiállított bizonyosságlevélben például ez olvasható: „Volt ez alku illen Személyek előtt, ugymint elsőben Személy volt Varga Mihály, Hütvös *Polgár* előtt és Kómár Benedek akkorbéli eskütt *Polgár* előtt” (uo. X/1, 374/3).

Egy másik, ugyancsak Nagycenken 1678. április 23-án kiállított szerződésben pedig egyszerűen csak ez áll: „Lett ezen Levél és földek föll adása ilyen böcsületes Személyek előtt, úgy mint akkorbéli Biró Gerencsér János, Eskütyő Szabó János, *Polgár* Antal, János, Ugri Péter, Szalai János, Tislér János, Dobrai István és Varga János Uraimék előtt.”

S talán még azt is érdemes megemlíteni, hogy olykor a falu pecsétjéről is szó esett, mellyel a szerződést megerősítették. A legérdekesebb talán az 1698. április 13-án keltezett egyik nagycenki szerződés erre vonatkozó része: „Actum in face Loci, die et anno, ut Supra — olvashatjuk — a’ mellyet falu Pöcsétünkkel is megh erősítettünk”. Ugyanakkor egy másik szerződésben, melyet 1678. május 6-án állítottak ki, az olvasható, hogy azt „*Polgári* pöcsétekkel megh erősítvén” tették egészen hivatalossá. E szerződéseket a falvak készítették és bennük a helyi, saját kifejezéseiket alkalmazhatták.

7. Hogy e mozzanat mennyire fontos, azt éppen az utána következő gyakorlat példája is mutatja, amikor a falvaknak az írtásföldek adás-vételében betöltött ellenőrző és szabályozó szerepe megszűnt, és azt a földesúri hatóság vette át. E nagyszámú adásvételi szerződés fennmaradása is valószínűleg annak köszönhető, hogy a Széchenyi uradalom a későbbi visszaváltás reményében 1732–1733-ban összeíratta a jobbágyság kezén levő írtásföldeket, és ez alkalommal a birtokosoknak írásban kellett a birtokhoz való jogukat igazolni, amit többnyire záloglevéllel vagy adásvételi szerződéssel tettek. Ezeket másoltatták le az összeíráskor a Széchenyiek, hogy ezentúl csak ekképpen igazolt földekről és az uradalom által kiállított engedélyek alapján irtott földek után fizessenek írtáspénzt a későbbi visszaváltáskor. Ezután a földek eladása is csak uradalmi engedéllyel történt, akárcsak az új írtások kezdése. Miért érdekes mindez számunkra? Azért, mert ezzel egy csapásra megszűnt a fent oly gyakran tapasztalt *polgár* elnevezés. Helyette az uradalom, az általa kiadott szerződésekben a függést is félreérthetetlenül kifejező *jobbágyság* szót alkalmazta. Az új írtások engedélyezésénél különben már a XVIII. század elejétől is találkozhattunk e kifejezéssel. Így pl. Balatonmagyaródon 1725. december 3-án kelt az az írtásszerződés, amelyben a tiszttartó” M. Uraságh Ő Nagyságha Magyaródi Jobbágynak, Hajdu Mihálynak — mint írta — attam föl erős darab erdőt, hat helyen valókat” írtásra (Ol. Széchenyi cs. lt. III/34, 206/C).

Ebben az időben kezdték a nagyobb allódiumok a birtokjog biztosítását is szolgáló írtásszerződéseket kiadni és e szerződésekben olyan helységek lakóit is az alávetettséget hangsúlyozó *jobbágyság* szóval illették, akik pedig mezővárosi joguk révén magukat joggal

polgár-nak nevezhették. E megnevezés mögött egyébként az uradalomnak az a törekvése húzódik meg, hogy az irtásokat — az eddigi gyakorlattól eltérően — a külső személyektől elvonják, és azokat az allódium által jobban ellenőrizhető és regulázható helybeli, saját fennhatóság alá tartozó jobbágyságok kezére adják, akiktől, ha szükséges, könnyebben visszaválthatják.

Ezek után már nem is csodálkozhatunk az egyes falvak irtásföldjeinek birtokosait sorozatosan *jobbágy*-nak nevezik, mint az Egerváron 1770. február 10-én kiállított szerződésben is, amely szerint „Méltóságos Uraság Tőke Jánosnak instantiájára, mint Gősfai örökös *jobbágy*nak” két hold sűrű erdő „irtását méltóztatott megengedni” (uo.).

Előfordult viszont, hogy jóval azon időpont előtt, amikor a nagybirtokosok az allodiális birtokjog biztosítása érdekében rendszeressé tették az irtásszerződéseket, az irtásföld pillanatnyi birtokosát *jobbágy*-ként említik. Így az az 1696. január 29-én Peresztegen kiállított zálogszerződés is, amely szerint az egyik lakos irtásföldjét három évre zálogba adta „Méltóságos Herezeg Eszterházi Pál Urunk eő Nagysága *Jobbágyának*”, Rostás Jánosnak (uo. X/1, 374/3). Ez esetben viszont a *jobbágy* kifejezés nem is annyira az alávetettséget emelte ki, hanem a földesúrhoz, az Eszterházi herceghez való tartozást, ami — a zálogba vevő személy pontosabb meghatározásán túlmenően — bizonyos fokig a zálogüggyet is alátámasztotta.

Mindez együttesen igen jól érzékeltetheti az egyes terminusok változékonyságát és érvényük határait. A terminológia, mint a fentiekben is tapasztalhattuk, igen érzékenyen reagál a társadalmi és gazdasági következményekkel járó folyamatokra. A *polgár* telkes-jobbágyra vagy irtásföld birtokosára alkalmazott terminusként még a megyei összeíróknál is gyakran felbukkant, de legtovább a helybeli jobbágyságok kifejezéseként kísérhető nyomon. Amikor pedig adataink megszakadnak, ez nyilván nem a terminus kihalásának a jele, hiszen a szó még századunkban is élt általánosan használt terminusként.

8. S végül érdemes arra is utalni, hogy a *polgár* kifejezést a fentiektől némileg eltérő esetben is használták. Az 1779. március 1-én Köröshegyen tartott vizsgálaton, amikor az uradalmi árendátor gazdasági mulasztásai és az ezek révén az uradalmat ért károkat kívánták felderíteni, a következő kérdésre is választ vártak a kihallgatott tanúktól: „Mi oka lehet, hogy M. Uraság Pinczéiben levő Borok sokkal alább valók, mintsem a *Polgároké* . . . ?” Erre pedig az egyik tanú, a köröshegyi 40 éves Bartos János a következőket válaszolta: „Egyéb okát nem adhatta a Tanú — olvashatjuk vallomásában —, hogy az M. Uraság Borai alább valóknak lenni láczatattnak, mintsem a *polgároké*, hanem egyedül azt állítja, hogy borostával tisztogatni nem szokták [ti. a hordókat] (uo. IV/15, 228/B). Erre viszont azt lehetne válaszolni, hogy az elnevezésben nincs semmi különös ha figyelembe vesszük, hogy Köröshegy, hol a tárgyalás folyt, és amelynek szőlőhegyéről szó esett, mint hajdúszabadságot nyert helység, ugyancsak kellő alappal rendelkezett, hogy lakóit *polgár*-nak nevezzék (Rúzsás L., 1974. 51–3.). Csakhogy a jelen esetben nem Köröshegy lakóiról, hanem a Köröshegy határában fekvő szőlőhegy birtokosairól volt szó, akik nem voltak szükségképp azonosak a helység birtokos parasztságával. A szőlőhegy ugyanis itt is, akár másutt, autonóm területként működött, ahol több helység lakóinak is lehetett szőlőföldje, gyakran olyan helységek lakóinak is, amelyek távol estek, és nem tartoztak a szőlőhegyet birtokló földesúr joghatósága alá. Így aztán nehezen lehetne elképzelni, hogy a szőlőbirtokosokat egyszerűen Köröshegy után, annak volt hajdúvárosi jogának következményeképpen nevezték *polgár*-oknak. Sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy a jelen esetben is a szessziós földeknél jóval szabadabb használat lehetett az alapja a birtokosok említett elnevezésének.

S ezt megerősíteni látszik az is, hogy ugyane perben még e birtokosokra használták a *paraszt* szót is, de nem társadalmi réteg vagy osztály jelölőjeként, hanem egy általános

és viszonylag egyszerű borkezelési szint jellemzéséről, amelyről a perben megtámadott árendátor elmaradt. Mert, amint a fenti tanú vallomásában folytatta, az árendátor még a hordókat sem töltette fel rendesen, hogy a „töltelékkel” a bor „virágját kivettették, mint a *parasztok* szokták” (uo.).

A perben egyébként még a *jobbágy* kifejezés is feltűnik, de a tényleges jobbágyok robotkötelezettségeinek említése kapcsán, tehát a szőlőhegytől függetlenül.

Szőlővel kapcsolatos egy másik adatunk is, amelyet 1720. körül a zákányi hegyen folytatott kihallgatáson az egyik tanúnak, a 60 éves Gotza Józsefnek vallomásában találhatunk, aki – mint vallotta – „ez előtt 4 esztendővel hegy mester lévén, az e ő üdeje alatt adattak és foglaltattak el” némely szőlők, köztük „Skaletz alias Takács György Tilosi *polgárnak* szőlője” (uo. IV/39, 251/L). Persze határozottan most sem állítható, hogy az említett elnevezés a szőlő birtoklásának következménye. E vidékről ugyanis nem sokkal későbből van olyan adatunk is, amely általában a jobbágyot *polgár* kifejezéssel illeti. 1762. február 17-én állította ki a Somogy megyei főbíróból és egy esküdttől álló vizsgálóbizottság azt a jelentést, amelyből kitűnik, hogy a Széchenyiek kérésére Kálmáncsán bizonyos robotban épített épületeket akartak felbecsülni, és ehhez – mint olvashatjuk – „ahoz értő faragó *Polgár* Embereket” hívtak, mégpedig – hogy e személyek pontosabb társadalmi helyzetét is meghatározzuk – Istvándi Helységhez Méltóságos Kismartonyi Herczegh Jobbágyit Sipos István és Kovács Mihályt, Kiss Dobszából Fejérvári Custosságh Jobbágyit Csimák Istvánt és Fakos Ferenczet, nagy Dobszából Dobos János és Gere Györgyöt” (uo. IV/36, 247/B). Eszerint a *polgár* itt is jobbágyok megnevezése.

9. Adatainkat egyébként máshonnan is gyarapíthattuk. 1774. augusztus 11-én írta az uradalmi vezetőség azt a levelet, amelyből arról értesülhetünk, hogy a zalavári föld felmérési kísérlete után az egyik hidvégi halász szidalmazta a „Szalavári Lakosokat, és azoknak Papjait ... kit Szalavári *Polgárok* nem Szivelhetvén” később e halászt csúnyán megverték (uo. III/36, 208/F). 1796. június 3-án pedig Ádándon folytattak testi-moniális kihallgatást a Sió melletti kicsiny település, Maros gazdálkodásának felderítéséről. E tárgyaláson Dobos Pál 33 éves fokszabadi tanú a következőképpen vallott: „Maroson, valamint más Szomszéd Helységeken is nem tsak az Uraságok Árendás birkások, hanem a Szántóvető *Polgárok* is közönségesen négy Marhával szoktak szántani, akinek pedig jobb módja van, hat ökrön szánt” (uo. IV/18, 230/B). De hogy kétségünk ne legyen a kifejezés szélesebb körű használatáról, idézzük egy másik tanúnak, az Ádándi 69 éves Varga Mihálynak szavait is: „Marosiaknak, úgy mint más Helységbeli *Polgároknak* zabjok, kölessek, Moharjok és kukoritzájok” szokott főleg teremni. Más tanú, mint a fokszabadi 43 éves Kovács János *polgár* helyett „szántóvető *gazdát*” említ, míg mások egyszerűen *gazdát* vagy „jóra való és szorgalmas *gazdát*” (uo.).

A múlt század elején is ismételtelen találkozhatunk a falvak lakóinak megnevezéseként használt *polgár* kifejezéssel. 1812. december 2-án a csokonai uradalom felterjesztésére adott feleletben olvashatjuk, hogy „Tsites János visontai fél Hellyes *Polgár*” építkezéséhez szükséges fát kért és kapott az uradalomtól (uo. IV/1, 212/G). Az 1800. évi „Csokonai Fűbéres Marhák Conscriptio”-jában szerepelnek pl. az „Aracsi *Polgárok*” is 72 forint 3 xr-os költséggel, amit fizetniük kell a „*Polgárok* ökreitül” (uo. IV/24, 239/C).

Végül nem érdektelen az a fizetési jegyzék sem, amit 1805-ben állítottak ki a csokonai uradalom tisztviselői, s amelyben egyrészt az „Árok metsző Kránitzok”, azaz a krajnai vendégmunkások névsora szerepel, másrészt pedig a „Csokonai és Visontai *Polgár* Zselléreknak neveik, a' kik ismét azon Árokban dolgoztak” (uo. IV/24, 239/C). Világos, hogy a jegyzék a helybelieket akarta elválasztani az idegen idénymunkásoktól és aközben került sor a fenti szokatlan szókapcsolatra, mely így is tanulságos lehet.

Mutatja ugyanis azt, hogy a *polgár* kifejezés adott esetben túlléphetett az általánosságban használt szessziós jobbágy fogalmán. S mivel Csokona mezőváros, Visonta pedig falu volt, még azt sem lehet állítani, hogy mindez a mezővárosi jogállás és azzal kapcsolatos szóhasználat közvetlen következménye.

10. Végül is világos, hogy a felszabadulásig a Dunántúlon a birtokos parasztság *polgár* elnevezése igen messze nyúló és szerteágazó hagyományokon alapszik. A XVI. század végétől a jobbágykor végéig folyamatos adatokkal kísérhető nyomon a terminus használata, a múlt században pedig már publicisztikai adatai is megtalálhatók. A XVI. század 2. feléből való adatok valójában azokból a forrásokból kerültek elő, amelyek mint a parasztság mindennapi életébe bevilágító legkorábbi folyamatos szövegek — jobbágylevelek és úriszéki periratok — maradtak ránk. Az akkori adatok viszonylag nagy bősége alapján joggal feltételezhető, hogy e terminusnak a fenti jelentésben való megrögződése és széleskörű elterjedése e kort megelőző időben történt. Persze pontos időt adatok híján nehéz lenne megállapítani, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy e szónak szessziós jobbágyra való alkalmazása összefüggött a középkor végén, illetve az újkor elején végbement nagyarányú gazdasági fejlődéssel, amely lényegében a mezővárosokban összpontosult. E fejlődésnek jellemzője volt részben a fokozott mezőgazdasági ártermelés, melynek előnyei kétségkívül a városok mezőgazdasággal foglalkozó lakosait is kedvezően érintették. E kedvező fejlődés nemcsak anyagilag hozta magasabb szintre a lakosságot, hanem nyilván öntudatban, magatartásban is, aminek egyik kísérője lehetett a módosabb és szabadabb városlakók nevének is átvétele és használata (vö. Századok 1944. 38—42).

A középkor végi és újkor eleji fellendülő paraszti ártermelésnek mind gazdasági, mind pedig társadalmi hatása és az erre következő ellenhatások is jól ismertek. Mint egyik legkiemelkedőbb és legsúlyosabb következményét a Dózsa-féle parasztháborút említhetjük, melynek leverése és az utána következő megtorlások messzire visszavetették a korábbi fejlődést, és annak útját sok tekintetben vakvágányra terelték.

Érdemes viszont ezzel kapcsolatban arra utalni, hogy az összezsapások és a súlyos megtorlások elsősorban az Alföldre és a Felvidék egyes részeire összpontosultak, míg a Dunántúlnak nagy része e háborúságokból kimaradt. A Dunántúlnak ez a viszonylagos nyugalma, bolygatatlansága mindenesetre hozzájárulhatott ahhoz, hogy a szabadabb fejlődésnek némi folyamatossága is fennmaradjon, és ha e korban már a *polgár* szót is használták a fenti értelemben, továbbra is létalapja legyen. Ha viszont még erre nem került sor, akkor éppen a szabadabb hagyományok töretlenebb fenntartása teremthetett kedvező alapot használatára. Mindenesetre a Dózsa-féle parasztháború után alig 40 évvel már sor került a terminus regisztrálására.

11. A *polgár* szó földesgazda elnevezéseként való használatára először kétségkívül a mezővárosokban került sor. A terminus szélesebb körű elterjedésében aztán sokféle tényező közreműködhetett. Ezek közül az egyik lehetett az a nagyarányú lakosságcsere, ami a háborús pusztítások során bekövetkezett, és amely révén mezővárosi lakosok falvakba, illetve a falvak jobbágysága mezővárosokba kényszerültek költözni. Ennek során elnevezésük is keveredhetett, és e keveredés alkalmával mindenki szívesebben alkalmazta a kedvezőbb elnevezést. Érdekes példát idézhetünk e kényszerű helyváltoztatásra az 1747. február 5-én Nagyabajomban lefolytatott testimoniális per anyagában, amely során az egyik eltűnt tarnócai örökös jobbágy, Nagy Péter után nyomoztak. Amint az egyik tanú, az 58 éves, csokonai Dávid Gergely elmondta: „el pusztulván hajdani üdőben Tarnócza, Gyöngyösre vette [ti. Nagy Péter] ugyan fönt titulált Méltóságos Urasága Jóságára lakását; üdő jártával Gyöngyöst is pusztán hagyván, valamint többi örökös Jobbá-

gyok, úgy Nagy Péter is Csokonyában jött lakni és itt halálos holtigh adózó Jobbágyságot viselt itt is Csokonyában s ennek előtte mint egy húsz Esztendővel mult ki e Világbul". Fia pedig szolgálatra Ladra költözött (OL Széchenyi cs. lt. 239/C).

Nyilvánvaló, hogy az eképpen Csokonában rekedt jobbágyok idővel igyekeztek átvenni a helybeliek elnevezését, annál is inkább, hiszen a földesúrnak is az volt a törekvése, hogy e jobbágyokat — igaz, a privilégiumok visszaszorításával — egy szintre hozza. Ugyanakkor azt is tapasztalhattuk, hogy közvetlenül a török után a viszonylag kedvező jobbágyi szolgáltatások idején egyes falvak népe is *polgár*-nak nevezte magát, sőt Radanay zalavári apát e szóval jelölte az igen kedvező feltételekkel csalogatott új telepéseket is. De ezzel párhuzamosan feltűnt a kifejezés a szabadabb használatú irtásföldek birtokosainak és a szőlőtulajdonosok neveiként is.

Az új telepedés kedvező lehetőségének azonban hamar vége szakadt, és az irtásföldeket is folyamatosan visszaváltották a szerveződő allódiумok. A fent említett örökös jobbágy utáni nyomozás is lényegében e törekvés érdekében történt: a jobb helyzetbe került jobbágyokat ily módon is rendszeres robotolásokra akarták szorítani. Ebben az új helyzetben, amit az allódiумok megerősödése és terjeszkedése jelentett, — főképpen a XVIII. század közepétől — a jobbágyok számára legbiztosabb menedéket jelentette a szessziós föld, melyet a központi hatalom is a legkülönbözőbb módon igyekezett védeni. Bármennyi teher is nehezedett a telkes jobbágyokra, mégis a földtelenekhez képest, akiket az allódiумok bérmunkáira kényszerítettek, a királyi rendeletekkel is körülbástyázott szesszió, a telek volt az, amely végül is a szabadabb élet felé reményt adott. S különösképpen azzá vált, amikor — ha kivételképpen is — néhány esetben a jobbágyok a feudális korban is megváltakozhattak, és ezzel a feudális viszonyok között elérhető „szabadságra” szert tettek, „polgár”-okká lettek. E korban, ilyen viszonyok között kötődhetett össze a *polgár* név oly szorosan a szessziót birtokló parasztsággal és maradt végül is kb. a felszabadulásig a saját földjén, önállóan gazdálkodó parasztember helyi kifejezése.

Megjegyzendő viszont, hogy e kifejezés csak a korai időben, lényegében a XVIII. század elejéig használatos általánosabb érvennyel, s így tapasztalható a földesúri iratokban is. A század végén, de még inkább a múlt század elején, a mikor az uradalmak szervezése érdekében szükségessé vált a jobbágy munkaerejének maximális kihasználása és földesúri munkára való szorítása is, az uradalmi szövegekből szinte teljesen eltűnt e kifejezés. Helyette — mint az irtásföldek kapcsán is láttuk — rendszeresül a hivatalos *jobbágy*, illetve a *paraszt* elnevezés ott is, ahol pedig a helyi gyakorlatban ez sértő is lehetett. Az 1804. május 18-án Segesden kiadott gazdasági rendelkezések, melyeket Széchenyi Ferenc nevében adtak ki, már szinte kizárólag csak parasztokról tett említést: „Minek utána a *Paraszt* már értesült calcaturája elvesztéséről — olvashatjuk — szükséges, hogy irtásokot tegyen, hogy azok „a Bogáti Calcatura helett a *Parasztoknak* adassanak”, mert haszontalan a nagy átszervezés, ha „a *Parasztoknak* második Calcaturájok abban meg hagyatott” és így tovább (uo. IV/21, 232/D).

Végül is a *polgár* név a XVI. század 2. felétől szinte napjainkig nyomon kísérhető mint a telkesjobbágyok, parasztagdák helyi, dunántúli kifejezése. A terminus kialakulása kétségtől a kedvezőbb gazdasági és társadalmi helyzetet biztosító korai árutermelésben keresendő, melynek bázisai a mezővárosok voltak. Ettől kezdve e kifejezés nyomon kísérhető nem pusztán a mezővárosok lakosainak neveként, hanem minden olyan helyzetben, amikor a szabadabb gazdálkodásra és életre némi lehetősége adódott a parasztságnak. Ily módon e terminust úgy is tekinthetjük, mint a szabad életre való paraszti törekvés egyik nyelvi kifejeződését.

Takács Lajos

Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Szerkesztette Szabó Zoltán

Bukarest, 1976. Kriterion könyvkiadó, 180 lap

I. Talán szerencsésebb lett volna a kötet címében az „impresszionista” megjelölés helyett a „századforduló” elnevezést használni; ezt tette P. Dombi Erzsébet kitűnő bevezető tanulmányában, amelynek címe: Színhatások a századforduló prózájában (5–48), és úgy gondoljuk, igen helyesen járt el, hisz vizsgált szerzői közül Justh Zsigmond a legkorábbi (egy regény, a Művész-szerelem, 1888. és egy novelláskötet: Káprázatok, 1887.) és Elek Artur, illetve Szini Gyula a legkésőbbi (Elek Artur: Álarcosmenet, 1913.; Szini Gyula: A rózsaszínű hó, 1913).

P. Dombi Erzsébet ezt a korszakot, helyesebben az általa vizsgált negyedszázadot (a kicédulázott tíz kötet szimmetrikusan helyezkedik el a XIX. és XX. század „két oldalán”) az impresszionizmust közvetlenül megelőző ún. preimpresszionista kornak nevezi; figyelmeztet arra, hogy Szabó Zoltán a preimpresszionizmust (és a preszimbolizmust) a szecesszióval egybeeső stílusiránynak tekinti.

1. A szecesszió és az impresszionizmus közti határvonal megállapítását, a két stílusirány elkülönítését, az ismertető jegyek kifejtését egy átfogó, elvi jellegű tanulmány vállalta: a második. Írója a kötet szerkesztője, Szabó Zoltán, a Kis magyar stílustörténet (Bukarest, 1970.) és olvasóink előtt jól ismert, számos stilisztikai tanulmány szerzője (pl. éppen a jelen kötethez vág Malonyai Dezső impresszionizmusa, ITK. 1973. 583–7. és A századvégi impresszionizmus stílusformái, ITK. 1976). A kötetünkben közölt tanulmányában is a századforduló prózája foglalkoztatja, nevezetesen és elsősorban az, vajon elválasztható-e a szecesszió és az impresszionizmus, mint — és ezt hangsúlyozni kell — az irodalmi művek nyelv i stílusa.

„Bozótos és ingoványos terület már csak azért is, mert a szakemberek egészen eltérően értelmezik” (51). Így tűnik ez Szabó Zoltánnak, és igaza is van; azt a nem könnyű feladatot vette a vállára, hogy az irodalomtörténészek, esztéták, történészek, művésztörténészek meghatározásaiból induljon ki, és ezekből szűrje le a nyelvi jegyeke*, amelyeket ő egyelőre főként a szemantika területén mutat ki.

Mind a szecesszióra, mind az impresszionizmusra jellemzőnek tartja: a díszítettséget (56–60); a művésztémát (60–5); a természetlírizmust (65–8); az illúzió és álom jelenségeinek kedvelését (68–72); az érzetkultuszt (73–8) és a stilizációt (78–82).

a) A díszítettség úgy nyilatkozik meg a szókapcsolatban, hogy a helyettesítés, ill. kiegészítés (bővítés) eljárásával az írók fokozzák a stilisztikai hatást.

„Kosztolányi egy helyen a fényes, tündöklő zöld helyett a feltűnőbb smaragdot használja: *smaragd fű*” (59). „Üvegszerűen csillogó birsalmasajt szeletkéik, rubin-pirosak vagy halványrózsaszínűek” (ugyancsak Kosztolányitól). „Itt a csillogót az *üvegszerű*, valamint a *rubinpiros* és a *halványrózsaszín* egészíti ki, és egyben ez a három szó teszi a *csillogó* jelentését pontosabbá, árnyaltabbá” (uo.).

Még az ellentéttel való fokozó hatást említi Szabó Zoltán: „Annyit vallok be, hogy csúnya, pusztító életet éltem. De mámorok rózsás felhői úszkáltak sűrűn felettem” (Ady) (60).

b) A művésztémák c. fejezetben azt tudjuk meg, hogy a festészet, a zene szó-készlete hat az írói nyelvre; főként az előbbinek a hatása fontos, mert magával hozza a színek megnövekedett szerepét a szépirói stílusban. Erről a témáról szól igen bőven P. Dombi Erzsébet már említett dolgozata; tárgyalására még visszatérünk. Szabó Zoltán egyébként újra előveszi a problémát az érzetkultúra fejezetben, itt inkább azt emeli ki, amivel P. Dombi Erzsébet nem foglalkozik, a zenei hatást: „Az író egy érzelmi állapotot vagy egy felidézett hangulatot zenei hatással társít, és zeneművészeti fogalmakkal érzékeltet: „Minden érzéknek kijut a maga gyönyörűsége. Vadvirágok mézes illata, selymes fű s az örökké zsongó, szabadégi *hangok*, az eleven természet örök *orgonája* (Babits)” (64).

Egy Pekár Gyulától származó példában az álomszerűen megjelent nő „lábszárainak trochaeusi lejtése és derekának anapestusi lengése egy melódiává lett” (uo.).

c) A természetlírizmus azt jelenti, hogy „egyféle megszemélyesítéssé válik így a virág vagy az állat” (66). A szépirói stílusban a természetre és az emberre vonatkozó fogalmak olvadnak össze: *embervirág, orchidea-emberke, őzike-leány, rovarnőcske* (uo.).

A természetet emberre jellemző módon, felöltöztetve jelenítik meg az írók; ez végső fokon a növények egyfajta emberiesítése; emberi cselekvéseket, sajátosságokat is tulajdonítanak a növényeknek: „A bájos dombok téli öltözetben voltak: sötétbarna érdes-bolyhos kosztűm és fehér prémes boák fedték kerek vállalaikat. De a nap a hóprém színét gyenge sárgával bársonyozta (Babits)” (67).

d) Az illúzió és álom fejezetben arról beszél Szabó Zoltán — és úgy gondoljuk, fontos új dolgot szögez le, — hogy „a századelőről jól ismert képekhez ... hasonlóan a szépirodalomban az illúziót keltő látásképzetek homályosítottak, a színek átszűrtek, elmosódottak vagy opálosak, a hallási érzetek szintén megszűrtek, tompítottak, alig hallhatók ... Az érzéki hatások tompításának többféle módja van. ... egy külön szó jelzi a hatás erejének csökkentését ... ezt még kiegészíti [az író] egy másik érzékterülethez (a halláshoz, a szagláshoz) tartozó érzet hasonló hatásával” (69–70).

A két példa közül különösen a Kaffka Margittól származó győzi meg az olvasót: „A háziasszony nappalijába mentek, e bronz és rezedazöld tapéták közé, ahol a világos, nagy áttört függönyök mögött, a reggeli intérierur félderűjében könnyű (...) és bájos parfümíllat *úszott*” (70.).

A halványítást: a függönyöktől átszűrűt színek *félderűjét*, a szagláshoz tartozó érzet: *bájos parfümíllat* egészíti ki.

Máskor a kiegészítő szó elvont jelentésű: *szelíd, enyhe, finom, derengő, könnyed*; ezek használatával sejtelmes, rejtelmes hangulat támad: „A pompás, illatos, meleg hálószoba tejfehér világosságban *úszott*. A bútorok halvány selyme lágyan fénylett a szelíd, enyhe sugárzásban” (Iványi Ödön) (uo.). A megfoghatatlanság és tűnékenység jellemzésére bizonyos állandóan visszatérő szavak szerepelnek: *léggömb, buborék, hab, pára, párázás, villódzás* (72). Kár, hogy mindössze két rövid példát kapunk.

e) Az érzetkultusz c. fejezetben (73–8) főként a színekről beszél Szabó Zoltán; futólag már volt szó erről a művésztémák c. fejezetben. Ez voltaképpen P. Dombi Erzsébet témája. *Arany, csillag, csillám, érc, fáklya, láng, parázs, rakéta, tükrör, tűz, üveg, vulkán* azok a főnevek, amelyek mint fényes jelenségek az erős világosság, csillogás kifejezői. Kár, hogy alig egy-egy példával szemléltet; hiányoljuk a fenti főnevekhez kapcsolódó példák részletes bemutatását.

Ugyanúgy igen érdekes a hangképzeteket, továbbá a tapintás érzetét felkeltő főnevek felsorolása. A pohár és az üveg (csengő hang) hangképzetet fejez ki. *Baba, csipke*,

fonal, japán csecsebecsek, csészék és ellenző, porcelán, selyem, üvegvirág, továbbá néhány melléknév: cifra, habos, fodros, hímzett a tapintás érzetével összefüggő könnyűséget, illetve finomságot, könnyedséget, törekenységet, kecseset, bájosat érzékelteti: „Az ég itt indigószín, és a toronynak este égő szeme van, s kacéran hordja cifrázott erkélyét, mint csipkéit a kecses táncosnő” (Babits) (77).

Csak azt sajnáljuk, hogy mindössze három példát hoz a szerző a sok főnév szemléltetésére; minden főnévre több példa kellett volna.

f) Az utolsó fejezet, amely szemantikai síkon közelíti meg a szecceszó és az impresz-szionizmus problémáját, a stilizáció; ezen a szerző érzetek, főként színeket jelölő szók állandóan visszatérő szerepét érti. Ez a visszatérő szerep a lényegyet emelné ki, összefoglalva, mintha minden más közlési funkció másodrangú volna. Együtt a visszatérő szók szimbolikus jelentést is hordoznak; a szín-szimbolika a leggyakoribb, mint pl. Bródy egyik regényében, Az ezüst kecskében; egy szoba belseje, ahol minden fehér, a nem fehér külvilággal szemben a tisztaságot (és talán az elérhetetlen iránti nosztalgiát) szimbolizálja:

„Beléptek a *fehér* szobába, ahol egy karosszéknél álmodozott egy *fehér* lélek (. . .) A nagy szoba mindenféle — de mind *fehér* alapszínű — függönyök és mozgatható falak segédelmével búvóhelyekre, fürlékre, intimus, kéjes, — és oly tiszta nyugvóhelyekre volt osztva. Az egyik sarokban *fehér* faráccsal körülvevett szép kert (. . .) *Fehér* viola nyílt benne (. . .) A szoba bágyadt, ragyogó, szomorú és diadalmas *fehérségben* a selymek, régi és új szövetek, az aranyozott *fehér* bútorok, állatszörök, csipkék és virágok egy alapszínében az asszony volt a *legfehérebb* (. . .) Tegnap *fehér* orgona volt tűzve a keblére (. . .) Ugye szép itt, mi, ez a *fehérség*? Csakhogy odakint már elszoktatok ettől a színtől! (. . .) A hó kezdett esni (. . .) és hatalmas erővel újra gazdagította a *fehér* szoba színeit. Aztán egy meleg széláram nekivágott a *fehéredő* hajnalnak, és megint minden fekete lett (Bródy Sándor) (81).

2. Ugyancsak szemantikai témának gondos és alapos kifejtését találjuk a már említett első dolgozatban, amely megelőzi Szabó Zoltán elvi, összefoglaló tanulmányát. P. Dombi Erzsébet fejezetei a következők: Színek és színnevek; A színek korrelációja; A színjelölések grammatikai formái; végül pedig: Színhatás és stílushatás.

a) A Színek és színnevek fejezetben meg tudjuk, hogy a századforduló stílusában a fehér a legjelentősebb. Czöbel Minka egy novellájából idézett hosszabb szövegrészben éppúgy uralkodik a fehér szín, mint Bródy Sándornál, ahogy fent láttuk. „A *fehér* előfordulási aránya Elek Artur elbeszéléseiben a legmagasabb” (15). Ahogy a gyakorisági táblázatból (18) kitűnik, ez 31,95%, míg a *kék* Elek Arturnál csak 5,63%-ban fordul elő, holott a kék is elég kedvelt színárnyalat; a Justh, Ambrus, Malonyai, Pekár, Czöbel, Szini, Elek szerzőknek a dolgozat elején felsorolt műveiből, összesen tíz könyvből vett teljes példaanyag alapján a *kék* 9,24%-ban fordul elő és a 19,25% fehér, a 15,66% fekete után a harmadik helyet foglalja el. Még a zöld és a sárga érnek el magas helyezést: 8,66 és 8,27%-ot.

A jelzett keretek közt azonban minden író egyéni; a 19. lapon olvashatjuk a kiértékelő megjegyzéseket.

A színek használatának százalékos megosztása nem elegendő a jellemzéshez; P. Dombi Erzsébet tanulmányának minden bizonnyal legértékesebb és legújabbnak ható része a színek korrelációjáról szóló fejezet (19–26). Két szinten végezte el a matematikai jellegű vizsgálatokat: a makrokontextus, ill. a mikrokontextus szintjén.

A jobb megértés céljából idézzük a szerző kevés, ám igen jól megválasztott példáinak egyikét; csak sajnálni tudjuk, hogy a kétségkívül igen hasznos matematikai képletek mellett nem szerepel több szemléltető anyag!

„Egy tavaszi mese szereplői *halvány-lila* alapon jelennének meg, *sárgás-fehér* köntösben, olyan *halvány-lila* alapon, mint amilyenbe a messzi láthatár körvonalai mosódnak szét kora tavaszkor. A mese folyamán ez a *gyöngéd lilaszín* puhán olvadna át a *nyári, melegen rezgő, majd forró vörösbe*, amelyből már *szikrázó fehér*en válnának ki a szereplők alakjai” (Malonyai) (21).

Az idézett példában egyetlen mondat hat színmegjelölést tartalmaz. Nem szorol bizonyításra, mennyire sajátos jelleget ad az író stílusának a színek halmozása; hisz egyetlen színnév, pl. ha egy ruhadarab előtt mondjuk, (a „szürke felöltő”), az még nem jellemző a szecessziós vagy impresszionista stílusra. A matematika kedvéért P. Dombi Erzsébet az összes ilyen egy mellékneves példát is felvette anyagába. Éppen ezért szükséges a korrelációk vizsgálata, amely felfedi a stilisztikai lényegét. Mindenekelőtt az derül ki a példák összetevéséből, hogy bizonyos írók gyakrabban élnek a színek társításával; leggyakrabban Justh Zsigmond: sajnos, a 2. táblázatban (20) az oszlop tetejéről éppen Justh Zsigmond adata maradt le. Így csak P. Dombi Erzsébet megjegyzéséből értesülünk arról, hogy „a színelkezésben érvényesülő asszociációs készség tehát leginkább Justh sajátja”, de a százalékokat nem olvashatjuk sehol. Elek Artur, Czóbel Minka színvilágára is az egymással kapcsolódó színek jellemzők (53,29 egyedi és 46,79 korrelációs színjelölés az elsónél; 60,51 és 59,49 a másikonál). Akkor ékesszóló a két adat, ha összehasonlítjuk Ambrus Zoltánnal: 77,16 és 22,84; Ambrus tehát nem kedvelte a színtársításokat, vagyis szemantikailag konzervatívabb, mint a kiválasztott többi szerző; ez egyébként mondat-szerkesztésével is jól bizonyítható. Szabályos mondataitól távol van a nominális, a főnevek halmozásán alapuló, oldott, impresszionista felépítés.

Az idézett példából az is kitűnhet, hogy bizonyos színek meghatározott színek társaságában szoktak előfordulni. P. Dombi Erzsébet szerint vannak indukáló színek és indukált színek; a rózsaszín, a lila, a zöld és a szürke a legkedveltebb, mint indukáló szín; az arany és a kék a leggyakoribb indukált szín. A korábban idézett példában a *lila* tényleg alapszín; a *sárgásfehér*-et és a *vörös*-t indukálja, a *vörös* is indukáló szín a maga helyén; a *szikrázó fehér*-et indukálja. Ebből a felismerésből is lehet statisztikát készíteni; ezt meg is cselekedte a szerző (23). rendre felsorolja az írókat aszerint, ki melyik színösszekapcsolást kedveli.

Végül a mikrokontextus szintjén a színtónusok és interferencia-árnyalatok vizsgálata következik (24–26); *sárgás-fehér*, és hasonló szókapcsolatokról, tehát két különböző színnév összekapcsolásáról végez felmérést egy ún. gráf segítségével, hozzátartozó táblázatokkal. A vizsgálatból kitűnik, hogy „a gráf centruma a sárga” (26). vagyis a sárga színnel központi szerepe van a bonyolultabb színmegjelölésekben; viszont a *lila*, a *rózsaszín* és az *ezüst* periferiális helyzetűknél fogva ritkán fordulnak elő az összetett színjelölésben.

P. Dombi Erzsébet dolgozatának a legjobb részeit idéztük, mintát és követendő eljárást nyújtanak minden kutatónak, aki hasonló területet kíván vizsgálni és feltárni. Munka pedig jócskán akad, hisz maga a szerző csak tíz művet vizsgált a századvég hatalmas terméséből.

b) Halványabbnak érzem a Színjelölések grammatikai formái c. fejezetet (27–34). Talán azért, mert keveslem a példákat; a jelenségek mintegy jelezve vannak csupán, holott bizonyos sajátosságok akkor kezdtek tért nyerni, terjedni a magyar prózában. Ilyenek a melléknevek főnévi szerepköre a szófaji átcsapás keretében; a *-ság*, *-ség* képzős származékok és az utóbbiakkal kapcsolatban a birtokos szerkezetben való előfordulás: „Vala pedig ama kertben a *zöldnek* minden pompája” (Szini); „Klára beszédjébe vegyül valami a *bíborpirosból* is vagy a *barna-feketéből*, hogy mélyebb és fáradtabb a hangja” (Czóbel ... ingadozó lapulevelek. Tányérjuk déresípte *halványzöldje* megezüstösödött a hullámzó holdsugaraktól (Czóbel); A lombok (...) átolvadnak a zafírkékbe (Szini)

a lombtömegek (...), melyből vígan, ifjan vált ki egy-egy jávor *csengő hangu világos zöldje*” (Czóbel). Összesen öt példa; a *-ság, -ség* képzős származékokra három példa áll: *Fehérség*, elterjedő *fehérség* a földön, *szürkeség* az égben s a *fehérség* és a *szürkeség* közt fekete varjúk libegtek, kavarogtak, szálltak (Czóbel); Egy nagytányérú fehér százszor-szép magas, vékony száron ingadozott s mintha *fehérése* nőne, mind világosabban vált ki az elalkonyult mezőből (uo.); Összhangzatosan olvadt a háttérben levő hegyek kékes *szürkeségébe* (uo.). A birtokos jelzős szerkezetben előforduló *-ság, -ség* képzős származék stilisztikai ereje igen nagy. Egyetlen olyan példát idéz a szerző, amelyben az elvont, szint jelölő főnévben *-val, -vel* rag járul: „A festményekből incesztuózos hangulatok áradtak. A szobrok a márvány lázadó *fehéréségével* s a bronz olajos simaságával sarkantyúzták az érzékeket (Szini) (33).

A magyarázat azonban elmarad: pedig mind az alanyként álló, mind a birtokos szerkezetben különféle határozóként, de elsősorban a fentiekhez hasonló módhatározói szerepkörben használt *-ság, -ség* végződésű színnév (és nemcsak színnév; a fenti példában a *bronz olajos simasága* is a legnagyobb mértékben figyelmet érdemel) éppen hogy segítene bennünket abban, hogy az összemosódó korszakokat elválasszuk. Esetleg a szecesszió addig tart, ameddig a *-ság, -ség* végű színnevek csupán alanyként, minden egyéb bővítmény nélkül állnak; impresszionizmus pedig akkor jelentkezik valamely író stílusában, amikor az író a *-ság, -ség* végű színnevekkel, ill. egyéb elvont főnevekkel kifejező stilisztikai hatásokat tud előállítani pl. úgy, hogy a *-ság, -ség* végű színneveket, (ill. más elvont főnevet) birtokos szerkezetbe helyezi, de az elvont főnév még megmarad alanynak; vagy továbbmenve, az elvont főnevet határozóként, ill. *-val, -vel* ragos módhatározóként használja. Az idézett példát követi mintegy odavetve, egy lapszám nélküli Pekár-példa: A melléknévből képzett elvont főnevek színesztetikus jelzőt is könnyebben vonzanak. Pl. *egy lepedő hideg fehérsége* (Pekár). Kár volt nem idézni az egész mondatot; nem mindegy ui., hogy az elvont színnév alanyként avagy határozóként fordul-e elő; l. az Elvont főnevek sajátos mondatstilisztikai szerepkörben egy századvégi írónál c. tanulmányunkban (Nyr. 1974. 172–7) az alábbi példát: „És mégis (..) ott volt az érzéketlen, fagyos nyugalom s a mozdulatlan, sötét álom — a pompás, faragott ágy közepén, *egy lepedő hideg fehérsége alatt*” (Iványi Ödön: A püspök atyafisága, 1890. 1: 33).

Egyébként az elvont színfőnevek nemcsak színesztetikus, hanem más típusú, szabványosabb jelentéstartalmú melléknévi jelzőkkel is kiegészülhetnek, mint ahogy a szerző dolgozatának utolsó fejezetéből ez kitűnik. Idézzük tehát a Színhatás és stílus-hatás c. fejezetből azt a három példát, amelyben az elvont főnév birtokos szerkezetben birtokszóként állva egyszer alany, aztán tárgy, végül pedig helyhatározó. A szerző nem utal arra, hogy elvont főnévről van szó, és nem említi, hogy a szerkezet, ill. az elvont főnév előtt nem színesztetikus jelző helyezkedik el; a színes reflexek nagy szerepét, szimbolikus funkcióját emeli ki csupán, és Pekár egy mondatával magyaráz (a mondat szerepel a példák közt):

„Kékesen világított a fehér abrosz a sárgásfehér tejhab alatt s erősen vált ki a magasnyakú üvegkannában a hideg kávé *fényes barnasága*. (Czóbel) (37); ... a pirosban vért látok, a sárgában a halál sápadtságát, a fehérben a szemfedő *fehéréségét*, a feketében az örök semmit, a pihenést. (Pekár) (38); Boldogok voltunk-e? Nem lehet azt szóval elmondani: a tökéletes harmóniak *boldog fehérségében* teltek el perceink, (Pekár) (uo.).

Hálásak lehetünk a szerzőnek azért, hogy felhívta a figyelmet A színjelölések grammatikai formái c. fejezetében az elvont színfőnevek jelentőségére; igen nagy munka van hátra, hogy mennyiségileg is, százalékosan, ha tetszik táblázatokkal szemléltetve kimunkáljuk a századvégi írónál árnyalt használati körüket, pl. *-a ság -ség* végű főnevek megoszlását írók szerint.

Legyen szabad itt még egyszer nyomatékosan arra rámutatni: sokkal nagyobb stilisztikai jelentőségű ez a csoport az összetettség szintű színjelöléseknél is; úgy véljük, már a romanticizmustól fogva jelentkeznek ilyen összetételek, mint: *barna-fekete* (Czóbel), *aranyszínű* (Szini), *ametisztszínű* (Ambrus), *zafirkék* (Szini), *fényes-fekete* (Malonyai), *éleszöld* (Elek). És sokkal jelentősebb a színnévből képzett igéknél is: *barnuló ég* (Malonyai), *fehérlő holdsugár* (Czóbel) stb. A hiányzó magyar stílustörténet miatt egyelőre nem tudjuk, mikor és hol kell keresni pl. a színnévből képzett melléknévi igenevek forrását; talán a romanticizmusban vagy még korábban? Nem lehet azonban vitás, hogy az elvont színfőnevek és az elvont színfőnevekből képzett szerkezetek stilisztikai jelentősége a tárgyalt korszakban döntő, és megelőz minden mást: az összetett szó szintű színjelöléseket, ill. a színnevekből képzett igéket is.

c) Lezárva a P. Dombi Erzsébet dolgozatáról elmondottakat, emeljük ki a már említett utolsó fejezetből a színesztetikus funkcióról szóló részt (38–45). Megtudjuk, hogy „a szín-színezteziák között a legjelentősebbek a szín-hang társítások. Leggyakrabban szerepel bennük a szimbolikus funkcióban is kedvelt *fehér*, *fekete* és *arany*” (39). „Ritkábban ugyan, de szag- és hőérzetek neve mellett is jelentkeznek színminősítések” (uo.). A felvillantott példák azonban itt is csak illusztrálják az egyes megállapításokat; részletesebb, az írókat jellemző mennyiségi mutatókat nem kapunk. Egyetlen kivétel a különböző nyelvi szinten jelentkező színesztéziák mennyiségi megoszlását szemléltető táblázat; „különösen feltűnő az összetett mondat, illetőleg a több mondat terjedelmű színesztéziák viszonylagos magas számaránya: az itt jelentkező 15,75 százalékkal szemben a nyugatosok színesztéziáinak csupán 7,60 százaléka ilyen összetettségű” (41).

Ezzel szemben a szerző nevezetes Öt érzék muzsikája (Bukarest, Kriterion, 1974.) c. művében ez az elemzés igen részletes. A színesztézia grammatikai formái c. részben (i. m. 91–120) ilyen táblázatok találhatók: Akülönböző nyelvi szinten jelentkező színesztéziák mennyiségi megoszlása (összetett szó, az egyszerű mondat, összetett mondat; a kompozicionális egység; itt szerepel az összetett mondat 7,60% mutatóval – nem érdektelen kiemelni azonban Babits Mihályt, ő a legmagasabb: 9,15%-kal jelentkezik; Ady és Tóth Árpád a legalacsonyabbal: 6,68%-kal és 6,71%-kal).

Továbbá: Az alárendelő színesztetikus szó szerkezetek megoszlása a szintagma jellege szerint (jelzői, predikatív, határozói, tárgyi); A jelzős szintagmák átlagos megoszlása jelzőfajták szerint (minősítő, birtokos, értelmező); A jelzős szintagmában jelentkező színesztéziák megoszlása az alaptag mondatbeli helyzete szerint (az alany jelzője, a névszói állítmány jelzője, a határozó jelzője, a jelző jelzője); A színesztetikus predikatív szintagmák megoszlása az állítmány szófaja szerint (igei állítmány, névszói állítmány); A színesztetikus határozói szintagmák általános megoszlása a határozó jellege szerint (módhatározók, helyhatározói, eszközhatározói, eredményhatározói, okhatározói, egyéb határozói); A tárgyas szintagmában jelentkező színesztéziák megoszlása az alaptag mondatbeli helyzete szerint (az állítmány tárgya, az alany tárgya, a határozó tárgya, a jelző tárgya).

Mindez az egyszerű mondaton belüli kapcsolódások grammatikájára vonatkozott; az összetett mondat, vagy pontosabban az egyszerű mondatnál nagyobb terjedelmű színesztéziák esetében azt állapította meg a szerző korábbi művében, hogy szembeszökő az alárendelő mondatok túlsúlya (83,77%) a mellérendelőkkel szemben. *Amint* kötőszós hasonlító mondatokra és a jelzős mondatokra látunk egy-egy példát; és van példa egy mellérendelő, kapcsolatos összetett mondatra is. Jó az az elemzés, amelyben a szerző a tagmondatok viszonyától függetlenül az egyszerű mondatoknál nagyobb terjedelmű színesztéziákban azt vizsgálja, hogyan lépnek egymással kapcsolatba a legkülönbözőbb mondatrészek, mint pl. ebben a Szép Ernő-i strófában; a *csillagkoszorú* színesztetikus megjelenítésekor a korábbi mondat alanya lép kapcsolatba a másik mondat állítmányával:

„Csókoljatok meg *csillagok* | Hallom pirult hangjegy fejecskék | Hogy *zongorázatok bűvös estét* | Kigyulladt mák álom honában | Kerengve sűrű koronában | Mig boldogságra virradok | Csókoljatok meg *csillagok* (i. m. 111). A *Zongorázatok bűvös estét* szerkezet a költői tranziválás szép példája, olyan mint *A villámló égboltot ágyuz körém* típus; a szerző A költői tranziválás grammatikája c. cikkében Nyr. 101: 182–9 megfedkezett erről a saját maga megtalálta találó sorról. A szecessziós és impresszionista prózakutatás sem nélkülözheti a szinetéziás problémák tárgyalását; senki sem nyúlhat a témához anélkül, hogy ne P. Dombi Erzsébet *Öt érzék muzsikája* c. páratlan alaposságú és ötletgazdag munkájából induljon ki. Ugyanakkor P. Dombi Erzsébet a *Színhatások a századforduló prózájában* c. dolgozatában a szinesztéziát csak felvillantott példákkal szemléltette; ki-fejtése, számszerű adatok ismertetése és azok kiértékelése, úgy, ahogy korábbi munkájában ezt a feladatot elvégezte, itt még ezután kell, hogy következzen.

II. Kötetünk második része a mondatban körébe tartozó vizsgálatokkal foglalkozik.

1. Szabó Zoltán nyitja meg a sort néhány megjegyzéssel korábban már idézett tanulmánya végén (82–6). A szecesszió „indázó vonalú díszítő motívumaiból” kiindulva a „bővülve továbbhullámzó mondat szerkezetek”-et tartja jellemzőnek a korszakra. Ezzel a nehezen megfogható meghatározással szemben az a megállapítása, hogy könnyed, laza szerkezetű, szavakból vagy szó szerkezetekből álló felsorolások előtérbe kerülnek, meggyőző és jól szemlélteti az Iványi Ödön: *Apró regények*, 1893, c. művéből származó mondat is, csupán sajnáljuk, hogy nem került sor bővebb értelmezésére; ti. itt egy p o r t r é t ad az író, -val, -vel ragos eszközhatók felsorolásával. Ez a portrétípus felváltja a korábbi, vagy későbbi *van*-nal szerkesztett ábrázolásokat: „A hercegnő elragadó Titánia volt a tizedik képben. Amint a villamos reflektor-lámpa kékes-ezüstös világában látta őt a néző csodálatosan fénylő, buján hamvas szőke hajával, íves, fekete szemöldökeivel, mély, rajongó szemeivel, rejtélyes ajkaival, harmattiszta teintjével, tökéletes vonalú vállával, plasztikus mellével stb. (Iványi Ödön) (84).

Mi egy más jellegű, nem portrészzerű felsorolást kerestünk ki ugyancsak Iványi Ödöntől; az 1890-ben megjelent A püspök atyafisága c. regény II. kötetéből származó példában a felsorolást az utolsó főnév után elhelyezett, a főneveket egységben tartó *n é v u t ó* zárja le: „Evdőszközök, tányérok bántó csörömpölése, türelmetlen, éhes emberek zavart kiabálása, a pályaudvaron robogó vonatok fenyegető dübörgése, a nyugtalan, a siető élet zavaros, prózai lármája *közepett*, egy szegény szerelmes leányszív dobogott, vergődött s az ő egyhangú, de végtelenül sokat kifejező nyelvén ezt hajtogatta egyre” (II: 52).

A másik érdekes mondat, amelyet Szabó Zoltán nagy beleérzéssel említ, Babits egyik novellájában olvasható; ez a zeneiségre jó példa. *H a l m o z ó d ó h a n g o k*: csöndes csobogás[a]; vánkös fodros, hullámos csipkekerete; *H a s o n l ó h a n g s z e r k e z e t ű s z ó k*, mint: omló, lombok.

Azzal azonban nem lehet egyetérteni, hogy a mondat „bonyolultan indázó”. Írjuk fel úgy, hogy a szerkezete sematikus kibontakozzék:

Ez a gondolatlan gyermekfej,

mely tisztán szétmosolyog a világba, mint egy tudatlan lény,
e hosszú, lanyhán lenyugvó pillák nagy két fekete croissant-ja,
e kétféle huncutkásan karikázó göndör fürtök csöndes csobogása,
e bájos, máslis, lilapántlikás plissé főkötő,
a jobbra-balra ujjongva felduzzanó nagy hófehér vánkös fodros, hullámos csipkekerete,
a maga az ágy kerete is a vánkös mögött,

a rokokó ágy kerete a vánkös körül,
 a könnyű, omló, kacsaringós lombok és voluták
 — két-két ily csöpp voluta szaladva röpke csókban illetik egymást, és vissza-
 kanyarodnak aztán önmagukba —;
 mindez omló, futó, csobogó, könnyű formák,
 melyekben semmi állandóság,
 az elmúlás, az idegenség folytonos gyanújával rettentették és kínozták
 lelkét. (97).

Tömött mondat; de bonyolultságról szerkezeti szempontból nem beszélhetünk; a sok főnév mind alany, amelyet azután a felsorolás befejeztével összefoglalóan megismétel egy egységesítő fogalom: *mindez omló (. . .) könnyű formák (. . .)*, amelyet követ az állítmányi szintagma: *rettentették és kínozták lelkét*.

Találomra felütöm Eötvös József Nővérek c. regényét; nem kell sokat keresgélni, hogy teljesen azonos sémájú mondatot találjunk. Az idézendő mondatban öt alany található; az alanyokat általában jelzői mellékmondat egészíti ki:

Mindez a szerencsétlennek félelmét még inkább nevelő.

A fontosság,

melyet mindenki elfogásának tulajdonított;

az,

hogy a nemes vármegye utána leveleket írt;

a szolgabírónak rendelése,

mellyel őt útnak indítá, hogy azon esetre, ha a rab maga szökni akarna, vagy midőn őt az erdőn átviszik, mások megszabadítását megkísértenék, azonnal föbe lőjék;

a mord arckifejezés,

mellyel a katonák, kik puskával vele a szekéren ültek, kérdéseit, visszautasították;

a sajnálkozás,

mellyel a nép reánézett, ha szekere valamely falun átment,

még nagyobb zavarba hozták őt (Eötvös József: A nővérek. Magyar Helikon 1973: 79).

Az eötvösi mondatfelépítés ugyanúgy az alanyok ismétlődésén alapszik; az alanyokhoz egyetlen állítmány tartozik, és ez a mondatot zárja, éppúgy ahogy Babitsnál. A két mondat közt mégis felfedezhető az alapvető különbség, ez azonban nem a szerkesztésben mutatkozik meg, hanem szemantikai téren. Babits alanyai ui. konkrét főnevek (a *fürtök csöndes csobogása* ismert impresszionista eljárás: *csendes csobogó fürtök* helyett áll; a melléknévből elvont főnév, keletkezik, majd pedig a jelzett szó birtokossá válik, s a korábbi melléknév és közte birtokviszony létesül); Eötvös alanyai kivétel nélkül elvont főnevek, amelyek egy része az ún. tartalomváró típusba tartozik (hogy Hadrovics László szakkifejezésével éljünk): *az* (ti. tény), *hogy*; *a szolgabírónak rendelése* (. . .), *hogy*.

Igy tehát, visszakanyarodva Szabó Zoltán Babits-mondatához, a lényeg abban van, hogy Babits bizonyos zenei hatásokat aknázott ki, továbbá pedig a pointillista festő-eljárás mintájára felsorolt egy sereg konkrét főnevet; ezek megszervezéséhez, mondatba állításához felhasznált egy talán hagyományosnak tekinthető, valószínűleg azonban a romantikus korra visszavezethető mondatsemát; ezt a mondatsemát semmiképp sem lehet c s a k a szecesszióra, impresszionizmusra jellemzőnek tekinteni, ahogy erre magunk is rámutattunk már Krúdy mondataival kapcsolatban A modern magyar próza stílusformái c. könyvünkben (Budapest, 1975, 87–104).

2. Szabó Zoltán rövid megállapításai után a mondatban sűrűjébe kerülünk a következő dolgozattal, amelynek szerzője Murvai Olga, címe pedig: Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban. A terjedelmes tanulmány első tíz lapjáról nincs sok mondanivalónk nyelvészeti szempontból; bátran el is maradhatott volna az átfedések, továbbá az általánosságban mozgó megállapításai miatt („Az impresszionizmus a prózai műfajokban is a látvány megragadásának lehetőségeként, festőiségre való törekvésként jutott kifejezésre. A hangulatteremtés fölébe nő a tényyszerűségnek. Stb.” 91).

a) A 101. laptól azonban megváltozik a helyzet; érdekes és igen hasznos elemzésekkel mutatja be a szerző a szabad függő beszédet Kaffka Margit novelláiban. Kár, hogy nem derül ki egyértelműen, az *összes* novellát vette-e bonckés alá, vagy csak a novellák egy meghatározott számát. Talán mégis az összes novellára gondolnánk, a 102. lapon ezt olvassuk: „...stilisztikai funkcióját tekintve a novellákból összeállított példatárban a szabad függő beszéd 75 százalékos arányban a lélektani helyzetből születő gondolatok s az ezek feletti töprengések tükrözésére szolgál.” Első fontos megállapítás!

A továbbiakból megtudjuk, hogy 20%-ban helyszínrájk kerül szabad függő beszédbe, tehát a helyszín nem mint írói közlés áll, hanem a szereplőszubjektív megnyilatkozásának formájában (amit azonban voltaképp nehéz elválasztani az írói közlés síkjától; hisz ezért *style indirect libre*). Ebbe a csoportba tartozónak veszi a személyek bemutatását, vagyis a portrét. Idézzük a 104. lapról a jól megválasztott példát, amelyet a szerző meggyőzően elemez (a kontrasztok szubjektív kiemelése, a kirívó jegyek megragadása, amelyek esetleg nem tetszhetnek a választott férfinak; a *style indirect libre* portréit jellemzi a szubjektivitás, szemben a realista, az írói mondatokban szereplő és a részletekben elvesző portréval): „Felemelte a fejét, meglátta magát a tükörben: és halványnak, törődöttnek látta; meddő évek nyomaival, az intellektualitás minden fáradtságával a rajzos, érdekes arc vonalain. [Itt kezdődik a *style indirect libre*; ezt hasznos lett volna akár megjegyzéssel, akár nyomdatechnikailag is rögzíteni; még a szakember számára is adódhatnak nem egyértelmű cezurák]. Milyen ideges a szeme csillogása, milyen beteg módon torz alatta a mély, kékes árnyék, a vértelen fehér homloka körül milyen túltengő a sűrű, barna hajkorona tömörsége. Az előrehajló, fehér nyak, a vállak gyöngén ívelt vonala, a halkan elhullámozó csipők — ó igen. . . (104).

Néhány, kifejezetten nyelvi tényre a szerző még rámutathatott volna az elemzésben: pl. az elvont főnevekre: az *intellektualitás minden fáradtságával*; a sűrű, barna hajkorona *tömörsége*; a vállak gyöngén ívelt *vonala*; fontos a konkrét főnévi felsorolás jelzése is az utolsó mondatban.

A novellák szabad függő beszédének 5%-ában a szereplők előadása áll. Erre megfelelő példát nem kapunk; az egyetlen idézet voltaképp reflexió, amelyet színez egy egyéniesítő zamat, mintha a szereplő valakinek elmondta volna gondolatait (holott csak saját magának mondta el, vagyis lényegileg belső gondolatról van szó).

A továbbiakban megtudjuk, hogy a szabad függő beszéd egy-két szavas egység is lehet, amely a függő beszéd szövegébe ékelődik be; többnyire azonban egy vagy több mondat, néha oldalakra terjedő szövegrész. Kár, hogy a megoszlásra nézve nincs százalékos vagy mennyiségi mutató; sajnáljuk, hogy az egy-két szavas példák elemzése is elmaradt.

b) Következik a tanulmány legértékesebb része, magának a szabad függő beszédnek, mint szövegösszefüggésnek a kidolgozása; ebből kell majd kiderülnie, miért volt célszerű Murvai Olga munkáját beállítani egy századfordulóval foglalkozó stilisztikai kötetbe, amelynek célja a szecessziós és impresszionista jegyek kutatása.

Kitűnik mindenekelőtt, milyen kevés az igei kezdés a metszéspontban, tehát ott, ahol a közlés síkja megszakad, és a szabad függő beszéd kezdetét veszi. A 300 példából

(most megtudjuk, a szerző ennyi szabad függő beszédet talált a novellákban, amelyeknek azonban nem közli sem számát, sem terjedelmét) mindössze négy esetben van igei és négy esetben főnévi igenévi kezdés; főnévvel 36, melléknévvvel 35, névmással 36, határozószóval 36, kötőszóval 28, módosítószóval 56 és indulatszóval 65 esetben kezdődik a szabad függő beszéd.

A szerző a dolgozat további folyamán sorra vizsgálja a bemutatott felosztás alapján az érdekesebb példákat, főként abból a szempontból, mikor van „sima” és mikor „meredek” kezdés. Igék, főként a ragozott és kijelentő módban álló igék esetében a kapcsoló képesség erős, a szövegrészek kötődése nagy, a szabad függő beszéd alig-alig válik el az írói közléstől.

Erős a közlési síkváltás minden más esetben; ezt nevezi a szerző „meredek” kezdésnek.

A főnévi, melléknévi, határozószói, módosítószói kezdés vagy akár az indulatszó egész nyilvánvalóan biztosítja az élesebb síkváltást. A kötőszók és névmások azonban — úgy tűnik — szervesen kapcsolnak. Szép bizonyítással mutatja ki a szerző, hogy Kaffka Margitnál „nagyon ritkán áll külső kapcsolású kötőszó a szövegszerkezetek metszéspontjában” (122); külső kapcsolású kötőszónak nevezi a szerző a mellérendelő, vagyis a kapcsolatos, magyarázó, következtető, ellentétes és választó kötőszókat; ezek összefűzik a szövegszerkezetet a megelőző szöveggel. Ám Kaffka Margit prózájában nagyon ritkák az ilyen kötőszók, s olyankor is leggyakrabban az ellentétes kötőszó kerül a síkváltáskor a szabad függő beszéd élére. Az ellentétes kötőszó azonban nem kapcsol szorosan, sőt jelzi a szövegösszefüggés bizonyos értelmű megszakadását, a folyamatosság hiányát, az újrakezdést.

A meredek kezdés bizonyítható a névmások esetében is. Legnagyobb részben mutató és kérdő névmások fordulnak elő; „az *ilyen*, *olyan* mutató névmás gyakran felkiáltó mondatot vezet be, szerepe az indulatszóhoz közelebbi”, így „a nyomatékösítő szerepkör a lényegesebb. A *milyen* kérdő névmás gyakran határozói és jelzői vonatkozású is egyszerre. E kettősségből érzelmi nyomaték fakad” (125). Alapvető a záró megjegyzés a következő lapon, amelynek értelmében az a tény, hogy Kaffka Margit gyakran használ a szöveg metszéspontjában mutató és kérdő névmásokat, még nem jelenti a sima kezdést, a szoros kapcsolódást; ezek a névmások emfaticumuk folytán elsődlegesen rámutató és kérdő szerepet kaptak, így kapcsoló erejük is csökken.

Nem szorul bizonyításra a módosító és indulatszók kapcsoló erejének gyengesége, vagy az, hogy általában semmilyen kapcsoló értékük nincs.

A szerző dolgozatának nagy értéke a szabad függő beszéd indításának, illetve az írói közléshez kapcsolódásának vizsgálata. Ez az eljárás más viszonyok közt még a szabad függő beszéd keletkezésének kérdésében is perdöntő lehet. Magam többek közt a régi olasz prózában végeztem ilyen jellegű kutatást (l. pl. az *Alcuni tipi di frase nella prosa del Machiavelli*, *Saggi linguistici e stilistici*, Firenze, Olschki, 1972: 201–38, vagy az újabb: *Stile indiretto libero nella lingua del „Furioso”* in: Ludovico Ariosto: *lingua, stile e tradizione*. Atti del Congresso a cura di Cesare Segre. Milano, 1976. Feltrinelli, 207–30).

A szabad függő beszéd, amikor történetileg megjelenik az írói nyelvben, többnyire simul a megelőző szövegrészhez, attól általában csak úgy választható el, és úgy kap önálló jelleget, hogy a nyugati román nyelvekben világosan kielemezhető és teljesen szabálytalan ige- és módhasználat figyelmeztet a törésre, amely a szabad függő beszéd kezdetén nem érzékelhető szóhasználati úton, mint Kaffka Margitnál. Egy későbbi folyamatban jelentkeznek már a kezdésre utaló tényezők, pl. a Murvai Olga által jól megragadott ellentétes kötőszó is, a MA az olaszban, amely azonban éppen a meredek kezdés kerülése miatt csak egy összetett mondat második tagmondata elején szokott elő-

fordulni (nem mint Kaffka Margitnál, ahol a DE, esetleg az ÉS mondatkezdő helyzetben figyelhető meg).

Felmerül most az a kérdés, mi célja volt a szerzőnek a sima és meredek kezdés felvetésével és a részletekbe menő elemzéssel. Önmagában is fontos kritérium ez az írók szabad függő beszédének minősítése szempontjából: hadd utaljak itt már hivatkozott könyvemre, a *Modern magyar próza stílusformái* c. kötetre; Török Gyula vagy Németh László szabad függő beszéde — az utóbbi rengeteget használja, az előbbi kevesebbszer — nem mozgalmas, nem eleven; a szabad függő beszéd *simul* az előzményhez, alig válik el tőle.

De van a kérdésnek egy másik oldala is. A sima kezdésű szabad függő beszéd volta- képp folytatja a korábbi szöveget, az író szövegének szabályosabb, nyugodtabb előadását; a meredek kezdés, amelyben az ige, vagy helyesebben a predikatív szintagma *helyett* (ennek a problémának a megbeszélésébe itt nem mehettünk bele; Kaffka Margit szempont- jából igaza lehet Murvai Olgának, amikor az ígét és a főnévet elkülöníti, általában azon- ban ezt a témát másként kell megragadni, az ígét és főnevet együtt kell értelmezni, mint predikatív szintagmát; tehát ige + főnév a szabad függő beszéd elején minden további nélkül jelezheti a sima skiváltást, a sima átmenetet) főnevek, határozószók, módosító szók állnak kissé szokatlanul, involválja a szabad függő beszédben foglalt mondatoknak a hagyományostól eltérő megszerkesztését.

Ezzel eljutottunk az impresszionista stilisztikai jegyekhez; Murvai Olga legalábbis impresszionista jegyeknek értékeli a meredek kezdetű szövegrészekben a csapongó szerkesztést, az odavetett főneveket, a kapcsolatteremtés csökkenését, a mondatok vilá- gos struktúrájának gyengülését, esetleg eltűnését, vagyis lényegében véve az igék hiányát, illetve, ha az igék megmaradnak, akkor a főnévi igenevek laza egymásutániságát.

Ezt a felfogást sok példával kell alátámasztani; sok olyan példa kellene, mint amit a 116. lapon olvasunk; hiánynak és a meggyőzés gyenge pontjának érezzük a bizonyító anyag elmaradását. Könnyen támad az az érzésünk, hogy az alább idézendő példa egyedi: „Esti csend (...) Minden este lehet így ülni — bénultan, feledésbe esetten, ki- elégülni álomtörténetekkel, álompartnerekkel — holtig tartó magányban. (ezen a pon- ton fordul át az írói előadás a szereplő gondolatává, vagyis jelenik meg a függő beszéd; kár, hogy a szerző erre nem hívja fel a figyelmet). Ez is elég talán. *Kert, illatok, esték — mozdulatlan, néma kis parasztházak gyöngysora odaát és ablakukban csöpp, szurtos, vaksí jények (...)* A kertrácson túl, a téren a csorda ment át — úszó, fehér foltok lassú sora, ahogy átrémlik a sötétben, vibrálva a kerítéslécek mögött. *Nagy meszéségek! Messzi han- gok, lágy, nyújtott panaszos elbődülések!* Milyen különös... (116). Az idézett példa jó, csak nem elég; ugyanígy jó a főnévi igenevek szemléltetésére szolgáló példa a 120. lap- ról. A másik főnévi igeneves példát nem érzem találónak; ott a halmozás a főnévi igenevek- kel nem a pointírozó eljárással függ össze, hanem ellenkezőleg: erősen retorikus zamatot ad a stílusnak. Az első példában ezzel szemben érvényesül a dinamizmus, ill. a szag- gatott, a nominalitást kifejező hatás: „Kinyitotta mind a két ablakot, és a friss, hajnali szelek át- meg átrohantak, egymást kergetve s megmozgatva a rendetlen kis szobában a széthányt minden batisztot és kristalint. Hujj! Csak hamar, *öltözni, nekivágni* a hegynek, úgy *sietni*, az erdei úton, mint a sürgős do logba járók, aztán megint gondolat- talan *lézengeni* egy mohos vándorszikla körül, vagy *állni* a hídon és *nézni* a suhanó vizet (120).

Megjegyezzük azonban, hogy a főnévi igeneves szerkezetekkel egyébként is vi- gyázni kell; nem feltétlenül sorolhatók az impresszionizmus jegyei közé, mint ahogy a Szabó Dezsőtől származó alábbi példában a főnévi igenév a szabad függő beszéd *d r á m a i - s á g á t*, p á t o s z á t nyomatékosítja. „Óriási halálrohamok jöttek rá s néha órákig elcsúszalt a Duna mellett. *Belevetni* magát ebbe a nagy tovazugásba, *elsodródni, meghalni* (Az el-

sodort falu. Bp., 1944. 176; idézte Gáspári László: Adalékok a nominális stílus természetéhez. MNy 73: 88).

Mindent összevetve, Murvai Olga dolgozatát értékes adaléknak tekintjük a magyar style indirect libre kutatásában; fontosnak tartjuk főként a szabad függő beszéd szerkezeti felépítését illető elemzését; jó megközelítés a sima, ill. meredek átmenetel, síkváltás értelmezései olyan jellemző tényező ez, amely mintegy előreveti a szabad függő beszédben közölt szakasz mondattani, szerkezeti megformálását. Elfogadhatjuk azt a megállapítást, hogy Kaffka Margit novelláiban impresszionista jellegűek a szabad függő beszéd szakaszai a főnevekre alapított építkezés, továbbá a szaggatottság miatt.

Hiányoljuk azonban a bizonyító anyag részletes felvonultatását, sajnáljuk, hogy nem olvashatjuk a számadatokat és a százalékos arányokat; szeretnénk azt is tudni, mennyi az olyan függő beszéd, amely a főnevekre, esetleg a főnévi igenevekre, ill. a szaggatottabb szerkesztésre épül, és mennyi számszerűen az a típus, amely szabályosabb megformálású.

Végezetül hadd említsük meg, hogy elképzelhető egy olyan megközelítés is, amely szerint a mozgalmas, dinamikus, szabálytalanul szerkesztett szabad függő beszéd az átfűtött tartalomról, vagy az író eleveensége törő szerkesztési felfogásából következik.

3. A negyedik dolgozat szerzője Brauch Magda; címe A nominális szerkesztésmód Kosztolányi Dezső műveiben. Brauch Magda vegyesen vizsgálta a verseket és a prózát; az Édes Anna és a Néro, a véres költő nem szerepel a felhasznált anyagban. Főként az 1921-ben megjelent Véres költő elmaradása sajnálatos, mert az író első regénye időben még nagyon közeli a tízes évek impresszionista beállítottságához. Mint ahogy az 1926-i Édes Anna nyelvi és mondattani megformáltságában — időben már viszonylag távol a megelőző évtized izmusaitól — hagyományos, szabályos, és kerüli a meglepő impresszionista vagy expresszionista fordulatokat.

Regényei alapján Kosztolányi nehezen sorolható be az impresszionisták közé. Brauch Magdának is ez a véleménye, pedig a téma szeretetétől elragadva hajlamos arra, hogy túlértékeli a nominális szerkezetek jelentőségét Kosztolányinál. Mégis megállapítja a 160. lapon, hogy az 1924-ben keletkezett Pacsirtában funkció szempontjából egyetlen nominális szerkezetet sem talált különösebben jelentősnek. A megszámlolt 27 nominális szerkezet közül 18 ilyen: „Dolgozni kell, fiam. *A munka. Csak a munka*”. Az 1925-ben írt Aranysárkányból 83 nominális szerkezetet jegyzett fel, háromszor annyit, mint a Pacsirtából; azonban impresszionista érdekesség szempontjából itt sem jobb a helyzet; a felhozott néhány példa — nyilván a legtalálóbbat választotta ki — azt mutatja, hogy a megszokott mondatfűzethez legközelebb álló, az állítmányt magába sűrítő, határozóra épülő, önállóan tekinthető szerkezetek fordulnak elő, ilyenek mint: „Főris egy szegényesen bútorozott szobát bérelt. Mindenütt példás rend. Az asztalon tálca, rajta horgolt terítő, három leborított pohár. Vaságya ragyog a tisztaságtól. Alatta két súlyzó, a svéd tornához. A falon egy Kossuth-kép.” (Aranysárkány: Brauch 162). Teljesen hiányoznak a nem önálló szerkezetek, amelyekben a verbális és összekötő elemek redundánssá válva eltűnnek, úgyhogy ennek következtében természetszerűen megnövekszik a megmaradt, jelöletlen névszók jelentéstartalma, entrópiája, és tömör, lényegre törő közlések keletkeznek. Ilyenek közt említjük és említi Brauch Magda is igen helyesen a) a portréfestést, b) az öltözet bemutatását; c) a helyiség belsejének, berendezésének filmszerű szemléltetését. A gyors leltárkészítési pont alatti példa nem meggyőző; valójában értelmezős szerkezetről van szó.

A nem önálló szerkezetekre, sajnos, összesen három példát idéz: „Az íróasztalnál Portella hercege, Metternich Kelemen, a kancellár. *Kemény, fiatalos arcú. Erőszakos áll. Keskeny jégszáj. Remek római orr. Csigas haj.* (Novellák III). Csinosan volt öltözve. Borsó-

zöld burbury-ruha, zefír ing, fehérselyem lepke-nyakkendő (Novellák II). Szétnéztem a szobájában. Nyomorúságos lyuk volt ez. *Keskeny, rozszant dívány, két szék, egy szekrény*. Az asztalon ötnapos újság. Egy hervadt ibolyacsokor. Egy álarc is, ki tudja mire való. Cigarettaacsutkák a földön. A hegedűtokban sárga szemüveg és birsalmasajt. *Nyitott börröndök. Néhány könyv, főképp menetrendek* (Novellák II.).

Az utolsó példából kiemeltük a valódi jelöletlen névszókon alapuló mondattagokat; az állítmányt magába sűrítő, határozós típusokat már önálló mondatoknak kell tekintenünk. Brauch Magda mindössze három ilyen fontos és jellegzetes példát idéz, s mindhármát a novellák három kötetéből. Nincs több Ha mégis több volna, akkor ezt szám szerint kellett volna jelezni. Az nyilvánvaló a szerző előadásából, hogy az általa vizsgált regényekben ilyen tömör típusok nem fordulnak elő. Ám az 1921-i Néro, a véres költő stílusa még őriz néhány ilyen szerkezetet. Talán ez is ilyen: „A színház zsúfolt volt. Három óriási emelet, tele emberekkel. *Kemény fejek*, fésületlen sörtével, fekete hajjal, rómaiak, kik farkastejet szoptak. (Nero, a véres költő. Szépirodalmi 1972. 96).

Ez a regény egyébként a jelöletlen értelmezős szerkezetek köréből is tud olyan példakkal szolgálni, amelyeket Brauch Magda csak a novellákban talált, a két vizsgált regényben nem: „Thalamus, az udvari borbély, belibbent. (. . .) Visszafojtott lélegzettel babrált szája és orra körül, majd a forró sütővassal bodorította szőke hullámos haját, és csevegett, *szupora szavú szicíliai*, arról, amit a fórumon hallott, szónokokról, birkozókról” (i. m. 83); „Seneca megdörzsölte arcát, hogy letörölje róla a közhínyt, mely, *szürke pókháló*, a hosszú, fásan kopogó költemény hatása alatt ellenállhatatlanul rátapadt” (i. m. 32).

A Brauch Magda idevágó prózai példája (a verspéldákról azt mondja, hogy Kosztolányi is sűrűn alkalmazza a Nyugat költői nyelvében gyakran használt kifejezés-módot) a Novellák I. kötetéből származik; az anakolutiás értelmező a mondattestbe ékelődik (de követheti is a jelzett szót, attól elszakítva, pl. a mondat végén állva): „A jeges égbolt — *óriási hideg borogatás* — rásimult lüktető fejére” (147 l.).

Összegezve tehát az elmondottakat: Brauch Magda dolgozatával felhívta a figyelmet Kosztolányi életművében a nominális stílusjegyekre; ezzel módosított egy lényegében véve helytálló megállapítást, hogy ti. Kosztolányi prózájában szabatosan és hagyományosan szerkeszt, szinte klasszikusan pontos és feszes prózát ír. A dolgozatban a felosztás, kategorizálás megfelelő; igen helyes, hogy nem tárgyalta a köznyelvben meghonosodott, ill. a különféle tagolatlan mondat szerkezeteket vagy a névszói állítmányú mondatokat. Részünkről ezzel a tárgyalási móddal értünk egyet; elképzelhető más megközelítés is (pl. Bice Garavelli Mortara: *Fra norma e invenzione: lo stile nominale*. In: *Studi di grammatica italiana*. Firenze, I., 1971. 271–315; én azonban az 1967-ben megjelent *Lo stile nominale in italiano* c. művemben az olaszra vonatkozólag is a Brauch Magda által követett módszert alkalmaztam).

Nem tudjuk meg azonban a dolgozathból, milyen arányokban és milyen nominális stílussajátosságok szerepelnek a versekben, ill. a prózában; fel kell tételeznünk az értékezés felépítéséből, megjegyzéseiből, végül pedig az összegezésből, hogy a hagyományoshoz közel álló típusuk a gyakoribbak. Hogy mennyi, nem tudjuk; csak a két elemzett regényre vannak adatok; a számok azt mutatják, hogy számszerűen még a hagyományos típushoz közelálló mondatok sem jelentősek.

4. A gyűjteményes kötet utolsó és legrövidebb cikke A hanghalmozás Áprily Lajos verseiben címet viseli (163–79). Szerzője Túros Endre, aki Áprily Lajos: A kor falára c. 1967-ben megjelent kötetét vizsgálta az 1972-ben közreadott, teljesebb Áprily kötet előtt. A hangutánzás és a hangulatfestés apró fejezetei közül a második az érdekesebb; a szerző itt felhasználta Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából c. munkáját;

ebben Fónagy tudvalevőleg statisztikai felmérések alapján összefüggéseket mutat ki a versek tartalma és a bennük előforduló hangok gyakorisága között. Ebben a részben jó példákat sorol fel éppen a tartalomnak hanggal való megjelenítésére:

Már ritkulnak fenn a fák
s tisztássá tágul az erdő,
s újra feszül a futás (Visegrádi vadászat).

„Az alliteráló *f* a *t* hang akusztikájával kiegészülve járul hozzá a rohanás, száguldás, gyorsaság érzékeltetéséhez” (172).

Az azonban nem derül ki a továbbiakban, ill. a rövid összegezésből sem, mennyiben impresszionista vonás ez a típusú hangulat-, vagy tartalomfestés; az, hogy Áprily Lajos verseiből zeneiség árad, és az impresszionista versekben ugyanúgy uralkodik a zeneiség, (177) fontos megjegyzés, de teljességgel hiányzik ennek a tételnek, mármint a t ö b b i impresszionista költő (és kiket értsünk ezeken?) zeneiségének és Áprily zeneiségének összevetése. Így nincs bizonyítva Áprily impresszionista kapcsolata; az, amit a szerző igazolni akart, hogy ti. Áprily hangokkal ki tudott fejezni tartalmakat, a kevés példából is jól kiviláglik. A dolgozat mégis csönkán maradt a jelzett összefüggés elemzésének hiánya folytán, és így nehezen illik bele a kötetbe; az egyébként értékes mondani-való talán azért kaphatott helyet a kötetben, hogy a kötetben vizsgált szerzők közt legyen határozottan erdélyi is.

*

Mire tanít bennünket a magyar impresszionista stílusról szóló tanulmánykötet?

Mindenekelőtt a statisztikai vizsgálat hasznára olyankor, amikor korszakváltásról, sőt meghatározott írók kronológiai fejlődéséről van szó. Azt hisszük, egy sokkal nagyobb és szélesebb spektrumú gyűjtés folyamán, amikor a vizsgálatba a prózaírók sokkal nagyobb számát vonjuk be, a statisztikai elemzésből fog talán kiderülni, hol a határ a szecesszió és az impresszionizmus között.

Ám nem mindig időbeli a határ; kézenfekvő volna persze azt mondani: amikor egy sereg, éppen a bemutatott és recenzált műben leírt jelenség még viszonylag ritkán fordul elő, akkor preimpresszionizmusról, szecesszióról beszélünk; a megsűrűsödés, a gyakoriság már impresszionizmus. Ugyanakkor éppen a jelöletlen, portrét, öltözetet, helyiséget, szobabelsőt bemutató, erősen entrópiás főnévi halmazok, mint ahogy erre pl. legutóbb Gáspári László figyelmeztet Adalékok a nominális stílus természetéhez c. szép cikkében (MNY. 73: 87–95), sűrűn fordulnak elő az 1894-ben már elhunyt Justh Zsigmond műveiben, pedig azt mondhatjuk, jellegzetesen impresszionista mondattani szerkezetről van szó. Meglepetésnek hat ennek folytán az, ami Brauch Magda tanulmánya kimutat: ez az alakzat szinte teljesen hiányzik Kosztolányi prózájából, jóllehet Kosztolányi fia lehetett volna az 1863-ban született Justhnak.

És mit kezdünk azokkal a kétségtől mentes impresszionista ihletű, jelöletlen főnévi halmazatokkal, amelyek a fenti kategóriákon túlmenően az emlékképek felidézése, esetleg drámai pillanatok érzékeltetésére szolgálnak; szinte minden főnév feloldható, ahogy Gáspári mondaná, a f o g a l o m és a k é p z e t e k síkján, ha tetszik: mondattá; az impresszionista író azonban a tömörítést, az elvont és konkrét főneveket választja, nem a bőbeszédűbb mondatot. Ezzel a típussal foglalkoztunk Mátyás Iván stílusával kapcsolatban (I. id. könyvünk 222–8); a most bemutatandó, egészen friss példa azért jó, mert benne éppen az emlékképek felidézése indítja el az impresszionizmust, s így kapcsolható Brauch Magda igen jól választott Kosztolányi példájához (i. m. 152).

Kertészlányok dolgoznak. Ültetnek. Gyepszéleket egyenesítenek. Gereblyéznek. (...) Emlékszel?

Hát persze! Meszes gödrök, széttúrt nádas, lógó esőfelhők. Repeszek, hüvelyek, alig használt lövedékek. Első pillanatnyi benyomások. Rozsdás puskák, üres táruk, zubbonyok, katonasapka. Szétdúlt kerítések, kidőlt fák, szalonnahéj, törmelék. (...)

Micisapka, svájci sapka, füles sapka. Bakaszivar a töltés oldalában. Kossuth-címer az ablakokon és az iskola udvarán. (...)

Befelé fiúk, itt az ebéd! Bádóg kanna, füles fazék, alumínium bödön: mákos tészta, lekváros tészta, krumplis tészta, grízes tészta, káposztás tészta, tésztás tészta. (...)

Tompa puffogás. Döng-dong a beton. Pattan a labda, peng az ütő. Ruganyos testek, sokszor félmeztelenek. Csinos, elegáns sport. Egészséges. Poros salak, fehér csikok, sárga szórú labdák. Adogatás. Szerva, szett, gém, pályacsere. Visszeres lábak, vastag, puha zoknik, short, pólóing. Formás boka, lebénó szoknya, lesült combok. Teniszlabdák a kézben és a melltartóban. Sporttáskák a kerti székekben és az autókban. Autók a parkban [Az emlékezés hasonló stílusban megy tovább] (Hámori András: Egy darabka világ. Magyar Nemzet, 1977. július 24, 12).

Mit szólnunk mindehhez? Ö r ö k impresszionizmusról van szó? vagy csak arról, hogy a történetileg meghatározott és meghatározható kategória néha célzatosan, talán ironikusan felbukkan, újjáéled kortársaink prózájában?

Mennyi kérdés, amelyre e z u t á n kell majd választ adni. A tanulmánygyűjtemény leginkább megszívlelendő figyelmeztetése ez: mekkora még a feltáratlan terület a magyar stilisztika, ill. mondatstilisztika területén, hisz egy viszonylag ismertebb témakörben is, ahol már történtek kezdeményezések, tovább kell folytatni a kutatást az ismeretlenek megoldása felé. Illesse köszönet és elismerés Szabó Zoltánt és munkatársait nemcsak az elvégzett munkáért, hanem azért is, hogy érzékeltették, nyilvánvalóvá tették a további kutatás szükségességét, nagyszerű ösztönzést adva hozzá jeles kötetükkel.

Herczeg Gyula

A Nyelvőr postája

Franciakulcs és törökbúza. A közelmúltban a „Magyarán szólva” keretében megtartott vetélkedőn a résztvevők népnevet jelölő jelzős szintagmákat mondtak (pl. *spanyol csizma*). Érdemes ezeket a kifejezéseket és más nyelvekben való megfelelőiket közelebbről megvizsgálni. Figyelemre méltó, hogy éppen az érdekelt nyelv — amelynek hazájából a szóban forgó fogalmat származtatják — rendszerint nem jelöli ezt az eredetet.

Egy részükben a népnév megfelel rendeltetésének: valóban az illető országból való származást jelöli és más nyelvek is utalnak erre az eredetre: *angoltapasz* (n. *Englischpflaster*, *englisches Pflaster*, fr. *taffetas anglais* v. *gommé*, ol. *carotto inglese*, rom. *taftă englezască*, or. *английский пластырь*), míg az angolban: *courtplaster*, *strickingplaster*; *angolkert* (n. *englischer Garten*, fr. *jardin anglais*, ol. *giardino* v. *bosco inglese*).

Különösen sok ilyen kifejezés tartozik a mezőgazdaság és élelmiszerek körébe, ámde egy-egy nyelv gyakran nem jelöli meg ezt a származást. Pl. az *amerikai mogoró* csak olaszul és románul *nocciola americana*, ill. *alune americane* (olaszul még pontosabban is: *nocciola del Brasile*), míg más nyelvekben nyoma sincs a népnévnek (n. *Aschantinuss*, *Erdnuss*, fr. *pistache de terre*, *arachide*, *cacahuète*, a. *groundnut*, *peanut*, or. *земляной орех*; a románban így is: *arahide*, *alune de pămînt*: a 'föld' szerepeltetésével tehát egymás tükörszavai). Érdekesekek a török népnévhez kapcsolódó összetételek: a *kukorica* másként *törökbúza* és németül *Türkenkorn*, *Türkisches Korn*, olaszul *grenturco*, *frumentone*; oroszul a *кукуруза* mellett *швейцкая пшеница*, míg a francia és angol nyelvben Törökországon kívül India és Spanyolország is szerepel: a *maïs*, ill. *maize* mellett fr. *blé de Turquie* v. *d'Espagne* v. *des Indes*, a. *Turkey corn* v. *wheat*, *Indian corn* (románul: *porumb*). A *törökmogoró* németül a *Baumhasel* mellett *türkische Hasel*, románul *alune turcești*. A *törökbors* vagy *szegfűbors* (azaz: paprika, — az értelmező szótár szerint ez a tájszó egyaránt jelenti a konyhakerti és fűszernövényt, ennek táplálkozásra vagy fűszerkészítésre használt természetét és a belőle őrléssel készült fűszert) megfelelőiből általában hiányzik a *török* jelző: n. *Piment*, fr. *piment* (a fűszerpaprika: *poivre rouge*), a. *pimento*, ol. *pimento*, *paperone*, rom. *pipărus*, míg a fűszerpaprikát a német már három néphez is viszonyítja: *spanischer*, *türkischer* v. *ungarischer Pfeffer*. A *törökparadicsom* vagy *padlizsán* (*solanum melangens*) megjelölése csakis magyarul történik népnévvel: n. *Melanzanapfel*, *Eierfrucht*, fr. *aubergine*, ol. *melanzana*, a. *egg-plant*, *aubergine*, *brinjal*, sp. *berejena*, rom. *vinete*, or. *дакляжан* (a német és az angol tehát a tojással hozza kapcsolatba, a spanyol és a másik angol változat egymással rímel, a magyar *padlizsán* az orosz kifejezéssel rokon). A *törökrózsát* (*hibiscus*) német megfelelője Szíriához köti (*Syrischer Eibisch*, fr. *hibiscus*). Nagyon érdekes eredményre juttat a *törökszegfű* elnevezéseinek összehasonlítása. Ezek a szegfű általános fogalmát rendszerint a szakállal kapcsolják össze (n. *Bartnelke*, fr. *oeillet barbu* v. *de poche* v. *du poète* (= zsebszegfű, ill. a költő szegfűje), ol. *garofano barbato*), de spanyol és angol elnevezésében szó sincs erről: sp. *clavelina*, a. *sweet William*. Orosz megfelelőjében — a 'szakállas' melléknév mellett — a török is

szerepel: *тыреукая борочашая пшеница*. A *spanyolnádat* (*calamus rotang*) Spanyolországon kívül (n. *spanisches Rohr*) Indiával is kapcsolatba hozzák (fr. *jonc d'Inde* v. *des Indes*, *rotin*, *rotang*, ol. *cabano de canne*, *canna d'India*); Az angol és román nyelvben nincs az eredetre utaló jelző: a. *rattan*, *malacca cane*, *rattan cane*, *calamus*, rom. *trestie* (*de mare*).

Az *angolszalonnát* csak Magyarországon eszik angolként: németül *Lachsschinken*, franciául *bacon*, angolul *bacon*, oroszul *бекон* (tehát általában az angol szó átvétele). Érdekes a *franciasaláta* alakulása: franciául csak *salade de légumes* (azaz 'főzeléksaláta'), de mondják *salade russe*-nek is (igaz, hogy ez utóbbiban nyelv, kolbász, gomba, rák is lehet, románul *salata de boeuf* (azaz 'marhasaláta'), míg a mai orosz elnevezés Franciaországot jelöli meg hazájának a magyarhoz hasonlóan (*французский салат*); ámde másik francia megfelelője (*macédoine*) és régi orosz neve (*македон*) Makedóniából származtatja.

Érdekes, hogy a *görögdinnye* elnevezése a vizsgált nyelvek közül — tudtommal — csakis a magyar nyelvben kapcsolódik népnévhez. Kifejezése így főként vagy a botanikai műszóhoz, vagy a víztartalom megjelöléséhez (ill., mint a németben, mindkettőhöz) kapcsolódik: a. *water-melon*, n. *Wassermelone*, *Arbuze*, fr. *pastèque* és *melon d'eau*, ol. *coqmerd*, *angurra*, sp. *melón de agua*, *sandia*, *pepón*,¹ rom. *harbuz*, or *арбуз*. Említésre méltó, hogy franciául az *arbose* az *arbousier* (szamócabokor, kukojcafa) gyümölcsét, a kukojcabogyót jelenti, míg — Sauvageot szótára szerint — van egy 'görögdinnye' jelentésű *arbose* szó is.

Egyik-másik ilyen kifejezésre a művelődéstörténet vagy a történelem adja meg a magyarázatot. A *spanyolfal* csak németül *spanische Wand* (v. *Vorsetzwand*), míg más nyelvek nem jelölik a spanyol eredetet, hanem legtöbbször körülírják a tárgy fogalmát: fr. *paravent*, ol. *paravento*, rom. *paravan*, a. *folding-screen*, *draught-screen*, sp. *biombo*, *mampara*, *antipara*, or. *шупма*). A *spanyol csizrát* a magyar és a német tükörszavakkal fejezi ki (n. *spanischer Stiefel*), de franciául *brodequin*, románul: *cizme de cazua*, míg az angol mint a kínzás eszközét határozza meg: *torture of the boot*. — A *francianégyes* franciául: *quadrille français*, *contredanse* — itt tehát maga az illetékes nyelv is hangsúlyozza a hovátartozást —, németül, angolul, románul és oroszul azonban egyszerűen: *Quadrille*, *quadrille*, *cadril*, *кадриль*. Az *angolkeringő* angolul: *hesitation waltz* ('tétovázó keringő') franciául: *valse lente* ('lassú keringő'), de németül és románul: *englischer Walzer*, *vals englez*. — Az *angolbajusz* németül *Schnurrbart* ('zsinórbajusz'), *Schnauz*, míg románul: *mustată scurtă* ('nyírott bajusz'), angolul: *clipped*, *military moustache* ('katonabajusz'). A *svájci-sapka* franciául: *béret*, az angolban, románban és oroszban ennek átvétele: *beret*, *beretă*, *берет*, míg a német és spanyol a ruhadarab baszk eredetére utal (*Baskenmütze*, *boina vasca*).

Érdekes a *kapca* francia elnevezése: *chaussette russe* ('orosz zokni'), — bizonyára a napoleoni hadjárat emlékeként. (Oroszul egyszerűen: *портянка*).

Az orvostudománnyal függ össze az *angolkór*, *amerikai tifusz* és *spanyolnátha*. Az elsőnek megjelölésében az orvosi műszó mellett (n. *Rachitis*, a. *rachitis*, *rickets*, fr. *rachitisme*, ol. *rachitide*, rom. *rahitism*), or. *paxum*) a megfelelő tükörszó is megtalálható (n. *englische Krankheit*, rom. *boală englezească*), or. *английская болезнь*). Az *amerikai tifusz* oroszul: *жёлтая лихорадка* ('sárga hidegrázás'), míg a *spanyolnátha* megfelelőiben általában szerepel a népnév: n. *spanische Krankheit*, a. *spanish gripe*, *influenza*, *spanish catarrh*, fr. *grippe espagnole*, ol. (*febbre*) *spagn(u) ola*, or *испанский грипп*, *испанская болезнь*, *испанка*.

¹ sp. *pepe*: izetlen sárgadinnye.

A technika birodalmába vezet a *svédfogó* (n. *Schiebzange*), a *svédgerenda* (*Schwebestange*, *Schwebekarte*) és a *franciakulcs*. Ez utóbbit a francia nyelv *clé anglaise* néven ismeri, míg románul és oroszul a *cheie universală*, ill. *универсальный ключ* ('egyetemes kulcs') mellett a *cheie franceză*, *французский ключ* is jogosult; a német viszont mindkét népet szerepelteti jelzőként: *französischer* v. *englischer Schlüssel*. Az angolban azonban nincs nyoma az eredetnek: *monkey-wrench*, *spanner* (tehát a csavaró, feszítő mozdulatot hangsúlyozza). A *spanyolviasz* megnevezésében a német, francia és az angol a pecsételési funkcióját jelöli: n. *Siegellack*, fr. *cire à cacheter*, a *sealing-wax*, rom. *ceară de sigilat*; spanyol *lacre*, orosz *цыпч*; románul így is: *ceară rosie* v. *tare* (kemény). A *spanyol-lovás* v. *spanyolbak* (hegyes fa- vagy vasrudakból X alakban összeállított, szöges dróttal befert állvány, mozgatható akadályként ellenséges támadásnak keskeny sávban való feltartóztatására), elnevezése néhány nyelvben lelőhelyül Fríziát jelöli meg: fr. *cheval de frise*, a. *chevaux de frise* (a fr. átvétele), *barbed*, ol. *cavallo di Frisia*, míg spanyolul: *erizo*. — A *biztosítottú* kifejezésében a francia és az orosz az angol származásra utal: *épingle anglaise* v. *double* (dupla), or. *английская булавка*. A német, az angol és a román a magyar tükörszava: *Sicherheitsnadel*, *safety-pin*, *ac de siguranță*.

A magyar *görögtűz* az ÉrtSz. szerint négy jelentést hordoz: „1. Rendszerint salétromból, magnéziumból és szurokból álló keverék, melyet elégetésekor keletkező szép, vörös fénnyel főleg ünnepi kivilágításkor használnak. 2. Ennek elégetésekor keletkező, nem gyújtó hatású, lassan égő láng és ennek fénye: bengáli tűz. 3. Külső, csillogó fény, belső tartalom nélkül. 4. Az értelem és képzelet fénylő, színes világa.” A *bengáli tűz* (azaz a második jelentés) pontosabb értelmezése: „Bizonyos anyagok elégetésekor keletkező színes, rendszerint vörös fény, amelyet színpadi jelenetek hatásos megvilágítására esti ünnepélyeken látványosságként alkalmaznak.”

Mármint egyes nyelvek az első három jelentés kifejezésére külön szóval vagy szintagmával rendelkeznek, míg másokban kettőnek vagy akár — a magyarhoz hasonlóan — háromnak jelölésére egyetlen jelzős szerkezet szolgál; a legtöbb azonban az első és második jelentést a görög, a másodikat a bengáli néphez köti. Az angol mindhárom fogalmat más-más fordulattal fejezi ki: mint hadiszser *Greek* v. *wild fire* vad tűz”, a színházi görögtűz: *blue fire* 'kék tűz', míg az ÉrtSz 2. pontjában jelölt konkrét jelentést a *Bengal light* hordozza. Néhány más nyelvben ehhez hasonlóan a görög jelzőhöz a hadiszser fogalma, míg a *bengáli*-hoz a parázs nélkül égő tűzé tapad: n. *griechisches Feuer* — *bengalisches Feuer* (ugyanaz jelöli a színházi görögtűzet is, holott az átvitt jelentés megjelölésére a *Klimbim* és *Aufrichtung* való); ol *fuoco greco* — *fuoco di bengala* (vagy csupán: *bengala*), valamint maga a 'tűzijáték' jelentésű *fuoco d'artificio*. rom. *foc greces* — *foc bengal*, fr *feu grégeois* — *feu de Bengale*. (A *grégeois* melléknév — a *grec*-től eltérően — csaknem kizárólag ebben az összefüggésben szerepel.) A spanyol és az orosz viszont — Gáldi szótárai szerint — csakis a *fuego griego-t*, ill. a *бенгальский огонь*-t ismeri.

A felsorakoztatott példákban jól látható a nyelv dialektikája. A különböző országokból származó — mezőgazdasági, művelődéstörténeti, orvostudományi, technikai — tárgyak elnevezését egyes nyelvek körülírással oldják meg, s ezt a körülírást veszik át egymástól; mások megjelölik a hovátartozást (olykor két-három országot is), míg maga az illetékes nyelv a legritkábban utal rá — bizonyára azért, mert a szóban forgó tárgyat magának érzi.

May István

Esőnap. Vida Zoltán furcsálja és szokatlannak érzi az *esőnap* összetételt. Megkérdi, mit jelent, és kell-e nekünk (Nyr. 101 : 378). „Az *esőnap* valóban új szó, szokatlan is még egy kissé, de hogy rossz volna, arról korántsem vagyunk meggyőződve” — válaszolja K. G.

Nekem is furcsa és szokatlan ez a szó, ezért különös figyelemmel olvastam értelmezését: „Előre kijelölt nap, amelyen az eső miatt félbeszakadt előadást megismétlik, illetőleg, ha az előadás a kedvezőtlen időjárás miatt elmaradt, megtartják.” Engem ez a magyarázat meglepett, mert a fogalom és nyelvi jele ellentétben vannak egymással: *contradictio in adjecto*. Ha az *esőnap* összetétel előtagja az *eső* ('pluvia, imber') fn., olyan napot kellene jelentenie, amelyen esik az eső. Értelmezése szerint viszont esőtlen nap, mert az előadást csak akkor tartják meg, ha nem esik az eső. Ez a szóalkotás jó példa a *lucus a non lucendora*. Minthogy az *esőnap* új szó, köznap i észjárás szerint is, áttételek és tapadások nélkül is kereshetünk benne logikát.

Én úgy látom, az *esőnap* szintaktikailag pontosan elemezhető. Azok közé a német mintára készült főnévi jelzős összetételek közé tartozik, amelyeket Simonyi Zsigmond óta minden nyelvűvelő helytelenít: *szénlapát, könyvpolc, mesekönyv*, legújabbán pedig *esőnap, tőrógombóc, selyemlódíng és csontkarabély*. Magyarán szólva: *szeneslapát, könyvespolc, mesekönyv, esős nap, tőrös gombóc, selymes lódíng és csontos karabély*. Az *esőnap* helyességéről „korántsem vagyok meggyőződve”.

Ha netalán az *esik* 'történik' (*accidit*) ige folyamatos melléknévi igeneve volna az *esőnap* összetétel előtagja, akkor sem tudom a fogalmat a névvel azonosítani. Ha az előadás *esik* arra a napra, amikor nem esik, miért a *nap* kapja az *eső* jelzőt?

„Mivel magát a fogalmat a szabadtéri színelőadások rohamos terjedése, és a szeszélyes időjárás úgyszólván közismertté tették, nem érdemes hadakoznunk az *esőnap* szó ellen. Olyan szabályos szóalkotás ez, amelyre ráadásul szükségünk is van. Idővel mindenki meg fogja szokni, még Ön is” — fejezi be K. G.

Ehhez az indokláshoz „úgyszólván” csak annyit: hozzám sem a szabadtéri előadások „rohamos terjedése”, sem „a szeszélyes időjárás” nem hozta el az *esőnap*-ot. A válasz olvastán nem tudtam meggyőzni magamat sem arról, hogy az *esőnap* „szabályos szóalkotás”, de arról sem, hogy „szükségünk” lenne rá. Tökéletesen megértem, ha a szabadtéri előadások műsorában pl. ezt olvasom: Rómeó és Júlia augusztus 1., rossz idő esetén augusztus 2.

É. Kiss Sándor

Az *esőnap* — bármilyen esetlen is szegény — idestova másfél-két évtizede él a színházi nyelvben. Szótározott szó, én is a Magyar Értelmező Kéziszótár (338) alapján adtam meg az értelmezését. (Bár ettől függetlenül is ismertem.)

Jelentésstanilag bizony nem valami logikus ez a szó, hiszen az *ünnepnap*-on ünnepe-lünk, a *munkanap*-on dolgozunk, a *szünnap*-on szünetel valami — az *esőnap*-on viszont n e m esik az eső. Ennyiben van igaza a levélírónak.

Amiben viszont — megítélésem szerint — téved É. Kiss Sándor, az az *esőnap*-nak a *szénlapát, könyvpolc, borhordó*-féle összetételek közé sorolása. Ehhez a — valóban helytelen — összetettség-típushoz az *esőnap*-nak semmi köze sincs. Az *esőnap* mellett nincs **esős nap* változat (vö. ezzel szemben: *szénlapát — szeneslapát; könyvpolc — könyvespolc; borhordó — boroshordó*; stb.). Nem is lehetne, hiszen akkor rögtön nyilvánvalóvá válna a tulajdonképpen 'esőtlen nap' értelmű *esőnap*-nak az illogikus volta.

Valójában az *esőnap* — mint erre már a Nyr. 1977/3. számában megjelent cikkem-kém-ben (378) is utaltam — az ún. „jelentéssűrítő” vagy „jelentéstömörítő” összetett szavak típusába tartozik: *eső* miatt elmaradt előadás megtartására kijelölt *nap* → (össze-

rántva:) *esőnap*. Vö.: *esőcsatorna* (← *eső*[víz] levezetésére való *csatorna*); *esőgallér*, *esőkabát*, *esőköpeny* (← *eső* ellen védő *gallér*, *kabát*, *köpeny*); stb. Persze itt jóval nagyobb a „feszítáv” a két elem között, de a mechanizmus lényegében ugyanaz. Erről az összetétel-típusról B. Lőrinczy Éva írt alapos tanulmányt (MNy. 56 [1960]: 63–75). Azt hiszem, nevet („szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szók”) is ő adott neki.

Kemény Gábor

Zsidó miatyánk. A főrendiház reformjéről szóló törvényjavaslattal Mikszáth Kálmán többször foglalkozik parlamenti karcolataiban 1885-ben. Az 5§ egy rabbit is be akart juttatni a főrendiházba. Vele kapcsolatban ilyen képzelt leírás szerepel: „nyakában... egy kis zsidó miatyánk”; „ezt a zsidó miatyánkot hajítsd el a nyakadról”; „elhajította a zsidó miatyánkot” (Mikszáth Kálmán ÖM. LXX. Bp., 1977. 179–80). A jegyzet ezt a magyarázatot fűzi hozzá: „a Talmudból készített héber írású kivonat, szövegrészlet” (uo. 398). Nem tudom, milyen forrásra, vagy meggondolásra támaszkodtak a jegyzet készítői.

A szó — kétségtelenül — igen ritka. Felgyűjtötték Szegeden (SzegSz. 2: 699.). Mikszáth itt hallhatta. Bálint Sándor megkérdőjelezi, nem ismeri jelentését. Használták Tordán is: „nyakból, mellről lógó ruhadísz, sál” (NyF. 32: 62). Tehát tállit, imasál. Szalontán a játékkártya neve (Nyr. 42: 463.).

Mikszáth — ez szavaiból világosan kiderül — amulett értelemben használja. A szó arra mutat, hogy a *Mezuzá*-ra, az ajtófélfára erősített fémtokra gondoltak, amely a *Semá Jisráél*-t, a zsidó hitvallás bibliai szövegét rejti (Deut. 6: 4–9.). Szegeden *zsidó-biblia* néven is ismerik (SzegSz. 2: 699.). Az istentisztelet állandó tartozéka, mint a *Miatyánk*. Innen a név. Kicsinyített alakban máig divatos, nyakban hordott amulett.

Mikszáth hárommal gyarapítja előfordulásának helyeit.

Scheiber Sándor

Fabricius – Kovács Ferenc

1919 – 1977

Fájdalmas két ilyen egymáshoz közel eső dátum közé befoglalni egy ember életét. Azt hiszem, 1948-ban találkoztunk először a Neveléstudományi Intézetnek valamely udvari szobácskájában. Akkor írtam a gimnáziumok első és második osztálya tanulói-nak szánt orosz tankönyvemet, és Kovács Ferenc is bábáskodott a könyv világrasegítése körül. A tervünk az volt, hogy cserkészlélményekből (is) táplálkozó úttörő-históriát oroszositok meg, hazai környezetben, s rögvest in medias res kezdem az ismeretanyag közlését, hiszen tudnak már egyet-mást az általános iskolákból feljebb lépő tanítványaink. Az elgondolás nemes és idealista volt: mi is. Mindketten azt vallottuk, hogy feltétlen ismernie kell a magyarnak (vagy helyesebben: meg kell valamennyire ismernie) az egyik vagy másik szláv nyelvnek némely elemét, mivel szláv népek karéjában élünk. Elgondolásunk nem volt friss keletű: már régebben vallottuk. Tény a bizonyítéka. Kovács Ferenc már régebben megtanult oroszul, sőt alaposan ismerte ezt a nyelvet, ismerte s használni is tudta. Akkor még csak az egyszeri „kovács” nevet viselte, ehhez később csatolta hozzá a latin *fabricius* jelzőt, kétszeresen vált kováccsá. Ez meg is felelt tudományos viselkedés-módjának: ha csinált valamit, azt alaposan tette, míves ember volt, mindenkor a gyökerekig kívánt, bizony a k a r t hatolni. Nemcsak orosz tudásának a jól fundáltsága bizony-kodik erről, finn ismeretei is, amelyekre még a debreceni Református Kollégium gimnáziumában tett szert; hozzáfűzöm: kitartó munkával.

Mindenkor elégedetlen volt önnön alkotó munkájával, de ezt az elégedetlenséget nemes értelemben véljük. Mindig tovább és tovább kívánt haladni, nem elégedett meg az ismétléssel, a már-ismert megtanulásával. Ezért megírt tanulmányait keservesen adta ki kezéből, a problémák tiszta és végleges megoldását óhajtotta. Nem mintha a megismerés lehetőségében kételkedett volna, ellenkezőleg azért, mert gnosztikus volt. Hadd idézzem őt magát: „Ez a dolgozatot éppen kilenc esztendővel ezelőtt írtam. Bár többen és többször felszólítottak e kilenc esztendő során, hogy adjam ki, mégsem tudtam magam rászánni, hogy nyomtatásban megjelentessem. Az volt a tervem, hogy részletesebben kidolgo-zom...” (A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. Nyelvtud. Ért. 61. sz. 3. lap).

Más dolgozatainak szintűgy ez volt a jellegzetes vonása. Kevés szófejtő cikket írt, de amit papírosra vetett, az szinte bebizonyítotttnak vehető. Ha pedig kétségbe vonjuk állítása helyes voltát, mint mondjuk a *húsz* szó származtatása kérdésében, akkor is be kell vallanunk, hogy az az etnológiai háttér, amelyet megrajzolt, megragadja figyelmünket. Természetkedvelő és -ismerő volt: ez tükröződik a *fagyal* szóról írtakban. Kutató és kételkedő természete mutatkozik meg az *egy* számnévről írottakban. Közreműködött A magyar szóképzlet finnugor elemei c. mű I. kötetének a munkálataiban, noha ez a másodkézi tevékenység nem vágott kutató alkatához. A nyelvészet általánosabb problémái izgatták, erről tanúskodik néhány tanulmánya, főként a jelentéstani dolgozatai (pl. Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet. Magy. Pszichológiai Szemle 24 : 331 – 46,

vagy a Nyelv, gondolkodás, jel című, I. Ált. Nyelvtud. 7 : 101–11). Nem a mi feladatunk, hogy száznyolcvan nyelvéseti cikkét felsoroljuk, erről más folyóiratunk ad majd számot.

Am másról viszont szólni kívánok. Arról, hogy emberi és oktatói feladatát vállalta, s ha lehetett, végezte. Magyar–latin szakos tanári diplomát szerzett a debreceni egyetemen 1943-ban, majd doktorátust tett ugyanott 1945-ben.

Nem elég az oklevelek megszerzése, sőt hűtlenség a közösség ellen, ha birtokosa nem végez társadalmilag hasznos munkát, nem tanít, nem fordít, hanem elbástyázza magát valamely tudományos intézet áthághatatlan falai mögé . . . és onnan prófétáskodik pedagógiai, művelődési és egyéb kérdésekben, és ezt intranzigensen teszi, teheti, hiszen sem a valóság, sem a tapasztalati tények nem gátolják. Mivel 1945-ben hirtelen felvetődött az orosz nyelv és irodalom oktatásának problémája, Kovács Ferenc nem késlekedett, és az őt kibocsátó Alma Materen megszervezte az orosz tanszéket, ott tanított néhány esztendeig. Részt vállalt a gimnáziumok számára írt orosz nyelvtan munkájában (Szabó Miklós–Kovács Ferenc: Orosz nyelvtan a gimnáziumok számára. Tankönyvkiadó). Fordításait is a társadalom szolgáltatásának körébe utalom. Megemlítem két nyelvtudományi műnek általa végzett magyarra való átültetését: Mario Pei: „Szabálytalan nyelvtörténet” (Gondolat, 1967.) és Edward Sapir „Az ember és a nyelv” (Gondolat, 1977). Mivel tanítással is foglalkozott, joggal elmélkedhetett és írhatott róla (vö. Az iskolai nyelvtanítás időszerű problémáiról a Szépe György szerkesztette, Az anyanyelvi oktatás korszerűsítése c. kötetben, Tankönyvkiadó, 1976.).

Proletárcsaládból származott: édesapja kocsifényező volt a debreceni Vagon-gyárban, édesanyja agrárproletárok lánya. Közeli érintette lelkét-esztét a szegény emberek sorsának alakulása, és jogos elégedetlenségének gyakorta hangot adott. Szerettem nyíltságáért, kedveltem dalos voltáért, tiszteltem azért, hogy kitörve a nagyváros forgatagából időnként halászni megy. Sokoldalú, szíves embert vesztettem el benne, távozása mindannyiunkat megrendített. Űrt hagyott maga után.

Erdődi József

Budenz arcképe újra Magyarországon

Ismeretes, hogy Budenz József első magyar nyelvtanítója Nagy Lajos unitárius teológus volt (1828–1910), aki — mielőtt a kolozsvári unitárius gimnázium tanára lett — Göttingában végzett egyetemi tanulmányokat. Budenz Józseffel egy házban lakott, a szombat estéket felváltva egymásnál töltötték, és vasárnaponként kirándulásokat tettek a város környékére (I. Gál Kelemen Nyr. 65 : 49–51). E barátság emléke egy Budenzet 20 évesen ábrázoló, tussal készült kis sziluett kép 1856-ból, melyet Budenz magyar barátjának ajánlott. A kép alatt Budenz írásával ez olvasható: *Budenz s[einem] Nagy Lajos z[ur] fr[euendlichen] E[rinnerung]*. Ez a kép B[alassa] J[ózsef] 1929-ben közölt tudósítása szerint Nagy Lajos hagyatékából került elő, és Fürst Aladár szívességéből került az ő birtokába. Erre vonatkozóan I. a Nyr 58 : 3–4 lapon levő közleményt, amely a sziluett kép hasonmását is közölte.

Budenz képe Balassától úgy látszik Fokos-Fuchs Dávidhoz került, aki azt Erkki Itkonen finn nyelvész akadémikusnak ajándékozta. E tényre nemrég derült fény, amikor a Magyar Tudományos Akadémia hivatalos küldöttsége 1977. dec. 11–18 között Finnországba utazott a Suomen Akatemiával kötött együttműködési egyezmény és jegyzőkönyv aláírására. A delegáció tagjaként látogatást tettem többek között Erkki Itkonen akadémikusnál is, aki a Fokos-Fuchs Dávidtól kapott Budenz-képet azzal a megjegyzés-

sel adta át nekem, hogy e képnek Magyarországon van a helye, azon az egyetemen és tanszéken, amelynek Budenz József első finnugor professzora volt. Itkonen professzor szép gesztusát követően, hazaérkezésem után — az adományozó kívánságának megfelelően — átadtam a képet Bereczki Gábornak, az ELTE Finnugor Tanszéke vezetőjének. Az értékes tudománytörténeti emlék — újrakeretezése után — méltó helyen lesz. A magyar nyelvész társadalom nevében ezúton is köszönetet mondunk kedves barátunknak és kollégáknak, Erkki Itkonen akadémikusnak nemes elhatározásáért, a Budenz-ereklye visszajuttatásáért.

Hajdú Péter

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1978. IV. 10. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

78.5789 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A Nyelvőr postája

<i>May István</i> : Franciakules és törökbúza	377
<i>É. Kiss Sándor—Kemény Gábor</i> : Esőnap	380
<i>Scheiber Sándor</i> : Zsidó miatyánk	381

A Nyelvőr hírei

<i>Erdősi József</i> : Fabricius-Kovács Ferenc	382
<i>Hajdú Péter</i> : Budenz arcképe újra Magyarországon	383

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. *Beszédkultúránk időszerű kérdései*

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)

Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1560. l., 17×25 cm. Kve 280,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)*. Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval

Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatisz rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete. A jelentés mozgásegysége*. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Benkő Loránd: Az irodalom szerepe nyelvünk életében

Kapás Ferenc: Jön—megy, hoz—visz

Mizser Lajos: Élménynevek

Zoltán András: Lengyel nyelvművelő könyv az idegen szavakról

Szemere Gyula: A betűkettőztetés kérdése helyesírásunk legújabb kori történetében

Molnár Zoltán Miklós: Realisztikus képek Krúdy utolsó Rezeda-regényében

Szilágyi Ferenc: „... megváltani a senyvedő nyelvet ...”

Zsolnai József: Anyanyelv-pedagógia és kommunikációkutatás

Rozgonyiné Molnár Emma: Logikai relációk kifejezése hálódiaagrammal a szöveg és a mondat vizsgálatában

Oláh Ferenc: Lélektani-jelentéstani mozzanat és alak-tani megszerkesztettség a szóösszetételben

Takács Lajos: Juhászdél

Kiss Lajos: Kies, kietlen

L. Palló Margit: Sárkány

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELFÜLŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSZKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Benkő Loránd</i> : Az irodalom szerepe nyelvünk életében	385
<i>†Kapás Ferenc</i> : Jön—megy, hoz—visz	395
<i>Mizser Lajos</i> : Élménynevek	407
<i>Zoltán András</i> : Lengyel nyelvművelő könyv az idegen szavakról	409
<i>Szemere Gyula</i> : A betűkettőztetés kérdése helyesírásunk legújabb kori történetében	413

Íróink nyelve

<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Realisztikus képek Krúdy utolsó Rezeda-regényében	421
<i>Szilágyi Ferenc</i> : „... megváltani a senyvedő nyelvet...”	431

Nyelv és iskola

<i>Zsolnay József</i> : Anyanyelv-pedagógia és kommunikációkutatás	445
<i>Nagy József</i> (szerk.): Az anyanyelvi nevelés gazdagításáért (Ismerteti: <i>A. Jászó Anna</i>)	449

A nyelvtudomány műhelyében

<i>Rozgonyiné Molnár Emma</i> : Logikai relációk kifejezése hálódiaagrammal a szöveg és a mondat vizsgálatában	452
<i>Oláh Ferenc</i> : Lélektani-jelentéstani mozzanat és alaktani megszerkesztettség a szóösszetételben	463

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Takács Lajos</i> : Juhászdel	469
<i>Kiss Lajos</i> : Kies	470
<i>K. Palló Margit</i> : Sárkány	472
<i>Bernáth Béla</i> : Dúlőre jut	474
<i>Mizser Lajos</i> : Dalma	476
<i>Lágrádi Imre</i> : Lágypásztor után gyapjat rúg a farkas	477
<i>Székely Sándor</i> : Sürmő — Ramaty, ramacs	478

Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

102. ÉVFOLYAM * 1978. OKTÓBER–DECEMBER * 4. SZÁM

Az irodalom szerepe nyelvünk életében

I. A nyelvtudománynak ma már igen szerteágazó, sokszínű szemléletében és gyakorlatában — többféle más felfogás, törekvés mellett — eléggé jól ki-
rajzolódik egy olyan irányulás, amely a nyelv különféle megjelenési formái
közül az egyszerű közlő funkciójú, mindennapi nyelvhasználatnak és benne is
elsősorban a beszélt változatnak az elsőbbségét, fontosabb voltát hangsúlyoz-
za, többé-kevésbé szemben a magasabb szintű, esztétikai igényű nyelvhaszná-
lattal, valamint főleg az írott nyelvi formákkal.

Ennek az irányulásnak a gyökerei ugyan akár az újabbkori nyelvtudo-
mány történetében is messzire nyúlnak vissza, bizonyos előzményeikhez való
kapcsolódásuk azonban mégis inkább csak látszólagos. Mint jól ismeretes, a
nyelvészetben is ható népiesség erőteljesen ráirányította a figyelmet az addig
alacsonyabb rendűnek tartott élő, beszélt, népi nyelvsajátosságokra; — ám itt
elsősorban a folklórt kereste, s a népnyelvi elemekkel a magasabb szintű, iro-
dalmi nyelviséget akarta gyarapítani. Ismeretesek az újgrammatikusok azon
törekvései is, amelyek új nyelvi források, köztük élő nyelvek feltárására irá-
nyultak; — de itt meg a filológikus alapállású, történeti jellegű, a nyelvi vál-
tozás, fejlődés megvilágítását célzó vizsgálatok minél szélesebb megalapozása,
kiteljesedése kedvéért történt mindez.

A köznapi, beszélt nyelvi érintkezés (kommunikáció) primátusát valló
mai felfogások kicsengése jelentékeny részben nem ilyen jellegű: a szemléleti és
vizsgálati irányulás itt eléggé határozottan egyfelé mutat, bizonyos mértékben
önelvű és öncélú, sőt nemegyszer más irányokban meglehetősen elhatároló
vagy éppen elhárító. E tekintetben — főként külföldi nyelvészekről — az elvi
nyilatkozatoknak is egész sorát lehetne idézni, köztük pl. kimondottan az írott
nyelv szerepét kisebbitőket is (jó egybeállítást adott ezekről pl. Josef Vachek
„Written Language” című, nemrégiben megjelent könyvében); a gyakorlati
törekvések pedig — másutt és nálunk egyaránt — egyre inkább a köznapi
érintkezést szolgáló és kifejezetten a mához kapcsolódó élőbeszéd egyoldalú
előtérbe helyezését célozzák. E felfogásokban a *beszédközpontúság*, *beszédszól-
vészet*, *beszédművelés* lettek a vezérelvek és fő jelszavak, s ezek vallói a minden-
nap, átlagos nyelvhasználat és benne az élőszó, a hangzásbeli problematika
felé igyekeznek kikerekíteni a nyelvtudomány legfontosabb feladatait.

E nyelvészeti felfogás erősödésének okait könnyen lehet magyarázni, sőt
a jelenséget magát is bizonyos fokig meg lehet érteni, jogosságát a szükséges
fenntartásokkal el is lehet ismerni. E törekvések ellenhatásként léptek föl a
filológikus alapállású nyelvészettel szemben, amely szívesebben tekintett a
nyelv írott változatára, korábbi idők nyelvhasználatának írásban rögződött
emlékeire s bennük is az esztétikailag igényesebb, magasabb stílári szintű for-

mákra. A szemléletváltozást minden bizonnyal erősítették azok a megfontolások is, amelyek az átlagos, köznapi, élő, beszélt nyelvnek elsődlegességét valló felfogásokra építettek egyrészt az írott nyelvvel, másrészt a pusztá közlésnél magasabb igények kielégítésére szolgáló nyelvváltozatokkal szemben, az elsődlegességet mind történeti, nyelvfejlődési értelemben véve, mind az embernek mindenkori, alkotó, újraformáló nyelvi tevékenysége szempontjából nézve. Szerepet játszottak itt természetesen bizonyos, reálisnak ható nagyságrendi viszonyok is, annak tekintetbe vétele, hogy a társadalom nyelvi érintkezése az átlagemberek mindennapi beszédtevékenységében jut a legszélesebben érvényre. Ide kapcsolódtak továbbá hasznossági szempontok: mindenben a praktikumot kereső, kíváncsi korunkban a leggyorsabb és legegyszerűbb közlési szint: a köznapi élőbeszéd felé irányul a figyelem, amit a tömegközlési eszközök jellegében, belső arányaiban és hatásfokában bekövetkezett eltolódások is alátámasztanak.

Mint már az eddig mondottakból is kitűnhetett, mi sem áll tőlem távolabb, mint e szemléleti fejlődés nem egy tekintetben való realitásának, szükségességének, pozitív vonásainak el nem ismerése. Szubjektíve sincs, nem is lehet semmi ellenérzésem ez irányban, hiszen például Nyelvatlaszunk keretében is, másként is hosszú éveket töltöttem el a mai élő, beszélt nyelv vizsgálatának gyakorlatában. Mindezt azért hangsúlyozom ilyen kiemelten, mert a szóban forgó szemléletmódnak napjainkban szinte divatszerűen terjedő túllendülései, egyoldalúságai bizonyos fenntartásokat, aggódalmakat is megérleltek bennem, melyeknek itt hangot is akarok adni, mégpedig nem utolsósorban éppen mai köznapi beszélt nyelvünk helyes szemléletű vizsgálatának és fejlesztésének érdekében is. Fenntartásaim egyrészt elvi természetűek, melyeknek persze magától értetődően megvan a gyakorlati vetületük is; másrészt egyes, nem kívánatos következményekhez kapcsolódnak, melyek a túlhajtások folytán ma már eléggé jól érzékelhetők. Mivel mondanivalóm fő vonala az említett egyoldalú szemléletmóddal és gyakorlattal szemben való állásfoglalás kényszerpályáján halad majd, az ebből adódható esetleges félreértések elkerülése végett röviden szeretném jelezni a téma komplexitására vonatkozó felfogásomat is.

2. A nyelv minden tekintetben egységes rendszert képez, következésképpen egységes szemléletet igényel. Különböző szempontból tekintett változatait meg lehet, sőt elsősorban a vizsgálati lehetőségek sajátosságai, korlátai miatt meg is kell különböztetni; de ez nem jelentheti egyetlen megjelenési formájának sem a szemléleti alá- vagy fölérendeltségét, akár a vizsgálatban, akár a gondozásban, fejlesztésben való pozitív vagy negatív jellegű megkülönböztetését. Sem a beszélt, sem az írott nyelv nem elsődlegesebb, nem fontosabb a másikkal, mint ahogy a nyelv köznapi, társalgási szintjének és emelkedettebb, esztétikai igényességű, szerepű változatainak is egyaránt megvan a maguk elsőrendű szerepe a társadalom számára. E változatok egyszerűen csak mások, illetőleg sajátos, jellemző jegyekkel meghatározottak, amely jegyek azonban nemcsak különbségeiket, hanem kapcsolatukat is magukban hordozzák.

Ez a kölcsönös meghatározottság és befolyásolás igen erősen érvényesül az ellentett nyelvi változatok egymással kapcsolódó életmenetében, történeti fejlődésében. Minden, valamennyire is fejlett írásbeliségű nyelv életében a beszélt és az írott nyelv folytonosan hatott egymásra, teljes kölcsönösségben, egymást alátámasztva alakult. Ugyanígy a köznapi,

társalgási nyelvhasználat, a népnyelv, a réteg- és csoportnyelvek is alapul, háttérül szolgáltak magasabb szintű irodalmi, esztétikai igényességű és szerepű változatok kiformálódására és táplálására, mint ahogy a másik irányú visszahatás, megtermékenyítés számottevő mértéke és rendkívüli jelentősége is kétségbevonhatatlan tény.

A szóban levő nyelvi változatok kapcsolatai és ellentétei az egymást meghatározás egy másik vonatkozásában is világosan kirajzolódnak. A beszélt nyelv tulajdonságai csak az írottal szembeállítva kapják meg a maguk jól felfogható, érzékelhető jellemzőit, mint ahogy fordítva is így van; és a különböző fejlettségű, a közlési szándék és minőség szempontjából szembenálló változatoknak is csak egymáshoz viszonyításukkal kristályosodnak ki karakterisztikus vonásaik.

E ponton még egy közbeeső megjegyzést is tennem kell. Az eddig mondottakban a beszélt nyelvet mindig az írottal, az egyszerűen csak közlő, mindennapi nyelvet pedig a magasabb, esztétikai, irodalmi szintű nyelviséggel állítottam párhuzamba. Ennek egyrészt az az oka, hogy az elsődleges összefüggések valóban e viszonylatokban jelentkeznek legszembetűnőbben. Másrészt természetesen a beszélt nyelvnek is vannak magasabb stílusszintű, igényesebb változatai, amint hogy az írott nyelv sem mindig áll esztétikai, stílári magaslatokon. Ennek ellenére és a később mondandók előzeteseként már itt rá kell mutatni a „keresztirányú” kapcsolatokra, sőt azok bizonyos szempontból elsőrendű fontosságára is: arra tudniillik, hogy az igényes nyelviség — az érintett nyelvi változatok belső sajátosságainál fogva, melyeket itt most részletezni, úgy vélem, szükségtelen — mégis sokkal inkább az írásbeliség szintjén valósul meg, s hatásrendszerében onnan áramlik mind diakrón, mind szinkrón viszonylatokban a beszélt változatok irányába. Ebből az összefüggésből következően kerül témafölvetésemben egységbe a beszélt nyelv — írott nyelv szembenállásának kérdésköre a köznapi nyelvhasználat — esztétikai igényességű nyelviség szembenállásának problematikájával.

3. A pusztá közlő funkciójú, köznapi, praktikus nyelvhasználatnak egyfíkú szemlélete, túlhangsúlyozása — mint említettem — néhány vonatkozásban már ma is észlelhető, a gyakorlatban is jelentkező negatív következményekkel járt. Bár ezek jórészt a nyelvtudományi felfogás és kutatási irányulás egyoldalúságaiból szüremkedtek át, mégis elsősorban az oktatási alkalmazásban, valamint a nagyközönség nyelvszemléletében, illetőleg annak irányításában kapták meg csattanójukat, mégpedig mind az anyanyelv, mind az idegen nyelvek viszonylatában.

Az iskolai tanulónak is, a felnőtt közönségnek is meglehetősen csekély és leginkább homályos fogalmaik vannak az anyanyelv belső típusairól és azok sajátságairól; ezek nélkül az ismeretek nélkül viszont a különféle helyzetekben, alkalmakkor való nyelvhasználatuk, nyelvi magatartásuk önkontrollja elvész. A szövegformálásnak, fogalmazásnak megannyi alapkérdése, amelyek például a beszélt és az írott nyelv, valamint a köznapi, átlagos és az igényes, stilizált, irodalmi nyelvhasználat különbségeiből adódnak, s amelyeket — mint az előbb már szó esett róla — az iskolai oktatás vonalán is csak a változatok szembesítése során, nem pedig külön-külön lehet megfogni, elsiklادnak, érzékelhetetlenné válnak. Ennél is nagyobb baj, hogy elsősorban az iskolai anyanyelvi oktatás maga leíró grammatika-centrikusságával, „száraz” kommunikációs szabály-szemléletével elszakadóban van a

nyelvi esztétikai, ízlésbeli neveléstől s ennek elsőrendű hordozójától, a szépirodalomtól. Az anyanyelv és az anyanyelvi irodalom egysége ezáltal egyre inkább a múlté lesz szinte minden oktatási szinten. Ezt a sajnálatos elszakadási folyamatot akár olyan látszólag apró, külsődleges tényeken is le lehet mérni, mint az iskolai grammatikák szépirodalmi példaanyagának fokozatos számbeli sorvadása vagy az írásbeliségnek általában, főként pedig a magasabb szintű, igényű írásbeliségnek az oktatási folyamatokban való visszaszorulása. Valójában persze e felszíni tünetek mögött a nyelvi nevelésre kiható mélyebb kérdések is feszülnek, amelyekre még visszatérünk.

Az idegen nyelvek iskolai oktatásában az a bizonyos határokig föltétlenül pozitív és szükséges változás, amely a mindennapi praktikus beszédkészség fejlesztését célozta, túlhajtásaiban szintén hozott többé-kevésbé negatív következményeket. Ezek sorában is első helyre kerül a magasrendűen, művészien megformált irodalmi nyelvviség s az ehhez szorosan kapcsolódó irodalmi—művelődési hagyomány tantervi visszaszorulása, amely pedig az idegen társadalmak múltja és jelene megismerésének, közelhozásának elsőrendű és magasrendű eszköze, s ezen keresztül a nyelvtanulásnak — annak társadalmi, pszichológiai, művelődési hátterét tekintve is — fontos segítője.

4. E problémakör összességének, illetőleg minden részletének további tüzetesebb boncolgatására a jelen alkalommal nincs elegendő lehetőség. Be kell érnem azzal, hogy a következőkben az irodalom a n y a n y e l v i szerepének, jelentőségének néhány kulcskérdését emelem ki, a magyar nyelvnek bizonyos tekintetben sajátos körülményeire különösképpen figyelve. Az irodalom anyanyelvi szerepe magától értetődően az irodalom formai oldalának, nyelvviségének vonalán fogható meg elsősorban, annak mérlegre tevésével, mit jelentett és mit jelent az irodalmi szintű nyelvviség az anyanyelv egésze számára, a társadalmilag elismert, értékelt, követett nyelvi eszményhez fűződő viszonylatában, az anyanyelv fejlődését és mindenkori állapotát egyaránt tekintve.

Úgy érzem, az ide kapcsolódó kérdések áttekintéséhez nem föltétlenül szükséges terminológiai vitába bocsátkoznom. Abba tudniillik, hogy az *irodalom* és hozzá kapcsolódóan az *irodalmi nyelv* hatókörét milyen széleskörűen húzzuk meg, azaz hogy e fogalmakat szigorúan csak a szépirodalomra, illetőleg a szépirodalmi nyelvre szűkítsük-e le, vagy pedig a magasabb nyelvi, stílári igényességű írásbeliség tágabb régióira is kiterjesszük. A határok ugyanis e viszonylatban sokkal jobban elmosódottak, illetőleg az összefüggések sokkal szorosabbak — mégpedig mind diakrón, mind szinkrón síkon —, mint ahogy az az egymással sokszor élesen szembenálló nézetekből kitűnhet. Az összekapcsolódás mindenekelőtt történetileg nyilvánvaló, hiszen a szépirodalom hosszú időn, sok évszázadon keresztül megannyi szállal szövődött össze a vallási, tudományos, oktatásügyi, politikai, publicisztikai stb. irodalommal, sőt a szétválasztás — különösen a prózai műfajok és nyelvviség vonalán — ma sem minden viszonylatban könnyű. Ami pedig a tágabb körön belüli hierarchiát illeti: egyetlen korszakra nézve sem lehet vitás, hogy a szélesebb értelmű irodalmiságnak a szépirodalom a legfontosabb, központi része, mint ahogy az irodalmi nyelven belül is minden szempontból: jellegében, hatásrendszerében ugyanilyen kiemelkedő helyet foglal el a szépirodalmi nyelv, a maga legmagasabb rendű formai, esztétikai, érzelmi, kifejező igényességével. Amikor tehát a nyelv magas szintű megjelenési formájáról, az úgynevezett *irodalmi nyelv*-ről beszé-

lünk, a határvonalak műfaji és nyelvi elmosódottsága ellenére is valójában legelsősorban a szépirodalom, illetőleg a szépirodalmi nyelv felé tekintünk. Azokból a kapcsolatokból következően, amelyek a korábban mondottak értelmében az írott nyelv, valamint a magasabb szintű, esztétikai igényű nyelviség között fönnállanak, magától értetődő, hogy itt e kapcsolat mindkét tényezőjén, az írásbeliségen és a magasabbrendűségen egyaránt hangsúly van.

Az írásbeliségnek magasabb rendű, főként a szépirodalomhoz kötődő formái a nyelv egészében betöltött szerepüknél fogva óriási jelentőségűek a társadalom számára követendő példa, a nyelvi eszmény kialakulása és az ehhez fűződő nyelvfejlődési mozzanatok, folyamatok szempontjából. Az irodalmi írásbeliséghez kapcsolódó problematikában tudniillik a nyelvi változásoknak igen fontos tényezői, rugói, serkentői keresendők, sőt a nyelvi fejlődésnek éppen a legértékesebb, legprogresszívebb mozzanatai rejlenek itt. A nyelvtörténészek figyelme például nemcsak azért fordul az írásbeliség és azon belül is kiemelten az irodalmi írásbeliség felé, mert a múltból hagyományozódott tényanyagot ezekből meríthetik, hanem azért is, mert a történeti nyelvészet fő feladat körében: a nyelvi változások vizsgálatában ezekből deríthetik föl a jövő nyelvi fejlődését legjobban meghatározó, előre vetíthető erővonalakat, főként a nyelv olyan fontos tartozékaiban, mint az esztétikum és a stílus.

Az irodalmi írásbeliségnek ez a szerepe a nyelvek életében tulajdonképpen általánosabban is ismert jelenség, magyar viszonylatban azonban — elsősorban történeti folyamataiban — teljesen egzaktan bizonyítható, különleges igazolást nyerhet.

5. Hogy a magyar nyelv életmenetéhez, fejlődésének előremutató mozzanataihoz mi mindent adott hozzá az irodalmi szintű írásbeliség, hogyan határozta azt meg szinte minden tekintetben döntő módon, azt villantsuk föl most csupán a különösen jellemző mozzanatokra való néhány rövid utalással.

Mindenekelőtt tekintetbe kell venni, hogy a magyar nyelvi eszmény, a fokozatosan kiformalódó magyar nemzeti nyelv — ha főként Közép- és Kelet-Európa kisebb nyelvei között vannak is többé-kevésbé hasonló alakulású társai — eléggé sajátos módon, az általánosabb európai fejlődéstől eltérően jött létre. Az eltérés egyik fő és tárgyunk szempontjából különösen fontos tényezője abban van, hogy nálunk a nyelvi sztenderd kialakulása igen határozottan az irodalmi szintű írásbeliségben történt meg, és ezt csak jóval később és nem kis mértékben éppen az irodalmi írásbeliség hatására követte a beszélt, köznyelvi sztenderd kiformalódása. E fejlődési sajátosságnak többrendbeli történeti-művelődési oka volt: a műveltségnek sokáig egyházi-irodalmi jellege és csak vékony, „írástudó” réteghez való kapcsolódása; a magyar ajkú városi polgárságnak hosszú időn keresztül igen csekély száma és súlya; kiemelkedő, meghatározó szerepű, országos méretekben ható magyar művelődési központ hiánya; stb. stb. E tényezők jó része sok évszázadon keresztül, egészen a felvilágosodás koráig, sőt egyikük-másikuk a reformkorig érvényesítette hatását.

Az írásbeliség szintjén messze elől járó nyelvi felemelkedésnek, kifejezésbeli gazdagodásnak, szerkesztési pontosodásnak, esztétikai igényesedésnek, stílusbeli változatosságra törekvésnek ily módon az irodalmi műveltség képviselői, az irodalmi alkotások létrehozói lettek a szinte kizáró-

lagos letéteményesei. Az irodalmi írásbeliséget megelőző, korai orális irodalom e fejlődéshez legföljebb némi, vizsgálatilag sem eléggé megfogható alapot biztosított. Az írásos szint történetiségének legjelentősebb és a további magyar nyelvi fejlődés egészére legdöntőbb hatású momentumai, mintegy csomópontjai — nagyjából vett időrendben — a következők: a legkorábbi szövegemlékeinkben már a latin stílári hatások legjobb elemeit az élő magyar nyelv frissességével ötvöző nyelviség; — a túlnyomórészt fordításos kódexirodalomnak a latin hatást ugyan túlhaltó, de a stílári szinteket mégis tovább formáló, finomító nyelvi törekvései; — az anyanyelviséget még erősebben előtérbe hozó, ugyanakkor a beszélt nyelv elemeit is tudatosan felhasználó protestáns egyházi irodalom; — a világi tárgyú szépirodalom fokozódó izmosodásával együtt járó nyelvi-esztétikai csiszolódás; — a grammatikusok, ortográfusok, szótárírók egyre lendületesebb normatív buzgálkodása; — a felvilágosodás irodalmi fellendülésével együtt a tudatos magyar nyelv művelő mozgalom első nagy felvirágzása, melynek a szógyarapító nyelvújítás csupán egyik, talán nem is legfontosabb részlege; — a reformkor fejlett irodalmisága s benne klasszikusaink nyelvi magaslatai; — a nemzeti irodalom újabb és legújabb korszakainak sokoldalú formai-stílári törekvései. Nagyon fontos megjegyezni, hogy még az olyan látszólag nem közvetlenül irodalmi kapcsolatú mozzanatok, mint a grammatikusi tevékenység, a nyelvújítás stb. is egyrészt a szépirodalom érdekeiben történtek. Bár a nemzeti irodalom és a nemzeti nyelv együttes, egymástól elválaszthatatlan érdekében kifejtett, egy személyben szépírói és nyelvészi — nyelv művelő tevékenység éppen nem ismeretlen fogalom más nyelvek életében sem, mégis kevés európai nyelv tud felmutatni e vonatkozásban olyan hosszú időbeliségű és olyan magas szintű, erőteljes és eredményes vonulatot, mint amely nálunk a XVI. századtól máig egyhuzamban tart. Sylvester, Szenci Molnár, Baróti Szabó, Révai, Rájni, Versegly, Kazinczy, Csokonai, Vörösmarty, Czuczor, Arany, Kosztolányi, Illyés nevét igazán csak példaképpen említem, annyian sorakoznak föl e nagyon tudatosan vállalt és végzett kettős tevékenység megtestesítőiként. És akkor még nem is szóltam azoknak a szépíróknak régi időktől máig tartó, szinte végtelen soráról, akik közvetlenül nem foglalkoztak ugyan nyelvi — nyelvészeti problémákkal, de annál többet tettek műveiken keresztül nyelvünk kiművelése, továbbfejlesztése, korábbi állapotainál minden szempontból magasabb szintre emelése érdekében. Talán eleget mond, ha szépirodalmunknak már lezárt múltjából Gyöngyösit, Kölcseyt, Berzsenyit, Petőfit, Adyt, Babitsot, Tóth Árpádot, Szabó Lőrincet, József Attilát, Radnótit, Áprilyt vagy Jókait, Mikszáthot, Móriczot emlegetem föl nyelviségük önértékére és hatásfokára egyaránt gondolva. Hol lenne a mai magyar nyelv fejlettsége — nagyonis beleértve a köznapit, beszélt nyelv fejlettségét is — az ő munkálkodásuk nélkül!

Az írásbeliség terén kikristályosodó magyar nyelv eszménynek és normának egy másik, az európai átlagos fejlődést tekintve ugyancsak eléggé sajátos vonása szintén az irodalmi problematikával tart szoros kapcsolatot. A magasabb szintű, eszményi és normatív magyar nyelv — mint ismeretes — nem egyetlen nyelvi változat ilyen rangra emelkedésével formálódott ki, hanem sok nyelvi változat (elsősorban nyelvjárás) ötvöződéséből jött létre; s az a tulajdonsága, hogy a többenél számosabb elemét mégis a keleti és főként északkeleti nyelvi típusokból merítette, inkább csak kísérő, rárakódó fejleménye volt a nyelvváltozatok keveredését tükröztető főiránynak. A különböző

táji típusok egységes, normatív rendszerre ötvöződése éppúgy kifejezetten az irodalmi írásbeliség kohójában történt, mint ahogy a többi táji változatnál fokozottabb mértékben érvényesülő északkeleti-keleti nyelvi beütés is igen erősen irodalmi jellegű hatásokból merítette forrásait: abból a tényből, hogy a magyar irodalmi nyelv kiformálódásának meghatározó szakaszaiban nagyon számottevő volt a jórészt északkeleti-keleti területekhez és nyelvviséghez kötődött protestantizmusnak az irodalmi életben való szerepe. És ami itt is különösen jellegzetes: az a küzdelem, mely a különböző táji nyelvváltozatok között az irodalmi szintre emelkedés viszonylatában évszázadokon keresztül folyt, nagyon is tudatos véleménycsere során, és majdnem kivétel nélkül az irodalmi élet képviselőinek részvételével zajlott. Az irodalmi élet még a felvilágosodás korában is hangos volt például attól a csatazajtól, melyik táji nyelvváltozat szolgáljon leginkább nyelvi eszményként az irodalmi szinten, s az ide vágó vélemények mennyiségi és minőségi jellege még ebben a viszonylag kései időben is döntő módon irányította a magyar nyelvi ízlést és paléozást.

Azok a nyelvünk életében bekövetkezett legjelentősebb folyamatok, változások tehát, amelyek a magyar nyelvi sztenderd kiformálódásával és követendő eszménnyé emelkedésével jártak, mint például a hangállapot egységesülése, a szókincs nagymértékű gyarapodása, a szerkesztési formák pontosodása és normalizálódása, a stílus finomítása, változatosabbá tétele, a magasabb szintű, főként szépirodalmi jellegű írásbeliségben érhetők tetten. A beszélt, köznapi, társalgási nyelv e fejlődést általában csak nagy késéssel követte. Követte nemcsak a pusztán időbeliség értelmében, hanem abban a tekintetben is, hogy az új, fejlettebb, magasabb rendű nyelvi formák az irodalmi szintű írásbeliségből hatoltak, szüremkedtek át a beszélt nyelvbe, a megszilárdulni kezdő köznyelvi változatba. Ez a nyelv- és stílustörténeti jellegű irányulás a magyar nyelv újabbkori fejlődésének legfontosabb jellemzője, amely az irodalmi írásbeliségnek nyelvünk életében betöltött szerepét történeti értelemben igen magas értékre emeli. S egyszerűsággal élénk cáfolata minden olyan felfogásnak, amely a nyelvi fejlődésnek a menetét, irányulását egyoldalúan a beszélt nyelv → írott nyelv sorrendiségre alapozza.

6. Különösen szeretném hangsúlyozni, hogy a magyar irodalmi írásbeliségnek a nyelvi fejlődés egészére kiható történeti értékét magától értetődően nemcsak úgy kell felfogni, mint múltban ható tényezőt. A mátt megelőző idők magasrendűen kifejező, esztétikai igényességű nyelvi formái — csakúgy mint tartalmi-irodalmi értékei — az írásbeliség szintjein h a g y o m á n y o z ó d n a k a j e l e n r e, s megfelelő szemlélet, megfelelő körülmények közepette h a t n a k i s a r r a. E ponton visszaatalok arra a problémakörre, amit bevezetőben érintettem: rendkívül sok függ attól, hogy milyen szemlélettel tekintünk a nyelvre, annak különböző típusaira, megjelenési formáira. Ha a mai, köznapi beszélt nyelv szemléleti, vizsgálati, gondozási primátusának jel-szava elzárja vagy legalábbis erősen háttérbe szorítja az irodalmi hagyományt, megfosztjuk magunkat e hagyománynak mai nyelvviségünket is pozitíven befolyásolható erejétől, s ezzel súlyosan vétünk a mai nyelv s benne természetesen a köznapi, beszélt nyelv ügye ellen is, amelyet pedig látszólag szolgálni kívánunk.

A múlt irodalmi szintű nyelvisége sok-sok példát szolgáltatathat a mának

a nyelvi formálás gondossága, igényessége, választékossága, szépsége, kifejező ereje, stílári változatossága tekintetében. S ezekre a példákra a m á n a k s z ü k s é g e i s v a n, általánosságban a progresszív nyelvi fejlődés említett hatásrendszere, irányulása következtében, különösképpen pedig mai nyelvhasználatunk megannyi problémája, lazulása, igénytelenségi tünete, sablonosodása miatt. E vonatkozásban van különleges jelentősége annak, hogy az anyanyelvi oktatás meg általában az anyanyelvi ismeretterjesztés, pallérozás ne szakadjon el a magyar irodalomtól, elsősorban a szépirodalomtól és benne annak hagyományaitól. Itt még olyan látszólag külsőleges mozzanatoknak is jelentőségük van, mint a szépirodalmi, főként költészeti memoritereknek a mai magyartanításból való nagyfokú kiiktatódása. A magasabbrendű beszédbeli készség, esztétikai igényesség, stílusérzékenység fejlesztésének ugyanis a memoriterek igen fontos fejlesztői voltak, s nagy kár, pótolhatatlan veszteség, hogy a jelen embernek, különösen a fiatalabb nemzedékeknek a nyelvi tudatában, emlékezetében nem irodalmunk legszebb alkotásai csengenek vissza, hanem helyüket, a hiányukból keletkező úrt slágerszövegek, reklámszövegek és hasonlók kifejezőkészsége, klisészerű, lapos nyelvisége foglalja el.

Eddig csak az irodalmi hagyomány nyelvi értékeiről beszéltem, s nem szóltam külön a m a i r o d a l m i a l k o t á s a i n a k a nemzeti nyelv fejlődése szempontjából való fontosságáról. Ez azonban részemről egyáltalán nem akar elvi és lényegi különbségtétel lenni. Annál inkább sem, mivel a tegnap irodalmisága ma s a máé holnap már az írásbeliségben rögződött hagyománnyá válik, amellettsé nyelvileg ugyanolyan jellegzetességekkel formálódik, s hatásrendszerében is ugyanolyan jelentőségű, mint múltból hagyományozódott elődei. Egy nem lényegi, hanem inkább gyakorlati különbségtétel lehetősége mégis fennáll.

Arról van szó, hogy a ma köznapi nyelvhasználat és irodalmi, közelebb-ről éppen szépirodalmi kifejezésformái között jól láthatóan nagyok a különbségek; akkorák, hogy kétségesnek tűnhetnek föl az olyan vélekedések, melyek az általános magyar nyelvhasználat továbbfejlesztése szempontjából a mai szépirodalom nyelvének meghatározó vagy legalábbis befolyásoló szerepet tulajdonítanak. Bár e ma jól érzékelhető különbségek jelenkorunkban valószínűleg ténylegesen is nagyobbak, mint bármely korábbi időben, természetesen nem csupán napjaink jellemzői, hanem történeti jelenségek. Onnan magyarázhatók, hogy a szépirodalom kifejezési formái nemcsak egyszerűen nyelvi magasabbrendűségükkel, kifejezésbeli igényességükkel, választékosságukkal, esztétikai jellegzetességeikkel különböznek koruk átlagos, közbeszéd jellegű nyelvi valóságától, hanem azzal is, hogy több-kevesebb mértékben meg-el-ő-z-i-k koruk nyelviségét. E megelőzés legfőbb eredői részben abból adódnak, hogy az emberi gondolkodás absztraháló fejlődése a nyelv szintjén a szépirodalmi művekben, ott is főként a költészetben nyer leghamarabb és leginkább kifejezést, részben pedig onnan táplálkoznak, hogy a közönség számára még szokatlan újítások a művészi törekvéseknek nyelvileg is jellemző velejárói. És minden tekintetben gyorsuló ütemű korunkban az ide vágó folyamatok természetesen a nyelv szintjén is jelentékeny mértékben meglendülnek, fölgyorsulnak.

Ebben a vonatkozásban merül föl a szépirodalmi alkotások, különösképpen pedig a költői művek közérthetőségének a kérdése, mely végső soron szélesebb hatásfokuknak is meghatározója. Bár a költői mű meg-

értése mindenkor az olvasók, hallgatók irodalmi műveltségének is függvénye, s az ide vágó problémák elsősorban a gondolati tartalom erős elvontságából és újszerűségéből fakadnak, magától értetődőleg megvan a maguk nehézségi vetülete a nyelvi megjelenítésben, a nyelv közlő funkcióját tekintve is. A történeti folyamat azonban itt is egyértelmű: a költői nyelv nehezen érthetőségének érzése az átlagos irodalmi és nyelvi műveltségű emberben annál inkább erősödik, minél közelebb vannak a költői alkotások a mindenkori jelenhez, de fokozatosan föloldódik, elmúlik ez az érzés, ha távolodó időből, már a szépirodalom nyelvi hagyományainak részeként szólnak hozzánk. Azért van ez így, mert a szépirodalom nyelviségének erős kisugárzó hatása, a nyelvi fejlődést irányító ereje folytán még a legelvontabb költői kifejezésformák is legalább valamilyen áttételes formában beépülnek a szélesebb keretű nyelvi fejlődésbe. Balassit, Csokonait, Adyt, József Attilát stb. sokan nyelvileg sem értették saját korukban; de éppen azzal, amivel ők maguk hozzájárultak a közelebből irodalmi nyelvünk, tágabban az egész magyar nyelv fejlődéséhez, idővel nyelvileg is föloldódott érthetőségük problémája. És — mondjuk — Nagy László vagy Juhász Ferenc kifejezésformái is, melyek a ma közembere számára sokszor nehezen fölvehetőeknek bizonyulnak, aligha lesznek ilyenek következő nemzedékek átlaga számára; ma még talán „csak” a költői nyelv zárt szféráján belül figyelemre méltó értékek, a nyelvünket fejlesztő, tápláló, gazdagító fejlődésfolyamatokban azonban — elsősorban nyelvi-stiláris összehatásukban, típusaikban, de részben egyedi mivoltukban is — fokozatosan megkaphatják a maguk szélesebb keretű jelentőségét, mindenekelőtt nyelvünk esztétikai, stiláris értékeinek emelésében.

Persze a szépirodalmi nyelv és benne különösképpen a költői nyelv igen sajátos szférája a nyelviségnek. Fölmerítheti egyfelől a népi nyelv legegyszerűbb, legkonkrétabb, legperiferikusabb elemeit, másfelől beépítheti magába az elvont, képi gondolkodás bonyolult kifejezésformáit, gyakran teljesen egyéni, sőt egyszeri lecsapódásait. Annak megítéléséhez, hogy e tág lehetőségeket ki ötvözi igazán művészi anyaggá, olyanná, amely már a jövő kifejezésformáit is élénk vetíti, s kinek a nyelvisége ragad le a közepszer, sőt az erőltettség, modorosság szintjén — sem a jelenben nem fölvehetően, sem a jövő nyelvi fejlődését nem szolgálóan és nem meghatározóan —, azt csak bizonyos idő elteltével, történeti távlatokban lehet igazán lemérni. Ez a bizonytalansági tényező azonban nem jelentheti azt, hogy a magyar költői nyelvnek mai, gyakran különleges megnyilvánulásaira is ne tekintsünk egészében úgy, mint amelyek legalábbis áttételesan a jövő nyelvi eszményét rejthetik magukban.

Ha tehát a jelen szépirodalmának legmerészebb nyelvi—stiláris újításai nem gyakorolnak vagy talán nem is gyakorolhatnak közvetlenül érzékelhetően továbbfejlesztő, gyarapító hatást a ma nyelviségére általában, történetileg nézve oda sorakoznak az irodalmi hagyomány előbb tárgyalt hatásrendszerébe. Következésképpen anyanyelvünknek mind művelési, mind oktatási törekvéseiben elfordulni ettől a jelenkori irodalmiságtól éppúgy nem lehet, nem szabad, mint amilyen vétek ezt irodalmi hagyományainkkal megtenni.

7. Eddig már többször utaltam arra a közismert tényre, hogy az irodalmi értékű alkotások az írásbeliség szintjén születnek meg, s annak révén, annak megőrző ereje által hagyományozódnak. Sok tekintetben éppen az írásban kialakulás teszi lehetővé formai magasrendűségüket, kifejezésbeli megszerkesz-

tettségüket, esztétikai igényességüket, választékos, stilizált voltukat. Amennyiben az írásbeli hagyományozódás, megőrzés folytán a beszédbeliség szintjére mennek át, mint ami például a szépirodalmi művek gyakori élőszóbeli előadásában is meg szokott történni, ezek a megjelenítések nem a köznap kommunikáció jellemző jegyeit viselik magukon, hanem az írásbeli forma gondossága, igényessége, esztétikuma valósul meg az átviteli folyamatban, illetőleg eredményében. Éppen itt van a formai, nyelvi magasabbrendűség írott nyelv → beszélt nyelv hatásirányának egyik legjellegzetesebb mozzanata, nemcsak történetileg, hanem a mindenkori jelenben is.

Természetesen mindez nemcsak az irodalomra, közelebbről a szépirodalomra, illetőleg annak nyelviségére vonatkozik, hanem — mutatis mutandis — az írott nyelv—beszélt nyelv kapcsolatának szinte minden viszonylatára. A kifejezési igényességre, gondosságra, stilizáltságra törekvő nyelviség, amely a nyelv legjobb tulajdonságainak megtartására, sőt értékeinek továbbfejlesztésére irányul, nap mint nap az írott nyelv felől áramlik a beszélt nyelv felé a társadalom nyelvi tevékenységének sok egyéb megnyilvánulásában is, a szónoki beszéd-től a tudományos előadásokig, de még a szóbeli tömegközlési fórumok ismeretterjesztő, hírközlő stb. anyagaiban is. Ahogyan ezek előzetesen írásban meg vannak formálva, nagymértékben olyan lesz másodlagos megjelenésű, hangos, élőbeszédbeli vetületük is, és ami különösen fontos: olyan jellegű, értékű hatást fognak gyakorolni az élőbeszéd közvetlen, spontán, társalgási formáira is.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a szóbeli igényesség vagy igénytelenség közvetlenül vagy közvetve igen erősen függvénye az írásbeliség ilyen vagy olyan szintjének. És mindez itt, a jelenben, szemünk láttára, jobban mondva fülünk hallatára nagyon számottevő nyelvfejlődési tényező, hiszen e hatásrendszerek, irányulások anyanyelvünk egészének jelen állapotát és jövő fejlődését eléggé döntő módon meghatározhatják.

8. Mondanivalóm lényegi summázata tehát a következő:

A beszédközpontság irányzata, a beszédnyelvészeti szemlélete önmagában, a nyelv teljessége összefüggéseinek, részei, változatai kölcsönhatásainak tekintetbe vétele nélkül, főként pedig az írott nyelvi—irodalmi változatokhoz való kapcsolatok mellőzésével vagy akárcsak háttérbe szorításával az elszigeteltség, sőt a sterilitás veszélyeit hordozza magában. Az írásbeliség problematikájának elhanyagolása az egzakt nyelvészeti szemléletben és a nyelvészeti alkalmazásokban: az oktatásban, nyelvművelésben nemcsak az írott nyelven belül, annak fejlettsége és fejlődése tekintetében üt vissza, bár ez — a nyelvhasználatnak e fontos színterét tekintve — már önmagában is a nyelvi műveltség ellenében ható tényezővé válhat. Még komolyabbak a következményei az anyanyelv állapotának és fejlődésének egészére, benne a mindennapi, beszélt nyelvi tevékenység színvonalára és a színvonal emelésére nézve: az egyik oldal másodrendűvé tételével vagy éppen elhanyagolásával ugyanis óhatatlanul kárt szenved a másik; s az anyanyelv egészének viszonylatában nem hozhatja helyre ezt, nem segíthet ezen az egyoldalúan bármennyire buzgó, de csak önmagába zárt, önmagában forgó igyekezet sem. Még ha első pillantásra paradoxonnak látszik is, kétségtelen tény, hogy az írásbeliség problematikájának előtérben tartása maguknak a beszélt nyelvi vizsgálatoknak és alkalmazási törekvéseknek is alapvető érdeke.

Fokozott mértékben áll mindez arra az esetre, ha a legmagasabb szintű, szépirodalmi írásbeliség szakad el vagy legalábbis távolodik el a nyelvtudomány kutatási, oktatási, művelési irányzatainak látókörétől és törekvéseitől. Ha itt túllendülünk a még megengedhető határokon, az anyanyelvet mindenkor legmagasabb szintű ideáljától és egyúttal továbbfejlődésének legmagasabb rendű lehetőségeitől fosztjuk meg. Az anyanyelv a társadalom számára sohasem jelentett és a jövőben sem jelenthet pusztán közlési eszközt; ha különböző szinteken különböző mértékben is, de rendkívül fontos tartozékai és jellemzői az ízlésbeli, esztétikai értékek, melyeknek a magasabb rendű emberi magatartás s főként a humánus kifejezésében és megtartásában is elsőrendű szerepük van. Nem kétséges, hogy ezeket az értékeket anyanyelvünk honnan, mely műhelyből, szintekről kapta a múltban és fogja kapni a jövőben is; mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy hol, a nyelviség mely rétegeiben, típusaiban vannak adva a legfontosabb megtartó, megőrző erők, amelyekre mindenfajta ellentett hatással szemben, mindig biztos támaszkodhatunk, mely hatások egyre rohanóbb életünknek többé-kevésbé óhatatlan, magától értetődő velejárói. Ezekben az összefüggésekben válik az irodalom, illetőleg annak nyelvisége az anyanyelv számára semmivel sem pótolható jelentőségűvé múlt, jelen és jövő viszonylatában egyaránt.

Benkő Loránd

Jön—megy, hoz—visz

A két igepár használatáról értékes tanulmányt olvastam Szepesy Gyulától a Nyelvőr 1969. évi 4. számában (a problémájához kívánok hozzászólni). Bevezetőül azonban nyomban meg kell vallanom, hogy nem mindenben értek egyet a szerző megállapításaival.

1. Hol kezdjem? — Talán gyermekkoromnál. Csehszlovákiában, egy Ipoly menti kisközségben születtem. Szülőfalum akkor, sőt még 1945-ig is, színmagyar volt (s a környező községek is). Az elemi iskola hat osztályának elvégzése után 1930-ban beiratkoztam a szomszéd városka magyar reálgimnáziumába (igaz, abban az időben még ott nem volt más nyelvű). A tanári kar nagy részét magyar nemzetiségű tanárok alkották, de akadt köztük egy-két szlovák és egy német is. Azonban ők is mind a köznyelven, mind saját szakjuknak a nyelvén folyékonyan beszéltek magyarul. Középiskolai tanulmányaim idején nyelvművelésről mint külön tudományágról sosem hallottam. Az idegenszerűségeknek a negyedik osztályos stilisztika szentelt nagyobb figyelmet (germanizmusok, gallicizmusok stb.), de nem a mai szorosan vett nyelvhelyességi kérdések szemszögéből. Egyébként — még ma is élelmem emlékszem rá — már az első osztálytól fogva szinte mindennapos téma volt: ha az árut importáljuk az országunkba, akkor magyarul *behozzuk*, nem pedig: *bevisszük*, ha pedig exportáljuk országunkból, akkor magyarul *kivisszük*, nem: *kihozzuk*. E téren tankönyveink — rendszerint nem eredetiek, hanem fordítások csehből vagy szlovákból — gyakran tévedtek: különösen földrajzkönyveink *bevitel*-ről és *kihozatal*-ról beszéltek. Ezen szótévesztés oka — véleményem szerint — abban keresendő, hogy a szláv nyelvek a *hoz* és a *visz* igére azonos szót használnak (pl. a csehszlovákban *niesť*; ennek gyakorító alakja *nosiť*),

a cselekvés pontos irányát csak igekötőkkel tudják érzékeltetni: a *do-* az igével együtt rendszerint közeledést, közelítést fejez ki, a *vy-* pedig távolodást, távolítást. Persze ezt a funkciót még egyéb igekötők is elláthatják. Tankönyvfordítóink (többnyire nem magyar anyanyelvűek) annyira az eredeti hatása alatt állottak, hogy nem mindig sikerült rátapintaniuk a megfelelő magyar szóra vagy kifejezésre.

2. A *jön*—*megy* igepár helyes vagy helytelen használata azonban gimnáziumi tanulmányaim idején sosem került szóba. Mégis nemcsak én figyeltem föl rá, hanem osztálytársaim is, már az I. osztálytól kezdve. Ha ugyanis a padokban mocorgás vagy zaj támadt — a tanulók unva a hosszú és a fárasztó üldögélést vagy az egyhangú, színtelen előadást — mert bizony nem mindegyik volt érdekes, lebilincselő —, akkor a nem magyar anyanyelvű tanárunk így dörgött ránk: „Mindjárt *odajövök*” (ti. rendet teremteni). Nagyon komikusnak találtuk mi ezt a „Mindjárt *odajövök*” fenyegetést, olyannyira, hogy szünetekben egymást is ezzel „ijesztgettük”, sőt még a tornateremben és a sportpályán is (tornatanárunk sejtette, hogy valamelyik kartársát utánozzuk, de nem szólt, csak megértően mosolygott: a diákcsinnyek iránt kiváló humorérzéke volt). Később azonban, amikor már kezdtünk kinőni a gyerekcipőből, már nemcsak komikusan, hanem bosszantóan is hatott ez a „Mindjárt *odajövök*”. Szokatlannak, idegennek éreztük, hiszen se szüleinktől, se tanárainktól, de még csak a városka polgáraitól vagy szülőfalunk egyszerű, tanulatlan földműveseitől se hallottuk ezt a szólásmódot. Ha ugyanis innen oda, vagyis a kiindulópontból egy távolabbi helyre kellett távozniuk, akkor nem az *odajövök*, hanem helyesen az *odamegyek* kifejezés járt. A véletlen folytán volt három szlovák anyanyelvű osztálytársunk is (nem a palóc tájak szülöttei voltak). Az egyik sosem hibázott a címben említett igék helyes kiválasztásában, mivel már a bölcsőtől kezdve tanult magyarul is, és olyan tökéletesen tudta mindkét nyelvet, hogy aki nem ismerte családfáját, képtelen volt megállapítani anyanyelvét. A másik kettő az első osztályban még csak törve beszélt magyarul, később azonban már folyékonyan, de az „ide-oda jöves-menésben” gyakran „megbotlottak”, éppúgy, mint nem magyar ajkú tanáraink.

3. 1939-ben, huszonegy éves koromban a sors szele elsodort szülőfalumból, tehát kiszakadtam abból az ősi talajból, amelyen talán minden elődöm született, s ahol aztán ki is aludt életük tüze, elhamvadva az uraknak és százötven éven át a töröknek is rabszolga módra végzett robotban. (Községünk határának két dűlőneve, *Pogányárok*, *Vitézhegy* a török megszállás idejéből származik.) Drégelyvár környékéről Szegedre, onnan Szentésre, majd Kecskemétre kerültem. Katonai és hivatali szolgálatban Budapesten is eltöltöttem két esztendőt, majd Salgótarjánban, Losoncon, Miskolcon és még egyebütt is kikötöttem rövid időre. Általában keresztül-kasul bejártam az országot. Ezen nem szándékos, hanem véletlen „kalandozásaim” közepette csak Budán ütötte meg a fülem az *odajövök*. Még most is élénken emlékszem rá, hogy az egyik budai városrészben egy vasárnap népmulatsággal egybekötött búcsút ünnepeltek. Az ilyen alkalomról a közeli vidék lakosai se feledkeztek meg: legalább kikökkentek a hétköznapi szürkeségéből. A sátrak között, mint a hangyabolyban, nyüzsgtek a környékbeli falvakból odasereglett, színes népviseletbe öltözött sváb leányok és legények. Szóba elegyedtem velük, és sok minden felől érdeklődtem. Még most is csiklandozza a fülem, ha földézem ezt a tőlük

hallott mondatot: „*Odajövünk* a körhintához is, hiszen most van rá alkalom, hogy jól kihintázzuk magunkat.” Tulajdonképpen nem az egész mondat, csak az „*odajövünk*” birizgálta a fülemet. Ennek hallatára és diákkori emlékeimre is építve kezdtem megerősödni abban a föltevésemben, hogy az *odajövők* használata egyszerű, vagyis nem átképzeléses szituációkban idegen szülemény.

4. „A magyarok ugyanis a mai napig sem ”tudták” megtanulni a jön és a megy ”egyszerű, logikus” használatát” — írja Sz. Gy. nem kevés iróniával, idézőjelek közé téve egyes szavakat. Én ezt a visszajára fordított mondatot helyesen úgy fogalmaznám meg, hogy a nemzetiségileg vegyes házasságokból származó magyarok nem tudták megtanulni a *jön* és a *megy* természetes, magyaros használatát, mivel az eredeti és az átképzeléses helyzetek közti különbséget nem tudják érzékelni. Példáért nem is kell messzire mennem. Az egyik rokonom megboldogult anyósának német volt az anyanyelve (Pozsonyban született). Hatéves koráig nem is tudott másképpen beszélni. A magyar elemi iskola hat osztályát szlovák vidéken végezte, többnyire szlovák gyermekekkel együtt. Az iskolában tanult meg folyékonyan (de nem hibátlanul) magyarul, osztály- és játszótársaitól pedig szlovákul. Tizenhét éves korában magyar és csak magyarul tudó férfihoz ment férjhez, ennél fogva a család társalgási nyelve más nem lehetett, mint magyar. Ennek ellenére hosszú élete végéig mind a három nyelven egyforma folyékonyan beszélt, legszívesebben anyanyelvén, németül (de erre ritkán kínálkozott alkalom), habár német iskolába nem járt, és saját családi körében sem volt lehetősége ezt a nyelvet gyakorolni (gyermekai, unokái és dédunokái már csak magyarul beszélnek). Nem volt alkalma azonban a szlovák gyakorlására sem. Hogy mégsem felejtette el ezt a két utóbbit, talán annak köszönhető, hogy rengeteg népdalt tudott (mind a három nyelven), és napról napra énekelt a szebbnél szebb melódiákat. De el ne kalandozzak! Említettem: folyékonyan beszélt magyarul is, de nem hibátlanul. Néha-néha összekeverte az alanyi és a tárgyas ragozást, a szavak végén a zöngés mássalhangzók helyett zöngétlen párjukat ejtette, pl.: *hézag* helyett „hézak”, *fog* helyett „fok”, *boldog* helyett „boldok”, *darázs* helyett „darás” stb. A hosszú mássalhangzókkal is hadilábon állott, mivel csak ritkán sikerült őket kiejtenie, viszont ahol nem volt szükség hosszú ejtésre, ott aztán — talán tájnyelvi hatásra — nagyon is megnyújtotta a mássalhangzókat. Pl.: „nincsennek”, „helyyes” és még egy-két szóban, arról nem is beszélve, hogy a *jön—megy* igepárt a beszédben rendszerint fölcserélte (a *hoz—visz* esetében már ritkábban tévedett). Ha valaki hívta őt a másik szobából, a válasza csak ez volt: „Mindjárt jövök”, vagy: „Azonnal jövök”, avagy: „Mindjárt *odajövök*” stb. Bizonyos szókapcsolatokat és szó szerkezeteket is szigorúan a német vagy szláv észjárás szerint használt: *a levelet feldobtam a postaládába; kár a pénz; stb.*

Otthon a szülői házban vagy szülőfalumban én ilyen idegenszerűségekkel sosem találkoztam. Nagyanyám elbeszélése szerint apai és anyai ágon elődeim mind magyarok voltak (az ő emlékezete is csak a nagyszülőkig nyúlt vissza), úgyszintén a község többi lakosának az elődei is. Az egyetlen kántortanítón, községi kovácson, asztaloson, két csizmadían (később, haladva a korrallal, cipészekké „modernizálódtak”) és egy-két ácsos és kőművesen kívül a lakosság többi része földműveléssel teremtette elő mindennapi kenyerét. Nemesak a földművelők, hanem a helybeli iparosok is a palóc nyelvjárást beszélték, sőt a tanító száján is csak ritkán csúszott ki ajakkerekítéses *a*: ő is erősen hasonult a

palóc környezethez. Nem emlékszem viszont, hogy idegenszerűségeket vegyített volna beszédébe.

5. 1945-ben újra szülőfalumba költöztem, majd 1950-ben végleg megváltam tőle. Azóta évente csak egy-két napra látogatok haza. A lakosság homogén jellege 1945 után — ha nem is túlságosan — megváltozott, mivel Magyarországról tizenhárom szlovák család települt oda (ugyanannyi magyar családnak Magyarországra kellett költöznie), és az ország belsejéből egy magyarul nem tudó szlovák család. Mint érdekességet említem meg, hogy a Magyarországról áttelepültek „honosították” meg szülőfalumban a „suksüköt” (az ott addig ismeretlen fogalom volt), de a *jön*—*megy*, *hoz*—*visz* igepárok használatában éppoly biztosan eligazodnak ők is, mint a község őslakosai (még ma is ugyanolyan jól beszélnek magyarul — utódaik is —, mint szlováku).

6. Már nyolcadik éve, hogy Kassán lakom. Ebbe a városba a tatárdúlás után szép számmal bevándoroltak német telepesek is, és a szlovákokkal, magyarokkal és a gyér számú ruszinnal együtt az egykori „villa regiából” virágzó ipari és kereskedő várost fejlesztettek ki, amely egyúttal négy nemzetiség otthonává vált. Idők folyamán a német elem egyre csökkent, 1918 után kiszorult a köz- és társadalmi életből, és 1945 után teljesen el is tűnt. A ruszinok is asszimilálódtak: ma már csak vallásuk enged rájuk következtetni. A magyarság száma az 1945—1946-os időszakban csappant meg különféle okoknál fogva, és azóta is inkább csökken, mint emelkedik. Regionális színezetű, szinte csak a családi otthonokra s a magánérinkezésekre korlátozódott nyelvét figyelve (amelyből — Deme László szavaival élve — hiányzik a közéleti tárgyú szóbeliség) valóban erős ingadozás észlelhető a *jön* és a *megy*, a *hoz* és a *visz* használatában, rendszerint a *jön* a *megy*, a *hoz* pedig a *visz* rovására terjed, de csak azok beszédében, akik nemzetiségileg vegyes házasságból származnak. Akiknél ilyen tényező nem áll fenn, azoknál effajta „áthajlást” nem vettem észre. Ez a jelenség persze nálunk nem nevezhető germanizmusnak (mivel itt német hatásról már régen szó se lehet), de mégis cáfolhatatlan idegenszerűség.

7. A *jön* igével kapcsolatban Sz. Gy. a *mindjárt jövök*, *rögtön jövök* szókapcsolatot veszi leginkább védelmébe. Idegen nyelvekből kölcsönzött példák-
kal is igyekszik bizonyítani, hogy ezek a kifejezések se nem germanizmusok, se nem idegenszerűek. Szerény véleményem szerint ez az állítás igaz is, nem is. Nem németes, és nem is idegenszerű, ha a türelmetlenkedő vendég mellett elrohanó pincér így szól vissza: „Mindjárt jövök”, vagy: „Máris jövök” stb. A válasz pillanatában ugyanis a pincér és a vendég álláspontja mind térben, mind időben szinte ugyanaz. A távozó pincér a vendég asztalához való visszatérési szándékát másképpen ki sem fejezhetné, mint: „Mindjárt jövök”, „Azonnal jövök”, „Máris visszajövök” stb. (ti. ide, ebbe a helyiségbe). Nem idegenszerű ez a beszéd azért sem, mivel a magyar ember természetesen így szokott beszélni: „Most elmegyek (hazulról), de két nap múlva hazajövök” (visszatérek, -jövök, vagyis: innen oda megyek, de onnan ide [vissza.]jövök). Viszont fursán és mesterkélten is hangzana, ha a távozó pincér az ajtóból ezt kiáltaná vissza: „Mindjárt megyek”. A vendég még azt gondolná, hogy már nem is jön vissza. Más azonban a tér- és a beszédbeli szituáció, ha a konyhaajtóban először vagy újra megjelenő pincért szólítja asztalához a vendég. A hívásra a természetes, magyaros válasz csak ez lehet: „Mindjárt (azonnal,

rögtön, máris) megyek” (ti. oda az Ön asztalához). A „mindjárt odajövök” válasz azt juttatná eszünkbe, hogy a pincér nem magyar anyanyelvű, és nem tud jól magyarul, vagy pedig sokáig élt idegen nyelvű környezetben. A magyar ember ugyanis egy távolabbi pont felé indulás (távozás) előtt nem mondhatja, és nem is szokta mondani (hacsak közvetlen vagy közvetett idegen hatásra el nem romlott a nyelvérzéke), hogy *odajön*.

Az eddig elmondottak alapján önkéntelenül is adódhat a kérdés, hogy az egyszerű, kevésbé iskolázott vagy nem magyar iskolát végzett egyén hogyan igazodjék el ilyen finom árnyalati különbségek között, melyek bizonyos helyzetekben szinte határvonal nélkül olvadnak össze? Én úgy vélem, hogy e téren nem ütközik és nem is ütközhet akadályokba, ha anyanyelvét a családi környezetben idegen hatástól mentesen tanulja meg, és az iskolában szintén az anyanyelvén sajátítja el az ismereteket. A helyes utánzás ilyenkor — véleményem szerint — pótol minden nyelvhelyességi szabályt. Egyébként is irreális lenne szabályok „bemagolását” követelni attól, akinek a nyelv szakszerű ismerete se nem hivatása, se nem kedvtelése. Aki viszont nem részesül anyanyelvi oktatásban, ahhoz a szabályok több mint valószínű el sem jutnak. Az ilyen egyén persze — lépten-nyomon tapasztaljuk — gyakran téved az említett ígepárok használatában. Az idegen nyelvi környezet (az „idegen” ránk, kisebbségi sorsban élőkre csak nyelvészeti szempontból értendő!) zavaróan hat a nyelvérzékre: tompítja, és nemegyszer el is homályosítja. Ugyanis a kisebbség tagjai nemcsak a többség nyelvéből kölcsönöznek szavakat — legtöbbször teljesen fölöslegesen —, hanem átveszik gondolkodásmódját, ésjárását is. Még a magyar iskolákat végzett egyénektől sem ritkaság ilyesmiket hallani: „Köszönjük a jó ebédért”,¹ „Átellenőrizzük az adatokat”,² „A javaslattal egyetértünk, ezért leszavazzuk”,³ „Felvettem a fizetésem január hónapért”,⁴ „Elkészíttem a zárószámadást 1969. évért”,⁵ „A bank a tartozást már átfizette”,⁶ sőt e sorok írása közben egy egészen friss példára is bukkan-tam hetvenezer példányban megjelenő napilapunkban: „... a pártigazolványok cseréjét szigorú átigazolás előzi meg”⁷ stb. Nos, ha rövid félévszázad alatt ilyen nyelvi deformációk keletkeznek, csodálkozhatunk-e azon, ha a több száz éves Habsburg-uralom idején nyelvünkbe olyan germanizmusok is beszivárogtak, amelyeket ma már nem is érzünk idegennek. A *jön*, *hoz* esetében azonban az idegen ízt még ma is tisztán érezhető olyan szókapcsolatokban, melyeket legfeljebb csak Budapesten vagy nemzetiségileg vegyes lakosságú vidékeken használnak („Gyere már” — „Mindjárt jövök”, „Rögtön odajövök” stb.).

¹ Ľakujem za dobrý obed

² Prekontrolovali sme údaje

³ Súhlasíme s návrhom, preto odhlasujeme

⁴ Prevzal som svoju výplatu z a mesiac január

⁵ Vyhotovil som záverečný účet z a r. 1969

⁶ Banka preplatila dlh

⁷ „... výmene stránických legitimácií predchádza prísna previerka.” A *previerka* főnév a *preveri* igéből van képezve; alkotóelemeire bontva a *pre* igekötő jelentése ’át, keresztül’, a *veri* ige jelentése pedig ’hinni’. A kettő együttes jelentése: ’igazol’. Ha azonban a belőle képzett szlovák főnevet alkotóelemeire bontjuk, azaz: *pre* + *vierka*, a második tagnak egyedül már nincs semmilyen jelentése, ugyanis a szlovákban nincs *vierka* közfőnév. A fordító tehát az alapszó (*preveri*) alkotóelemeinek hatása alatt állott, először azokat fordította külön-külön, aztán az így kapott *átigazol* torzszülött szóból képezte a további korecsot, az *átigazolás*-t.

Helyesen állapítja meg Szepeszy, hogy a hazulról távozó Bandika vissza-kiáltása mamájának, hogy „Mindjárt jövök”, kifogástalan magyaros válasz, és ennél fogva természetes is. Téved viszont, amikor azt állítja, hogy ez a válasz azért helyes, mivel „sokszor milyen természetesen hangzik a *jövök* a *megyek* helyett”. Ez az állítás Bandika esetében csak akkor volna helytálló, ha a fiúcska nem visszatérésről akarná anyját biztosítani. A „Mindjárt jövök” visszakiáltással ugyanis természetesen és logikusan adja tudtára anyjának, hogy arról a helyről, ahová most megy, vagyis onnan, a célpontból visszatér ide, eredeti álláspontjára, vagyis a kiindulópontba.

Tételezzük föl azonban, hogy Bandika nem is megy Pistához, hanem ott marad az utcán vagy a parkban, és játszik pajtásaival. Közben a mama hívja haza: „Gyere már haza, édesfiam!”, vagy még erélyesebben: „Jössz már haza, Bandika?” Bandika erre, ha nem pesti fiú, így válaszol: „Rögtön (máris) *megyek*, édesanyám”, nem: „rögtön jövök, édesanyám”. (Lehet azonban, hogy a pesti Bandikák jó része ma is *megyek*-kel válaszol, mint annak idején, amikor még én is Pesten laktam.) A *Rögtön megyek* szép, magyaros válasz, mivel onnan, ahol a válaszadáskor tartózkodunk, hazafelé *menni* szoktunk, nem: *jönni*.

De lássunk még más példát is! — Gyermekekoromban, ha édesanyám őszi vagy téli délután megpillantotta a szemközti szomszédasszonyt az udvaron, így kiáltott át neki: „Margit, ma este *jössz-e* a fonóba?” A szomszédasszony erre így válaszolt: „*Megyek*”, vagy „*Elmegyek*”, nem pedig *jövök*, vagy *el-jövök*. De volt rá eset, hogy az utcán találkoztak össze, és a fönti módon föltett kérdésre a szomszéd Margit néni megint csak így válaszolt: *Megyek*, vagy *Elmegyek*. Ez is azt bizonyítja, hogy az Értelmező Szótár jogosan csillagozta meg a *Jössz-e már?* kérdésre adott *Jövök* választ, még akkor is, ha nem a legmegfelelőbb csoportba sorolta is. Az eldöntendő kérdésre — helyesen jegyzi meg Sz. Gy. — szóismétléssel szoktunk igenlő választ adni, de nem mindig: a *jössz*-re adandó válasz (és gyakran a *Hozol?*, *Hozod?* kérdésre adandó válasz is) ez alól a szabály alól kivétel.

Az eddig felsorolt szituációkon kívül vannak még bonyolultabb esetek is, ha pl. a mondatban az *ide* határozószó és a *megyek* ige kerül egymás mellé. Az *ide* az eddigi nyelvhelyességi szabályok szerint csak a *jön* igét tűrhetné meg maga mellett, a Sz. Gy. idézte „Csak ide megyek a sarokra” mondat azonban ékes bizonyítéka annak, hogy az *ide* és a *megyek* között nincsen „kutya-macska barátság”: szépen, testvériesen megférnek egymás mellett. Az Arany János szerkesztette szabály itt valóban nem állja meg a helyét, mivel felém, a beszélő felé senki és semmi sem közeledik, és tőlem sem távolodik senki és semmi sem. Én vagyok a cselekvés, a mozgás végrehajtója. Viszont az is igaz, hogy a *megyek* helyébe beiktathatnók a *jövök* igét is, és ezzel a cserével se a mondanivalón, se a Ferenczy Géza vagy Arany János alkotta szabályon nem esne csorba, a mondat hangzása azonban elvesztené természetességét: erőltettté, mesterkéltté válnék. Nem marad tehát más hátra, mint kitartani a nyelvszokás szentesítette *ide megyek* szókapcsolat mellett. Ebben a *megyek* ige hűen tökrözi a hazulról (vagy más kiindulópontból) való távozást, de ugyanakkor a célom felé való haladást is, az *ide* határozószó pedig érzékelteti a hallgatóval, hogy a célpontom nem távoli, hanem közeli, mivel csak ide, a közeli sarokra megyek, és nem tovább. Az *ide* tehát determinálja, meghatározza menésem irányát és végpontját. A mondaton belül — a matematika nyelvén szólva — két, alapjelentésében eltérő, vagyis nem azonos irányú összetevő

találkozik. Ennek a két különböző irányú hatóerőnek az *ide megyek* szókapcsolat a természetes nyelvi eredője. Az *ide megyek* szókapcsolat bár nem logikus, de mégis olyan természetes fejleménye nyelvünknek, olyan integrációs folyamat eredménye, amelyben még mikroszkóppal sem található idegenszerűség.

Logikai szempontból már nem ennyire bonyolult a „Hozzájuk már *megjött* a Mikulás”. Bár senki sem cáfolhatja meg Sz. Gy. állítását, hogy a *hová jött meg?* kérdésre a természetes válasz: *hozzájuk, Erzsikéékhez*, vagyis *oda*, mégis úgy gondolom, hogy az *oda* határozószó tulajdonképpen nem a cselekvés körülményét határozza meg, hanem csak általában utal, rámutat egy távolabbi helyre, amelyen az esemény már lejátszódott. Az *ide—oda* szabály — Sz. Gy.-nek megint igaza van — itt sem alkalmazható, mivel az idézett mondat átképzeléses helyzetet elevenít föl a hallgató képzeletében, ugyanis az esemény ideje és helye nem azonos az elbeszélés idejével és helyével, de ez utóbbi egyformán ismeretes mind a beszélő, mind a hallgató előtt.

„Képzeld, mi történt velünk vasárnap! Ülünk a vendéglőben egy kerti asztalnál, egyszercsak *odajön* hozzánk egy zöldkalapos ember...” — idéz egy újabb mondatot Sz. Gy. Nos, megint tűz és víz: jön egy zöldkalapos, és nem ide, amint a nyelvhelyességi szabály szerint elvárnók, hanem oda. Ennek ellenére nincs ebben a mondatban semmi kivetnivaló: se logikátlanság, se természetellenesség. Mint az előző idézetben, az *oda* ebben sem jelent se közeledést, se távolodást, csupán utalást, hogy abban a bizonyos vendéglőben, amelyet a hallgató éppoly jól ismer, mint a beszélő, és nem itt, a párbeszéd helyén és idejében, jött az asztalhoz egy ember. Ha azonban a vendéglőben eleveníteném föl a történeteket, akkor a mondat így alakulna: „Itt ülünk a vendéglőben egy kerti asztalnál, egyszercsak *idejön* hozzánk egy zöldkalapos ember...” Hová jött? Csak ide, erre a helyre, ahol most is tárgyalunk. Ebből is nyilvánvaló, hogy ha a mondat eredeti (nem átképzeléses) szituációt tükröz, a Ferenczy Géza-szabály kifogástalan.

A *jön—megy* igepárnak nemcsak a németben és az angolban, hanem a franciában is megtalálható a hasonmása (ezt valószínűen Sz. Gy. is jól tudja, csak nem tartotta fontosnak megemlíteni). Nem állíthatom viszont, hogy a franciák kínosan ügyelnének különválasztásukra, vagyis a közeledésre a *venir* 'jönni', a távolodásra az *aller* 'menni' igét használnák. Éppen a minap olvastam egy ifjúsági regényben, hogy az egyik fiúcska a másikat így buzdítja: „Viens avec moi à la pêche des écrevisses” (Gyere velem rákászni). A válasz: „Je viens tout de suite” (szóról szóra: Azonnal jövök). Hogy azonban helyes vagy helytelen ez a szólásmód, annak eldöntése a francia nyelvészekre tartozik (az ilyen tárgyú tanulmányokhoz nincs módunkban hozzájutni). Egyébként ez és hasonló tények nem jogosítanak fel bennünket arra, hogy velük saját hibáinkat mentegessük. A szótárak fordítása sem teljesen mérvadó az ilyen tárgyú perben, hiszen köztudomású, mennyi nyelvhelyességi hiba is található bennük. Eckhardt Sándor francia—magyar nagyszótárában (mely páratlan a maga nemében) az *aller* címszó alatt ez is olvasható: *on y va* — azonnal megyek, már jövök is, tehát az *aller* jelentését a *jön* igével is megtoldja. Igaz, csak másodlagos értelmet tulajdonít neki, valószínűen a pesti zsargon hatására.

Sz. Gy.-nek abban is igaza van, hogy így szoktunk beszélni: „Tegnap, amikor a színházból kijöttünk, tizenegyre járt az idő.” Viszont már nem állítható, hogy a *kijöttünk* helyett logikusan a *kimentünk* ige kívánkozik a mondatba. A *kijöttünk* szóban — akárcsak az *ide megyek* szókapcsolatban — a távolodás—közeledés fogalma egyszerre tükröződik, mivel a *ki-* igekötő a színházból való

távozást jelenti, a *jöttünk* pedig valami felé való közeledést érzékeltet, tekintet nélkül arra, hogy a színházat már maga mögött hagyó látogató hazafelé tart-e, vagy csak egy kis kávéház felé, hogy betérjen egy feketére. Persze egészen más-ként alakulna a mondat, ha a beszélő az esetet nem a színházon kívül, hanem azon belül mondaná el, vagyis: „Tegnap, amikor innen a színházból kimentünk, tizenegyre járt az idő.” A mondat szerkezeti fölépítése és a szavak megválasztása nemcsak azon múlik, hogy miről beszélek, hanem attól is függ, hogy álláspontom azonos-e, vagy sem a történet, esemény stb. színhelyével.

A szólásokot, közmondásokat és a beidegződött szókapcsolatokat illetően nehéz eldönteni, hogy a bennük előforduló *jön* ige használata mikor logikus vagy logikátlan, azaz: közeledést vagy távolodást fejez-e ki vagy sem. Ezek ugyanis több száz év alatt fejlődtek ki, és váltak közkinccsé. Ezeknél csak nyelv- vagy művelődéstörténeti, esetleg néprajzi kutatás deríthetne fényt egy-egy vitás kérdésre, de úgy vélem, fölösleges erőlködés lenne az effajta búvárkodás, hiszen mindnyájan tudjuk, hogy a szólások, közmondások és a beidegződött szókapcsolatok jó része már nem is szó szerint értendő, mivel gyakran olyan szavak is előfordulnak bennük, amelyek eredeti jelentését sok ember már nem ismeri. Pl. száz ember közül talán tíz százalék sem tudna arra válaszolni, mi a cser, mégis úton-útfélen hallani: *cserben hagyta*. Vagy: *sok van a rovásán* stb. De hányan tudnák elfogadhatóan, értelmesen megmagyarázni, mi a rovás?

8. Az előzőekből láttuk, hogy nemcsak valódi és átképzeléses, hanem egységesítő helyzetek is előfordulnak (*csak ide megyek a sarokra, kijöttünk a színházból* stb.) vagyis amikor egyetlen szókapcsolattal (*ide megyek*), sőt egyetlen igekötős szóval (*kijöttünk*) is a hallgató képzeletében tudatosítjuk, hogy két különböző irányú tevékenység (távolodás és közeledés) térben és időben egységesül. Ez a tömörítő, összegező kifejezési forma a *hoz*—*visz* igepárnál is gyakori, mégpedig vagy az *ide* határozószó, vagy a megfelelő igekötők alkalmazása révén (*csak ide viszem a tejet a csarnokba; kihoz, bevisz*; stb.). Ha pl. a fiamtól azt kérдем, hogy „*Kihozod a kalapom?*”, nyilvánvaló, hogy én a szobán kívül tartózkodom (pl. az udvaron), tehát a kalapot felém közelíti, de ugyanakkor a szobából távolítja. A „*Beviszed a könyvem a szobába?*” kérdés szintén integrációs helyzetet tükröz, de az én álláspontom szerint ítélve, illetve ahhoz viszonyítva a scirend fordított, mint az előző mondatban.

9. Sz. Gy. állítását, „Hogy a *hoz* és *visz* igének rigorózus különválasztása mennyire nem helytálló, mennyire nem törvényszerű...” úgy módosítanám, hogy „a *hoz* és a *visz* igének rigorózus különválasztása nem mindig helytálló, nem mindig törvényszerű”, persze nem azért, „hogy több nyelvben azonos igét használnak a 'hoz' és a 'visz' kifejezésre” (erre a tényre ugyanis a nyelvészeken kívül az idegen nyelveket tudók aligha figyelnek föl, az idegen nyelveket nem ismerők pedig — számuk nem éppen jelentéktelen — erről közvetlenül tudomást nem is szerezhetnek), hanem azért, mivel egyes igekötők és határozószók a *hoz* (közelít) és a *visz* (távolít) alapjelentését a magyarban úgy módosítják, hogy az ige (vagy az igéből képzett főnév) velük együtt két jelentés hordozójává válik, egyszerre sűríti magába, és egyszerre is vetíti ki a közelítés és a távolítás fogalmát, azaz: egységesít. Persze e téren sincs korlátlan „szabadság”: az élőbeszéd gyakorlata, a nyelvszókás gyakran megálljt parancsol. Nem használhatjuk tehát derűre-borúra, saját tetszésünk szerint a *hoz*-t a *visz* helyett (vagy származékszóikat) és fordítva, csupán azon az alapon, hogy

az egyik talán rokonszenvesebb a másiknál. Példaként legyen szabad megemlítenem az *import* és az *export* szót, ugyanis mindkettő széltében-hosszában ismeretes újságolvasóink, rádióhallgatóink és televíziónézőink előtt. Tudjuk azt is, hogy az *import* magyarul *behozatal*, és csak néha *bevétel*, az *export* viszont csak *kivétel*, és sosem: *kühozatal*. Állításom az élőnyelvből vett példákkal igazolom: „Hazám gabonából *importra* szorul.” Ha az *import* szót mellőzni akarom, mondatom így fogalmazom meg: „Hazám gabonából *behozatalra* szorul.” Nem mondhatom viszont, hogy „Hazám gabonából *bevételre* szorul.” Az ilyen kifejezés mód ha nem is germanizmus, de idegenszerűségtől mégsem mentes. Ha azonban idegen ország importja kerül szóba, az *import*-ot fordíthatom *bevétel*-lel is, persze szebb, választékosabb a *behozatal*. Pl.: „Norvégia gabonából *importra* szorul” mondatot így is kifejezhetem: „Norvégia gabonából *bevételre* szorul”, de még jobb: „Norvégia gabonából *behozatalra* szorul.” Látjuk tehát, hogy az *import*—*behozatal* mellett a *bevétel* se mindig fattyúhajtása nyelvünknek, bár a *visz* törszó éppen az ellenkezőjét jelenti mint a *hoz*, a *be*-igekötő azonban mindkettőt közös mederbe és egy irányba tereli.

Nagyon találóan jegyzi meg Sz. Gy. azt is, hogy ha valakinek az utcán azt mondjuk, „Holnap *elhozom* hozzád Lehár új operáját is”, az *elhozom* nem germanizmus. Én ezt még megtoldanám: nem is idegenszerűség, mivel a beszélő és a hallgató álláspontja egybeesik, és az ígért anyagnak egy tőlük távol eső pontról való elmozdítását, távolítását az *el* igekötő, a hozzájuk való közelítését pedig a *hozom* ige fejezi ki. A két ellentétes irányú mozgatás, akció az *elhozom* szóban integrálódik. Ha azonban a párbeszéd nem az utcán, hanem telefonon bonyolódik le, akkor a mondatba az *elhozom* már nem illik bele, mivel az *elviszem* kívánczik a helyére: „Holnap *elviszem* hozzád Lehár új operáját is.” Ebben az új helyzetben a beszélő és a hallgató álláspontja már nem azonos, ennél fogva a beszélő a hallgatóhoz csak vihet, nem hozhat. Ha mégis az *elhozom* szót használná ebben az új mondatban is, nem fejezné ki magát magyárosan. Nem osztom tehát Sz. Gy. véleményét, hogy „Ha azonban a mamának telefonálunk, akkor már beszélhetünk így: »Ma este hét óra körül arra járunk, hozzád is beugrunk. Mit *hozzunk* neked?» ” Itt a *hozzunk*-ban, mint a mesebeli óriás hajlékában, erősen érezhető az „idegen szag”. Helyesen tehát: „*Mit vigyünk* neked?”

10. Ha nem érték is egyet teljesen Sz. Gy. megállapításaival, mégis elismerem, hogy nem egyszer visszaszár hibáztatást tárt fel, és a *jön—megy, hoz—visz* ígepárral kapcsolatban bátran, szókimondóan mutatott rá az eddigi nyelv-helyességi szabályok merevségére; nem sikerült azonban — véleményem szerint — bebizonyítania teljes érvénytelenségüket. Az Arany János alkotta szabály még mai szemmel nézve sem helytelen, csak merev, tehát nem általános érvényű, mivel „annyi jövés-menés” közepette csak az író vagy a beszélőt helyezi a sürgős-forgás középpontjába: feléje futnak a szálak, és tőle is ágaznak szerteszét. Az író vagy beszélő ezen központi helyzeténél fogva csak a saját álláspontjáról és szemszögéből látja és nevezi meg a feléje tartó (centrifugális) vagy a tőle távolodó (centripetális) mozgást: ami feléje tart, közeledik, az jön, ami pedig tőle távolodik, az megy. A szabály így, a központi figyelő szemszögéből ítélve helyes, de nem széles körű, s ezért nem is lehet általános érvényű. Általános érvényű szabályt alkotni — az eddigiek is bizonyítják — nagyon nehéz, gyakran talán lehetetlen, amint azt a *jön—megy, hoz—visz* ígepár esetében is tapasztaljuk. Az élet ugyanis a maga tarkabarkaságában,

bonyolultságában különféle, sőt sokrétű helyzeteket és szempontokat teremt. A „Csak ide megyek a sarokra” idézettel is Sz. Gy. biztosan tapint rá a valóságra, hogy az író vagy beszélő központi helyzetből kerülhet peremhelyzetbe is, amikor ugyanis valaki vagy valami feléje mint célpont felé nem közeledik, és tőle sem távolodik senki és semmi sem, minthogy ő maga közeledik egy ponthoz vagy távolodik attól. Ilyen esetben se az Arany János, se a Ferenczy Géza alkotta szabály nem alkalmazható, mivel a mondatban két ellentétes pólusú szó (legyen szabad átvitt értelemben így neveznem őket) került egymás mellé, s ezek engedelmeskedve a fizika törvényének, nem taszítják, hanem vonzzák egymást. Hogy miért, azt főntebb szerény erőmhöz mérten igyekeztem megmagyarázni.

Én továbbra is osztozom Simonyi nézetében: „németes szóhasználat: majd odajövök hozzád e h. odamegyek; odahozom a könyvedet e h. odaviszem . . .”, még akkor is, ha a németben nincs is a *hoz*—*visz* igepárnak megfelelő kifejezés (az *odahozom* valószínűen az *odajövök* analógiájára keletkezett). Ha nem volna ezekben a hibáztatott szólásmódokban idegenszerűség, vagyis ha nem szabták volna őket idegen kaptafára, akkor kisdiákkoromban — amint már említettem — fizikatanárunk nem szerzett volna nekünk annyi derűs, sőt komikus pillanatot a „Mindjárt *odajövök*” (ti. a katedráról a hátsó padokhoz) fenyegetéseivel. Akkor mi még mit sem tudtunk nyelvünk idegenszerűségeiről, a gúnyos mosolyt tehát nem mesterségesen táplált ellenszenv váltotta ki, hanem az említett „fenyegetés” szokatlan hangzása, természetellenessége és furcsasága. Bár vegyes nemzetiségű vidéken azóta már többször is találkoztam ezzel a „furcsa jövevény”-nel, mégis a mai napig sem tudtam vele megbarátkozni. Még szerencse, hogy használata nem gyakori, ezért az *odamegyek* fölött még nem vette át az uralmat. Inkább csak az idegen anyanyelvűeknél vagy a nemzetiségileg vegyes házasságból származottaknál „divatos” és „természetes”.

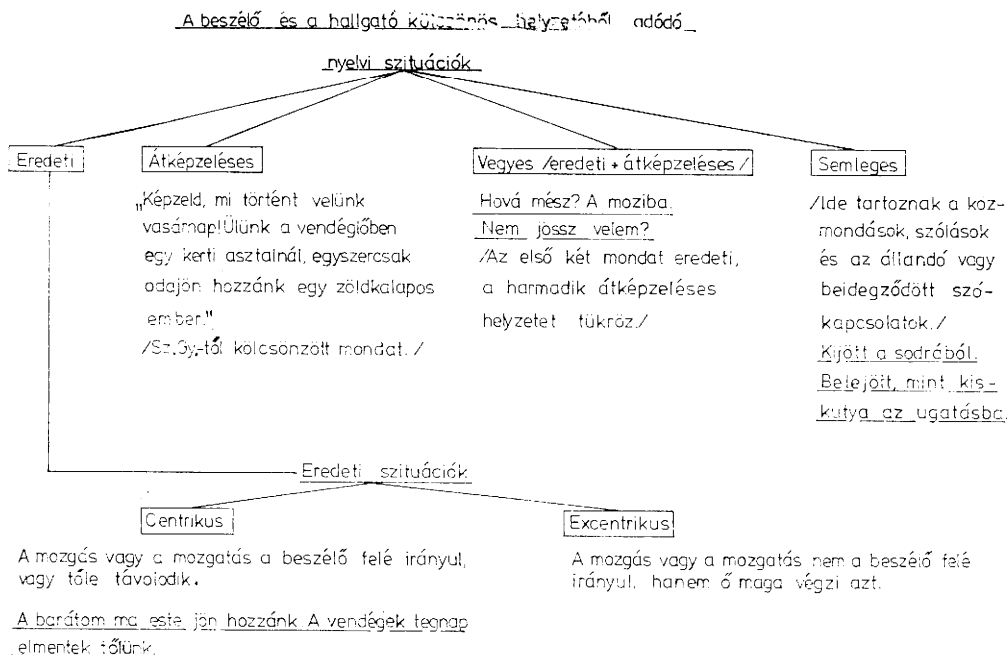
II. „Sokszor hallhattuk, olvashattuk és tapasztalhattuk, hogy a magyar ember az eldöntendő kérdésre többnyire nem *igen*-nel válaszol, mint a német vagy több más idegen nyelv, hanem szóismétléssel” — jegyzi meg Sz. Gy. Ez való igaz, azonban sajnálatos tény, hogy az *igen* egyre jobban „betolakodik” nyelvünkbe, és a szóismétléses válasz rovására terjed. Már annyira gyakori, mint az *odajövök*, *odahozok*, vagy még jobban, Sz. Gy. mégis meghagyja a „germanizmusok jegyzékében”. Hangsúlyozom: bármennyire „magyar sajátosság” is a szóismétlés, mégis a *jön*, *hoz* igével kapcsolatban adott válaszokban ritkán érvényesül. Megfigyeléseim szerint csak akkor fordul elő, ha a beszélő és hallgató álláspontja, valamint célpontjuk is azonos (a *hoz* ige-nél a célpont azonossága nem föltétlenül szükséges). „*Eljössz* ma hozzánk?” — „*Eljövök*” — válaszolom, ha történetesen nem nálunk, hanem a barátom lakásán hangzik el ez az invitálás. Ha azonban barátom az én lakásomban teszi föl ugyanezt a kérdést, akkor a természetes válasz már nem az „*Eljövök*”, hanem az „*Elmegyek*”, ugyanis a célpont már nem esik egybe a párbeszéd helyével. Ha pl. még nálunk ezt is kérdezi: „És elhozod a sakkot?”, a természetes válasz: „El” vagy „Elviszem”, nem „Elhozom”, viszont barátom lakásán csak az utóbbi válasz állja meg a helyét. A *jössz?*—*jövök* forma tehát, ha az álláspontok és a célpont nem azonosak, az ép nyelvérzékű magyar embernek idegen: ilyenkor a természetes válasz a *jössz?*-re a *megyek*. Pl. ha a kartársam a szomszéd irodából szólítgat magához: „Gyere”, „Gyere már”, erre én ter-

mésztesen, magyarul csak így válaszolhatok: „Mindjárt *megyek*”, vagy: „Azonnal *megyek*”, nem pedig: „Mindjárt *jövök*”, „Mindjárt *oda-jövök*”, amint azt Sz. Gy. tévesen állítja. Ha a beszélő és a hallgató álláspontja egybeesik is, de a közös célpont távoli, a *jössz?* kérdésre akkor sem válaszolhatok *jövök*-kel. Ha pl. az irodában munkatársam megkérdezi: „Eljössz velem a könyvtárba?”, válaszom csak ez lehet: „El” vagy „Elmegyek”, és nem: „Eljövök.” Az utóbbi helyzetekben az *oda-jövök*, *el-jövök* válaszok vitathatatlanul germanizmusok. De lássunk még olyan esetet is, amikor az álláspontok pillanatnyilag eltérőek, de a célpont ugyanaz. „Az igazgatóságra mentem. Rögtön *jövök*” — olvassuk a ajtaján. Vajon germanizmus-e itt a „Rögtön *jövök*” válasz? Nem, egyáltalán nem az, mivel a boltos eredeti álláspontja nem az igazgatóságon van (ott csak rövid ideig, ideiglenesen tartózkodik), hanem a munkahelyén, itt a boltban, amely ajtaja előtt én is várakozhatom a többi vevővel együtt. Ide, erre a helyre a boltos csak jöhet (visszajöhet), de nem mehet, mivel egyrészt itt van az eredeti álláspontja, másrészt ez a kiindulópontja, de egyúttal a végső célpontja is; mostani ideiglenes tartózkodási helyéről (onnan, az igazgatóságról) tehát távozik, megy, de felém és saját eredeti álláspontja felé közeledik, vagyis jön. A szlovák ilyen helyzetekre használja a „Hned sa vrátim” szólásmódot is (Mindjárt visszatérek), persze ott is gyakoribb a „Hned prídem” (Mindjárt jövök’).

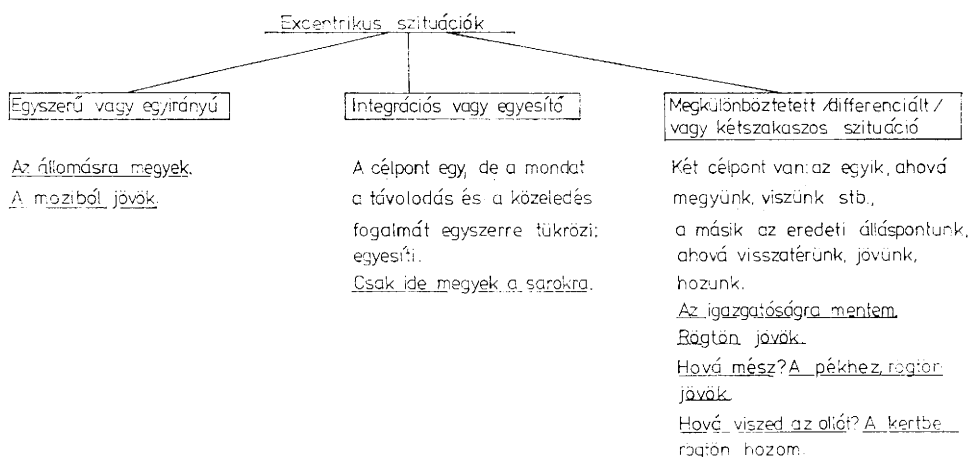
12. „Vannak olyan szituációk, amikor az alapjelentés ellenére mindig a *jön* és a *hoz* igét használjuk a *megy* és a *visz* helyett” — állítja Sz. Gy. „Például a »Hová mész?« kérdésre a távozó személy válasza a küszöbön túlról is csak efféle lehet: »A pékhez, mindjárt jövök.« — »Hová viszed az ollót?« A házból kilépő, már az épületen kívül levő, a kérdezőtől távolodó személy válasza: »A kertbe, mindjárt hozom« stb.” Bárhogy elemezgetem is ezeket a mondatokat, a *megy* és a *visz* alapjelentést csak a kérdésekben és a rájuk adott válaszok első részében (a hiányos mondatokban) lelem föl (s ez másként nem is lehet), viszont egyáltalán nem található az a válaszok második tagmondatában: „Mindjárt jövök”, „Mindjárt hozom”, hiszen ez utóbbiak csak kiegészítésképpen, magyarázatul, mintegy „ráadásul” hangzottak el. Tulajdonképpen el is maradhattak volna, de a válaszadó mégis használta őket, hogy elejét vegye egy újabb kérdezősködésnek, amely szükségszerűen és természetesen így hangzott volna: „Mikor jössz?”, vagy: „Mikor hozod vissza?” Ebből is látszik, hogy a szóban forgó mondatok pontos szakaszok szerint elhatárolható két alapjelentést tükröznek a mozgást vagy mozgatót kifejező igékkel kapcsolatban: innen—oda távozik(megyek), onnan—ide pedig közeledem, visszatérek, vagyis jövök; ugyanígy: ha innen—oda valamit áthelyezek, akkor viszek, ha pedig onnan—ide visszaállítok valamit, akkor hozok. Nem vitás tehát, hogy a mozgás, illetve mozgató két különböző irányú szakasza pontosan kirajzolódik és elkülönül, differenciálódik egymástól. Az itt idézett mondatok éppen ellentétes esetei a „Csak ide megyek a sarokra” mondatnak, mivel az *ide megyek* szókapcsolat a távolodás—közeledés fogalmát (az egyik ponttól távolodom, de ugyanakkor a másik felé közeledem, azaz megyek) nem differenciálja, hanem integrálja, vagyis egyesíti.

13. Elhamarkodottnak tartom Sz. Gy. ítéletét, hogy „A *jövök* és a *hozom*, *hozok* hibáztatott használata nem idegenszerű, nem germanizmus . . .”, ugyanis nincs elfogadható módon bebizonyítva, hogy a nyelvhasználat való-

ban szentesítette a *mindjárt jövök, rögtön odajövök, azonnal odahozom* szókapcsolatot az *odamegyek, odaviszek* rovására. Ki vagy milyen intézmény, mikor és hogyan igazolta, hogy az egész magyar nyelvterületre kiterjedő, megcáfolhatatlan ténnyel állunk szemben? Hol van arra bizonyíték, hogy a lakosság túlnyomó része használja? Még az sem perdöntő, nem is ítéletsemmisítő argumentum, hogy a budapestiek nyelvében (ott sem mindenkinél) gyakran, vidé-

1. ábra

2. ábra

ken pedig (nemzetiségileg vegyes vagy egykor vegyes területeken) itt-ott előfordul. Egyelőre csak szórványos jelenségről lehet szó, habár igaz is (saját tapasztalatomból is tudom), hogy a negyvenes évek óta Budapesten feltűnően elterjedt a *mindjárt jövők*, *odajövők*, *oda hozom* szóhasználat nem átképzeléses szituációkban is.

Befejezésül megpróbálom a fenti szemléltető táblázat formájában felvázolni és összefoglalni a *jön* és a *megy*, a *hoz* és a *visz* igepárral összefüggő nyelvi szituációkat.

Nem fogadhatom el Sz. Gy. véleményét, hogy a Molnár János alkotta szabály „szintén szűk körű”, mivel a semleges és a differenciált szituációkon kívül a többit mind magában foglalja. Márpedig — amint az általam összeállított táblázat is mutatja — azok száma nem egy, és nem is kettő, s ha figyelembe vesszük azt a tényt is, hogy a differenciált szituációk szakaszaira külön-külön szintén alkalmazható, akkor 85–90%-ra fedi a valóságot. Ez pedig nem alacsony és nem is lebecsülendő értékhatár. Az ellen viszont már nem lehet ellenvetésünk, hogy a szóban forgó szabály „eléggé bonyolult”, de a szituációk is komplikáltak, ezért alig remélhető, hogy a jövőben sikerül majd valakinek az eddigi szabályokat olyan közös nevezőre hozni (vagy teljesen újat teremteni), hogy abban az összes szituációk maradék nélkül bennefoglatassanak. Viszont ha egy vagy két szituáció kívül rekedne is egy új, tömören de mégis világosan és szabatosan megfogalmazott szabályon, az még nem csökkentené a szabály értékét, hiszen a legtöbb szabály alól lehet kivétel.

*

Bár mondanivalóm egy kissé hosszúra nyúlt, megjegyzéseimmel mégsem sikerült kimerítenem az eredeti témát, ugyanis ez annyira bonyolult kérdéskomplexum, hogy sem egy, sem két tanulmánnyal még nem lehet pontot tenni a végére. A *jön* és a *hoz* több mint egy évszázados, újra és újra megújuló perében csak az egész magyar nyelvterületre kiterjedő alapos és tárgyilagos fölméréssel lehetne végérvényes ítéletet hirdetni. Ilyen akcióhoz azonban nemcsak a gyűjtők hatalmas seregére lenne szükség, hanem nagyszámú és szakemberekből álló apparátusra is, hogy az összegyűjtött anyagot rendezzék és tudományos igényességgel fel is dolgozzák. Ez azonban még pénz és idő kérdése is lenne, tehát nagy anyagi áldozatok árán csak hosszú idő múltán nyerhetnék valódi képet.

Szeretném még leszögezni, hogy megfigyeléseim és gazdag tapasztalataim alapján csupán tanúvallomást tettem, és nem a döntőbíró szerepére vállalkoztam.

†Kapás Ferenc

Élménynevek

Az élménynek fontos — ha nem is meghatározó — szerepe van a diáknévadásban. Erről egyszer röviden már szóltunk (Nyr. 95: 41). Egy-egy film, színházi előadás, rádió- és tévéadás alapja lehet néhány diáknévnek. Feltűnő, hogy tévésorozatokból (főként rajzfilmekből), krimikből veszik a neveket, sőt az Esti mese és a mesedarabok jellegzetes alakjai diáknévként is előfordulnak,

jöllehet 15—18 éves fiatalokról van szó.¹ Az is elgondolkodtató, hogy a kötelező olvasmányokban szereplő személyek nevei alig-alig fordulnak elő diáknévként.

Közösségi élményről van tehát szó, s éppen ezért kedvelik a diákok az effajta neveket, noha tartósságuk csekély, rendszerint egy év. Ha elmúlik az élmény hatása, el-eltünedeznek a nevek is, és újabb élmény alapján újabb nevekkal ruházzák fel egymást a tanulók. Élménynévnek így azt a típust nevezzük, amelyet a tömegtájékoztatási eszközök, kulturális intézmények előadásai, egy-egy könyv (főként meséskönyv) elolvasása után ismernek meg a diákok, és különböző indokok alapján adnak egymásnak — még az elnevezett akarata ellenére is. Expresszívításuk a névadás időpontjában igen nagy, de utána gyorsan csökken. Nagyon ritka az a név, amely egy évnél tovább él. Ekkor a névadás indítéka újabb tényezőkkel bővíthet.

Az élményneveknek az alábbi fajtáit állapítottuk meg: **1.** A vezetéknévhez kapcsolódó elnevezések. **2.** A keresztnévhez kapcsolódó elnevezések. **3.** Külső tulajdonságot jelölő elnevezések. **4.** Belső tulajdonságot jelölő elnevezések.

1. A vezetéknévhez kapcsolódó elnevezések tartalmazzák a legtöbb nevet. Hangalaki hasonlóságok (általában a nevek eleje egyezik meg) alapján adott nevek: *Maci Laci* (Maczkó Péter; a Foxi Maxi című sorozatból), *Zorro* (Zolnai), *Bakfitty* (Bakos; a Rózsa Sándor című sorozat egyik szólásmódja alapján adott név), *Fabulon* (Fábián; a tévéreklám alapján), *Jenő* (így!) (Jenővári; Jókai Mór *És mégis mozog a föld* című regényének hatására), *Pató* (Bathó; az ismert Petőfi-vers alapján). Olykor nehéz felismerni a hangalaki hasonlóságot: *Hugó* (Lugosi) < *Lugó* (Hugó, a víziló), *Kopasz* (Kovács; a Kojak-sorozatból), *Galambocskám* (Galambos; az orosz színdarabok egyik szólásmódja a névadás alapja). Asszociációs nevek: *Fanni* (Kármán Tibor), *Nyomozó* (Kántor; Szamos Rudolf: Kántor nyomoz című művének kutya-hősről), *Rokov* (Potemkin; oroszos nevére kapt a Tarzan-regények egyik ellenszenves szereplőjének a nevét). A hangalak és az asszociáció együttesen is szerepelhet: *Szigeti veszedelem* (Szigethy).

2. A keresztnévhez kapcsolódó elnevezések között vannak egyszerű névfordítások, amelyeket külföldi filmekből szedtek ugyan, de közelebbi helyük általában nem határozható meg pontosan: *Dzsoni* < Johnny (János), *Csarli* < Charlie (Károly), *Zsan* < Jean (János). Igen érdekes változatok fordulnak elő ebben a kategóriában is: *Béni* (Béla; a Flinstone-család című sorozatból), általában azonban a saját név megmarad, s a hangalak is hasonló lehet: *Mardel* (Márta) < Mardi < Márti (a Süsü keselyű című sorozatból), *Rozalicska*, *Rozalicska lelkecske* (A fekete város Rozáliájának megszólításából), *Styx Jankó* (János; Offenbach: Orfeusz az alvilágban című operettjéből), *Kandúr* (András; Kandúr Bandi a Foxi Maxi rajzfilmsorozat egyik szereplője), innen származik a *Finci* (Irén) név is. Asszociációs név is akad: *Farkas* (Piroska), *Negyven* (Medárd; az ismert mondóka alapján). Az elő- és utónév együttesen is előfordulhat, pl. Gortva Gabriella azért kapta a *Gézengúz Guszti* (olykor: *Gégé*) nevet, mert a monogramja megegyezik a Süsü keselyű című sorozat szereplőjével.

¹ A gyűjtés az újszászi gimnáziumban történt folyamatosan 1967–77. között.

3. A külső tulajdonságot jelölő elnevezések alapja a hasonlóság, azaz egy vagy több tulajdonság jellemző az elnevezettre. Az arcvonások hasonlóságára utalnak a következők: *Emil* (Erich Kästner: *Emil és a detektívek* című regényében előforduló Walter Trier-rajzokra hasonlít), *Guszlík* (A négy pán-célos című lengyel filmsorozat egyik hőisére hasonlít), *Szindbád* (egy Krúdy-adaptációban a Szindbádot alakító Lukács Sándor színművészre hasonlít), *Dzsozi* (így!) < José (egy angol film spanyol hőisére hasonlít). Egyéb tulajdonságok: *Pempő* 'kövér' (kabarédarab alapján), *Tévémaci* 'lassú mozgású', *Mukk* < Muck (az ismert Hauff-mese és film alapján).

4. A belső tulajdonságot jelölő elnevezések a leginkább sértőek. Egy-egy olyan vonást emelnek ki, amely az elnevezettnek a legkevésbé tetszik. Éppen ezért ezek a nevek a harag, a sértődés forrásai lehetnek. Pl *Dinó* < Dino 'nyalánk, falánk' (a Flinstone-család című sorozat kutyája), *Mazsola* 'butácska, együgyű' (Esti mese a tévében), *Kotkoda* 'sokat beszélő, „prézsmítáló”' (Esti mese), *Lujza* 'tudálékos' (a Jenő és Lujza című kabarédarabból), *Aleksz* (a Tarzan-könyvek egyik ellenszenves figurája), *Lúke Aladár* (A Mészga-család tagja), *Lúke Tóni* 'butáskodó' (a Flúgos futam című sorozatból) stb.

A bemutatott neveket hallva jót mosolygunk, hiszen szellemesek, és a legtöbb esetben igen találóak (bár az elnevezettek éppen ezt tagadják legjobban). Természetesen ismernünk kell, hogy miről és kiről nevezték el egymást a diákok; egyébként érthetetlenek lennének a nevek — vagy esetleg félremagyaráznánk őket. Ekkor azonban elveszítenék sajátos hangulatukat is.

Nem a gyerekeség (gyermetesség) játszik szerepet a névadáskor, hanem a humor, a tréfálkozó hajlam. Nem véletlen, hogy néhány évvel később, a katonai idő alatt sem ritkák az efféle elnevezések. Tehát a katonai ragadványnevek között is találhatunk élményneveket (MNY. 69: 73).

Mizser Lajos

Lengyel nyelvű művelő könyv az idegen szavakról

Az idegen szavak nyelvünkben való használatáról folyó viták közepette nem érdektelen kitekintésünk határainkon túlra is, és megnézni, hogyan értékeli az idegen szavakat nyelvünkben a velünk sok tekintetben hasonló helyzetben levő közép-kelet-európai nemzetek nyelvű művelői. Ezúttal a lengyel Nyelvű művelő Társaság (Towarzystwo Kultury Języka) egy 1976-ban megjelent kiadványa¹ alapján szeretnénk tájékoztatást adni a lengyel nyelvű művelők álláspontjáról.

A lengyel indoeurópai, közelebbről nyugati szláv nyelv, szókincsének, mondattanának és frazeológiájának „európaisodása” az utóbbi évezred során mégis hasonló idegen elemek befogadásával történt, mint a magyaré. Lényeges eltérés viszont, hogy míg ez idő alatt a magyar nyelvrokonaitól időben és térben messzire eltávolodva fejlődött, a lengyelt a rokon szláv nyelvek egy részével nemcsak a nyelvrokonság fűzi össze, hanem bonyolult, a történelem során

¹ Halina Rybicka: *Losy wyrazów obcych w języku polskim* [Az idegen szavak sorsa a lengyel nyelvben]. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976. 153 lap.

gyakran változó irányú és intenzitású kölcsönhatás is. A szláv rokon nyelvek hatása a lengyelre a X. századtól napjainkig kimutatható, de mivel a szlávok széttelepülése (i. sz. I—II. sz.) óta a lengyel törzsek szomszédságában mindig éltek más szláv törzsek, szavak — köztük idegen (pl. germán, román) szavak — vándorlása a korábbi évszázadokban is bizonyosra vehető. Az első jól kimutatható más szláv nyelvi hatás a lengyelt a kereszténység felvétele idején (X. század) érte: a keresztény terminológia jórészt cseh közvetítéssel honosodott meg a lengyelben, tehát már morfológiailag „szlávositva”, ami e szavaknak a lengyel nyelv rendszerébe való beilleszkedését nagyban megkönnyítette (pl. lengyel *kościół* ’templom; egyház’ < cseh *kostel* ’templom’ < latin *castellum* ’erőd, vár’; később a szó a lengyelből tovább vándorolt a keleti szláv nyelvekbe, vö. orosz *коѣѣл* ’római katolikus templom’). A cseh irodalmi nyelv később is (XIV—XVI. sz.) mintául szolgált a lengyel irodalmi nyelv kialakulása során. A nagy számú keleti szláv (ukrán és belorusz) lakossággal való több évszázados egy államban élés következtében e rokon nyelvek is gyarapították a lengyel szókincset, hatásuk a XVI—XIX. század folyamán jól kimutatható, a XIX—XX. században pedig a rokon szláv nyelvek közül elsősorban az orosz hatott erőteljesen a lengyelre. A közeli rokon nyelvek hatása a lengyel szótörténet és a nyelvművelés sajátos, a magyarban — legalábbis a nyelvtörténetnek az írásbeliség kezdete óta tartó korszakában — párhuzammal nem rendelkező problémája: az e nyelvekből átvett szavak „idegensége” a lengyelül beszélők számára korántsem volt mindig nyilvánvaló, idegen voltak kiderítése a szókincs történetével foglalkozó szakemberektől is gyakran széles körű szóföldrajzi, művelődéstörténeti stb. vizsgálatot követel. Ezzel kapcsolatos a lengyel nyelvművelés egyik ma is időszerű problémája: a II. világháború óta a lengyelbe egyre nagyobb számban bekerülő russzicizmusok kimutatása és nyelvhelyességi megítélése. E problémakör ismertetésére még visszatérünk.

A klasszikus és a nyugat-európai nyelvek hatása a lengyel szókincsre hasonlóan erős volt, mint a magyarra. A kereszténység római változatához való csatlakozás következtében a latin nyelvek rendkívül nagy szerepe volt Lengyelországban. A német városi polgárság betelepítése a középkorban, valamint a nagy területen való állandó érintkezés az egész történelem során sok német jövevényszó meghonosodásával járt. A XVI—XVII. században erős olasz hatás érte a lengyel szókincset, a XVIII—XIX. század pedig a már korábban is jelentkező francia hatás erőteljességének a korszaka. A XX. században — az orosz mellett — az angol jövevényszavak száma növekszik a legjelentősebb mértékben.

A keleti (török, arab, perzsa stb.) jövevényszavak az e szempontból szerencsésebb történelmi körülmények folytán a lengyelbe többnyire az ukrán és belorusz (kisebbségben a magyar és a nyugat-európai nyelvek) közvetítésével kerültek.

A lengyel szókincs idegen eredetű szavakkal való feltöltődésének történeti áttekintése után H. Rybicka részletesen foglalkozik az idegen szavak meghonosodásának folyamatával, jövevényszavakká válásuk, elavulásuk vagy eltűnésük kérdéseivel, a lengyel irodalmi nyelv különböző stílusrétegeiben és a csoportnyelvekben való gyakoriságukkal. A könyv második része a tükrözőkkel és a tükröjelentésekkel, a mondattani és a frazeológiai calque-okkal foglalkozik szintén történeti összefüggésben; ennyivel tehát a könyv tartalma tággabb, mint amire a címből következtethetnénk.

A vázlatos történeti áttekintés és a könyvben tárgyalt témakörök jelzése után valamivel részletesebben ismertetjük a kiadvány lapjain kibontakozó nyelvművelői koncepciót, valamint a lengyel nyelvművelésnek az idegen szavakkal és minden más „idegenszerűséggel” kapcsolatos mai gondjait.

A lengyel irodalmi nyelvet elkerülte a purizmus XIX. századi főhulláma: a lengyel nyelvművelés ma is liberálisabb az idegen szavakkal szemben. Különösen a görög és latin eredetű, vagy e nyelvek elemeiből mesterségesen alkotott tudományos és műszaki szakszókincs terjedését nem kifogásolják a lengyel nyelvművelők, jelenlétüket nyelvükben az Európával fenntartott kulturális kapcsolatok természetes következményének tartják; a régi, elterjedt idegen szavak mesterséges, erőszakolt „lengyelesítését” nem támogatják, sőt ellenzik. H. Rybicka a következőképpen fogalmazza meg véleményét erről a kérdésről:

„A nyelvnek az idegen elemektől való túl szigorú »megtisztítása« nemcsak azért nem lehetséges, mivel számos jövevényszó olyan tárgyakat és fogalmakat jelent, amelyeknek nincs lengyel megfelelőjük [. . .], hanem azért sem, mert a nyelv mint társadalmi alkotás nem elszigetelten fejlődik, hanem szoros kapcsolatban a civilizáció, a kultúra és a tudomány fejlődésével. Ez pedig napjainkban nemzetközi jellegű.

Lehet és kell is küzdeni azért, hogy az idegen szavak divatja ne öltön ijesztő méreteket, de eleve kudarcra van ítélve minden olyan akció, amely az általánosan használt internacionalizmusoknak a lengyel nyelvből való kiszorítására irányul.

Sőt mi több, ez — csakúgy, mint a társadalmi, a tudományos és a kulturális élet más területein is — valamiféle kínai fal emelése lenne köztünk és Európa más nemzetei között és ezáltal önmagunk provinciálisságra kárkoztatása, ami soha, de napjainkban különösen nem kívánatos jelenség” (53—4).

Ez az álláspont nem zárja ki a harcot az idegen szavak ellen mindazokon a területeken, amelyeken azok túlsúlya a nyelv jellegét fegyveti. Így például egyes iparosmesterségek ma is zömmel német eredetű szakszókincsének legáltalább részben történő „lengyelesítését” H. Rybicka a „közeljövő sürgető feladatának” tartja (57), és örömmel állapítja meg, hogy noha újabb és újabb angol jövevényszavak is megjelennek a sportnyelvben, egyre gyakrabban használják lengyel megfelelőiket is, pl. *bokser*: *pięściarz* 'ökölvívó', *futbol*: *piłka nożna* 'labdarúgás', *ping-pong*: *tenis stołowy* 'asztalitenisz' stb. (37).

A tükörszavak megítélésében hasonló kettősség mutatkozik, mint az idegen szavakéban. A latin-görög eredetű és számos európai nyelvben meghonosodott tükörszavak jelenlétét a lengyelben természetes jelenségnek tartják, pl. lengyel *sumienie* 'lelkiismeret' (*s-* '-val, -vel; együtt' + *umienie* 'tudás', vö. német *Gewissen*, orosz *совесть*; mindezek a latin *conscientia*, ill. a görög *συνείδησις* tükörszavai); lengyel *wpływ* 'befolyás' (*w-* 'be-' + *ptyw* 'folyás', vö. német *Einfluss*, orosz *влияние*, latin *influxus*, görög *ἀπόρροια*); stb. A klasszikus nyelvek mintájára alkotott tükörszavaktól és -kifejezésektől eltérően többnyire negatív nyelvhelyességi megítélésben részesülnek a német és az orosz mintára alkotott calque-ok. A különösen a nyugat-lengyelországi beszélt nyelvben gyakori német tükörszavak és -kifejezések (pl. *podpadający* 'feltűnő', vö. német *auffallend*) terjedésében a lengyel nyelvérzék megingását látják. Ennek ellenére a meghonosodott tükörszavak (pl. *światopogląd* 'világ-nézet', vö. német *Weltanschauung*; *listonosz* 'postás, kézbesítő' vö. német *Briefträger*) ellen a lengyel nyelvművelők nem küzdenek, erőfeszítéseiket in-

kább a mondattani és a frazeológiai calque-ok terjedésének meggátolására összpontosítják (pl. *nie jestem w stanie* 'nem vagyok képes', vö. német *ich bin nicht imstande*; *szukać za czym* 'keres valamit', vö. német *nach etwas suchen*).

A lengyel nyelveművelőknek jelenleg komoly gondot okoznak az orosz tükörszavak, -jelentések, -kifejezések és mondat szerkezetek, amelyek elsősorban a sajtó nyelvében terjednek, majd onnan átkerülnek a köznyelvbe is. A russzicizmusok idegen jellege a lengyel és az orosz nyelv hasonlósága miatt nem szembetűnő. Gyakran az is előfordul, hogy az orosz hatás a lengyelben is meglévő kifejezési eszközt támogat, és így „szól bele” kívülről a lengyel nyelv fejlődésébe (pl. az orosz *мне нужно/мне надо* + főnévi igenév szerkezet hatására a lengyelben mind gyakoribbá válik — az egyébként lengyel szempontból is helyes — *trzeba mi* + főnévi igenév szerkezet a 'kell' többi lehetséges kifejezési módja: *powinienem* + főnévi igenév, *muszę* + főnévi igenév rovására).

Jelentős orosz hatás mutatható ki a mondattanban, különösen az igevonzatok terén, pl. *ograniczyć się czym* 'valamire szorítkozik, korlátozódik' (*do czego* helyett), vö. orosz *ограничиваться/ограничиться чем²*; *ryzykować czym* 'kockáztat valamit' (*co* helyett), vö. orosz *рисковать чем*; stb. Számos orosz frazeologizmus tükörfordítása is terjed a mai lengyelben, pl. *nie bacząc na to* 'annak ellenére' (a lengyel *mimo to* helyett), vö. orosz *несмотря на то³*.

A tükörszavak, a tükörkifejezések és az idegen mondat szerkezetek nyelvhelyességi megítélése H. Rybicka megfogalmazásában elutasítóbb, mint az idegen szavaké:

„A calque-ok mélyebben behatolnak a nyelv struktúrájába, mint a »felszíni« szókölcsönzések. Látszólag saját nyelvi nyelvi felépítésük következtében nem harcolunk ellenük olyan határozottan, mint a beszélők zöme által idegennek érzett jövevényszavak ellen”. — „Miközben kiköpünk egy szúnyogot, lenyelünk egy tevét” — idézi ezzel kapcsolatban Aleksander Brückner mondását (97).

H. Rybicka munkájának nagy erénye, hogy az idegen szavak kérdését nyelvtörténeti és művelődéstörténeti összefüggéseiben, a nemzetközi kulturális és tudományos együttműködés fejlődése tükrében tárgyalja. Ily módon könyve az idegen szavak árnyalt nyelvhelyességi megítélésén túl széles körű és színvonalas szótörténeti tájékoztatást is nyújt. A lengyel nyelv idegen elemeivel kapcsolatban a nagy lengyel nyelvészek és egyben nyelveművelők — A. Brückner, Z. Klemensiewicz, W. Doroszewski — által kialakított álláspontot követi és alkalmazza a mai viszonyokra: nem kell eleve harcolni minden ellen, ami idegen, hiszen a lengyel nyelvet története során számos és elég erős idegen nyelvi hatás érte, és bár szókincsének jelentős hányada jövevényszó, nem veszítette el „lengyelségét”; határozottan fel kell venni viszont a harcot a nyelv sajátos jellegét veszélyeztető idegen mondat szerkezetek és az idegen nyelvi kifejezések szolgai fordításainak a tehetetlenségi erő — gondolati restség, a nyelvi lelemény hiánya — okozta terjedése ellen.

Zoltán András

² A szláv irodalmi nyelvek közötti bonyolult kölcsönhatásra jellemző, hogy az alapige (*ограничить*) — és maga a *граница* 'határ' főnév is — az oroszban lengyel jövevényszó, vö. S. Kochman: *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w.* Słownictwo. Opole 1975. 62—70.

³ E kérdéskörrel részletesebben magyarul l. Zoltán A.: Az orosz nyelv hatása a mai lengyel nyelvre: Budaörsi Füzetek. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Budaörsi úti kollégiumának tudományos kiadványa. Budapest, 1973. 153—67. A lengyel igevonzat terén megnyilvánuló orosz hatásról részletesebben l. D. Buttler: *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny.* Warszawa, 1976. 93—101.

A betűkettőztetés kérdése helyesírásunk legújabb kori történetében

1. A mássalhangzók hosszú időtartamának kettőzött betűvel való jelölése írásbeliségünk kezdeteiig visszanyúló hagyománya ortográfiánknak. Bár a kvantitás pontos megkülönböztetésére századokon át nem sok gondot fordítottak a régiség betűvetői — s így a *levt* (KT.), *aldot* (LobkK.), *kőzöt* (Dévai), *elöt* (Bornemisza) stb. alakok egyszerű *t*-jének éppúgy hosszú a hangértéke, mint ahogy rövid hangot jelöl az *ewtett* (JókK.), *ffyadat* (ÉrdyK.), *attyamfia* (Heltai) stb. kettőzött mássalhangzója —, legkorábbi szövegemlékeink *odutta*, *igg*, *wimagguc*, *iorgoffun*, *vezeffe*, *oggun*, *unutte* (HB.); *eggen yg*, *kyniuhhad*, *maraggun*, *bezzeg*, *kynzaffal*, *ullyetuk* (ÓMS.); *keguſſege*, *egeſſege*, *ascunnac* (GyS.); *ſciulheffen*, *ſciuttet*, *benne* (KT.) alakjaiban kétségtelenül a hosszú időtartam mai jelölésmódjának előképeit szemlélhetjük. Az írásgyakorlatnak ebbeli folyamatosságát az sem akasztotta meg, hogy időnként egyesek — mint például Baróti Dávid (vö. Fábíán: AkHElőzm. 73) — megismétlés helyett aposztrófot tettek a betű mögé vagy vízszintes vonáskát föléje.

A hosszúság feltüntetésében magától értetődő természetességgel érvényesült a kettőztetés kialakult írásszokása akkor is, amikor bizonyos (korábban mellékjeltelen vagy mellékjeles) egyjegyű betűket kétjegyűek váltottak fel. Ezek közül a legrégebbiek a XIII. sz. második felében felbukkanó *s* Heltai óta megszokás nélkül élő *ty*, *gy*, *ny*, *ly*. A *dz* a kódexek korában tűnik fel; az *sz*-et Sylvester alkalmazza először; a *cs*-t Pázmány kezdi rendszeresen használni. XVII. századi a *ds* (mely az iskolai helyesírás nyomán 1922-től kezdve *dzs* alakban szerepel), nemkülönben a *zs*, melynek használata Révai óta terjed, és lesz fokozatosan általánossá. Hosszú időn át közéjük tartozott a mai *c* elődje, a *cz* is, amely 1430 körül honosodik meg a kancelláriai helyesírásban, de csak jóval később, Kazinczy és Vörösmarty közvetítésével lesz közhasználatúvá. (Vö. minderre Kniezsa: MHir.² 34.)

A kétjegyűeknek a betűk sorában való megjelenése, majd fokozatos meggyökeresedése kettőztetésük módjának új problémáját veti fel. Elegendő-e a hosszú időtartam jelölésére csupán az első írásjegyet megismételni, vagy ép-ségben hagyva az alapformát, kétszer egymás után csonkítatlanul kell leírni a kétjegyű betűt? Az írásgyakorlatban hosszú ideig nagy bizonytalanság és következetlenség mutatkozik ebben a kérdésben. Fábíán Pál vizsgálatai szerint az első akadémiai szabályzat kiadása (1832.) előtti évtizedekben tizenkét szakírónál az *ly*, az *ny* és a *ty* mindig, a *cz* (*tz*) és a *cs* (*ts*) túlnyomórészt (kilenc szerzőnél) csonkított, ellenben az *sz* (*fs*) mindig, a *gy* pedig majdnem mindig (tíz szerzőnél) teljesen kettőztetéssel jelentkezik (AkHElőzm. 76—7). Táblázatának adatai között nincs példa a *dz* kettőztetésére, a *ds*-é és a *zs*-é pedig csak egy-egy szakírónál fordul elő *dsds*, illetőleg *zssz* formában (i.h.).

Mai helyesírásunkat az egynél több jegyű mássalhangzó-betűk kettőztetésének módjában grammatikai elveken alapuló egység és meglehetősen következetesség jellemzi. Ez az állapot természetesen nem máról holnapra jött létre. Szabályozott helyesírásunk története folyamán, mint annyi másban, a kettőztetés kérdésében is nemegyszer heves vitákban csaptak össze az ortográfiai kérdések szakértőinek ellentétes nézetei. Ezek a harcok mozdították elő azt a fokozatos fejlődést, amelynek egyes szakaszait és állomásait kívánjuk áttekinteni a továbbiakban.

2. A legfontosabb lépést a szóban forgó probléma elvszerű megoldása felé az 1832-ben kiadott, első akadémiai szabályzat, a „Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai” tette meg. Idevágó regulája szerint „Ha az összetett betűk kettőztetést kívánnak: csak az első kettőztetik, p. o. *asszony*; kivéven, a' hol a' gyökér miatt a' teljes kettőztetés elkerülhetetlen, mint p. o. *vesz-, enyész-*ből *vesz-szen, enyész-szen*” (i. m. 8). Mint az idézet mutatja, az első szabályzat az „összetett” betűk közül csak az *sz-et* említi példáiban, és csak az egyszerű (tő- és ragozott) szavakban előforduló kettőztetésről szól. De hogy a' előírás más területekre is vonatkozik, azt már részletesebb és pontosabb fogalmazásban közli a szabályzatnak két évvel később megjelentetett, második kiadása. Eszerint „Hol az összetett betűk eredetikepen már kettőzve hallatnak, csak az első iratik kétszer, p. o. *faggyú, illy, asszony, hattyú*. Ellenben, hol kettőztetésük ragasztás vagy összetétel által eszközöltetik, illetén rövidítésnek a' gyökér fenntartása miatt nincsen helye; e' szerint tehát így irunk: *öcs-cse, király-lyá, tudomány-nyal, vesz-szen, Nagygyőr, ponty-tyá*, nem *öc-cse, Nag-győr* stb.” (AkH. 1834. 9). Hasonlóan nyilatkoznak a további kiadások is 1853-ig bezárólag.

A „gyökér” (= ragozott szavakban a szótő, összetettekben az előtag) épségben tartására kell tehát mindenkifölött ügyelnie az írónak, amikor kétjegyű betűt kettőztetett formában vet papírra. Hogyan járjon el azonban akkor, ha nem ragozott, hanem *k é p z e t t* egyszerű szó leírásakor támad ilyen problémája? Erről nem szólnak a korai szabályozók. A Nyelvtudományi Bizottmánynak 1856-ban kiadott, az 1832 óta eltelt időszak helyesírási szabályait revideáló javaslata is csupán annyi közöl, hogy ahol „ragozás vagy ösztétel útján támad az összetett mássalhangzók kettőztetése, ott e rövidlet [= a csonkított kettőztetés] gyöksérelem nélkül nem alkalmazható (péld. a vesszen, gonosszal írásmód által a törzsök ekép csonkúlna: *ves, gonos*)” (AkHJ. 1856. 10). Ilyen körülmények között az expressis verbis” megfogalmazott szabály hiányában az az írásszokás alakult ki a gyakorlatban, hogy a képzett szavakban csonkítottan kell kettőztetni a kétjegyű betűt. Ehhez nyilvánvalóan alapot szolgáltatott az *annyi, ennyi*-féleknek régóta kialakult írásmódja is, hiszen ezekben a teljes kettőztetés éppen „gyöksérelem”-mel járt volna.

A csonkított kettőztetésnek a képzett szavakban való alkalmazását helyesli Hunfalvy is, amikor „A' magyar helyesírásrul” értekezve azok véleményének követésére buzdít, „kik a' ragot a' képzőtül az által akarják megkülönböztetni, hogy a képzőt összevonva, a' ragot egészen kiírva teszik ki” (MNyszet. 1 : 164). De ugyancsak Hunfalvy az, aki elsőnek mutat rá, hogy a toldalékos szó kétféle (ragos és képzős) kategóriájának más-más írásmódja nincs kellően megalapozva. Úgy látja, lehetséges volna „arrul meggyőzni az embereket, hogy a' *vesszen* stb. kétjegyű bötűje annyit ér, mint a vessző-é, melyet ha ketté osztok, ezen egyszerű (de kétjegyű) betűket mutatja: *sz sz*” (MNyszet. 2 : 102).

Hunfalvy nézete nem marad visszhang nélkül. A Nyelvtudományi Bizottság az 1876-ban kiadott szabályzatban ugyan továbbra is az *öcsce, vesszen*-féle írásmód mellett foglal állást, de az idevágó szabály szövege után — az akadémiai szabályzatok történetében példa nélkül álló módon — egy „különvéleményt”-t is közöl. Ennek szerzője — Simonyi szerint (NyF. 5. sz. 8) Joannovics György — azt a nézetét nyilvánítja, hogy a *hiszszük*-féle írásmód „a szófejtés elvének betűszerinti értelemben felel meg. Mindamellett is meg kell jegyeznünk, hogy a módosító betűk egyikének mellőzésével eszközölt írásmód is hiven adná vissza az összetett mássalhangzónak kettős hangzását; ez pedig földolog a ma-

gyar helyesírásban, a mely a kiejtésen sarkallik, mint föelvén” (AkH. 1876. 15). Úgy véli, hogy a *loccsan*, *hisszük*-féle egységes írásmód „nagy alkalmatlanságtól mentené meg a magyar írást, és régen érzett szükségnek felelne meg” (i. h. 16).

A Nyelvtudományi Bizottságot továbbra is foglalkoztatta a kérdés. 1877-i javaslatában azonban nem a Joannovics javasolta módon kívánta megteremteni a toldalékos alakok írásának egységét. Nem a *hisszük*-féle alakok írásmódját igazította a *loccsan*-félékéhez, hanem megfordítva: ezeket amazokéhoz, vagyis a kétjegyűek teljes kettőztetésének szabályát terjesztette ki a képzett alakokra is (l. AkHJ. 1877. 14). Noha a bizottság előadója, Hunfalvy a javaslat előterjesztésekor Révai tekintélyére hivatkozva a *vadásszon* típusú írásmódnak fogta pártját, és helytelenítette, hogy az 1856-i javaslat töcsonkítást látott benne, hiszen „nem volt magyar olvasó, a ki az *ssz*-ben nem ismerte volna fel az *sz*-nek kettőztetését” (AkÉrtő. 1877. 163), az Akadémia a korábbi gyakorlatot erősítette meg: a ragozott alakokban a teljes, a képzettekben a csonkított kettőztetés szabályát tartotta érvényben (l. AkH. 1879. 13).

Ezzel azonban korántsem került le az ügy a napirendről, sőt az írásmód vitája Simonyi 1891-i javaslatainak előterjesztése után vert nagyobb hullámokat. Simonyi már az 1877-i akadémiai javaslat kritikájában is a *királlyal*, *öccse*, *visszük*-félék helyessége mellett tört lándzsát (l. Nyr. 6 : 489), 1891-i négy indítványának egyikében pedig a kétjegyű mássalhangzók kettőztetésének következetesebbé, ésszerűbbé tételét sürgette. „Az *oszzszuk*, *veszszzen*-féle igealakok — írja javaslatának indoklásaként —, igaz, hogy hajdan *j*-vel hangzottak: *oszjuk*, *veszjen*; de ugyanazokban a régi nyelvemlékekben a *hosszú* és *asszú* szó is *j*-vel van még: *hoszjú*, *aszjú*! Igaz továbbá, hogy *aranynyal*, *asszonynyal* valaha így hangzott: *aranyval*, *asszonyval*; csakhogy azonfelül az *annyi*, *ennyi* is ebből lett: *aznyi*, *eznyi*, az *asszony* régente *ahszony* volt és így tovább! Mért kell tehát ezeket ma kétféleképp írunk? hol van itt a következetesség? Sőt tovább megyek. Ha ez az igealak *oszzszuk* másképp irandó, mint a *hosszú* szó, akkor ezt az ígét *bízzad* szintén meg kellene valahogy különböztetni ettől *izzad*, *kalappal* más *pp*-vel volna irandó, mint *szappan* stb. Micsoda szórészálhasogatásra jutnánk az ilyen pedáns következetességgel? De a mai szabályok szórészálhasogatása még csak nem is következetes s azért valóságos gyötrelem az iskolai tanításban, az életben pedig vajmi kevesen törődnek ezzel az agyafűrt szabállyal, csak szegény korrektoroknak kell vele bajlódni minden cél és haszon nélkül. De még azok sem tudják e csoda-szabályt pontosan alkalmazni, s én vállalkozom rá, hogy ellene való vétségeket kimutatok még az Akadémia s a Kisfaludy-társaság kiadványaiban is. [Bekezdés.] Az Akadémia állandó Nyelvtudományi bizottsága már tíz évvel ezelőtt egyhangúlag elhatározta, hogy mihelyt ismét revízió alá kerül a helyesírás, el fogja ejteni ama céltalan megkülönböztetést és helyébe az úgynevezett csonkítást teszi általános szabállyá.” (NyF. 5. sz. 11—2.)

Simonyi javaslata ellen Volf György tiltakozott a leghevesebben. A Budapesti Szemle 1891-i 66. kötetében azt fejtegeti, hogy az *aranynyal*, *veszszzen*-féle alakok nem az *ny*-nek *v*-ből, az *sz*-nek *j*-ből való eredetét kívánják megmutatni, hanem magának a szónak a feltüntetése a céljuk. A Simonyi említette *asszony*, *hosszú*, *annyi*, *ennyi* írásmódja nem tekinthető analógiának, mert ezek alakja „többé nem *hoszjú*, *ahszony*, *aznyi*, *eznyi*; ellenben a *vesz*, *arany* még mindig *vesz*, *arany*. Hogy milyen volt a szó hajdan, azzal a helyesírás nem törődhetik; hogy milyen ma, azzal kell törődnie, azt kötelessége föltüntetni. . . . Csak ott

van fölmentve e szabály alól, ahol lehetetlen követnie, mint például ezekben: *tessék, lássék, vessen, fusson*, melyekben nem képes a *tetsz-, látsz-, vet, fut* alapot föltüntetni" (i. h. 471—2). A *veszszen, aranynyal*-félék „hűségesen ragaszkodnak a magyar helyesírás fő elvéhez [!], az etymológiához”. Ezeknek és az *adjon, fogtam, viaszból*-féléknek a szabálya azonos. Úgy véli, hogy „ha a magyar helyesírásban nem volna meg az etymologia elve, akkor az iskolának kellene azt követelnie”; továbbá: „A nyelvtudás minimuma, hogy a tanuló az alakok sokaságában fölismerje a szót. Mit ér az a helyesírás, mely erre nem ösztönzi mit ér az a nyelvtanítás, mely erre nem oktatja?” — kérdi. (I. h. 472—3.)

Simonyi válasza a folyóirat 1891-i évfolyamának 68. kötetében jelent meg, s tartalmával kétszeresen is meglephette az olvasót. „... a kétjegyű mássalhangzók kettőztetéséről nem akarok vitatkozni — írja —, mert elismerem, hogy e tekintetben Volf ügyesen védi a fönnálló szabályt. Új [!] és tetszetős az a magyarázat, hogy a *vesz-szen, asszony-nyal* írásmódnak célja a szótó alakjának megőrzése... ép úgy, mint az *adjon, fogtam* írásmódnak. Ebben tehát a mi józan etymologikus írásunkat következetesnek mondhatni, s igazságszeretetemnek engedek, midőn a fölhozott új okadatolással szemben e részben tett indítványomat elejtsem... (Azt a kibúvót javasolhatom ugyan, de talán furcsállanak, hogy hát ezentúl így kettőztessük a kétjegyű mássalhangzókat: *szz, nyy*. Akkor azután *veszzen, asszonyyal* az etymológiába sem ütköznék, s a *sziszen, anyyi*-féléktől sem különböznék.)” (I. h. 312.)

Az az ötlet, hogy a toldalékolás alkalmával a kétjegyű betűnek ne az első, hanem a második jegyét ismételjük meg, bizonyára nemcsak a mai olvasó meghökkenését váltja ki, hanem — ahogy Simonyi gyanította — az egykorúak többségére is hasonló hatással lehetett, bár — mint Zolnai Gyula említi egy cikkében — „egyik nyelvészünknek annyira tetszett, hogy magánleveleiben az *összel*-féle írásmódot használta” (MNY. 38 : 43). Zolnai egyébként egy-egy régi (1549-ből, illetőleg 1640-ből származó) erdélyi irat *frwsina asszont, meszzel* 'mésszel' és *hoszzu* adatában az említett írásforma előzményét látja (uo.). Mivel azonban mindhárom példában az *sz* hang hosszúságáról van szó, vagyis olyan hangéről, amelyet éppen az említett korszakban *sz-szel* is, *z*-vel is jelölték, valószínűbb, hogy nem történeti előzménnyel, hanem a kettőztetésnek olyan sajátos esetével van bennük dolgunk, mint például a Bécsi K. *saruckal* 'sarukkal' szavában, amelyben a *k* hang két különböző betűje került egymás mellé. — A „kibúvó”-nak mondott írásmódra a továbbiakban még visszatérünk.

Simonyi tehát visszavonta indítványát, Szarvas Gábort és Kalmár Eleket azonban nem győzte meg Volf „új és tetszetős” magyarázata. Szarvas szerint a csonkítatlan kettőztetést nyilván „a serdülő tanulók éretlensége és bambasága” követeli meg a ragozott alakokban, hiszen „a magyar ifjúság oly bárgyú és fejlagyára esett”, hogy ha az álmoskönyvben azt olvassas *Királyal beszélni: tisztesség*, „bárhogy dörzsölje homlokát s bárhogy verítkezze is, reá nem jön, hogy a *királyal, asszonnyal* szavaknak *király* ér *asszony* a tövük; csak egy mód van arra, hogy a szeme fölnyiljék, ha tisztáni világosan nyomtatva maga előtt látja, hogy: *király*-lyal, *asszony*-nyal” (Nyr. 20 : 549). De ha így áll a dolog, akkor miért kell a *roggyik* ige *roggyan* származékában *gygy* helyett *ggy*-t írni? „Nincs oly tökéletes nagyító üveg” amely ebben az alakban megmutatná a szótó hű képét (i. h. 550). — Kalmár: Elek szintén pedagógiai szempontból szól a kérdéshez. „A helyesírás ... az

iskolának legelső leckéje a nyelvtanból. Akkor még se szótest vagy tő, se képző vagy rag nem ismeretes a tanuló előtt. Nem is volna rájuk szükség jó sokáig, csak épen e két alak miatt kell anticipando megismertetni az ifjakkal. Mennyi munka és idő vész el ezzel pl. egy vegyes nyelvű iskolában s hány meg hány alkalmi megjegyzés, magyarázat következik mégis utána! S ez alatt magának a nyelvnek tanulása vall kárt. Örülnünk kellene, hogy egyáltalában van valamelyes cím ennek a szabálynak eltörlésére, nem hogy ebben keressük a nyelvtani készütség próbakövét” — írja (Nyr. 21 : 112). Megállapítja, hogy „a szóról a népnek is van fogalma, a hangról és betűről is; ... de ragról, ragozásról vagy éppen ragozás folytán keletkezett alakokról ő sohase beszél, s az a szabály, mely efélékről prédikál, sohase maradhat meg emlékezetében” (i. h. 113).

Szarvas és Kalmár érveinek bizonyára jelentős szerepük volt abban, hogy Simonyi mint a Nyelvtudományi Bizottság előadója az 1900-i helyesírási javaslatban újból előterjesztette korábban visszavont indítványát. Miután ezt az Akadémia mereven elutasította, iskolai helyesírásába vette föl a csonkított kettőztetésű ragozott alakokat. Ezzel azután lényegében el is dőlt a vita. (Legalábbis ami a ragozott közszókat illeti.) Hiába kel ki ugyanis Szily Kálmán a Budapesti Szemle 1903-i évfolyamában az „orozva költ paragraphus” ellen (114. k. 299), s minősíti olyannak, amely „megérdemli az erős megbélyegzést” (Nyr. 32 : 332), azt már nem akadályozhatja meg, hogy az iskolai írásgyakorlat ki ne hasson az iskolán kívülre is. Az akadémiai és az iskolai helyesírás egyeztetésére törekvő 1915-i javaslat Simonyi szabályának kodifikálását indítványozza. Bár ezt egyesek — mint például Méhely Lajos (l. AkÉrtő. 1917. 492—3) — hevesen ellenzik, mások pedig — mint például Zolnai Gyula (l. Nyr. 46 : 277—8) — csak fanyalogva veszik tudomásul, az 1922-i szabályzat a csonkított kettőztetést minősíti szabályosnak a ragozott közszókban, s így járnak el a további szabályzatok is mindmáig.

3. A *vessen*-féle ragozott és a *szissen*-féle képzett alakok írásmódjának összhangba kerülése az első jelentős állomás a kétjegyűek elvszerű kettőztetésének fejlődésmenetében. A ragozott alakok problémája azonban ezzel még nem rendeződött véglegesen. Az évtizedekre nyúló megelőző vitákban nem esett szó a kétjegyű mássalhangzóra végződő tulajdonnevek *-val* ~ *-vel*, *-vá* ~ *-vé* ragos alakjainak írásmódjáról.

A tulajdonnév — azonosító funkciójánál fogva — mindig különleges kategória volt helyesírásunkban; a társadalom írásgyakorlatában szabályozás nélkül is kialakult a tulajdonnév (és különösen a családnév) „sérthetetlenség”-ének elve, az a sajátos elv, melynek értelmében a tulajdonnév alapalakját a toldalékolás során sem szabad megváltoztatni. Simonyi az iskolai helyesírásban nem nyilatkozik arról, hogy az *arannyal*, *királlyá* alakok csonkított kettőztetése az *Arany* és a *Király* családnév *-val*, illetőleg *-vá* ragos alakjának leírásakor is érvényesítendő-e, és az 1915-i akadémiai javaslat sem fogalmaz meg szabályt a kétjegyű betűre végződő tulajdonnevekre vonatkozólag, csupán 109. pontjában közli, „megjegyzendő”-ként a teljes kettőztetésű *Keménynyel* alakot. Zolnai Gyula nehezményezi is, hogy „a *Károlylyal*, *Kolozsszal*, *Tihannyal*-félékre nézve ... sehol sem vall színt a Javaslát” (Nyr. 46 : 277). Úgy véli, hogy „az ilyen tulajdonnevek is hasonló [*>*] a *Keménynyel* alakhoz hasonló] elbánást” érdemelnének. „Vagy ha a keresztnévek, mint csnem köznevek nem is, de legalább a helynevek... Általában a fő-

nevek ilyen *-vel* és *-vá*, *-vé* ragos csonkított alakjaiban erősen érezzük a szó képének eltorzulását” (i. h. 278). Zolnai észrevételének meg is lett a hatása: az 1922-i szabályzat elrendeli, hogy „A tulajdonneveket ragozva is csonkítatlanul írjuk” (109. pont), és ilyen példákkal szemléltet: *Keménynyel*, *Mihálylyal*, *Szilágygyal*. 1946-ig bezárólag ugyanígy rendelkeznek a további szabályzatok is.

A teljes kettőztetésnek a fenti esetekben való szükségességét először Nagy J. Béla vonta kétségbe. Érdekes azonban, hogy nem Hunfalvynak a *vadászszon*-félék és Szarvasnak a *királlyal*-félék írásmódja mellett szóló érvelését újítja fel, azaz nem arra hivatkozik, hogy az *Arannyal*, *Györggyel*, *Erdéllyel* stb. alakból mindenki egyértelműen vissza tud következtetni az *Arany*, *György*, *Erdély* stb. alapformára, sőt csak ezekre tud visszakövetkeztetni, hanem egyrészt a *Tompát*, *Boccaccióval*, *Karlsruhéban* alakok példájával azt bizonyítja, hogy a tulajdonnév nem érinthetetlen és változhatatlan (hiszen az említett nevek végén levő *a*, *o*, *e*, *a* ragos alakokban *á*-ra, *ó*-ra *é*-re változik), másrészt azért tartja fölöslegesnek a köznevekben alkalmazandó kettőztetés szabályátói való eltérést, mert az efféle alakok „úgyis meglehetősen ritkán fordulnak elő” (MNy. 34 : 180).

Az a belátás, hogy a kétjegyű mássalhangzóra végződő köznevek és tulajdonnevek *-val* ~ *-vel*, *-vá* ~ *-vé* ragos alakjaiban nincs kellő alapja a kettőztetés kétféleségének, csak fokozatosan jut érvényre helyesírásunkban. Az 1950-i szabályzat már csupán a családnevekben követeli meg a teljes kettőztetést (13. pont); a tulajdonnév egyéb típusairól nem szól. Szójegyzékében megtaláljuk a csonkított kettőztetésű *Károllyal* alakot, de hasonló típusú földrajzi név nem fordul elő benne ragozott formában. (Az *Arannyal* írásmód érvényben tartásán kívül más nyomát is megtaláljuk még ebben a szabályzatban a „sérthetetlenség” elvének. Az 1915-i javaslat nyomán valamennyi kiadvány úgy rendelkezett, hogy a családnevek alapformájában csonkítva kettőzött kétjegyűt az elválasztás alkalmával nem szabad a köznevekben szokásos módon kiegészíteni. A *'Sennyei* név elválasztott formája tehát nem *'Seny-nyei*, hanem *'Sen-nyei*. 1950-ben is ez az előírás.)

Az utolsó lépést a hasonulás névszóalakok írásmódjának egységesítése terén az 1954-i szabályzat teszi meg: 230. pontjában csonkított kettőztetést rendel el a családnevek esetében. A *Mihálylyal*, *Erdéllyel*-félékre azonban itt is csak a szótári részben találunk példákat. (Ugyanez a szabályzat helyezi hatályon kívül mint az írást szükségtelenül bonyolító regulát a *Szin-nyei* típusú elválasztást is, belátva, hogy a *Sziny-nyei* alakból is csak a *Szinnyei* alapformára lehet visszakövetkeztetni, minthogy a magyarban nincsenek „...nyiny...” típusú családnevek; vö. Deme: MNy. 52 : 367.)

4. Az 1954-i szabályzat nemcsak a *toronnyai*, *toronnyal*, *Arannyal* formák kodifikálásával egységesítette a betűkettőztetés módját, hanem két másik idetartozó írásprobléma terén is rendet teremtett.

a) Közülük az egyik hosszú időn át figyelmen kívül maradt.

Az első akadémiai szabályzat a mai 26 mássalhangzó-betűvel szemben csak 24-et vesz föl az ábécébe: a *dz* és a *dzs* hiányzik belőle. Az írásszabályozás története során először a *ds* kerül a betűrendbe (1856-ban), a *dz* csaknem fél századdal később (1901-ben) társul hozzá. A *ds* az 1915-i javaslat nyomán 1922-ben *dzs* alakúra változik, s ezáltal egyetlen háromjegyű tagja lesz ábécénknek.

A *dz* és a *dzs* betűnek való elismerésével azonban nem járt együtt a hagyo-

mányos kétjegyűeket már régóta megillető „polgárjog” teljessége. Kettőztetésükről csak az 1915-i javaslatban esik először szó, pedig a probléma már korábban felvetődött. A Nyr. 1904-i évfolyamának egyik „ízenet”-e szerint „Az *edz*, *kéredzik*, *fogódzik*-féle igék fölszólító alakjait az Akadémia újabb szabályzata szerint (mivel a *dz* szerinte *e g y* összetett betű, mint a *cz*, *cs*, *sz* stb.) így kellene [!] írni: *edzdzéték*, *kéredzdzünk*, *fogódzdzál* stb. (mint *mászszał*, *perecczel* stb.) . . . De a közszokás és az új iskolai helyesírás szerint — mely a *dz*-t nem sorozta be az ábécze egységes betűi közé — így kell írni: *edzzéték*, *kéredzzünk*, *fogódzzál* stb.” (33 : 424).

Az 1915-i akadémiai javaslat valóban az utóbbi formákat veszi át az iskolai helyesírásból, nem eszmélve rá a *dz b e t ű* (nem pedig betűkapcsolat!) voltának és kettőztetése módjának ellentmondására. A javaslat úgy voltaképpen azt a kettőztetést vezette be, amelyet Simonyi — mint korábban említettük — a *veszzen*, *asszonyyal* írásmóddal „kibúvó”-ként indítványozott. A *dz*-nek *dzs* formában (azaz nem az első, hanem a második írásjegy ismétlésével) való kettőztetését 1922-től 1950-ig bezárólag valamennyi kiadvány kodifikálta (52., ill. 69. pont). Csak az 1954-i szabályzat léptette életbe az elvszerű *ddz* és *ddzs* írásmódot azokban az esetekben, amelyekben a *dz*-nek és a *dzs*-nek kettőztetésére alaktani okból — például a *fogódzátok*, *bridzszel* (= *bridzs* + *szel*) esetében — szükség van (10. pont). Hogy azonban a hosszú időn át beidegzett szokásnak mekkora szerepe van az írásban, azt jól mutatja, hogy legújabb szabályzatunknak ez a rendelkezése megy át legnehezebben a közgyakorlatba. A régebbi formáknak a legkülönbözőbb helyeken való gyakori felbukkanásával magyarázható, hogy az a nemzedék is elég sűrűn követ el hibát ezen a területen, amely az iskolában már az új szabályt tanulta.

(A *dz* és a *dzs* mindamellett még ma sem egészen olyan státusú, mint például a *cs*. Bárczi Géza találóan mutat rá — HIK. 101 —, hogy a *mad-zag*, *hod-zsa* formájú elválasztás „voltaképpen olyan, mintha ezt a szót: *facsar* így akarnók elválasztani: *fac-sar*”. Ezzel a kérdéssel azonban most nem kívánunk foglalkozni.)

b) Alaktani okból történő kettőztetésre van szükség az olyan nevek és szavak *-val* ~ *-vel*, *-vá* ~ *-vé* ragos alakjainak leírásakor is, amelyek *r é g i e s* vagy *i d e g e n* kétjegyű mássalhangzóra végződnek. Ilyen betűk a *ch*, *cz*, *gh*, *kh*, *th*, *ts*, *tz*. Közülük a *ch*-nak *cs* vagy *h*-hoz hasonló, a többinek sorban *c*, *g*, *k*, *t*, *cs*, *c* a hangértéke a régies írású családnevekben. A *ch* — mindig *h*-hoz hasonló hangértékben — meghonosult idegen szavakban (*almanach*, *pech* stb.) is előfordul.

Az említett kétjegyű betűkre végződő alapalakok ragos formáinak írásmódjáról először az 1915-i akadémiai javaslat szól, mégpedig a családnevekkel kapcsolatban. A 109. pontban a „megjegyzendő”-ként említett *Keménynyel* alak mellett még hármat sorol fel: *Takácssal*, *Kossuthsal*, *Pákhkal*; vagyis a rag *v*-jének hasonulását a hangértéknek megfelelő általános használatú betűvel jelöli. Az 1922-i szabályzat kodifikálja is a javaslatot, a példasort pedig a *Madáchsal* és — meglepő módon — az *Emichchel* alakkal egészíti ki. Az utóbbi példa szerint tehát a nem *cs* hangértékű *ch*-ra végződő családnev után a rag *v*-je helyett *ch*-t kell írni. Ez is marad a szabály helyesírásunkban 1946-ig bezárólag.

A *chch* formájú kettőztetés következtelenségére 1937-ben Polgáry István hívja fel a figyelmet, és az *Emichchel* helyébe — az *edzze*-félék mintájára hivatkozva — az *Emichhel* alakot ajánlja (MNY. 33 : 119). Nagy J. Béla szerint ez az *Aranyyal* formának felelne meg, s ezért nem helyeselhető (uo.). Az ő véleménye

szerint az elvszerű megoldás az *Arannyal* analógiájára csak az *Emicchel*-féle írásmód lehet (MNY. 34 : 180), sőt hasonló kettőztetéssel kellene írni az *almanacchal*-félét is (uo.). Az utóbbiak kérdésével a szabályzatok 1954-ig egyáltalán nem foglalkoztak. Az 1950-i kiadás a *ch*-ra végződő családnevek ragozott alakjáról nem szól szabályzati részében, és szójegyzékében sincs ilyen adat. Utóbbi részében azonban a Nagy J. Béla javasolta *almanacchal*, *pecchel*, *sarlaccchal* alakokkal találkozunk.

Legújabb szabályzatunk mind az *Emich* típusú családnevek, mind a *ch*-ra végződő köznevek ragos alakjaiban a *chh* formájú kettőztetést rendelte el (269. és 276. pont). Az *Emichhel* alak éppúgy nem az *Arannyal* analógiája szerint alakul, mint ahogy az *almanacchal* sem az *edzze*-félék helytelen mintáját követi, hanem mindkettő annak az elvnek szerez érvényt, hogy az első írásjegy ismétlésével végrehajtott kettőztetésnek csak a magyar ábécében szereplő, általános használatú kétjegyűek esetében van helye. Az *ny* vagy a *dz* ezek közé tartozik, a *ch* nem. A *chh* betűkapcsolat utolsó tagja nem azonos a *ch* második írásjegyével, hanem azt a hangot jelöli, melyhez a *ch* ejtése „igen közel áll, sőt sok esetben teljesen megegyezik” vele (vö. Benkő: MNY. 47 : 92).

5. Mint bevezetőben említettük, mai helyesírásunk a kétjegyű mássalhangzó-betűk kettőztetésében határozott elvek szerint jár el. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szabályozói minden idevágó problémát egyszersmindenkorra megoldottak. Vannak még olyan kérdések, amelyeknek rendezése aligha tekinthető véglegesnek. Ilyen például az olyan szóalakok írásmódja, amelyekben az *sz*-re végződő szótóhoz a *-szerű* elem („képzőszerű utótag”?, „utótagszerű képző”?) járul. Jelenlegi szabályzatunk 189. pontja szerint ha a szótó (előtag?) köznév, akkor az egybeírt alakulatban csonkított kettőztetés van helyén (*ésszerű*), ha ellenben tulajdonnév, akkor a kötőjeles kapcsolás és a két *sz* külön-külön feltüntetése a szabályos eljárás (*Juhász-szerű*). Mint annak idején rámutattunk (MNY. 51 : 108), a *-szerű* nem viselkedhet egyszer toldalék, máskor utótag módjára, ezért az *ésszerű* és a *Juhász-szerű* ellentmondásban vannak egymással. Hát még ha a szójegyzék *dzsessz-szerű* adatát állítjuk szembe az *ésszerű*-vel! Ha a *-szerű* a köznevek esetében toldalék, s így az *ésszerű* a helyes alak, akkor a *dzsessz-szerű* csak *dzsessszerű* formában minősülhet elvszerűen szabályosnak (vö. az ilyenekkel: *többször*, *nagyször* stb.). A *dzsessz-szerű* „ésszerű”-sítése természetesen már jelenleg is megvalósítható volna, abban azonban igaza van Fábíán Pálnak, hogy a *-szerű* teljes értékű képzői szerepe ma még vitatható, de „nem kétséges, hogy a fejlődés ebben az irányban tart” (I. OK. 9 : 120). Ezért az *ésszerű* és a *Juhász-szerű* összhangba hozatala majd csak a nyelvfejlődésnek egy későbbi időszakában történhet meg.

Arany János egyik főtítkári jelentésében azt mondta, hogy a helyesírás, „mely részint az élő szokással haladni akar, részint a történeti múltból is köteles annyit megtartani, a mennyi a hagyomány megőrzésére szükséges, . . . nem siet eldöntéseivel” (AkKvk. 14. k. 3. f. 11). Nemcsak a *-szerű* írásproblémája, hanem kétjegyű betűink kettőztetésének egész fejlődésmenete is meggyőző bizonyysága lehet e megállapítás igazságának.

Szemere Gyula

Realisztikus képek Krúdy utolsó Rezeda-regényében

Az író születésének 100. évfordulójára

1. Krúdy Gyula életművének 1919 utáni szakaszában a szürrealisztikus vonallal párhuzamosan egy sajátos, fokozatosan erősödő realista tendencia érvényesül. Ez azonban nem előzmény nélküli az író munkásságában; gyökerei a pályakezdésig nyúlnak vissza. Az indulásban, különösen Az aranybánya c., korai regény (1901) formálásában szerepet játszik a városi polgári irodalom naturalista-realista irányultsága.¹ Később, az Andráscsik örököse idején (1906) a Mikszáth-hatás nyomán Krúdy anekdotázó realizmusa kezd kialakulni.² Még az oly „antirealista” Szindbád-korszakban, például A vörös postakocsi (1913), a Mákvirágok kertje (1913) és a Napraforgó (1918) c. alkotásokban is kimutatható bizonyos realista, dokumentálási és szatirizáló szándék.³ A húszas években aztán, a Hét bagoly (1922), az Őszi versenyek (1922), a Valakit elvisz az ördög (1928), a Boldogult úrfikoromban (1930) és Az élet álom (1931) c. műveiben egyre tudatosabban fordul az író a realitás és a realizmus felé.⁴

Az így formálódó és kibontakozó Krúdy-realizmus a szakirodalomban a meghatározások és elnevezések sokféleségének örvend. Sőtér előbb „drámai realizmusnak”, majd „kisrealizmusnak” nevezi,⁵ Diószegi „poétikus realizmus”-ként emlegeti.⁶ Találkozhatunk „mágikus realizmus”⁷ és „humanista realizmus”⁸ megnevezésekkel is. Szauder „sajátos realizmus”-sal is minősít,⁹ Gordon Etel ugyanígy „sajátos Krúdy-realizmus”-ról beszél.¹⁰ Kemény Gábor „a »lehiggadás« vagy »klasszicizálódás« folyamatát”-val jellemez,¹¹ Fülöp László „a realista tükrözés esztétikai formái” nélküli „művészi valóságtudat”-

¹ A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. Akadémiai K., 1965. 372–4; Katona Béla: Krúdy Gyula pályakezdése. Akadémiai K., 1971. 90.

² Vö. Barta András: Utószó. K. Gy.: Az aranybánya — Régi szélkakasok között — Palotai álmok. Magvető, 1960. 555; Kristó Nagy István: Utószó. K. Gy.: Régi pesti históriák. Magvető, 1967. 716, 721.

³ A magyar irodalom története fent idézett kötete, 378; Fülöp László: Egy Krúdy-regény világa. Studia Litteraria 13: 139–43.

⁴ Sőtér István: Utószó. K. Gy.: Hét bagoly — Boldogult úrfikoromban. Szépirodalmi, 1963. 511; Diószegi András: Turgenev magyar követői. In: Tanulmányok a magyar — orosz irodalmi kapcsolatok köréből II., Akadémiai K., 1961. 126.

⁵ I. m. 509, 517.

⁶ I. m. 129, 133.

⁷ Szauder József: Szindbád megtérésétől a Purgatóriumig. Utószó. K. Gy.: Utolsó szivar az Arabszürkénél II., Magvető, 1965. 559.

⁸ Féja Géza: Krúdy, a lángelme. In: F. G.: Lázadó alkonyat. Szépirodalmi, 1961. 620.

⁹ Sz. J.: Szindbád Purgatóriuma. Krúdy utolsó írásairól. In: Sz. J.: A romantika útján. Szépirodalmi, 1961. 424.

¹⁰ G. E.: Utószó. K. Gy.: A tegnapok ködlovagjai. Szépirodalmi, 1961. 620.

¹¹ K. G.: Képsűrűség és kompozíció Krúdy prózájában. Nyr. 98: 308.

ról ír.¹² Ennek a nomenklatorikus változatosságnak oka abban rejlik, hogy Krúdy „az egyértelműen realista művészetéhez”¹³ nem jut el, de pályája utolsó szakaszának alkotásai — zömükben — a valóságábrázolásnak a realizmushoz legközelebb kerülő variációit jelentik.

Ebbe a sorba tartozik a Rezeda Kázmér szép élete című remekmű is.¹⁴ „Ma már kideríthetetlen, hogy ki adta ezt a kissé ironikus, de találó címet Krúdy talán utolsó s könyv alakban csak halála után megjelent regényének. Mert eredeti, bizonyára ideiglenesnek szánt címen (»Így történt 1914-ben«) először a Pesti Napló közölte 1933-ban.”¹⁵ Bármelyik címet nézzük is, a korábbi pályaszakaszok műveihez képest mindegyik változást jelez. A téma ugyan itt is a főhősnek az élet problémái elől való megfutamodása, csak hogy míg például a nosztalgikus Szindbád-novellákban az emlékezetes múlt, A helyettes halott c. titokzatos elbeszélésben a látomás az ideiglenes vigasz,¹⁶ ezúttal a menedék konkrétabb: Rezeda — az író alakmása — az önmagáért való „szép élet”-nek, a végül is helytelenített, ironiával nézett „bel ami”-létnek valóságos kiterjedésű terébe kalandozik. Az „Így történt 1914-ben” megjelölés azt is mutatja, hogy a cselekménynek időben is minden eddiginél határozottabb körvonalai vannak. A regény két évnek, az 1912-től 1914-ig, az első világháború kitöréséig terjedő időszaknak írói-magánéleti és pesti-társadalmi eseményeit fogja át. Az „életből kivonulás” háttérében Krúdy ekkori magatartása fedezhető fel: „1912 táján . . . valamiféle belső magányba vonul”.¹⁷ Megcsömörlik magától, egészséget romboló életmódjától és környezetétől, a kapitalizálódó, a háborúba rohanó, züllött Pesttől. Ezt az egyéni és társadalmi helyzetet értékeli aztán élete végén higgadtan, realiztikusan, fegyvelmezett stílusban, de nem veszítve a sajátosan krúdys költőiségből.

A „tematikai kerekesség”-ről¹⁸ tanúskodó regény cselekménye is jobbra epikusnak bizonyul: itt nem annyira a szituációk, jelenetek mozaikja, mint inkább az események folyamatossága érvényesül. A főhős, Rezeda Kázmér újságíró, aki a világtól elfordulva csöndes rezignációban él egy penzióban, Johanna „Barátságos Ház”-ában, 1912 szilveszteréjszakáját a pesti Király szállodában tölti. A vendégseregnek Ferenc Józsefet, ételt, hölgyeket dicsőítő jókívánságai közé beszüremkedik a háború éljenzése is. Az ettől megrázkódó Rezeda a Krúdy reflektorfényébe helyezett nagypolgárnék és újságírók kavargó tömegében megismerkedik csak ivásra gondoló hírlapírótársának, Késő Jánosnak előző férjétől elvált feleségével, Fruzsínával. Úgy érzi, ez a fokozatosan kibontakozó szeretői kapcsolat mintha visszatértené elszigeteltségéből az életbe.

Egyre gyakoribbá váló sétáik során Rezeda beszámol Fruzsínának a „Barátságos Ház” lakóiról és vendégeiről, a kor bohémkodva éjszakázó íróiról, költőiről, zsurnalisztáiról. A tulajdonosnőre féltékennyé váló Fruzsina pénzt ad újdonsült lovagjának, hogy hagyja ott lakhelyét, és költözzön szállodába.

¹² I. m. 142, 143.

¹³ Sőtér István: Krúdy Gyula. In: S. I.: Romantika és realizmus. Szépirodalmi, 1956. 588.

¹⁴ A továbbiakban RK.-ra rövidített című regénynek a Szépirodalmi 1973-ban megjelentetett kiadása dolgozatomban szövegforrása.

¹⁵ Szabó Ede: Utószó. K. Gy.: RK. Szépirodalmi, 1973. 199.

¹⁶ I. Nyr. 100: 302.

¹⁷ Szabó i.m. 199.

¹⁸ Major Nándor: A nagy varázsló. Híd, 1968: 405.

Rezeda a Meteor szálló halódó dzsentrifiguráinak társaságába kerül. Közben Fruzsínával oldalán a városligeti sétáikon meg kell hallgatnia Ördögh Kornél-nak, Krúdy „önarekép-alakmás”-a „kritikai alteregó”-jának,¹⁹ a szerelem és az alkohol miatt beteggé vált úriembernek az életről vallott nézeteit, aki reménykedik abban, hogy élete téliességét tavasz váltja fel.

Az időjárásban valóban beálló változás egyelőre a főszereplőnek Fruzsínához, majd annak barátnőihez, a társasági élettel elfoglalt nagypolgárnékhoz fűződő kalandjait segíti elő, jelezve, hogy Rezeda nem az igaziba, hanem a látszat-életbe jutott. Egyik partnere diáklányának, az önálló életre tudatosan készülő kis Tininek felnőttéssé és kötelességtudata azonban ön-vizsgálatra sarkallja a főhőst. A gyerek nélküli házasságába belenyugodni nem tudó, szemérmes Júliával való találka pedig egyenesen „fordulópontot jelentett Rezeda életében” (186).²⁰ Feléledő lelkiismerete, a meggyógyuló Ördögh Kornél példája, Júlia halálának híre végképp rádöbbsenti életmódja ürességére és céltalanságára. Szerelmeit otthagya visszamenekül Johannához. „Az elrontott életű, de a lelki egészségét még el nem veszített”,²¹ az életet a munkával azonosító nő visszafogadja és alkotó tevékenységre biztatja a tehetetlenné vált Rezedát. Csakhogy ekkor a valóságos, dolgosnak képzelt életben — az RK. cselekményének záró keretként, a lelepleződött polgári-dzsentri életformának az írótól is sejtetett következményeként — Pest a háborút élteti.

2. Ez a tapasztalaton alapuló, írói anyag mennyiségi és minőségi szempontból is befolyásolja Krúdy *képalkotását*. A korábbi művekben észlelhető képzőnők erősen mérséklődnek, és a figyelem a tárgyiasabb képekre irányul.

a) Ennek megfelelően számottevően szűkül a *metaforikus* képmező. A *metaforák* szokványosabbak, köznyelvi jellegűek vagy a köznyelvi kifejezésnek csak kis mértékben megújított változatai: „Pest szerette ez idő tájt égi arcát világítani” (15);²² „a síráshoz készülődő asszonyok *nyája*” (178). Az eredetibb, a nagyvárosi légkör idézésére hivatott metaforák is hozzáidomulnak a higgadt epikus narrációhoz. Például: „Egy ezertagú *dalárda* [a rikancsok hada] fújta ... a város különböző részein ugyanazt a szöveget” (152); „— »Estazest«! — körülbelül így hangzott a harsány *trombita* [újsgkínálás]” (152). A regényben ábrázolt szerelem fontosságának látszólagos voltát bizonyítják a nőkkel kapcsolatos meteforáknak már-már elkoptatottként minősíthető „kifejező” elemei: „Szempillái *seprői*” (20); „aszú-édessé váltott *gyümölcs* [Fruzsina arca]” (20). A „bókmetaforák” legtöbbje ráadásul ironikus célzatú. Ezt a hatást fokozza néhány apró formai megoldás is. Például az író zárójelbe helyezi a szöveggörnyezetből egyébként kivilágító értelmű metafora megfejtését: „Fruzsina ... nem akart egyetlen *virágtól* (*pillanattól*) sem búcsút venni” (160).

A lírai hangnem azonban nem vész ki teljesen az RK. metaforás képeiből. Például a „Rezeda ... megérezte azt a halhatatlan *melódiáját* a boldog és boldogtalan szerelemnek, amely Turgenyev könyvéből áradt” (86) vagy a „lelkünk *márványa*” (189) kifejezésekben felidéződik az a sajátosan krúdys

¹⁹ Kemény Gábor, Filológiai Közöny. 21: 439.

²⁰ Az idézetek után szereplő szám a szövegforrásban való előfordulási helyet jelenti.

²¹ Diószegi i.m. 131.

²² A kiemelések tőlem származnak.

hangulatteremtő atmoszféra, amely az őszinte emberi érzelmeket, a regényben többször is (pl. 112, 147) emlegetett „meghatottság”-ot tolmácsolja. Időnként felcsillannak merészebb képzettársítású, expresszívabb metaforák is: „az ember csak egy *labda* a betegségek közepette” (80); „*fék* a lelkeken” (96). Ezeknek az olvasóra gyakorolt hatása azonban föloldódik a kontextus sugallta józan tárgyilagosságban.

A metaforákkal párhuzamosan csökken a megszemélyesítések jelentősége is. Az előfordulókat valamiféle monotonitás jellemzi. Az író ugyanis az emberi konkrétumokat, az ember közvetlen közelében levő tárgyakat ritkábban, az elvont emberi megnyilvánulásokat viszont gyakrabban önállósítja élő alakokká. Például: „*koldusálmok* nem találnak ide” (37); „*a halál*... még itt van a szomszédomban” (96). Viszonylag sűrűn jelennek meg emberi sajátságokkal felruházottként elvontabb fogalmak és jelenségek is: „*a péntek*ek és a *szerdák* tettek ki magukért” (39); „*párázatok* bujdosnak a fű felett” (104—5). Ezek a tényezők az embernek nem annyira a külső, mint inkább a belső vonásai révén személyesülnek meg: „szavak... *árulták el*” (27); „*Mi érdeke* volna velem a halálnak” (66); „*a meghatottság*... *parancsol* legtöbbször” (112).

A megszemélyesítendő és a megszemélyesítő jelentéstartalmaknak ilyenfajta közelsége és az, hogy Krúdy ezúttal már nem az impresszionisztikusan ható külső motívumokat, hanem a belsőket érvényesíti a megszemélyesítésben, az RK. képi realizmusával kapcsolatos állásfoglalásnak nem lebecsülendő értékű bizonyítékaul szolgál. Az író korábbi műveiben társadalmi képleteket gyakran helyettesítő antropomorf formák háttérbe szorulnak az RK.-ban, ami összefügg a regénybeli emberi viszonyok létrejöttével. Mivel azonban fennmaradásra alkalmatlanoknak bizonyulnak ezek a kapcsolatok, a perszifikációk visszafogottak lesznek, és a már említett, a szóhangulattól is támogatott egyhangúság járja át őket.

A megszemélyesítés melletti másik, metaforából származtatható kép: az *allegória* — úgyiszlán — semmilyen szerepet sem játszik az RK.-ban. Egy helyen, jellemző módon a „beteges úriember” monológjában fordul elő az emberi életet befolyásoló Jó, „*az angyal* (vagy a lelkiismeret)” (111) és a Rossz, „*az ördögök*” (110) allegóriája.

b) A metaforikus képekéhez viszonyítva növekszik a *metonimikus* nyelvi-képi kifejezések feladatköre. A metonimikusság erősödése az író realista jellegű ábrázolásra törekvésének következménye. A részletezés itt is immáron nem impresszionista foltszerűséget eredményez, hanem zsánerszerűen realiztikus környezetfestést nyújt.

A *metonimikus* leírásokban nagyon is prózai életjelenségeket vesz célba az író: „[A terézvárosi ügyvédné] a *háztartás* után is kifutkározott a konyhába” (7); „A *hitel*, a *bizalom*, a kereskedők üzleti *vágyakozása* az utcán járt az emberek sarkába” (72). Sokszor gúnyos a kép: „Énekelte a hölgy az akkoriban divatos *ábrándot* [’dalt’]” (25); „az *irodalommal*», azaz a szegény éjjeli hírlapírókkal ismerős hölgyek telepedtek asztalukhoz” (51).

Meglepően gyakran jelentkezik az ember hangja — az ember metonimikus átvitel az RK.-ban. Legtöbbször a Rezedát az „életből kiszakító” Fruzsina helyett szerepel a hangja: „mond a szívig ható *hang*” (33); „A drágalátos *hang*... tovább játszotta a csellók melódiáját” (160). A regény kezdő és záró soraiban is előforduló hang — ember áttétel azonban nem ezt az idilli légkört érzékelteti: „a *hang*... a háborút köszönté” (5); „— Éljen a háború!

[bekezdés] Bögött az egygyéolvadt százezer *hang* a városból” (197). A kétféle beszéd kiáltó kontrasztja szemlélteti, hogy Rezeda-Krúdy mennyire átérezte mind az „életből kiszakadásnak”, a passzivitásnak, mind a háborúba sodró „életben levésnek”, a célt tévesztett aktivitásnak tragikumát.

Első pillantásra a hang \rightleftharpoons Fruzsina átvitel idilli hangulatot teremtő funkciójával megegyezőnek vélhető a testrész- és ruházat- *s z i n e d o c h é k* szerepe is. Valóban, ezek a képek — a regény tematikájához igazodva — szinte mindenütt a nőkre vonatkoznak: „Nagy divat volt Pesten a szép *lábak* után való járkálás” (15); „majd egyszer találkozunk ezzel a *ruhával* [‘Szilviával’]” (138). Észre kell venni azonban azt is, hogy a hálószooba felől tágabb tér, a pesti világ, a százelőre realitása felé közelít az író. A „Rezeda Kázmér . . . újra végignézett . . . a tündöklőre rizporozott női *vállakon*, a fodrásznék *hajcsodáin*, a pezsgőspoharakat tartó fénylő gyűrűs *kezek*en, az estélyi *nyakszirt*eken, a mosolyra nyílt *szájakon*, a szerelmet sugárzó női *szemek*en” (9) részlet idillje mögött pózoló, hajszolt, nyugtalan, meghasonlott, boldogtalan, életképtelen embersorsok vergődnek. Krúdy látta, figyelte ezt a kettősséget, hiszen ő is benne élt az éjszakai világban. Amikor azonban ő hazament, akkor dolgozni kezdett: tollat ragadott, leírta ezt a lárvaeletet, és — írói állásfoglalását kifejezve — véleményt formált róla. Krúdy többnyire megelégszik a színek-dochékból összeálló tárgyias rajzzal, a diagnózis leírásával, de ebben benne van elítélő magatartása.²³

c) Az összetettebb *metaforikus*-*metonimikus* képeknek részletesebb vizsgálatra méltó funkciójuk nincs az RK.-ban. A valódi *s z i n e s z t é z i a* igen ritka. Érdekességük azonban az, hogy mindegyik a hangérzethez kapcsol egy másik érzetet. Például: „Valamely könnyes *íze* van a *hangnak*” (19). A többségben levő álszínesztéziák a más képfajtákból meghatározott érzékletességnek csupán szerény eszközei: „boldog *szerelem illatát*” (132); „*fehér haldoklás*” (181).

A metaforikus-metonimikus képek másik fajtáját keresve megállapítható, hogy igazi *s z i m b ó l u m* nincs az RK.-ban. A metonimikus képek és a színesztéziák között is sajátosként emlegetett „*hang*” azonban jelképes értelmet nyer, szimbolikussá válik a regény végén. A háborút kiáltó hang előbb csak szórványosan hallatszik (5, 8, 33), később beleolvad „a nagyvilágias korát élő Budapest” (149) rikkancsainak üvöltéseibe (149–52) azért, hogy végül a megszedült, háborút üdvözlő tömegnek a „földrengés morajlását” idéző „bögésévé” erősödjék (197). Ez a hisztérikus hang annak a baljós valószínűségnek a sugallatszerű művészi vetülete, amelyet az író józanul lát és elítél.

Itt megemlítendő az *alteregók szimbolikája* is. Rezeda Krúdy hasonmása, amelybe a szerző belevetíti életének nagyon sok elemét (21, 26, 43, 62, 75 stb.). Rezeda ilyenformán jelképes alak: regénybe bújtatott önvallomás, még akkor is, ha nem minden Rezeda-megnyilatkozás vonatkozatható az íróra.²⁴ Az alakmás *Rezeda* ellenalteregója a „*beteges úriember*”, aki azért is érdekes, mert az egyik állandó Krúdy-motívum, a vallomásos hangoltság — a korábbi alkotásokhoz viszonyítva nem vezérmotívumot, csupán egy szint jelentve — leginkább öhozza kötődik a regényben. Ördögh Kornél az egyedüli hős, aki részletesen kifejti — immáron mindenfajta stilizáltságtól

²³ Studium 4: 45–50.

²⁴ Vö. Szabó Ede: K. Gy. alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi, 1970. 104–5.

mentesen — nézeteit az életről. A múlt-szemléletről, a fatalikus felfogástól (92—6, 110—3) eljut a tavasz tiszteletéig, a megújulás egyik lehetőségének felismeréséhez (99—101), de filozofálgatása végső soron csak tervezgetésre elég, és cselekvésre nem készíti (188—90). Mindenesetre nem kis szerepe van abban, hogy Rezeda rádöbben élete ürességére.

d) A regényben meghatározó jelentőségük van a körülíró képeknek. Óriási hasonlat megterheltsége. A Krúdy-féle realizmus reprezentánsaként vett R.K.-nak effajta nyelvi-képi kifejezéseiből kiveszett mind a Szindbád-novelláknak impresszionisztikus színezésű, mind a szürrealisztikus írói megnyilatkozásoknak csapongó „szubjektívizmusa”. Kevésbé líraiak, hétköznapiabbak lettek Krúdy hasonlatai.

Ezeknek ún. „informatív”,²⁵ eléggé köznyelvies, *mint* kötőszós formája a stílust egyszerűsítve a puritán leírásra törekszik. Például: „[A] skót íjász . . . úgy hazudozott, *mint ahogy* vadászok általában szoktak” (119). A népies fordulatra épülő képszerű kifejezés eleve bízósít: „az ilyen hamis asszonykára vigyázni kell, *mint a csikra*” (31). Az apró megfigyelésektől plasztikus kép a körvonalatokat igyekszik pontosan megrajzolni: „Tini . . . jött, *megrakodva, mint egy kis tevé*” (144).

A regény életközelségének támaszaként — realista módon — a *mint* kötőszós csoportba tartozó hasonlatok két eleme tematikailag többnyire szorosán kapcsolódik egymáshoz. A műnek s ezzel együtt a hasonlított, nem kis mértékben pedig a hasonló elemnek is a hírlapíró-élet, valamint az üzleti világ előterében a polgárasszonyok magatartásformája adja az anyagát: „a hírlapíró . . . úgy tudott írni, *mint egy miniszter vagy egy »hang a népből«*” (9); Szokás volt ez Pesten a *barátnők* között, hogy a *szőnyegen* üljenek, *mint az urak a klubjaik foteljeiben*” (176). A két elemnek egymáshoz közel kerülésével nincs lehetőség az áriázásra, a képekben semmi szépítés, semmi misztifikálás. Tárgyasabb lett Krúdy képalkotása.

A líraiság még azokból a hasonlatokból is eltűnik, amelyekben a hasonlított és a hasonló között tematikai-szemantikai szempontból viszonylag nagy a távolság. A távolítás ugyanis más stílushatásnak, az ironikus ábrázolásnak lett az eszköze. Gyakori eljárása Krúdynak, hogy a „hasonlított”-tal kifejezett, „patetikusnak ígérkező, sőt líraian aláfestett szituációt”²⁶ a szerelmi idillbe nem illő „hasonló”-val nevetségessé teszi: „*Mint a vén csatalónak a trombitász, olyan a régi táncosnak egy női szempillantás*” (32). Az ironikus ellenpontozás nemcsak egy hasonlaton belül, hanem több között is megvalósulhat: „[Fruzsina szemei] Néha sötétkékek látszottak, *mint egy templomi énekesnő*” (19) ↔ „[Fruzsina] Szempillái seprői alól úgy tudott nézni, *mint egy nő éjszaka az ablakból, aki mindenáron szeretőt keres*” (20).

A Krúdy-hasonlatok szóban forgó csoportjának tartalmi kötöttsége, ismeretközlő, szemléltető és gúnykeltő funkciója fegyelmezettebb és áttekinthetőbb formai felépítést igényel. Csökkent a „több mozzanatú”²⁷ képek száma. A meglevők is jobbára két mozzanatúak: „[Júliának] jólesett ez a *kélemetlen-ség, mint valami vértanúnak az első bánat*” (179). Az „egy mozzanatú”-ak²⁸ száma viszont ugrásszerűen megnőtt: „[Fruzsina egy *fatörzsnek*] nekivetette a

²⁵ Kemény Gábor: Krúdy képalkotása. Akadémiai K., 1974. 78.

²⁶ Herczeg Gyula: K. Gy.: Őszi versenyek. It. 55: 649.

²⁷ J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai K., 1965. 265.

²⁸ Kemény utóbb i.m. 37.

hátát, mint valami *bástyának*” (67); „a *lovag* . . . egyetlen nő szoknyájához van odavarrva, mint valami *perli*” (174). A képi egyszerűsödés a mondatok rövidülését vonja maga után. Mindez az RK. stílusát az előbeszédhez közelíti.

A regény hasonlatainak külön csoportjába állnak össze a *mintha* kötőszós nyelvi-képi kifejezések, amelyeknek alapvető feladata az ábrázolt valóság ellentmondásosságának, a látszateletnek bemutatása. Az eleve feltételelességet előidéző kötőszóval összekapcsolt hasonlító tagmondatok között az adekvát-nak tűnő megfelelés legtöbbször valójában csak látszólagos. A két elemnek ez az egymás elidegenítésére alkalmas összevetése a legtöbb Krúdy-műben „a realitástól való elvonatkoztatás”,^{28a} a hangulati motiválás katalizátora, az RK.-ban viszont sajátos módon éppen a valósághoz közelítés, a leleplezés eszköze. Például „Az ápoló pipája a kabát alatt úgy füstölgött, *mintha az egész ember égett volna*” (91) idézetben a „füstölgés” és az „égés” hasonlósága alapot ad az összevetésre, de nyilvánvaló „az egész ember égésének” lehetetlensége. Ez azonban a későbbiek során (92, 101, 188) — az elégésnek nem konkrét, hanem átvitt jelentésében — valósággá válik: „A rókafejű ápoló olyan csüggedten bámult maga elé, mint aki javában megunta már az életét a beteges úriember mellett. Úgy látszik, az a ritka eset történt, hogy a beteg *ette meg* az ápolót, nem pedig fordítva” (190).

Az ilyen, „hasonlított”-hoz asszociált „hasonló” elemű, „kihagyásos”²⁹ vagy „pszeudo”³⁰ hasonlatokban előbb a feltételes viszony kérdésessé teszi a második tagmondat jelentéstartalmának igaz voltát, később a szövegkörnyezet helyreigazít. Például az „[Újságíró] azzal a cinizmussal nézte a gyönyörűen felöltözött asszonyokat, *mintha már látta volna őket anyaszült meztelen is*” (10) idézetnek második tagmondatától jelzett szituációra a későbbiek során a regény cselekménye többször is lehetőséget ad. Az illúziórombolásnak ezek a többnyire komikus hatást keltő formái a mű végén tragikus hangoltságú végkifejletbe torkollnak: „[Rezeda] Nagyon egyedül érezte magát a sok új ismerőse között, mintha egy *idegen szigetre került volna*, amelynek se nyelvét, sem szokásait nem értette” (194).

Az efféle, képszerű alanyú tagmondatokból álló álhasonlatoknak a tágabb képzetársítást mérsékeltebb képelem-távolítással váltakoztatott esetei általában több mozzanatúak. Érthető is, hiszen a fentebb a tematikai egyszerűsödés természetes velejárójaként említett egymozzanatúság kevésbé megfelelő, az összetettebb hasonlítás viszont alkalmasabb a feltételelesség megszüntetésére, a „látszat és a valóság ellentmondásai”-nak³¹ feltárására. Például: „a különben elég okosnak mondható úriember . . . a *szerellem jöttével meggyárvult*, mintha valami *különös veszedelembé keveredett volna*” (77).

A látszólagos és valóságos cselekvésnek asszociációszerű variálása a különböző alanyú tagmondatokból álló feltételes hasonlító szerkezetekben is az álcázás sajátos módja. A „[Fruzsinnak] Az arca még a púder alatt is elfehéredett, mintha nőies rosszullét lepte volna meg” (17) közleményben a „nőies rosszullét” nem egyéb, mint a csábításra készülő asszony szándékának gúnyos írói megfogalmazása. A ritkább, valódi hasonlatot tartalmazó *mintha* kötőszós feltételes mondatok is az adott szituációk visszás voltát mutatják.

^{28a} Uo. 41.

²⁹ Kocsány Piroska: Hasonlatok és metaforák Juhani Ano Az Imatránál (Imat-ralla) c. novellájában. Tudományos Diákköri Füzetek. KISZ., 1965. 66.

³⁰ Kemény fent i.m. 39.

³¹ Bori Imre: K. Gy. „nagy évtizede”. Híd, 1974. 147.

Például: „[Az] ikrás részeket . . . Fruzsina a legnagyobb szelídséggel elvonta [Rezeda elől], mintha rossz fiát tanítaná egy édesanya az étel megbecsülésére” (108).

A *mintha* kötőszós mondatok nagy része a regény első két fejezetéből (5–33) való. Nem véletlen, hiszen itt vázolja fel Krúdy annak a társadalmi rétegnek körképét, amelynek képmutató életére az írói kritika fegyvere már ennél a tablónál is, később pedig a kiemelt és tipikussá formált személyek szerepeltetése során irányul. A bemutatott illúzióvilágot leleplező és az író dezilluzionizmusát kifejező feltételes hasonlításban központi szerephez jut a szerelemnek etikai ítéltetésre alkalmas problémaköre. A századelő Magyarországnak felemás, úri és polgári világában megváltozott a férfi és a nő viszonya. Ez a nő számára a „felszabadulást” jelenti, amely egyrészt a Fruzsínák, Szilviák, Rézik kettős életét, a tisztességes asszony álarca mögé rejtett, Rezedákhoz fűződő titkos kalandokat, másrészt a Tinitől képviselt, a hasznos, dolgos életben realizálódó függetlenséget eredményezi. A férfi pedig a „bel ami”-életet éli, de végül is — a vétkezésbe belehaló „szent asszony”, Júlia meghódítása után — „rá kell döbbsennie Rezedának: az [,] hogy hogyan él, mit csinál, kit s hogyan szeret: nemcsak magánügy. Réá kell döbbsennie a szerelem felelősségére”.³²

A funkció-önállósulással kitűnő, *mint* és *mintha* kötőszós hasonlatok mellett nem hiányoznak teljesen az RK.-ból az egyéb módon, más kötőszóval, szóösszetétellel, képzős alakulatokkal, stb.-vel alkotott hasonlatszerű képek sem. Például: „[Rezeda] a korszakban szokásos férfileptekkel (akár a túlsó oldalon a választékosan elegáns Láncki [!] Leó) befordult a Stefánia útra” (47); „[Szilvia] idomainak *szoborszépsége*” (140); „déli villámlásként kápráztatott a pesti órákban egy újság címe” (150–1). Az ilyen nyelvi-képi kifejezések a domináns hasonlításoknak objektíváló tevékenységébe segítenek be, és ezzel kiegészül a valóságot szemléletesen bemutató vagy a visszasságokat ironikusan leleplező, bőségben levő hasonlatoknak a tárgyias leírástól megkövetelt, realisztikus stílusba való beépülése.

Az RK. képvilágát fölerősödve színezi a tulajdonképpeni körülíráso k is, amelyeknek legnagyobb része emberi tulajdonságok, valamint személyek nevét helyettesíti a találhatóbb jellemzés érdekében: „lelküismerete csak önmagáig ér” (94) ⇔ ’önző’; „az utcasarkok prédikátora” (152) ⇔ ’újság-árus’. A körülíró elem viszont a tárgyiasabb tényezők köréből kerül ki nagyobb mértékben: „földalatti ország” (147) ⇔ ’Magyarország’; „tornyokig érő” [’har-sogó’] hang” (153). A „szubjektum”-nak az „objektum”-mal való ilyenfajta fölcserelése az előbbitől akarja az olvasót elidegeníteni. Egyformán ez a szándék, ha akár mindkét elem ugyanazon témakörhöz, a századelő jelenéhez kapcsolódik, akár a körülírandó szereplők a múltból merített körülíróval válnak időszerültlenné. Az előzőt a „[Tejigazgatóné] arcán a *polgárasszonyok hideg víze* [’keménység’] érzett” (24), az utóbbit „A *reneszánsz korból visszatért dáma* [’Júlia’]” (183) kifejezések példázzák.

A RK. körülírássai formailag — a tárgyias ábrázolás egyik stílusesszéké-ként — eltérő mennyiségben tagolva épülnek fel: „*mesemondó*” (59) ⇔ ’Báti úr’; „a *sápadt hajnalra emlékeztető* [’fehér’] arcú Gály Lajos” (82). Az egy- és a többmozzanatúság váltakozó alkalmi a századelő figuráit — a regényírói cél-nak megfelelően — vagy ellenszenves, vagy szánalmas létezőkké alacsonyítják.

³² Diószegi i.m. 130–1.

A körülíró képeknek durva jelentéstartalmakat finomító fajtája, az eufemizmus alig jut szóhoz Krúdynak utolsó, az írói szépítést meg nem érdemlő világú Rezeda-művében. A szórványosan felbukkanókban, mint pl. a „Júlia végképp leszállott az antik aranyrámák közül” (183) = ’férjcsaló lett’ képi kifejezésben is inkább humoros, sőt gúnyos szemlélet rejlik.

e) Hasonlóképpen lehet nyilatkozni a szerkesztéses képekről is. Csak periférikusan fordulnak elő a képszerű logikai inverziók, amelyek azonban — a tartalmi megfordítás révén — leleményesen érzékel-
tetik az adott szituációk fonákosságát. Például: „A kis szobában *füstté váltak a bútorok és emberek* [itt pontosabban a cigarettafüstben elmosódó alakokról van szó, majd hirtelen váltás következik:] ... és hírlapírók, akik az ajtó megnyí-
lására kisompolyogtak, és nyomtalanul eltűntek” (55). A megszokott gram-
matikai-szintaktikai kapcsolatok felborításától szemléletes metatézisek-
kel is ironikus hatást kelt az író: „[Késő János] Lassú, *tekintélyeskedő* lépések-
kel közeledett” (11) = ’A tekintélyeskedő Késő János lassú lépésekkel közele-
dett’. A szerkesztéses képek viszonylatában gyakoribb szokatlan szó-
használat néhol már-már a groteszk határát súrolja. Például az alábbi
szövegben átvittebb értelemben szereplő *kép* szót a konkrét jelentéséhez illő
jelzővel társítja Krúdy: „Császár Fruzsina ... előre *kiszínezett ábrándképeivel*
lelkében ült be a fiáker felhajtott ernyője alá” (103). A ritkán lelhető nyelvi
kontrasztba is humort visz az író: „*régimódi új ismerősei*” (74); „*félénk*
vadrózsa” (100). Víziós képpel — a „kirándulók ... a kék égboltozatból, fák
ifjú lombjaiból, a füvekből termettek elő” -féle (107) megjelenítésnek és az
angyalok, ördögök látomásos leírásának (110—1) kivételével — nem is él
Krúdy. A nagyítás viszont említést érdemel, hiszen pl. a társasági élet
„társadalmi élet”-nek nevezésébe már-már cinizmus vegyül.

A kevés szerkesztéses képnek ez a fajta felhasználása a képszerűség
eszközeiben rejlő más stílári hatások (humoros, ironikus, groteszk stb.) nagy-
szerű kiaknázásáról tanúskodik.³³

3. Az RK. nyelvi-képi kifejezéseinek minőségi szervezetheze a képek
mennységi viszonyának alábbi statisztikai tükrözödésében mutat-
kozik:

Képcsoportok:		4. mentonímia	7,7%
1. körülíró	61,9%	5. körülírás	6,9%
2. metaforikus	19,1%	6. színekdoché	5,5%
3. metonimikus	13,2%	7. színeztezia	1,4%
4. szerkesztéses	4,0%	8. szokatlan szóhasz- nálat	1,2%
5. metaforikus-meto- nimikus képek	1,8%	9—10. logikai inverzió; metatézis	0,9— 0,9%
Képfajták:		11. eufemizmus	0,8%
1. hasonlat	54,2%	12. víziós képek	0,6%
2. metafora	11,1%	13—14. nyelvi kontraszt; szimbólum	0,4— 0,4%
3. megszemélyesítés	7,8%	15. allegória	0,2%

³³ Vö. Studium 5: 67—72.

Az adatok szerint a regény hasonlatainak száma az összes többi képfajta előfordulási mutatóinak összegénél is nagyobb. Az RK. képszerűsége alapvetően a valóságos tartalmú, leegyszerűsített formájú, a szövegkörnyezetbe elágazásmentesen beépülő hasonlatoktól függ.

Az így alakulató Krúdy-realizmus kikristályosodásában a többi alkalmas képfajta csupán árnyaló szerephez jut. Ez a statisztálás az érintett képeknek mennyiségét és minőségét — Krúdy korábbi, impresszionisztikus és szürrealisztikus alkotásainak megfelelő elemeihez viszonyítva — alaposan megváltoztatta. Háttérbe szorultak a „sűrített”, metaforikus nyelvi-képi kifejezések. A meglevők közül — a hasonlatoktól meghatározott képszerűséghez idomulva — a metaforák szokványosabbak, a megismerési kísérletek visszafogottabbak lettek. A részletesen ábrázoló, a jelenségek mögött a lényegre villantó metonímiák jelentősége ugyanakkor megnőtt. Érdekesnek tűnhet az, hogy a metaforikus-metonimikus színesztéziák előkelő helyen állnak a regény képfajtáinak sorában. Zömük azonban álszínesztézia, továbbá előfordulási számadatuk és a mögöttük elhelyezkedő jelentéktelenebb, jobbára szerkesztési képek gyakorisági mutatói között nem nagy a különbség.

Előtérbe kerültek viszont az „oldott” nyelvi-képi kifejezések közül a körülíró képek. A hasonlatok környezetében nélkülözhetetlenné váltak a belső emberi tartalmakat külvilági jelenségekkel ábrázoló körülírások. A képfajták sorában ugyan előrébb jutottak az eufemizmusok is, de nagyon csekély a számuk, és funkciójuk nem számottevő. Az író bizonyára fölöslegesnek tartotta, hogy ez a finomkodó képfajta is részesüljön az elidegenítést, a leleplezést tökéletesen teljesítő hasonlatoknak és körülírásoknak a realista jellegű stílust szolgáló feladatából.

A regény témaválasztásával, cselekményével, egyszerű kompozíciójával, típusalkotásával, tartalmi tényezőivel szoros összefüggésben levő képvilágnak így kialakuló *realisztikus* körvonalai persze nem jelentik azt, hogy az RK.-hoz a kritikai realizmus igényével közeledhetünk. Kétségtelen, van ilyen jellegű vetülete is a regénynek, mint ahogy Krúdy egész „életművének” vannak jó kritikai realista gyökerei... s van konkrét osztálytartalma”.³⁴ Az író az RK.-ban a valóságot a jelenség-lényeg dialektikus viszonyának megfelelően ábrázolja, a művészi individualizálás és tipizálás helyes arányával rámutat a sok-sok egyesben meglevő általánosra. Sajátosan egyesíti az érzelmi és az értelmi szférát, a mélylélektani motívumok helyett visszatér a tapasztalati jellegű pszichologizmushoz. Egységesített, egyszerűsített hangnemben, értékelő véleménnyel, gyakran a humor és a ironia és a groteszk bíráló eszközével számol be a világvárossá előlépett Pest kapitalizmusának dekadenciájáról. Ez az ábrázolás azonban csak egy társadalmi rétegre, a valóságnak tulajdonképpen csak egy szeletére vonatkozik. Így tehát hiányzanak az RK.-ból a valódi kritikai realista alkotás olyan jellemzői, mint a totalitás igénye, a valóság átfogó ábrázolása, „az összefüggések, a nagy égető kérdések és eszmék felismerése”,³⁵ „az igazi extenzitás, a teljes világkép bemutatásának képessége”.³⁶

Mindezt azonban túlzás volna számonkérni Krúdytól, a realitás és a költőiség ösztönös ötvözőjétől, akinek mondanivalója minden egyes művében az ún. mellékesbe szorul. Már az a szint is jelentős teljesítmény és a klasszikusság

³⁴ Kristó Nagy i.m. 716.

³⁵ Sőtér másodikként i.m. 596.

³⁶ Kristó Nagy i.m. 708.

érő Krúdy-életműben talán a csúcspont, ameddig az író az RK.-val eljutott a realizmus útján. A részletekből, köztük a most megvizsgált képszerűségből, a hasonlatokból és a hasonlatokhoz igazodó többi képfajtából bontakozik ki az eszmei tartalom: a társadalom fentebb már emlegetett rajza, a korabeli „középosztályi és városi életformának ... valóságos enciklopédiája”³⁷ s a Rezeda-Krúdy-féle sors megoldása.

Rezeda útját — paradoxonnal élve — úgy zárja le az író, hogy nem zárja le. Amíg Szindbád „minden szeretetreméltósága, szinessége, költőisége, látszólagos elpusztíthatatlansága ellenére, egyre mélyebbre, s végül már-már a komikus halálba”³⁸ süllyedt, addig a szerelmeitől szintén eljövő Rezeda számára van lehetőség a megmaradásra. Talán az egyesektől életnek minősített háború? Nem, hiszen Rezeda meghorzongott a háborút kiáltó hang hallatára. Talán a dolgoz, munkás élet? „Rezeda hallgatott. Az öreg [hetvenesztendős, de még mindig ködmönt varró] szűcsmesterrel nem mert szembeszállni” (196). Rezeda még nem választott. Egy nyílt, lehetőségekkel teli térbe lépett, ahol majd választania kell. „Vissza kell térnie az életbe és másképpen megfogni a boldogulást, mint eddig” (196).

Krúdy viszont választott, azzal, hogy bírálva leírta: „a Bulyovszkyak ... itt úgy élnek, mint a légyevő növények a kertben” (37), azzal, hogy bölcsen figyelmeztetett: „az illúzió éppen úgy eliramlik, mint az élet” (32) és azzal, hogy tudatosan elkészítette „legutolsó s a végleges, a klasszikussá érett Krúdyt legtisztábban felmutató regényét”,³⁹ a „Rezeda Kázmér szép életé”-t.

Molnár Zoltán Miklós

„... megváltani a senyvedő nyelvet ...”

„A nyelv ... mint az asszony:
elhervad, ha nem szeretik.”

(Sütő András)

(Sütő András stílusművészete)

Van annak tíz éve is már, hogy ismerősöm azzal tért meg erdélyi körutazásáról: hallottam-e már a nevét Sütő Andrásnak? Őt tartják ott az egyik legkülönb írónak, második Tamási Áronként emlegetik.

Magam is fölfigyeltem már akkor elbeszéléseire s kitűnő színműveire, pedig akkor még sem az Anyám könnyű álmot ígér, sem a Csillag a máglyán nem volt ismeretes.

Persze valaki után másodiknak lenni, még ha az Ábel írójáról van is szó, nem egészen megnyugtató dicséret, s mondjuk meg mindjárt: Sütő Andrást az új magyar prózában eredeti, önálló hely illeti meg, az elsők között. Ahogy a Magyar Irodalmi Lexikon már tizenkét éve megállapította: „A mai magyar próza egyik legfigyelemreméltóbb stílusművésze.”

³⁷ Kovalovszky Miklós, Nyr. 101: 114.

³⁸ Varga Katalin: Utószó. K. Gy.: Hét bagoly. Szépirodalmi, 1974. 245.

³⁹ Diószegi i.m. 128.

Ő ugyan, Tamási új kiadásainak buzgó pártfogója, sosem tagadta meg székefyöldi mesterét, akiről — s egy kicsit önmagáról is — jellemzően írta: „Tamási nem helyi szint, szokást, közmondást gyűjtögetett; nem volt folklorista, miként Bartók sem nevezhető népdalgyűjtőnek ... Igaz, hogy kortársai közül legtöbbet merített a tájnyelv s a szóbeli népköltés kútjából” (Ist. 14). S ebből a kútból merített ő is: nem titkolja, hogy Tamási nyelvi, népnyelvi, gazdagságát, néppel azonosuló észjárását csodálja s tiszteli: „az elmaradt gondolatiságért a nyelvezet vigasztal: a dámszarvas-mód iramló Tamási-mondat. Oly időben pedig, mikor — Arany Jánossal szólva — a magyar nyelvre minden nyelv hat, kivéve a magyart, az effajta vigasz nem sértheti a társadalmi gondot, maga is társadalmi hivatású lévén” (Uo. 11).

Sütő András azonban a gondolatiságra is ad, mégpedig nem keveset, s ebben olyan tanítómestere volt, mint földije, a mezősegi Pusztakamaráson pihenő Kemény Zsigmond, akinek elfelejtett sírkövére s műveiről ugyancsak ő törölte le a port. Persze Keménytől nemcsak a dolgok mélyére hatoló gondolatiságot, filozófiai látásmódot tanult, hanem nyelvet is: mindazt, amit a nagy regényíró műveibe az erdélyi napló- és emlékirókból fölszívott gazdag prózájába: „A múlt században egyetlen írónk sincs, kinek prózájába — a kétség-telen germanizmusok ellenére — a tizenhatodik és tizenhetedik század krónikás-irodalmából annyi ősi íz, fordulat szívódott volna föl, mint az övébe. Főlöseges volna sokat idézgetni belőle, hiszen ezerszám kínálja példáit: Tarnóczyne Sárát «éhomra átkozza», Haller Péter «gyalult modorú», Báthori Zsigmond «zúzmarás kedélyű»... A gyávasággal vádolt Csulai «összeszedett lélekkel» szólal meg a fejedelem előtt, s «a megtücskösödött fejű» öreg szolgálival már nincs mit kezdeni” — írja idézett tanulmánykötetében (38—9). S hogy valójan tanult is mesterétől, bizonyítja, hogy ő maga „zúzmarás lélek”-ről beszél, meg arról, hogy „elzúzmarásodik bizony a lelkünk” a nehéz időkben. De még a Károli-biblia ódon zamatú ízei sem hagyták érintetlen, ahogy az igazságkereső Kolhaas Mihályról írt drámája is tanúsítja, ahol a főhős és asszonya az Énekek Éneke utánózhathatlan költészetével vallják meg egymás iránti szeretetüket: „arca úgy láttatik, mint a hajnal, szép, mint a hold, tiszta, mint a nap, csak meg ne szomorodjék; akkor rettenetes, mint egy zászlós tábor ... tégy engem, mint egy pecsétet a te szívedre, mint egy pecsétet a te karodra; mert erős a szeretet, mint a halál, kemény, mint a sír, buzgó a szerelem; lángjai tűznek lángjai, az Úrnak lángjai” (Lócs. 17—8). Ha nem is szó szerint, de Károli Gáspár veretes régi magyarságával szólnak a reformáció korát idéző darabban.

S már ez is jelzi, hogy nem csupán Pusztakamarás volt a „nyelv-mestere” Sütő Andrásnak, hanem a híres kollégium is, ahová Kemény Zsigmond is járt valaha: Enyed, Nagyenyed. Maga írja meg, hogyan tisztelgett a Kollégium könyvtárában Tamási, Illyés Gyula s Veres Péter művei előtt. Ami örökséget magával hozott Kamarásról nyelvileg, az itt teljesedett ki a nagy hagyományú iskolában: a szótáríró Páriz Pápai Ferenc, Kőrösi Csoma, Kemény Zsigmond, Áprily Lajos iskolájában. Sütő András nyelvi gazdagsága nem pusztán hozott örökség: szerzett vagyon is egyben. Pusztakamarás nem is oly gazdag nyelvi színekben, mint Farkaslaka, Tamási Áron faluja: „A sikongó palatábla fölé hajolva, ebéd közben is mámorosan róttam a szavakat. Úgy éreztem: mindahánnyal egy-egy titkot csípek fölön ... A világ birtokbavételének illúzióját éltem át: szavaim vegyes csapatának eszméltető, titkos erejét. Más örökségre — semmilyen ingó és ingatlan vagyonra — nem számíthattam. Az ősök tan-könyvbe foglalt testamentumaira sem. Mivel sáfárkodtam volna? A magaméi-

hoz tehát, közeli és távoli rokonoknál, új szavakat eprésztem. Degenyes, fazekas vándorszékelyek szekere körül ólálkodva egy-egy friss jelzót, igét, ikerszót dugdostam a nyelvem alá, s rohamtam szívdobogva, mintha kancsót loptam volna: iafia, iafia! Anyám nevetett: pap lesz belőlem. Kérkedtem valósággal, mi mindennek tudom az elfelejtett — vagy soha meg nem tanult? — nevét.

Vitorláim csakhamar összehuttyantak. A magyar irodalomba tévedve föl kellett figyelnem valóságos helyzetemre, miszerint nem erdőbe, hanem bokorba születtem, az anyanyelv diribdarabjai közé, ahol minden, amiből a legkisebb költőnek is föl kellene ruházkodnia: csupa maradvány, foltnak való, szalagvég, elhullajtott kacat” (A. 21).

És Sütő András ezekből a dirib-darabokból, foltnak valókból királyi palástot készített, ahogy faluja betlehemesei fölverték gönceikre a napkeleti bölcsek csillagos palástját, megváltást hirdetve minden népeknek s nyelveknek. Másutt meg azt az igazságot veti papírra, hogy „A nyelv olyan, mint az asszony: elhervad, ha nem szeretik.” Aki ezt írta, nagyon szereti anyanyelvét: s él is az, virul, szépül is az tárt karú ölelésében. Szinte a bőség zavarában vagyunk: mit is idézzünk tőle: kifejező, könnyen érthető tájszavait, sajátos ízű, erdélyies mondatait, remek költői képeit, hasonlatait vagy izes mezősegi szólásait.

A következőkben nem marad más hátra, mint bemutatnunk kivételes nyelvi gazdagságát, elsősorban tájszavait, majd egyéni nyelvi leleményeit, költői képeit, hasonlatait s mondattani sajátosságait.

Tájszavakban különösen bővelkedik Sütő András izes prózája, akárcsak mestereinek, Tamási Áronnak s Kemény Zsigmondnak.

Lássuk először az ún. alak szerinti tájszavakat műveiből! * Ezt megelőzően azonban tájoljuk be földrajzilag is e gazdag írói nyelv forrásvidékét. Maga az író segít ebben:

„Hol vagyunk hát? A Mezőségnak hívott erdélyi dombvidék kellős közepében, Kolozsvártól negyven, Marosvásárhelytől hatvan kilométernyire, távol a vasúti és szellemi közlekedés ütőereitől, hajdani lápok, tavak, nádasok kiszikkadt völgyében.”

Alak szerinti tájszók Sütő András műveiben:

bihal 'bivaly' — „ügy nézel ki, mint a ~ fürdés után” (T. 21.) Előfordul a szó

bival alakban is: „A ~aknak hoztam” (Uo. 83).

decka 'deszka' — „Mezítlábuk álmukban is csattog az ~n” (ESz. 20).

dubogás 'dübögés' — „Castaldo *csizmadubogását*” (Ist. 186).

dubogó 'dübögő' — „furesa, ~ lüktetés kezdte feszíteni a koponyacsontját” (T. 348).

ehezett 'éhes' — „Ha olyan ~ [a ló], kössön reá szájkosarat” (T. 83; vö. 91);

„azt gondolják, holmi *ehezettek* vagyunk” (T. 302).

feresztő 'fürösztő' — „~ *tekenő*” (R. 8)

gyermek 'gyerek' — „Az asszony a két ~et fürdette” (T. 109). De: „A belső házból a *gyerekek* is elésündörögtek” (Uo. 119).

* Forrásjelzésünkben a következő rövidéseket használjuk: A. = Anyám könnyű álmot ígér. Bukarest, 1971.; Cs. = Csillag a máglyán. (Az Itt állók, másként nem tehetek Két dráma. Bukarest, 1975. kötetben.); Lócs. = Egy lócsiszár virágvasárnapja (az előbbi kötetben.) ESz. I. = Engedjétek hozzám jönni a szavakat: Kortárs. 1975/2; ESz. II. = Ennek folytatása. Tiszatáj 1976/7. Ist. = Istenek és falovacsák. Esszék, újabb úti tünődések. Bukarest, 1973. R. = Rigó és apostol. Kolozsvár, 1973 T. = Tárt karú világ. Válogatott elbeszélések. Bukarest, 1959.

- kopac* 'kopasz' — „sapkák és kalapok érthető serénységgel repültek le a ~ fejekről” (A. 59); „A mezitlábás, ~ra nyírt parasztgyerekek” (Ist. 139); Vö: T. 349.
- kóré* 'kóró, kukoricaszár' — „Az eső után a szél szegődik most hozzám s a kukoricatáblák sivár zörgése. A ~t mostanság télen is látni” (A. 45); „mögöttem megszólal a *kórémuzsika*” (Uo. 88); „Gyermekkoromban onnan eregettük szerte a ~ vonatokat” (Ist. 97).
- kovártély* 'kvártély' — „nálunk lakik ~ban” (A. 76).
- lang* 'láng' — „A hideg fűtő, mikor a ~ot fűjni kezdjük, hamut köpdös a szemünkbe” (A. 74).
- leánka* 'leányka' — „A Kis Bözsi ~ja is oda jár” (T. 63; vö. 74). „Miután hét kilót hízott a ~” (A. 105).
- mucskol* 'mocskol' — „*Elmucskolod* a földemet” (T. 77).
- mucsok* 'mocsok'. T. 59.
- né'ni* ! — „mikor elmondtam nekik, hogy ~, mit akarunk, a fejüket csóválták” (T. 33); „Elmondja Patkós elvtársnak, ~, micsoda kavarodás keletkezett” (T. 373).
- pánkó* 'fánk' — „Bárcsak velünk maradhatnál, hogy ~t süssünk!” (A. 244).
- spórlós* 'spórolós' — „~ ember” (T. 80).
- suhány* 'suháng' — „magról szökkent ~ok” (A. 111).
- tajkol* 'tákol'. „Húsz év alatt ~tam, kérem, mindenfajta ócskaságból [a cséplőgépet]” (A. 131); „A szavak örültekházának egy ~t utánzatát sem tudta létrehozni” (Ist. 89; „apám... útiládát ~t” (Uo. 207); „A nyelv nem csupán házi használatra ~t eszköz” (ESz. I. 181).
- tajkoló-műhely* 'javító műhely' — „A padlás szájában egy hajdani ~ szerszám-maradványai: apám iparos korszaka” (A. 6).
- tarisnya* 'tarisznnya' — „Néztük magunkban az otthoni havat, láttuk szemünk előtt a sok gyereket a pereces *tarisnyával*” (Ist. 184).
- tarisnyál* 'tarisznyal' — „*Tarisnyáljunk*, s be a rajonhoz” (T. 360).
- teknő* 'teknő' — „Az asszony a két gyermeket fürdette a nagy *teknőben*” (T. 109; l. még 343, R. 8).
- terü* 'teher'. „Az egysoros, egyszavas divatversek korszakában haladása [ti. Illyés Gyula versének] lassúdadnak tűnik; ugyanis fölfelé tart, ~vel rakottan” (Ist. 99).
- tollu* 'toll' — „ahány ~ van a párnájában” (T. 370).
- tollúseprű* 'tollseprű' — „~vel döglött legyek után kotorászott” (T. 312).
Előfordul *tollúseprű* alakban is (Ist. 98).
- ülü* 'ölyv, ölyü' — „Kovács csak fél szemmel nézett rá [az asszonyra], mint a tyúk az ~re” (T. 10).
- üsmer* 'ismer' — „Nem ~em” (T. 59).
- veres* 'vörös' — „nem volt ~ a szeme” (T. 320; vö. 340).
- A *be* igekötő az erdélyi (székely) nyelvjárásnak megfelelően hosszú magánhangzójú Sütő Andrásnál: *bé*. „Eressz *bé*” (T. 23; 81 stb.).
- Voltaképpen nyelvjárási alakváltozatoknak foghatók fel azok a *j e l l e g z e t e s k é p z é s e k* (továbbképzések) is, amelyek különösebb értelmezést nem is kívánnak:
- bolondikus* (T. 122, 327), *csatarál* (T. 112), *fázódik* (T. 321), *fukari* (T. 331), *futrinkáló* 'futkosó' (T. 123), *kérel* 'kéri' (A. 131), *lefosikál*: „a kabátomat ... kétoldalt mind ~ták a rucák” (T. 332), *mulatórozás* (R. 79), *nyúlánkóz* 'nyújtózik' (A. 14), *odagyurakodik* (T. 112), *régecske*: „*Régecske* volt” (R. 14):

sántál 'sántikál' (Ist. 213), *számigál* 'számolgat' (T. 82, 127, 301, 345), *téringet*: 'térítget' (T. 49), *úlingél* (T. 121).

Jelentésbeli tájszó valamivel kevesebb akad Sütő András műveiben, de ezek is jellegzetes, jól elkülöníthető ismertetőjelei az erdélyi nyelvjárásoknak:

cinterem 'temető' — „Arany János modorában írott verseimet írkalapokra sokszorosítva, a ~ környékén ághegyre tűzve, kedtem terjeszteni” (A. 23).

csusza 'kukoricacsutka' — „a kissármási begyűjtő központban jó száraz kukoricacsutkát osztanak... Néhány zsák *~t* kiutalhatna” (A. 33); „A tüzet anyám kelti életre maréknyi petróleumos hamuval és három *~val*” (A. 74).

darabont 'vízhordó szolgál, belső cseléd' — „a felszabadulás előtt vízhordó ~ a grófi uradalomban” (T. 14; Vö. még uo. 121).

fütő 'kályha, tűzhely' — „Az asszony tett-vett a ~ körül” (T. 13; Vö. még uo. 17, 343, A. 74).

hombár 'gabonatarató láda, kas' — „oldalra dűtve hever a ~” (T. 89).

kokas 'gümő, daganat' — „Csupa egy ~ az egész feje” (Lócs. 26). (A TESz. a *kakas*-nak ezt a jelentését 1900-ból idézi Abonyi Árpádtól.)

kukoricakas 'góré' — „A zsúppal frissen fedett ~ mellett oldalra dűtve hever a *hombár*” (T. 89).

rüdeg 'sobány, soványan tartott' — „A két ~ ruca” (T. 304; l. még uo. 307. Vö. MTsz.).

sánc 'árok'. „Egyszer megcsúszott [az asszony], zsákostul és arccal előrebukva, beesett a ~ba” (A. 96).

szivar 'cigaretta' — „egy ~nyi dohány” (T. 121).

szivarozni 'cigaretteázni' — „Fiacskám, ahogy megtanulj *szivarozni*, ládd, apád se *szivarozik*” (uo. 353).

Leggazdagabb azonban Sütő András írói nyelve az ún. v a l ó d i t á j s z a v a k b a n; ezeket tucatjával idézhetjük műveiből:

agyonpotyol 'agyonütöget, sujtol' — „[Nagyapa] immár *~tan* a század hangoskodásától csöndes mosollyal mutat föl az égre” (ESz. I. 180; vö. MTsz.: „*potyol*...: ütögetéssel, veregetéssel puhít (húst, kemény gyümölcsöt) (Székelyföld, Szolnok—Doboka m.)”

agyonserített '? agyoncsépett, barázdált' — „Egy koldus alázkodik elénk, krajcár kellene neki... Az ~ képéről mintha ismerném ezt az embert” (Ist. 180).

ángyó 'nagybácsi felesége' — „ángyóm... a Székely Jóska bátyám oldalán [van] Pusztakamaráson” (Ist. 184).

bakalódás 'verekedés, kötekedés' — „verekedéshez, *~hoz*” (ESz. I. 182).

bakalódik 'veszekedik, veredik' — „ne *bakalódjatok*” (ESz. II. 14); „mi, *bakalódó* testvérek” (16.) Vö. *összebakalódik* „a vásárba *összebakalódott* valami lókupecekkel” (T. 30; l. még T. 315., A. 68).

bakbarát 'szerzetes' — „kolduló ~” (ESz. II. 15).

berbécs 'kos' „Az öreg juhok és *~ek* nyughassanak” (ESz. I. 183).

bogos 'görcsös, göcsös' — „A karót a földre eresztette. *Bogos* akácfakaró volt” (T. 354).

boriska '? borsó' — „— Tudom, fiam, hogy sohasem szeretted a paszulyválogatást. A *~t* s a nyűvesét is mindig közte hagytad” (A. 215).

bucskát vet 'bukfencezik' — „[a madár] *~ve* tovaröppen” (ESz. II. 11).

bugyuta 'ostoba, együgyű' — „de ~ ember vagy” (T. 53); „valamely *sánta* vagy *~férj*” (A. 90).

- buzírvörös* 'festőfű (*Rubia tinctorum*) gyökerének vörös színe' — „~ napok” (ESz. II. 15).
- bütü* 'vminek (lecsapott) vége' — „a ház ~jén” (R. 11); „Ezt az utolsó munkáját [Tamásinak, a Vadrózsa ágát] zokszó nélkül tűzhetjük oda (az életmű ~jére) — miként a házépítők szokták a befejezettség s majd a beköltözés örömeinek szimbólumaként” (Ist. 161).
- cillingél* 'ögyelegve, kószálva megy, ballag' — „Akkor elindult Sármásra. *Cillingélt* a nagy hegyen kifelé.
Apám korrigált:
— Nem *cillingéltem*. Csak mentem” (A. 131).
(Vö. R. 30., ESz. I. 180., MTsz.: *celleng*, *cellengel*)
- cöccög* 'rosszalló hangot hallat' — „a bírálók minden irányból rárontottak [Sóni Pál egyetemi jegyzetére], és fejcsóválva ~tek” (Ist. 129; vö. uo. 186).
- cöccögés* „a rettegett Kritikus fejcsóválásai, ~ei láttán” (Ist. 57); „[mondandóját] csak fejcsóválással és ~sel közli” (A. 160).
- cukorrépalapi* 'cukorrépalevél' — „kicsi napszámos leánykák ~val bélelték kötényüket” (Ist. 97).
- cságot* 'nógat' — „Ne *cságass*, te” (T. 35).
- csicsörke* 'pacsirta' (A. 167).
- csorbota* 'madárfajta'. (A. 167; a MTsz., TESz. nem ismeri.)
- csóré* 'csupasz, meztelen' — „amennyi művésznő, az mind rosszféle volt. Egyszer itt voltak a faluban . . . az egész falu csudálta, hogy milyen ~k voltak” (T. 63). (Vö. Ist. 161.)
- csorgó* 'forrás' — „Friss vízért nyargalt a ~ra” (T. 353).
- döblec* 'tök' — „[ettünk] ~et, mézgát, csibkebogyót, szedret” (Ist. 213).
- egyebugya* 'együgyű, ostoba <ember>' — „sose tudja megválogatni az az ~, hogy kívül pofozkodjék” (T. 366); „[Seperjen ki-ki a maga portáján] ez az elv az ~oktondiságnak is nevetséges példája sok esetben” (Ist. 153.).
- erdől* 'erdőn dolgozik, fakitermelést végez' — „~ni mentek” (T. 312).
- eszterág* 'golya' — „Még az ~ is tudja a maga idejét az égben” (ESz. 13).
- felgallyaz* 'faágra felül, feltelepszik <madár, ember>' — „a fákra is ~tak a gyerekek” (R. 24); „A szavak odakint ~tak a fekete nyárfára” (ESz. I. 180).
- firkáló bogár* bogárfajta (A. 152).
- fölcikkan* 'felötlik, föl villan' — „~ egy név” (R. 64).
- fuszulykaleves* 'bableves' (T. 79, 368).
- fuzsitus* 'kelekótya, hóbortos' — „De hát nem volt ő, sohasem volt lelketlen ember . . . Csak az esze ~ . . .” (T. 370).
- galagoly* 'karatyol, gyorsan, érthetetlenül beszél' — „még ~t valamit németül” (T. 26); „a filiszteus olyasmit ~, miszerint képtelen már a jó és rossz szavai közt válogatni” ESz. II. 20).
- gyöngyajak* 'madárfajta' — „Keltike, poszáta, ~” (A. 167).
- hergel* 'izgat, ingerel'. „Mária . . . szavainak föltanúja vagyok . . . A fennálló hatalmat ~i velük” (Lócs. 12–13).
- horgasin* 'csánk, (hátsó) láb hajlása' — „égett a füle, remegett a *horgasina*, s valóban meglátszott rajta, hogy sokat töprengett” (T. 338; vö. MTsz.).
- kajtár* 'kiváncsi' — „még a rajoni, néptanács gépírónője is megnézte [az elnököt], pedig arról igazán nem lehetett azt mondani, hogy ~ lenne vagy ilyesmi” (T. 108).

- kajtat* 'kutat, kiabálva zaklat' — „nem $\sim nak$. . . örökké étel után a gyerekek” (T. 321).
- kalangya* 'gabonakereszt' — „Azzal [a cséplőgéppel] pedig . . . leverhet az ember naponta százötven $\sim t$ ” (T. 309).
- kárpál* '<nő> zajosan szid, leckéztet vkit' — „Mit fog ez [a felesége] $\sim ni$, ha megtudja — vakarta fejét” (T. 48).
- kártya* 'fakanna' — „ $\sim val$ hordja a vizet” (T. 89).
- kaszten* 'szekrény' — „A kolozsvári színház régi bútorokat vásárol jó pénzért . . . Ott van az ócska \sim a padláson” (A. 35).
- keccent* 'koccanó hangot hallat' — „a süketnéma kutya ásítózott, és $\sim ett$ időnként a fogaival” (ESz. II. 23).
- keltike* 'madárfajta' — „*Keltike*, poszáta . . .” (A. 167).
- kendermagbogár* 'bogárfajta' (A. 152).
- kisíri* 'kisurran' — „A gyerek ezalatt \sim az ajtón, sírva rohan az anyjához” (T. 97); „ \sim a tereméből” (uo. 316).
- kocsiló* 'fogatba való ló' — „a méltóságos úr akkoriban vett volt két *kocsilovat*” (T. 326).
- kolontos* 'féleszű, bolondos' — „A kutyaszentségit a $\sim dnak$ ” (T. 362).
- kóré* 'növény szár' — „megette a $\sim t$ is a ház tetejéről” (T. 83); „Hadadi fölkelt a *zsúp* $\sim ról$ ” (uo. 39); „együtt vágtuk a $\sim t$ az egyházi földeken” (T. 330); „lehegve bukdácsolt a $\sim kocsányok$ között” (T. 37; vö. még T. 333, 337).
- kóricál* 'kószál, csavarog' — „Na és tavaszig hol $\sim tál$?” (T. 9) (Vö. uo. 82).
- kóst* 'takarmány' — „a marhák elé $\sim ot$ vetett” (T. 37).
- (*kukorica*) *kotro* 'kukorica szár' — „a *kukoricakotrokat* még nem hordta ki a föld szélére” (T. 73); „A *kotrok* ügyében . . . igaza van Katinak” (uo.).
- Kusti ne!* 'Kuss, takarodj <kutyának>!' (A. 208).
- landaris* 'egyfajta tánc' — „Né csak, hogy járja a *landarist*!” (A. 8) (Vö. MTsz.).
- lapótya* 'lángosforma lepény' — „Úgy illett volna, hogy megkínáld valamivel. Egy kis $\sim val$, ezzel-azzal” (T. 33); „a $\sim ámat$ is megette [a ló]” (T. 84).
- lebotol* 'bottal lever' — „ám *botolja le* más az éden gyümölcsfáit” (ESz. 16). (Vö. T. 334.)
- lepal* 'levedli' — „A hóval együtt a játék kedvét is $\sim ták$ magukról” (A. 208).
- ieszotyog* 'lepotyog' — „Egyik [gyerek] fejtől, másik lábtól, a harmadik az ágydeszkáján, egymás gatyájába kapaszkodva, hogy *le ne szotyogjanak*” (T. 321). (Vö. MTsz.)
- letácsol* 'letorkol' — „a szószátyárkodásnak a mezei bölcsélet hamar véget vetett: magyar ember mikor eszik, nem beszél . . . Harmadik magyar nem lévén a házban, az axióma az én számra kerül föl lakatnak, s ilyenformán $\sim va$, egy nagy bottal a kezemben, szavaimmal a bögyömben, indulhattam az ugyancsak hallgató, Csendes nevű tehát után” (ESz. II. 17). (Vö. MTsz.)
- lőszekér* 'lovasköcsi' — „*Lőszekérrel* indultam” (Ist. 207); „kerékpár, \sim , autó” (ESz. I. 187).
- máléliszt* 'kukoricaliszt' (T. 82).
- mart* 'part, emelkedő' — „béfordult a $\sim alá$ [a ló]” (T. 91); „a csalános $\sim on$ kapaszkodtunk felfelé” (A. 9); „a sánc [= árok] $\sim jára$ ” (R. 12; T. 121).
- matarászik* 'mocarog, keresgél' — Az aranyeső-bokor ágai között \sim [a fenyő-rigó]” (ESz. I. 180).
- megkutyálja magát* 'megmakacsolja magát' — „némelyik [lány] \sim , *korbács* nélkül meg se moccan” (Lócs. 48).

- megszusszan* 'szusszan egyet' — „*Megszusszanunk, körülnézelődünk*” (Ist. 98);
vö. Lócs. 22.
- méhfű* ' ? illatos, ajakos virágú növény (*Melittis melissophyllum*)'
„— Asszony, a vedret! — kiáltott apám.
— A *méhfűvet*! — szóltam én is, hogy hasznossá tegyem magam.
Az illatos fűcsokor már hajnal óta elő volt készítve a tejjel megpreckelt
méhkasban” (A. 8).
- menyecskemadár* 'egyfajta madár' (ESz. 11).
- naphaladás* 'késő délután, alkonyodás' — „még soha nem esett meg, hogy Sala-
mon otthagyja *~kor* a műhelyt” (T. 342); vö. A. 5.
- nyüszlet* 'nyugtalanul ide-oda jár' — „*~tam* . . . ablaktól ablakig” (Ist. 209).
- nyüszletés* 'nyüzgés, mozgalmasság' — „A gyász hír keltette *~ben* újra tapasztal-
hattuk, hogy némely szerkesztőnk még nem küzdötte fel magát a gerinc-
húrosok családjába. Akadt lapunk — nem is egy —, amely Áront sem
életében, sem holtában nem merte tudomásul venni” (Ist. 20.); „nagy *~be*
vagyunk, hogy százkilométeres körzetben összeszedegessük, amit a szere-
lők a pénzünkért maguk kellene hozzanak” (A. 34).
- osztováta* 'szövőszék' (T. 79).
- összehuttyan* 'összeesik, elernyed, lekókkad' — „Két hét alatt egészen *~t*,
elszíntelenedett, elkedvetlenedett [az elnök]” (T. 338); (vö. 352); „Vitor-
lám csakhamar *~tak*” (A. 21); „Vitorla természete van apámnak: *~*,
ha nem fúj a szél” (A. 160).
- pampó* ' ? ' „Anyám . . . kapkodta máris a *~it*” (R. 39).
- pipe* 'madárfióka' — „a kis fekete vadrucák a sárgapehelyes *~knél* is szelíde-
bek voltak” (A. 96).
- pipevirág* 'pitypang, *Taraxacum officinale*' (ESz. I. 176).
- pipireg* 'káká' — „kötögetés kákával — *~gel* — [szólóközöséről van szó]”
(A. 152). A MTsz. a *pipirig*-et ismeri 'káká' jelentésben; egyetlen adata
a régi Alsó-Fehér megyéből való. A NySz. nem ismeri, a TESz. nem tár-
gyalja.
- piskáló* 'pislakoló' — „*~* rőzsetudatomban csak pernye volt annak előtte”
(ESz. II. 26).
- pityókatábla* 'burgonyatábla' (A. 9).
- porcsfű* '*Acanthus spinosus*' (A. 5.). Vö. MTsz.
- porkahó* 'finom porhó' — „vezeti őt a gyermek a *~ban* által az udvaron” (ESz.
I. 187).
- porondos* 'homokos, kavicsos' — „*~* sétány” (R. 110).
- póstalap* 'postai levelezőlap' — „Csak egy *~ot* írájál” (T. 63).
- prekel(és)* 'fröcskölés' — „A rendelkezésünkre állt eszközöket megterem-
tettük. Kitartó fűtyülés, meg-megállás és *~* a mérges bogarak irányába”
(A. 8); vö. uo: 9., 10; „a sötét fenyőfák alá is *beprekelte* fényét [a Hold]”
(T. 354); „magánhangzóid némi székely színezettel is *meg* vannak *prec-
kelve* . . .” (ESz. I. 178).
- púgat* 'mély, búgó hangot hallat' — „A zsombékos réten béka *~ott*” (ESz. II. 23)
- (*meg*)*rekcumoz* 'megszid, megleckéztet' — „ötet otthon *~zák*” (T. 370); „a
dézsmaszedőket nagy szigorúsággal *megrekcumozta* (Ist. 212); „Én: Mégis
azt mondják: az a jó kutya, amelyik harap.
Ő: Az az elrontott kutya.
Én: Apám is *megrekcumozta* a múltkoriban a kutyát.
Ő: De mivel? A sapkámmal” (A. 160) (Vö. ESz. I. 177).

- roncsalék* 'törmelék' — „csak forgács. ~” (T. 373).
- ruca* 'kacsa' — „Úgy bujtok, mint ~ a moslékba?” (T. 35; vö. még 77., 296).
- sírit* 'sodor' — „Cigarettát ~ettek” (T. 27); „szivarat ~” (A. 214).
- silinka* 'parcella' — „Nagyon ügyes az a traktorista ... Csak tudod, az a baj, hogy a kicsi ~k miatt sok a fogyasztás. Nagy darab kéne neki, tudod?” (T. 36).
- sisinkázik* 'sikálkózik, csúszkál' — „kucsmás gyerekek *sisinkáznak* [a befagyott patakon]” (A. 215).
- supákol* 'páhol, döngöt' — „ne ~d az öcsédet” (ESz. II. 14).
- suppan* 'puffan, huppan' — „A szalmakalapnyi népet [= méheket] először trágyafüsttel megkínózzák, majd egyetlen erőszakos mozdulattal a kasba belerázzák, fele-harmada jó helyre ~!” (Ist. 98), „a kicsi szék, ... amelyre *lesuppanjtuk* Lászlót” (ESz. I. 177).
- szivarbogár* 'bogárfajta' (A. 152).
- szunnyatagság* 'álmosság' (R. 12).
- szuszek* 'gabona- v. liszttartó nagy láda' — „A padlás meg a ~ is üres” (T. 121).
- tálás* '(fali)szekrény, pohárszék' — „A ~ tetejéről előkerül a kép” (A. 76).
- tikog* 'fuldokolva(köhög)' — „*Tikog* a nevetéstől” (Cs. 94); vö. MTsz.); „apró nyaklevesek ütemére torkából a vizet *kitikogja*” (ESz. I. 185).
- törpebűrök* 'növényfajta' (A. 5).
- trotty* 'totyakos ember' — „öreg ~ vagy már” (A. 10).
- turma* 'juhnyáj' — „Dánfalusi Kornél, az egész nagy ~ felelőse” (T. 48; vö. 67).
- vadrUCA* 'vadkacsa' (ESz. I. 23).
- vincellérbogár* 'szőlőpusztító bogár, Lethrus cephalotes' (A. 152); a MTsz. csak a Balaton mellékéről, Hevesből és Tokaj vidékéről ismeri.
- Sütő András kolozsvári írói inaséveiről ezt írta visszaemlékezéseiben: „Benedek Marcell és Jékely Zoltán tömögette a zsebemet jótanácsokkal; két ragyogó stiliszta fésülgette mondataimból a mezőségi bogáncsokat.” Ismerve a két valóban kitűnő, erdélyi származású stílusművészt, bizonyosak lehetünk, hogy nem a tájszavakról van itt szó, amelyek inkább hímei, mint bogáncsai a nyelvnek, hanem esetleg néhány mezőségi alakváltozatról, az irodalmi használattól elütő nyelvtani nyelvjárásiasságról, amelyet Sütő Andrásnak már csak egyes szereplői használnak, de az ún. szerzői szövegben ő már nemigen él velük.
- Lássunk ezekből is néhányat!
- Némely i k t e l e n i g é t szereplői i k e s e n használnak: „maholnap *forrik* a must” — gondolja magában Salamon (T. 349), s a *lép* ige is ikesen fordul elő ugyanitt: „aki látta, azt gondolta, na, ez most *keresztüllépik* az isten templomán is” (T. 296), s a Csillag a máglyán-ban is ezt halljuk Kálvintól: „a tanácsnak egyetlen ellenszavazatán múlik, hogy melyikünk *lépik* a máglyára” (127). (Vö. még: „hármat *lépik* az ajtóig” [A. 162]). A *hány* ige szintén ikes Sütőnél: „vért *hányik*” (Lócs. 32).
- A *vélekedik* ikes ige, ennek ellenére azonban a köznyelv (s többnyire az irodalmi nyelv is) *vélekedsz* alakban használja az egyes szám második személyt; Sütőnél azonban a szabályoabb *vélekedel* forma található (Cs. 126). A *jön* ige többes második személyét is a köznyelvtől eltérő, kissé választékos — nála nyelvjárási! — alakban találjuk: „Én nem mozdulok innen, míg vissza nem *jösztek*” — mondja Szarka az egyik elbeszélésben (T. 19). Az egyes szám harmadik személyben is akad nyelvjárási érdekesség; a *vesz* ige a régies színezetű *veszen* alakban olvasható: „Számigálta, hogy tehenet ~” (T. 302); A *visz* ige is előfordul hasonlóan: „Mint minden Illyés-vers: egyetlen rándítással mozdít ki

a helyről... S *viszen* fokozatosan gyorsuló ütemben" (Ist. 99). Másutt kötőhangzó található a múlt idő jele s az igeikötő között ott is, ahol a köznyelv nem használja: „*Megizzadott a homloka*” (T. 46); vagy: „követeli a *leszakadott* gombok szigorú nyilvántartását” (A. 14). Az igeragozás körébe tartozik még a tárgyias igeik feltételes módjának sajátos, ma már választékosnak vagy finomkodónak érzett használata: „*Sorolhatnók még a magány s a mellőzés ütötte sebeket*” (Ist. 26); „*látni szeretnők*” (uo. 47). Vagy: „*Mintha ismernők egymást!*” (R. 14; vö. még 35., 79). Ezt azért érdemes hangsúlyoznunk, mert napjainkban jelent már meg irodalmi szatíra, amely nevetéséges finomkodásnak bélyegezte a tárgyias igeik hagyományos feltételes módját, pedig az erdélyi írók saját nyelvjárásuk természetes elemeként használják.

Hasonló a helyzet az ún. régmúlt esetével, amely a köznyelvből szintén kiveszett — vagy legalábbis kiveszőben van —, míg a székely nyelvjárásokban (gondoljunk Tamási Áron műveire) tovább él, és Sütő András stílusa szerint a Mezőség tájnyelvében is: „a háború *kitörte volt* az ablakot” (Ist. 52); „A bálvány ... Károly, majd Mihály képében a falra volt felakasztva. Nem úgy persze, ahogyan azt Petőfi *kívánta volt*.” (Ist. 135) (Vö. 154., 207. ESz. I. 179, 186.); *légett volt* (R. 14); „Isten, amiként Lóttal, Jeremiással *tette volt*” (Lócs. 13). Az viszont már bibliai hatás, mikor Lisbeth az egyik drámában így beszél: „*Alig mentem vala el* azoktól, mikor *meztaláltam* azt, akit az én lelkem szeret” (Uo. 38).

A főnévragozásban is előfordul szokatlan nyelvjárásias kötőhang: „*Szivarat* sirített” (T. 37); a köznyelvi *szivarod* nyúlabb magánhangzójú tövel fordul elő: „van még egy *szivarad*?” (Ist. 174); a *motor* pedig érdekesen a hangugrató tövű főnevek módjára viselkedik: „nem tréfált maga velem, amikor azt mondta, hogy a *motrot* nekem adja?” (T. 295). Szerzői szövegben azonban az irodalmi nyelvi *motort* alak olvasható: „a *motort* ... megjavították” (T. 318); ugyanezen az oldalon azonban — a főszereplőre vonatkoztatva — már ismét a nyelvjárás alak található: „Ő [Salamon András] húzatta be számmal a *motrot* Kolozsvárra.”

A főnévragozásban a *kár* eredményhatározóként magas hangú raggal található: „a *kárré* ment malacok” (T. 314). (A MTsz. a Székelyföldről ismeri a hasonló ragozású *kárré tenni* 'tönkre tenni' kifejezést.) Az *ingyen* határozószó a régies *ingyért* alakban olvasható Sütőnél (T. 295, 304 stb.). Az *egyre* határozószó helyett a nyelvjárás *egyet* alakot használja: Dél óta ~ vitatták a grófi birtok ügyét” (T. J.); „a nagyhidig ~ faggatta őket, mi van” (Uo. 22).

Az már voltaképpen a mondatban körébe vág, hogy a nyomósító *nagyon* határozószó helyett a nyelvjárás *erősen* bukkán föl többször is, bár nem zavarólag: „~ nagy kavarodás volt” (T. 25); „*Erősen* megijedt” (T. 45; 127). S ez át is vezet a mondatban nyelvjárás sajátosságaihoz.

Jellegzetesen erdélyi nyelvjárás sajátosság a *kell* ige után egyszerű (többnyire *hogy* kötőszó nélküli) felszólító mód használata a köz- és irodalmi nyelvi személyragos alakok helyett: „Iskolába *kell menj*, Zsuzsika” (T. 58) (az „Iskolába *kell menned*” helyett); „Be *kell menjünk* [= mennünk] a városba” (T. 17); „be *kell hogy bizonyítsuk*” (T. 8); „vissza *kell vigyem*” (T. 123); „Azt is meg *kéne vásárold*” (T. 92); „Le *kéne fényképeztessük* magunk” (A. 35); „úgy gondoltad, hogy a csizmádat is ki *kell takarítsuk*” (T. 118). Mivel ezek a mondatnapi sajátosságok az utóbbi időben a köznyelvben is meglehetősen elterjedtek, nem

hatnak zavaróan az olvasóra, csak néha vezetnek kissé körülményes megoldásra, mint pl. itt is: „Nagy nyüsetlésbe vagyunk, hogy százkilométeres körzetben összeszedegessük, amit a szerelők a pénzünkért maguk kellene hozzanak” (A. 34).

A másik érdekes erdélyi mondattani sajátosság az igekötők használatában figyelhető meg, egy sajátos szórendi cserében: „Úgy nevetünk, hogy *esünk széjjel* az ünnepi asztaltól” (A. 127); „Gy. János például ugyancsak egy szeke-recske fáért esedezve azt hozta föl, hogy a fia harmonikázni tanul, gyakorolnia kellene, és *gémberednek meg* az ujjai” (A. 77); „az ember nem szállhat ki télen mezítláb az ágyból, mert *zsibbad el* a talpa a hidegtől” (T. 322); „Ma éjjel is kimegyen, *ugrom ki* az ágyból” (T. 370). E nyelvjárási sajátásnak Tamásin kívül irodalmunkban Illyés Gyulánál találjuk jellegzetes példáit, amikor az erdélyi származású Anna ízes mondatait idézi, pl. a Hunok Párisban lapjain.

Voltaképpen az író nyelvjárási gazdagságához tartozik a népnyelvi szólam- és szóláskincs is, amelyben szintén bővelkedik Sütő stílusa: „Munkások jöttek a városból, s *egy hoppra* széjjeldarabolták [a gróf földjét]” (T. 11); „*Egy hoppra* megette” (T. 36). Ilyen az *összehord toronyát-boronyát* („Csáki Zsigának igen-igen beszédes kedve támadt, *összehordott toronyát-boronyát*” (T. 29); a *tengelyt akaszt* („nem jó az urakkal ~ani” (T. 26.)), a *markába szakad* („Úgy cselekedjünk, hogy *markunkba semmi ne szakadjon*” (Ist. 212]), az „isten számába *kivetve*” (R 7), a „*ne űzd az eszedet*” (T. 84), az újabb keletű *kerek-perec*: „megmondta ~” (T. 81) vagy a szitkozódások közül a *Vesszen a maga dögibe* (T. 366, ESz. I. 185.), a „Hó, *az antiját!*” (T. 35).

Igazi szó-lá-s-ha-s-o-n-l-a-t is bukkan föl Sütő András írásaiban: „már recsegett-ropogott a vásárhelyi színház, majd azután ... *összement, mint a tótorgona*” (Ist. 133); vagy: „A betűvetésnek az egyházak sovány keblére szorult hajlékai létükben oly *bizonytalanok, mint a kutya vacsorája*” (Ist. 215). Újabb keletű a *mint a huzat*: „szó nélkül ment ki, ~” (T. 369). Gyakori a szólás-, illetőleg szólamkeveredés. A *Sion hegye* eredetileg a bibliai eredetű „*áll, mint a ~*” szóláshasonlatban volt ismeretes; Sütő Andrásnál érdekes módon a nagyságnak lesz fokmérője a bibliai hegy: „— Ez nem tudományos kérdés. Ez akkora marhaság, mint Sion-hegye” (T. 357). *Herkópáter* neve eredetileg a *A herkópáternek se*, illetőleg a *Tudja a herkópáter!* szólásokban volt ismert (az előbbi az eredeti, l. O. Nagy: Mi fán terem? Bp. 1957. 153—5), de Sütő András írásai szerint a történelmi névvel alakult szólások használati köre tovább bővült: „— ... kié ez a traktor?

— A miénk! ...

— Tudom. Nem is a ~é. (T. 74)

Jellegzetes szó(lás)vegyülés eredménye a *hétparancsolatját!*: „Most már ezután nem lesz beteg a háznál, a ~” (T. 349). A *hétszentségét* s a *tíz parancsolat* keveredett itt sajátosságosan, a szitkozódás indulatában.

De aki mestere, művésze — sőt bátran mondhatjuk: költője — a magyar nyelvnek, az nem éri be a szerzett vagyonnal (noha, mint hallhattuk, nem volt rest e nyelvgyűjtögető munkában sem), hanem maga is hozzáteszi fényes filléreit s aranyait. Sütő András különös nyelvi, szóteremtő lelemény birtokosa, s ez a tehetsége ott sziporkázik könyvei oldalain, drámái színpalái közt. „*Fel-szomorkodott a néptanács*hoz” — olvassuk Salamon Andrásról; „gondolkodása sem egyéb *bolondistókiságnál*” — halljuk az önistenítő íróról (Ist. 150); a tanács

küldönce *nyargonc-ember* — persze csak ironikus használatban (A. 244); Zsögödi Nagy Imre egyik festményén „az asszony fején a kendő, szinte megkövesült *gyászglória*” (Ist. 102).

Különösen akkor van elemében Sütő András és tolla, mikor ironikus, a Tamásiból is ismert groteszk humorral írhat: „Igaz, nem is lett volna könyv az, ha nem kiáltanak rá tüzet, *máglyakritikát*” — mondja Szervét Mihály (Cs. 73); s ugyanő mondja a vita hevében: „Vitázni! Veled! ... A teológus — egy *akasztológussal*” (Cs. 132). Ilyen groteszk, komikus hatású az erőszakosan képzett *hitnyomozni* a *hitnyomozó*-ból (ahogy pl. a *vadevezni* is az a *vadevező*-ből): „*H i t n y o m o z ó* ... Périgord hitnyomozó vagyok. *K á l v i n* Akkor tessék *hitnyomozni*” (Cs. 80). Hasonló alkotású, s hasonló komikus hatású a *közismert*-ből képzett *közismerellen*: „az életműve [Kemény Zsigmondé] kiadatlan; immár egész nemzedékek számára ~” (R. 9; vö. még 19). Úgyancsak Kemény-nyel kapcsolatban olvashatjuk a leleményes szójátékot a szellemi javaknak kijáró tiszteletéről: „a *nagybirtokosnak*? Nem. Az *agybirtokosnak*” (R. 9). Humor bujkál a székérkerékre alkalmazott emberi vonatkozásban éppúgy, mint az áldással fenyegetőző átokban: „egy *nyugdíjba* romlott *székérkerék*” (R. 11), illetve: „*Ó, verjen meg a napsütés*” (R. 8) stb.

S mennyi líra és képzelet van egy-egy ilyen jelzőben, mint a „*telet síró* idő hánykódása” (T. 364), „a *zúzmarás lélek* megbolydult döbbenete” (Ist. 164) vagy a „Semmi és a Volt kertje [= a temető]” (A. 68). S ezzel elérkeztünk Sütő András egyéni szóképeihez, hasonlataihoz.

Hogy a költői képek, hasonlatok voltaképpen a nyelv, a stílus körébe tartoznak-e, azt a stilisztika már régen eldöntötte, hiszen nemcsak gondolat nem létezik nyelv nélkül, hanem képzelet, költői kép sem, s a kettő — nyelv és képzelet — kölcsönösen gerjeszti egymást — hogy a villamosságból vett képpel éljünk.

Se szeri se száma Sütő András szemléletes, kifejező hasonlatainak, metaforáinak.

A h a s o n l a t o k legnagyobb része szinte kézzelfoghatóan földi, reális, közel a népi szólások, szóláshasonlatok televényéhez: „A lakodalom széjjelment valóban, akár egy földhöz vágott kancsó” (A. 95); „Maholnap szétesel, mint az abroncstalan hordó. Miért iszol annyit?” (T. 351); „A törvény igazsága általános és, sajnos, hozzávetőleges. Mint a katonabakancs” (Lócs. 45); „Hogy ez idejőjjön s rám üljön, mint kő a káposztáshordóra?” (T. 349); „Beült a jó életbe, mint a fürdővízbe” (T. 369); „Úgy költöztetted a véleményed, mint a malacot az árnyék után” (T. 358); „Olyan vagy, mint a mosogatórongy. Az is odalapul, ahová éppen bevágják” (T. 375); „[a városi iskolába készülő gyerek] egész délelőtt jött-ment, ténfergett, mint az elveszett kismalac a hetivásáron” (T. 353); „annyiba se veszed az életemet, mint az elhányt szivarvéget?” (T. 349); „[a módos gazdát] úgy cipelte mostanáig az élet, mint az ökör a legyet a fülében” (T. 311); stb. Vannak persze líraibb, költőibb hasonlatok is, ahogy a tárgy megkívánja, illetőleg magával hozza: „a telefonpóznák mint aranyceruzák ragyogtak a lebukó nap fényében” (T. 340); „Máskor ... a gondok olyan derűsen ültek az arcán meg a szeme körül, mint a fecskék a tavaszi napfényben” (T. 362); „Ködös, hűvös októbertégi este volt. Az ég fekete koronájáról az ősz lebotoalta már a sok nyári csillagot. Amit magnakvalónak meghagyott, az végtelen, nyirkos messzeségből szomorkodott le tompa ragyogással a falura” (T. 344). Vagy: „odakint szinte zenével hullt a hó, s milliónyi fehér körhinta csábított” (ESz.II. 15); „És a móka [Tamási műveiben]? ... Láncon csörög

ez a móka, miként a medve szomorúsága, minek a másik vége ott a kényszerűség markában” (Ist. 12). Máskor a hasonlat helyébe még tömöritőbb megoldás lép: „Elmémben az új összefüggés — villámrándulásnyi idő töredéke alatt — szinte csattanva lépett működésbe” (ESz. II. 27).

S úgy látszik, hogy idő haladtával az író képérzékenysége, árnyalatok iránti fogékonysága egyre csak nő. Nyelvi — verbális — élmény s tárgyi emlékek fogózkodnak egybe szinte elválaszthatatlanul írásaiban, ahogyan például itt is: „Koporsó, mondogattam, az első találkozás kábulatában; ilyen tehát a koporsó. Lábtól fejig három hangsúlyrebbenés a kiejtésben; a kezdet és a vég három fekete szótaglépcsője; az utolsónak csúcsán nagyanyám riadt-fehér homloka, két csukott szeme, akár egy ledöntött gótikus torony két bezért ablaka” (ESz. II. 26).

Az elvont egy-egy reális, szemléletes kép által tapintható közelbe jön az esszéek legszebb lapjain: „Kötésig gázoltunk a mulandóság tanulságaiban” (R. 61). Vagy milyen kifejező megjelenítése ez a vidám, ünnepi perceknek: „Virágvasárnapi a hangulat. Csupa virágdobáló tekintet repdes az ember felé” (A. 134). S mily sokat mond Kemény Zsigmond késő éveiről ez: „Agya, melynek befogadóképessége hajdan fölért egy akadémiával, beomlott tárna volt” (Ist. 24).

A példákat szaporíthatnánk, de talán ez is elég annak igazolására, hogy Sütő András a magyar prózának, különösen pedig „a gondolat költészetének” a lírával át-meg átitatott esszének egyik legnagyobb mestere. Tanítómestereiről, példaképeiről — Tamási Áronról, Kemény Zsigmondról — már volt szó. De mindenekelőtt a népnyelvtől tanult nagyon sokat, s a régi nyelvtől, irodalmi nyelvünk nagy nemtőjétől, a veretes vizsolyi bibliától is, amelyet Németh László nevezetes tanulmányában Balassi lírája mellett XVI. századi irodalmunk legjelentősebb teljesítményének nevezett.

Elég, ha a Nagyenyedi fügevírág művészi archaizálású soraira gondolunk, ahol voltaképpen nem is nagyon kellett archaizálni, hiszen Erdélyben régi nyelv és népnyelv századokig egyet jelentett, amint maga Sütő András is megírja kollégiumi élményeire emlékezve: „A Pápai Páriz- és Kőrösi Csoma-jelöltek — mintha csupa tiszteletből tennék — Bethlen Gábor stílusában társalogtak: ... Mire besütötül s esmét lefeksziünk, talán a félelem is elmúlik bennünk. Biztunk hozzájuk, akik azt mondták, menjetek tük is a tudásbul valami zsákmánt szerezni” (Ist. 210). De természetesen van itt is tudatosan szerzett vagyon az ősi örökség mellett. Kolhaas a drámában a Példabeszédek s az Énekek Éneke szavaival beszél: „Aki megőrzi az ő száját, megtartja önmagát; aki felnyitja száját, romlása az annak. Emlékezz Salamon példabeszédére” (Lócs. 14). Vagy: „Az ő fogai hasonlók a juhoknak nyájához” (Uo. 17).

S Szervét is bibliai szavakat idéz a börtönben: „Te parancsoltad meg a szólást és ítélted örök kárhozatra a hallgatást. Gyertyát sem azért gyújtanak, hogy a véka alá rejtsek, hanem hogy a gyertyatartóba tegyék és fényét vesse mindazokra, akik a házban vannak. Gondolkodó emberek, ti vagytok a világ világossága, nem rejthető el a hegyen épített város” (137).

Szellemi mestereiről, példaképeiről szólva Tamásitól nyilvánvalóan a tündéri képzeletet, a népnyelv röptető bűbáját örökölte, Keménytől pedig a nagy gondolatokkal való vívódást. Van azonban még valaki, akitől igen sokat tanult, akinél kép, képzelet és gondolat a legmagasabb művészi fokon forrt egybe, megteremtve a magyar esszéírás remekeit; s ha név szerint nem is említené mesterei között Németh Lászlót, akkor is észre kellene vennünk, hogy az

elvontat a szemléletessel ily plasztikus egységbe ötvöző, gondolatot és lírát szinkronban lüktető írásművészete a Tanú írójától is sokat tanult. Gondoljunk csak ilyen mondataira: „Egy távoli és láthatatlan bolygó létét zárt szobában, számtani műveletek segítségével lehet igazolni; egy nép érzésvilágát, ha az nem zúdult keresztül az író idegrendszerén, képtelenség megragadni” (Ist. 143). Sütő András idegrendszerén átzúdult ez a világ, ezért jár biztos talajon, akár Róma vagy Perszeopolisz, akár Bukarest vagy Budapest, Marosvásárhely vagy Pusztakamarás köveit rója. Tamási Áronról írja, de a vallomástevőre is éppúgy illenek e sorok: „A pisztráng természete élt benne; ár ellen úszva kereste a mindennapok tiszta vizeit, s mindig a forrás közelében” (Ist. 7).

Ötvenedik születésnapjára Illyés Gyula azt írta, hogy „A jelenkori magyar irodalom egyik legnagyobb vigasza Sütő András”. (Tiszatáj, 1977. 6. sz. 3.), s nyelvi vonatkozásban is elmondhatjuk ezt: bár a magyar prózának, az új magyar esszének már nemcsak reménye s reménysége, hanem gazdag beteljesedése is.

Talán legtalálóbb önjellemzésében — amely költői képnek is tökéletes — ezt írta: „Olyannyira visszaszoktam e parányi világba, mint az akváriumba ültetett hal; kicsi hal, korsónyi víz, néhány csillámló kavics, sziklautánzat, tengerutánzat; fönt valahol kétarasznyira, ahol a nagy égnei kell lennie, sárgán világol az óriás nap: egy mogyorónyi villanykörte. S a mozgás benne néhány szép lendület, szinte óceáni, egészen az üvegfalakig, amelyek, miközben azt mímelik, hogy nincsenek, az akadálytalanság látszatával csábítanak örökös újrakezdésre. Ha megtagadnám is azzal, hogy elmegyek, a lehetetlenséget kísérelném meg, miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete” (A. 245).

Kívánjuk, az 50. évét átlépő írónak, hogy élete sok fényben szivárványozzék még, s hogy mindig érezze a szülőföld tenyérnyi vizében, az Érnek partján is az Óceánok testvériségét, ahová Ady szerint minden tiszta vízű folyók elérnek.

Szilágyi Ferenc

Anyanyelv-pedagógia és kommunikációkutatás

Az anyanyelv-pedagógia kifejezés még szakmai körökben sem honosodott meg. Anyanyelv-tantárgypedagógiáról, anyanyelvi nevelésről, a nyelvtan-, a fogalmazás-, a helyesírás tanításáról születnek írások. Ezek helyett nemcsak azért ajánljuk az *anyanyelv-pedagógia* terminust, mert nyelvtanilag szemléletesebb és egyértelműbb, hanem azért is, mert úgy gondoljuk, hogy az anyanyelv-tanulás ügye nem szűkülhet le az anyanyelvnek, mint egyetlen tantárgynak a kérdésére. Ez a normatív kijelentés persze nem több deklarációnál, nem több jámbor óhajnál. Évtizedek óta hangoztatott szükségletet fejez ki, de különösebb előrelépés mégsem történt megoldásában. Az most már a kérdés, miért nem. Azért-e, mert a nem magyar szakosok, a nem anyanyelv-pedagógiai kutatók nem akarják méltányolni e társadalmilag egyébként indokolt szükségletet, vagy pedig azért, mert az anyanyelv-pedagógia nem tudta az egyéb iskolai szakmáknak (matematikusoknak, biológusoknak stb.) bebizonyítani az általa hangoztatott követelmény megvalósításában a többi szakma valóságos érdekelttségét. Magunk részéről a probléma okát a másodikként említett tényezővel magyarázzuk, mégpedig azért, mert úgy látjuk, hogy az iskolai anyanyelvi nevelés pedagógiája mind a kutatás, mind a képzés, mind a napi gyakorlat vonatkozásában az utóbbi 5–6 évig nem rendelkezett olyan tudományos megalapozottsággal, amely a nyelvi nevelést, ill. a nyelvhasználat fejlesztését akként írta volna le, ami, nevezetesen kommunikációs folyamatként. A kivezető utat ezért egyebek mellett abban látjuk, hogy az anyanyelv-pedagógiának meg kellene újulnia a kommunikációkutatás eredményei által, de nem a kommunikáció fontosságának a deklaratív jellegű hangoztatásával és néhány kommunikációs terminus illusztratív jellegű emlegetésével, hanem a kommunikációkutatás eredményeinek anyanyelv-pedagógiai integrálásával.

Ez persze csak akkor sikerülhet, ha az anyanyelv-pedagógia szóösszetétel utótagját, a „pedagógiát” nem szűkítjük le a hagyományos értelemben vett metodikára.

Az anyanyelv-pedagógiát pedagógiaként értelmezni egyenlő azzal, hogy a neveléstudomány teljes rendszerét és új kutatási eredményeit az anyanyelvi nevelés problémáival szembesítjük, mivel meggyőződésünk, hogy így és csak így integrálható a kommunikációkutatások eredménye az anyanyelv-pedagógiába, és csak ez után várható, hogy a nem kifejezetten anyanyelv-pedagógiával foglalkozó iskolai szakmák felismerik szerepüket és lehetőségeiket a kommunikációs képességek fejlesztésében.

Az iskolában fejlesztendő kommunikációs képességek köre rendkívül tág. Egyik dimenzióban a mindennapi, a tudományos (szakmai) és a művészeti

kommunikációs képességek fejlesztéséről lehet szó. Egy másik dimenzióban a csoportkommunikációban megtestesülő közvetlen emberi kommunikációs képességek formálásán át, a tömegkommunikáció révén terjedő információk szelektív befogadására való felkészítésig terjedhet az iskola teendője. Egy harmadik összefüggésben a kommunikációs szerepek — a küldő, a befogadó, az interpretátor szerepekkel kapcsolatos képességek — formálása lehet a fontos. Negyediként pedig a kommunikáció tudatosságával, magával a kommunikációelmélettel mint tanítandó ismeret- és tevékenységrendszerrel kapcsolatos feladatok jöhetnek számításba pedagógiai, közelebbről anyanyelv-pedagógiai szempontból. A dimenziók pusztá felsorolása nyilvánvalóvá teszi, hogy e kérdések nem szűkíthetők le sem az alsó tagozatra, sem az ún. „magyartanításra”. Ugyanakkor azt sem állíthatjuk, hogy az oroszánrészt ebben a munkában nem a tanítóknak és a magyartanároknak, ill. az anyanyelv-pedagógiai kutatásoknak kell vállalniuk egyelőre. Az előző mondatban említett „egyelőre” határozószóval azt kívántuk érzékeltetni, hogy korántsem alakult ki még — sem a napi gyakorlat, sem a kutatás szintjén — egy szükséges és lehetséges munkamegosztás az iskolában történő kommunikációs képességek fejlesztése ügyében. Egy tény, hogy a kommunikációkutatás eredményeinek pedagógiai alkalmazására hazai szakirodalmunk tanúsága szerint nyelvészek és anyanyelv-pedagógusok vállalkoztak elsősorban. Elképzelhető lenne az is, hogy a neveléseméleti és a didaktikai kutatók kísérelnék meg a kommunikációkutatás eredményeinek az integrálását. De az is kivitelezhetőnek látszik — mint ahogy már akad is rá példa —, hogy a nem anyanyelv-pedagógiai szakmák, így pl. a matematikai, a természettudományos, a művészeti neveléssel foglalkozó diszciplínák egyenként végzik el a standard pedagógiai teendőikhez kapcsolódó kommunikációs feladatok kutatását is. E két utóbbi lehetőség közül bármelyik valósul meg, az anyanyelv-pedagógiának kijelölhető kétfajta szerepe mind a kutatás, mind a napi gyakorlat terén. Eszerint az anyanyelv-pedagógiának egyfelől nagyon egyértelműen és rendszerszerűen le kell írnia a saját illetékességi körét a kommunikációs nevelésben, másfelől vállalnia kell a kezdeményező interdiszciplináris együttműködést a kommunikációs nevelésben illetékes nem anyanyelvi nyelvi szakmákkal.

Úgy látjuk, ez utóbbi teendőre csak akkor kerülhet sor, ha az előző feladatát az anyanyelv-pedagógia már megoldotta, ezért a továbbiakban ehhez szólunk hozzá néhány probléma és javaslat megfogalmazásával egy — általunk kidolgozott és irányított — kommunikációkutatásra épülő anyanyelvi kísérlet alapján.*

Ha az anyanyelv-pedagógiát abban az összefüggésben kívánjuk művelni, ahogyan fentebb említettük (tehát nem metodikaként, nem szakdidaktikaként), csakhamar szembetaláljuk magunkat azzal a legégetőbb problémával, hogy a pedagógiai célelméleti kutatások még nem tisztázták megnyugtató módon — különösen nem a köznevelés fejlesztésével összefüggésben — azt a kérdést, hogy a szocialista típusú személyiség alakításában mi a szerepe a kommunikációs képességeknek. Nem tisztázódtak ezek teoretikus szinten, tehát a nevelés- és a művelődésfilozófia szintjén, de még az ún. középszintű pedagógiai elméletek szintjén sem. Ezért nem dőltek még el

* Anyanyelvtanítási kísérlet a kommunikációkutatás eredményei alapján. 1971 — 1975. Szerk. Zsolnai József. Kaposvár, 1976. 254 l.

pl. olyan kérdések, hogy kell-e tanítani a csoportkommunikációt, vagy sem; fejlesztendők-e az ún. beleélő (empátiás) képességek, tanítandók-e a tömegkommunikációra vonatkozó ismeretek. Mivel ezek tisztázatlan kérdések a pedagógiai célelmélet körében, így nyelvészek, pszichológusok, nyelvészociológusok kísérlik meg a problémák megfogalmazását és eldöntését. Az ő közreműködésük e kérdésben nélkülözhetetlen, illetékességük sem vitatható, de merészség lenne azt állítani, hogy közreműködésük elégséges. Mivel eddig hazánkban sem a nevelésfilozófiai, sem a középszintű pedagógiai elméletek nem tisztázták egyértelműen a kommunikációs képességek fejlesztésének kérdéskörét az osztálytársadalmi gyakorlat szükséglete szempontjából, rendkívül nehéz leírni a gyakorlat számára a kommunikációs szempontból kiválasztott célok és követelmények hierarchikusan összefoglalt rendszerét, tantervelméleti műszóval élve: a kommunikációs nevelés ún. céltaxonómiáját. (A nevelési célok rendszerszerű vizsgálatát az ún. céltaxonómiai vizsgálatokat B. S. Bloom kezdeményezte 1956-ban. Magyarországon 1972 óta vált ismertté. Vö. Báthory Zoltán: Értékelés a pedagógiában: problémák, perspektívák. Pedagógiai Szemle 1972. 3. 212—23). Mivel célelméletileg tisztázatlanok a fenti kérdések, a tantervkészítők és a kutatók saját tapasztalatuk és felkészültségük alapján hoznak döntést arról például, hogy a kommunikációs képességek mely körét érdemes fejleszteni egy-egy életkorban. Ha világosan látnánk a személyiség fejlődésében a kommunikáció szerepét mind a jövő társadalmi szükséglet, mind a közoktatáspolitikai szempontjából, eldönthető és leírható lenne, hogy — az óvodától a további iskolafokozatokon át — mit lehetne, és mit kellene tenni a kommunikációs képességek fejlesztése ügyében. Mindaddig, amíg ez várat magára, az anyanyelv-pedagógiai kutatások vagy lemondanak a kommunikációs nézőpontú célrendszerek (taxonómiák) kidolgozásáról, vagy magukra vállalják a kommunikációs neveléssel összefüggő céltaxonómiai jellegű problémák „megoldását”. Az utóbbi valamivel jobb az előzőnél, de semmi biztosíték nincs arra, hogy az ilyen önelvű problémamegoldás meg tudja mondani pl. a természettudományos nevelést gondozó szakembereknek, hogy nekik egy-egy iskolafokozaton belül milyen teendőik lehetnek a tudományos kommunikációs képességek fejlesztésében.

A célelméleti kutatások elégtelensége az egyes életkorokban lényeges nyelvi-kommunikációs tananyag kiválasztását rendkívül megnehezítik. Az itt tornyosuló problémák a következők. Az iskolában eddig tanított nyelvhasználati tevékenységek, mint pl. a helyesírás, az írás, az olvasás, a fogalmazás, a szépirodalmi művek elemzése stb. kommunikációs nézőpontból taníthatók, vagy sem; vagy milyen új nyelvhasználati tevékenységekkel bővíthető ezek köre? Célszerű-e pl. gyorsolvasást, beszédtechnikát, retorikát, publicisztikai stílust és műfajokat tanítani, vagy sem? Vagy pl. az ún. szóbeli kifejezőképesség fejlesztését csoportkommunikációs keretben oldjuk-e meg, vagy hagyományos módon? Ha a csoportkommunikáció mellett döntünk, akkor a metakommunikációs képességeket, a gesztust, a mimikát fejlesszük, vagy sem? Végül a kommunikációs képességek fejlesztését milyen grammatika tanításával tudatosítsuk? Avagy tanítsunk-e a tudatosítás érdekében egyáltalán kommunikációs ismereteket? Magunk úgy látjuk — kísérleti gyakorlatunk alapján —, hogy nagy könnyelműség lenne lemondani a nyelvi nevelési tantervek kommunikációelméleti megalapozásáról. Mégpedig azért, mert a kommunikációelméleti nézőpont nem csak tananyag kiválasztó, hanem tananyagelrendező elv is lehet a nyelvi

nevelés tanterveinél. Pusztán azért, mivel minden nyelvhasználati tevékenység — a levélírástól a köszönésig, vagy akár a rádióhallgatásig — leírható kommunikációs keretben. A kommunikációs elv a tananyagkiválasztásnál szelekciós elvként fogható fel. Mivel általa eldönthető, hogy egy adott nyelvi ismeret, vagy egy tervezett nyelvhasználati feladatsor szükséges-e, illetékes-e egy kommunikációs képesség fejlesztésében.

Ugyanakkor ez nem jelenti, hogy csak olyan nyelvi ismeretek tanításának van helye az iskolában, amely csak és kizárólag a nyelvhasználattal kapcsolatos. Ha csak ezt az elvet tartanánk kizárólagosnak, akkor pl. nyelvtörténeti ismereteket aligha taníthatnánk. A mondottak alapján arra hívjuk föl a figyelmet, hogy hibák sora származhat abból, ha a kommunikáció elvét nem kezeljük az egyik legalapvetőbb tananyagkiválasztó elvnek.

Feltehető a kérdés, a kommunikációnak milyen szerepe van a tananyag elrendezésében. A válasz a következő gondolatmenet alapján kézenfekvő. A kommunikációs képesség csak kommunikációs tevékenységben fejleszthető. Egy-egy kommunikációs tevékenység sikeres végzéséhez viszonylag pontosan körülírható, hogy milyen mennyiségű nyelvi-kommunikációs ismeret és milyen mennyiségű feladatsor megoldása szükséges. Ha rendelkezésünkre állna egy adott iskolafokon kialakítandó vagy kialakítható nyelvi kommunikációs képességek célelméletileg meghatározott köre, akkor el lehetne dönteni azt is, hogy a kérdéses tananyag elrendezését az elvégzendő kommunikációs tevékenységek vagy az elsajátítandó nyelvi-kommunikációs ismeretek elsődlegessége szempontjából célszerű-e hierarchizálni, illetőleg osztályozni elsősorban. (Saját — a kisiskolások kommunikációs képességeit fejlesztő — kísérletünkben tananyag-elrendező elv a nyelvi-kommunikációs tevékenységek elsődlegessége az ismeretekkel szemben.)

„A tekintélyre épülő iskola kommunikációs stílusáról még nem született részletekbe menő tudományos leírás. De mindnyájan ismerjük — ha máshonnan nem, emlékeinkből — a hosszú terem végén, a katedrán előadó, faggató, büntető, korholó, leereszkedő, kedélyeskedő tanártípust, aki imperatívusban vezeti végig az órát.” (Szépe György: Az iskola nyelve. Köznevelés, 1977. 17. sz. 10). Szépe diagnózisa sajnos a nyelvi-kommunikációs képességek fejlesztéséért elsődlegesen felelős magyartanárt éppúgy jellemzi, mint a nem magyartanárok nagy hányadát. Az most már a kérdés, hogy a kommunikációkutatás eredményeit is figyelembe vevő anyanyelv-pedagógia milyen úton-módon járulhatna hozzá ahhoz, hogy e nem kívánatos kommunikációs gyakorlat megszűnjön, hogy a tanulók kommunikációs aktivitása érvényesülhessen, közvetlenebb lehessen. Ne legyen formális, merev, hogy ezáltal lehetővé váljék a tanulók számára a nem kis összeszedettséget feltételező szakmai-tudományos és művészi kommunikáció gyakorlása a mindennapi kommunikációs élethelyzetek teljes rendszerének megtanulása, elsajátítása mellett. Nyilvánvaló, hogy az imént vázolt problémák csak gyökeres stílus- és magatartásváltással oldhatók föl a pedagógusok részéről, ennek pedig előfeltétele, hogy maguk a pedagógusok (de legalább a tanítók és a magyartanárok) megismerkedjenek a kommunikációkutatások eredményeivel, hogy tudatosulhasson bennük, miként fogható föl a jó értelemben vett tanulásirányítás a kommunikációs problémák megoldásának egyik lehetőségeként, s hogy értékelni tudják a diadktika által leírt ún. munkaformákat (a frontális osztálymunkát, a csoportmunkát) a kommunikációs képességek fejlesztése szempontjából is. Ehhez persze az anyanyelv-pedagógiának nemcsak a kommunikációkutatás, hanem

a kiscsoportkutatás és a szociometria eredményeinek az alkalmazását is vállalnia kellene.

Ha az anyanyelv-pedagógia a fentebb vázolt módon képes lesz megújulni, alkalmas ismeretrendszer lesz arra, hogy általa a pedagógus a nyelvi-kommunikációs nevelést megértse, szabályozza és továbbfejlessze. S talán ezen az alapon lehetővé válik az is, hogy szakszerűen és jó szándékkal kezelje a lemaradókat, akik (ma már ez pedagógiai közhely) éppen nyelvi kommunikációs hátrányaik miatt tekinthetők lemaradóknak.

Befejezésképpen ismét hangsúlyozzuk, nem érheti szemrehányás az iskola nem magyar szakosait azért, mert nem tudnak kellő intenzitással a nyelvi kommunikációs nevelés problémájába besegíteni. E vázlatos problémafölvetésre épp azért vállalkoztunk, hogy rámutassunk, az anyanyelv-pedagógiának kell először megújulnia a kommunikációkutatások eredményeinek integrálásával azért, hogy az iskola képes legyen kapacitásának tetemes hányadát a nyelvi-kommunikációs nevelés érdekében mozgósítani.

Zsolnai József

Az anyanyelvi nevelés gazdagításáért. Pedagógus Továbbképző Intézet, Szolnok, 1977. 107 lap.

Az új tanterv alapelvét képező egységes (integrált) anyanyelvi nevelés ügyét szolgálja ez a tanulmánygyűjtemény, mely a Jászberényi Tanítóképző Főiskolán készült. Szerkesztője, Nagy József az előszóban három feladatkört vázol: „1. a nyelvi nevelés kiszélesítése, a nyelvi (anyanyelvi) szemléletmód formálásának szakszerűbbé tétele; 2. az előbeszéd és a kifejezőképesség rendszerszerűbb fejlesztése, az anyanyelvi nevelés egészébe való harmonikus beépítése; 3. az olvasási készség intenzívebb alakításával az önálló olvasás és az irodalom megszerettetése, a személyiségfejlesztés folyamatába való beillesztése” (3). A kötet tanulmányai ezen feladatok köré csoportosulnak; az írás eszközszerepével, a helyesírással és az írásbeli fogalmazással — a szerkesztő is utal erre — nem foglalkoznak. A könyvet terjedelmes bibliográfia zárja le (102–7), mely a legutóbbi évtized tantárgypedagógiai szakirodalmáról nyújt tájékoztatást.

1. Nagy József: „A beszédfejlesztés gazdagításának lehetőségei és módszerei az alsó tagozaton” (5–31). A szerző a beszéden beszédbeli kifejezőképességet ért, melynek szerepe az anyanyelvi nevelésben középponti: „...a beszéd és a szóbeliségen alapuló írásbeli kifejezőképesség az anyanyelvi nevelés egyik legnyilvánvalóbban integráló tényezője” (5). Pszichológiai alapokon (Rubinstein) nyugvó elmélete szerint a tanulók szituatív beszédlet kontextusossá kell tenni, ugyanis az összefüggő, kontextusos beszéd az írásbeli közlés elsajátításának az alapja (9). Szemléletes példákat idéz gazdag kísérleti anyagából erre a két beszédtypusra. Az elméleti fejtegetést módszertani kérdések követik: a beszédtechnika formálása, a szókincs gyarapítása, a tanulók szerkezetalkotó képességének továbbfejlesztése, ezen belül a szószervezetek tudatos alkotása, a mondatalkotás, valamint a dialógus és a monológ gyakorlása különböző beszédhelyzetekben.

A szókincs fejlesztésével kapcsolatos fejezet különösen jelentős, mert a szerző ebben ismerteti (14–22) a tanulók szóhasználatának gyakorisági jellemzőivel foglalkozó munkásságát. Módszerei a rugalmasabb szóhasználat fejlesztését célozzák.

A beszédképesség fejlesztésének időigényes munkája az anyanyelvi órákon történik: „Önálló beszédfejlesztő tantárgy nincs. Ennek a munkának bele kell olvadnia az egységes anyanyelvi nevelés folyamatába, az anyanyelvi órákon folyó tevékenységbe” (22). Ezt az aprólékos munkát az eddiginél kisebb óraszámkeretben kell elvégezni — itt a negyedik osztályos órászámcsökkentésre gondolunk —, ezáltal mindenképpen kevesebb

idő jut a nyelvtanra és a helyesírásra. Ez utóbbi területeken — a pedagógusok általános véleménye szerint — már nem szabad kevesebbet nyújtani, mert ez már magára a beszéd-fejlettségre fog hátrányosan visszahatni. Korántsem tekinthető bizonyítottnak az a vélemény — melyre a szerző a 6. lapon hivatkozik, és amelynek pontosan a nyelvtan- és helyesírástanítással kapcsolatban van jelentősége —, hogy hatéves korra kialakul a nyelvi kompetencia, a tanítónak pedig csak a korlátozott kód által okozott hátrányos helyzet megszüntetése a feladata. A nyelvi kompetenciával néha még idősebb korban is baj van, mindenesetre elgondolkodtatóak az alábbi, 1978 januárjában írt felvételi dolgozatokból vett példák: „...alakjai nemesi büszkeséggel vannak *felruházva*”, „*Őt-e* pálya jobban vonzotta”, „*E-korszakában* pénzversei a legjelentősebbek” (58., 68. és 69. számú dolgozat). Természetesen Nagy József munkásságával egyetértünk, csak az érem másik oldaláról sem szabad megfeledkeznünk.

Egy terminológiai megjegyzés: a 7. lapon egyenlőségjel van a *beszédmű* és a *fogalmazás* között; ez nem célszerű, mert a beszédmű mint szövegnyelvészeti szakszó mászt jelent (vö. Deme: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai, 1971. 41, 388).

2. Fábíán Zoltán: „A beszéd és olvasás együttes fejlesztéséről” (32–45). A szerző szerint a szókincs fejlettsége és az olvasási készség között szoros kapcsolat van, ezen tételt kísérletekkel bizonyította, melyekből adatokat közöl tanulmánya bevezetőjében. Két részterületet vizsgál: 1. A beszéd szerepe az olvasási készség fejlesztésében. 2. A beszéd szerepe az aktív olvasói magatartás fejlesztésében. A kezdeti szakaszban nagy szerepet tulajdonít a mesehallgatásnak, a 3–4. osztályban pedig az olvasmányok tartalmának. Az eddig is bírált olvasmányanyag felfrissítéséről, átalakításáról, érdekessé tételéről ír, amelyre valóban nagy szükség van.

3. Farkas Ferenc: „A szövegelemzés és lehetőségei az alsótagozatos nevelésben” (46–62). Ez a tanulmány a kötetnek az igazán úttörő munkája, ugyanis a szövegten eredményeit kísérli meg az oktatásban alkalmazni. Módszerűen a szegmentálást és a kohézió megállapítását választja, keresi a kommunikáció szempontjából lényeges elemeket, és ezek alapján stilisztikai következtetéseket kíván levonni. „Végző célja: a közlés és értés tudatosságának biztosítása, a beszéd, íráskészség, valamint a szövegértés gazdagítása” (46). A tanítóknak az órára való felkészülés során a következő szintek vizsgálatát ajánlja: a szövegszint, a mondat szintje, a szerkezetek szintje, a szókészlet szintje, a szóhasználat szintje. A stílári vonásokra csak a szókészlet szintjén utal; ezzel nem értünk egyet, hiszen a többi szintnek is van stílúshatása. A tanulmányt példa zárja le, azaz egy tanítási óra leírása, ahol is kitűnik, hogy az egyes szintek szövegbeli összefüggéseik alapján valóban új megvilágításba kerültek. Természetesen csak olvasmányrészleteket dolgozhatunk fel az említett módon. „A szövegelemzés elemi szintű művelése előkészíti a felső tagozat és középiskola anyanyelvi nevelésének eredményesebb tételét, és nagy szolgálatot tehet a funkcionális nyelv szemlélet kialakításában” (54).

4. Doboss Gyula: „Elvek és eljárások a szépirodalmi olvasmányok feldolgozásában” (55–62). A műelemzéssel az alsó tagozaton is kell foglalkozni, tudniillik az eddigi elemzések kimerültek a történet és a tanulság ismertetésével. A szerző a kommunikáció-elméleti modell alkalmazását tartja célravezetőnek, de a dolgozat további részében nem marad meg ennél az elméleti kiindulásnál. Az elemzést a fogalmazástani szempontjával hangolja össze, a következő egységekre összpontosítja figyelmét: cím, a mondatok összefüggése, kapcsolatuk, rokonértelműség, elrendezés, tagolás, anyaggyűjtés. Nem fejt ki rendszeresen az egyes területekhez kapcsolódó tudnivalókat, inkább ötleteket ad; úgy is mondhatjuk, hogy az ötletadást alapulvó emeli: „Szabály, séma nincs” (62) — írja; ez meglehetősen kényelmes álláspont olyan időszakban, amikor a forrongás miatt pontosan az elemzési módszerek kidolgozása a feladat. „A szakirodalom és újabb

dokumentumaink is ilyen szellemben nyilatkoznak az érintett kérdésekről” (62) — jegyzi meg, az új Anyanyelvi tantárgypedagógia jegyzetre hivatkozva. Ezzel az alapállással kötelességünk vitatkozni, hiszen tanítók százait bocsátjuk ki úgy, hogy a kelleténél csekélyebb módszerbeli eligazítást kapnak az új jegyzet alapján. Pedig szárnyalni, ötletekkel sziporkázni csak az tud, aki elrugaszkodik a mesterségbeli megkötöttségektől, de a mesterségbeli fogások ismerete nélkül szárnyalás sincs, csak kapkodás. A tanyai, a falusi és a nagyvárosi közlekedésben tolongó, sokszor másokat helyettesítő, két műszakban dolgozó tanítóknak kevés idejük van szake cikkek lapozgatására, több módszertani segítségre van szükségük, mint valaha, és ezt az új jegyzet nem adja meg.

5. Fábiánné Kocsis Lenke: „Az olvasás tanítás lehetőségei a tanulók erkölcsi nevelésében” (63–77). A tanulmány az erkölcsi tudatosság, az erkölcsi meggyőződés és az erkölcsi érzelmek kialakításával foglalkozik az olvasás tanítással kapcsolatban. Az etika oktatás jelenleg még kidolgozásra vár, nincs e célra külön tantárgy, ezért ki kell használnunk az adott lehetőségeket. Ez a feladatunk igen nagy jelentőségű, hiszen „míg tanulóink természettudományos területeken gazdag tudásanyaggal rendelkeznek, ismereteik, fogalmaik kellő differenciáltságúak, addig társadalmi ismereteik, s köztük erkölcsi vonatkozású fogalmaik és ítéleteik is rendkívül hiányosak és bizonytalanok” (63).

6. Gledura Lajos: „Vizuális nevelés az anyanyelvi órákon” (78–87). A szerző a képolvasás lényegével és (közlési, gyakorlási, irányító, ösztönző) funkcióival foglalkozik, majd az anyanyelvi nevelésben betöltött szerepét tárgyalja (az integrálás eszköze, a személyiség megismerésének lehetősége, a képolvasás és ábrázolás, képolvasás és szimbolikus gondolkodás).

7. Horgosi Ödön: „Anyanyelvi nevelés — idegen nyelvi nevelés az alsó tagozatban (különös tekintettel az orosz nyelvre)” (88–101). A tanulmány bevezetése ismerteti az alsó tagozatos nyelvoktatás rendszerét, a tagozatokat (amelyeknek megszüntetése ebben az évben megkezdődik), majd a tanítóképzők orosz szakosító kollégiumairól ad tájékoztatást. A dolgozat nagy része kontrasztív elemzést tartalmaz. Ez a téma nem tartozik közvetlenül az anyanyelvi neveléshez, ezért mindössze két megjegyzésre szorítkozunk: 1. A 93. lapon ezt írja a szerző: „Nyomdatechnikai okokból nem szabályszerű átírást alkalmazunk!” Nemigen világos ez a megjegyzés a 96. és a 97. lap példái alapján: *znat'*, *portfel*, *szkam'ja*, *ucsü' sja*, *zanimat'szja*, *chorosaju*, *S Novym godom* stb. Azt hiszem, a nyomdatechnika nem akadály a annak, hogy a szerző döntsön 'vagy az AkH., vagy a szlavisztikában honos fonetikai átírás mellett. 2. A 90. lapon ez áll: „A nyelvtanulás problematikáját általában érintve több nyelvész és nyelvpedagógus hangsúlyozza, hogy a tanuló ne „a nyelvet”, hanem annak saját használatra szükséges funkcióit sajátítsa el. Ennek következtében sürgetik a nyelvtanulás „mikronyelvének” a kidolgozását, amely-nél alapvetőnek a deszkriptív és a generatív elv összeegyeztetésének problémáját tartják.” Ez utóbbi állítás vagy fölületes fogalmazású, vagy nincs átgondolva, tudniillik: „... a generatív grammatika lényegében azt a folyamatot kívánja modellálni, amellyel a nyelvképesség, a kompetencia birtokában egy nyelv valamennyi mondatának a szerkezete leírható” (kiemelés tőlem, J. A.; Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Dacia, 1977. 157).

Összegezésként: Vajon megfelel-e a tanulmánykötet annak a célnak, amelyet a cím fogalmaz meg: „Az anyanyelvi nevelés gazdagításáért”? Az a meggyőződésünk, hogy igen. Ez a gazdagítás azonban nem jelent lényeges megújulást; a tanulmánygyűjteményből kibontakozó problémák pedig az általános helyzet problémái. Ügyelnünk kell arra, hogy ez a gazdagítás minden vonatkozásban gazdagítás legyen.

A. Jászó Anna

Logikai relációk kifejezése hálódigrammmal a szöveg és a mondat vizsgálatában

A tudomány fejlődésében egyes problémák rendszerint akkor merülnek fel — állapította meg Marx —, amikor megoldásuk feltételei létrejönnek. Ez a helyzet a szaktudományoknak és társtudományainak fejlettségi szintjével, de a megfelelő — esetleg máshonnan kölcsönzött — kutatási módszer alkalmazásával is bekövetkezik.

Minden szaktudománynak megvan a sajátosságosan rá jellemző, többnyire tapasztalaton alapuló hagyományos kutatási metodikája, egyre gyakoribb azonban az egymástól látszólag távol eső tudományágak kutatási módszereinek átvétele, s így a módszerek szintézise, a problémának tudományközi közelítése. Bizonyos vonatkozásban integrálhatja a különböző tudományágakat a kérdésföltevés, nevezetesen az, hogyan növelhetjük közlendőnk információtartalmát (rövid közleményben több hírmennyiség), és hogyan tehetjük áttekinthetőbbé, egyértelműbbé.

Bonyolult összefüggések megértésére gyakran elégtelen a szóban (időbeli egymásutániségben) vagy írásban (lineáris rákövetkezésben) közölt szöveg, mert egyszerre csak viszonylag kisszámú relációt tudunk áttekinteni, megjegyezni. Segítségünkre lehet pl. a grafikon, a gráf, a diagram, a modell, a konfiguráció stb., tehát a probléma látható megjelenítése. Ennek lehetőségeit érdemes keresnünk, gondosan ügyelve arra, hogy mit, mikor, hol és milyen feltételek között alkalmazunk.

Az operációkutatás (operáció = 'művelet, műveletek rendje bizonyos feladat végrehajtásáról' jelentésben) távol esik a nyelvtudománytól, nem társ- vagy rokontudománya, sőt nem is érintkezik vele. Nem egyéb, mint „az egyes tudományágak közös vonásaiból épülő ún. »tudományközi tudomány«. Kenneth Boulding találóan »több-nemű» tudománynak nevezi. Az operációkutatás és a vezetéstudomány konvergenciát mutat, s ez azt jelenti, hogy bonyolult rendszereket egészében — és nem csupán vetületeiben — igyekszik megragadni, módszereiben pedig egzakt problémakezelésre törekszik” (Dr. Papp Ottó: A hálótervezés módszertana és alkalmazása. Tankönyvkiadó Bp., 1973. Kézirat 8).

Az operációkutatás módszerei közé tartozik a hálótervezés is; üzemszervezésben, tervezésben, technológiai folyamat megtervezésében stb. alkalmazott módszer. „A hálótervezés célja és eredménye, hogy vizuális és könnyen áttekinthető képet alkossunk a munkafolyamat egészéről, feltüntetve a kapcsolatokat, függőségi vonatkozásokat is. Gyors és tömör információközlésre alkalmas” (i. m. 58). A hálótervezés tehát több egy-
mást követő, esetleg párhuzamosan futó folyamat grafikus ábrázolása, amelyhez ha szükséges, a tevékenység időigényét is kiszámítják, s ezzel a különböző időpontban indítható részmunkákat összehangolják.

* Nevezhetnénk így: a szentenciológiában és a textológiában — a kifejezéseknek a Deme László által használt értelmében (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó. Bp., 1971. 388).

Az elmondottak után még mindig nehezen képzelhető el, hogy az említett módszernek köze lehet a nyelvtudományhoz, s hogyan volna ezen belül a szentenciológiában és a textológiában alkalmazható. Ehhez többet kell tudnunk a hálótervezésről, a hálódiaagrammal történő ábrázolásról, annak törvényeiről, szabályairól, elveiről.

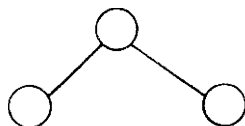
A hálótervezés alapja

Hivatkozhatnánk a szakmunkákra (Papp Ottó i. m., továbbá ua. 383. Bibliográfia (23), (37), (41) sorszám; T. Werneck—F. Ullmann: Hálótervezés. Műszaki Könyvkiadó. Bp., 1975.) magyarázat nélkül, de inkább a rövid bemutatást választom, megkönnyítendő a terminológia értelmezését, kialakítását. Mindezt a jelzett szakirodalom alapján állítottam össze, elsősorban azokat a részeket emelve ki, amelyek nélkülözhetetlenek a megértéshez.

A hálótervezés — mint ezt fentebb idéztem — elsősorban *folyamattervezés*; pl. egy munkafolyamatnak a kezdetétől a befejezéséig szóló elemekre, munkafázisokra bontott, vagy bontható terve. A folyamattervezés a legegyszerűbb fázisa a hálótervezésnek, ehhez járulhat még az időtervezés, költségtervezés, kapacitástervezés. A mi szempontunkból — feltételezésünk szerint — ez a fázis, vagyis a folyamat- vagy logikai tervezés a használható. Ez ugyanis a kezdő ponttól a végpontig terjedő munkafolyamaton — esetleg szakaszon — belül a logikai összefüggések feltárására törekszik. Alapja a *hálódia* gram, a terv grafikus ábrázolása a folyamatok időbeli lefolyásának és logikai kapcsolatainak feltüntetésével.

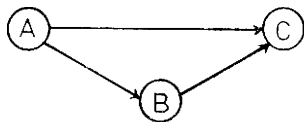
A pontosság kedvéért és a lényeg megértése céljából szóljunk egy kicsit részletesebben az ábráról.

A gráf: ábra; pontokból és azok közül bizonyosokat összekötő élekből álló alakzat (1. ábra).

1. ábra

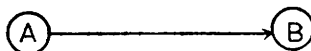
A hálódiaagram irányított éleket igen, ugyanakkor körutat nem tartalmazó gráf (2. ábra).

2. ábra

A nyilak jelzik a kapcsolat irányát (mindig balról jobbra mutathatnak), nem lehet körben forgó, önmagában zárt rendszer. A háló formai elemei: körök (esetleg mértani formák), vonalak és nyilak.

A körök s a nyilban végződő vonalnak is megfelelő jelentése van a hálótervezésben. A jelentés különböző: számunkra az „eseményt orientált háló” alkalmazása látszik célravezetőnek. Ez esetben a kör = „tevékenység”; a vonal nyíllal = logikai rákövetkezés (3. ábra).

3. ábra

„A” logikailag összekapcsolódik „B”-vel, de „A” időben és sorrendben megelőzi „B”-t. Mivel több tevékenység logikai relációját akarjuk ábrázolni, a „tevékenység”-köröket számmal vagy az ábécé betűivel jelöljük. Szabály, hogy a nyílnek a kisebb sorszámról a nagyobb felé kell mutatnia, ugyanígy a betűjelölésnél is ennek a feltételnek kell érvényesülnie.

„A hálódiaagramnak a feladat végrehajtási modelljét kell adnia, tehát úgy kell egymás után kapcsolnunk, hogy a végrehajtás módjáról [sorrendjéről, rákövetkezéséről — *R. M. E.*] adjanak tájékoztatást. Ha többfelé elágazó tevékenységet tervezünk, úgy kell összeilleszteni, ahogyan azok valóban egymás után következnek, egymásból folynak, vagy esetleg párhuzamosan futnak” (Papp Ottó i. m. 28).

A hálótervezés logikai szabálya, hogy valamilyen rendszerező elv alapján kell egymáshoz kapcsolnunk a „tevékenység”-eket; a rendszerező elv nem lehet más, mint ami a rendszer alapját képezi; pl. termelési feladatoknál a technológia.

Logikai sorrend szempontjából vannak: 1. Egymástól független tevékenységek, nincs köztük olyan kapcsolat, amely szükségessé teszi, hogy egy tevékenységet előbb befejezzünk ahhoz, hogy a másikat indíthassuk. 2. Egymástól függő tevékenységek, amelyek *a)* megelőző, *b)* egyidejű, *c)* rákövetkező tevékenységek lehetnek (Papp Ottó i. m. 28–9).

Összegezve az eddigieket: Egy megjelölt feladat végrehajtásához (pl. nagyobb szabású építkezéshez) hálótervet készítünk. Ismernünk kell hozzá a háló elemeit (esemény, tevékenység, rákövetkeztetés); a háló geometriai szabályait (összefüggő, irányított, hurokmentes); a háló logikai szabályait (a rendszerező elv legyen az, ami a rendszer alapját képezi).

A háló elkészítése előtt az indító és a célesemény közti munkafolyamatról részletes folyamatlistát készítünk. (A folyamatlista a munkafolyamat programozása és megfelelő sorrendbe állítása. Ezt a sorrendet jelöljük számmal vagy betűvel. Elkészítése feltétlenül szakértelmet kíván.) „A hálótervezés egyik legfontosabb és ugyanakkor talán legnehezebb mozzanata a logikai háló megszerkesztése. Az egész terv „jósága” ezen áll vagy bukik” (Papp i. m. 58). A folyamatlista alapján, a logikai kapcsolatoknak, függőségeknek figyelembevételével elkészítjük a hálódiaagramot.

Ismerkedjünk meg a fentiekén kívül néhány fontos fogalommal:

Látszattevékenység — nincs időigénye, jele — \rightarrow (Papp i. m. 33).

Csomópont — több nyíl fut be, illetve indul ki egy pontból (Werneck—Ullmann i. m. 225).

Különböző léptékű háló — összetettebb tervek nagy léptékű hálóval ábrázolhatók, ennek egy kiragadott eleme maga is lehet kis léptékű részhaló.

A hálószerkesztés technikai fogásairól, módszereiről nem szólok, s szemléltető hálódiaagramot sem közlök itt, majd a továbbiakban, a szöveg vizsgálata kapcsán részletesebben magyarázom.

Szükségesnek látszik megjegyeznünk a terminológiát illetően, hogy a magyar műszaki szaknyelv terminológiája sem egyezik minden tekintetben a külföldi (német, angol, orosz) szakirodalomban közöltekkel (Werneck—Ullmann i. m. 307). Mi a magyar nyelvű munkák terminológiáját vettük és vesszük alapul, nyelvünkön belül ugyanis egységesítették a terminusok értelmezését.

Hálótervezés — nyelvtudomány

„A hálótervezés rendkívül sokféle, egymástól jelentősen eltérő feladatok megoldására alkalmazható” (I. Werneck—F. Ullmann i. m. 8). Ebből az utalásból kiindulva érdemes megpróbálnunk: mond-e valamit a nyelvtudomány számára is, le tudjuk-e fordítani a műszaki szaknyelvet saját tudományunk szaknyelvére; s ha mindez sikerül, segíti-e a nyelvtudomány valamely ágának a fejlődését tartalmilag, vagy esetleg csak új ábrázolási formákkal.

Információelméleti kutatások kapcsán egy szovjet tudós, Szkorohogyko E. T. megkísérelte a háló alkalmazását a nyelvtudományban. (Szemanticesszkije szvjázi v lekszi u teksztah. Voproszű informacionnaja teorii i praktiki [szbornik N° 23.] Viniti Moszkva 1974. 6—105.)

A szöveget alkotó egyes mondatok szemantikai kapcsolatát mutatja ki hálós módszerrel, elsősorban a lexikai és grammatikai egységek közötti kapcsolat alapján. Típushálókat szerkeszt, de ezek nem fejeznek ki relációt, nem orientált hálók. Beszél gráfról — ez mindig az ábrát jelenti; s hálóról — ez a szerkezetet. Szépirodalmi és tudományos szakszövegek, főleg az utóbbiak struktúráját tipizálja, s megkísérli összeállítani a típushálók rendszerét. Kutatásai — a publikáció szerint — statikus szemléletűek: elsősorban struktúrákat keres, s alapul a kész szövegbeli statikus egységet veszi, kiemelve a szövegrészleteket a kommunikációs helyzetből.

De ha a beszélést, a szövegalkotást folyamatként szemléljük, a kapcsolatok dinamizmusa lényeges és szembevetendő. Ez a dinamikus összefüggés, azaz a folyamat a szövegalkotásban olyan jelentős, hogy mindenképpen figyelmet érdemel, s a szövegvizsgálat során nem mellőzhető.

Végül tehát mit érdemes vizsgálnunk és ábrázolnunk hálómódszerrel? A címben jelzett szentenciológiát és textológiát igen: úgy tűnik, hogy a mondatban és szövegben rejlő tartalmi-logikai relációkat feltárhatjuk és megjelíthetjük hálódiaagram segítségével.

Kiindulási lehetőséget kínál a szöveg: ezen belül a különböző nagyságrendű egységek pl. fejezetek, bekezdések, mondategységek, mondategységek¹ közötti relációk elemzése. A rendszerező elvet mindig előre tisztáznunk kell: pl. egy fejezeten belül a bekezdések logikai relációt szándékoznak elemezni. Ennek a hálóábrája nagy „léptékű” lesz, mert kisebb egységekre is bonthatnánk — mondategységekre, mondategységekre.

Különböző műfajú és nagyságrendű korpuszokat hálódiaagram segítségével vállatva a szöveg tartalmi viselkedésformáira derülhet fény. Hangsúlyozom: nem grammatikai vagy szerkezeti viszonyok feltárására vállalkozom itt — más rendeltetésű munkák erről érdemlegesen szólnak (Deme László i. m., továbbá uő.: A mondatok kapcsolódása a beszédben. Nyr. 89: 292—302; Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik. NytudÉrt. 83. sz. 114. stb.; Békési Imre: Tipológiai és gyakorisági adatok a bekezdésnyi beszédmű szerkezetéről. JATE Nyelvészeti Dolgozatok 1974. 9—18; uő. A közös elemek kapcsoló szerepe a mondat fölötti szövegegységben NytudÉrt. 83. sz. 82; uő.: Egy baleseti hír szerkezete Nyr. 1974. 414—21; stb.) — csupán tartalmi-logikai relációk feltárására.

a) „Tartalmi mélyítés”² és hálódiaagram

Arany János a következő sorokat írta Szilágyi Istvánnak egyik hozzá intézett baráti levelében:

¹ A *mondategység*, *mondategység* a Deme László használta értelmében (i. m. 39).

² Tartalmi mélyítésen a közölt információ (híryanag) minél több oldalú bemutatását értem.

„E fordulatos időben fordulunk mi is — lefelé. Vagy fordulunk, a mint a szél fú, mint a szélkakas. Fordulunk, mint a pecsenye a nyárson, mindig sületlenebb oldalunkkal a tűz felé, hogy süljön meg az is. Fordulunk, mint a búzaszemek a rostában: fölül a gaz; mint az ördögmotolla, mely sehova sem halad, mint a »jóidőmalma« — így összszel: mondjak-e még többet?» (Arany János levelezése író-barátaival. Bp., 1888. I: 264.)

Tekintsük egy tartalmi „tömbnek” (l. Deme László: Az általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969. 111) ezt a közlést, és próbáljuk meg relációit ábrázolni. Először tartalmi szegmentálással mondategységekre bontjuk a tömböt. Ezután a kódolás következik; a mondategységeket az ábécé betűivel szimbolizáljuk.

A = „E fordulatos időben fordulunk mi is — lefelé.

B = Vagy fordulunk, a mint a szél fú, mint a szélkakas.

C = Fordulunk mint a pecsenye a nyárson, mindig sületlenebb oldalunkkal a tűz felé, hogy süljön meg az is.

D = Fordulunk, mint a búzaszemek a rostában: fölül a gaz;

E = mint ördögmotolla, mely sehova sem halad

F = mint a „jóidőmalma” — így összszel:

G = mondjak-e még többet?”

A kódolt szöveg tartalmi-logikai összefüggéseinek optimális feltárásával készítjük el a „folyamatlistát”: a mondategységek tartalmi összefüggéseit, egymásrakövetkezését kell tükröznie.

Folyamatlista:

A összekapcsolódik	B, C, D, E, F, G-vel
B összekapcsolódik	G-vel
C összekapcsolódik	G-vel
D összekapcsolódik	G-vel
E összekapcsolódik	G-vel
F összekapcsolódik	G-vel

Látszatösszefüggések:	B — → C
	C — → D
	D — → E
	E — → F

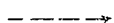
Most elkészíthetjük a szöveg nagy léptékű logikai hálóját. (Azért nagy léptékű a háló, mert kisebb egységekre is bonthatnánk, pl. mondategységekre.)

A kör "tevékenységet" jelent a hálótervezésben
- itt mondategységet.

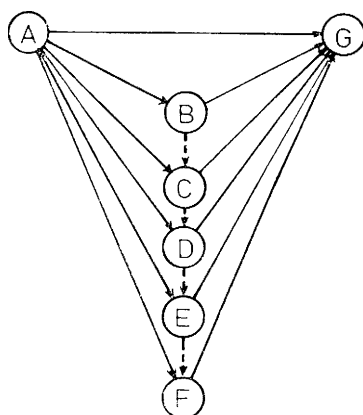

Logikai rákövetkezést, tartalmi összefüggést
jelent. / "A" megelőzi "B"-t, "B" követi "A"-t /

Látszatösszefüggés - itt egymásutániság.

Hálódiaagramja a 4. ábra

4. ábra

Érdemes figyelni arra, hogy rövid, gyors és tömör az információközlés, amit a hálóra a leírással vagy szóbeli közléssel szemben nyújt. Hogyan írhatnánk le? Így:

A vizsgált korpusz hét mondategészből áll, egységes tartalmi tömböt alkot (Tartalmi egységnek, tömbnek tekintem a kb. egy bekezdésnyi terjedelmű szöveget amely egy tételmondatból és annak rövidebb vagy hosszabb kifejtéséből áll.) A mondat-egészek tartalmi-logikai összefüggése a következőképpen alakul: az első és utolsó mondat-egész olyan szorosan összefügg, hogy a többi mondat-egész akár el is maradhatna, ha csak a legszükségesebb tényeket akarnánk közölni: „A”-ra következhetne „G”, a „rövid menet”: $A \rightarrow G$. (Elnevezése — „rövid menet”, s a későbbiekben a „teljes menet” is — Deme László-tól származik, szóbeli közlés alapján.) Mondandónk tartalma így a legszükségesebbekre korlátozódik, többről informál azonban a következő relációk közül bármelyik:

$$\begin{aligned} A &\rightarrow B \rightarrow G \\ A &\rightarrow C \rightarrow G \\ A &\rightarrow D \rightarrow G \\ A &\rightarrow E \rightarrow G \\ A &\rightarrow F \rightarrow G \end{aligned}$$

A legtöbbet azonban a „teljes menet” (A-tól B-n, C-n, D-n, E-n, F-en át G-ig) mond számunkra (lásd a 4. ábrát): az egyes mondat-egészek tartalmilag mélyítik az egész tömb jelentését. A látszatösszefüggés a valóságban meglevő egymásutániséget szimbolizálja; s a kapcsolat azért „látszat”, mert egymás nélkül is funkcionálhatnának a „B”-től „F”-ig terjedő mondat-egészek. Másképpen kifejezve: kulcsfontosságú az egymással konvergencia „A” és „G”. Mindkettő „csomópont” tehát külön-külön is konvergenciát mutatnak B-vel, C-vel, D-vel, E-vel, F-fel — az utóbbiak egymással divergensek.

Továbbá az idézett tartalmi tömb alapinformációját³ az „A” \rightarrow „G” relációban közöljük: nevezhetnénk ezt az információ első szintjének — jelölve i_1 -nek. Nem maradunk meg ennél a szintnél, hanem még öt információval bővítjük (B, C, D, E, F). Képlettel kifejezve $K = i_1 + 5$. Értelmezése: a vizsgált tartalmi tömb (korpusz = K) egy (i_1)

³ Alapinformáció: az olvasó vagy hallgató számára közölt, a megértés szempontjából nélkülözhetetlen híranyag.

alapinformációt + 5 kiegészítő információt közöl. Funkciójukat tekintve a kiegészítő információk mélyítik a tartalmat.⁴

A hálóra a diagram formájával is kifejezi a tartalmi mélyítést, s ha ismerjük az ábrázolási rendszert, gyorsan áttekinthetjük a tartalmi konstrukciókat is.

b) Bevezetői nagyságrendű szövegrészek tartalmi-logikai szerkezetének összehasonlító egybevetése hálódiaagram segítségével

Az egybevetés céljára választott korpuszok egyetemi tankönyvekből vett bevezetői részletek. A tanárképző főiskolák számára készült Rónai Béla—Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika (Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 36) szerkesztéstani részében az anyag elrendezésének elveit taglalva a logikai sorrendet mint elrendezési elvet Deme László: Az általános nyelvészet alapjai (Bratislava, 1969. 215) című egyetemi tankönyvének részletével szemlélteti a szerző. Magam is ezt a szöveget választottam, de nem az utalást, hanem az eredeti egyetemi tankönyvet véve alapul; ugyanis egy bevezetői egészre, nem annak részére volt szükségem. „A nyelvtudomány: a nyelv és beszéd tudománya” a fejezet címe, melynek bevezető bevezetését vizsgáltam hálós módszerrel.

Az egybevetésre szánt másik korpusz Kardos Lajos: Általános pszichológia (Tankönyvkiadó, Bp., 1964. 155) „A beszéd” című fejezetének a másikéhoz hasonló nagyságrendű része. Két egyetemi tankönyv, mindkettőjük rendeltetése azonos, a téma is rokon, legfeljebb más-más tudományág felől közelítve.

A Deme-szöveg jele legyen K_1 (korpusz 1) a Kardos-szövegé K_2 .

Vizsgáljuk az elsőt!

K_1

„Amit Marx a filozófiára mond, az érvényes a szaktudományokra is: hogy feladatuk a valóságnak nemcsak tanulmányozása, hanem megváltoztatása is. Ezt azonban a nyelvtudomány csak akkor érheti el, ha már vizsgálódása során is tekintetbe veszi ezt a végső célt. Tehát a nyelvet nem szemlélheti úgy, mint önálló és önálló rendszert; csak mint olyan eszközrendszert, amely a beszéd szolgálatában áll. S a beszédet sem tekintheti másképpen, mint funkcionális társadalmi tevékenységnek, amely a kommunikáció lebonyolítására való. Mindkettőben a társadalmi szerepet-feladatot kell látnia elsősorban. S ha vizsgálódásai során — helyesen — felfedezi azt, hogy a mondat már nem a nyelv egysége, hanem a beszédé, s hogy a beszéd már nem eszközkészlet, hanem eszközhasználat, akkor ebből le kell vonnia a következtetéseket. De nem azt, hogy a beszéd — és alapegysége, a mondat — már nem tárgya a nyelvtudománynak. Ellenkezőleg: azt, hogy a nyelvtudomány nem pusztán a nyelv tudománya, hanem az e g é s z n y e l v h a s z n á l a t é; nyelv és beszéd egyaránt.” (Deme László: Az általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969. 215.)

Az előzőekben közölt módon kódoljuk a szöveget.

- A = „Amit Marx a filozófiára mond, az érvényes a szaktudományokra is: hogy feladatuk a valóságnak nemcsak tanulmányozása, hanem megváltoztatása is.
- B = Ezt azonban a nyelvtudomány csak akkor érheti el, ha már vizsgálódása során is tekintetbe veszi ezt a végső célt.
- C = Tehát a nyelvet nem szemlélheti úgy, mint önálló és önálló rendszert; csak mint olyan eszközrendszert, amely a beszéd szolgálatában áll.

⁴ Kiegészítő információ: a megértés szempontjából nélkülözhető háttéranyag.

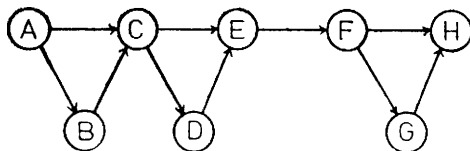
- D = S a beszédet nem tekintheti másképpen, mint funkcionális társadalmi tevékenységnek, amely a kommunikáció lebonyolítására való.
- E = Mindkettőben a társadalmi szerepet-feladatot kell látnia elsősorban.
- F = S ha vizsgálódásai során — helyesen — felfedezi azt, hogy a mondat már nem a nyelv egysége, hanem a beszédé, s hogy a beszéd már nem eszközkészlet, hanem eszközhasználat, akkor ebből le kell vonnia a következtetéseket.
- G = De nem azt, hogy a beszéd — és alapegysége a mondat — már nem tárgya a nyelvtudománynak.
- H = Ellenkezőleg: azt, hogy a nyelvtudomány nem pusztán a nyelv tudománya, hanem az egész nyelvhasználaté; nyelv és beszédé egyaránt.”

A kódolt szöveg folyamatlistája tartalmi-logikai relációk alapján.

Folyamatlista:

A összekapcsolódik	B—C-vel
B összekapcsolódik	C-vel
C összekapcsolódik	D—E-vel
D összekapcsolódik	E-vel
E összekapcsolódik	F-fel
F összekapcsolódik	G—H-val
G összekapcsolódik	H-val
○	= mondategész
→	= logikai rákövetkezés, tartalmi összefüggés

A K_1 hálódiaagramja az 5. ábra.

5. ábra

A hálódia illusztrálja a K_1 szukcesszivitását, lineáris voltát, azt, hogy „A”-tól „H”-ig terjed és 8 mondategészből áll. A „rövid” és „teljes” menet itt is világosan elkülöníthető. A „rövid menet”: $A \rightarrow C \rightarrow E \rightarrow F \rightarrow H$ a bekezdés lényegét közli; ha abból bármit kihagynánk, csorbulna a szöveg tartalma. A „teljes menet” 3 mondategésszel (B, D, G) több; de nem egyszerű mennyiségi növekedésről van szó, hanem olyan kiegészítésekről, amelyek a tankönyvi szöveg minőségét is növelik; méghozzá az egész bekezdését, és nemcsak azét a mondategészét, amelyhez tartalmilag közvetlenül kapcsolódnak.

Nézzük meg ismét a hálódiaagramot (5. ábra) és segítségével próbáljuk meg bizonyítani ezt az állítást. „A” közvetlenül is tartalmi-logikai relációban van „C”-vel, „B” is „A”-ból következik, s bár összefügg „C”-vel is, „B” elsődleges feladata az egész bekezdés tartalmi konstrukciójának szempontjából fontos. Az „A” ugyanis — a bekezdés tételmondata — filozófiai jellegű megállapítás, a „B” ennek speciális irányba (a nyelvtudományra) történő fordítása úgy, hogy szempontot ad a további tartalmi kapcsolatokhoz (ez a szempont a „cél”), vagyis a konklúzióra történő utalás.

A „C” részletező kiegészítése a „D”. A „G” feladata az „F” tartalmi egyértelműsítése.

A fentieket összegezve: bár a szerző mondandóját „rövid menet”-ben is kifejezheti, ez nem célszerű, mert a pontos információt a „teljes menet”-tel adja, ugyanis az

egész bekezdés egysége érdekében tesz kiegészítő utalásokat: „B”; vagy megállapításokat pontosít; „D”, „G”. Tankönyvről lévén szó, ez indokolt szempont.

Egy kis kitérővel, közbevetésként nézzük meg a K_1 jelzésű szöveg „A” mondat-egységének kis léptékű logikai hálóját is. Ez úgy értendő, hogy „A”-t mondategységekre bontjuk, elkészítjük a folyamatlistát s a hálódiaagramot. Kódolásra itt a numerikus sort alkalmazzuk.

„A”

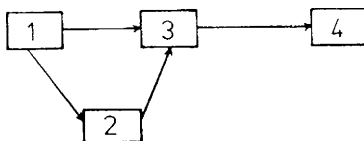
1. Amit Marx a filozófiára mond,
2. az érvényes a szaktudományokra is;
3. hogy feladatunk a valóságnak nemcsak tanulmányozása,
4. hanem megváltoztatása is.

Folyamatlista:

1. összefügg 2, 3-mal
2. összefügg 3-mal
3. összefügg 4-gyel

□ = mondategység
 → = logikai összefüggés

Hálódiaagramja a 6. ábra.

6. ábra

A hálórész a mondat-egységek tartalmi kapcsolódását mutatja. Érdekes, hogy hasonló a bekezdésnyi szöveg (K_1) ábrájának első láncszeméhez a kisebb egység tartalmi-logikai rendje is.

Nem próbálkoztam vele, hogy a mondat-egységeknél kisebb egységek hálója meg-rajzolható-e (szintagma, glosszéma, lexéma), ez merőben új szempontokat követelne, s az értékelés is minden bizonnyal másként történhetne.

A kitérő után ismerkedjünk meg a K_2 jelzésű szöveggel, és a megszokott előkészítés után szerkesszük meg a hálódiaagramot.

K_2

„A beszédet megalapozó feltételes kapcsolatok látszólag eltérnek a közönséges feltételes reflexektől, melyekről eddig szó volt. Nem tekinthetők időlegesnek, hanem az egyén egész életére szólóan kialakulnak. Úgy tűnik fel, hogy pl. az asztal érzéklete és az „asztal” szó kimondása közötti kapcsolat sohasem múlhatik el, ha egyszer elég szilárdan létrejött — nem kerülhet sohasem gátlás alá (hacsak kóros esetekben nem). A feltételes reflex, mint emlékezhetünk, gátlás alá kerül, ha nem kap megerősítést. A beszédreakció akkor nyer megerősítést, ha „helyes”, ha a másik ember megérti — de a beszédreakció „helyessége” csak az emberek konvencióján múlik, amellyel a szót és a valóság-mozzanatot egyöntetűen összekapcsolják. Arra, hogy valamilyen beszédreakció helytelenné váljék (s így megerősítést ne nyerjen), csak akkor kerülhetne sor, ha az emberek hallgatolagos megállapodása, konvenciója megváltoznék — amire általában nincs ok.

A dolgok természeténél fogva nemigen fordulhat elő, hogy az illető nyelvet beszélő emberek egy szép napon elhatározzák, az asztalt ezentúl nem „asztalnak” fogják nevezni, hanem másnak. De, ha ez az eset előfordulna, az asztal vizuális képének és az „asztal” szó kimondásának feltételes kapcsolata valóban gátlás alá kerülne — éppúgy, mint minden más kapcsolat, melyet nem erősítenek meg.” (Kardos Lajos: Általános pszichológia. Tankönyvkiadó, Bp., 1964. 155.)

A szöveg kódolása: — mondategészekre bontva jellé alakítjuk.

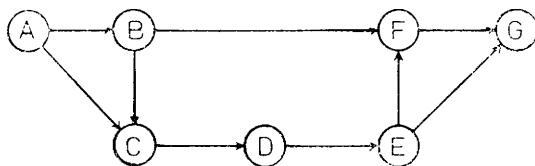
- A = „A beszédet megalapozó feltételes kapcsolatok látszólag eltérnek a közönséges feltételes reflexektől, melyekről eddig szó volt. Nem tekinthetők időlegesnek, hanem az egyén egész életére szólóan kialakulnak.
- B = Úgy tűnik fel, hogy pl. az asztal érzéklete és az „asztal” szó kimondása közötti kapcsolat sohasem múlhatik el, ha egyszer elég szilárdan létrejött — nem kerülhet sohasem gátlás alá (hacsak kóros esetekben nem).
- C = A feltételes reflex, mint emlékezhethünk, gátlás alá kerül, ha nem kap megerősítést.
- D = A beszédreakció akkor nyer megerősítést, ha „helyes”, ha a másik ember megérti — de a beszédreakció „helyessége” csak az emberek konvencióján múlik, amelylyel a szót és a valóságmozzanatot egyöntetűen összekapcsolják.
- E = Arra, hogy valamilyen beszédreakció helytelenné váljék (s így megerősítést nyerjen), csak akkor kerülhetne sor, ha az emberek hallgatóságos megállapodása, konvenciója megváltoznék — amire általában nincs ok.
- F = A dolgok természeténél fogva nemigen fordulhat elő, hogy az illető nyelvet beszélő emberek egy szép napon elhatározzák, az asztalt ezentúl nem „asztalnak” fogják nevezni, hanem másnak.
- G = De, ha ez az eset előfordulna, az asztal vizuális képének és az „asztal” szó kimondásának feltételes kapcsolata valóban gátlás alá kerülne — éppúgy, mint minden más kapcsolat, melyet nem erősítenek meg.”

Az „A”-val kódolt mondategész funkcióját tekintve egy információs egység; formai konstrukcióját nézve a pont mint mondatzáró frásjel kettéválasztja a tartalmilag egységes egészet. Vizsgálati szempontunk is a funkció determinálta szegmentálást sugallja.

A folyamatlista az alábbiak szerint alakítható ki:

- A összekapcsolódik B, C-vel
- B összekapcsolódik C, F-fel
- C összekapcsolódik D-vel
- D összekapcsolódik E-vel
- E összekapcsolódik F, G-vel
- F összekapcsolódik G-vel

Hálódigramja a 7. ábra.

7. ábra

A kódolt szöveg, a K_2 lineárisan és két szinten ábrázolható. Az információ első szintje a „rövid menet”

$$A \rightarrow B \rightarrow F \rightarrow G$$

Vele párhuzamosan fut az információ második szintje: $C \rightarrow D \rightarrow E$, és csomópontokon keresztül kapcsolódik az első szinthez. Ez utóbbinak feladata az információközlés szempontjából egyrészt régebben tanult, de itt felidézendő tartalmi utalás („C”), másrészt ennek a tételnek részletesebb kibontása. (Ez az „A” → „B” tartalmi reláció más szintű vetülete.) A „teljes menet” az első szinten kezdődik ($A \rightarrow B$) a második szinten folytatódik ($C \rightarrow D \rightarrow E$) és az első szinten fejeződik be ($F \rightarrow G$).

Összehasonlítás céljából nézzük meg a K_1 (5. ábra) és a K_2 (7. ábra) hálódíagramját:

A K_1 láncszerű ábrával jeleníthető meg, az információt egy szinten közli a szerző, az első szinten olyan módon, hogy kiegészítő, utaló stb. mondategészek is vannak a láncszemben, de mindig közvetlenül visszakapcsolódnak az első szinthez: „B”, „D”, „G”. A kiegészítő információk egymással nem kapcsolhatók össze. Az első szintnek minden mondategésze csomópont, a „C” a legexponáltabb: két előző és két követő mondat-egésszel van logikai relációban. A kiegészítő információk egyike sem csomópont.

A K_2 jelzésű szöveg hálódíagramja két szintű lineáris ábra. Az első szint minden mondategésze csomópont, a második szinten hasonló a tartalmi konstrukció egy kivétellel. Úgy értelmezhető, hogy 7 mondategészből 6 olyan típusú, hogy tartalmi-logikai relációban van egyszerre 2–3 mondategésszel alap- és kiegészítő információ szintjén. Ez a különböző szinten és többfelé ágazó logikai kapcsolat nehezíti a szöveg tartalmi megértését.

Bár messzemenő következtetésekre nem ragadtathatjuk magunkat, a hálódíagram vizualitása segíthet abban, hogy a szöveg tartalmi, esetleg szerkezeti rendjét keressük, feltárjuk. Különböző rendeltetésű szövegek tartalmi vizsgálatának, egyéni stílus vizsgálatának stb. feltételezésünk szerint kiegészítő módszere lehetne.

Magam megkíséreltem hosszabb, a XVIII. század elejéről származó, csak részben frásjelzett (28–30 soros) szöveg szegmentálását hálós módszerrel előre eldöntve, hogy a kommunikációt, információt, esetleg egyebet választok vizsgálati szempontnak. Az eredményt hely hiányában most nem közlöm, de hadd jegyezzem meg, hogy a szöveg tartalmi sajátosságai támpontot adnak ahhoz, hogy például a mondategészek határait kijelöljük. Igaz, mint ezt Nagy Ferenc megjegyezte az író egyéni stílusából adódik, hol a mondat-egész határa; összetett mondatokat alkot-e, vagy felszabdalja a szöveget egyszerű mondatokra. De az is igaz, hogy a mondatok telítettsége, tartalmi rendje nem mindig van egyenes arányban a mondatok hosszúságával.

Végül és összegezve:

Amikor a hálótérvezéssel megismerkedtem, a folyamat és összefüggések ábrázolhatósága ragadott meg, és kerestem a nyelv és beszéd tudományában azt a közeget, amely befogadja ezt a módszert. A textológiát és szentenciológiát kínáltam meg vele, azzal az igénnyel, hogy térben is lássuk azt, amit csak időben egymás után mondhatunk el, írhatunk le. Kísértett a lehetőség, hogy a szöveget kódolva a hálódíagram segítségével az összefüggéseket pillanatok alatt áttekinthetővé tehetjük.

A dolgozat elején feltett kérdésre válaszolva úgy tűnik, hogy ezt az eljárást tartalmi viszonyok feltárására és ábrázolására is használhatja a nyelvtudomány.

Sok lehetőség rejlik benne, ha más tudományágak felé is kitekinthetünk (logika, matematika, pszichológia, pedagógia); az alkalmazás lehetősége is tágul saját szaktudo-

mányunkon belül, ha jobban megismerkedünk vele, megfogalmazzuk törvényeit, típusokba rendszerezzük.

A hálós módszert természetesen nem tehetjük uralkodó metódussá a nyelvtudományban — amint egyetlenegy másikat sem —, de kiegészítő módszerként ki-művelve — talán a dolgozat is bizonyítja — hasznos szolgálatot tehet.

Rozgonyiné Molnár Emma

Lélektani-jelentéstani mozzanat és alaktani megszerkesztettség a szóösszetételben

1. A szóalkotás kérdéseivel foglalkozó szerzők — akik az elméleti-módszertani vonatkozásokon túlmenően a mai nyelvállapotról is figyelnek — bár egyöntetűen említést tesznek arról, hogy az új szóképzések között az összetett szavak száma ugrásszerűen megnövekedett (vö. Kovalovszky Miklós: Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései. Nyelvművelésünk főbb kérdései. Bp., 1953. 169; Benkő Lóránd: A magyar szókészlet fejlődésének jellemző vonásai. A magyar nyelv története. Bp., 1967. 351—71; Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstani. Bp., 1970. 348; Mai magyar nyelvünk. Bp., 1976. Szerk. Grétsy László), vizsgálódásaikban nem próbálkoznak, hogy megválaszolják: *hogyan fejlődött és lett fontos a szóösszetétel mint szóalkotási mód; melyek azok a pszicholingvisztikai és történelmi-társadalmi tényezők, amelyek napjaink nyelvi-kommunikációs kapcsolataiban az összetételt részesítik előnyben.* (Vö. még: Fábíán Pál: A különírás-egybeírás szabályozatlanul maradásának okai akadémiai helyesírásunk megalkotásakor. Nytud. Ért. 58. 440.)

Benkő László egyik tanulmányában (A szóösszetétel mint az irodalmi nyelv alakulásának egyik fokmérője. Nyr. 86: 45—52) Veres Péter összetett szavait vizsgálva kísérletet tett ugyan arra, hogy az összetételnek a „nyelv alakulásában” játszott szerepét felvillantsa, sőt hogy annak „korjellemző” jellegét kimutassa, de ezt elsősorban a stilisztika szempontjából végezte s nem bocsátkozott annak vizsgálatába: *mi készíteti tudatunkat arra, hogy a nyelvi érintkezésben az összetételt használjuk inkább.*

2. Az Értelmező Szótár anyagának statisztikai elemzése rendjén Papp Ferenc (A lexémák alaktani szerkezete, szófaja és jelentésgazdagsága. MNy. 68: 23—33) a két legfontosabb szóalkotási mód — a képzés és az összetétel — vizsgálata szempontjából fontos következtetésekre jutott: (1) minél motiváltabb, alaktanilag minél strukturáltabb valamely lexéma, annál kevesebb a jelentése; (2) az egyes szófajok nem azonos módon vannak strukturálva, s az egyes strukturális típusok nem azonos arányban vannak képviselve a szófajokon belül; (3) míg az igék esetében a képzés játssza a fő jelentésszámcsoökkentő szerepet, addig a magyar főnevek körében a fő jelentésszűkítő (specifikáló) eszköz az összetétel.

Míthogy a szóalkotás — s így a szóösszetétel is — elsősorban jelentéstani kérdés (vö. Klemm Antal: A mondatelmélet. Bp., 1928. 20), külön figyelmet érdemel a szerzőnek az az orosz és magyar szótárírói gyakorlattal igazolt „feltételezése”, hogy „... amíg az egyes szófajokat alkotó lexémák alaktani szerkezete függ valamely nyelv rendszerétől, addig a jelentésszám legfeljebb a szótárírók ízlésétől, megállapodásától, de nem a nyelvtől” (i. m. 32—3). Ugyanis — tovább véve a gondolatot — ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy az a morfológiai-szintaktikai viszony, amelynek alapján a

nyelvudomány mindmáig az alaki eszközökkel való szóalkotás eredményeit — az összetett és képzett szavakat — vizsgálta, elemezte, osztályozta, nem befolyásolja a szóalkotást mint folyamatot, csupán biztosítja a szükséges feltételt, hogy ez a folyamat végbemehessen.

3. Az összetételben lejátszódó folyamatnak, dinamikus mozgásnak a megragadására Károly Sándor tanulmányaiban találunk kísérletet (vö. Tesniere szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *ÁNyTan.* 1: 161—86; A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. *ÁNyTan.* 4: 91—104; A finnugor összetételek történetéhez. I. OK. 23: 243—8; A szóösszetételek és a velük kapcsolatos lexikai egységek. A főnévi összetételek. *ÁNyTan.* 6: 271—328). Vizsgálódásunk szempontjából legfontosabb az a megállapítása, amelyet a finnugor összetételekkel kapcsolatban fogalmazott meg: „Feltehető, hogy az összetételekben és a lexikológiai egységekben a morfológiai szerkesztésmód már a legrégebb időkben is sajátos jellegű lehetett: ami a szemléletben mint egység jelentkezett, azt a beszélő minden különösebb morfológiai viszonyító eszköz nélkül összekapcsolta” (i. m. 247. — Az én kiemelésem. — O. F.).

4. A „szemlélet által meghatározott sajátos szerkesztésmód” a szóösszetétel nyelvélektani összefüggéseit állítja előtérbe, amely az utóbbi évek kutatásaiban egyre nagyobb teret kap.

Gombocz Zoltán *Funkcionális nyelvszemlélet* című tanulmányában (MNY. 30: 1—7.) még csak az összetett szó képzetkeltő szerepét hangsúlyozza. Pais Dezső (Kérdések és szempontok az összetételek vizsgálatához. MNY. 47: 140—4) és az ő nyomán a MMNYR. a szóösszetételekről azt állapítja meg, hogy benne képetváltás következik be. Papp Istvánnak A szóalkotás problémái című írásában (MNYj. 9: 3—31.), amely akár „egy új szempontú leíró nyelvtan egyik fejezetének tekinthető” (Kálmán Béla: MNY. 68: 369), a szóösszetételről az áll, hogy olyan, morfológiai szerkezetet tekintve kéttagú lexikai egységet hoz létre, amely „két eléggé távol eső életkört” úgy „fog egybe”, hogy „a tagok külön önálló jelentései ugyan szerepet játszanak, azonban a beszédaktus alkalmával a tagok külön jelentései nem tudatosulnak rendszerint, hanem csak szintetikus képegész áll előttünk” (i. m. 112. — Az én kiemelésem. — O. F.). A képszerűség és a benne érvényesülő lélektani felfogás még hangsúlyozottabban fogalmazódik meg Karácsony Sándor nem eléggé méltatott társaslélektani alapon írt nyelvtankönyvében (Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. Exodus Kiadás. Bp., 1938.), amelyben, a szószerkezetekről írva azt a folyamatot érzékelteti, ahogyan a nyelv a tagolatlan valóságot a megismerés folyamán részekre bontja, egymáshoz viszonyítja, majd a megért(et)és érdekében [kommunikatív szempont!] arra törekszik, hogy a részek egységes képben összeálljanak (i. m. 137—8).

5. Hogy az összetételben valóban egy „képzeletbeli képnek”, egy „szintetikus képegésznek” a létrejötte és megnevezése áll a középpontban, azt a nyelvlélektani kutatások asszociációval foglalkozó vizsgálatai még inkább megerősítik.

Ebben a vonatkozásban először is fontos eredmény annak bizonyítása, hogy a szójel-jelentés viszonylatában az asszociatív kapcsolat tágabban értelmezendő, mint két képmás — a valóságos tárgy és a valóságos hangsor képmása — közötti viszony: több más viszony (vö. Károly Sándor jelentésmeghatározását. Általános és magyar jelentés-tan. Bp., 1970.) mellett beletartozik a képmásoknak a valóságra való visszautalása is (vö. Békési Imre: Gombocz jelfelfogásáról marxista pszichológiai szempontból. MNY. 64: 207—16). Ugyanis ez hallgatólagosan annak kimondását is jelenti, hogy olyan tár-

gyak együvé tartozása is lehetséges — a tudati tükrözésben —, amelyek között eddig a megismerő tevékenység semmiféle reális (hasonlósági, érintkezési, oksági stb.) kapcsolatot nem teremtett. Ebből pedig következik tovább, hogy — mivel a szavak is az objektív valóság tárgyai („A szó: dolog, amely a többi dologgal a dolgok egyesülésének általános strukturális törvényei szerint egyesül.” — L. Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd. Bp., 1967. 332) — közöttük a gondolkodás és a gondolatok közlése folyamán a kapcsolatok végtelen lehetősége alakulhat ki. („Bármilyen gondolat igyekszik valamit valamivel egyesíteni, egy és más között kapcsolatot teremteni” — Uo. 335–6.) De ezek a kapcsolatok nem bizonyos, hogy létre is jönnek. Ugyanis „a kapcsolatbalépés lehetőségeinek a valószínűsége különböző — rangsorolt és a rangsor állandó (vö. Fodor Katalin: Az asszociációkról. A Hét. 3 [1972.]: 47, 48).

6. Leggyakrabban a logikai kapcsolatban álló szavak lépnek asszociációba. Ez amennyire természetes, épp annyira fontos. Hiszen azért, hogy a mindennapi gyakorlat általános, közös tapasztalatára épülnek, ami által biztosítják a gondolatsere (közlés) zökkenőmentes lefolyását, arra a gondolkodási szintre is következtetni engednek, amely — mint ugyancsak közös, társadalmi eredmény — őket létrehozta, és amely valóban korjellemező is lehet. Így a *békejavaslat*, *béketerv*, *munkásigazgató*, *munkáslevelező*, *osztályöntudat*, *szervezőfelelős*, *tervén*, *tervgazdálkodás*, *versenykihívás* stb. összetételek például azon kívül, hogy meghatározott történelmi-társadalmi változásokra utalnak, bennük korunk komplex gondolkodására is ráismerhetünk, arra a gondolkodásra, amely az eddigi ismeretek kapcsolataiból olyan új szintéziseket teremtett, mint a határtudományok (*biofizika*, *biokémia*, *matematikai nyelvészet* stb.) vagy az *úrállomás*, *úrhajó*, *holdjármű* stb. jelölte tudományos-technikai vívmányok.

De — tegyük hozzá azonnal — ebből még nem következik, hogy a szóösszetétel mint szóalkotási mód genezisében korunkhoz kötött. Hiszen végső soron benne is az ember szemlélete fejeződik ki, amely a legrégibb időktől fogva érvényesül, s így a szóösszetételben is az emberi gondolkodás korai fejlettségét kell látnunk, akár csak a képzők esetében (vö. Balázs János: A képzőelemek funkciói a nyelv és a gondolkodás fejlődése szempontjából. ÁNyTan. 7: 5–16).

7. Kevésbé gyakoriak, de a hírértékük annál nagyobb azoknak az asszociációknak, amelyek valamilyen élmény felelevenítése céljából jöttek létre, vagy azon törekvésből születtek, hogy mások által eddig ki se gondolt kapcsolatokat hozzanak létre. Ilyenekkel az írói alkotásokban találkozunk elsősorban, s éppen ezért fontos szerepet játszanak a művek keletkezése körülményeinek felderítésében, illetve az alkotó eredetiségének, újszerűségének megítélésében. Persze a két tényező, az élmény és az eredetiségre való törekvés nem külön-külön, hanem együttesen, egyszerre hat.

8. Ha az elmondottak után arra keresünk választ, hogyan jön létre a „képzeletbeli kép”, a „szintetikus képegész” az asszociációból, illetve a már létrejött és az összetett szóban rögzített összetételi asszociáció hogyan játszik közre új összetételek keletkezésében, a következőket mondhatjuk el: Az összetételekben realizálódó kapcsolat csak egy lehetőség a szabadasszociációs kapcsolatokon (pl. *szék* — *bútor* — *tárgy* stb.) belül. De olyan lehetőség, amely a szavak jelentéseibe sűrített történelmi-társadalmi tapasztalat, megismerő tevékenység alapján új jelentést vagy jelentésárnyalatot hordozó kapcsolatokat kínál, amelyeket az ember mint új felismeréseket ragad meg. Azt is mondhatnók, hogy az összetételben valósággal „kicsapódnak” és épp ezáltal állandósulnak ezek a felismerések. (Vö. a transzformációban fellépő ellipszis jelenségével.)

A „kicsapódás” vagy Tesniere atomfizikai fogantatású műszavával élve: az egy magon belül való elhelyezkedés (vö. Károly S.: ÁNyTan. 1: 161–86) „fuzionális” folyamatának lejátszódását az segíti elő elsősorban, hogy a valódi összetételek új, metaforikus jelentések hordozói: pl. *csirkefogó*, *maholnap*, *napraforgó* vagy az újabb keletű *benzintyúk* ’olyan nő, aki ha csak teheti motorkerékpár vagy gépkocsi tulajdonosokkal viteti magát’ stb. Ezek, mivel mindig új lexikológiai jelentést hordoznak, az egybe- és különírás szempontjából sohasem okoznak nehézséget.

A képzéssel foglalkozó szakirodalom megkülönböztetésének analógiájára az ilyen összetételeket lexikológiai összetételeknek nevezhetők. Amiből következik, hogy az olyan összetételek, amelyekben az összetevő tagok nem vesztik el önálló jelentésüket, hanem úgy fejeznek ki jelentésárnyalatokat vagy akár új jelentéseket, hogy szintaktikailag alá- és fölérendeltségi viszonyba kerülnek, grammatikai összetételeknek minősítenének.

Természetesen a kétféle összetétel között — akárcsak a képzés esetében — nincs merev határ. Itt is számolnunk kell a csak stilisztikai fogantatású hapax legomenonok végtelen sokaságával: *ideges-méltóság*, *esőszál*, *sivatagév*, *képzelet-vetítógép*, *időtest*, *villám-ráfos* (viharszekér), *fehér-meleg*, *híggék*, *tehetség*-, *gondolatokoldus* stb. A példák Pusztai János Illés szekerén (Buk., 1969.) című regényéből valók. Ezekről a specializálódás különböző fokozatain át vezet az út az összetételi tagok jelentéseitől elvonatkoztatott új jelentések felé. A specializálódásra az ad alkalmat — akár a keletkezés pillanatától —, hogy ezek az összetételek az ember termelő tevékenységére, ill. társadalmi életére vonatkoznak s igen sokszor mint ezeknek a területeknek a terminus technicusai tekintethetők. Az ilyen példák mint *közgyűlés*, *termelőszövetkezet*, *szériagyártás*, *munkatelep*, *szervezőfelelős*, *osztályöntudat*, *pártaktivista*, *részletfizetés*, *munkavállalás*, *tömegmozgósító*, *pártonkívüli* stb. önmagukért beszélnek.

9. A napjainkban nagy számban keletkező összetett szavak nyilván a korábbi összetételi típusok mintájára jönnek létre. Ebből azonban nem következik, hogy „az analógia . . . új szóösszetételi szabállyá alakult át” (MMNyR. 1: 422). Hiszen az a nyelv egyéb területein is érvényesül, s éppen ezért csak arról lehet beszélni, hogy az analógia mint általános, a nyelv egészében ható törvény segíti (vagy nem) az összetételben érvényesülő sajátos nyelvi törvény szabályos bekövetkezését, de nem okozza azt (A nyelvben érvényesülő analógiafajtákra vö. Károly S.: I. OK. 13: i. h.)

10. Az eddigiekben az összetételek lélektani hátterét és jelentésbeli vonatkozásait vizsgáltuk. Felvetődik azonban a kérdés: az összetett szavak szerkezeti felépítettsége milyen összefüggésben van a jelentéssel? Befolyásolja-e annak alakulását, s ha igen, hogyan?

Általánosan ismert tény, hogy az összetett szavak elő- és utótagból állanak, és hogy ezek külön-külön is különböző morféimákból állhatnak: néha csak töszóbból (*népbíró*), máskor meg a tagok különböző toldalékos formáiból (*szervezőfelelős*). Meg kell azonban állnunk annál a jelenségnél, hogy a tagok közötti viszonyt tekintve egyes összetett szavak különböző besorolásúak lehetnek. A MMNyR. az *édesbús*, *keserédes*, *dűsgazdag* mellékneveket például egyidejűleg jelöletlen határozós és minőségjelzős összetett szavaknak tekinti; a tárgyas összetételeknek minősített *favágó* (-ás), *villanyszerelő* is felfogható jelöletlen birtokos jelzői viszonyként (vö. Károly S.: ÁNyTan. 4: 97). Vagy különösen érdekes a MMNyR.-ben a szervetlen összetételekről szóló fejtegetés következő kitétele: „... tagjai között vagy egyáltalán semmiféle értelmi-logikai, illetőleg grammatikai összefüggés nincs (ilyen például a *hiszekegy*), vagy ha felfedezhető is ilyen, ez az összetevődés és az összetett szó egésze szempontjából teljesen kö-

zömbös (ilyen például az *egyszeregy* és a *miatyánk*, amelyekben a *-szer* ragnak, illetőleg a névmással és a személyraggal megjelölt birtokviszonynak a szóalkotó folyamathoz és a tőle létrehozott új szóhoz semmi köze)” (i. m. 456). Ugyanis mindezek, ha empirikus megsejtések formájában is, ugyanazt igazolják, amit Papp Ferenc vizsgálódásai alapján kimondtunk: az összetétel mint szóalkotási folyamat a jelentések között, a jelentésekben játszódik le és nem függ az összetett szó szerkezeti felépítésétől. Illetve még pontosabban: minthogy a szavak a különböző toldalékok segítségével új lexikológiai és grammatikai jelentésekre tesznek szert, amelyek a jelentésmezőt úgy módosítják, hogy újabb kapcsolatok kialakulását teszik lehetővé, azt kell mondanunk, hogy az összetett szó tagjai külön-külön is a legkülönbözőbb morfológiai felépítésűek lehetnek (tőszó, ragos, jeles, képzett, ill. összetett szó), amelyeket a beszélők a gondolatközlés folyamán új jelentések kifejezésére összekapcsolnak.

11. Ha elfogadjuk, hogy az összetétel „független” a szerkezeti felépítettségétől, ezzel a szubjektív tényezők meghatározó szerepét is hangsúlyoztuk. Ez a szubjektivitás azonban a nyelv szubjektivitása, ami azt jelenti, hogy „beszédünket a jelen dinamizmusában — s amennyire a jelen dinamizmusa történeti is egyben, úgy történetileg is — mindenekelőtt a közlési funkció teljesítése formálja, alakítja” (vö. H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. *Nytud. Ért.* 60. 29.), vagyis a közlési aktus célja, rendeltetése, egyszóval a beszélő „szemlélete”, „látásmódja”. Amiből következik, hogy a nyelvi kapcsolatokat a kommunikáció logikája szabja meg és nem a dologi összefüggések logikája, s így nincs pontos megfelelés a fogalmi viszonyok és a nyelvtani szerkezetek között (uo. 30).

A szóösszetételre értelmezve a tétel igaz voltát talán azzal érzékeltethetjük a leginkább, hogy az összetett szavaknak mindig van egy vagy több kifejtő szerkezet megfelelője (pl. *béketerv* = 1. békével kapcsolatos terv; 2. terv a béke megteremtésére; stb.), amely nem csak helyettesíti, de megérteni is csak ennek irányából lehet, mert csak erre a szerkezetre mint alapszerkezetre vonatkoztatva válik határozott értelművé (vö. Telegdi Zsigmond: Az összetételek vizsgálatához. *ÁNyTan.* 3: 203–11). De ebből következik az is, hogy ugyanazon fogalom a szavak különböző kapcsolataiban juthat kifejezésre (*habkönnyű* ~ *pehelykönnyű*, *koraráncos* (Pusztai) ~ *koravén* stb.) s így a szóösszetételre is áll, amit H. Molnár a szóképzéssel kapcsolatban kimondott: hogy „fel lehet fogni mint mondatyszerkesztési célokra alkalmas viszonyító eszközt” (i. m. 34). Hozzá kell tennünk azonban, minthogy ő is felhívta rá a figyelmet: ilyen szerepe nem mindenik képzőnek, ill. összetételnek van. Példákat kimondottan csak a grammatikai képzések, ill. összetételek köréből említhetünk.

12. A szófaji vonatkozásokat tekintve Papp Ferenc a képzést az ígéhez, a szóösszetételt a főnévhez kötöttnek minősíti. (Lásd a 2. pontot.) A MMNyR.-ben is az áll, hogy az összetett szavak között „legnagyobb számban névszókat”, „legritkábban pedig igéket” találunk (i. m. 1: 425). A jelenség megokolását egyik tanulmányban sem kapjuk. A választ valószínűleg az egyes szófajok, ill. szóalkotásmódok sajátos jellegében — azok megfeleléseiben — kell keresnünk.

Köztudott, hogy az ige cselekvést, történést, létezést fejez ki. Vagyis olyan tapasztalati tényezőket, amelyek az anyagi (tárgyi) valósággal szemben elvonatkoztatottaknak tekinthetők (vö. Klemm A. i. m. 69). A képzők pedig egy elvonatkoztatott-általános jelentés hordozói (lásd a MMNyR. egyes képzőinek jelentésmeghatározását), tehát a szóképzés mint szóalkotás igen jó eljárásnak kínálkozott az elvont igei aspektusok (*járkál*, *járogat* stb.) s általában az elvonatkoztatott jelentések kifejezésére (*alapoz*, *békül*, *aratás*, *rádiós*, *vizes* stb.), amilyenekkel az igeek csoportjában találkozunk nagyobb számban.

Az összetételekben a nyelvtani elvonatkoztatás és általánosítás, amely magasabbrendű a lexikológiai elvonatkoztatásnál (vö. V. A. Zvegincev: A nyelvfejlődés belső törvényeinek fogalmához. NyIK. III/1, 8.), mivel az összetétel tagjai önálló jelentésű szavak, nem annyira nyilvánvaló, de vitathatatlanul létező jelenség. Ezt néha könnyen felismerhetjük abból, hogy a főfogalomnak alárendelt (specifikáló) fogalom olyan általános jelentések hordozói, mint 'a hozzá való hasonlóság' (*tűzpiros, szörnyű-szép, hígkék, toronydaru*), 'a hozzátartozás' (*pártlap, bizottságfelelős*), 'az anyag megnevezése' (*vasbeton, ember-anyag*) stb. Bonyolultabb az elvonatkoztatást észrevennünk azokban az összetételekben, amelyekben a tagok között „általános fogalmi körű, éppen ezért szegény tartalmú fogalomszavak” (*csinál, ad, tesz, válik* stb. — Károly S.: ÁNyTan. 4: 103) teremtenek kapcsolatot (pl. *tervgazdálkodás* = *terv szerinti* . . ., *munkásigazgató* = *munkásból lett* . . . stb.), néha nem is önmagában, hanem más szavak és toldalékok segítségével (*béketerv* = *a békével kapcsolatban készített* . . .). Ezek az alaktani elemek viszont nemcsak abban segítenek, hogy az összetételt megértsük. Mint grammatikalizált elemek az összetétel elvonatkoztató erejére s az elvonatkoztatás fokozataira is utalnak. Ez az elvonatkoztatás sajátos jellegű, különbözik a képzés elvonatkoztatásától: míg a képzésben az egyik tag hordozza az általános jelentést, addig az összetételben az elvonatkoztatott általános jelentést **f o g a l o m s z a v a k v i s z o n y a** hordozza, s mint ilyen természetesen a megnevező szavakhoz, a névszókhoz kötött.

13. Minthogy az eddigiekben azt igazoltuk, hogy a szóösszetétel — s a szóképzés is — egy sajátos szemlélet nyelvi megnyilatkozása, a kérdés olyan felvetése, hogy a mai nyelvben a szóösszetétel vagy a szóképzés termékenyebb és gyakoribb szóalkotásmód-e, aligha célszerű. Hiszen azt mindig a szubjektíve kifejezendő tartalom határozza meg. Így például az *osztályöntudat* egy meghatározott fogalom megnevezésére összetétellel keletkezett, de ha ezzel kapcsolatban újabb tartalmakat akarunk kifejezni, azt már — meglehet — képzéssel tesszük (*osztályöntudatos, -i, -beli* stb., amelyek „új” voltát ugyanúgy nem lehet kétségbe vonni, mint ahogy sok más összetett szó képzett származéka is természetes nyelvi képződmény).

14. Az összetétellel kapcsolatban sajátos színezetet jelentenek azok az összetett szavakból továbbképzéssel kapott igék (*alelnököl, úrhajózik*), illetőleg azok, amelyeket összetett szavakból elvonással kaptunk (*közellátás > közellát, műélvez, úrkutat* stb). Ezekben az esetekben az összetétel csak előfeltételként játszott szerepet. S igazolja azt, hogy az összetétel nem elszívetelten létezik a szóalkotási eljárások rendszerében, hanem a többi szóalkotásmódokkal kölcsönhatásban, esetenként feltételezettségi viszonyban.

A nyelvművelő szakirodalom ezeket a mesterséges keletkezésű igéket (az elvonással keletkezetteket) stílusréteghez kötötteknek tartja ugyan, amelyeken még erősen érződik az alkalmiság, de mint típusú életképesnek minősíti s a nyelv szelleméből fakadó természetes szóalkotási módként fogadja el (vö. Kovalovszky M. i. m. 171–2).

Oláh Ferenc

Szó- és szólásmagyarázatok

Juhászdél. Az idő és a tér meghatározása, beosztása — mint ismeretes — hosszú ideig csak nagy nehézségekkel és viszonylagos pontossággal sikerült. Valójában addig, amíg a középkor végén, a 14. században a súllyal hajtott órák meg nem jelentek, az idő meghatározása még a legiskolázottabb embereknek is nagy gondot jelentett. A kitűnő francia gazdaságtörténész, M. Bloch ismertet egy érdekes esetet, amikor is a középkori Franciaország egyik városában bajnívást tűztek ki reggel 9 órára; a kitűzött időpontban azonban csak az egyik fél jelent meg, aki kérte, hogy a bírák nyilvánítsák győztesnek. Ők ezt meg is tették volna, csakhogy a pontos időt nem tudták megállapítani. A napot vizsgálták, majd a papokhoz fordultak, akiket e kérdés eldöntésében is a legilletékesebbeknek tartottak. Végül is hosszú vizsgálat és vita után úgy döntöttek, hogy 9 óra valóban elmúlt (vö. M. Bloch: A történelem védelmében. Bp., 1974. 160).

Az időnek efféle viszonylagossága vagy bizonytalansága egyébként még hosszú ideig jellemző volt az alsó néposztályok szemléletére. A népi emlékezet szinte e század elejéig nálunk is nem a naptár, illetve a benne rejlő hónapok, napok szerint rögzítette a számára fontos dátumokat, hanem az ünnepek, jeles napok vagy fontos, évszakokhoz kapcsolódó munkák szerint. „Karácsony előtt két héttel” vagy „húsvét hetében, szerdán”, esetleg „aratás előtt egy héttel” vagy „szüret idején” — hangzottak az efféle idő-meghatározások. De ugyanúgy búcsúk, vásárok vagy éppen természeti csapások is eligazításul szolgálhattak. A „simon — judási vásár” pl. az őszi időszaknak lehetett jó határozó pontja; a „nagyasszonyi búcsú” a nyárinak, míg „árvizek ideje” folyók mentén a tavaszinak. A naptár szerinti hónapok, hetek és napok szerinti időbeosztás és időmeghatározás csak viszonylag lassan általánosult.

Még ennél is nehezebb lehetett a pontos *íránymeghatározás*, amelynek igénye főképpen egyes földterületek határának kijelölésekor merült fel minduntalan. A legegyszerűbb volt természetesen a naphoz igazodni, amely járásának legmagasabb pontja — télen is, nyáron is — a déli irányt mutatta. Ennek ellenpárja: észak már a fentiekből természetszerűen adódott. Kelet és nyugat esetében viszont bizonytalanságot okozott a téli és nyári napkeletnek illetve napnyugatnak eltérő pontja. Ezért is külön feltüntették a „téli” és a „nyári napkeletet” illetve „napnyugatot”.

Mindez azonban csak a négy égtájnak hozzávetőleges pontosságú jelölését tette lehetővé. Az ennél részletesebb, pontosabb irányjelölésre is természetesen adódott mód, mégpedig igen eredeti megfigyelés alapján. A 18. századi határperekben nem egyszer találkozhatunk a határvonal irányának jelölésekor a kifejezéssel: „Juhászdél”.

1752-ben pl. a Zala megyei Récse határperében az egyik tanú, a galamboki Kovács István is eképpen határozta meg a határvonal irányát: a határ a „Berek mellett, a Vadász Rétytynél lévő kis kútnál kezdődik. . . , a'honnénd mint egy *Juhász Délnek hajulván* tart a Ballikási völgyre . . .” (OL, Battyány cs. lt. 175/Hp). De a tanúk az 1754-i kanizsai határperekben is többször hangoztatták, hogy a határ „mintegy *Juhász Délnek tér és tart*

Kanisáru! Récsey hegyre járó Szekér úton . . . lévő keresztes Tölgyfára . . .” (OL, Battyány cs. lt. 37/14/10).

S hogy mi is volt a *juhászdél*, arra ugyancsak a nyugat-dunántúli Kresznerics Ferenc 1831-ben megjelent Magyar szótárában (281) találhatjuk meg a feleletet, amelyben leírta, hogy a „Juhász-dél”: „Tempus circa horam nonam matutinam. Mert — mint magyarázta — a juhászok nyári napokban 9 óra tájban szoktak haza hajtani, birkát fejni, bárányokat szoptatni, s’ a’ t. Így hallottam Ságbon — fűzte hozzá — 1828. Nov. 25.”

Íme, tehát ismét a munkának egy adott fázisa az, ami részint időmeghatározásra szolgált és ugyanakkor az idő az égtáj szerinti irányt is jelölte, ahol akkor a nap állt. Amint látható, ez a speciális, pásztorréteg életéhez kapcsolódó idő- és iránymeghatározás a 18. században a Dunántúlon annyira általános lehetett, hogy azt a hivatalos megyei kihallgatás során is alkalmazták.

Takács Lajos

Kies, kietlen. I. E szópár két tagja látszólag éppen olyan szemantikai viszonyban van egymással, mint az *erdős*: *erdőtlen*, *farkas*: *farkatlan*, *fás*: *fátlan*, *fogas*: *fogatlan*, *házas*: *házatlan*, *köves*: *köveltlen*, *okos*: *oktalan*, *vizes*: *víztelen* stb. Csakhogy míg az utóbbiaknál egészen nyilvánvaló számunkra, hogy az *erdő*, *farok*, *fa*, *fog*, *ház*, *kő*, *ok* ’értelem’, *víz* stb. meglétével vagy hiányával van dolgunk, addig a *kies*: *kietlen* esetében tanakodni kezdünk: mi is lehet az a **ki(j)* főnévvel jelölt dolog, ami egyszer van, másszor meg nincs? Világosság akkor sem igen gyullad agyunkban, ha áttanulmányozzuk az ÉrtSz. gondos értelmezéseit: „*kies* . . . Természeti bájjainak üdeségével, enyhe változatosságával kellemes hatást keltő, részeinek összhangjával szemet, lelket gyönyörködtető, vonzó, elbájoló <táj, vidék>”, „*kietlen* . . . Terméketlen v. már nem termő talajú és a mostoha éghajlati viszonyok következtében elhagyott v. lakatlan, lehangolóan kopár, sivár, barátságtalan <táj, vidék>”.

Nem kapunk megnyugtató felvilágosítást a *kietlen* és *kies* alapszaváról a TESz. (2: 484–5) szócikkből sem: „Bizonytalan eredetű szócsalád. Alapszava talán a *kěj* főnév, illetőleg ennek régi változata, tagjai *-tlen* fosztóképzővel és *-s* melléknévképzővel jöttek létre. A származtatást főként az teszi bizonytalanná, hogy a két szónak [*kietlen* és *kies*] a régi nyelvben leggyakrabban adatolható jelentése és használati köre, amellyel később a köznyelvbe is bekerültek, eléggé távol esik a feltett alapszó tulajdonképpeni jelentésétől és alkalmazási területétől. Lehetséges, hogy a későbbi adatolható *kies* analógiás úton keletkezett a fosztóképzős és *-s* képzős szópárok analógiájára . . . Az a feltevés, hogy e szavak a *ki*, *kinn*, *kívül* határozószók családjába tartoznak, kevésbé valószínű.”

Az ’érzéki élvezet, gyönyör’ jelentésű *kěj* főnévből kiindulva valóban nehéz megértenünk a *kies* és a *kietlen* szemléleti háttérét. A *kěj*-nek ezt a jelentését pedig ősinék kell tartanunk, mert a *kěj* arra a finnugor **keje*-re vezethető vissza, amely igenévszó lehetett ’élvez’, illetőleg ’élvezet, érzéki gyönyör’ jelentéssel (TESz. 2: 426; MSzFgrE. 2: 346).

A CzF.-től felállított *kěj*: > *kies*, *kietlen* etimológia, amely már egy évszázada vándorol cikkről cikkre, könyvről könyvre, valóságos iskolapéldája a puszta összeesen-gésen alapuló, formális eredetmagyarázatnak. Ideje vele leszámolnunk, és módszeres vizsgálat útján jobb magyarázatot találnunk a *kies*-re és a *kietlen*-re.

2. Kezdjük a vizsgálatot a *kietlen*-nel, mert a nyelvemlékekben az jelenik meg előbb. Helynévi használatban az Abaúj megyei Szend helység 1259/1327/1400/1402. évi határjárásában bukkan fel: „in vallem que dicitur *Kyethlenazow*” [= a *Kietlen*-aszó-nak

mondott völgybe] (Györffy 1: 144). Növényzet nélküli, kopár völgyre vonatkozhatott. Nem tartom megalapozottnak a *Kyethlenazow* előtagja és a *kietlen* azonosságát illetőleg a TESz. kételyét, amit az adat elé tett kérdőjel fejez ki. A kérdőjel odatevője talán arra gondolt, hogy az adat esetleg **Követlen-aszó*-nak is értelmezhető. Azonban a *követlen* (1838: Tzs.) melléknév — a *köves*-től eltérőleg — a régi magyar nyelvből nem mutatható ki. Valószínűtlen, hogy az Árpád-korban az *aszó* földrajzi köznév jelzője lett volna. A *kietlen* viszont a régi magyar nyelv gyakran használt szava volt. Erről tanúskodik a NySz. (2: 303) gazdag idézetanyaga. A TESz. dokumentációja szerint köznévként a *kietlen* az „1372 u./1448 k.” évszámmal jelzett Jókai-kódexben (112) fordul elő legkorábban.

Úgy vélem, hogy a *kietlen* megfejtéséhez a hasonló szerkezetű *mez(i)telen* melléknév adja kezünkbe a kulcsot. A *mez(i)telen* — akárcsak a *kietlen* — egy határleírásban bukkan fel a következőképpen: 1270/1311: „Vsque ad vnum montem . . . qui vocatur *Mezech-telenhig*” [= egy hegyig . . . amelyet *Mezitelen-hegy*-nek hívnak] (OklSz.). A *Mezech-telenhig* (HazaiOkmt. 6: 228) alakban 1278/1311/1428/1570-ből is adatolható *Mezitelenhegy* a szepességi Lőcse környékén egy növényzet nélküli, kopasz hegynék volt a neve.

Legkorábbi helynévi előfordulásuk elemzése alapján a *kietlen* és a *mez(i)telen* melléknév egymás szinonimájának tekinthető ’növényzet nélküli, kopár, kopasz’-féle jelentéssel. Minthogy pedig a rokon jelentésű szavaknak azonos szokott lenni a szemantikai történetük is, s a helyes etimológiára olykor éppen a szinonima vezet rá, a *kietlen* etimológiájának felderítéséhez érdemes felhasználnunk a tisztázott etimológiájú *mez(i)-telen* tanúságtételét.

A *mező*-vel és a *mezítél* előtagjával egy szócsaládba tartozó *mez(i)telen* (TESz. 3: 914; MSzFgrE. 2: 444) alapszava az ómagyar **mez-* ’ruhát ölt’, amely az ugor **meč-* ~ *meš-* ’ua.’ igei töre megy vissza. A *mez(i)telen* elsődleges jelentése tehát ’fedetlen testű, ruhátlan’ volt. Ebből fejlődött a legkorábbi adatban jelentkező ’növényzet nélküli, kopár’ jelentés. A *mező* folyamatos melléknévi igenévből vált főnévvé, mégpedig rendkívül fontos földrajzi köznévvé. A tulajdonképpeni értelme ’füvel fedett, fűvet öltő (föld)’ volt.

Akárcsak a *mezítelen*, a *kietlen* is keletkezhett ’ruhát felölt’ jelentésű igei töből. Ilyen igei tö a török nyelvekben ismeretes; vö. csagatáj, modern uigur, tarancsi *käj-* ’ruhát felölt’ (Räsänen: EtWb. 246), balkár, karacsáj *kij-* ’ua.’ (uo.), kun, kirgiz stb. *kī-* ’ua.’ (uo.). L. még ótörök *kej-*, *kij-* ’ua.’ (DTS. 294, 306). E török igei tö *kād-*, *ked-* ’ua.’ változatából képződött az eddig ki nem mutatott **kedmān* ’ruha’, amely a magyar *ködmön*-nek a forrása (TESz. 2: 603).

A török *kāj-*, *kij-*, *kī-* ige magyar átvételéből a *kietlen* ~ R. *kejellen* ~ *kijellen* (TESz. 2: 484) kifogástalanul megfejthető. Képzésmódjához vö. *éretlen*, *járatlan*, *kéretlen*, *váratlan* stb. A várható ellenvetésre, hogy ti. a törökből származtatott **kej-* ~ **kij-* igei alapszó a magyar nyelvelmékekből önálló használatban nem mutatható ki, a következőket válaszolhatjuk: a magyar **mez-* ’ruhát felölt’ mint verbum finitum szintűgy nem mutatható ki a nyelvelmékekből, egykori meglétét mégsem vonjuk kétségbe, hanem realitásnak vesszük, és rá alapozzuk a *mez(i)telen* és a *mező* fent ismertetett származtatását. Nem mutatható ki az ómagyar nyelvelmékekből az *ildomos* ’okos, ésszerű’ és *ildom-talan* ’buta, ésszerűtlen’ melléknévek **ildom* ’gyors, ügyes’ alapszava sem, ez utóbbinak egykori megléte és ótörök származása mégis a magyar etimológiai kutatások szilárd eredményei közé számít (TESz. 2: 199). Hasonlóképpen vitán felül áll az ómagyar *beléndes* ’parázna’ és *beléndez* ’paráználkodik’ fenn nem maradt **belend* ’paráznaság’ alapszavának szláv származása (TESz. 1: 274). Ne siessünk tehát az ellenkezéssel. A hiperkritika vagy — Bárczi Géza szavai szerint — az „ingyen szkepszis” éppen annyira káros lehet a tudományra, mint a kritikátlanság.

3. A *kietlen* ellentétes értelmű szópárja, a *kies* melléknév a TESz. (2: 484) adatolása szerint 1456 körül bukkan fel. Valószínűnek tartom, hogy a *kies* a korábbi *kietlen* mellett a *-lan/len* : *-s* képzős denominális melléknévpárok mintájára analógiás úton, a rendszerkényszer szorítására jött létre, ahogyan a TESz. (2: 485) is gyanítja. Szemantikai fejlődése a legszorosabban kapcsolódik a *kietlen*-éhez.

4. A mai magyar szókinész stilisztikai rendszerében a *kietlen* és a *kies* a választékos stíluselemek rétegében foglal helyet. Akkor használjuk őket, amikor a megszokottnál ünnepélyesebbek, igényesebbek akarunk lenni. Nem mindig volt ez így. A kódexirodalom korában egészen hétköznapi szavaknak számítottak. A főnevesült *kietlen* a latin *desertum*-nak, német *Wüste*-nek volt az egyenértékűje. Az első magyar bibliafordítás újszövetségi részét tartalmazó Müncheni Kódexben a Keresztelő János prédikációjára vonatkozó Vulgata-i „*Vox clamantis in deserto*” (Márk 1: 3) ekképpen hangzott magyarul: „*Iuolton^e žaua kietlenben*” [= Űvöltőnek szava kietlenben] (MünchK. 71). A *kietlen* tehát azon az úton volt, hogy főnévvé váltan fontos földrajzi köznévvé legyen. Esélye volt arra, hogy a magyar szókinészben afféle szerepet játsszon, mint a hozzá mind keletkezésében, mind pedig szemantikai fejlődésében hasonló *mezítelen* családjának főnevesült tagja, a *mező*. Másképpen történt. A *mező* fejlődése zavartalan volt, a *kietlen* főnév fejlődésében viszont törés állt be. Főnévi szerepéből kiszorította a szláv eredetű *puszta*. A „*Vox clamantis in deserto*” mai fordítása így szól: „A *pusztában* kiáltónak szava.”

Kiss Lajos

Sárkány. Amikor Gombocz a BTLw. „Rückblick. Folgerungen” fejezetében bolg.-török eredetű *sárkány* szavunkat a „Religion, Mithologie, Aberglaube” kategóriába sorolta, akkor nyilvánvalóan az egész világon elterjedt *drakon* mesemotívumra gondolt. — A TESz. a közt. *sazayan* ~ bolg.-tör. *šarakan* ~ *šarkan* > m. *sárkány* származtatást elfogadja, de hozzáteszi: „alapszava azonban tisztázatlan”. — Ahhoz, hogy *sárkány* szavunk alapszavának mibenlétét kihámozhassuk, föltétlenül eismernünk kell a magyar *sárkány* természetrajzát. — Solymossy Sándor, Népmeséink *sárkány* alakja c. (Ethn.-Népélet 42: 113–30) alapvető tanulmányában rámutat, hogy ha népmeséink rengeteg nyugati elemmel keveredett *sárkány*-áról lefejtjük mindazt ami idegen, akkor megkapjuk a hazai *sárkány* eredeti, csak a keleti világban föllelhető vonásait. — A nyugati *sárkány* ui. barlangokban, hegyek gyomrában lakik, és mai elképzelése feltehetően az onnan előkerült ősvilági szörnyek csontvázmaradványainak hatására alakult ki. Ezzel szemben, a magyar népmese *sárkánya* mindig lápos, mocsaras helyeken tanyázik. Kriza Vadrózsáiban tóban lakik és tudvalevőleg kutakban is szeret tartózkodni. Az ÚMTSz. Baranyából származó adata: *a rétben vót két nagy sárkánykigyó* (rét, a szántóföld mélyebben fekvő, vizenyős része) is erre utal. Jellemző tulajdonsága továbbá a magyar *sárkány*-nak, hogy esőt hoz: *leereszkedett a sárkány, nagy eső lesz* (TSz.); Bálint Szegedi Szótárában pedig a *sárkánykigyó* visszatartja az esőt. Nagyon tanulságos idéznünk a mondottakkal kapcsolatban a párhuzamos oszmán török népnyelvi mondást: *jağmurun sazağani geldi gitti* 'az eső sárkány jött és el is ment' (Zübeyir: Anadilden derlemer 330) és uo a *drakon* értelmezésekképpen: *gelip geđisi jağmur* am. 'záporosó, illetőleg hirtelen jött-ment eső'.

A magyar *sárkány* víziéletet kedvelő természete alapján felvetődik a gondolat, hogy esetleg régen az egész keleten elterjedt ciklikus időszámítás 5. évének, a *sárkány* évnek emlékét őrzi, amely ott mindig valamiféle víziállat. — Az őtörök nyelvmélekek szövegei még igen szűk látókörű időszámításról tanúskodnak. A keleti embernek nemigen volt érzéke az asztronómiai időszámításhoz, tökéletesen kielégítette a 12 állatról: egér, bika, tigris, nyúl, sárkány, kigyó, ló, birka, majom, tyúk, kutya, disznó állatokról

elnevezett holdhónapokban számított évek színes körforgása, az úgynevezett ciklikus időszámítás. Az Orkhoni rovásírásos feliratok szerint Bilge Kagan a kutya év 10. hónapjának 26. napján halt meg, ami pontos elhalálozási dátumnak számított. Úgy látszik, az egyes állatévkekhöz bizonyos hiedelmek is fűződtek, mert pl. az Uigurica II.: *χυθυq goin jūl* 'boldog birka év'-ről beszél. Ennek az időszámítási módnak első nyoma a törökségnél már a VI. században kimutatható, de eredete vitatott. A mi szempontunkból teljesen közömbös, hogy egyiptomi, kínai vagy más eredetű-e, azt azonban nehéz lenne elképzelni, hogy a honfoglalás előtt, az orosz steppe akkori török nomád kultúrájába beilleszkedő magyarság, éppen csak időszámításuk módját ne vette volna át. Tudjuk, hogy ezt az időszámítást a velünk szorosabb kapcsolatban élt bolgár-törökök is ismerték (vö. Mikola: Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. JSFOu. 33). A tatár kánok pedig még a mongol invázió után is ragaszkodtak *jarlik*-jaikban ehhez az időszámításhoz.

Fontos figyelembe vennünk, hogy az állateciklus egyes éveinek az elnevezése változhat ugyan a különböző keleti népeknél, de mindig ugyanazon állatfajon belül mozog. Tehát, ugyanaz az év lehet: egér v. patkány; tigris, párdue v. oroszlán és a ciklus egyetlen madárneve a *tyúk*, a kínaiaknál *kí* 'kakas', az egyiptomiaknál pedig az *ibis*. Az 5. év mindenütt víziállat; az egyiptomiaknál *krokodilus*, a kínaiaknál *lung*. A *lung* már a klasszikus korban is mocsárban élő, kígyóhoz hasonló csodaállatként szerepel. Megjelelése megtermékenyíti a rizsföldeket (esőt hoz), eltűnése viszont kiszáradítja a földeket (vö. Vissier: The dragon in China and Japan 35–9). Más variáns szerint a *lung* elterülése az égbolton esőt hoz és szárazság áll be, ha kútba rejtőzik. — A ciklus 5. évének neve az egyes török népeknél valami halféleség. Vö. Menges megjegyzését: *balıq jılı* 'Fischjahr' stadt 'Drachenhjahr' (Glossar). Van rá eset, hogy a ciklus 5. évét hol hálnak, hol pedig *lū*-nak (< *lung*) mondják, mint például a türkmének és azarbaidszanok. — A kínai kultúrfőlény nagy sárkánykultusza igen korán kiszorította a használatból az ótörök *sazagan*-t. Clauson (763) a török nyelvmélekekre épült etimológiai szótárában pl. már csak *lu*-ról beszél, de hozzáteszi: „*lu* < chin *lung* prob. originally introduced into Turkish as one of the animals of the twelve-year cycle”. Ugyanezen a véleményem van Pelliot is: „Le mot d'Asie Central pour *dragon* en dehors du *lu* tiré du chinois *lung* . . . était *sazagan*” (Journ. As. 25: 289). — A magyar *sárkány*, illetőleg a bolg.-tör. *šarakan* ~ *šarkan*, köztörök *sazagan* megfelelője ma már elavult szó, csak az oszmán és krimi nyelvjáráásokból mutatható ki, továbbá a Codex Cumanicusból. Elszórtan egyebütt is akad nyoma, pl. az 1950-ben Kazánban megjelent tatár-orosz szótárban ezt találjuk: *sazagan* *ir* 'starij cholestjak' és *sazagan* *kız* 'staraja deva', vagyis a valaha nagy szerepet játszott *sárkány* az elmarasztaló: 'zsörtölődő, hárpiskodó' jelző rangjára süllyedt, ami magyar viszonylatban sem ismeretlen jelenség.

Ha most már a *sazagan* ~ *šarakan* szavakról leválasztjuk a *-gan*, *-kan* képzőt, megkapjuk a köztörök: *saz* 'láp, mocsár' és a bolg.-török: *šar* (mai csuv. *šur*) alapszót, a magyar *sár* szó megfelelőjét. Ezek szerint *sárkány* szavunk etimónja szerint annyit jelent mint: 'vízben élő állat'. — Közép-Ázsia nagy kiterjedésű mocsaras vidékét az oroszok a mai napig *sazi*- néven nevezik (vö. Bolš. Sovj. Enc. 37:59). Könnyen hihető, hogy a beláthatatlan vízenyős területeket fantasztikus állatokkal népesítette be a nép képzelete, de lehetett a *sazagan* egy valamikor valóban létező állat is, mint az egyiptomi *krokodilus*. — A *sárkány* fenti származtatását egy 'mocsár' jelentésű *saz* ~ *šar* (> m. *šer*) alapszóból, támogatja halféleség elnevezése is: *sazan* 'der Karpfen' (Radl. IV, 394). A ponty is a lassú folyású, mocsaras vizeket szereti (vö. Herman O.: Magyar halászat). Mint török jövevényszó megvan a *sazan* az orosz nyelvben is (vö. Vasmer II, 568). De számunkra sokat mond, hogy megvan az oroszban ugyanennek a halnévnek csuvas változata is: *šaran*, amiről Vasmer megjegyzi: „Vermutlich liegt wegen des *r* eine čuv. Entlehnung vor” (III, 375).

Sárkány szavunknak a mai csuvasból ki nem mutatható megfelelőjével kapcsolatban igen fontos számunkra J. Polivka nagy cseh mesekutató közlése (Revue des Et. Sl. II, 269—71), aki pontos forrásmegjelöléssel utal a régi orosz epikus költészet *šarkan*-nak nevezett *drakon* motívumára. Ezek szerint úgy látszik, hogy a magyaron kívül az orosz nyelvben is nyoma van a bolg.-török *šarakan*-nak. De az sem közömbös, hogy a mi *Sárkány* helyneveink megtalálhatók a Szovjetunio votják nyelvterületén is (vö. Bolš. Sovj. Enc. 47: 333). — Végül, a TESz. megemlíti a *sárkány* szó előforduló jelentései közt: 'egy fajta kígyó'; 'krokodil'; 'egy fajta tengeri hal'. Vajon nem ősi reminiscencia?! — A honfoglalás után gyökeresen megváltozott életkörülmények, az időszámításban is fordulót jelentettek. A keresztény időszámításra való áttéréssel a talaját vesztett *sárkány* a mesébe szorult, szaporítva a mesekutatók gondjait. Jagič (Arch. für Sl. Phil. II, 421—81) a *sárkány*-t meglovagló garabonciás diák témájával kapcsolatban megjegyzi, hogy a délszárvi *drakon* is szereti a vizenyős helyeket, ami keleti vonás. Különben az a véleménye, hogy a *drakon* probléma rendkívül összekuszálódott szálainak a kibogozhatósága teljesen reménytelen.

Összegezve az elmondottakból adódó tanulságot: A török népmese *drakonját* soha nem hívják *sazagan*-nak, hanem: *jılan*, *jilbagan*, *manguz*, *ežderha* stb. a neve. A *drakon* fogalomban összekeveredett kategóriákat egyes török szótárak, mint például Suranbajew 1954-ben megjelent tatár-orosz szótára pontosan különválasztja és azt mondja: *drakon* 1. myth. *ajdahar*, *aždaha*; 2. zool. *ulu* (< *lung* = *sárkány*). Vagyis a ciklikus időszámítás letűnével kiveszett *sazagan*-t, illetve kínai megfelelőjét a *lung*-ot a mai napig zoológiai lényként tartják számon. — Ami *sárkány*-unk ellenben teljesen belevesztett a nyugati *drakon* fogalomkörébe s csak hivatott mesekutatók sejtették meg keleti eredetét.

K. Palló Margit

Dűlőre jut. E szólásszerű kifejezésnek már három magyarázata is van, de ezek egyike sem kielégítő. O. Nagy Gábor legutóbbi megfigyélési kísérletét (Mi fán terem? 63), mely újból az *eldönt*, *eldől* igék újabb keletű átvitt értelméhez kapcsolódik, s mely szerint a *dűlőre jut* egyszerűen a. m. 'döntésre jut, eldől', már csak azért sem fogadhatjuk el, mert szólásunknak minden valószínűség szerint nem ez az elsődleges jelentése. E szólás országsszerte ilyen kapcsolatokban él: *nem lehet vele dűlőre jutni*, *nehéz* vagy *könnyű vele dűlőre jutni*, azaz 'megegyezni, egyezsége jutni; sikert érni el vele'. Ugyanez a jelentése ezeknek az érdekes variánsoknak: *nehéz lesz vele eldűlőzni* 'megegyezni' (SzegSz.), *nem lehet vele kidűlőzni* 'egyezségre jutni vele' (Bácztopolya s. gy.). Közel áll e jelentéshez a dűlőzés értelme e mondatban is: „Hogy *dűlőznek* a hívek?” 'sikeres-e a munka?' (NyF. 37: 56). A *dűlőzni* ige semmiképpen nem származhat közvetlenül a *dől*ni igéből.

Még érdekesebb e kifejezés használata az általam ismert legrégebbi adatban. 1817: „Ha gondolod, hogy *ki nem mehetsz vele a dűlőre*, jobb hogy jókor állj el tőle” (Marton István: Új Deák Rudimenta. Győr 73, egy helyesírási példamondat). Az „állj el tőle” azt bizonyítja, hogy a „vele” nem emberre, hanem dologra vonatkozik. E *kimenni* a (1) *dűlőre* későbbi változata a *kijönni dűlőre* (a megmerevedett forma rendszerint elveszti a névelőt), vö. „kigyüttünk bodor korpára, kigyüttünk dűlőre”, melynek jelentésmegadása 'belevesztettünk a vállalkozásba' (Nyr. 2: 463, Szeged vidéke) alighanem téves, hiszen éppen az ellenkezőjét kellene jelentenie, azt, hogy 'sikeres volt a vállalkozás', mint az 1817-i példában: 'ha gondolod, hogy nem érsz el vele sikert . . .', s mint ebben: „hogy *menjék* a munka *jodor korpára*” 'gyorsan' (Nyr. 42: 299), azaz 'sikeresen'. Idézhetek még egy szinoním szólást is: „Hadi tsalárdsággal akarta ez a forróba dönteni Kiuntchinget, de *nem ment ki pénzére*” 'nem sikerült' (Szekér Joachim: Magyarok eredete 19, 1791-ből).

Kimegy a dolog pénzére, fodor korpára, dűlőre tehát egyaránt a dolog sikeres kimenetelét jelenti, s amennyiben a téves jelentésmegadás: 'belevesztettünk a vállalkozásba', mégsem téves, akkor vagy arról lehet szó, hogy a jelentés a konkrét alapszemlélet elhomályosodásával az ellentétébe csapott át, amire számos példánk van, vagy pedig ellenkező értelmű szólásokkal kontaminálódott, mint amilyen a *kimentünk hegyesre* 'tönkre mentünk' (Nyr. 14: 472, Kiskunhalas), vö. *kihögyöz* 'kisemmiz' (MTs.).

Mindezen adatokból két dolog tűnik ki. Egyik az, hogy a *dűlőre jut* eredeti jelentése 'valamiben sikert ér el', majd 'valakivel egyességre jut', a másik pedig, hogy e *dűlő* a föld dűlője, hiszen a *dűlőzni*, a *dűlőre kimenni*, *kijönni* szavak csak e *dűlő*-ből származhatnak.

A *dűlő*, mint ismeretes, a *dől* ige származéka, s ilyen kifejezésekből vonódott el, mint ezek is: „mely hold vetés *dől* az én magam szőleimre” (1695-ből, TörtT. 1899, 508); „A telkek egy szélben a templomra *dőlnek végeikkel*” (1735, TörtT. 1909, 465). A *valamire dőlő föld* szókapcsolatból vonódott el egyfelől a *dőlőföld*, *dőlő* 'földdarab' jelentése (I. TESz. *dőlő* a.), vö. „szederindát, melyet két egymásra *véggel* menő *dőlőföld* között a borona érdeklét” (XVIII. sz. vége, Nyr. 14: 221); „a *nyilasnak* vagy *dűlőnek* egyik végétől a másikig” (1801, Kánt Filozófiájának rostálgatása 61), másrészt a *dűlő* 'a föld végénél keresztben húzódó földcsík, ahol az eke megfordul' (vö. Fogarasi: *dűlő* 'eine gewisse Feldstrecke, die Anwand, s ugyanott: *Angewende* 'Streifen zum Pflugwenden am Feldrand'). E földcsíknak azonban más, fontosabb szerepe is volt, amint ez a *dűllőz*, *feldűllőz* igékből kikövetkeztethető. „*Dűllőz*: a szántó föld végeit fölszántja, hogy bizonyosabb határa legyen és a letiprás akadályoztassék. *Feldűllőzi* a földet” (Kresznerics, *dűllőz* a.). „Az alföldi városokban az utcabírák mikor csutkaföldet, tengeri földet *feldűllőztettek s elosztottak*, a hivatalos ívás soha el nem maradt” (Takáts S.: A magyar múlt tarlójáról 326). A *dűlő* tehát véget és határt jelentett, s a *dűllőzés* egy nagy mezei munka sikeres befejezését, hiszen a feldűllőzés az aratás, betakarítás után történhetett.

A *dűlő* harmadik jelentése 'a földek végeinél keresztben húzódó út', melyet a TESz. 1859-től kezdve adatol. De valószínű, hogy már korábban is ismeretes volt. 1790 – 2: „felele vezérem, menjünk *más dűlőre*”, valószínűleg 'más útra' (Fekete János: A négy menyország, IrtK. 1950. 100), vö. „nosza már lépjél *más törésre* is, lássuk, mint perdül ott-is sárhányó lapátod” (Matkó: BCsák. 198, NySz.). A *dűlő* 'út' jelentése van meg a „három döllőben” 'három ízben' kifejezésben (Kálmán: Magyar Nyelv. 3: 205), Csitár), voltaképpen 'három úttal'.

Mint a fenti példákbl is láttuk, a föld mindig *v é g g e l* *dől* valamire, s így ahol a *dűlő* van, ott a földnek vége is van, vö. még: „a Kákaszkék *dűlleire forog véggel* a kaszálónk (Nyr. 38: 378; érdekes szemléletre mutat a *forog* ige), s ezért a *dűlő* felvette a 'vég' jelentést is. A következő mesevégből a *dűlő* a *vég* szó egyenértékese: „Itt a vége, dűleje” (Nyr. 9: 282). A 'vég' jelentésből könnyen megfejthető mind a 'megegyezik valakivel', mind az 'eldől' jelentés. *Valakivel véget érni* ugyanis régen azt jelentette, amit ma a *valakivel dűlőre jutni*. Egy 1657-es adat szerint „Az szolnoki Bék igen rossz ember, | Kévénsága ennek kettősön ezer, | Ennél az ló ára is százszusz tallér, | *Vele ember véget csak nehezen ér*” (Debreceni Városi Jkv., közölve Gazdt. Sz. 10: 330); 1664: „Mi Vas Jánossal *véget nem érhetünk*, mert ő keme az régi szokást nem akarván követni — az maga jobbágyának gabonáját külön akarja dézmáltatni” (Teleki M. Lev. 3: 206). Ugyanakkor „majd *vég* válik benne” 'majd eldől' (MTsz.).

Végeredményben tehát Tolnai és M. Horváth (MNY. 28: 241) magyarázatánál kööttünk ki, a szántóföld végénél húzódó dűlőnél, amelyre való kijutás, akár a megrakott szekérrel, mint M. Horváth gondolta (vö. a legrégibb példában *kimenni a dűlőre*), akár a *dűlő* ~ *vég* megfelelés alapján, mindenképpen a munka sikeres befejezését jelentette.

Természetesen nem lehet kizárni annak a hatásnak lehetőségét sem, amelyet az *eldőlni* ige és a valakinek szándékát (hanyatlásra, esőre) *dőlőre vinni* (1803, MVir.) gya-

korolt a *dőlőre jut* újabb 'eldől' jelentésére. Mint a TESz. is megállapította, az *eldől* átvitt értelmű jelentése régebbi a XIX. század elejénél; a TESz. 1772-ből adatolja, de van rá adat 1766-ból is: „referáltam egy causát, azo piniómból kiforgatának, midőn *eldőlt* in contrarium” (MonIrók 38: 284, Halmágyi naplója). Az *eldől* e jelentése valaminek jobbra vagy balra, erre vagy arra dőléséből fejlődött, vö. 1792: „mikor ők a dolgot *valamerre eldőlítik*” 'eldöntik' (Zimmerman: A nemzeti büszkeségről 235). Régebben a *hanyatlík* igét használták inkább 'hajlik, dől' jelentésben: 1659: „se jobbra, se balra ne hanyatoljon (az utasítástól)” (Erd. Országgy. Eml. 12: 230); 1693: „Akár hadra, akár békességre *hanyatoljon* a dolog, az mi bőrünkben jár” 'dőljön' (MonIrók 23: 588).

Megemlítem végül, hogy a *feldülözni a nótát* 'kicifrázni' jelentése (Nyr. 30: 443, Nagylózs) azon az alapon keletkezett, hogy a feldülözés, azaz az aratás után a tarlószől felszántása rendszeren kacskaringós vonalakkal történt: a szántó mintegy szabadjára eresztette fantáziáját, mint az énekes, aki kicifrázta a dallamot. Az ötletet e hasonlathoz valószínűleg ilyen kifejezések, mint a *dülőre viszi az éneket* (OrmSz.) 'átsegíti a nehéz részen, sikerrel befejezi' (?) szolgáltatták.

A *dülőre jut* általam adott megfejtését megerősíti a *szegeletre jut* 'egyezségre jut, megegyez' (MTsz.) kifejezés is. E szegeletet érthetjük valamely földdarab szegeletének, ahová a föld *szegelek* vagy más szóval *dől*.

Bernáth Béla

Dalma. E névről többször is írtak már (a MNy. 52–3. évfolyamaiban). Többnyire arra kaptunk választ, hogy miként vált női névvé. Először Vörösmarty Mihálynak Zalán futása című eposzában fordul elő, mégpedig a 7. és a 8. énekben (a megjelenés ideje: 1825.). Hogyan alkotta a költő ezt a nevet? A kérdésre több magyarázat is van. Ladó János Magyar utónévkönyvében (Akadémiai, 1972. 37) a *dal* szóból származtatja. Ezt a vélekedést kizártnak tarthatjuk, hiszen *Dalma* jelzői az eposzban a következők: *rémítő, rettentő, vitézlő*. A *dal* szóval tehát nem ő, hanem egy másik személy kapcsolatos: a 2. énekben szereplő Huszton leánya, Dalamér, akiről a költő is így ír: „*Dall* vala Hábor-ról...”

Mikesy Sándor már közelebb jár az igazsághoz. Áttekintve Vörösmarty névalkotási gyakorlatát, elvonásra gyanakszik (MNy. 53: 479), s hoz is analóg példákat. Felveti annak lehetőségét, hogy a *Hábor* ~ *háborodik* (szerintünk inkább *háborgó*) mintájára a népnyelvi *dalmahodik* 'nekitelik, duzzad' ige rövidülése a *Dalma* név. Csakhogy itt jelentésbeli nehézségek adódnak — nem látjuk meggyőzőnek az elvonást.

Vörösmarty személynevei között szerepelnek pusztá helynevek is, pl. *Bogács* (Borsod megye; a Zalán futása 2., 3., 7. énekében), *Báta* (Tolna megye; 3. és 5. énekén) stb. *Dalma* helynevünk nincs, nem is volt.

Ezek után egyetlen lehetőség marad: helynévből való elvonás. És valóban van ilyen név: *Dalmad*, az egykori Hont megyében. Ez a mód előfordul Vörösmarty névalkotási gyakorlatában, sőt még a Zalán futásában is. A Borsod megyei *Emőd* község nevéből elvonással alkotta meg az *Emő* férfinevet: „Fényes Orontes elől vágatva szalasztja Zoárdot. | Általa Bokros, *Emő*, kik lassú lóval eredtek, | Porba merülnek...” (7. ének). S ez a név is — a *Dalmá*-hoz hasonlóan — női névvé vált (igaz, továbbképzett formában). Vörösmarty „csak” megalkotta ezt a két nevet, mások (Vajda Péter és Jókai Mór, illetve Gárdonyi Géza) tették női névvé és népszerűsítették. Gárdonyi műve (Láthatatlan ember) az ismertebb, olvasottabb, ezért is vált az *Emőke* név gyakoribbá, mint a *Dalma*.

Mizser Lajos

Lágy pásztor után gyapjat rúg a farkas. A Nyelvtudományi Értekezések 95. számú füzetében O. Nagy Gábor az önálló közmondásgyűjtemények ismertetésében erőteljesen foglalkozik Faludi Ferenc Jegyzőkönyvével, illetve annak egyik jelentős elődjével és forrásával, a Salamon és Markalfal. Be is mutat jó néhány közmondást bizonyítékkul arra, hogy Faludi gyűjteménye hogyan vág össze az utóbbival.

Annak szemléltetésére, hogy Faludi gyűjteményében, illetve a Salamon és Markalfalban levő kifejezések némelyike valódi közmondássá vált, O. Nagy Gábor megemlíti a következőt: „Molli bergario lupus caecat lanam.” Szerinte a közmondás magyar nyelvű megfelelőiben értelmetlen ige került a *caecat* helyére, mégpedig a *rúg* ige (O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. Nyelvtud. Ért. 95. sz. Akadémiai K., Bp., 1977.).

Faludi gyűjteményében ugyanis a szó szerinti fordítás helyett ez áll: „Lágy pásztor előtt gyapjat rúg a farkas.” O. Nagy Gábor erre vonatkozólag ezt írja: „Amennyire érthető, hogy a XVIII. és a XIX. századi kiadványok összeállítói a közmondásnak olyan változatát közölték, amelyben nincsen durva szó, annyira rejtélyesnek tűnhet fel az, miért került a közmondás szalonképesebb változatába az eredeti *szarik* helyett az ebben a kapcsolatban teljesen értelmetlen *rúg* ige. Az SzD: MVir.-ben közölt alak: „A' lágy pásztor előtt a' farkas gyapjat okádik, rúg, húllat, rezel” (137) négy igéje közül is éppen csak a *rúg* az, amely jelentését tekintve nem vág egybe azzal a szemlélettel, azzal a megfigyeléssel, amely a közmondást létrehozta.”

O. Nagy Gábor a felvetett problémát a következőképpen oldja meg. Idézzük: „Egyszerre megoldódik azonban e rejtély, ha megismerjük közmondásunknak Beniczky-féle verses feldolgozását. A Magyar rithmusok példabeszédeinek 42. szakasza ugyanis így kezdődik:

Jaj annak a' Várnak,
Hol, és melly Vég-háznak,
Értetlen a' vezére;

Mert lágy pásztor miatt
Farkas lejtőt rughat;
'S gyapjat hányhat előtte

(Pozsony, 1803. 118). ... »A' lágy pásztor miatt, farkas lejtőt rughat, 's gyapjat hányhat előtte.« Úgy látszik tehát, hogy a *gyapjat rúg a farkas* ennek a két kifejezésnek a kontaminációjából keletkezett: *lejtőt rúg* (lejtőt, azaz egy táncfajtát jár, táncol) a *farkas* × *gyapjat szarik a farkas*. Minthogy a *gyapjat rúg* kapcsolatot tartalmazó forma először Faludi gyűjteményében fordul elő, feltehető, hogy mint tudatos eufemizmust ő maga alkotta meg ezt az alakot, s tőle vették át a későbbi közmondásgyűjtők és szótárírók. Mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy Faludi más összefüggésben is használta ugyanezt a kifejezést. VI. Pásztor ének-ében a következőképpen jellemzi egyik hősét:

Okos, igaz, bátor, nyája' meg őrzője;
Ellenkezőinek erős ellenzője.
Farkas gyapjat nem rúg ő paltzája alatt:
Ment lészen mellette öreg s' apró falat

(Költeményes maradványi. Győr, 1786. I: 125). Érdekes bizonyosság ez egyben arra is, hogy Faludi nem öncélúan gyűjtött szólásokat és közmondásokat, hanem azért, hogy az irodalmi nyelvet gazdagítsa velük.”

O. Nagy Gábornak a fenti problémára adott megoldásához szeretnénk az alábbiakban hozzászólni, s bizonyos mértékben természetesebb magyarázatot adni a *rúg* ige használatára.

Nem kétséges — bárhol keletkezett is a szóbanforgó közmondás —, hogy természeti megfigyelés az alapja. Maga O. Nagy Gábor magyarázza meg olvasójának: „... gyapjút tartalmazó farkasürülék olyan juhásznak a legelője körül lehetett találni, aki nem tudta a bányáit a farkastól megvédelmezni.” Ezen alapul a latin *caccat lanam*, illetve a magyar nyelvű durva megfelelője, *gyapjat szarik*. Ám a farkas viselkedésének ismerője, a nép, a pásztorok azt is megfigyelhették, hogy a farkas, miután ürülékét elhullajtotta, hátsó lábaival kaparó, r ú g o mozgulatokat végez, mintegy betemetendő az ürülékét.

Ezek alapján könnyen feltehetjük a következőt: A Faludi által Jegyzőkönyvébe felvett közmondásalak, a *gyapjat rúg* valóban élt a magyar nyelvben a Salamon és Markalf-féle alaktól függetlenül. Maga O. Nagy Gábor sem zárja ki ezt: „Nem lehetetlen — írja —, hogy az idézett latin közmondásnak még a Salamon és Markalf magyarra fordítása előtt kialakult a megfelelője nyelvünkben.”

Lehetséges, sőt valószínű tehát, hogy Faludi valóban a népnyelvben találta meg a közmondást, függetlenül a Salamon és Markalftól, hiszen ismeretes, „hogy ő el szokott volt a' köz nép, és tseléd közé járogatni...” (i. m. 40).

Itt kell megjegyeznünk, hogy a farkas fent elmondott viselkedésére vonatkozólag jelenlegi megfigyelésünk is van. E helyütt mondunk köszönetet Fischer Antalnak, a Budapest Főváros Állat- és Növénykertje osztályvezetőjének, aki volt szíves a farkas viselkedésére vonatkozó megfigyelési eredményeket velünk levélben közölni.

A mi feltételezésünk tehát — O. Nagy Gáborral ellentétben — az, hogy Faludi a *gyapjat rúg* kifejezést nem a *lejtőt rúg* és a *gyapjat szarik* kontaminációjából alkotta, és mint tudatos eufemizmust használta, hanem birtokában volt a népnyelvi változatnak, s felismerve annak árnyaltabb voltát, eleve ezt vette be Jegyzőkönyvébe, mellőzve a latin *caccat* durva, szöszszerinti fordítását.

Nem kétséges ugyanis, hogy a „Lágy pásztor előtt gyapjat rúg a farkas” alak, annak számára, aki a természetes valóságot ismeri, sokkal árnyaltabb, szellemesebb, mint a durva változat. Éppen ez a közmondás parömiológiai értéke, s ennek felismerése lehet a nép ízlésének, illetve Faludi hozzáértésének dicsőítője.

Hogy a szóban forgó közmondás további változatai is éltek, azt O. Nagy Gábor is megemlíti: „Ugyancsak a *rúg* ige fordul elő Dugonicsnál a Faludi-féle változattal szó szerint megegyezően, továbbá abban a változatban, amelyet Erdélyi gyűjteményében találunk — csak hogy itt nem a pásztor e l ő t t, hanem a l a t t rúgja a gyapjat a farkas — és végül a CzF.-ban — de itt meg az *után* névutóval alakult a határozó.”

Legyen szabad hozzátennünk, hogy az idézetben említett Czuczor–Fogarasi-féle szótárbeli „Lágy pásztor *után* gyapjút rúg a farkas” alak véleményünk szerint ismét azt bizonyítja, hogy a népnyelvben élt a közmondás, sőt finomodott, hiszen ez utóbbi alakja nyilván még érzékletesebbé igyekszik tenni becsmérlő árnyalatát: a poruljárt, vesztiesen elkullogó pásztor u t á n, mintegy megvetőleg, gyapjút rúg a farkas.

Faludinak tehát feltehetőleg nem kellett mesterségesen teremtett eufemizmustal „szalonképessé” tennie a közmondást, hanem a nép nyelvében eleve ilyen alakban élő változatát kellett csak az irodalomba is beemelnie. Hogy ezt Pásztor énekében megtette, az ismét érdeme.

Légrádi Imre

Surmó. Ezt a közismert szót, amely népies ízével a városi argót is gazdagítja, a TESz. bizonytalan eredetűnek minősíti. Mindenesetre elhatárolja egy tisztai vízrajzi

homonimájától; 'suhanc, siheder', 'ostoba, faragatlan fickó' értelmében pedig több, hasonló tájnyelvi szóval rokonítja.

Valószínűbbnek látszik a cigány eredetű *csóró* szavunkkal való összefüggése. S. A. Wolf nagy német tolvajnyelvi szótárában (Wörterbuch des Rotwelschen) található egy *Surm* címszó, 'paraszt' értelemben. Ezt a német argó szót a cigány *czoro* eltorzult alakjának tartja (a cigány szót 'arm, armselig' = 'szegény, szegényes, nyomorult' jelentéssel adja meg, ami megfelel a magyar *csóró*-nak). De a mai bécsi népnyelvben is megvan a mi *surmó* szavunk! Rudolf Stürzer: Seht's, Leut'n, so war's (Wiener G'schichten) c., különböző bécsi dialektusokat megszólaltató könyvében (Albert Langen/Georg Müller/München 1943.) például egy élheterlen, mafla alakot illet a *Surm* szóval, sőt, felveszi a szójegyzékébe is, 'langweiliger Mensch' = 'unalmas ember' értelmezéssel. Mind a rotwelsch, mind az osztrák szó lényegében ugyanazt jelenti, mint a magyar, amely különben — alakjára nézve is — beletartozik a *suttyó, tahó, golyhó, az* újabban terjedő *bunkó* stb. csúfeszavak csoportjába. (A német változattól eltérő magyar szókezdő *s* hang talán a „cigányos” kiejtést őrizte meg.)

Ramaty, ramacs. A TESz. szerint ismeretlen eredetű. Legutóbb Kiss Lajos (Nyr. 102: 110) felvetette cseh vagy nyugat-szlovák származtatásának lehetőségét.

Érdeemes ezzel kapcsolatban egy közismert német szóval való feltűnő hasonlóságra rámutatni. *Ramsch*, valamint összetétele: *Ramschware* a német kereskedelmi nyelvben az áron alul eladásra kerülő, leértékelt, silány minőségű maradék- vagy parti-árut jelenti; azt, ami éppen még nem selejt. A mindennapi közbeszédben *Ramsch* (vagy *Ramschzeug*) már a. m. 'vacak, ócskaság, selejt, haszontalan holmi', valamint (a németben *Bofel* — *Bafel* — *Pofel* alakváltozatok szinonimájaként) 'bóvli'. A német kézikönyvek egyébként általában jiddisch-héber, ill. tolvajnyelvi eredetűnek minősítik (ellentétben egy francia eredetű homonimájával, amely egy kártyajátékot jelöl, nevezetesen a mi *ramslí*-nkat).

Nem tartom tehát kizártnak, hogy a *Ramsch* németül beszélő kereskedők, vásárosok útján eljutott volna a magyar népnyelvbe, sőt esetleg erősíthette a Kiss Lajos által feltételezett szláv jövevényszó elterjedését. Ami pedig az *-acs/-aty* szóvéget illeti, megjegyzendő, hogy a *-msch* már a németben is meglehetősen szokatlan; a hasonló *-nsch* (pl. *Mensch*) pedig a dél-német—osztrák kiejtésben többé-kevésbé affrikálódni szokott.

Skripecz Sándor

A Magyar Nyelvjárások Atlasza VI.*

Teljessé vált a Nyatl. A tervezettnél egy évvel korábban, a Nyatl. V. részének megjelenését követő évben napvilágot látott az utolsó, VI. rész is. A magyar dialektológia legjobb szakembereinek hosszú és áldozatos munkájával összegyűjtött, majd nyelvatlásszá szerkesztett hatalmas nyelvjárási anyag az 1968-tól 1977-ig terjedő tíz év alatt a könyvtárak polcaira, az érdeklődők kezébe került. Ezzel a magyar nyelvtudomány talán legnagyobb eddigi vállalkozása sikeresen lezárult.

A Nyr. olvasóinak rendszeresen beszámoltam a Nyatl. közzétett köteteiről, és észrevételeket fűztem az egyes térképlapok nyelvi anyagához. (L.: Nyr. 93: 169–76, 95: 262–9, 97: 468–75, 99: 219–24, 102: 111–2.) Most az utolsó köteten a sor.

A Nyatl. VI. része, amely — mint zárókötet — magában foglalja a teljes Nyatl. ezeregyszázhatvankét térképének összesített címszójegyzékét is betűrendben (5–6. lap) és számrrendben (7–8. lap), törzsanyagként kétszázkét térképlapot tartalmaz. Ez a térképmennyiség nagyobb, mint bármely korábbi köteté. A térképlapoknak az egy-negyede, összesen ötven térkép hangtani természetű: a *ló, szó, kő, hó, szű, odú, tetű, falu, enyv, disznó, erdő, borjú, ökör, vödör, selyem, tücsök, bagoly, cukor, jászol, teher, lélek, hét, sár, kenyér, madár, bogár, tehén, szekér, derék, tűz, víz, fa, deszka, este, reggel, bíró, rokon, asztal, léc, tej, ing, talp, Mihály, húsvét, penész, toll, méz, gyűrű, üveg, virrasztó* főnév helyi ejtészváltozatait adja meg. Száznegyvenöt térkép, azaz a VI. résznek mintegy három-negyede alaktani jellegű. Ezeken a toldalék (rag, jel) a fontos, az tehát, hogy a szóban forgó viszonyításnak (*lovad, lova, lovaim, lovaink, szót, kövek, kővel, köves, erdeje, kertből, kertben, kertbe, kertünk, kertetek, kertjük, lábbal, lábam, lábadat, lába, lábánál fogva, Sándoréknál, Sándoréktól, Sándorékhoz, Erzsékhöz, Ferenecnél, Ferenchez, hajnalban, éjjélkor, tövestül, öccsét, testvérét, unokájuk* stb.) mi a kifejezési módja. Szóföldrajzi természetű lap a Nyatl. VI. kötetében mindössze hét darab van: 'szuvas', 'vályog', 'csúszkál', 'behunyja', 'toka', 'pupilla', 'eltéved'. Ezeknek a szótani (szóföldrajzi) természetű lapoknak az a különös sajátosságuk, hogy közülük csupán a 'szuvas' mutatja be anyagát a Nyatl. szokásos adatbeírásos közlési módjával. A többi hat térképlap, valamint a hangtani természetű *virrasztó* térképlap is a szemléltető módszert alkalmazza. Ezeken a térképlapokon tehát nem találjuk meg a konkrét, elhangzott és feljegyzett adatoknak kutatópontonkénti beírását, azaz forrásértéktől közlését, hanem az adatok típusait grafikai jelek szemléltetik, amelyeket jelmagyarázat old fel.

* A Magyar Nyelvjárások Atlasza VI. rész (961–1162. térkép). A Magyar Nyelv-atlasz munkaközösségének közreműködésével szerkesztette Deme László és Imre Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1977. (A Magyar Nyelvjárások Atlasza. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar Nyelv-atlasz munkaközössége: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József. A munkaközösség elnöke: Bárczi Géza. A munkálatok során közreműködtek: Balogh Lajos, Farkas Vilmos, S. Meggyes Klára, Szépe György.)

A Nyatl. VI. részének szóföldrajzi térképlapjaihoz néhány megjegyzést teszek. Az 1156. térképlapról kitűnik, hogy az 'agyagból készült égetetlen téglá' neveként a magyar nyelvterület túlnyomó részén a *vályog* járatos. Ez szláv eredetű (vö.: Kiss: MNy. 57: 88; TESz. 3: 1083). Néhol a *téglavályog*, *vályogtéglá* vagy *nyersvályog* összetétel járja. Másutt a latin eredetű *tégla* (vö. TESz. 3: 873) vagy a német eredetű *mór* (vö. TESz. 2: 954) használatos, sokszor a *mórtégla*, *nyerstégla*, *sületlentégla*, *éget(et)lentégla*, *sártégla*, *földtégla*, *cigánytégla* (tkp. 'cigányogtól vetett téglá') összetételben. A Győr-Sopron megyei Pusztasomorján, Acsalagon és Szárföldön feljegyzett *mugli* a németből származik; vö. német *Mugel* 'kerek kő- vagy ércdarab' (Sprach-Brockhaus' 449), ausztriai német *Mugel*, *Mugl* 'domb' (DudenÖst. 157). A jugoszláviai Torontálvásárhelyen gyűjtött *cserpics* a szerb-horvátból való; vö. szerb-horvát *čerpīć* 'vályog' (SzbhvMSz. 1: 176) ~ *čerpīć* 'ua.' (SzbhvMSz. 1: 205) < oszmán-török *kerpiç* 'ua.' < perzsa *kirpič* 'ua.' (Lokotsch 94.; Skok: EtRj. 1:355). Ez etimológiailag ugyanaz a szó, mint a török eredetű orosz *купнуч* 'tégla' (Е. Н. Шипова: Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976. 183).

Feltűnően változatos a 'csúszkál' fogalmát kifejező igék csoportja (1157. térképlap): *csúszik*, *csúszkál*, *csúszkázik*, *csúszkorál*, *csúszgorázik*, *csúszongál*, *csúszánkodik*, *csúszinkázik*, *csúszkorondik*, *csúszánkodik*, *csúszinkázik*, *csucsonkázik*, *csicsonkázik*, *csucsingázik*, *síkol*, *síkolázik*, *síkolándik*, *síklózik*, *síkankózik*, *síkankázik*, *síkarkózik*, *síkákózik*, *síkorkázik*, *síkántózik*, *síkomodik*, *síkanyózik*, *simulkázik*, *simókázik*, *sínkózik*, *sisinkázik*, *illangál*, *illankázik*, *ilinkázik*, *ironkázik*, *irongál*, *iszánkodik*, *iszankodik*, *isánkodik*, *kanyargat*.

Érdekes a köznyelvi *huný* ige nyelvjárási egyenértékűt szemléltető 1159. térképlap anyaga is: *huný*, *hum*, *kum*, *kumor*, *kom*, *szum*, *szom*, *sum*, *suny*, *tuny*, *csuk*, *húz*, *píllant*.

A köznyelvi *toka* főnév nyelvjárási egyenértékűt szemléltető 1160. térképlapról megtudjuk, hogy legtöbb kutatóponton a *toka*, *tokája* használatos; ez szláv eredetű (vö.: Knieza: SzJsz. 526; TESz. 3: 932). A *toka*, *tokája* mellett van *tok*, *tokja*, *tokál(t)*, *tokállá*, *tokány*, *tokánya*, *tokalj*, *toka alja*, *torkalja* változat is. Az *ajak*, *duplaajak*, *két ajaka* (*van*), *másik ajaka* (*van*), *ajak alja* kifejezést az teszi érthetővé, hogy az *ajak* itt 'áll' jelentésben szerepel (vö. TESz. 1: 110); az 1160. térképlapról ismeretes *két állá* (*van*) szó szerkezet is. Onomasziológiai párhuzamként lásd német *Doppelkinn* 'toka' (tkp. 'dupla áll'), angol *double chin* 'ua.', francia *double menton* 'ua.', orosz *двойной подбородок* 'ua.' stb. A nyelvjárási *szak* 'toka', amelynek *szoka* és *cak* változata is van, talán ótörök eredetű; vö. CC. *sayak* 'áll' (Räsänen: EtWb. 396). Ha ez az etimológia helyes, akkor a *szak* 'toka' etimológiailag összetartozik *szakáll* szavunk török előzményével (1. TESz. 3: 649). A 'szakáll', 'áll' és 'toka' értelmű szavak összefüggéséhez lásd magyar nyelvjárási (Magyarnemegye) *bárba* 'toka' < román *bărbă* 'áll' ← 'szakáll' < latin *barba* 'szakáll', valamint román *bărbie dublă* 'toka', *bărbie* 'áll' < : *bărba* (DEX. 79; 1. még Cioranescu: DiccEtRum. 67). — Az ausztriai Középpulyáról való *gogyola* 'toka' a hely nélkül közölt nyelvjárási *gogyola* (MTsz. *godola* a.) főnévvel azonos. Etimológiáját illetőleg talán figyelembe vehető a szlovén nyelvjárási *gúglja* 'csüngő, lengő dolog' (Pleteršnik 1: 260); másként: Knieza: SzJsz. 197 *golyva* a.

A köznyelvi *pupilla* nyelvjárási egyenértékűt szemléltető 1161. térképlapon a következő megnevezési típusokkal találkozunk: *szembogár*, *szemvilág*, *szemfény*, *szembáb*, *szembábú*, *szembaba*, *szemgolyó*, *szemgombja*, *szeme gubója*, *szemlencse*, *szemkupilla*.

A legutolsó, 1162. térképlap a köznyelvi *eltéved* ige nyelvjárási egyenértékűt szemlélteti: *eltéved*, *eltévelyedik*, *elbódul*, *elbódorog*, *elbolondul*, *elbolyo(n)g*, *megkávul*, *elvesz* ~ *elvész*, *elvesztődik*, *elveszti magát*, *elveszteti magát*, *elzúllik*, *elkeveredik*, *elrebecsilja* (*az utat*), *elvéti* (*az utat*), *elveszti* (*az utat*).

A Nyatl. munkaközössége most azzal a feladattal van elfoglalva, hogy szómutatót tegyen közzé a Nyatl. teljes anyagából. Ez a szómutató — a térképlapok címszavain kívül — tartalmazni fogja az egyes térképlapokon található valamennyi szótani változatot, s azokat a hangtani — sőt morfológiai — jellegű változatokat is, amelyek annyira eltérnek a címszótól, hogy a vele való összefüggés a magyar nyelvjárásokat kevésbé ismerők számára nem mindig nyilvánvaló. Hasznos lesz a grammatikai jellegű összesítő táblázatok közreadása is.

A Nyatl. használóinak nagy segítséget nyújt majd ez a mutatókötet, amelynek megjelenése 1980 körül várható.

Kiss Lajos

A stilisztikai jelenségtanulmány

(Gondolatok Török Gábor könyveiről)

1. Török Gábor könyvei¹ egy sajátos stilisztikai ágat, a tőle jelenségcsoport-vizsgálatnak nevezett tanulmánytípust képviselik. Ez lényege szerint a nyelvi elemek (hangok, szavak, szókapcsolatok, nyelvtani formák és szerkezetek) stilisztikai szempontú és érdekű minősítése: a kifejező funkciók, a stiláris érték megállapítása. A stilisztikai tanulmánytípusok rendszerében a minősítéssel azonosítható jelenségvizsgálat az a legalsó szint, amelyre a többi vizsgálat, mindenekelőtt a stilisztikai elemzés, valamint a stílusok (mind az ún. funkcionális stílusok, mind pedig a szépirodalmin belül az egyéni, a műfaji és az irányzati stílusok) jellemzése épül. Itt a „legalsó” természetesen nem azt jelenti, hogy a legkevésbé érő szint, hanem ellenkezőleg, a jelenségvizsgálat alapvető értékére utal, arra, hogy nélküle nem lehetséges sem a stilisztikai² elemzés, sem az egyéni stílus jellemzése.

Munkáiban, rendszerint a bevezetőkből, Török Gábor a jelenségvizsgálatnak több elméleti és módszertani kérdését is tárgyalja. Általában akkor foglalkozik velük, amikor valamilyen téves felfogást cáfol meg, amikor jogosultságát bizonygatja. Mindenekelőtt azzal a sokszor hallható hamis véleménnyel szemben igyekszik megvédeni, amely szerint egy-egy vizsgálatra kiragadott nyelvi jelenségnek mint egy nagyobb egység, a teljes irodalmi alkotás részének nincs önértéke. Meggyőző érvei világossá teszik a kételkedők számára is, hogy miért lehetséges a szöveget alkotó nyelvi jelenségeket önmagukban is vizsgálni. Hangsúlyozza, hogy nem azért ragad ki részleteket egy-egy vers összefüggéseiből, mert öncélúan, elszigetelten akarja őket vizsgálni, hanem hogy a versbeli összefüggések mellett más összefüggéseiben is elhelyezve még hívebben értelmezze jelentésüket, szerepüket (I. 5–6, 10–3).

Mindehhez szigorúan stilisztikai szempontból csak azt lehetne még hozzátenni, hogy a stilisztika története is azt bizonyítja, nemcsak lehetséges, hanem nagyon is szükséges a jelenségvizsgálat. A magyar stilisztika minősítő rendszere ugyanis még távolról sem tekinthető teljesnek. Még nagyon sok nyelvi jelenségnek, főleg a nyelvtaniaknak és ezen belül is a mondattaniaknak alig ismerjük a stiláris funkcióit. De a már meglevő minősítéseket sem tekinthetjük befejezettnek, minthogy jó részük további finomításra szorul.

¹ A következő négy könyvvel foglalkozom: A líra: logika (József Attila költői nyelve). Budapest, 1968. (rövidítve: L); Lírai igefüggvények stilisztikája. Budapest, 1974. (rövidítve: I); Költői rébuszok. Budapest, 1974. (rövidítve: R); József Attila kommentárok. Budapest, 1977. (rövidítve: K).

Mindennek hangoztatása továbbá azért is szükséges, mert a jelenségvizsgálat mint a század első felének sajátos tanulmánytípusa ma, a stilisztikai elemzések fellendülésének, kiteljesedésének szakaszában sokak szemében már elavult, vagy legalábbis divatját múlta, emiatt fölösleges, sőt nem is létező vizsgálat. De amíg a klasszikus stilisztika nagy hiányait nem pótoljuk, addig az egyedi nyelvi elemek stilisztikai minősítését nem tekinthetjük nem létezőnek, fölöslegesnek. És persze az is igaz, hogy az elavultnak tartott minősítések nélkül nem lehet jól megalapozott a napjainkban divatos és erőteljesen fejlődő elemzés vagy az esetleg csak a jövőben kifejlődő stílusjellemezés (az egyéni, műfaji és irányzati stílusok kutatása). Ezért csak örvendeni lehet annak, hogy Török Gábor védelmébe veszi a jelenségvizsgálatot, és több mint egy évtizedes kitartó munkájával gazdagítja, javítja és finomítja a magyar stilisztika minősítő rendszerét.

A stilisztikai jelenségvizsgálat lényegét, helyét és ebből következő jelentőségét nemcsak belső, stilisztikai, hanem külső, logikai és ismeretelméleti szempontok alapján is megvilágíthatjuk. Egy nyelvi elem stíláriskonkretumának szövegösszefüggésekhez kötött vizsgálata az érzéki megismerés konkrétumának felel meg. Az így nyert minősítéseket a további stilisztikai kutatások számára rendszerint úgy hasznosítják, hogy a kérdéses nyelvi elem azonos funkcióit összegezik. Úgy rögzítik tehát stíláriskonkretumát, hogy a konkrét összefüggésekből elvonják és általánosítják. Eszerint a stilisztikai kézikönyvekben olvasható minősítések konkrétumokból nyert absztrakciók. A kutatás, a megismerési folyamat ezzel nem érhet véget, hanem tovább halad, és eljut, felemelkedik egy magasabb szintű, általánosabb konkrétumhoz, a tárgynak, azaz egy mű vagy egy író (egy műfaj, egy irányzat) stílusának sokoldalú ismeretéhez, lényegi sajátosságainak lényegi összefüggéseikben való vizsgálatához. Ezt a magasabb szintet képviseli az irodalmi alkotás stílusának az elemzése, egy egyéni stílus (vagy egy műfaji, irányzati stílus) jellemzése. Persze a stilisztikai elemzés és ez utóbbi, jobb műszó híján „jellemezés”-nek nevezett vizsgálatok között további, az elvonatkoztatás fokában rejlő különbségek adódnak, de ezekkel itt most nem foglalkozunk. A lényeg az, hogy ismeretelméletileg és így más tudományokból vett analógiák alapján is igazolható a szövegből kiemelt részek önállósított vizsgálatának lehetősége.

2. Török Gábor munkáinak lényegét és jelentőségét nemcsak elvi szempontok, hanem kutatásainak konkrét eredményei alapján is megvilágíthatjuk. A vizsgált jelenségek természetük szerint sokfélék. Vannak hangok, verstani elemek, szavak, szókapcsolatok, mondatrészek, mondat szerkezetek. Szóértelmezései közül kiemelkednek a József Attila-kommentárok. Különböző esetek nagy többségében József Attila költészete szolgáltatja vizsgálataikhoz a nyersanyagot. Kutatásaiból majd egy gondosan kidolgozott József Attila-kép, a költő stílusjegyeinek a leírása fog kikerekedni. És ezzel minden eddigi, egy íróra vonatkozó stilisztikai tanulmányozást felül fog múlni mind a kutatás alaposágában, mélységében, mind pedig sokoldalúságában.

Maguknak a nyelvi elemeknek a vizsgálatában két mozzanatot vehetünk észre. Az egyik az alapul szolgáló hangtani, szótani vagy nyelvtani leírás. A másik pedig az erre építő stilisztikai értelmezés. Az első az alap, a másik a cél. Hogy a kettő egységét megvalósíthassa, Török Gábor a nyelvi elemeket a maguk hangtani, szótani és nyelvtani minőségében is alaposan megvizsgálja. Nemegyszer már ezen a szinten is újat tud mondani. Így például az igei alaptag és a bővítő tag kapcsolatáról szólva Simonyi Zsigmond korábbi nézetét korrigálja, és bizonyítja, hogy a mondat szerkezetéből ki lehet mutatni az ige „kiegészítő”-it (I. 15–6). Ugyancsak elfogadható helyreigazítás a jelzők osztályozásáról szóló bírálata is, hisz valóban az ún. költői vagy festői jelzők is gazdagítják a jelzett fogalom tartalmát, és megszükitik fogalmi körét (L. 90–92).

Nyelvtudományi alapozású stilisztikai minősítései sokoldalúak, lényegbevágóak, és az egészen finom árnyalatokat is magukban foglalják. Például a Medáliák címben szereplő *medália* szónak felsorakoztatja szótári jelentéseit (katonai kitüntetés, nyak- vagy oráláncra akasztható kép vagy tok, amelyben apró emléktárgyat tartanak), majd megállapítja, hogy a címbeli szó az 'emléktárgyat rejtő tokocska' jelentéshez áll közelebb, és népies hangulatú. Értelme összefügg azokkal a nyolc-tíz soros sajátos József Attila-költeményekkel, amelyeknek nemcsak címévé lett, hanem jelentésével tartalmi és formai sajátosságait is jelzi, főleg azt, hogy egy-két nyers tényt, „megszüretlen”, de „elvarázsolt” valóságélményt foglalnak magukban (R. 117–23).

Ehhez hasonlóképpen jár el a nyelvtani jelenségekkel. A tárgyatlan képzett ige szokatlan tárgyhasználatát (pl. Kassáknál „a láncok *estét csikorognak*”) mindegyik ige esetében külön értelmezi. Ideszámítja a vele társuló igék jelentéseit (*estét* jelezve csikorognak). Arra is gondol, hogy a tárgyhasználat (*estét csikorognak*) intenzívebb, mint a határozó (*este csikorognak*), mivel „a tárgyat a cselekvés általában teljességében éri, vagy legalábbis teljesebben éri, mint a megfelelő” határozót. A szokatlan kapcsolat egyik fontos funkciója a tömörítés, ami feszült hangulati hatást is kelthet. És stílustörténeti okokkal is számol: az expresszionista, aktivista „korlátromboló indulat”-tal, a divatos szófajnak számító ige stílyának növelésével (I. 71–8). Ezek az eljárások is jól jelzik, hogy a kiemelt, önállóan tanulmányozott jelenségeket a versbeli szövegösszefüggések mellett más (pl. azonos funkciójú elemekkel való vagy stílustörténeti) összefüggésekbe is elhelyezve értelmezi, minősíti, hogy még többet tudjon meg szerepükről.

3. De bármennyire fontosnak tartja is Török Gábor a jelenségtanulmányt, nem tekinti végcélúnak. Vizsgálatainak célja a teljes költői üzenet felfogása, az irodalmi alkotás egészének az elemzése, azaz a „művészi részinformációk” összegezése (L. 227). Ilyen megfontolás alapján elemzi József Attila több versét: Tűz van, Ringató, Klárisok, Medáliák. Persze szempontjait, elveit nemcsak erre a néhány József Attila-versre lehet alkalmazni, hanem másokra is. Szeretné, ha elemzései „kulcsot adnának más hasonló versek befogadásához, megértéséhez is” (R. 5).

Elemzéseiből is kitetszően lényeges alapelvnek tekinti azt, hogy „a módszert magának az értelmező versnek a sajátosságai határozzák meg elsősorban” (L. 259). Egyfajta igazodásról van tehát szó, minthogy „az elemzés bizonyos nyelvi vonatkozások meghatározó voltának a fölismerésén áll vagy bukik” (L. 259). Csak egyet lehet érteni azzal is, hogy az elemzés sohasem lehet teljes, minthogy a vers üzenettartalma kimeríthetetlen, de annál inkább komplexnek kell lennie. Mindehhez még azt tenném hozzá, hogy a Török Gábortól is hangoztatott szerves egység elvéből következően elemzései a globalitás szempontjainak is megfelelnek, hisz — mint ahogy a versszerkezetről vallott véleménye is igazolja — a mű egészét és belső összefüggéseit sohasem téveszti szem elől.

A módszereit sohasem egyoldalúan és mindig objektíven szemlélő szerző magától értetődőnek tartja, hogy sokféle elemzési módszer lehetséges. A lehető módszerek közül azonban eggyel nem tud egyetérteni, azzal, amely az irodalmi alkotás keletkezési körülményeinek taglalásában merül ki. A sokféleség elismeréséből természetszerűleg következik, hogy egyiket sem lehet abszolutizálni, mert nincs mindenható eljárás.

Az eddigiek során csak az elemzéseket tekintettük a jelenségleírások fölé épülő, távolabbi célt jelentő stilisztikai vizsgálatnak. Ehhez hasonló a szerepe, bár az elemzések-nél jóval kisebb terjedelemben van jelen, a főleg József Attilára vonatkozó egyéni, műfaji és irányzati stílus jellemzésének. Nem egy olyan részletet olvashatunk, amelyben Török Gábor a jelenségvizsgálatok eredményeit József Attila valamelyik egyéni stílári sajátosságának vagy a groteszkségnek, szürrealizmusnak a hosszabb vagy rövidebb leírásában összegezi.

Mind az elemzésekről, mind pedig a stílusjellemezésről elmondhatjuk, hogy módszertani elvei távolról sincsenek annyira kiérlelve, mint a jelenségtanulmány vizsgálati szempontjai. És ez a stilisztika fejlődésének, a mai helyzetnek az ismeretében nem is lehet meg. Köztudomású ugyanis, hogy ma a verselemzések viszonylag nagy száma nem a kialakultságnak, hanem a lázas útkeresésnek a jele. Török Gábor könyveiben külön értéket képvisel éppen az, ami ezt az általános módszertani fejlődést a maga sajátos területén, a jelenségvizsgálatokban elősegíti. Olyan új szempontok ezek, amelyek mind a jelenségvizsgálatok, mind pedig az azokból kikerekedő elemzések és kisebb részben az egyéni stílusok bemutatása számára produktívak lehetnek. Kiemelném ezek közül a stílusstatisztikára, valamint a versmagatartásra vonatkozó alapelveit.

4. A statisztika alkalmazásában Török Gáborban semmi sincs meg azokból a sajátos hibákból, amelyek miatt a stílusstatisztika egyeseknél teljesen megalapozatlan, másoknál viszont öncélú. Ezt mindenekelőtt annak köszönheti, hogy csak olyan statisztikai adatok érdeklik, amelyek stilisztikailag relevánsak. Segítségükkel valamilyen új, eddig még fel nem ismert összefüggést fed fel, vagy valamilyen korábbi nézetet igazol. Számára tehát minden esetben ez az izgató kérdés (alfejezet címként is megfogalmazva): mi van a számok mögött? (L. 42).

Kiderítette például, hogy József Attilánál a tagadó elemek száma pályája kezdetén viszonylag nagy, később, 1930-ig nagymértékben csökken, majd halála előtt ismét erősödik. A számadatokat úgy fogja vallatóra, hogy egybeveti és egyezteti József Attila lírájának alkotási korszakokként változó konkrét sajátosságait, egészen addig elmenően, hogy az utolsó szakaszból szólva a szkizofrénia és a negativizmus kapcsolatát is tárgyalja. Hasonlóképpen jár el a minőségjelzők statisztikai adataival. Az első években József Attila viszonylag sok ilyen jelzőt használ. Később számuk csökken, majd valamit ismét emelkedik, aztán újból kisebb lesz. A jelzők gyakoriságát tükröző pontos adatait a szerző stílustörténeti alapon értelmezi. Arra utal, hogy kezdetben a Nyugat impresszionizmusának a hatása fokozta a jelzőhasználatot, később az expresszionizmus csökkentette, majd a szürrealizmus némileg ismét növelte. Az izmusok hatása után műfaji okok miatt használt kevesebb jelzőt.

A sokoldalú vizsgálat és óvatosság nemcsak az adatok értelmezésében figyelhető meg, hanem a statisztikai alap kidolgozásában is. Török Gábor korán, a stílusstatisztika újabb divatjának a kezdetén néhány el nem hanyagolható szempontra hívta fel a kutatók figyelmét. Mindezt még ma is érdemes elismételni. Arra int, hogy az írói kulcsszók megállapításában nem elég csak a költő és a köznyelv gyakoriságlistáját egybevetni, mert a feltűnőbb eltérések nemcsak egyéni, hanem korstílus-sajátosságok is lehetnek. Éppen ezért felállítja a statisztikai összehasonlítás több tényezős modelljét: egyéni líra — korlíra; korlíra — a kor szépirodalmi nyelve; a kor szépirodalmi nyelve — általános irodalmi nyelve; irodalmi nyelv — írott nyelv; írott köznyelv — beszélt köznyelv (L. 38). Sajnos, az elmúlt évtized stílusstatisztikáiban ezeket az elveket, szempontokat nem követték.

5. Jórészt a kommunikációelmélet alapján állította fel a szerző az értelmezési lehetőségként szolgáló „versmagatartás” fogalmat (a műszó is tőle származik), az írói közlés különböző körülményeinek (szituációinak) a foglalatát, ami a vizsgált hatások forrása is lehet, hisz a köznapi közlésben a tényleges beszédhelyzet elősegíti a megértést, a vers viszont „elszakadva, elszigetelődve a közvetlen helyzettől, önmaga teremt maga körül szituációt. E teremtett szituáció aztán a hatások forrásává válik” (L. 179).

A versmagatartás többféle változatában elsősorban az önkifejezés nyilvánul meg, azaz „a kifejezés a beszélő tudatának az általa tükrözött valósággal kapcsolatos állapotát és működését teszi a hallgató számára nyelvileg felfoghatóvá” (L. 183). Emellett azonban

a versmagatartásba beletartozik a másokhoz való viszony, vagyis a felhívás, a hallgatóval létrejövő közlési viszony, amit a szerző „ki a vers címzettje?” cím alatt tárgyal (L. 191).

Jelenségvizsgálataiban a „versmagatartást” jó és termékeny értelmezési eszközzé fejlesztette. Például szerinte A Dunánál című költeményben a vershelyzet lényege a visszaemlékezés a parton való üldögélésre, az Ódában viszont egy bizonyos látomás. Az óhajoknak és a tényszerű megállapításoknak, megokolásoknak az együtteséből fakad egy ima-versmagatartás ugyancsak egy József Attila-versben (Nem emel föl).

És e versmagatartás alapján nemcsak teljes versszövegeket, hanem kisebb részteket, versmondásokat vagy más természetű nyelvtani formákat is elemez. Néha épp a nyelvtani alakokat (pl. az igeidőket, módosító szokat) tekinti a versmagatartást kialakító, az azt jelző tényezőnek. Például a „látlak, hallak és énekelek, | Istennek tégedet felelek” (Áldalak búval, vigalommal) részletben még a szokványos, köznapi *látlak* is versmagatartási kérdéseket vet fel. Szerinte a *látlak* kevésbé jelen időt, inkább „mindig látlak” jelentést fejez ki, hisz a vers nem tényleges időről, „hanem a képzelet vagy látomás valóság-síkjáról tudósít” (I. 121–2).

Különben Török Gábornál a versmagatartás sajátosságai a versszerkezet tényezőiként, olyan szervező erőként is szerepelnek, amelyeknek a felfedése az elemzések sikerének egyik műhelytitka.

6. Török Gábor könyvei sajátos szintet jelentenek a magyar stilisztikai szakirodalomban, ami nyilván szaktudományi szemléletének egyedi vonásaiból fakad. Mindenekelőtt abból, hogy minden lehető és elképzelhető egyoldalúságnak hadat üzenve sokféle érv és ellenérv alapján fogad el vagy cáfol meg nézeteket, és ugyancsak sokoldalúan, az elfogadás és el nem fogadás lehetőségét egyaránt felvetve ítéli meg saját kutatásának az eredményeit is.

És távol tartja magát a stilisztikában sokat vitatott szélsőséges nézetektől. Semmit sem vet el pusztán csak azért, mert hagyományos vagy új. Nem szakított tehát a hagyományos, klasszikus stilisztikával, és nagyon fogékony mindarra, ami a stílus tudományának elméletében és módszerében új. Nála a szinkronia nem zárja ki a diakroniát, és az egzaktságra való törekvés is jól megfér a stilisztikából nem számítható szubjektivitással. Ragaszkodik a nyelvi tényekhez, de nem elméletellenes, és így érthető, hogy elítéli a még mindig ható, a fejlődést nagyon akadályozó pozitívizmust. Teljesen találó az a megjegyzése, hogy „nem az a pozitívista, aki sok adatra építi a megállapításait, hanem az, aki a sok adatra nem épít semmit” (L. 82). Végül lényeges felfogásában az is, hogy a stilisztikát nem tekinti csak nyelvtudományi vagy csak irodalomtudományi diszciplínának. Az egyik alfejezet címének jelszószerű megfogalmazása, az „osztatlan filológiát!” arról vall, hogy „vissza kell térnünk a nyelv- és irodalomtudomány ősi egységéhez [. . .] a megosztottság után vissza a dialektikusan magasabb szintű egységhez” (L. 10). Mindent egybevetve állíthatjuk, hogy Török Gábor nem feltétlen híve semmilyen régi vagy új irányzatnak, iskolának.

Rugalmas szemléletéből következően forrásai sokfélék, szempontjai változatosak. És ugyanezt mondhatjuk el kutatási témáiról is. Érdeklí a hanghatás, szívesen értelmez szavakat és képeket. De számára a szóvizsgálat nem a stilisztikai kutatás határa. Azon kevesek közé tartozik, akik szakítottak a magyar stilisztika fejlődést gátló örökségével, a szóközpontúsággal, hisz az eddig elhanyagolt, mostohagyermekként kezelt mondatformákkal is behatóan foglalkozik. Így jut el a mondat- és versszerkezetig, és ennek alapján feltehetjük, hogy majd a szövegnyelvészet stilisztikai lehetőségeit is kiaknázza.

De nemcsak könyveinek tartalmában, hanem stílusában is sok az egyéni szín. A felsorakoztatott érvek és ellenérvek nemcsak logikai tartalmukkal kötik le figyelmünket, hanem szókimondó, polemikus közlésmódjukkal is. Igaz, a „vitamagatartást” (a Török

Gábertől alkotott „versmagatartás” analógiájára) felfedni nem tudó, a „szituációkat” nem ismerő olvasónak néha úgy tűnik, mintha a szerző egy láthatatlan ellenféllel hadakozna. Persze lehetséges, sőt nagyon valószínű, hogy nagyon is valóságos és harcoss vita-partner az ellenfél. Egy azonban biztos: a vitatkozó hangnem megfogja az olvasót, lekötí a figyelmét, és a szerzővel való együttrezonálásra készíti. Például ez a kis részlet: „Lássuk, miért nem. De előbb egy megjegyzést: az olvasó feszeng, hogy nem valami homoiusion-homoiusion vitába csöppent-e bele. Megnyugtatom: nem” (L. 93). Nagy kár, hogy a magyar tudományos stílusban az ilyen fogalmazásnak már nincs divatja.

7. Gondolom, az elmondottakból egészen természetesen következik, hogy Török Gábor könyvei mind elvi szempontjaikkal és módszereikkel, mind pedig a jelenség-vizsgálatok eredményeivel nagymértékben elősegítik a magyar stilisztika fejlődését. Főleg azokkal az elveivel szolgálja a fejlődés ügyét, amelyeket fentebb kutatói álláspontjának, szellemi beállítottságának sajátos vonásaiként emeltem ki. Ma igazán nagy szükség van elméleti és módszertani gazdagodásra, a bántó különbségek áthidalására, az egyoldaltú nézetek ellenében a kölcsönös megértést biztosító harmóniára.

Szabó Zoltán

B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere.
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 226 lap

1. „A magyar névkutatást elsőik között önálló stúdiummá fejlesztő kolozsvári nyelvészek” (MNy. 14: 3) érdemes utóda B. Gergely Piroska. Szabó T. Attila professzor szakmai és tudományos irányítása mellett a hatvanas években kezdett foglalkozni a jelenkori magyar személynevekkel. A kolozsvári Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények és a debreceni Magyar Nyelvjárások hasábjain megjelent dolgozatai hatalmas anyaggyűjtésen alapuló tapasztalatról, a feltárt anyag minden részletére kiterjedő, aprólékos és pontos elemzéséről, széles irodalmi tájékozottságból következő elméleti felkészültségről és a személynevek szinkrón vizsgálatához szükséges módszertani alapvetés kimunkálására való törekvéseiről tanúskodnak.

A kalotaszegi személynevek iránt már a múlt században megindult az érdeklődés. A kiváló néprajzkutató, Jankó János 1892-ben megjelent „Kalotaszeg népe” című monográfiájában nagy figyelmet szentelt a lakosság családneveinek, és több száz akkor élő ragadványnevet gyűjtött össze és vizsgált meg ma is érvényes szempontok szerint. A kolozsvári nyelvészek közül Nagy Jenő egy kalotaszegi helység személynévanyagát (1944.), Márton Gyula egy kalotaszegi és egy azzal határos falu ragadványneveit (1945.), Szabó T. Attila történeti alapon a foglalkozásnévi eredetű kalotaszegi családneveket (1945.) vizsgálta.

E szép hagyomány folytatója B. Gergely Piroska, aki a korábbi részletkutatások után egy összefüggő nagyobb terület teljes személynévanyagát feltárta. 1960 és 1965 között Kalotaszeg 34 helységében összesen 18 670 élő személy család-, kereszt-, bece- és ragadványnevet gyűjtötte össze. A terület kereszt- és beceneveiről korábban megjelent cikkei tudósitanak (NyIrK. 6, 15). Részletesen a család- és ragadványneveket dolgozta fel. Együttes közlésük azonban egyrészt terjedelmi okok miatt nem volt lehetséges, másrészt a családnevek feldolgozását a történeti névanyagból levont tanulságokkal kívánja még kiegészíteni.

Lőrincze Lajos „Szempontok és adatok személyneveink újabbbkori történetéhez” című tanulmányában (1951.) írta: „Ha egy közösségen belül igen sokan viselik ugyanazt

a családnévet, akkor a név már nem tudja betölteni eredeti funkcióját: új jegy hozzáadása szükséges az eddigiekhez, vagy pedig az eddiginek másik jeggyel való felváltása. A legtöbb kutatónak tapasztalata ez: azokban a falvakban, ahol sokan viselik ugyanazt a családnévet, szinte minden esetben nagyszámú *m e g k ü l ö n b ö z t e t ő* nevet is lehet találni. Különösen így van ez akkor, ha a név második eleme, a keresztnév sem segíti elő a *m e g k ü l ö n b ö z t e t e s t*” (MNYj. 1: 69; kiemelés tőlem F.K.).

Kalotaszeg magyar lakossága körében mindössze 599-féle családnév és 203-féle (112 férfi és 91női) keresztnév található. Érthető tehát, hogy az igen szegényesnek mondható család- és keresztnévállomány miatt a sok azonos nevű személy pontosabb azonosításához rendkívül gazdag és színes ragadványnév-állomány fejlődött ki. Kalotaszeg vidékén a lakosságnak mintegy háromnegyed része visel ragadványnevet (továbbiakban Rn.), és nem ritka a két vagy több Rn.-tulajdonos sem.

B. Gergely Piroska 2588-féle Rn.-et gyűjtött össze, mivel azonban egy-egy Rn. több településen is feltűnik (pl. *Pali* 24, *Huszár*, *Marci* 20, *Bancsi* 15, *Kakas* 13, *Káplár*, *Kondor*, *Mészáros*, *Pakulár* stb. 6 helységben is), ezért a Rn.-ek száma összesen 4290. B. Gergely Piroska „A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere” című munkájában ennek a 4290 Rn.-nek minden szempontra kiterjedő feldolgozását végezte el.

Az első magyar Rn.-monográfia tulajdonképpen két nagyobb részből áll. Az első részben (7–119) a szerző a névtudományi alapkérdések és előzmények után felvilágosítja olvasóit adatgyűjtésének módjáról és a Rn.-ek feldolgozásának módszeréről. Majd megismerjük a kalotaszegi Rn.-állományt, a Rn.-ek használati sajátosságait. A névélettani kérdések tárgyalása megmutatja a Rn.-ek keletkezési körülményeit, változásait, öröklődését és a névadási indítékokat. A munka második része (120–226) foglalkozik a Rn.-ek nyelvi alkatával. A kötetet igen jó és hasznos összefoglalás egészíti ki; 4 nagy összesítő táblázat mutatja be falvak szerint, különféle bontásban a Rn.-eket, végül irodalomjegyzék, román és angol nyelvű kivonat zárja be a kötetet. Rendkívül sajnálatos, hogy névmutató nem készült a kötethez.

A könyv egyes fejezetei — a kérdések alapos elemzése, az eddig fel nem tárt vagy kellően nem értékelte szempontok gondolatgazdag megvilágítása miatt — külön-külön is részletes elemzést érdemelnének. Engedtetsek meg a recenzensnek, hogy kedvére válto-gasson a neki leginkább tetsző és az őt legjobban érdeklő fejezetekből.

2. B. Gergely Piroska Kalotaszeget négy altájegységre bontotta, és a Rn.-állományt, a Rn.-ek használati sajátosságait Felszeg, Alszeg, Kapusmente és Nádasmente területi egységek alapján egyenként is megvizsgálta. Előfordul olyan helység, ahol a Rn.-használat eléri a 90%-ot, csökkentebb mértékű a városias és ipari jellegű helységekben illetőleg ott, ahol a családnévrendszer nagyobb változatosságot mutat. Adatközlői —, nagyobb helységekben utcánként, kisebbekben falrészekenként kiválasztott, a falubelieket általában jól ismerő lakosok — révén tárta fel a Rn.-ek funkcióját. Ha az elnevezett elfogadja a rá alkalmazott Rn.-et, akkor megkülönböztető névnek, ha az elnevezett nem fogadja el, akkor gúnynévnek minősíti.

Lőrincze Lajos a megkülönböztető nevek öröklődésének, mint egyik fő szempontnak a vizsgálatára hívta fel a figyelmet (i.m.). B. Gergely Piroska tanulságos módszertani fejtegetésében így nyilatkozott: „... ajánlatosnak látszik a név öröklődő jellegét a ragadványnevek rendszerezésében továbbra is tekintetbe venni, de nem mint főlé- vagy alárendelt kategóriát, hanem mint teljesen más (nem nyelvi, nem is lélektani) szemléleti alapon nyugvó szempontot a funkcionális, a nyelvi alkatbeli és jelentéstani rendszerezéstől külön választva” (Módszertani észrevételek a személynevek szinkrón vizsgálatához. MNYj. 14: 13). Módszertani elvét a gyakorlatban úgy alkalmazta, hogy a funkcióbeli tagolódást szem előtt tartva a megkülönböztető nevek és gúnynévek mellett párhuzamosan

felállított egy olyan csoportot, amely a Rn.-eknek a megterheltségét, a családnevekhez való viszonyát jelöli. Eszerint *nagycsaládi* (*családi*) Rn.-eknek nevezi azokat, melyek több, rendszerint rokonságban levő család összes tagjaira kiterjednek, jelzik viselőjük családi hovatartozását, lényegében funkciójuk megegyezik a családnevekével. A *családi* Rn.-eket egy család tagjai, a *részleges családi* Rn.-eket családtörödékek viselik, az *egyéni* Rn.-et csak egyetlen személy viseli (20,34).

A kalotaszegi Rn.-ek 70–75%-a nagycsaládi-családi és részleges családi Rn., vagyis öröklődik. A szerző megállapítja továbbá, hogy nemcsak a megkülönböztető funkciójú Rn.-ek öröklődnek, hanem a gúnynevek is, és nemcsak a családtagok nevére utaló, hanem a még más indítékú csoportba tartozó Rn.-ek is öröklődnek sokszor több nemzedéken át. A felszegi altájegységben pl. 32 nagycsaládi Rn. (pl. *Bandi, Ferkó, Flanell, Fogadós, Kondor, Miniszter, Nyúl, Samu, Vig* stb.) alkotja a Rn.-állomány törzsét. Ezek a közös származású családok egész sorára, sokszor 5–10 családra, 30–50 személyre is kiterjednek.

Úgy vélem, ha egy Rn. öröklődik, akkor a funkciója mindenképpen a megkülönböztetés. Az érzelmi töltés, ami a gúnynévi funkciót annakidején kiváltotta, csak az ősré volt érvényes, de az utódra még akkor sem, ha az adatközlő szerint az elnevezett nem fogadja el a nevet, mert sértőnek találja. Vagyis a gúnynévben öröklődés esetén funkcióváltás következik be a megkülönböztető név irányába, ugyanúgy, mint a családneveknél.

B. Gergely Piroska altájegységek szerint részletesen számbaveszi külön az öröklődő és az egyéni Rn.-eket, és külön a megkülönböztető- és gúnyneveket.

A tizenkét felszegi helység 1718 Rn.-e közül

öröklődő (nagycsaládi,

családi, részleges

családi) Rn.

70–90% // megkülönböztető név

75–90%

egyéni Rn.

26% // gúnynév

7–14%

Kalotaszegen (az altájegységeket együttesen értékelve)

öröklődő Rn.

70–75% // megkülönböztető név

70–80%

egyéni Rn.

24–29% // gúnynév

17–23%

(A számszerű adatok a könyv 21–2., 28–9., 36., 56. lapján találhatók).

Az általam párhuzamba állított adatokból kiviláglik, hogy a kiragadott felszegi altájegységben is és az összesítésben is a megkülönböztető nevek aránya valamivel magasabb az öröklődő nevekénél, a gúnynevek aránya viszont alacsonyabb az egyéni Rn.-eknél. Ebből az következik, hogy az öröklődő Rn.-ek minden valószínűség szerint megkülönböztető nevekből állnak és az egyéni Rn.-ek egy része is megkülönböztető név. Erre a nyilvánvaló tényre azonban nem kapunk utalást a feldolgozás során, sőt bizonyos mértékig megtevesztő is, hogy egy névanyagnak két szempontú, két oldalú vizsgálatát különféle neveken mutatja be a szerző. Így a felszegi altájegységben, a példaként bemutatott 82 öröklődő névből mindössze 6 (*Endes, Ferkó, Gircs, Nagy, Rigó, Vig*) található a felsorolt megkülönböztető nevek között, és a 24 egyéni Rn.-ből csupán a *Zsoboki* szerepel megkülönböztető névként is. De a gúnynevek és az egyéni Rn.-ek között már egyetlen azonos név sem található. Feltehetően technikai okok készíthették a szerzőt e módszer választására: az altájegységek Rn.-állományának változatosabb bemutatására így nagyobb lehetőség kínálkozott.

3. B. Gergely Piroska már említett módszertani dolgozatában a Rn.-ek jelentésének tanulmányozásáról, más szóval a névadás indítékának feltárásáról így nyilatkozik:

„Ez a fajta osztályozás . . . lényegében nem nyelvi, hanem pszichológiai szempontokra alapul, mert azok szerint a nyelven kívül eső okok, körülmények szerint rendszerezi a neveket, amelyek a névadás lélektani háttéréül szolgálnak. Már ezért sem ajánlatos túlzott vagy éppenséggel kizárólagos jelentőséget tulajdonítani neki és egyes névfajtáknál (pl. ragadványneveknél) a rendszerezés egyedüli lehetőségeként felhasználni. De, amint erre már sokan rámutattak, ingatag ez a szempont amiatt is, mert a legtöbb tévedési veszéllyel, a névadási indíték biztos ismerete híján a nevek hibás besorolásával jár” (MNYj. 14: 11). A szerző könyvében rávilágít arra az általánosan ismert tényre is, hogy a többféle névadási indítékú, de az azonos nyelvi formájú Rn.-ek besorolása mekkora gondot okoz, hiszen számos esetben az adatközlő maga sem tudja a névadás indítékát megmagyarázni. A jelentéstani kategóriák felállításának mégis nagy hagyománya van az egyetemes és a magyar személynévkutatásban, mivel bizonyos mértékben fényt derít a névadó közösség életmódjára, körülményeire, szokásaira, foglalkozására, települési viszonyaira stb., és ezáltal tanulságos adatokat szolgáltathat a névadás társadalmi háttérének megvilágításához.

A szerző a jelentéstani csoportok kialakításában messzemenő körültekintéssel járt el. Felhasználva Lőrincze Lajos (i. m.) és Tóth Katalin (MNYj. 12: 85–107) kutatási eredményeit, az eddig közölték mellé teljesen új jelentéstani csoportként felállította a névasszociációs indítékú és a puszta identifikációs és puszta érzelmi indítékú Rn.-ek csoportját. A névasszociációs indítékú Rn.-eket tovább bontotta: játsz névalakításból született és névesülő, valamint névrontókat tartalmazó Rn.-ekre. Az utóbbihoz tartoznak a párhuzamos névadással keletkezett és/vagy románból átvett és magára a névformára utaló Rn.-ek (pl. *Dupla, Kétszer* stb.). Az azonos alakú, de többféle névadási indítékú Rn.-eket csillaggal jelölte, és mindazokhoz a névadási indítékekhez besorolta, amelyekkel kapcsolatban állnak.

Szerfölkött elgondolkodtató és tanulságos főleg a történeti névanyaggal foglalkozók számára, hogy a fáradságot nem kímélő feltáró munka mellett is a tizenegy jelentéstani főcsoport és ezen belül kilencvenkét (!) alcsoport (pl. a lelki tulajdonságok huszonkét alcsoportja) után a Rn.-ek 20%-a (488 név) a „XII. Ismeretlen és bizonytalan indítékú” Rn.-ek közé tartozik.

Jankó János már a múlt század végén feljegyezte a magyarbikali *Flanell* Rn.-et (31). Ez a név több nemzedéken át öröklődött, ma a felszegi altájegység Rn.-állományának törzséhez tartozik, vagyis ún. „nagy családi” Rn., és két helységben is használatos (22, 31). A kérdésem az, hogy a *Flanell* öröklődő megkülönböztető nevet elégedő joggal lehet-e besorolni a „II. Testi tulajdonságokra utaló” főcsoporton belül a „11. Ruházatra, öltözködésre vonatkozó” alcsoportba (92). Más szóval: ha még az egyéni Rn.-ek magyarázata sem mindig mentes a nehézségektől, a nyilvánvalóan és bizonyítottan több nemzedéken át öröklődő neveken nem követünk-e el erőszakot, amikor mindenáron meg akarjuk magyarázni névadási indítékukat? A példánál maradva: hátha a ma élő, *Flanell* Rn.-et viselők őse árulta a flanelt, nem pedig viselte?

B. Gergely Piroska hangsúlyozta, hogy munkájában leíró módszert követett, ezen belül azonban az „ún. dinamikus szinkroniához” igazodott (14). A Rn.-ek sokrétűségének, állandóságának, illetőleg belső mozgásának ábrázolását még jobban szolgálta volna talán, ha az öröklődő megkülönböztető neveket és az egyéni Rn.-eket legalább a névadás indítékának tanulmányozásában különválasztja. Majd az öröklődő megkülönböztető neveket a családnevekhez hasonlóan a szerző által is követendőnek tartott Kniezsa-féle hármas beosztás alapján: személynévi, helynévi és köznévi eredetű nevekként kezeli (vö. MNYj. 14: 12).

De nemcsak az öröklődő megkülönböztető nevek jelentéstani besorolásában fordul-

hat elő bizonytalanság, hanem az egyéni Rn.-ek minősítésében is, amint erre már fentebb utaltam. Itt csupán két példát említtek: a *Pártás* gúnynevet a szerző egy korábbi cikkében a ruházatkódásra (NyIK. 14: 54–5), jelen munkájában a vagyoni helyzetre utaló csoportba sorolta: „noha anyagi helyzetéből nem futná, mégis drága pártát visel” (99, 151, 159). „A nyárszói B. János szintén több ragadványnéven szerepel az élő névhasználatban. A telek után, ahol lakik, *György pista Jani*-nak hívják, nagyapja [!] foglalkozásáról *Mészáros*-nak is emlegetik, ehhez a névhez pedig egy harmadik ragadványnév is asszociálódott, a játsszi alakulásmódú: *Tagli*” (17). A *György pista* megkülönböztető nevet a teleknévre utalók között nem találtam, az örökölt *Mészáros* nevet a foglalkozásra utalók között találtam meg a *Tagli*-val együtt, noha az utóbbit én mindenképpen a névasszociációs indítékú csoportba soroltam volna, hiszen, amint a szerző kiderítette, a *Mészáros* név hatására alakult a *tagló* szóból (98, 157, 191).

A fentieket összegezve: imponáló és mély tiszteletet kiváltó az a szorgalom, alaposág, gondosság, ami ezt a hatalmas, jelentéstani kategóriák szerinti csoportosítást létrehozta. Mégis, magától értődik, hogy az olvasót csak akkor elégítheti ki teljes mértékben, ha a könyvben utánakeres az egyes Rn.-eknek. Mert hiszen a névadás indítékairól az esetek többségében, leginkább az érdekes esetekben, nem a 17 lapnyi jelentéstani felsorolásból, hanem a nevek öröklődését, használati sajátságait, nyelvi megformáltságát és eredetét bemutató fejezetekből értesülünk.

4. A monográfia második része foglalkozik a kalotaszegi Rn.-ek nyelvi alkatával.

A szókészletteni sajátságokat tárgyaló fejezet abból a szempontból is érdeklődésre tart számot, hogy itt találjuk meg azokat a tájszavakat, melyekből a Rn.-ek 18%-a (216 név) alakult. Milyen nagy kár, hogy pl. a *Cserpák* 'vízmerítő edény', a *Vánkos* 'az eketaliga tengelyére tett párnafa' jelentésű tájszavakból alakult Rn.-ek névadási indítékáról nem lehet tudomásunk, mert az ismeretlen és bizonytalan indítékú nevek között szerepelnek a szintén tájszói eredetű *Tutyi* Rn.-vel együtt (101, 103). A Bánffyhunyadi gúnynévi funkcióban használatos (36) *Tutyi* Rn.-nek a *tutyi* 'meleg téli papucs' főnévből való magyarázata (126) szöföldrajzi szempontból is érdekesnek látszik. A Nyatl. 451. térképlapja szerint ugyanis a *tutyi* csak a Dunántúlon él. Az erdélyi Köröstárkányon a *mamusz*, a Magyar-alkón a *papucs*, Torockószentgyörgyön a *posztópapucs* használatos helyette.

A szótani, hangtani és alaktani sajátságok általános vizsgálatán túl a szerző nagyobb súlyt helyezett a kifejező erőt, expresszivitást kölcsönző nyelvi eszközök elemzésére (149–203), amit az eddigi kutatások kissé elhanyagoltak.

A kalotaszegi kutatópontokról összegyűjtött 2588 Rn. közül 635-öt sorol az ún. k i f e j e z ő f o r m á j ú Rn.-ek közé, vagyis az egész Rn.-állomány egynegyedét. A több kutatópontra is ismétlődő nevekből 566 öröklődik, egyéni Rn. pedig 279. A számbeli arányukból is következő rendkívüli fontosságú e x p r e s s í v Rn.-ek alakgazdagságának, alakulásmódjuk változatosságának feltárását a szerző nemcsak kiváló szakmai rátermettséggel és hozzáértéssel, hanem nagy-nagy lelkesedéssel és odaadással végezte el. Bár több ízben hangoztatja, hogy a szinkroniában nem a névadás indítékának feltárására, hanem a nyelvi alkat vizsgálatára kell a nagyobb súlyt helyezni (15, 149), mégis a munkának e fejezete tartalmazza a legizgalmasabb részleteket, azt tudniillik, hogyan alakulnak, képződnek a Rn.-ek.

A szemantikai eszközök közül számos példát sorol fel a leginkább testi és lelki tulajdonságok jellemzésére használt metaforákra. „*Unibuc* 'omnibusz', egy nagy termetű, csörtető járású férfi ragadványneve . . . két asszonytól viselt *Melegágy* és *Űrhajó* név. Az előbbi egy párnaszerűen dagadó testű asszony neve, az utóbbit pedig egy olyan termetű, kövér asszony kapta, akihez képest férje elenyészően apró” (153). A lakóhelyre utaló *Cukros* Rn. (97) magyarázatára a „többlepcsős fogalmi társításon alapuló szó-

képek"-re hozott példában bukkanunk: „Az e nevet viselő, Bánffyhunyardon lakó asszony ketesdi születésű, a ketesdieket pedig állítólag szerelmes természetükért — metaforikus kifejezéssel — mézeseknek (tapadósnak-ragadósnak) tartják és nevezik. A rokon értelmű *Cukros* némi eufemizmussal Ketesd lakóinak erre a közös csúfnevére, azaz viselőjének ketesdi származására utal” (160).

Az expresszív Rn.-eknek azon csoportját, melyek hangtani és alaktani változás (pl. hangzásbeli indukción alapuló szócsere és névcseré, rímelő hangzás; mássalhangzó-változás, kontamináció, egyberántás, elvonás, selypítés stb.) által jönnek létre, módosult lexikális elemből álló Rn.-eknek nevezi a szerző. A nem lexikális elemből álló Rn.-ek típusába tartoznak viszont azok, melyek csupán kifejező jellegű, jelentés nélküli hangcsoportokból állnak. Ezeknek — a nyelv szokíncéhez nem tartozó elemekből alakult — neveknek a hangszerkezetét a magyar hangutánzó és hangulatfestő szavakéval állítja párhuzamba.

Az expresszív Rn.-ek különösen a szavajárásra utaló és a névasszociációs indítékú csoportra jellemzőek, jelentős részük azonban az ismeretlen indítékú Rn.-ek közül való. Figyelmet érdemel, hogy az expresszív Rn.-ek is öröklődhetnek.

5. A Rn.-ek nyelvi eredet szerinti vizsgálatát a kutatás eddig meglehetősen mostohán kezelte. B. Gergely Piroska viszont nem mulasztja el kiterjeszteni vizsgálatát a román—magyar együttélésből származó nyelvi kölcsönhatásra sem. Román eredetű szavakból áll a Rn.-eknek mintegy 5%-a. A monográfiának ez az információkban gazdag fejezete is bizonyíték arra, a régen hangoztatott elvre, miszerint egy név nyelvi eredetéből nem lehet biztonsággal következtetni a nevet viselő személy nemzetiségi hovatartozására.

A román szavakból alakult Rn.-ek közül két típus különösen felkeltette érdeklődésemet. *Névasszociációs indítékú, párhuzamos névadással keletkezett* Rn.-eknek nevezi a szerző azokat, melyek a földrajzi nevek köréből ismert jelenség útján jönnek létre. „Ugyanannak a személynek egyidejűleg kétnyelvű elnevezése is keletkezik, egyik a magyarok, másik a románok körében, majd egyes esetekben a román nyelvű elnevezést a magyarok átveszik, és a megfelelő magyar ragadvány-névvel váltakozva használják. Ilyen párhuzamosan élő román és magyar ragadványnévpárok a következők: *Kluzsán—Kolozsvári, Kontábil—Könyvelő, Mamaliga—Kukorica, Paja—Szalmás*” (215).

Néhány román személynév a jelentéstani besorolásban a „más személlyel való kapcsolatra utaló” csoportban szerepel (99). A névadás indítékának magyarázatára szintén a nevek nyelvi eredetének bemutatásakor kerül sor. A névadás hátterében gazdasági-társadalmi okok rejtőznek. A havasalji román nép ősidők óta szoros üzleti összeköttetésben élt Kalotaszeg népével, áruikkal leginkább a bánffyhunyadi vásárookra jártak, és ilyenkor szekereikkel, állataikkal egy-egy hunyadi gazdánál szálltak meg. „Ennek az ősi és ma is élő szokásnak megvan a lenyomata a hunyadi magyarok ragadványneveiben is. Több hunyadi család viseli ragadványnévként annak a környékbéli román családnak a nevét, amelyik vásárok alkalmával rendszeresen náluk száll meg.” A Búzás család ezért viseli a *Bogya* (< r. *Bodea*), a Bokor család a *Heregyija* (< r. *Herdea*), a Pócs család a *Piszkuj* (< r. *Piscoi*) Rn.-et (217—8).

6. B. Gergely Piroska könyvének előszavában „csábítóan érdekes” feladatnak tartja a mai névrendszer vizsgálatát. Egy összefüggő nagyobb területnek több ezer nevet felölelő anyagából a névadási hagyományok megörökítése, a névélet általános törvényszerűségeinek feltárása valóban érdekes, kíváltképpen akkor, ha a kutató olyan magas szinten végzi el kitűzött feladatát, mint a „Kalotaszegi magyar ragadványnevek” szerzője. E munka a magyar névtudománynak nagy nyeresége.

A Rn.-ek öröklődésének részletekbe menő felderítésével, a nevek hangtani, alak-tani változásának egyenkénti számbavételével a szerző nemcsak a leíró szempontú kutatások számára mutatott példát, hanem akarva-akaratlan a történeti kérdéseknek — a családnév kialakulásának, a nevek eredetének, a névadás indítékának — tisztázásához is levonható tanulságokkal szolgált.

A monográfiának erénye a — kolozsvári nyelvészekre jellemző — kifogástalan stílus is. A szűk szakmai szövegből adódó állandó fogalmi ismétlődéseken könnyedén úrrá tudott lenni. A munka tartalmi értékeit keresetlen, természetes és egyszerűen változatos nyelvi formában fogalmazta meg és tette élvezetes olvasmányvá.

Fehértői Katalin

Antal László: Egy új magyar nyelvtan felé. „Gyorsuló idő” sorozat, Magvető Kiadó, Budapest, 1977. 187 lap

Aki valamennyire is tájékozott a magyar nyelvtanírás mai helyzete felől, s tudja például, hogy nyelvtanírásunk úgy két évtizeddel ezelőtt szinte robbanásszerűen sokszínű fejlődésnek indult (amelyhez az irányzatok harca, a különböző — közvetlenül valamely nagyhatású nemzetközi irányzatra támaszkodó vagy áttételesebb, nemritkán egyéni -- nyelvtani koncepciók versengése azóta is hozzátartozik), aki hallott az anyanyelvi oktatás előkészületben levő reformjáról stb., annak már a cím is elegendő ahhoz, hogy valamilyen reális feltevése legyen Antal László új cikkgyűjteményének problematikájáról, arról, milyen általános kérdéseket állít könyve középpontjába az ismert, „legstrukturalistább” magyar nyelvész szerző. Igen, nyelvtudományunk végérvényesen rálépett egy — vagy több — új magyar nyelvtan létrehozásának útjára; ez értelmezésünk szerint azt a feladatot jelenti, hogy a magyar nyelv kutatását — már így is késedelemmel — fejlesszük a mai tudományosság szintjére; mégpedig mindenekelőtt azokkal a tudományterületekkel hozzuk összhangba, amelyek vonatkozásában a legnagyobb a lemaradás (ilyenek a nyelvtudományi módszertan, a filozófia, a logika, a biológia, illetve lélektan).

Antal László az elsők között kezdte meg Magyarországon a strukturalista módszerek kiaknázását, és most joggal jellemzi úgy munkásságát — mert a jelen kötet nem egyéb, mint a szerző eddigi munkásságának esszenciája jól megválasztott ismeretterjesztő formában —, hogy azt teljes egészében a magyar nyelvtan korszerűsítésére való törekvés hatja át. Az említett műfaj — két évtized gazdag és érdekes kutatómunkájának nagyjából kronologikus összefoglalása („rejtetten”, mert a kötetben ez nincs kimondva) — ugyanakkor számunkra is meghatározza, hogy különösen két kérdésre igyekezzünk válaszolni ismertetésünkben: milyennek ismerjük meg Antal Lászlót ebből a gyűjteményből; mennyire sikerült a szerzőnek saját munkásságán keresztül a nyelvtudomány általános haladásának tendenciáit érzékeltetnie?

Kezdjük az utóbbi kérdésnél, részint mert az az általánosabb, részint pedig azért, mert amennyiben elégedetlenek vagyunk a kötettel — s most már ki is mondtuk, hogy a kötetet nem minden hiányérzet nélkül olvastuk végig —, úgy ez a véleményünk éppen az említett kérdésben ölt testet.

A bevezető szerepét is betöltő első cikk címe — „Többféle elemzés, többféle nyelvtan” — a könyv fontos és még ma sem időszerűtlen alap gondolatát is kifejezi. A hosszú ideje lényegében változatlanul maradt hagyományos nyelvtan és oktatása valóban az „egy igaz nyelvtan” hibás elképzelését alakította ki közgondolkodásunkban. Attól tar-

tunk azonban, Antal cáfolata újabb tévhitet magvát ülteti el, de legalábbis inkább megértési dilemmák elé állítja az olvasót, mint hogy kirajzolná annak az újnak a plasztikus képét, amit a mai nyelvszemlélet e tekintetben képvisel. Azt várnánk tudniillik, hogy a szerző e ponton az elméletileg megformálatlan és ennek révén is „egyetlen” nyelvtant fogja szembeállítani a nyelvtani elméletekben, modellekben való gondolkodással. Nem mintha ezt a legkisebb mértékben sem tenné meg, azonban a szükséges distinkciókat elmulasztva végül is elmosza a különbséget az olyan elemzési alternatívák között, amelyek egyetlen koncepción belül merülnek fel, és az olyanok között, amelyek különböző modellek alkalmazásával jönnek létre. Így az a látszat alakul ki, mintha a „többféle elemzés” önmagában is újdonság volna. Holott alternatív megoldásokat a hagyományos nyelvészet is bőségesen ajánl, így az iskolai emlékeire támaszkodó laikus olvasónak (rá hivatkozik a szerző) elég volna csak a hagyományos k u t a t á s o k b a n elmélyednie, hogy a szóban forgó modern módszertani elvvel megismerkedjék. Valójában ez természetesen nem volna elég. A zavar onnan adódik, hogy Antal aszimmetrikus módon a hagyományos i s k o l a i n y e l v t a n t, sőt annak is a laikusokban megmaradt emlékképét (bár meg kell adni, ez az emlékkép sem véletlen!) veti egybe a modern t u d o m á n y o s v i z s g á l a t o k k a l. Jól mutatja ez az eset, hogy amikor elvitatjuk a régitől, még ha akaratlanul is, amiye van, akkor az újnak a vonásait sem tudjuk elég jól „megfogni”.

Egy hasonló, de talán még fontosabb kérdésben Antal ugyancsak nem korrelatív dolgok között von párhuzamot, és az eredmény is hasonló: nem sikerül világosan kirajzolnia a strukturalista eszmék karakterisztikus vonásait. Amikor a strukturalista nyelvtan szinkronia-elvét a következőképpen értelmezi: „... egy valamely időpont nyelvállapotának a leírásába nem szabad más időpontok nyelvi adatait vegyíteni” (24), a szinkronia szempontját valójában és mindössze egy módszerhibával állítja szembe. Különböző nyelvállapotok adatainak összevegyítése ugyanis mindenkor szakszerűtlenség (képzelnék el a nyelvtörténészt például, aki nem tesz különbséget mondjuk Szecezi Molnár Albert és a nyelvújítás adatai között, hanem összekeveri azokat!). Egészen más dolog különböző nyelvállapotoknak bizonyos é r t e l m e z e t t, t u d a t o s összekapcsolása, és a strukturalista szinkronia-elv inkább ez utóbbival áll szemben (persze még ezzel a szembeállítással sem jellemeztük kimerítően). Ha pedig az egyes tudományterületeken túlmenve, általánosabb szinten tekintjük a kérdést, kiderül: a történetiség általános módszertani elve sem tűri az anakronizmust, noha igazán szembenáll a strukturalizmusban abszolutizált szinkronia-elvvel.

Félreértés ne essék: tudjuk, a strukturalista nyelvtantípus elveit Antal kiválóan ismeri. De épp ezért sajnáljuk, hogy könyvecskéjében, amelyet bizonyára sokat fognak forgatni a szakterület művelőin kívül is, nem fogalmazott pontosabban, hisz így a lehetségesnél kevésbé értékes ismeretet tud csak továbbítani az érdeklődőknek. — Ha pusztán azt tekintjük, ami a könyvben áll, ismét csak nem számolva azzal, hogy tudjuk, hogy a szerző tudja..., és hogy így és így gondolja, akkor nemigen tudjuk kivenni azt sem, voltaképpen mióta és mely művek révén tartunk egy új magyar nyelvtan felé. Hiszen Antal a korszerűbb grammatikai felfogást nemegyszer olyan gondolatokkal illusztrálja, amelyek többé-kevésbé hagyományos nyelvtani összefoglalásunkban, az MMNyR.-ben és az azt előkészítő művekben is megtalálhatók (a szintaktikai hierarchia felfedezése, a névelő mint a szintagmához tartozó elem stb.); így az a benyomásunk támad, mintha az MMNyR. már egy új magyar nyelvtan volna Antal szerint, ami lehetetlen. Jó lett volna tehát e ponton is elemzőbben szólni a két nyelvtantípus viszonyáról, vagy pedig egyértelműbb illusztratív anyagot választani, hiszen van ilyen is.

Elégedetlenségünk legfőbb okáról azonban még nem szóltunk. Kissé nehéz is megközelítenünk, s ez azért van, mert a cikkgyűjtemény — mint említettük — tulajdonkép-

pen rövid időrendi összefoglalása Antal László eddigi munkásságának, ám e rejtettebb arca némileg ütközik megjelenésével, mely szerint egy 1977-ben kiadott könyvet tartunk kezünkben nyelvtanírásunk mai problémáiról. Való igaz, hogy azoknak a felismeréseknek, szempontoknak nagyobb részét, amelyeket Antal László bemutat, a húsz évvel ezelőtti „robbanás” „dobta be” a magyar nyelvtanírásba. Ám a nyelvtudomány azóta is sokat fejlődött! Azt ugyan nem állíthatjuk, hogy ebből a fejlődésből Antal László könyve semmit sem tükröz, mert nemegyszer utal a szerző például a generatív nyelvtanra, hasznosítja is, máskor vitába is száll vele. Az pedig egyenesen tiszteletet érdemel, hogy némely ponton kitart saját eredeti nézete mellett: ez elmélyedésre és meggyőződésre vall azzal az egyáltalán nem rokonszenves állásponttal szemben, hogy „mindegy, milyen irányba szállunk fel, csak fent legyünk a vonaton”. Antal nemigen száll össze-vissza vonatokra. Mégis az a véleményünk, bizonyos téziseket, bizonyos érvelésmódokat ma már nem szerencsés ugyanúgy megismételni, ahogyan annakidején megfogalmazódtak; még akkor sem, ha lényegüket tekintve fenntartja őket a szerző. Még ha maguk a tételek nem változtak is, alátámasztásuk, megvédésük kétségtelenül a ma szempontjából lett volna hatásos igazán.

Hadd említsünk néhány példát, természetesen személyes megítélésünk alapján, semmiképp sem akarván mások nevében is szólni.

Az elmúlt évek során különösen a szemantika tett nagy lépést előre. A szemantikus szempontok alkalmazását — akár helyeslőleg, akár elvetőleg — napjainkban éppannyira nehéz elválasztani a nyelvészeti vizsgálattól, mint korábban s ma is a disztribúciós szempontok alkalmazását. Vegyük például azt a problémakört, amelynek megújítása 1961-ben szerzőnk érdeme, és ahol szerzőnk talán a legtöbbet nyújtotta a magyar grammatikának: a magyar esetrendszer témakörét. Antal egyik legnyomósabb érve volt itt a hagyományos elemzéssel szemben, hogy bizonyos toldalékmorfémáknak vannak, másoknak viszont nincsenek „töltött szemantikai sávjaik” (50–74). Ezzel kapcsolatban ma már föltétlenül fölvetődik szerintünk: a ragok számára ugyanúgy találunk tiltott szemantikai sávokat, mint a képzők számára abban az esetben, ha figyelembe vesszük a ragok polyszemiáját. Ha például a *-ban*, *-ben* csak a szoros értelemben vett inessivust képviselné, nem létezhetnék *elbben*, *viszonyban* stb. szóalak. (Ragjaink bizonyára nem azért fejlesztettek ki új jelentéseket, mert tudták, hogy ők ragok, és ezért „mindenhez” oda kell tudni kapcsolódniuk.) A probléma továbbvezet a ragos alakokból lett határozószókhoz, pl. *sorban*, *hosszában*, *részben*. — A hagyományos nyelvtanban megnyilvánuló jelentés-felfogást, ha Antalnak egyik-másik megállapítását pontosítanánk is, mi sem valljuk magunkénak. Úgy látjuk azonban, a hagyományos jelentésstanban valóban ismeretlen morrisi jelkonceptió, illetve a nyelvi kifejezés és a valóság viszonya szerzőnk fejtegetése nyomán (92–3, 134–53) sem lesz világosabb. Egy rövid ismertetésben lehetetlen erről a kérdésről érdemben írni, így csak jelezzük, miben hiányos vagy nem meggyőző számunkra Antal érvelése. A jelző hagyományos meghatározását — formálisan joggal, de tényleges mondanivalójához képest nem megfelelően — Antal úgy értelmezi, mintha e nyelvtan metaszemantikai minősítés szerepét tulajdonítaná a jelzőnek; tehát mintha a *fehér kutya* kifejezés értelmében nem a „hús-vér kutya”, hanem a *kutya* szó jelentése volna fehér a hagyományos nyelvtan szerint. De a kétségkívül tökéletesen meghatározás valójában nem egy metaszemantikai műveletről ad számot (az ilyen viszonylag ritka is a mindennapi nyelvhasználatban), hanem a beszélőnek arra a szemantikai operációjára utal, amely ténylegesen zajlik egy főnév jelzővel való bővítésekor, s amelynek lényege, legalábbis az esetek egy részében, tagadhatatlanul valamiféle korlátozás. Ha a jelentést a szó használati szabályaként értelmezzük, azt mondhatjuk: a *fehér kutya* használati szabálya eltér a *kutya* használati szabályától, mégpedig épp azért, mert nem ugyanazon jeltárgyakra alkalmazható. Valamit tehát mégiscsak csináltam,

amikor egyszerűen *kutya* helyett *fehér kutyát*, *fehér pulikutyát*, vagy ezt is helyesbítem, és *ma született fehér pulikutyát* mondok. Antalnál azt hiányoljuk, hogy amit a hagyományos nyelvtan megmondott rosszul, azt ő nem mondja meg jól, hanem hallgat róla. A „hús-vér kutyára” hivatkozni is csak látszólag olyan hallatlanul egyszerű. Mert ha azt mondom, és miért ne mondhatnám, hogy *Szeretnék egy pepita kutyát*, magam is tudom, hogy ilyen jeltárgy aligha létezik, kifejezésemnek mégis van jelentése, és az más, mint a *kutya* jelentése. Már csak ezekért sem világos számunkra a sokjelentésű *láb* szóra vonatkozó megállapítás sem. Hogyan lehetséges az, hogy ugyanaz a jelentés különböző jeltárgyakra vonatkozzék, miközben a jelentés épp azt írja elő, hogy milyen jeltárgyakra vonatkozzék? A szerző erre ad magyarázatot, de azt nem látjuk eléggé kiérleltnek: a *láb*-nak egy egészen általános 'valaminek az alsó része, amin jár vagy áll' jelentését veszi fel (92). Nem meggyőző, mert ebből az értelmezésből kiindulva a pohárnak nem *lába*, hanem *talpa*, a villamosnak *kereke* van; a hegynak pedig nem azért van *lába*, mert azon áll vagy jár, hanem mert a lábánál kezd kiemelkedni környezetéből; s lehet *lába* a teleknek is stb. Viszont nem beszélünk egy tv-készülék lábáról akkor, ha nincs *lába*, noha alsó része, amin áll és ahol kiemelkedik környezetéből, neki is van. Azonkívül nem látom akadályát, hogy egy pillanatban megszülessék például a *műhold lábai* kifejezés egyszerűen a műhold antennáinak mint elvékonyodó nyúlványainak megjelölésére. Korántsem állítható tehát, hogy a *láb* szónak volna egy konstans, igen elvont jelentése, és a változás csak jeltárgyainak változása volna. És miért változnának jeltárgyai, ha van egy konstans, igen elvont jelentése; miért nem lett akkor azonnal *láb* minden mai és eljövendő láb, amennyiben a jeltárgy ismeretes? — Megkockáztatom itt azt a véleményt, hogy a megmagyarázatlan dolgokért nem is egyedül szerzőnket terheli a felelősség, hanem részben talán magát a morrisi jelkonceptiót is. Az igaz, hogy az utóbbi nem ismeretében nincs modern jelentéstan. Viszont azt az információt hiányoljuk Antal könyvéből, hogy a formális jelentéstan, mint mondani szokták, eddig „nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket”, és azokat a reményeket már nem is fogja beváltani, legfeljebb új remények ébredhetnek iránta.*

Antal Lászlónak egy másik emlékezetes tétele volt, melyet most megismétel: az igeidő és az igemód „... a mai magyar nyelvben nem komplementárisak, hanem oppozicionálisak. Vagy idő, vagy mód” (126–7). Van ennek a gondolatnak egy igen gyümölcsözőnek látszó magva, amelyet másutt más összefüggésben Antal így fogalmaz meg: „Valójában, az igei paradigmában elfoglalt szerkezeti hely tekintetében ez [a *leszek*, *leszel*, *lesz* formák] jelen idő.” (16, vö. még 24–6.) Ma azonban rendkívül nehéz ezt a kérdést anélkül tárgyalni, hogy rá ne mutatnánk: egy magyar mondatban tett kijelentésről azért ugyanúgy megállapítható, hogy igaz-e vagy hamis, mint az indoeurópai mondatokról; azaz a magyar mondatnak ugyanúgy megvan az a bizonyos értéke — szakkifejezéssel *igazságértéke* —, amelyet jellemzően a kijelentő módú igealak szokott kifejezni. Más szóval, ha azt mondom: *Szegeden lakom* vagy *Tegnap jelesre vizsgáztam*, akkor a mondataim semmiképpen sem jelenthetik: *Szegeden laknék* (a *legszívesebben*); *Tegnap jelesre vizsgáztam volna* (ha *tanultam volna*), noha — Antal szerint — nincsen bennük igemód. Kérdés tehát, hogyan fejez ki a magyar mondat múlt vagy jelenbeli tényállást?

Nemzetközileg sokaktól kutatott kérdéskör ma a nyelvi rendszer úgynevezett nyitottságának, „rendszereszerűtlenségének” foka, mikéntje, szerepe. E légkörben nehéz elfogadni szerzőnk egyes állításait, így a következőt: a *műbennünket* alakban „... a benn- rendszertanilag értelmezhetetlen” (87). Nyilván csak „egybizonyosrendszer-tani-

* Az olvasó figyelemébe ajánljuk a kérdésekkel kapcsolatban Antal László legújabb kötetét, amelyben a szerző részletesebben kifejti jelentéstani nézeteit: A *jelentés világa*; „Gyorsuló idő” sorozat, Magvető Kiadó. Budapest, 1978.

lag” értelmezhetetlen az ilyesféle kevert alak, akkor viszont kétséges, jó-e az a tan! Elgondolni is rossz, mi maradna, ha mindent kívül helyeznénk a nyelv összefüggés-rendszerén, ami eltér valamely szabályszerűnek tételezett formától. Hasonló kérdést persze jelenleg korántsem csupán szerzőnkkel szemben tehetünk fel; probléma ez általában is. — Egy valósághibb fejlődésrajz felvázolását segítette volna elő továbbá, ha a szerző — akár csupán saját munkásságáról kívánt képet adni, akár a magyar nyelvtanírásról általában is —, több tájékoztatást ad az ugyanazon témakörben az övével párhuzamosan folyó vagy folyt vizsgálatokról. Hiszen nézzük csak: „A jelző nem önálló NP, hanem mindig egy NP része” — írja Antal (182). Deme László pedig így foglalja össze először 1962-ben kifejtett felfogását: „... a jelző sohasem mondatstípus, tehát nem szabad mondatrész, hanem mindig csak szerkezettag” (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, 1971. 51). Ez pedig lényegében „fogalomról fogalomra” ugyanaz. Az ígéről, ezen belül a kettős műveltetésről szólva Károly Sándor és Dezső László feldolgozásainak említését hiányoljuk, különös tekintettel Dezsőnek a magyar műveltetéssel kapcsolatos megállapításaira, amelyeket Holodovics leningrádi munkacsoportjával együttműködve dolgozott ki (Типология каузативных конструкций. Ленинград, 1969.).

Az az olvasó, aki ezek után arra következtet, hogy ismertetésünk másik kérdésére bíráló megjegyzésektől hemzseggő választ fogunk adni, nem jól gondolja: egy könyv értékelését nagy baklövés volna azon mérni, hány sor „dicséret” és hány sor „elmarasztalás” szól róla. Hiszen legalább ugyanilyen terjedelemben szólhatnánk arról is, mit tanulhat Antal könyvéből laikus és szakember egyaránt a jelenben is. És akkor még nem mondtuk el, hányszor bólinthatunk örömmel elemzéseinek egy-egy részleténél (pl. **A vadász ő és általában a névmásokról*, l. 19, 88–115; az igeidőről, l. 25., stb.); persze a részletekben sem mindig értünk vele egyet (pl. a *valamennyiért elad valamit* nem mindig egységként mozdul el, vö. 27.; léteznek a nyelvekben grammatizálódott morfémák is, amelyeknek nominatív értelemben nincs jelentésük, vö. 38.; stb.).

Antal László, a strukturalista metodológia egyik legalaposabb és leginveciózusabb ismerője máig megőrizte harrisi indíttatását; módszerének alapját ma is a disztribúciós elemzés képezi, lényegében erről az alapról vitázik mind a hagyományos, mind a generatív nyelvtannal. Jobb ízelítőt az ún. deszkriptivista iskola szelleméből — még merevségéből is — nem kaphat a magyar olvasó máshonnan, mint az ő műveiből. Antal ugyanakkor kiváló érzékkel rendelkezik aziránt, hogy kifejtse, megtanítsa az olvasónak azt, ami ezekben az eljárásokban értékes és mással jelenleg sem pótolható. A szerző elméleti nézetei mellett — ezt bíráló észrevételeink ellenére is állíthatjuk — jóval tágasabbak, mint amit a strukturalizmus adhat. Ha valami jót talál a maga számára, „nem rest” és nem is restell meríteni sem a nyelvtani tradíciókból, sem más irányzatokból. Nyelvtani felfogásának több fontos tartalmi eleme ugyancsak javára válik a magyar nyelvtannak. A magunk részéről leginkább a szófaji és a fogalmi kategóriák megfeleltetése ellen intézett heves támadásaival értünk egyet, illetve azzal a törekvésével, hogy növelje a szintaxis szerepét a szófajtan „rovására” a nyelvi szerkezetek magyarázatában.

Molnár Ilona

A magyar hangtan válogatott bibliográfiája. Szerkesztette Bolla Kálmán és Molnár József. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1977. 231. lap

Nem jól fest, ha valaki, mint jelen esetben e sorok írója, munkáját nehézségek ecsetelésével kezdi, de a bibliográfiák ismertetésekor önmentés miatt mégiscsak erre térek rá elsőként. A bibliográfia — mint műfaj — azzal jár, hogy rengeteg adatot tar-

talmaz, s ha lelkiismeretesen kívánná bírálni valaki az adott bibliográfiai munkát, az adatok hatalmas mennyiségét kellene ellenőriznie. Ennek alig megvalósítható volta az első nehézség. A másik abból adódik, hogy a bibliográfia, a maga műfaji természete miatt száraz, adatközlő írásmű, s ennek ismertetése aligha lehet érdekes. Márpedig az „érdekeség” mégis csak lényeges szempont akkor, ha fel kívánjuk hívni a munkára a figyelmet. Hangsúlyozom, nem a munkának kell érdekesnek lennie, de az ismertetésnek valamelyest mégis igen.

E nehézségek előre bocsátásával kezdem.

A magyar fonetika különleges szerepet játszik az általános nyelvtudományi szakirodalomban. Sokszor ezt idehaza nem is látjuk ilyen tisztán, csak amikor idegen szakmunkákban, pl. F. Kainz, a nemrég elhunyt nyelvpszichológus, vagy más szempontból közelítő nyelvészek, mint A. Meillet stb. műveiben találkozunk a magyar nyelv többek között fonetikai jellemzőinek más nyelvek hasonló jellemzőihez való viszonyításával, akkor látjuk, hogy a határainkon túl is mennyire fontos kérdés a magyar nyelv jellegzetességeinek megállapítása és leírása. Valahogy úgy vagyunk e jellegzetességek megállapításával, mint a vegyészek az egyes elemek vagy izotópok jellegzetességeivel: számukra nem lényeges kérdés, hogy az adott elemből, vagy izotópból földünkön sok áll-e rendelkezésre, vagy kevés — az a lényeges, hogy az illető periodikus táblázati helyen levő elem, ill. izotóp minél részletesebb leírást nyerjen. Ilyen nézőpontból a magyar nyelv, ennek fonetikai jellemzői ugyanolyan érdekesek mint pl. az angol nyelvéi.

Annak feltárásában, hogy mi történt már a magyar nyelv említett szempontú leírása területén, jelentős állomás a Bolla Kálmán és Molnár József szerkesztésében megjelent fenti bibliográfia.

Ez a leírás, ti. a magyar nyelv fonetikai leírása, néhány előzményt (Kempelen Farkas stb.) nem tekintve tulajdonképpen a „múlt század végén s századunk elején Balassa József munkásságával indul el” — mint Bolla Kálmán megállapítja. Pillanatnyilag — mint e sorok írója látja — igen szép számban születnek mérési eredmények a „hang domíniumának” legkülönbözőbb területén. Ez az eszközcentrikusság meglehetősen fontos, hiszen a fejlett technikai lehetőségekkel már korábban rendelkező országok laboratóriumi méréseredményeivel egyenrangú méréseredményeket kapunk most így magyar viszonylatban.

A leírást bemutató rész a bibliográfiában a 2.-tól a 7. fejezetig terjed.

Már az összefoglaló jellegű munkákban számos leírási és mérési adatot találunk. Itt olyan neves szerzők művei sorakoznak, mint Balassa József, Bárczi Géza, Deme László, Gombocz Zoltán, Laziczius Gyula, Vértes O. András. De itt találjuk meg a Tompa József által szerkesztett „A mai magyar nyelv rendszere” c. munkát is. Ezek a művek kerültek a bibliográfia 2. fejezetébe.

A 3. fejezet a beszédhangok fonetikáját, esetleg csak egyetlen vagy néhány szakszerűen elkülönített hangjelenség leírását bemutató munkák kerültek.

A 4. fejezet a hangsorok fonetikai jelenségeit, a hangkapcsolatok jellemzőit tárgyaló munkákat sorolja fel.

Az 5. fejezet a szupraszegmentális hangjelenségekre vonatkozó szakmunkákat tárja fel.

A beszéd statisztikai vizsgálatára, a helyesírásra és a hangok átírására vonatkozó szakmunkákat a 6. fejezet tárja elénk.

Végül a 7. fejezet fonetikai jellemzők alkalmazott nyelvészeti szempontú tárgyalását végző munkákat sorol fel.

Igen gazdag anyag. De az első fejezetet nem említettük még! Ez öleli fel a magyar fonetika történetére vonatkozó munkákat. Értékes része e feje-

zetnek az, amely a fonetika művelőiről megjelent ismertetések, nekrológok könyvészeti adatait tartalmazza.

És még egy nyolcadik fejezetet is találunk a bibliográfiában; a h a t á r t e r ü l e t e k eredményeit bemutató részt.

Bolla Kálmán és Molnár József, de ugyanígy a munkában részt vevő Bartók János, B. Fodor Katalin, Kassai Ilona, Molnár Ildikó, Polónyi Szücs Szilárd és Vértes O. András is önzetlen munkát vállaltak, amikor e 3 393 tételt tartalmazó könyvészeti adatgyűjteményt összeállították. Hallottunk már — néha kiváló nyelvészekről — olyan megjegyzéseket, hogy a bibliográfiai munka „nem eredeti alkotás”, „nem méltó alkotó típusú tudóshoz”. Mondanunk sem kell, hogy ma már az egyre gyorsabban halmozódó szakirodalmi anyagban az „eredeti kutató”, az „alkotó tudós” könnyen úgy járhat, hogy korszakalkotó eredményeit már jóval korábban felismerte valaki, sőt esetleg többen, csak ő maga nem tudott erről semmit.

A mai kutatónak „nagyvonalúnak” és egyben a bibliográfiai „kásahegygel” is megbirkózni tudónak kell lennie. Vitathatatlan, hogy a szerkesztők egyesítik e két értékes tulajdonságot.

Az összeállítók a hangtan közismert művelői, ám bibliográfiájuk mégsem egy szűk körhöz, a magyar fonetikusokhoz szól: az általános nyelvészet, a nyelvjárás, a stilisztika, a pszicholingvisztika, az irodalmi nyelv kutatója is rendkívül hasznos munkát vesz kezébe a jelen bibliográfiával. De tovább megyek: az orvos, a fül- orr- gégegyógyász, a logopédus is haszonnal forgathatja a munkát, hiszen az összeállítók áttekintették a rokon területek szakirodalmi anyagát is, és számunkra a saját szakterületükön rendelkezésre állónál nem egyszer gazdagabb anyaggal szolgál ez a „nyelvészeti” munka. Számos tanár, tanító vagy óvónő — nem is beszélve az ún. korrekciós osztályok pedagógusairól — nemcsak az őt érdeklő kérdések szakirodalmát találja meg a munkában, de kísérleteihez, legyen az hangtani, hangstatisztikai, alkalmazott nyelvészeti jellegű, megtalálja a bibliográfiai kiindulást. Említhetnénk más területeket is, pl. a gyorsírók, újságírók is hasznát látják majd a fenti összeállításnak.

Mi az, ami, kifogásként hozható fel a bibliográfiával szemben? Igen kevés! A bibliográfusok gyakran hangoztatják a teljesség szempontját, de nyilvánvaló, hogy ez elsősorban a nemzeti bibliográfiákra, a szerzői bibliográfiákra, a testületi bibliográfiákra vonatkozik. Mi maradt ki mégis leginkább a fenti bibliográfiából? Egyrészt csekély a pszichológiai vonatkozások halmaza, s feltáratlan maradt jónéhány gyógypedagógiai kutatási környezetben született fonetikai tanulmány is. Meglehetősen kevés ugyanakkor a halláskutatással kapcsolatos anyag, pedig a beszédteljesítmény aktív mozzanatahoz kapcsolódóan — hangtani szempontból — fontos a beszédmegértés, a beszédelfogás passzív oldalának ismerete is, s így fontos lett volna az idevágó anyag bővebb feltárása. A külföldi publikációk magyar szerzőinek közleményei is néha hiányosan kerültek bele a munkába. Persze kifogásokkal szemben hivatkozni lehet a bibliográfia „válogatott bibliográfia” voltára, de a válogatásnak arányosnak kell lennie. Így a fenti észrevételek jogosultak maradnak — úgy hiszem — a válogatottság szempontjának említése után is.

Célszerű lett volna a tartalomjegyzéknek és a bevezetés szövegének angol nyelven való közlése is, mégpedig két okból. 1. A bibliográfia használatára vonatkozó tudnivalók — például a rokon nyelvekre vonatkozó hangtani adatokra; az ismertetett vagy a nem is ismertetett külföldi munkák bibliográfiai adataira vonatkozó megjegyzések — a bevezetés kizárólag magyar nyelvű volta miatt a magyarul nem tudók előtt ismeretlenek maradnak. 2. A külföldi érdeklődőkre gondolva azért is hiányolhatjuk a bevezetés angol nyelvű párhuzamos szövegét, mivel Bolla Kálmán, az előszó írója a teljes bibliográfiai anyag kiértékelése után bizonyos összefoglaló észrevételeket tesz a magyar fonetika jelenlegi állapotáról, aminek tudomásulvétele szintén nem lett volna érkeltelen a külföldi

olvasó számára. A nemzetközi hozzáférhetőség szempontjából hátrányos helyzetben levő magyar nyelvtudománynak hasznára vált volna, ha e magyar nyelvészeti kiadvány egyben teljes értékű nemzetközi nyelvészeti kiadvánnyá lehetett volna. Alig valami kis szedéstöbblet ezé tette volna a kötetet.

Egyébként a kiadványt számos mutató (szakmutató, szerzői névmutató stb.) teszi igen könnyen kezelhetővé. A kiadvány küllernileg tetszetős; dicséret illeti az Akadémiai Kiadót azért, hogy ilyen szép külsőben jelentette meg ezt a belsőleg igen értékes, a kutatók és használók munkáját könnyítő, hasznos kiadványt.

Büky Béla

Vita a nyelvtudomány jövőjéről (1972). Szerk.: I. Gallasy Magdolna. Bp., 1976. 84 lap (ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 21.)

Valamilyen formában és fokon minden korban minden egyént és közösséget foglalkoztatott az a kérdés, mi várható a holnaptól, mit rejteget — tartogat a jövő. Ez a fajta ún. „örök” kíváncsiság az ókortól napjainkig élve élő tulajdonságunk. A jósök szavait — adták légyen válaszaikat bármilyen varázslatok, madarak vagy komputerik igénybevétele — mindig érdeklődés fogadta. A holnap mineműségének firtatása idővel túlnőtt a személyek és csoportok szubjektív jövőjét találkozó jóslatgatásokon, s a perspektívák, tendenciák, tervek, lehetőségek összehangolt vizsgálatával a sejtéseken és szélhámosságon alapuló „jövőbelátást” felváltotta a jövőkutatás tudománya, amely e formájában szükséges és alkalmas eszköze már a legtöbb szakterület, tudományág távlatai viszonylag pontos meghatározásának, bemérésének.

A társadalomtudományok területén ma még — a szubjektív tényezők nagyobb száma miatt — ritkábban alkalmazzák a prognosztikát. Éppen ezért öröndetes, hogy a hetvenes években három egymástól független — de a végső következtetéseket illetően sokban egyező — prognosztikai felmérés is készült hazánkban a nyelvtudomány körében. (Az első és második összeállítás egészében a nyelvtudomány csupán rész.) Az egyik felmérés a Művelődésiügyi Minisztérium felkérésére készült, s része a magyar felsőoktatás „holnapját” előkészítő gazdag anyagnak, összeállítását részletes kérdőív kibocsátása előzte meg. A Magyar Tudományos Akadémián is készült — ugyancsak szélesebb keretek között — hasonló jellegű anyag, amelyben valamennyi osztály felbecsülte saját területének lehetőségeit, ezzel összhangban tervezve az egyes tudományágak jövőjét, fejlesztési koncepcióit. A harmadik — amelyet a továbbiakban részletesebben ismertetek — a nyelvészfiatalok baráti körének, a Bokornak a vitaestjére állt össze szóbeli előadásokból, levelekből, hozzászólásokból. A vitát természetesen itt is megelőzte egy gondosan összeállított és nagy számban szétküldött körlevél, amely a nyelvtudomány jövőjére vonatkozó kérdéseket tartalmazta.

A vitát I. Gallasy Magdolna kezdeményezte, a kérdőívet is ő tervezte meg — s végzetül — az ő gondozásában jelent meg a címben jelzett, a vitaanyagot tartalmazó füzet. Sajnos, a szerkesztő a szóban nyilatkozók, ill. hozzászólók némelyikét nem tudta rávenni arra, hogy véleményét írásban is összefoglalja, s ilyképp e kötet nem tükrözi teljesen az elhangzott vitát. Ez azonban éppúgy nem róható fel a szerkesztő vétségéül, miként az a négy esztendő késés sem, amely a vitát a kiadvány megjelenésétől elválasztja. Arra azonban a szigorú — és érthetetlen! — terjedelmi korlátok ellenére is módot kellett volna találnia, hogy az előszóban felsorolja a vita valamennyi résztvevőjét.

Az ismertetést azzal kezdem: a vita olyan érdekes és izgalmas volt, hogy egész anyagával érdemes megismerkedni. Érdekessége — prognosztikai fogantatásából követ-

kezően is — időtálló, tehát évek múlva is szívesen olvassuk újra. Más mint egy konferencia, értekezlet sokszor szintén nem közömbös szövege, szubjektívebb, színesebb, őszintébb, kötetlenebb, csapongóbb, demokratikusabb. A nyilatkozók (Balogh Lajos, Benkő Loránd, Dezső László, Elekfi László, I. Gallasy Magdolna, Cs. Gyimesi Éva, Hajdú Péter, Hexendorf Edit, Imre Samu, Kubínyi László, Ladó János, H. Molnár Ilona, Nyíri Antal, Papp László, Pesti János, Rácz Endre, Róna-Tas András, R. Rostás Mária, Szabó Géza, Tompa József, Velcsov Mártonné, Füredi Mihály, B. Lőrinczy Éva, Antal László, S. Hámosi Antónia, Zsilka János, Deme László, Pais Dezső) kor-, rang- és fokozatbeli különbségét nem érzékeljük a szövegekből, a magvas és fontos gondolatokon számosan osztoznak.

A töprengés, a termékeny ötletek és a vita kiváltásának mintegy előfeltételét a feltett kérdések jelentik, megismerésük eiengedhetetlen:

„... a tervezés — egyre inkább — hosszú távú. A futuroológia: tudományággá vált. S ha a prognosztika módszereiben nem is vagyunk a legtájékozottabbak, mégis hiszem, hogy megjelenhet egyszer előttünk a jövő(nk), — leginkábbis körvonalaiban.

Hiszen, akik ma kutatják a nyelvet, reméljük ezt teszik a továbbiakban is, és munkásságuk hat a még továbbiakig is. Így feltétlenül kibontakozna a majdani nyelvészet körvonalaiból valamennyi, ha tőlük megtudnánk azt, hogy hogyan látják vagy hogyan sejtik, milyennek szeretnék — és milyennek nem szeretnék egyrészt az egyes szűkebb szakterületek, másrészt a nyelvvel foglalkozó tudomány — és tudományok — jövőjét.

... Hogyan alakul majd — s hogyan alakuljon — a nyelvészet helyzete és befolyása más tudományágak közt? És az emberek között, a társadalomban? Milyen területeken lesz rá leginkább szükség? És főleg melyik ágára? És miért? Hogyan — mennyire és milyen módon — tudja az igényeket kielégíteni?

A régi, új, újabb és újabb elméletek, irányzatok és módszerek közül melyek kerülnek — és melyek kerüljenek — előtérbe a közelebbi jövőben? És a távolabbiban? És persze: miért?

S az újabb kérdések újabb miérteket vetnek fel.

És vajon e kérdések megválaszolásánál külön kell-e a nyelvtudományról és külön a hazai nyelvtudományról beszélni?”

A válaszok mindegyike önmagában is figyelmet érdemel, egyenkénti számbavételükre azonban nincs lehetőség.

A válaszok legtöbbje spontán jellegű, ebből következőleg a válaszadók zöme nem gondolta végig a következőket: a jövőt háromféleképpen lehet elképzelni: 1. lehet álmodni róla (s elmondani, milyennek szeretnénk látni — függetlenül jelen adottságaitól); 2. el lehet várni tőle a jelen hiányainak, mulasztásainak pótlását (anélkül, hogy a majdan jelentkező új igényekre, feladatokra tekintettel lennénk); 3. a múlt eredményeinek, a jelen adottságainak (személyi, tárgyi, anyagi, oktatási feltételeinek) ismeretében, bizonyos tendenciák figyelembevételével — teret adva bizonyos szubjektív vágyaknak is — lehet megtervezni, elképzelni.

A három „megközelítés” általában keverten jelentkezett, de a legtöbb „szólót” az első szempont játszotta.

Ami a konkrét kívánalmakat, a jövőt illető igényeket illeti, kartársaink a következő műveket, munkálatokat, vizsgálatokat „várják el” az utókortól (a felsorolás nem teljes): a nagyszótárt, új nyelvtörténeti szótárt, regionális nyelvjárási szótárakat s általában különféle egyéb szótárakat és nyelvi statisztikákat; a beszélt nyelv kutatását, intenzív mondattani és kontrasztív kutatásokat, a magyar nyelv szerkezetének feltárását.

Jóval több szó esett tudománypolitikai, tudomány-rendszertani kérdésekről és a tudományos morálról, ill. a tudomány társadalmi helyzetéről, megítéléséről.

Egybehangzónak tartható az a vélemény, hogy fokozódik a tudományon belüli differenciálódás, de nő a fontossága az interdiszciplináris kutatásoknak is. Szorosabbá válnak a kapcsolatok a természettudományok különféle ágazataival, de igen nagy energiát igényel majd a nyelv számos aspektusa gépi feldolgozásának megfelelő programozása. Kevesebb lesz a heveny és agresszív „divat”, s egyetlen új elmélet sem kerül monopolhelyzetbe. Hamarabb lelepleződnek az áltudományos „stiklik”, s a terminológiai zűrzavart terminológiai egység váltja fel. Többen is bíznak abban, hogy a nyelvtudomány — a technika további térhódítása ellenére is — nemcsak humán, de humánus tudomány marad, nem zárkózik elefántcsonttoronyba, érzékenyebben reagál majd a társadalom igényeire. Igazságosabb lesz a teljesítmények megítélése, s kevesebb lesz a formális vita, a személyeskedés.

Már ez a felsorolás is jelzi, hogy korunk mínuszait jövőbeli pluszoknak szeretnék látni többen is, s e pluszokat az emberi viszonylatok, magatartásformák szférájában — már a közeljövőben megvalósult formában képzelik el. Éppen ezért, véleményem szerint egyik-másik „elvárás” már nem is idealista, hanem utópista színezetű.

A kötet — a Bevezetővel és az „Összefoglaló helyett” szereplő zárszóval együtt 30 megnyilatkozást tartalmaz. Mint a fentebbi névsorból is látható, a nyelvtudomány számos területét, irányzatát képviseli e 30 írás, de a korosztályi megoszlást tekintve érzékenyen hiányzik a sorból a harmincon aluli nemzedék, azaz az e kérdésben éppen legérdekeltőbb generáció.

Végezetül a vitát kiváltó hetvenes évek eleji szakmai közhangulat érzékeltetése végett is, de bölcs, messze- és széttekintő szemlélete miatt is Kubinyi László írásából idézek néhány gondolatot: „Maguk a kérdések . . . jellemzők . . . a hazai nyelvészek egy részének közérzetére, s jelzik azt is, milyen helyet foglal el a nyelvészet a közvéleményben. Ilyesféle, jellemző kortűnet az is, hogy valahányszor nyelvi kérdésekről esik szó . . . nem győzzük megannyiszor eléggé hangsúlyozni . . . a nyelvtudomány fontosságát, méltatni a világ megismerésnek egyetemes folyamatában elfoglalt helyét. Ez a körülmény mintha a nyelvtudomány öntudatának, pontosabban a nyelvészek szakmai tudatának valamelyes válságát mutatná, mintha a nyelvtudománynak folytonosan bizonygatnia kellene létéhez való jogát, vagy éppen mentegetőznie kellene azért, hogy van. Fizikus, kémikus, biológus vagy akár történész bizonyára nem kérdezné a maga »bokrábán« olyasmit, amelyes kérdésekre ez a válasz egyik óhajtt lenni a várhatólag sok közül. Ami a nyelvtudománynak gazdasági improduktivitását, sőt a társadalom funkcionálásában, a közléstechnikában stb. is csak igen csekélyke közvetlen gyakorlati alkalmazhatóságát illeti, ebben osztozik számos más tudomány helyzetében, így a történettudományéban, az irodalomtörténetében, az archeológiáéban, a néprajzéban stb., vagyis több társadalomtudományéban, és ez itt most nem — és másutt sem — érdemel szót. Aki a nyelvtudomány fontosságát vagy éppen a léthez való jogát a közvetlen gyakorlati használhatóságában keresné, tévedne most is és — vélekedésem szerint — tévedni fogna a jövőben is; ha prókátorságból teszi, elveszíti és mindig is el fogja veszíteni a pert; ha pedig támadólag említi föl a nyelvtudománynak gyakorlatilag mihaszna voltát, nyíla orótlően koppan le annak a folyton épülő várnak a falán, melyet az emberi szellem és művelődés, az emberi önmegismerés fejlődése emel . . . hazai nyelvtudományunk múltja, eredményei — az általános, elvi érdekű eredmények is — nem predesztinálnak minket az eszméknek és az újabb módszereknek teljesen egyoldalú importjára, sem arra, hogy új eszméink kizárólag importárunk legyenek, végül pedig arra sem, hogy ne csak a tényleges hiánycikkeket importáljunk, hanem minden divatcikket, mégpedig gyakran minőségi ellenőrzés és vámkezelés nélkül. A nyelvtudomány nemzetközi eszmecseréjébe akkor kapcsolódhatunk be számottevőbb exporttal a jövőben, ha jobban kiaknázzuk hazai adottságainkat; — ha például — Riedl vagy Brassai munkásságát legalább annyira ismerjük és felhasználjuk, mint — pél-

dául — Chomskyét. Ki mástól várnök ezt el? Hiszen a külföldi tudósok nagy része nem tudja hasznosítani a magyar nyelvű szakirodalmat. Egyébként is a »hagyományos« elődök, eredményeik behatóbb ismerete csökkenthetné a korunkban nemzetközi méreteket öltő spanyolviaszgyártást.”

Domokos Péter

Terts István: A nyelvész szóra bírja a nyelvet. Budapest, 1976. Magvető Kiadó, 155 lap

Igen rokonszenves vállalkozás eredményét veheti kezébe az olvasó a „Gyorsuló idő” sorozatban megjelent könyvecskével. Az esszéstílusban megírt tanulmány a modern nyelvészet problémáit, módszereit és gondolkodásmódját igyekszik bemutatni, mégsem nevezhető pusztán ismeretterjesztő irodalomnak. A szerző fiatal nyelvész, őt is „a tájékozódás és a tisztánlátás igénye szorítja”. A saját tudományát megérteni és megváltoztatni akaró szellemi küzdelemből születtek ezek a gondolatok. Nem egyszerűen az alapfogalmakba kapunk bevezetést, hanem meghívnak bennünket, hogy gondoljuk végig a nyelv problematikáját, a nyelvészetnek mint tudománynak a helyzetét.

A nyelvészek nagyon is tudatában vannak annak, hogy a nagyközönség ismeretei a nyelvről milyen elégtelenek. Az átlagembernek még hiányérzete sincs, meg van győződve arról, hogy ő tudja, mi a nyelvészet. Terts István arra vállalkozik, hogy ezt a tájékoztatatlanságát nem sejtő olvasót a hétköznapi nyelvi problémáin keresztül elvezesse a nyelvészetig. Hiszen a nyelvművelés, a nyelvtanulás „mindannyiunk ügye”, és kit ne érdekelne például, hogyan tanuljuk meg anyanyelvünket? (A 47. lapra tévedés csúszott be: a Mariska hazát választ szerzője nem Móricz Zsigmond, hanem Illyés Gyula.) Kevesen ismerik azonban azt a tudományt, mely a gyakorlat kérdésein túl a nyelvet tudomány, elméleti szinten vizsgálja. Igaz, az elméleti nyelvészet fiatal hajtás csupán a tudományok fáján, mégis rövid története során forradalmasítóan hatott a társadalomtudományokra. De nem csak arról van szó, hogy a nyelvi ismereteknek méltó helyet vívjanak ki az általános műveltségben. A nyelv központi szerepet kapott a XX. századi filozófiai-antropológiai gondolkodásban. A nyelvészetet sokan — így a szerző is — nem csupán a nyelv leírására, működésének magyarázatára tartják hivatottnak, hanem „az ember megértésének nagy feladatában” is számítanak rá. A könyv bővíteni igyekszik az olvasó társadalomtudományi látókörét is.

A modern nyelvtudományról a könyv alapján a következő képet kapjuk:

A nyelvészet az antropológia — az emberi viselkedés tanulmányozásának — része. Az emberi viselkedést társadalmilag meghatározott szabályok irányítják. Ezt a „nyelvi viselkedés” mögött meghúzódó, nem tudatos szabályrendszer tanulmányozza a nyelvtudomány. A naiv szemlélet számára a nyelv nem egyéb, mint lineáris hang- vagy betűsor, mely a beszélő intuíciója szerint különböző egységekre bomlik. A klasszikus nyelvészet ezeket az egységeket sorolta fel és osztályozta. Saussure kezdte el hangsúlyozni, hogy a nyelvi jelenségeket vizsgálva a közvetlenül megjelenő (parole) mögött fel kell tételeznünk egy olyan valóságot (langue), mely a beszéd alapjául szolgál. Ebből a felismerésből kiindulva dolgozta ki a prágai iskola oppozíciós fonológiáját, ahol a fonéma éppen ilyen posztulált magyarázó elv volt. Saussure másik nagy felismerése szerint a nyelv rendszer, ahol az elemek csak egymáshoz képest vannak érvényben. A fonéma definíciójához tartozik, hogy egy másik fonémával áll oppozícióban. Egy adott nyelvre éppen az jellemző, hogy milyen oppozíciós rendszerek vannak benne.

A szerző szép leírását adja a strukturalista nyelvészetnek. Kevésbé átfogó képet kapunk a saussure-i strukturalizmust felváltó generatív transzformációs irányról, bár a könyv érinti Chomsky elméletének több lényeges pontját. Chomsky elmélete valósítja meg legradikálisabban a „nyelv felszíne mögé” hatolást. Talán a jobb megértést szolgálta volna egy-egy mondat részletesebb elemzése. Nem találjuk olyan alapvető fogalom magyarázatát sem, mint a szabály. Értesülünk azonban a Chomsky elméletével kapcsolatos filozófiai vitákról, az innatizmusról, a pszichologizmusról. Chomsky nyelvelméletének fő célkitűzése az volt, hogy nyelvészeti választ adjon a beszélő kreativitására. Ma már többen megkérdőjelezzik, hogy ténylegesen ez-e a legfontosabb feladata a nyelvelméletnek. Ezenkívül Chomsky nyelvfelfogása nem az utolsó szó korunk nyelvtudományában. A beszédaktusok elmélete vagy a logikai ihletésű szemantika legalább annyi új fényt vet a nyelvre, mint Chomsky felfedezései. Kár, hogy ezek a kérdések nem kaptak helyet a könyvben, hiszen a szerző a modern nyelvészetről akart szólni.

Másrészről érthető is ez a hiány. Terts István áttekintő gondolkodásmódjával szinte lehetetlenre vállalkozik: egyszerre akar választ adni arra, hogy mi a nyelv, mi a nyelvtudomány, hogy lehet a nyelvtudományt alkalmazni és milyen a nyelvészet és a nyelvvel foglalkozó tudós helyzete napjainkban. Felmerült bennem a kérdés, hogy vajon kit is tarthatott szeme előtt a szerző, amikor a könyvet megírta. Sokszor a laikusokhoz szól, ilyenkor szép példáját adja a szórakoztatón didaktikus ismeretterjesztésnek, máskor — úgy tűnik — nyelvész kollégái lebegnek szeme előtt, velük vitázik és az olvasót magára hagyja az utalások és magától érthetődőnek tartott megjegyzések világában. Zavarba ejtő sokoldalúsággal, nagy tájékozottsággal helyezi el a nyelvi kérdéseket korunk tudományos problémáinak összefüggésében, ugyanakkor mintha értesülései nem mindig lennének teljesen pontosak . . .

Talán ezt a bátor, önvallomásnak beillő hangnemet kell elsősorban dicsérnünk, azt, hogy az elkötelezett szerző mindenről szólni mer, hogy tudománya sorsáért aggódik. Alighanem jogosan, nehéznek látja a nyelvtudomány művelését és bonyolultnak a társadalomhoz való viszonyát (a modern nyelvészet absztrakt formalizmusa, intézményének belterjessége stb. miatt.). Művelőjére, különösen kis országokban, sajátos feladatok várnak. Ezek közé tartoznak az ilyenfajta összegző, helyel-közzel programot is adó áttekintések, melyek szándéka közvetíteni a tudomány és a „fogyasztó”, a társadalom között. Ami persze csak a tudomány aktív művelése mellett lehetséges és kívánatos.

Tóth Pál

Ne legyen külön írógép-helyesírás!

A Magyar Nemzet 1978. március 7-i számában dr. Rapcsák Lajos arról ír (Hosszú ékezetek az írógépen c. cikkében), nem olyan nagy baj, hogy az írógépeken nincs meg minden magyar betű. De igenis nagy baj ez! A következő mondat jól szemlélteti, mennyire primitív ez a hosszú *í, ú, ű* betű nélküli írógép-helyesírás: *Julia husz cimet irt művében*. Ahány szó, annyi kényszerű helyesírási hiba. Sokkal jobb és értelmesebb ez a mondat úgy, ahogy kézírásban vagy nyomtatásban írjuk: *Júlia húsz címet irt művében*.

Mindnyájan tudjuk, nem mindegy: *cimet* (= fahéj) vagy *címet*; *irt* (= pusztít) vagy *írt*; *veszitek* (ti) vagy *veszítetek* (én); *ágyuk* vagy *ágyúk*; *fiuk* (az övék) vagy *fiúk*; *fűze*, (mi?) vagy *fűzet* (mit csinál?). Más jelent a *zug* főnév és a *zúg* ige, más a *fiunk* (= gyermekünk) és a *fiúnk* (= udvarlónk, partnerünk).

Dr. Rapcsák Lajos azt javasolja: „A mindennapi irodai és magánhasználatban (levelezés stb.) törődjünk bele a generációk óta megszokott pongyolaságba”. Szerintem ez nagyon rossz javaslat, hiszen a gépirás terjedésével egyre tarthatatlanabb az a helyzet, hogy amíg kézírásban és nyomtatásban a magyar helyesírás szabályai szerint kell írunk, gépirásban egy másfajta, sokkal primitívebb helyesírást követünk. Vajon miért tanuljuk az *i—í, u—ú, ü—ű* megkülönböztetést már az általános iskola első osztályától kezdve, ha nem azért, hogy ezeket a hangokat és betűket minden körülmények között meg is különböztessük egymástól? (A magyar helyesírás szabályai c. kézikönyvben tizenöt szabály foglalkozik az *i, u, ü* és az *í, ú, ő* írásával, s ez nem elhanyagolható értelmetlenség!)

Az *ír—iroda, út—utas*-féle szavakban a hosszú és a rövid magánhangzó írásbeli megkülönböztetése ugyanolyan törvényszerű, mint az, hogy a *kassza—kasza, főzzük—főzik*-féle szavakban kettős, illetve egyes *sz-szel, z-zel* jelöljük a mássalhangzót az értelem-től és a hangzástól függően.

Dr. Rapcsák Lajos nemcsak a hosszú *í, ú, ű* betűről mondana le könnyű szívvel a gépirásban, hanem még az *ó, ő* nagybetű-párjáról is, mivel az *ő* — föltehetően sok évtizedes — írógépen valószínűleg nincsen nagy hosszú *Ó* és *Ő* betű sem. De ne saját kényelmünkre és évtizedes megszokottságunkra építsük javaslatainkat, hanem arra, hogy mit kíván az értelem és anyanyelvünk érdeke! Nagyon helytelen volna például a hosszú magánhangzós *óra* és *ór* szót a nagybetűs kiemelésben rövid magánhangzóval írni: *ORA, ŐR*. De ez nem is probléma, mert a Magyarországon ma használatos írógépek legtöbbször csak a hosszú (kis és nagy) *í, ú, ő* betű hiányzik, de a hosszú nagy *Ó* és *Ő* megvan.

Régi táskairógémemre én már évtizedekkel ezelőtt felszereltem a hosszú *í, ú, ő* betűt, valamint a kerek, íves magyar zárójeleket (...); csupán néhány — általam nem használt — jelet kellett cserében ledobatnom értük, de (44 billentyűs) írógépemem így is megmaradhatott a *q* és a *w* betű. Van tehát megoldás: a gépirás szempontjait és a magyar helyesírás követelményeit össze lehet egyeztetni!

Tudomásom szerint Európa legtöbb országában már évtizedekkel ezelőtt megvalósították a nemzetközi írógép-billentyűket és a nemzeti helyesírás „közös nevezőre hozatalát.” 1977. december 19-én a Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottsága és Helyesírási Bizottsága (az utóbbinak magam is tagja vagyok) határozottan állást foglalt abban az ügyben, hogy a jövőben csak olyan írógépek kerüljenek forgalomba Magyarországon, amelyekkel minden magyar betűt le lehet írni.

Pásztor Emil

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Milliárd, billió, trillió — billiárd, trilliárd. Kristóf Pál ny. mérnök — 1089 Budapest, Delej utca 22. — tapasztalata szerint sok zavart okoz az, hogy a nagy számok jelentése országunként változó. De képzésmódjuk sem világos.

Teljes mértékben egyetértünk levélírónkkal, a *milliárd, billió, trillió, kvadrillió, kvintillió* stb. számnevek értelmezésének, jelentésének, azaz értékének tekintetében az egyes országok használatában nagymértékű különbség tapasztalható. Az általunk átnevezett szakmunkák és szótárak (A magyar nyelv értelmező szótára, Magyar értelmező kéziszótár, Ország Ház László: Angol—magyar, ill. Magyar—angol szótár, Eckhardt Sándor: Francia—magyar, ill. Magyar—francia szótár, Új magyar lexikon, Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára stb.) adatai megegyeznek az Ön által összeállított táblázat adataival. A Gánti Tibor munkájából idézett „egy kvintillió (10^{24})” értelmezés véleményünk szerint sem illik bele a nagy számok nevének, jelentéshasználatának rendszerébe. Lehet, hogy a matematikusok meg tudják magyarázni ezt a felfogást, mi azonban nem.

A *4 billiárd tonna, 10 trilliárd év* kifejezések *billiárd* és *trilliárd* szavát mi sem értjük. Tudomásunk szerint ilyen számneveink nincsenek. Elképzelhető azonban, hogy a *billiárd* szót a műszakiak a *milliárd* és a *billió* összevegyítésével „alkották meg” a 10^{15} érték, a *trilliárd*-ot pedig a *milliárd* és a *trillió* keresztezésével a 10^{21} érték alkalmi jelölésére.

T. U. I.

Magnólia. Dr. Streitmann András — 5100 Jászberény, Sárkány utca 5. — e növénynév eredete és ejtése felől érdeklődik. Arra is tanácsot kér, hogyan válassza el.

A *magnólia* 'liliomfa' növénynév P. Magnol [ejtése: manyol] francia botanikus nevéből származik, s ennek megfelelően *manyólia* ejtése az általánosabb. A Magyar értelmező kéziszótár tanúsága szerint (l. 880. l.) azonban a *magnólia* ejtésforma is él, s ez sem hibáztatható. A szó elválasztása — a kiejtésbeli kettősség folytán — mind *ma-gnólia* (itt a *gn* mássalhangzókapcsolat egyetlen hangot, *ny*-et jelöl!), mind pedig *mag-nólia* formában elfogadható. Megjegyezzük: véleményünk szerint inkább a szó eredetének s az általánosabb kiejtésnek megfelelő *ma-gnólia* elválasztási formát érdemes népszerűsíteni.

T. U. I.

CEGLÉDTEJ. Egyre szaporodnak az efféle intézménynevek. Meg kellene akadályozni terjedésüket — írja Kovács Béláné 2700 Cegléd, Arany János u. 20.

A *Ceglédtej* (CEGLÉDTEJ) típusú, egy tulajdonnév és egy magyar vagy idegen köznév összekapcsolásával alakult intézménynevek az utóbbi évtizedben igen elterjedtek. A budapesti telefonkönyvbe belelapozva például a következőkre bukkantam:

BUDAPRESS Sajtóügynökség (Buda + press 'sajtó'); *BUDAPRINT* Kereskedelmi Iroda (Buda + print 'nyom(tat)ott'); *BUDATEJ* Tejfeldolgozó, Tejkészümenyt Előállító és Értékesítő Közös Vállalkozás (Buda + tej), *BUDAVOX* Híradástechnikai Kúkereskedelmi Rt (Buda + vox 'szó, hang'); *SIOTUR* Somogy megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatal (a Sió rövid o-s alakja + a magyar túra vagy az angol tour 'kirándulás, túra').

Mivel nyelvünkben egyre több ilyen alakulású intézménynév van, nincs jogunk hibáztatni ezt a formát, hanem egy terjedő új szóalkotásmód eredményeként kell elkönyvelnünk. Ezek a formák végeredményben nincsenek ártalmára nyelvünknek.

T. U. I.

Anyagmozgatás-gépészeti szak. Új tudomány szak indul az egyetemen. Ennek elnevezésére kér tanácsot dr. Turányi István egyetemi tanár, int. igazgató — Budapesti Műszaki Egyetem Közlekedésmérnöki Kar Közlekedéstechnikai és Szervezési Intézet, 1092 Budapest, Kinizsi u. 1—7.

A levélben ismertetett tudomány szak elnevezésére vonatkozólag a következőket mondhatjuk:

Az *anyagmozgató gépész szak* — *anyagmozgatási gépész szak* (vagy: *ágazat*) megnevezésváltozatok egyikét sem ajánljuk, mégpedig két okból nem:

1. Az *anyagmozgató* szó nem ide illő asszociációt kelt. Ezt a szót hallván a legtöbben olyan (segéd)munkásra gondolnak, aki valamely munka elvégzéséhez a szükséges anyagokat — gépi vagy kézi erővel — a helyszínre szállítja.

2. A kifejezésváltozatok *gépész* eleme helyett szerencsésebbnek tartjuk a *gépészet* főnév -i képzős származékát, mert a 'gépek szerkesztésével, működésével, felhasználásával foglalkozó tudományág' jelentésű *gépészet* alapszóból képzett *gépészeti* melléknév jobban kifejezi a szóban forgó szak jellemzőit, s így jobban beleillik a szak megnevezésébe. Az Ön által említett *anyagmozgató gépész szak*, illetőleg *anyagmozgatási gépész szak* megnevezés a *gépész* és a *szak* elem szorosabb összetartozását sugallja ('a gépész szak anyagmozgató, ill. anyagmozgatási'); a valóságban azonban nem erről, hanem arról van szó, hogy az illető szakon olyan szakembereket képeznek, akik jövőendő munkahelyükön az anyagmozgatásnak, anyagszállításnak a gépesítési, ill. gépészeti feladatait látják majd el. Ezt véleményünk szerint az *anyagmozgatási-gépészeti szak*, s még inkább az *anyagmozgatás-gépészeti szak* megnevezés fejezi ki. Ez az utóbbi talán egy kissé nehézkesnek érződik, de egyértelmű, félremagyarázhatatlan.

T. U. I.

Súly — tömeg. Zalaivári Lajos — 1094 Budapest, Balázs Béla u. 5. I. em. 7. — a címűl írt szavak értelmezésében és használatában tapasztalható nyilvánvaló tévedésekre hívja fel figyelmünket. Rendet kellene itt teremteni, de vajon megéri-e?

Az Országos Mérésügyi Hivatal körlevelében olvasható s a *tömeg* — *súly* szavak használatára vonatkozó kérdésekkel, javaslatokkal, valamint az Ön észrevételeivel kapcsolatosan a következőket mondhatjuk:

Mi is tapasztaltuk, hogy a *súly* szó értelmezésében ingadozás van. Egyrészt: az idősebb generáció tagjainak nyelvhasználatában valóban elmosódik a *súly* (erő) — *tömeg* közötti jelentéskülönbség (érthető: tanulmányaik idején a tankönyvekben és a szakmunkákban sem határolódott el élesen e két fogalom, s ennek megfelelően erősen keveredett a szóhasználat). Másrészt: bár a fiatalabb nemzedékhez tartozók megtanulhatták, hogy a *súly* = erő (nehézségi erő, súlyerő stb.), s mértékegysége a *kilopond* (kilopound), a *tömeg* = (az anyag) mennyiség(e), mértékegysége pedig a *kilogramm*, a mindennapi

életben nemigen tesznek különbséget *súly* és *tömeg* között. Jobban mondva: ha nem érzik fontosnak a megkülönböztetést, 'tömeg' jelentésben is többnyire a *súly* szót használják. Véleményünk szerint ez nem is olyan nagy baj. Szakszövegekben vagy olyan jellegű írásokban, feliratokon stb., ahol lényeges a *súly* és a *tömeg* megkülönböztetése, természetesen meg kell követelni a szakszerű fogalmazást és szóhasználatot (helyes mértékegység-használatot!), de amikor félreértéstől nem kell tartani, nem érdemes, és nem is szabad a *súly* 'tömeg' használat ellen küzdeni. Nagyon furcsa lenne például a *nagy súlya van, alig van súlya, mennyi a súlya, súlyban gyarapodik, veszít a súlyából* stb. köznyelvi kifejezés ebben a formában: *nagy tömege van, alig van tömege, mennyi a tömege?, tömegben gyarapodik, veszít a tömegéből* stb. (A köznyelvi szövegekben az *1 kg (cseresznye) = 12 Ft* típusú mértékegység-használat elterjedésétől sem kell tartani.)

A körlevél 2. lapján olvasható 2. javaslattal semmiképpen sem érthetünk egyet: a *súly* szót nem lehet kiiktatni a nyelvből. A *súly* benne van a köznyelvben — sőt az előbbi felsorolt példák is azt bizonyítják, hogy lényegében csak ez van meg benne. A szókincsből nem lehet egy szót erőszakkal kiiktatni! A szókincs nem hadsereg, amelynek egy-két nem tetsző katonáját egyszerűen félreálíthatjuk. Ha majd a magyarul beszélők többsége zavarónak, fölöslegesnek érzi a *súly* szót a vitás esetekben, akkor igen, addig azonban nem. Bizonyára még jó néhány évtizedig nem.

T. U. I.

Dz betűs szavak elválasztása. Fegyveres Miklósné — 1121 Budapest, Bazin u. 16. — nagyon jó érzékkel tapintott rá a *dz*-t tartalmazó szavak elválasztási szabályaiban mutatkozó ellentmondásra. Noha a *dz* éppen olyan kétjegyű betű, mint a *gy*, *ny*, *sz*, *ty* stb., érvényben levő helyesírási szabályzatunk 321. pontja értelmében a *dz* betűs szavakat a következőképpen kell elválasztani: a mássalhangzó utáni, rövid mássalhangzót jelölő *dz* betűt átviesszük a következő sorba, például: *brin-dza*; a magánhangzók közti, hosszú mássalhangzót jelölő *dz* betűt pedig *d* és *z* elemeire bontjuk szét, például: *ed-zi*, *ped-zi*, *mad-zag* stb. Ez az ellentmondásos megoldás abból adódik, hogy a két magánhangzó közötti hosszan ejtett *dz*-t az írásban egy *dz*-vel jelöljük. A *dz*-t tartalmazó szavak elválasztási szabályait csak úgy lehetne következetessé tenni, ha áttérnénk a hosszú *dz*-vel ejtett *edző*, *pedzi* stb. szavak *eddző*, *peddzi* stb. írására. Ha ez megtörténne, az elválasztással sem lenne nehézség, mert ugyanúgy választanánk el ezeket a szavakat is, mint például az *asszony*, *loccsan*, *sülyyed* stb. szavakat: *asz-szony*, *locs-csan*, *süly-lyed*, s ennek megfelelően: „edz-dzi”, „pedz-dzi” stb. Az „e-dző”-féle elválasztás azért nem jó, mert a szótaghatár nem az *e* és a *dz* között van, hanem az *edz* és a *dző* között.

T. U. I.

A magyar nyelv hete — anno 1978

Hagyománnyá vált immár, hogy a magyar nyelv hete központi, ünnepi rendezvénysorozatának minden évben más-más megye ad otthont. Így esett a választás 1978-ban Csongrád megyére, Szeged városára. Különösen alkalmassá teszi a megyét ilyen jellegű megmozdulásra nagyszámú oktatási intézménye, egyetemei, kulturális és tudományos intézetei, műhelyei — azaz egész mozgalmas, lendületes szellemi élete. Ám ugyanakkor ez előzetes aggodalmat is okozott: lehet-e ebben a sokszínű és sokszálú szellemi légkörben figyelemreméltó módon megrendezni az ünnepi hetet? Nem sikkad-e el ez a program a művelődési lehetőségek áradatában?

Az idei Magyar Nyelv Hete sikere megcáfolta a kételkedőket. Tarlamos, rangos, érdeklődéssel kísért, jól szervezett ünnepi hétről számolhatunk be, amely minden tekintetben méltán csatlakozott az utóbbi évek egyre gazdagodó vonulatához.

A magyar nyelv hete megrendezését a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat tizenhárom évvel ezelőtt vállalta első ízben, s azóta is lelkiismeretes, értő gazdája. Időközben azonban az ünnepi hét országos mozgalommá vált. Ma már nemcsak a Társulabelső ügye, hanem jószerint az egész magyar társadalomé. Egyre több kulturális intézmény, mozgalom, társadalmi szervezet, a tömegközeli eszközök egész sora kapcsolódik a magyar nyelv hete rendezőinek, megvalósítóinak sorába.

A magyar nyelv hetének évről évre gazdagodó rendezvénysorozata feltehetően azzal is összefügg, hogy ma Magyarországon az anyanyelv ügye közügy. Sok-sok önkéntes nyelvőr figyeli, ápolja, védi a nyelvet, nyesegeti vadhajításait — az ünnepi héten kívül is. A különféle újságok, heti- és havilapok hasábjain nemegyszer indulatos hangú frások látnak napvilágot. Ez a növekvő, erősödő társadalmi érdeklődés intézményes keretet is kap évente a magyar nyelv hete alkalmából.

Az idei ünnepi héten — a tartalom, és az egyes témák megközelítése szempontjából — rendkívül gazdag, változatos program alakult ki. Hagyomány szonban már az is, hogy a tartalom sokszínűségének megőrzése mellett minden évben egy központi gondolata is van a hétnek. Idén nyelvünk mai állapotát — és ennek irodalmi tükröződését állították az előadók vizsgálódásaik középpontjába. E témakörben hangzott el — többek között — Szathmári István (Mai költészetünk a nyelvész szemével), Grétsy László (Magyar Nyelv, anno 1978), Bachát László (Az ifjúsági nyelv szókinése az irodalomban), Graf Rezső (A műszaki tudományos ismeretterjesztés nyelve), Fábian Pál (Irodalmunk és helyesírásunk), Vacha Imre (Az ifjúság megszólalási gondjai), Sebestyén Árpád (Gondolatok a sajtó nyelvéről), Szablyár Ferenc (A rádió nyelvhasználata), Somogyi György (Csakugyan színtelene) dik-e mai prózánk nyelve?), Benkő László (Tegezzünk vagy magázzunk? Végül József Mihály (Hogyan beszél a mai fiatalság?) előadása. Az idén nagyon sok helyen került szóba az ifjúság nyelve, természetesen elsősorban fiatalok körében. Pedig ez évben a magyar nyelv hete az iskolai szünet alatt zajlott le. Ezért viszonylag kevés ún.

„rendhagyó nyelvtanóra” volt az iskolákban (csak az utolsó két napon, amikor a tanítás újrakezdődött), inkább más ifjúsági közösségekben, klubokban, KISZ-szervezetekben stb. zajlottak az előadások.

Külön is említést kell tenni az ünnepi megnyitóról. Kőpeczi Béla akadémikus megnyitó szavai után Keresztury Dezső „Nyelvében él a nemzet?” (egy baljóslat haszna) címmel tartott bevezető előadást; majd Deme László, Király István és Szathmári István csatlakozott egy-egy önálló előadással felérő hozzászólással a témához, a magyar nemzeti lét és tudat történelmi változásairól, nyelv és nemzet összetartozásának helyes értelmezéséről szólva. Szenvedélyes, gondolatgazdag fejtegetéseik szemléletformáló hatásúak voltak. Azt sugallták, hogy a nyelv, az anyanyelv nem szűken nyelvészeti kérdés, hanem egy nemzet ügye. Egész gondolkodásunk, egymás közötti kapcsolataink, nemzeti összetartozásunk, kultúránk közege, hordozója.

Fontos, figyelemreméltó eseménye volt a hétnek a pártmunkások számára tartott rendezvény a Csongrád megyei Oktatási Igazgatóságon. Győri Imre elvtárs, az MSZMP KB titkára előadásában a közéleti demokratizmus kibontakoztatásának nyelvi követelményeiről, a párt propagandistáinak felelősségéről, nyelvi igényességéről, a gondolatok szabatos kifejtésének meggyőző hatásáról beszélt az ország minden részéből összegyűlt, kb. 200 főnyi pártmunkás előtt. Ezt követően Deme László, szólt a pártoktatás nyelvhasználati problémáiról. A politikai és a közéleti nyelvből vett meggyőző szemléltető példái nagy tetszést arattak.

A magyar nyelv hete központi gondolata is magyarázza, hogy több író és irodalmár is megfordult előadóként Csongrád megyében. A magyar nyelvi és az irodalmi ismeretterjesztés szervezeti szétválását követően a TIT-ben (és kívül is) viták folytak arról, hogy egyáltalán szét lehet-e választani az ismeretterjesztésben a nyelvet és az irodalmat. Nyilván mindkét álláspontnak vannak meggondolandó érvei. Az azonban vitathatatlan, hogy a magyar írók többségének szívében az anyanyelv, mely nélkül nincs művészeti alkotás, nincs irodalom. Hitvallás is volt egyben az, ahogyan az írók, irodalmárok vállalkoztak — a magyar nyelv hetén való közreműködésre. Hallhattuk Kolozsvári Grandpierre Emil szellemes előadását a szaknyelv és a műveltség összefüggéseiről, vagy Pók Lajosnak, a Gondolat Könyvkiadó irodalmi főszerkesztőjének fejtegetéseit a tudományos közlés, a szakkiadványok nyelvezetéről.

Tolnai Gábor akadémikus „Gondolkodás — irodalom — nyelvhelyesség” címmel személyes hangvétellel szólt egy fordulatokban gazdag élet tapasztalatait is felvillantva a gondolkodás és a nyelv összefüggéseiről (de a személyes becsületesség és a történelmi események nyelvet formáló hatásáról is).

A záró program Hódmezővásárhelyen, a Városi Tanács dísztermében méltó befejezése volt a magyar nyelv hetének. A TV Fórum mintájára szervezett Anyanyelvi Fórumon Balázs János, Benkő Loránd, Deme László, Sebestyén Árpád, Tolnai Gábor és Végh József Mihály válaszolt a közönségtől érkezett sok-sok érdekes kérdésre.

Hagyományos színfoltja az évenkénti ünnepi hétnek a sajtó munkatársai számára rendezett zártkörű program. Sebestyén Árpád nagy szakértelemmel, tapintattal beszélgetett ezúttal a Csongrád megyei napilapok szerzőivel.

A játékos nyelvi vetélkedők évek óta kedvelt, népszerű rendezvények. Az idén a szegedi Bartók Béla Művelődési Központban, a JATE klubjában, a szegedi Konzervgyárban, Csongrádon pedig a Művelődési Házban mérték össze tudásukat az egyéni versenyzők és csoportok.

A József Attila Tudományegyetem szinte önálló programsorozatot szervezett a hét minden napjára. Sok budapesti előadó megfordult, közöttük többen olyanok, akik életük egy-egy szakaszát tanárként valaha itt töltötték.

A 36 szegedi rendezvényen kívül, a megye valamennyi járásában és városában is rendeztek előadásokat. Hódmezővásárhelyen, Makón, Szentesen, Csongrádon és ezek járásában 57 előadás hangzott el.

A látogatók, hallgatók létszáma általában nem volt magas. Egy-egy előadáson 15–30 ember vett részt, de természetesen akadtak 150–200 fős nagy rendezvények is. Ez a jelenség egyébként nemcsak a magyar nyelv hetére jellemző. Az egész ismeretterjesztésben fokozatosan eltolódnak az arányok a látványos megmozdulásokról a kisebb létszámú, viszonylag zártkörű, klubszerű formák és alkalmak irányába.

Összegezve az egyhetes rendezvénysorozat tanulságait, úgy véljük, hogy mind a tartalom, mind a szervezés gondossága szempontjából a Csongrád megyei magyar nyelv hete sikeres volt. Programjának sikere — többek között — abban is rejlett, hogy az egész megye megmozdult az érdekében: a megyei tanács és a városi tanácsok művelődésügyi osztályai, a pártbizottságok, a szakszervezetek, a termelőszövetkezetek, kutatóintézetek, iskolák, könyvtárak és művelődési otthonok.

Egy-egy országos kulturális, tudományos vagy művészeti megmozdulás közvetlen hasznát nemigen lehet mérni. A magyar nyelv hete jelentősége más természetű: a maga pusztá létezésével a legszélesebb rétegek figyelmét irányítja a nyelvre. Tudatosítja azt, hogy a nyelvnek, a gondolkodás és az emberek közötti gondolatcsere eszközének nem vagyunk mindannyian születésünktől kezdve egyenlő mértékben birtokosai, de törekednünk kell rá, hogy azzá váljunk; emlékeztet arra, hogy a nyelvvel való törődés, anyanyelvünk ápolása olyan közös erőfeszítést is igényel, amelyet nem végezhetnek el a nyelvével a társadalmom nélkül, csak mindannyiunkkal együttesen; figyelmeztet arra, hogy az anyanyelv nemzeti létünknek olyan kincse, amelyet olykor-olykor ünnepelni — megtisztelő kötelességünk.

Az 1978-i magyar nyelv hete méltó tiszteletadás volt.

M. Z.

Szövegtani vándorgyűlés Kaposváron

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Kaposvári Tanítóképző Főiskola közös rendezésében került sor 1978. április 6–8-án Kaposváron arra a tanácskozásra, amelynek témája s címe „A szövegtan a kutatásban és az oktatásban” volt. A három napon 16 előadás és kb. ugyanannyi hozzászólás hangzott el 200 résztvevő jelenlétében.

De mi is a *szöveg* illetőleg a *szövegtan* mint nyelvészeti fogalom?

A *szöveg*: Nyelvileg megformált (írott, nyomtatott stb.) mondanivaló egységet alkotó egésze (ÉrtKSz. 1313); más szóval: *beszédmű*: A beszédnek önálló és reális legmagasabb egysége (Deme László megfogalmazása). Újabban gyakran használt terminus a hazai és a nemzetközi nyelvészeti szakirodalomban. A vizsgálatok során nyilvánvalóvá vált, hogy a mondat szintje fölött is van még tanulmányozni való, ha a mondatot a beszédmű (szöveg) részének tekintjük. „S ha bebizonyosodott róla, hogy bizonyos aspektusból valóban az, minthogy sok sajátosságával önmagán kívül azt is jellemzi akkor figyelemre érdemes maga a magasabb egység, azaz a beszédmű (a szöveg) is. A vele foglalkozó stúdiumot hirtelenében textológiának (szövegtannak) nevezném el . . .” (Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorlati vizsgálata 280). Ezt az elnevezést hallgatólagosan el is fogadta a tanácskozás, miután beleillik az eddig általánosan használt nyelvi egységek megnevezésének sorába: *hangtan*, *szótan*, *mondattan*, *szövegtan*. (A megértés kedvéért kívánatos is, hogy egy nyelven — egységes terminológia alapján — beszéljünk.

E rövid beszámolót csak figyelemfelkeltésnek szánjuk, hiszen az előadások anyaga könyv formájában megjelenik.

Várkonyi Imre főigazgató köszöntője után Benkő Loránd akadémikus nyitotta meg a tanácskozást. Bevezetőjében szólt többek között a szövegtani kutatások fontosságáról és időszerűségéről mind a nyelvtudomány, mind pedig az oktatás szempontjából; kifejtette más területekhez (szintaxis, szemantika, fonetika) való viszonyát.

A szövegelmélet alapjait Balázs János ismertette gazdag külföldi és hazai anyagra hivatkozva. A szövegnyelvészet és a stilisztika kapcsolatát Károly Sándor fejtette ki. A nyelvleírás szövegtanának egyik lehetséges megközelítési módjáról — a szöveggrammatikáról — Andor József szólt. A szövegtan kommunikációs törekvű szövegekben való alkalmazásának lehetőségeit Bókay Antal vázolta. A szöveg természetéről tartott egyéni kutatásainak felhasználása alapján sok összefüggést felviláncolt előadást Demé László. Hogyan készül a szöveg? — ezt az izgalmas kérdést: a nyelvi megszerkesztettség kérdését világította meg szabadelőadásában Antal László. A kapcsolás szintaktikai és szemantikai kérdéseiről szólt Békési Imre előadása. A „szempont” a szövegépítkezésben címen mondotta el gondolatait Bánréti Zoltán. Az antik retorika szövegtani tanulságait elevenítette fel Adámik Tamás. A mondatátzövdés jelenségét mutatta be példákkal illusztrálva É. Kiss Katalin.

A szövegtannak mint az anyanyelvi képzés egyik részstúdiumának az oktatásban (az új tantervekben) elfoglalt helyét és szerepét a következő előadások elemezték:

„Szövegtan és tanárképzés” címmel Bencédy József fejtette ki véleményét, sürgetve egy szövegtani főiskolai tankönyv mielőbbi kidolgozását. Az új magyar nyelvi tantervek szövegtani vonatkozásairól adott tájékoztatást Szende Aladár, hangsúlyozva többek között a szövegtannak össziskolai szintre emelésének igényét. A szövegtan helyét mutatta be a középiskolai anyanyelvi képzésben a gimnázium I. osztálya számára készült tankönyv alapján J. András Katalin. „A szövegtan jelentősége a tanítóképzésben” címen mondotta el javaslatait Szirmay Endre, kérve a jelenlegi tanterv szerkezeti módosítását. Az alsó tagozatos szóbeli szövegalkotásra nevelés szövegtani vonatkozásairól szólt — elsősorban pedagógiai oldaláról Zsolnai József. A szövegalkotási készség fejlesztésének lehetőségeiről és az eredmények méréséről adott tájékoztatást több éves kísérlet adatai alapján B. Fejes Katalin.

A résztvevők aktivitásáról adunk képet néhány hozzászólás ismertetésével a teljesség igénye nélkül:

A szöveg nyelvvstatistikai szempontú vizsgálatának problémáit fejtette ki Kelemen József. Az írott szövegek vizsgálata mellett a beszélt szövegek vizsgálatának szükségességére hívta fel a figyelmet Wachá Imre. Terminológiai műszótár szerkesztését kérte Temesi Mihály. A szövegtan és a szótárszerkesztés kapcsolatának kérdéseit vizsgálta Elekfi László. A nyelvi elemeknek szövegbeli szerepére hívta fel a figyelmet Hoffmann Ottó.

A tanácskozás munkáját Szathmári István értékelte zárszavában. Érdekes, színes, tanulságos előadások hangzottak el — mondotta, élénk vita alakult ki, jó volt az elmélet és gyakorlat viszonya. Összegezésre azonban nem vállalkozhatott a téma bonyolultsága és több kérdés és összefüggés hazai és külföldi tisztázatlansága miatt. Tovább vizsgálendő — nyitott — kérdések még véleménye szerint: meddig szöveg a szöveg; mi tartozik a szövegtan körébe; hogyan érintkezik más területekkel; hogyan alkalmazhatók az eddigi eredmények a gyakorlatban, a tanításban a különböző oktatási fokozatokon? stb.

Graf Rezső

Szemle

A Magyar Nyelvjárások Atlasza VI. (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	480
A stilisztikai jelenségtanulmány (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	482
B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere (Ismerteti: <i>Fehértői Katalin</i>)	487
Antal László: Egy új magyar nyelvtan felé (Ismerteti: <i>H. Molnár Ilona</i>)	493
Bolla Kálmán—Molnár József: A magyar hangtan válogatott bibliográfiája (Ismerteti: <i>Büky Béla</i>)	497
I. Gallasy Magdolna (szerk.): Vita a nyelvtudomány jövőjéről (Ismerteti: <i>Domokos Péter</i>)	501
Terts István: A nyelvész szóra bírja a nyelvet (Ismerteti: <i>Tóth Pál</i>)	504

A Nyelvőr postája

<i>Pásztor Emil</i> : Ne legyen külön írógép-helyesírás!	505
<i>T.U.I.</i> : Milliárd, billió, trillió — billiárd, trilliárd — <i>T.U.I.</i> : Magnólia — <i>T.U.I.</i> : CEGLEDTEJ — <i>T.U.I.</i> : Anyagmozgatás-gépészeti szak <i>T.U.I.</i> : Súly, tömeg — <i>T.U.I.</i> : Dz betűs szavak elválasztása	506

A Nyelvőr hírei

<i>M. Z.</i> : A magyar nyelv hete — anno 1978	509
<i>Graf Rezső</i> : Szövegtani vándorgyűlés Kaposváron	511

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Múzeion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieza István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 3
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete. A jelentés mozgásegysége*. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8